

समर्पण-पत्रिका.

पूज्यपाद, अनेक सद्गुण संपन्न, गुरुवर्य श्रीमान्
पन्यासजी महाराज कमलविजयजि गणिजि.

आपथ्री पासे दीक्षा लई, आपथ्रीना आश्रय तले रही
विद्याभ्यास करी, योग जेवा गहन विषयमां पण प्रवेश
करवा इच्छा थई, तेमज आपथ्रीनी शान्त मुद्रा तथा
सहनशीलतानी उत्तम छाप मारा पर पडी, अने
तेवा गुणोनूं अनुकरण करवा मारी मनो-
वृत्तिओ ललचाइ. इत्यादि अनेक उपका-
रोथी आभारित थयेलो आ शिष्य
'योगशास्त्र' नूं भाषांतर आप-
थ्रीने सविनय समर्पण करे छे
ते स्वीकारशोजी.

द. शिष्याणुमुनि

केशराविजय.

પ્રકટ કર્તા તરફથી બે બોલ.

કલિકાલ સર્વજ્ઞ એવા ઉત્તમ બિરુદને ધારણ કરનાર શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય કૃત યોગશાસ્ત્ર એટલો તો ઉપયોગી ગ્રંથ છે કે પાશ્ચાત્ય તેમજ પૂર્વના અનેક વિદ્વાનોએ આ ગ્રંથની અતિ પ્રશંસા કરી છે. આ ગ્રંથ ઉચ્ચ જીવન ગાળવાને કેટલો બધો જરૂરનો છે તે કેવળ તેની અનુક્રમણિકા તરફ નજર કરવાથી પણ ખ્યાલમાં આવી શકશે. માર્ગનુસારિપણના પાંત્રીસ ગુણ, શ્રાવકનાં બાર વ્રત, દરેક વ્રતની પાંચ પાંચ ભાવના, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને તેના વિવિધ પ્રકાર, તથા આચાર્યશ્રીનો આ બાબતનો જાતિ અનુભવ—એ વગેરે અનેક જાણવાજોગ વિષયોથી આ ગ્રંથ ભરપૂર છે. જૂદે જૂદે સ્થળે આપેલા દૃષ્ટાન્તોથી આ ગ્રંથની મહત્વતામાં વૃદ્ધિ થાય છે. આવો અતિ ઉત્તમ ગ્રંથ જૈન સમાજની તેમજ અન્ય વિદ્વાનોની દૃષ્ટિએ પડે અને લોકો તેનો લાભ લેઈ શકે તેવા ઉત્તમ હેતુથી આ ગ્રંથ અમારી આ સભા તરફથી આઠ આના જેવી નજીવી કિંમતે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે. તેની બે આવૃત્તિઓ ઘણા ટુંક સમયમાં ખપી ગઈ છે, અને તે છતાં તે ગ્રંથની એટલી બધી માગણી આવે છે કે આ ત્રીજી આવૃત્તિ છપાવવાની અમને જરૂર પડી અને તે ખાતર આ સભા પોતાને લાગ્યશાળી માને છે.

મહુમ શેઠ અમરચંદ તલકચંદ તરફથી લેવામાં આવતી ધાર્મિક પરીક્ષામાં પણ આ ગ્રંથને એક વિષય તરીકે રાખવામાં આવ્યો છે, તેથી પણ આ ગ્રંથની પ્રિયતા વધતી જાય છે.

સભા આ ગ્રંથને પઠતર કિંમત કરતાં પણ ઓછી કિંમતે જનસમાજ આગળ રજુ કરવા સમર્થ થઈ છે, તેનું સુખ્ય કારણ એ છે કે પન્થાસજી શ્રીકેસરવિજયજી ગણીના સદુપદેશથી આ કામમાં કેટલાંક સ્ત્રીપુરુષોએ ખાસ મદદ કરી છે. તેવા સ્ત્રીપુરુષોનો આ સ્થળે આભાર માનવો એ અમારી ફરજ છે.

પ્રથમ આવૃત્તિમાં ઘણી મોટી રકમની મદદ કચ્છ નિવાસી બેન દેવલીબાઈ તરફથી મળી હતી જે વિષે પ્રથમાવૃત્તિમાં હકીકત પ્રગટ કરેલ છે. તેવી રીતે મદદ આપી ઉત્તમ શ્રાવિકા તરીકે જે ફરજ બજાવી છે, તે ખાતર તેમને જેટલો ધન્યવાદ આપીએ તેટલો ઓછો

છે. તેજ રીતે બીજી આવૃત્તિ માટે કપડવંજના શ્રી સંઘે (૩૩૦) રૂપિયાની મદદ કરી હતી, તે ખાતર આખો સંઘ ધન્યવાદને પાત્ર છે.

આ ત્રીજી આવૃત્તિમાં ખાસ મદદ કરનાર પેથાપુર નિવાસી શેઠ નહાલચંદલાઈ નાગરદાસ છે. તેમણે આવા કામમાં મદદ કરી ખરેખર મોટું પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું છે. કેમકે જ્ઞાન માર્ગે પોતાના દ્રવ્યનો વ્યય કરવો તે કંઈ જેવી તેવી બીના નથી. જ્ઞાન દાન સર્વોત્તમ દાન છે.

આ ત્રીજી આવૃત્તિમાં અમે શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર આપવા લાગ્યશાળી થયા છીએ, તે બીના આ ગ્રંથની પ્રિયતામાં વધારો કરનાર છે. કેમકે મહાત્મા પુરૂષોત્તમ ચરિત્રે જાણવાથી અપૂર્વ લાભ થાય છે. તે ચરિત્ર લખી આપવા માટે અમે મી. મોહનલાલ દક્ષિણદેશાઈ B. A. L. L. B. નો તેમજ બીજી આવૃત્તિની માફક આ આવૃત્તિનાં પણ મુદ્રક તપાસી આપવા વગેરે કામ માટે મી. મણિલાલ નથુલાઈ દોસી B. A. નો આભાર માનીએ છીએ.

ચોથી અગત્યની બાબત એ છે કે પન્થાસજી શ્રી કેસરવિજયજી ગણિએ આ ગ્રંથનું ભાષાંતર કરી જે ઉપકાર જનસમાજ ઉપર કર્યો છે, તે અવર્ણનીય છે. આવી રીતે સમયનો સદુપયોગ કરવા માટે અને ત્રણ આવૃત્તિઓ પ્રકટ કરવામાં સલાને ઉત્તેજિત કરવા માટે સભા તેઓશ્રીની અત્યંત આભારી છે.

દરેક આવૃત્તિમાં સુધારો વધારો કરવા તથા શુદ્ધતા ઉપર વધુ લક્ષ આપવામાં આનું છે. પૃષ્ઠ સંખ્યા પણ વધી છે. છતાં મદદ કરનારાઓનો હેતુ જાળવી તેની કિંમતમાં કાંઈ પણ વધારો ન કરતાં રૂ. ૦-૮-૦ જ કિંમત રાખી છે. ખરેખર આ રીતે ઓછી કિંમતે ગ્રંથો પ્રકટ કરવામાં દરેક સંસ્થાઓ લક્ષ રાખે તો પુસ્તકોનો લાભ ઘણા બહોળા પ્રમાણમાં લેવાય, તેમ આ ગ્રંથના વેચાણના અનુભવ-પરથી અમને કહ્યા વિના ચાલતું નથી. આશા છે કે ચોથી આવૃત્તિની જરૂર પડશે અને તેથી વાચકોનું ધ્યાન ખેંચવા જરૂર જોઈએ છીએ કે તે માટે મદદ કરવા તેમજ યોગ્ય સૂચનાઓ આપવાને જરૂર વિચારશે.

વેશાખ સુદ ૧૫
વીરસંવત ૨૪૩૭.
પાંચધુની-સુબંધ.

}

શ્રી.
ઓ. સેક્રેટરી.
શ્રી માંગરોલ જૈન સભા.

ભાષાંતર કર્ત્તાની પ્રસ્તાવના.

આ આર્યાવર્ત પ્રાચીન સમયથી યોગ વિદ્યાની પરાકાષ્ટાએ પોહોંચેલો હતો, આ ભારત ભૂમિપર અનેક મહાત્માઓ યોગ વિદ્યામાં કુશળ હતા. અનેક લઘિઓ અને સિદ્ધિઓના યોગથી, નાસ્તિક સ્વભાવના મનુષ્યો ઉપર પણ, આત્માની અસ્તિત્વતાની ઉંડી છાપ બેસાડતા હતા. પ્રત્યક્ષપણે પુનર્જન્મનો અનુભવ કરનારા, જાતિ-સ્મરણુ જ્ઞાન ધારક હોઈ, બીજા જીવોને પુનર્જન્મ વિષે ચોક્કસ ખાત્રી આપતા હતા; તેમજ યોગબળથી ભૂત, લવિધ્ય અને વર્તમાનકાળ સંબંધી વિપ્રકૃષ્ટ વસ્તુના સંશય દૂર કરી આત્માની જ્ઞાનાદિ અનંત શક્તિઓનું ભાન કરાવતા હતા.

આવા અનેક રત્ન પુરૂષોનો ધારક આર્યાવર્ત આજે જડવિદ્યાના ઉપાસકોના પ્રભાવથી શોચનીય સ્થિતિમાં આવી પડ્યો છે; યોગ-વિદ્યાનો પ્રચાર ઘણી મંદ સ્થિતિમાં આવ્યો છે અને યોગવિદ્યામાં પ્રવિષ્ટ મહાત્મા પુરૂષો કોણ છે તે વિચારવા જેવું થઈ પડ્યું છે.

આ ભારતવર્ષ અત્યારે જડ વસ્તુની શોધજોળમાં નિપુણ એવા પાશ્ચિમાત્ય જનોના સંગથી, સુખ પ્રાપ્તિને માટે યોગ વિદ્યા અને આત્મ વિદ્યાના અભ્યાસને વિસારી મૂકી ઉંડો ઉતરતો જાય છે. હજી વધારે ઉંડો ઉતરે તેવો સંભવ છે; અને આવું પણ અનુમાન કરી શકાય છે કે, આ આર્યાવર્તને જો દયાળુ મહાશયો પ્રયાસપૂર્વક નહિં બચાવે તો, જડવાદનું સામ્રાજ્ય થવા પામે, તેવું પણ સંભવિત લાગે છે.

આમ થવાનું કારણ, એજ કે મનુષ્યોનું આત્મભાવ તરફનું સ્પષ્ટ દિનપ્રતિદિન ઓછું થતું જવડામાં આવે છે. અત્યારે આ દેશ આત્મ શોધજોળ માટે તદ્દન બેદરકાર બન્યો છે. મોજ શોખનાં સાધનોની શોધજોળ, દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે,—ઇત્યાદિ પ્રત્યક્ષ કારણોથી અનુમાન કરાય છે કે આવી રથતિ જો ચાલુ રહે તો એક વખત આ દેશ આત્મવિદ્યાથી બેનસીબ બને. પૂર્વે ઇચ્છે દર્શનોમાં યોગ સંબંધી એટલી બધી જાગૃતિ અને પ્રયત્ન હતો કે,

તે વખતનાં બનેલાં અને અત્યારે મળી આવતાં કોઈ કોઈ યોગ-શાસ્ત્રો અને અધ્યાત્મ શાસ્ત્રોથી નિર્ણય કરી શકાય છે કે, અત્યારે જેવો જડવિદ્યાની શોધખોળનો જમાનો છે, તેવો પૂર્વે આત્મવિદ્યાની શોધખોળનો જમાનો હતો.

પૂર્વના મહાપુરૂષોની આત્મજ્ઞાન સંબંધી જાહોજલાલી, તેમનો સતત અભ્યાસ, સંત પુરૂષોનો સમાગમ અને અનેક ઉત્તમ નિમિત્તો તે સાથે ત્યારે અત્યારની સ્થિતિની સરખામણી કરવામાં આવે છે ત્યારે મોટા નિશાણ સાથે અશ્રુપાત થયા સિવાય બીજું કંઈ જણાતું કે અનુભવાતું નથી.

પણ આથી આત્મશોધકોએ નિરાશ થવાનું નથી. જે વસ્તુ જેટલી વિકટ છે તે વસ્તુ તેટલીજ સુખદાર્દ હોય છે. અનુશ્રોત^૧ પ્રવાહ તરફ સ્વભાવથીજ જીવોનું વલણ થઈ ગયેલું છે. એટલે પ્રતિ-શ્રોત^૨ પ્રવાહ જેટલી આત્મશોધનમાં કઠીણતા લાગે, છતાં તેજ કર્તવ્ય છે. પૂર્ણ સુખ કે પૂર્ણાનંદ આત્મામાંજ રહેલો છે. પૂર્વે અનેક મહાપુરૂષોએ આ માર્ગ સ્વીકાર્યો છે, અને અત્યારે પણ આત્મ જીવનને ઉચ્ચ કરવા માટે તે માર્ગનીજ જરૂર છે. તે માર્ગ સિવાય જન્મ, જરા, મરણ, આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ જવાનીજ નથી. આ દુનિયાનાં જણાતાં પુદ્ગલિક સુખોમાં, કે ઉપાધિજન્ય સુખોમાં સુખ નથી. તે સુખો અદ્ય છે, ક્ષણિક છે, વિયોગશીલ છે, તેના અંતમાં દુઃખ છે. છેવટમાં તે સુખો તરફથી નિરાશાજ મળે છે અને અંતે તે વિયોગશીલ સુખોથી કંટાળી સત્ય સુખ શોધવા તરફ વિચારવાનોને દોડવુંજ પડે છે.

આ સત્ય સુખની ઇચ્છા થઈ, છતાં તે કયા માર્ગથી મળી શકશે ? તે નિર્ણય કરવા માટે પણ ઘણા જીવોને શુન્યવાડો ઉત્પન્ન થાય છે અને કેટલાક તો તે શોધમાં ને શોધમાંજ નાસ્તિક બની જાય છે. કોઈ કર્ત્તા ઇશ્વર છે, એમ કહે છે. કોઈ આત્મા બંધાતો નથી, આ નિર્લેપ રહે છે, એમ કહે છે. કોઈ જગતને જ્ઞાનમય માને છે. કોઈ એક આત્મા માને છે; અને કોઈ ક્ષણિક માને છે. ત્યારે

આમાં સત્ય શું છે તે નિર્ણય થતો નથી—એટલે કાંઈક ઇચ્છા પ્રગટ થઈ હોય તે પણ દખાઈ જાય છે.

ભલે આ સર્વ વાતનો નિર્ણય સ્વદષ્ટ બુદ્ધિવાળો ન કરી શકે; છતાં આટલું તો અનુભવસિદ્ધ જણાય છે કે, ગમે તે પ્રકારે પણ જીવો કર્મોથી બંધાયેલાં છેજ. જૂદી જૂદી રીતે પણ દુઃખોનો અનુભવ તો સર્વ જીવો કરે છેજ. દુનિયાનો કર્તા કોઈ પણ ઇશ્વર હોય, કે ન હોય, પણ અનિવાર્ય આદતો જીવોને માથે આવી તો પડે છેજ. ભલે તેવાં અસદ્ય દુઃખો તરફ ઉત્તમ પુરૂષો દીલસોળે જતાવે, છતાં તેનો અનુભવ સર્વ જીવોને આનાકાની કર્યાં સિવાય લેવો પડે છેજ. દરેક જીવોનાં એકસરખાં કે જૂદાં જૂદાં કર્તવ્યો હોય. છતાં પરિણામાનુસાર હર્ષ કે શોક, સુખ કે દુઃખની અનુભવતા અનુભવાય છે. જન્મ મરણનો અનુભવ કરતાં સર્વ પ્રાણીઓ દેખાય છે. પછી ભલે તે દેહ આશ્રયિ જન્મ મરણ થતાં હોય; છતાં અહીંથી અન્ય સ્થળે જવું અને અન્ય સ્થળથી આ તરફ આવવું, તેમ થતું જણાઈ આવે છે. આયુષ્ય, દેહ, રૂપ, ધન, યોવન, આકૃતિ, બુદ્ધિમાન, અપમાન, યશ, અપકીર્તિ વિગેરે વિષમતાઓ પણ અનુભવાય છે. આમ થવાનું કારણ શું હશે ? ઇચ્છિત વસ્તુઓ શા માટે નથી મળતી ? ગયા કાળનું તેમજ આગામી કાળનું જ્ઞાન શા માટે નથી થતું ? સંયોગોનો વિયોગ શા માટે થાય છે ? વિગેરે વિગેરે બાબતોનું કારણ કાંઈ પણ હોવુંજ જોઈએ.

આ વિચાર આપણને પેહેલવહેલોજ થયો છે એમ કાંઈ નથી. આપણા પૂર્વે અનેક પુરૂષોને આ વિચાર થયો છે, અને તેની શોધ માટે રાજ્યાદિકનો ત્યાગ કરીને તેઓએ રાત્રિ દિવસ ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો છે, અને અતે સત્ય સુખ પામ્યા છે; એમ તેમનાં આચરણો અને વચનો (ગ્રંથો) પરથી જણાય છે. તે સાધનો માટે અત્યારે નવીન શોધ કરવા નીકળવું તે, સૂર્યનો પ્રકાશ છતાં વસ્તુ શોધવા માટે દીપક લેવા બરોણર છે. આથી ચોતાની બુદ્ધિને કાંઈ પણ મહેનત ન આપવી અને કોઈ કહે તે સત્ય માની લેવું, એમ કહેવાનો આશય નથી. ભલે શોધકો શોધ કરે. પણ આખી

જીંદગી શોધવા માટેજ કાઢવી, પ્રત્યક્ષ સત્ય જણાતાં છતાં તેનો વિશ્વાસ ન કરવો અને કેવળ સત્ય ક્યાં છે? સત્ય ક્યાં છે? એમ બધ્યા કરવું તેના કરતાં એક આધાર પકડી આગળ વધવું તે વધારે ઉત્તમ છે.

સત્યને માટે પૂર્વના શોધક મહાપુરૂષો જણાવે છે કે, આત્મા તેજ સત્ય છે; અને તે તમારી પાસે છે. તેને માટે બહાર શોધવા કે મેળવવા માટે પ્રયત્ન કરવો કે, ભટકવું, તે નકામું છે. તમારે આગળ વધવું હોય, સંસાર પરિભ્રમણ કે જન્મ મરણને જલાંજલી આપવી હોય, અને નિરંતરને માટે આનંદમાં રહેવું હોય તો, જે તમારો આત્માજ છે, તેને શોધો. શોધો નહિં પણ શુદ્ધ કરો. માયાથી મલીન વાસનાથી તે મલીન થયો છે. કર્મ બંધનોથી તે બંધાયો છે. તે મલીનતા કે બંધનતા દૂર કરો. સત્ય ત્યાંથીજ મળી આવશે. તેજ સત્ય છે, બાકી કાંકાં મારવાનાં છે.

પ્રથમ શરૂઆતમાં અશુદ્ધ, કે અશુભ વિચાર, ઉચ્ચાર અને આચાર એ ત્રણેને દૂર કરો અને સાથે શુભ આચાર; ઉચ્ચાર તથા વિચારમાં પ્રવૃત્તિ વધારો. એટલે સુધી શુભમાં પ્રવૃત્તિ કરો કે સ્વપ્નમાં પણ અશુદ્ધ કે અશુભ પ્રવૃત્તિ ન થાય.

ત્યાર પછી કર્મે આત્માની શુદ્ધ પવિત્ર દશાને સમજો. યાદ કરો, અને તે માટે અનેક પવિત્ર મહાપુરૂષોનાં જીવન ચરિત્રો તપાસો. આત્માની વિશુદ્ધતા સમજી તેજ પ્રમાણે આત્મદ્વારા વિશુદ્ધતા અનુભવો. એ આત્મ વિશુદ્ધતામાં તમે પોતેજ છો અથવા તે વિશુદ્ધતા તેજ તમારું સત્ય સ્વરૂપ છે તે મેળવો. તે વિશુદ્ધતા એવી રીતે અનુભવો કે ફરી વ્યુત્થાન દશા નજ પામો; તેમાંથી ખસી, ફરી પાછા નીચા ન આવો. તો અહીંજ જીવનમુક્ત દશા અનુભવશો અને પરિપૂર્ણ કર્મ ક્ષય થતાં શાશ્વત સિદ્ધ સ્વરૂપે થઈ રહેશો.

આ પૂર્વના મહાપુરૂષોનો બોધ છે. કૃપાળુ મહાત્માઓ તે વિષે અનેક ગ્રંથો લખી આપણને બોધે છે. પૂર્વાચાર્ય પ્રણીત તે માહેલા અનેક ગ્રંથોમાં યોગશાસ્ત્ર આ એક ગ્રંથ છે.

આ ગ્રંથ વાંચવા લલુવાના અધિકારી, સુખને ઈચ્છનાર દરેક પ્રાણી

છે. તથાપિ સત્ય સુખને મેળવવા પ્રવૃત્તિ કરનારાઓ, આ અંધના સુખ્ય અધિકારી ગણી શકાય. પશુ, પક્ષી વિગેરેની માફક આહાર, નિદ્રા, લય અને મૈથુનાદિ ઇન્દ્રિયોના વિષયોનેજ મેળવવા ઇચ્છનાર, આ અંધના અધિકારી થતા નથી.

અધિકારીઓએ અંધના વિષયનું મનન કરી, તે સાધ્ય કરવા સાધક બનવાનું છે; અને તેમ કરી લેખના પ્રયાસને સફળ કરવાનો છે.

અંધકાર મહાશય, કળીકાળ સર્વજ્ઞ શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્યે આ અંધ કુમારપાળ રાજાની પ્રાર્થનાથી બનાવ્યો છે. તે વિષે અત્યંત કાવ્યની ટીકામાં આચાર્યશ્રી પોતે જણાવે છે કે “કુમારપાળ રાજાને યોગ વિશેષ પ્રિય હતો. તેણે યોગી સંબંધી અન્ય દર્શનકારોનાં બીજાં યોગ શાસ્ત્રો જોયાં હતાં. અને જૈન સંબંધી યોગ જાણવાની તેની વિશેષ ઉત્કંઠા હોવાથી આ યોગશાસ્ત્ર તેની પ્રેરણાથી બનાવવામાં આવ્યું છે.”

એટલે આ યોગશાસ્ત્ર બનાવવાનો સુખ્ય હેતુ કુમારપાળ રાજાની યોગ સંબંધી ઇચ્છા તૃપ્ત કરવાનો છે અને જાણ રીતે સંસાર તાપથી તપ થએલા સર્વ જીવોને, આત્મિક સુખની શીતળતા ખતાવી, તે પ્રમાણે વર્તન કરવા પ્રેરણા કરી, શાંત કરવાનો છે.

આ યોગશાસ્ત્ર પર કુમારપાળ રાજાને કેટલો પ્રેમ હતો તે ‘કુમારપાળ ચરિત્ર’ પરથી જણાઈ આવે છે કે આ યોગશાસ્ત્ર કુમારપાળ રાજાને કંઠસ્થ હતું. અને તેઓ દિવસમાં એકવાર નિરંતર સ્વાધ્યાય તરિકે તનું સ્મરણ કરતા હતા.

સ્મરણ કરવાનું કારણ એમ જણાવ્યું છે કે, કુમારપાળ એક વખત જન્મવા બેઠો હતો. તે વેળા લોજનમાં વસ્તુની સાદૃશ્યતાથી, જૈન ધર્મ પ્રાપ્ત થયા પહેલાં લક્ષણ કરેલું માંસ યાદ આવ્યું. તેના પ્રાયશ્ચિત નિમિત્તે શુરુવર્યને જણાવ્યું. ગુરુશ્રીએ આ યોગશાસ્ત્રના બાર પ્રકાશ, અને વીતરાગ સ્તવના વીશ પ્રકાશ એમ બત્રીશ પ્રકાશ દંતશુદ્ધિ અને આત્મશુદ્ધિ કરવા માટે પ્રાયશ્ચિતમાં નિરંતર એકવાર યાદ કરવા ફરમાવ્યું હતું. આવાં પ્રાયશ્ચિતો આપવાં તે, આચાર્યશ્રીની દીર્ઘદૃષ્ટિ અને કુમારપાળની ભાવી શીઘ્ર કલ્યાણતાને સૂચવી આપે છે, કેમકે આત્મઉપયોગની કે લક્ષ્મી ભગૃતિ રહેલી, એના જેવું કર્મ બપાવવામાં બીજું કોઈ પણ પ્રબલ સાધન નથી.

આથી સ્પષ્ટ સમજાઈ શકાય છે કે આ અંધ અતિ ઉપયોગી હોઈ શીઘ્ર કલ્યાણ કરવામાં પ્રબલતર સાધન સમાન છે. અંધનો સુખ્ય વિષય, મન, વચન, કાયાના યોગોને સ્થિર કરી, સુસુષ્કોને મોક્ષ માર્ગ ખતા-

વવાનો છે. તેથીજ આ અંધમાં માર્ગાનુસારીથી, મોક્ષની હદ સુધીની સર્વ વાતો સમાવવામાં આવી છે.

આ ભાષાંતર કરનારી પ્રવૃત્તિ સ્વ-પર ઉપકારાર્થે થઈ છે એટલે કે યોગ માર્ગના અભ્યાસદ્વારા મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાના મેં આ-રંભેલા કામમાં આ ભાષાંતર કરવારૂપ કાર્યથી મારો કાળ મારી રીતે વ્યતીત થાય. અને સાથે સાથે આ ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ થાય તો, તેથી કેવળ ગુર્જર ભાષા જાણનાર અધિકારી વર્ગને પકન પા-કનમાં સુલભતા થઈ, તેઓને પણ મોક્ષ સાધનમાં આ અંધ નિમિત્ત રૂપ થાય. એવા હેતુથી આ અંધનું (પૂર્વે ભાષાંતર થયેલું છતાં) ભાષાંતર મેં લખ્યું છે. આ અંધના સવિસ્તર ભાષાંતર માટે યો-ગના અનુભવની પૂર્ણ જરૂર છે; અને મને તેટલો યોગનો અનુભવ નથી; એટલે આ અંધના વિસ્તારવાળા વિવેચન કરવા માટે મારી યોગ્યતા નથી, એમ હું સમજી શક્યો છું. છતાં શુભ કાર્યમાં યથા શક્તિ પ્રયત્ન કરવો, એમ ધારી શક્યતુસાર કાંઈક પ્રયત્ન કર્યો છે. વળી આવા અતિ ઉપયોગી અંધોપર એક, બે, ત્રણ પણ અનેક ભાષાંતરો થવાની જરૂર છે. તો કેાઈ જુદિમાન અનુભવી મહાશય આના કરતાં આધિક સ્ફુટ, અને વિસ્તાર કરી યોગના સંબંધમાં વિશેષ અજવાળું પાડશે, તો અધિક ઉપકાર થશે. એમ મારું માનવું છે.

વળી આ ભાષાંતર કરવાનું બીજું એ પણ કારણ હતું કે મારૂં ગયું આતુર્ભાસ, મારા ગુરુવર્ય શ્રીમાન પંન્યાસજી કમળવિજયજી સાથે સુબંધમાં થયું હતું; ત્યાં પર્યુપણ પછી શરીરની સ્થિતિ અનુકૂળ ન રહેવાથી તે કારણસર વાલકેશ્વર રહેવાનું થયું હતું. ત્યાં વખત ઘણો તેમજ વિશેષ શાંતિવાળો હોવાથી મારા વિચારોને વિશેષ પ્રકારે શુભમાં જોડવા નિમિત્તે આ પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

આ ભાષાંતર કરવામાં કેાઈ પણ ઠેકાણે શાસ્ત્ર વિરૂદ્ધ લખાયું હોય તો તે માટે નિર્દોષ અંતઃકરણથી ક્ષમા આહું છું. અને જો કેાઈ મહાશય તેમાંથી ભૂલ જતાવશે તો, ઉપકાર સાથે, તે ભૂલ જણાતાં અંગીકાર કરીશ. માટે સન્નજનો મારી ભૂલ જતાવવા માટે સહાયક થશે. અને આ અંધનો અભ્યાસ કરી, તેમાં જતાવેલે માર્ગે, પ્રવૃત્તિ કરી, અનાદિ કાળથી પોતાનું વિસ્મૃત થયેલું આત્મ સ્વરૂપ કેાઈ પણ પ્રાપ્ત કરશે, તો હું મારા પ્રયાસની પૂર્ણપણે સફળતા થયેલી માનીશ, એટલું જણાવી આ પ્રસ્તાવના પૂર્ણ કરું છું.

હ: મુમુક્ષુ-મુનિ કેશરવિજય.

શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય.

ગુરુ સ્તુતિ.

રાગ કંઠ્યાણુ.

કલિસર્વજ્ઞ !, ત્રિકાલવંદન હો ! ! !

સિદ્ધરાજ કુમાર પ્રતિબોધી,

મહિમા વધાર્યો જૈનશાસન હો—કલિ. ૧

અમારિપડહ વજ્રડાવી જંતુ,

દાન અલય દિધું હેમ મુધન્ય હો—કલિ. ૨

ધવલકીર્તિગીત ગાઇએ ત્હારાં,

ગૂર્જર બાલ થઈ સુપ્રસન્ન હો—કલિ. ૩

‘ કલિકાલ સર્વજ્ઞ ’ એ નામનું ઉત્તમ બિરુદ ધરાવનાર, ગુજરાતની પ્રજામાં શ્રી કુમારપાળ રાજા દ્વારા અમારિપડહ વજ્રડાવી માંસાહાર, મદિરાપાનને દેશવટો અપાવનાર, અખંડ બ્રહ્મચારી, શાસનપ્રભાવક મહાન મુનિ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યથી કોણ અપરિચિત છે? જૈન તેમજ જૈનેતર-સર્વ શિક્ષિત જગત્માં તેઓનું નામ સજીવન, જ્વલંત અનિ પ્રસિદ્ધ છે.

૧.

શ્રીમદ્ના ગુરુ.

આવા સુવિખ્યાત જયશ્રીવાળા મહાત્માનું જીવનવૃત્તાંત કંઈપણ લખીએ, તે પહેલાં તેમના ગુરુની ઓળખાણ કરીએ.

(કોટિક ગણુ. વજ્રશાખા. ચંદ્રગચ્છ.)

દિત્તસૂરિ.

યશોભદ્રસૂરિ.

પ્રદ્યુમ્નસૂરિ.

ગુણસેનસૂરિ.

દેવચંદ્રસૂરિ.

આમાં છેલ્લા દેવચંદ્રસૂરિ વિહાર કરતાં કરતાં ધંધુકાનગર આંચા. તેઓ શ્રીમદ્વા ગુરુ છે, તેથી તેમને અને શ્રીમદ્ને ગુરુશિષ્યોનો સંબંધ કઈ રીતે થયો તે જોઈશું.

૨.

જન્મ.

ધંધુકા નગરમાં આચિંગ (આચો) શાહ નામનો મોઠ વણિક વસતો હતો, તેને પાહિની (પાહિરી) નામની સ્ત્રી હતી. તેને એક અદ્ભુત સ્વપ્ન આંચું કે ‘મેં એક અમૂલ્ય ચિંતામણિ રત્ન ગુરુ મહારાજને સમર્પણ કર્યું.’ આ સ્વપ્નનું કૃળ પૂછવા તે ઉપાશ્રયે ગઈ. આ વખતે ઉપરોક્ત શ્રી દેવચંદ્રસૂરિ વિરાજતા હતા. તેમને પૂછવામાં આવતાં કહ્યું કે ‘હે શ્રાવિકા ! તમને એક સુંદર પુણ્ય-શાળી અને મહિમાવંતો પુત્ર થશે, પરંતુ તે પુત્રરત્નને તમે ગુરુ મહારાજને અર્પણ કરશો અને તે શ્રી જ્ઞેનશાસનનો ઉચોત કરશો !’ ગુરુ વિહાર કરી ગયા. આ દિવસથી તેને ગર્ભ રહ્યો, અને નવ માસ પૂરા થતાં સંવત્ ૧૧૪૫ ના કાર્તિક ગુદિ પૂર્ણિમાને દિને પુત્રનો જન્મ થયો. માતૃપિતાએ તેનો ઉત્સવ કરી અંગદેવ એ નામ આપ્યું.

૩.

દીક્ષા.

પુત્ર પાંચ વર્ષનો થયો, ત્યારે દેવચંદ્રસૂરિ પણ આ અવસર જોઈ પધાર્યા. સૂરિને વાંદવા સર્વ સંઘ ગયો, ત્યારે માતા પણ આ પુત્રને લઈ વંદન કરવા ગઈ. આ વખતે પુત્ર અંગદેવ બાલચેષ્ટા કરતો ગુરુના આસન-પાટ ઉપર બેસી ગયો. આ જોઈને આચાર્ય માતાને કહ્યું કે ‘પ્રથમ મેં જણાવેલું સ્વપ્નનું કૃળ ચાહ છે કે ? તે પૂર્ણ થવાનો હવે અવસર આંચો છે. તો અમોને તે પુત્ર લાવસહિત આપો તો ઘણું પુણ્ય થશે.’ પછી બાળકના અંગનાં લક્ષણો ગુરુએ જોયાં, અને તે પરથી કહ્યું કે ‘જે આ પુત્ર ક્ષત્રિય કુળમાં જન્મ્યો હોય તો સાર્વભૌમ રાજા થાય, બ્રાહ્મણ યા વણિક કુળમાં જન્મ્યો હોય તો મહા અમાત્ય થાય. વણિક કુળમાં જન્મ્યો છે તેથી તે જ દીક્ષા

અહુષ્ટ કરે તો આ કલિયુગમાં કૃતયુગ પ્રવર્તવે તેવો થાય !' ત્યારે પુત્રની માતા બોલી ' મારો પતિ કે જે મહેશરી-વૈષ્ણવ ॥ તે બહારગામ ગયેલ છે. જો તે કોપે તો તેને શું ઉત્તર દેવો ?' આ સંવાદ પછી માતાએ પોતાના ભાવોદ્દાસપૂર્વક પુત્રને ગુરૂને સોંપ્યો. ગુરૂ તેને કૃષ્ણપુરીમાં ઉદયનમંત્રી પાસે લઈ તેને ઘેર રાખ્યો, અને ત્યાં વિદ્યાભ્યાસ કરતો વધવા લાગ્યો.

હવે અહીં ચાલો શેઠ ઘેર આવતાં બાળકને જોયો નહિ, એટલે શ્રીને પૂછતાં થયેલી હકીકત સાંભળી, ત્યારે બહુ સખેદ થયો, અને અન્નપાણીનો ત્યાગ કોપથી કરી શ્રી ગુરૂપાસે કૃષ્ણપુરી (કૃષ્ણાવતિ) આવ્યો; એટલે શ્રી ગુરૂમહારાજે એવો સન્નિવૃત્ત પ્રતિબોધ આપ્યો કે તેણે પીગળી જઈ પોતાના પુત્ર દીક્ષા લીધે તેની અનુમતિ આપી. ઉદયનમંત્રિએ શેઠને પોતાને ઘેર તેડી જઈ ઉત્તમ ભોજન કરાવીને કહ્યું કે ' હે શેઠ ! આપે આપના પુત્રને ગુરૂને આપ્યો તેથી મહાન્ પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું છે. હવે આ ત્રણ લાખ મહોર. તેથી તમે ધર્મ કાર્ય કરજો. ' ચાચાશેઠે કહ્યું કે ' મેં ધનને માટે પુત્રહાન કર્યું નથી, તેથી મારે તે મહોરો જોઈતી નથી. મેં ધર્મને માટે કરેલ છે. ' આમ કહી તે પોતાને ઘેર પાછો આવ્યો.

ચાંગદેવ જ્યારે નવ વર્ષનો થયો ત્યારે-સંવત્ ૧૧૫૪ માં ગુરૂએ દીક્ષા આપી, સોમદેવ મુનિ એ નામ આપ્યું.

૪.

સૂરિપ.

એક સમયે ગુરૂસાથે વિહાર કરતાં કરતાં તે સોમદેવ મુનિ નાગપુરિ (નાગપુર)માં આવ્યા, તે વખતે ધનદ નામનો વણિક વસતો હતો. તે પૂર્વભવના કર્મથી ઘણો ગરીબ હતો. તેણે ઘરની જમીન ખોદી ત્યારે કોલસાનો ઢગલો નીકળી આવ્યો. આ કોયલાને તેને ઘરને આંગણે ભેગા કર્યા હતા. ધનદને ત્યાં સોમદેવ મુનિ ગુરૂ સાથે ગોચરી માટે પધાર્યા, અને ધર્મલાલ આપ્યો. ત્યારે ધનદે કહ્યું કે ' ઘરમાં બુવારની જેમ રાંધી છે, તે દેતાં શરમ થાય

છે, છતાં તે સુખંતો (આસુક) આહાર છે તે લેવાની કૃપા કરે. ' ત્યારે સોમદેવમુનિએ શુક્રમહારાજને શુભ રીતે કહ્યું કે ' આ વણિકના આંગણામાં તો સોના મહોરોનો ઢગલો પડ્યો છે, છતાં તે પોતાને નિર્ધન કેમ કહે છે ? ' ત્યારે શુક્રશ્રીએ જાણ્યું કે આ મુનિના સ્પર્શથી ખરેખર આ કોલસાનો ઢગલો સોના મહોરોનો થશે એમ વિચારી તેમણે તે ઢગલો ઉપર સોમદેવ મુનિને બેસવાવાનું કહ્યું અને તમ કયોથી તુરત તે કોલસાનો ઢગલો હેમનો થઈ ગયો. ધનદે આમ થયે તુરત શુક્રશ્રીને કહ્યું કે ' શ્રી સોમદેવમુનિને સૂરિપદ આપો, હું તે મહોત્સવ કરીશ. ' એટલે શુક્રમહારાજે શિષ્યને યોગ્ય જાણી આચાર્ય પદવી આપી તેમનું નામ હેમચંદ્રાચાર્ય રાખ્યું સંવત્ ૧૧૬૨.

પ,

મંત્રસાધનો. પ્રચંડ બ્રહ્મચર્ય.

શ્રી હેમાચાર્ય કાશ્મીર ભણી આદ્યા, અને ત્યાં પોતાના બળથી સરસ્વતિ દેવીને પ્રત્યક્ષ બોલાવી તેની પાસે વર લીધો. પછી પોતાના શુક્રએ આપેલ સિદ્ધચક્રનો મંત્ર સાધતા હતા. આ સાધવામાં શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિ તથા મલયગિરિસૂરિ નામના બે આચાર્યોનો માર્ગમાં સમાગમ થયો. ત્રણે કુમાર નામના સુગ્રામમાં આવ્યા, ત્યાં એક ઘોળી પાણીને આરે લુગડાં ધોતો હતો; ને લુગડાં માટે અનેક ભમરાઓ શુંભરવ કરી રહ્યાં હતાં. શ્રી હેમસૂરિએ એક સાડીમાં ભમરા બેઠને તે પાકની નારીનાં ચીર હોવાં બેઠ, તેથી ઘોળીને તે કેનાં લુગડાં છે એમ પૂછતાં તેણે કહ્યું કે ' આ ગામના રાજાની રત્નવતિ નામની પત્નિની સ્ત્રી છે તેનાં છે. ' ત્રણે આચાર્યો રાજાને ત્યાં જઈ ધર્મલાભ આપ્યો. રાજાએ નિરવધ સ્થાનકે ઉતાર્યા. હમેશાં દેશના સમતાપોપક દેવાવા લાગી. આમ થતાં ચોમાસું પૂરું કરી પછી વિહાર કરવાનું જણાવ્યું. તે ગામના રાજાએ ઘણું રહેવાનું કહ્યું, ત્યારે તેઓ ત વિનતી સ્વીકારી ન શક્યા કારણકે એક સ્થલે સુવિહિત મુનિ ન રહે, અને રહેવાથી સંજમ ન સચવાય એમ કહેલ છે. પછી ' કોઈ કામ હોય તો કહો ' એમ રાજાએ કહેતાં શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિ બોલ્યા કે ' એક છે તો ખરું, પણ કહેતાં જાણ

ઉપડતી નથી, પણ તેથી વિદ્યા સિદ્ધ થાય તેમ છે. ' પછી આગ્રહ થતાં કહ્યું કે ' તારી સ્ત્રી પદ્મિનિ છે, તે જો નગ્નપણે અમારી સંપ્રુખ ઉભી રહે, તો અમે વિદ્યા સાધી શકીએ. તે વખતે તું પણ તરવાર લઈને ઉભો રહે, અને જો અમે તન, મન, અને વચનથી કંઈ પણ ચૂકીએ, એક રોમમાં પણ તે સંબંધી કામ થાય તો અમોને હણી નાંખજો. ' ગુણથી રાજ થયેલ રાજાએ હા કહી. પછી આચાર્યોં ગિ-
રનાર આવ્યા, અને ત્યાં જિનપ્રતિમા આગળ રહી નગ્ન પદ્મિનિ પાસે આચાર્યોં મંત્ર સાધવા લાગ્યા, અને નૃપ તરવાર લઈ ઉભો રહ્યો.

મેરૂ ચૂલિકા નવિ ચળે, ન ચળે શેષ ક્ષર્ણદ્ર,

વિધિ લિખત જિમ નવ ચળે, ન ચળે ચિત્ત સુર્નાદ્ર.

મુનિઓનું ચિત્ત ચળ્યું નહિ, મંત્ર સધાયો, અને વિમળેશ્વર યક્ષ આવી ઉભો રહ્યો અને વર માંગવા કહ્યું. શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિ એ કાંતિથી જિનપ્રાસાદ શ્રીસેરી સમેમાં લાવવો, અને વિદ્યાવાદ પોતાને આપવો એ વર માંગ્યો. શ્રી મલયગિરિ સૂરિએ સિદ્ધાંતોની વૃત્તિ કરૂં એવી શક્તિ માગી, જ્યારે શ્રી હેમાચાર્યે હું વચનબળથી રાજાને ખૂંચવું અને તેથી શાસનને દીપાવું એવી વિદ્યા આપવા કહ્યું. તે વિ-
મળેશ યક્ષ માંગેલી વિદ્યા ત્રણેને દીધી. પછી શ્રી હેમમુનિ વિદ્યા ગ્રહીને ગુરૂ પાસે આવ્યા, અને વંદન કર્યું. ગુરૂ હર્ષ પામી ધ્યાનમાં બેસી આંખીલથી છ માસ સુધી દેવતાનું આરાધન કર્યું, એટલે શા-
સન દેવી પ્રગટ થઈ કહ્યું કે ' આપના શિષ્ય હેમાચાર્ય તે પદવીને લાયક છે. ' આથી મનમાં જે હતું તે દેવીએ કહેલ છે એ જાણી ગુરૂ હર્ષિત થયા. પછી પોતે નાગપુરિ ત્યાં ધનદ નામનો વલિક વસતો હતો ત્યાં આવ્યા. ત્યાં શ્રી હેમાચાર્યને પાટ પર બેસાડી ગુરૂ શિષ્ય સાથે પાટણમાં આવ્યા.

૬.

શ્રી હેમચંદ્રજી અને મહારાજ સિદ્ધરાજ.

આ વખતે મહારાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહ પાટણમાં રાજ્ય કરતો હતો, તેને અને શ્રી હેમાચાર્યને મેળાપ થયો. વાતચિતપરથી

આચાર્યપર રાજાને બહુ પ્રીતિ થઈ, તેથી પોતાને ત્યાં આવી ધર્મો-
પદ્ધેશ કરવા રાજાએ વિનંતિ કરી. એક વખત રાજસભામાં શ્રી હેમ-
સૂરિ બેઠા હતા, ત્યાં રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો કે ‘ખરો ધર્મ કયો ?’
સૂરિએ કહ્યું કે ‘ધર્મની પરીક્ષા કરવી જોઈએ, અને તેમાં જે
કસોટી કરતાં ખરો લાગે તે ખરો. આનું એક દૃષ્ટાંત આપું છું, તે
પરથી સમજાશે:—

યશોમતિ નામની નારી એક શંખ નામના વણિકને હતી. તે
વાણીયો ળીજી પરણ્યો, અને તેમાં લુપ્ત રહેવા લાગ્યો. આથી
યશોમતિને દ્વેષ થયો, તેથી એક મંત્રવાદી પાસેથી મંત્રમૂળી લીધી
કે જે ખવરાવવાથી ધણી બળદ થાય. યશોમતિએ તે પોતાના ધણીને
ખવરાવી બળદ કર્યો, આથી શેઠે રાજાને વાત કરી. રાજાએ યશોમતિને
તે બળદ આપ્યો. હવે યશોમતિ હમેશાં તે બળદને ચારવા લાઈ જાય છે.
એક વખતે વિદ્યાધર અને વિદ્યાધરી વિમાનમાં બેસીને જતાં હતાં,
ત્યારે વિદ્યાધરીએ યશોમતિને દુઃખણી જોઈ તે દુઃખનું કારણ પોતાના
સ્વામી વિદ્યાધરને પૂછ્યું. તેણે કહ્યું ‘પોતાના ધણીને બળદ કરેલ
છે તે છે.’ ત્યારે ફરી વિદ્યાધરીએ દયા લાવી તેને ઉપાય પૂછ્યો.
ત્યારે વિદ્યાધરે કહ્યું ‘જ્યાં તે નાર બેઠી છે ત્યાં એક જડીબુટી છે,
તે જો બળદને ખવરાવે તો નક્કી પુરૂષ થાય.’ વિદ્યાધર પોતાની
સ્ત્રીની સાથે આવ્યો ગયો, પણ તે યશોમતિએ તે સાંભળ્યું એટલે
જેટલાં ઘાસ ત્યાં ઉગ્યાં હતાં તે બધાં ચુટી લઈ દરેક છોડ બળદને
ખવરાવવા લાગી. આમાં શુદ્ધ મૂળીયું—જડીબુટી હતી તે ખવરાવી,
એટલે તે બળદ પુરૂષ થયો.

આ દૃષ્ટાંત ઉપરથી હે મહારાજ ! ધ્યાન કરી જો દર્શન છે તે
સર્વ પારખીને તેમાંથી સાચો ધર્મ ગ્રહણ કરો. આવાં શુદ્ધનાં વચન
સાંભળી શ્રી સિદ્ધરાજ હર્ષિત થયો.

પછી રાજાએ ત્રિવેણીમાં રૂદ્રમાળો નામનું મંદિર બંધાવ્યું
તેની સાથે પોતાના આલ મંત્રી પાસે એક રાયવિહાર નામે જિન-
પ્રાસાદ કરાવી તેમાં શ્રી વીરપ્રભુની મૂર્તિ સ્થાપી.

એક વખત શ્રી હેમસૂરિને રાજાએ પૂછ્યું કે ‘ ઇશ્વર અને અરિ-
હંતમાં અંતર શું ? ’ ત્યારે તેણે કહ્યું કે ‘ ઇશ્વર (શંકરની ઉપર
છે તેમ) ના મસ્તકે ચંદ્ર રહે છે, જ્યારે અરિહંતના ચરણે
તે ચંદ્ર નમે છે. ’ વળી સુતારને તેડાવી તેને તે અંતર પૂછે એમ
કહેતાં સુતારને રાજાએ બોલાવ્યો. તેણે કહ્યું કે ‘ અમારા શાસ્ત્રમાં
એવું છે કે સામાન્ય ઘરમાં નરની પાંચ શાખા છે, રાજાના ભુવનમાં
સાત છે, ઇશ્વરભુવનમાં નવ અને જિન ગૃહમાં એકવીશ હોય છે.
શિવમંદિરમાં એક મંડપ હોય છે, જ્યારે (જિન) ગૃહમાં એકસો આઠ
હોય છે. જિનને ત્રણ છત્ર શિર ઉપર હોય છે, અને સિંહાસન
બેસવા માટે હોય છે. જિનમુદ્રા પદ્માસનમાં સ્થિત હોય છે અને
નવગ્રહ તેમના ચરણને સેવે છે. વળી તેને દેખીને બય ઉપજતો
નથી. જ્યારે બીજા દેવોના હાથમાં હથિયાર, પાસે નારી વગેરે
હોય છે. ’

એક વખત તેઓશ્રી ચતુર્મુખ મંદિરમાં શ્રી નેમિચરિત વાં-
ચતા હતા; તેમાં તેમણે એમ કહ્યું કે ‘ પાંડવ શત્રુજય ચઢી સિદ્ધ
થયા. આ ગ્રાહણો ખરી ન શક્યા, અને તેમણે કહ્યું કે તેઓ હિ-
માલયમાં ગળી મુક્તિ પહોંચ્યા છે. ત્યારે સિદ્ધરાજે પૂછ્યું કે ‘ શુ-
રરાય ! આમાં શું સત્ય છે ? ’ ત્યારે આચાર્ય મહારાજ મહાભારતનો
શ્લોક બોલ્યા.

અત્ર મીમંસતં દર્શ્યં । પાંડવાનાં શત્રવ્યમ્ ।

દ્રોણાચાર્યસહસ્રં તુ । કર્ણસંખ્યા ન વિદ્યતે ॥

અર્થ—અહિંયાજ સો ભીમ, ત્રણસો પાંડવો, હજાર દ્રોણાચાર્ય
મરી ગયા અને કર્ણ કેટલા મરી ગયા તેની તો સંખ્યા નથી.

આ ઉપરથી એમ સૂચન કીધું કે આમાંથી કેટલાક પાંડવો
જૈન હોય અને તે શત્રુજયે ચઢી મુક્તિમાં બય એ અસંભવિત
નથી. આથી રાજા હર્ષિત થયો.

એક દિવસ ગ્રાહણો સિદ્ધરાજને એમ કહેવા લાગ્યા કે ‘ જૈન-
ધર્મ એ આદિ ધર્મ નથી, તેનું નામ વેદબાહ્ય છે. ’ ત્યારે રાજાએ

કહ્યું ' એમ શા માટે બોલો છો ? વાસગ શાસ્ત્ર તપાસો, તેમાં જિ-
નમંદિરના ભેદ જણાવેલ છે. '

વળી એક વખત સર્વે બ્રાહ્મણો પોતપોતાના સ્થાને રાજ્યસભામાં
બેઠા હતા તેવામાં શ્રી હેમચંદ્રને આવતાં જોઈ તેમાંનો એક ઇર્ધ્વી-
થી કહેવા લાગ્યો કે.

આગતો હેમગોપાલો દણ્ડકમ્વલમુદ્રહન ।

અર્થ-(હાથમાં) દંડ અને કામળી લઈને હેમ નામનો ગો-
પાલ આવ્યો.

શ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ જાણ્યું કે મારી મશ્કરીમાં ગોપાળની ઉપમા
મને આપી, પણ પોતે અવસરજ હોવાથી તરતજ તેનો પ્રતિકાર
કરવા શ્લોકમાં જવાબ આપ્યો કે:-

પદ્મદર્શનપશુમાયાંશ્ચારયન્ જૈનવાટકે ॥

અર્થ-જૈન ધર્મ રૂપી વાડીમાં છ દર્શન રૂપી પશુઓને ચરાવનાર
હું ગોપાલ છું.

આ સાંભળી બ્રાહ્મણો આશ્ચર્યચકિત બની નિરૂત્તર થયા.

એકદા સિદ્ધરાજ જયસિંહને આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે ' તારી
જગતમાં ખ્યાતિ છે તે વિસ્તારવામાટે હું પંચાંગી વ્યાકરણ કહું. '

રાજાએ હા પાડી. ત્યારે હેમસૂરિએ કહ્યું કે ' કાશ્મીરમાં શારદા
બંડાર છે ત્યાં આદિ વ્યાકરણની ગંભીર પ્રતો છે કે જે બીજે કોઈ
પણ સ્થલે નથી, તો તે તુરત મંગાવો તો વ્યાકરણની રચના કહું. '

રાજાએ પ્રધાનને તે બેવા મોકલ્યા. પ્રધાનોએ ત્યાં જઈને અગરધૂપ
આદિથી શારદા માતાને તુષ્ટ કરી; માતાએ આઠ પુસ્તકો આપ્યા,
તે લાવીને પ્રધાનોએ રાજાને આપ્યાં, રાજાએ સૂરિને આપ્યા. પછી
તેમણે પંચાંગી વ્યાકરણ બતાવ્યું. અને રાજાને બતાવ્યું. રાજાએ
પંડિતોને તેડાવ્યા. બ્રાહ્મણ પંડિતોએ કહ્યું કે ' કાશ્મીરમાંથી શારદા-
બંડારમાંથી લાવેલા પુસ્તકોની તે નકલ છે । ખરું તો તે ત્યારે કહે-
વાય કે જે પાણીમાં નાંખવાથી તે વ્યાકરણ ભીનું ન થાય તો. ' રા-
જાએ જાણ્યું કે આ દેવ છે, છતાં આચાર્યશ્રીએ કહ્યું ' ખુશીની સાથે,

લલે પ્રમાણતાની તે કસોટી થાઓ. ' પછી પ્રધાન આદિ નગરજનોને લઈ તે વ્યાકરણ કુંડમાં નંખાવ્યું. પણ લેશ માત્ર લીનું થયું નહિ.

આથી રાજા ઘણો આનંદિત થયો અને તેણે ત્રણ વર્ષ લગી ત્રણસે દામ હમેશ આપી સોનાના અક્ષરથી તે વ્યાકરણ લખાવ્યું. અને હાથીની અંખાડી પર તે સામેયા સાથે પધરાવી ગામમાં ફેરવ્યું હતું.

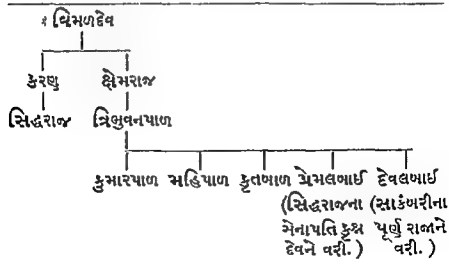
પછી હેમસૂરિના વચનથી જયસિંહ રાજાએ કર માફ કર્યો, મચ્છી જાળ બંધ કરાવી, અને કોડો સોનેયા પુણ્યદાનમાં ખર્ચ્યાં. આવી રીતે જયસિંહ રાજાને હઠધર્મી કરી આચાર્યશ્રીએ ત્યાંથી (પાટણથી) વિહાર કર્યો.

ઉચ્ચ વિહાર કરતાં કરતાં એક અવસરે એક દેવતાએ મધ્ય રાત્રે આવી હેમસૂરિને કહ્યું કે ' અન્ય દેશ જવું તજો, આપ ગુજરાતમાં રહેશો તો ઘણોજ લાભ થશે. ' શુદ્ધ દેવતાનું વચન માની પાટણમાં પાછા આવ્યા.

૭.

શ્રી હેમચંદ્ર અને કુમારપાળનો સમાગમ.

એક વખત કુમારપાળ નામનો સિદ્ધરાજના પિતરાઈ ભાઈ ત્રિભુવનપાળનો પુત્ર. રાજ્યસલામાં આવ્યો; ત્યાં તેણે સિદ્ધરાજની પાસે બેઠેલા હેમચંદ્રસૂરિને બેઈ વિચારવા લાગ્યો કે આ દમ્પતી મુનિ રાજાને

માન્ય છે તો સત્વશાલી હોવા જોઈએ. તેથી તે ઔષધશાળામાં આ-
ચાર્યશ્રીને વાંદવા ગયો. ત્યાં વાંદના કરી બેઠો અને પૂછ્યું કે ' હે
મહારાજ ! નર કયા ગુણથી શોભે છે ? ' ત્યારે સૂરિએ કહ્યું ' સત્વ
ગુણથી અને પરદારા ત્યાગથી ' કહ્યું છે કે—

પ્રયાતુ લક્ષ્મીશ્વપલસ્વભાવા,

ગુણા વિવેકમુસ્તા પ્રયાન્તુ ।

પ્રાણાથ ગચ્છન્તુ કૃતપ્રયાણાઃ

મા યાતુ સત્ત્વં તુ નૃણાં કદાચિત્ ॥

અર્થઃ—ભલે અપલસ્વભાવવાળી લક્ષ્મી જતી રહે, ભલે વિવેક
આદિ ગુણો આપ્યા જાય, અને પ્રયાણ કરવાને તત્પર એવા પ્રાણ
પણ જાય, પણ મનુષ્યોનું સત્વ કદાપી ન નાશ પામશે.

પછી અહ્નિને હંતુમાનને છતી સત્ત્વને પ્રભાવે કનક મેળવ્યું
હતું તે દૃષ્ટાંત આપ્યું, અને કહ્યું કે સત્ત્વ એકલો હોય, અને શીયળ
ન હોય તો તે નકામું. પછી શીયળનું દૃષ્ટાંત કલિકાલમાં થયેલ
સંશ્રામ સોની કે જેણે રત વગર આંગો ફળવાળો કયો હતો તે
કહ્યું. આથી કુમારપાળે ત્યાંજ પરનારીના ત્યાગનો નિયમ ગૃપા-
સેથી લીધો. પછી હ્રેશ ઉપદેશામૃતનું પાન કરવા કુમારપાળ
ઉપાશ્રયે આવતો, અને કેટલાએક દિવસ જયસિંહની સેવામાં રહી
દધિસ્થળમાં ગયો.

૮.

સિદ્ધરાજની પુત્રની ઈચ્છા અને હેમસૂરિ.

સિદ્ધરાજને રાજ કરતાં કરતાં વૃદ્ધાવસ્થા આવી, દેવ દેવીઓની
ઘણી માનતાઓ કરી, પણ પુત્ર થયો નહિ, આખરે તેણે હેમસૂરિ
સાથે શત્રુજય, ગિરનાર વગેરે તીર્થની યાત્રા કરી, અને સૂરિને
પૂછ્યું કે ' મારે હવે પુત્ર થશે કે નહિ ? ' સૂરિએ ત્રણ ઉપવાસ
કરી અંબાદેવીને આરાધી. તેણે આવી ના કહી, તેથી સૂરિએ કહ્યું
' તમોને પુત્ર થશે નહિ, તમારું રાજ્ય કુમારપાળને મળશે ' પછી
રાજાએ બીજા પંડિત જોશીને બોલાવ્યા; તેમણે પણ તેવુંજ કહ્યું.
આથી રાજાને ખેદ થયો અને કુમારપાળને મરાવી નાંખવાથી યો-
ગેશ્વરની કૃપાથી પુત્રની પ્રાપ્તિ થશે, એવી ખોટી કલ્પના કરી કુમા-

રખાળને મારવા છૂપા મારા સિદ્ધરાજે મોકલ્યા, અને લડાઈ કરી ત્રિભુવનપાળ (કુમારપાળના પિતા)ને મારી નાખાવ્યો; જ્યારે કુમારપાળનું પુણ્ય પ્રબળ હોવાથી તેને કંઈ ન થયું, અને સર્વ ઉપાયો મિથ્યા થયા. કુમારપાળને સંકટો ઘણાં પડ્યાં, પણ આખરે તેને સિદ્ધરાજની ગાદી મળી.

૬.
કુમારપાળનાં સંકટો અને હેમચંદ્રાચાર્ય.

કુમારપાળ પ્રથમ પોતાના બનેલી કૃષ્ણદેવને ત્યાં પાટણમાં રહ્યો, પણ સિદ્ધરાજના માણસોની નજર ચુકાવવી એ મહા મુશ્કેલ વાત હતી. તેણે યોગીનો વેષ લીધો, તેમાં પણ પકડાયો. ત્યાંથી નાશી એક ગામથી બીજે ગામ ફરવા લાગ્યો. તેનાં સર્વ વિતકો તથા સંકટો અહીં અપ્રસ્તુત હોવાથી લખ્યાં નથી. પણ તેમાંનો એક કે જેમાંથી આપણા ચરિત્રનાયકે કુમારપાળને બચાવેલ છે તેની નોંધ લઈએ.

કુમારપાળ એક વખત ફરતો ફરતો ખંભાતના બહારગામના પ્રાસાદ આગળ આવી પહોંચ્યો, ત્યાં શ્રી હેમાચાર્ય કે જે પાટણથી વિહાર કરતાં કરતાં ત્યાં આવ્યા હતા તે પણ બહિર્ભૂમિ આવ્યા હતા.

સૂરિશ્રીએ ત્યાં સર્પના મસ્તક ઉપર ગંગેટક નાચતો જોઈ અતુ-માન કર્યું કે આટલામાં કેાઈ રાજા હોવો જોઈએ; તે વખતે કુમાર-પાળ નજરે પડ્યો, અને ઓળખ્યો. કુમારપાળે આચાર્યને ઓળખ્યા અને 'ળધી સંકટની વાત કહી સંભળાવી, અને પૂછ્યું કે 'આ મારા કષ્ટોનો અંત ક્યારે આવશે ?' ત્યારે આચાર્યે નિમિત્ત જોઈ કહ્યું કે 'થોડા વખતમાં એટલે વિક્રમ સંવત્ ૧૧૮૯માં માગશર વદ ૪ રવિવારે પુણ્ય નક્ષત્રમાં ત્રીજે પહોરે રાજ્ય મળશે.' એવામાં ત્યાં ઉદયન મંત્રી આવી ચડ્યા; તેને આચાર્યજીએ કહ્યું કે 'આ રાજ-કુમારનું તમારે રક્ષણ કરવું, કેમકે આ રાજકુમારથી આગળ જતાં જૈન શાસનનો ઘણો મહિમા થવાનો છે.' પછી ઉદયન મંત્રી કુમાર-પાળને પોતાને ઘેર લઈ ગયો. એવામાં સિદ્ધરાજને ખબર મળ્યા કે કુમારપાળનો ઉદયન મંત્રીને ઘેર છે. તેથી ત્યાં તેણે પોતાનું લશ્કર મોકલ્યું; ત્યારે ઉદયનમંત્રીએ કુમારપાળને કહ્યું કે 'હવે આ વખતે તમે અહીંથી ચાલ્યો જાઓ, નહિતો આપણા બંનેનું મોત

થશે.' આ સાંભળી કુમારપાળ નાસીને હેમચંદ્રાચાર્ય પાસે આવ્યો, ત્યારે તેમણે ઉપાશ્રયના લોંચરામાં છુપાવ્યો, તથા ઉપર પુસ્તકો ખડકી મૂક્યાં. કુમારપાળની શોધ માટે આવેલ સિદ્ધરાજનાં માણસોએ ઉદયન મંત્રી તથા હેમચંદ્રસૂરિને ત્યાં ઘણી તપાસ કરી, પરંતુ ત્યાં પત્તા નહિ મળવાથી નિરાશ થઈ પાછા ગયા. પછી કુમારપાળે વિદેશમાં ભ્રમણ કરવા માંડ્યું. અનેક સંકટો ફરી સહન કરી સિદ્ધરાજ મૃત્યુ પામ્યાની ખબર મળતાં પાટણમાં આવ્યા, અને પ્રધાનોએ કુમારપાળને આચાર્યે કહેલા દિવસેજ રાજગાદી આપી.

૧૦.

કુમારપાળ રાજા અને હેમચંદ્રાચાર્ય.

પોતાના સંકટમાં મદદ કરનાર સર્વને કુમારપાળ રાજાએ નવાજ્યા; અને જે જે વચનો બીજાને આપ્યાં હતાં તે પાળ્યાં, પણ દૈવ-યોગે પોતાના ખરા ઉપદારી હેમચંદ્રાચાર્યજીને વિસરી ગયા.

એક સમયે હેમચંદ્રજીએ ઉદયન મંત્રીને બોલાવીને કહ્યું કે 'આજે કુમારપાળ રાજાની નવી રાણીના મહેલમાં મધ્યરાત્રીએ પ્રાણુધાતક ઉપસર્ગ થવાનો છે. માટે આજે રાજાને ત્યાં જતાં અટકાવજો; અને આ બાબતની જો વધારે પુછપરછ રાજા કરે તો માફ નામ જણાવજો.' ઉદયન મંત્રીએ રાજાને તે રાત્રીએ ત્યાં જતાં અટકાવ્યા, અને તેજ રાતે ત્યાં વીજળી પડવાથી તે રાણીનું મરણ થયું. આ વખતે રાજાએ ઉદયન મંત્રીને બોલાવી પૂછ્યું કે 'હે મંત્રી! આવો ભવિષ્યજ્ઞાની માણસ તમોને કોણ મળ્યો કે જેણે મને આજે જીવિતદાન આપ્યું.' મંત્રીએ જણાવ્યું કે 'હે રાજા! અહીં શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી પધાર્યા છે, અને તેમણે આ વાત જણાવી આપને ત્યાં જતાં અટકાવ્યા છે.'

આ સાંભળી બહુ પુશી થઈ રાજાએ આચાર્યજીને રાજસભામાં બોલાવ્યા. હેમચંદ્રજી ત્યાં ગયા, એટલે રાજાએ ઉભા થઈ તેમને વંદન કર્યું, તથા હાથ જોડી આંખોમાં આંસુ લાવી કુમારપાળે કહ્યું 'હે ભગવન્! આપને ગુપ્ત દેખાડતાં મને શરમ આવે છે; કારણ આજ્ઞિતસુધી આપને મેં સંભાર્યા પણ નહિ; આપના ઉપકારનો

બદલો મારાથી કોઈ રીતે વળી શકે તેમ નથી, માટે હે પ્રભો ! આપે પ્રથમથીજ મારા પર નિઃકારણ ઉપકાર કર્યો છે, અને આપનું તે કરજ હું ક્યારે વાળીશ ?' આચાર્યજીએ ત્યારે કહ્યું કે ' હે રાજન્ ! હવે દિલગીર ન થાઓ. તમને ઉત્તમ પુરૂષ જાણીનેજ મેં ઉપકાર કર્યો છે. હવે અમારા ઉપકારના બદલામાં તમે ફક્ત જૈન ધર્મ સમાચરો, એટલી મારી આશિષ છે ' કુમારપાણે જવાબમાં કહ્યું કે ' હે ભગવન્ ! આપની તે આશિષ તો મને હિતકારી છે. ' એમ કહી રાજાએ જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો.

૧૧.

હૈમચંદ્રસૂરિ અને શિવમંદિર.

એક વખત એક પુરૂષે રાજ્યસભામાં આવી રાજાને વિનંતિ કરી કે ' હે મહારાજ ! દેવકીપાટણ (પ્રભાસપાટણ) નું સોમેશ્વરનું દહેરૂં પડી ગયું છે, તો તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવો. ' રાજાએ કહ્યું કે ' બહુ સારું, જ્યાં સુધી હું તે દહેરૂં ન અમરાવું, ત્યાં સુધી હું માંસ નહિ ખાઉં. '

રાજાએ ત્યારપછી દહેરાનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો, અને પછી માંસભક્ષણ ચાલુ કરીધું. ત્યારે હૈમચંદ્રજીએ કહ્યું ' રાજન્ ! આપણે ચાલો સોમેશ્વરને દહેરે જઈને જોઈએ, અને ત્યાં સુધી માંસની આખડી લેવો. ' રાજાએ તેમ કરવા હા પાડી.

પ્રભાસપાટણ જવાનું સૂરિએ પ્રયાણ કર્યું. રાજાએ ત્યારે હૈમચંદ્રજી ગુરૂને પાસખીમાં બેસાડા કહ્યું, પણ મુનિએ ન સ્વીકાર્યું. કારણ કે મુનિ હમેશાં પગેજ ચાલે. પછી આગળથી જવાનું કહી પોતે પછી આવશે એમ કુમારપાણ રાજાએ કહ્યું. સૂરિ શેત્રુંજય, ગિરિનાર વગેરે જઈ યાત્રા કરી દેવકીપાટણ આવ્યા, ત્યાં રાજા પણ આવ્યા.

આ વખતે કેટલાક દ્રેષી ગ્રાહણીએ કહ્યું કે ' રાજન્ ! સર્વ કોઈ સોમેશ્વર દેવને માને છે, પણ હૈમસૂરિ શીશ નમાવે તેમ નથી. ' રાજાએ શા માટે મહાદેવને પૂજતા નથી એમ પૂછતાં

સૂરિશ્રીએ જવાબ આપ્યો કે ‘ નિર્ગથ એવા ચતિએ મહાદેવની દ્રવ્યથી પૂજા કરતા નથી, પણ તેઓ માત્ર ભાવથીજ પૂજા કરે છે, તેથી હું મહાદેવની પૂજા ભાવથી કરીશ. ’ પછી આચાર્ય આ વખતે મહાદેવસ્તોત્ર દેવપત્તનમાં મહાદેવના સન્મુખ ઉભા રહી દેરાસરમાંજ રચના કરી બતાવે છે, તેમાં જણાવ્યું કે

भववीजांकुरजनना, रागुद्याः क्षयमुपागता यस्य ।

ब्रह्मा वा विष्णुर्वा, हरो जिनो वा नमस्तस्मै ॥

અર્થ—ભવના બીજને અંકુર ઉત્પન્ન કરનાર એવા રાગદ્વેષ વગેરે જેના ક્ષય પામ્યા છે તે ગમે તો બ્રહ્મા હોય, વિષ્ણુ હોય, શંકર હોય, કે જિન હોય તેને નમસ્કાર કરીએ છીએ.

આ સાંભળી તે બ્રાહ્મણો ચક્રિત થઈ ગયા, રાજા હર્ષિત થયો. પછી સૂરિએ રાજાને ત્યાં મંત્રના પ્રભાવથી સાક્ષાત્ મહાદેવનાં દર્શન કરાવ્યાં. મહાદેવને ખરે ધર્મ શું છે તે રાજાએ પૂછતાં જણાવ્યું કે ‘ હે રાજન્ ! તને ધર્મપ્રાપ્તિ આ બ્રહ્મા જેવા હેમાચાર્યથીજ થશે. ’ આ વખતથી રાજા અત્યંત ભક્તિથી આચાર્ય સાથે વર્તવા લાગ્યો.

૧૨.

બ્રાહ્મણો સાથે વાદવિવાદ.

કુમારપાળ રાજાને જૈન ધર્મ પાળતો જોઈ બ્રાહ્મણોને દ્વેષ થાય તે સ્વાભાવિકજ છે, તેથી તેમણે પોતાના મંત્ર તંત્રવાદી એવા દેવ-બોધિ નામના શંકર આચાર્યને બોલાવ્યા. દેવબોધિએ શંકરાચાર્યના મઠનો આચાર્ય હતો એમ દ્વાશ્રયના ભાષાંતરની પ્રસ્તાવનામાં સાક્ષર મણિલાલ નલુભાઈ લખે છે. આ આચાર્યે મંત્ર, તંત્ર, ગારૂડી વિદ્યા, ઇંદ્રજાળ આદિ અનેક ખેલ કરી વાદવિવાદ કર્યો, અને રાજાને ઇંદ્રજાળથી એવું દેખાડ્યું કે જેથી રાજાના ઘરડાં પૂર્વજો આવીને કહેવા લાગ્યા કે ‘ તું જૈન ધર્મ પાળી નરકે જશે. ’ ત્યારે આચાર્યે તેવીજ ઇંદ્રજાળ કરી બતાવ્યું કે તેઓ કહે છે કે ‘ તું સ્વર્ગે જશે ’ અને તે ઉપરાંત પ્રતિ-કાર તરીકે સામી બધી વિદ્યા પોતાની વાપરી જણાવી. આથી તે આચાર્ય નિરૂત્તર થયો, અને આદ્યો ગયો.

૧૩.

આચાર્યના અન્ય મહત્કાર્યો.

આચાર્યના કહેવાથી કુમારપાળ રાજાએ માળવાના રાજા અ-
ણ્ણેરાજને પણ પોતાનો મિત્ર કરી તેને પ્રતિષ્ઠાધીને જૈન ધર્મી કર્યો;
આહડ મંત્રીએ (ઉદયન મંત્રીના પુત્રે) સંવત્ ૧૨૧૪માં રાત્રુંજ-
યતીર્યનો ઉદ્ધાર કર્યો; તથા હેમચંદ્રજી મહારાજે ત્યાં પ્રતિષ્ઠા કરી.
વળી તે મંત્રીના ભાઈ અંબડે ભરૂચમાં શમલિકાવિહાર નામના
જિનમંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર સંવત્ ૧૨૨૦ માં કર્યો, તથા તેમાં શ્રી
મુનિમુગ્ધત સ્વામિજીની પ્રતિમાની હેમચંદ્રજીએ પ્રતિષ્ઠા કરી. કુમા-
રપાળ રાજાએ સૂરિમહારાજના ઉપદેશથી સર્વ મળી ચૌદ હજાર
નવાં જિનમંદિરો બંધાવ્યાં, તથા સોળ હજાર જૈન મંદિરોનો જી-
ર્ણોદ્ધાર કર્યો. તારંગાજી પર ધણુંજ ઉચું વિસ્તારવાળું જૈનમંદિર
બંધાવી તેમાં શ્રી અન્જિતનાથજીની મૂર્તિની સ્થાપના કરી; તથા
હેમચંદ્રાચાર્યજીનાં ચરણોની પણ સ્થાપના કરી. ઘણા નિર્ધન શ્રાવકોને
તેણે દ્રવ્ય આપી સ્વામીવાત્સલ્ય કર્યો.

કુમારપાળ જૈનધર્મી થયો એટલુંજ નહિ પણ જૈનધર્મને ખરી રીતે
પાળી બતાવ્યો. ખારવત અંગીકાર કર્યો, રાજ્યમાં અહિંસાનો પ્રચાર
કર્યો. એક અંગ્રેજ વિદ્વાન્ લખે છે કે:—

‘ આટલું તો તદ્દન નિઃસંશય છે કે કુમારપાળ ખરેખરી રીતે
જૈનધર્મી થઈ ગયો હતો અને આખા ગુજરાતને પણ એક નમુનેદાર
જૈન રાજ્ય બનાવવાને તેણે પ્રયાસ કર્યો હતો. ’

હેમચંદ્રાચાર્યના ઉપદેશથી જૈનધર્મમાં નિષેધ કરેલા ભોગ, ઉપ-
ભોગ, શિકાર વગેરે મોજશોખ કુમારપાળ રાજાએ તણ દીધાં, અને
ફેલતને પણ ઇન્દ્રિયનિગ્રહ રાખવા ફરજ પાડી. આખા રાજ્યમાં અ-
મારિપડહ વજડાવ્યો એટલે કેઈ પણ જીવને મારવા નહિ એવો
પટો વજડાવી સર્વ જંતુને અભયદાન આપ્યું. આથી યજ્ઞોમાં જે જીવો
બલિદાન તરીકે વપરાતા, તે ન વપરાતાં બચ્યા, અને તેથી યજ્ઞો ઓછા
થયા એટલુંજ નહિ પણ બલિદાન તરીકે જીવોને બદલે બીજી નિર્હં-
સીને વપરાવા લાગી. લોકો મધપાન અને માંસાહારનો ત્યાગ કરનારા

ધયા, અને પાલીદેશ-રજપુતાના દેશમાં પણ તે નિયમ પ્રચલિત થયો. મૃગયા-શિકાર આજ્ઞાપત્રથી બંધ કરવામાં આવ્યો તેથી કાઠિયાવાડના (ઝોરાણ) ના શિકારી તથા કોળીલીલ જે હતા તેઓને પણ આ આજ્ઞાપત્રથી શિકાર બંધ કરવો પડ્યો. ખાટકી કચ્છાઈનો ધંધો ભાંગી પડ્યો (કે જેનું વર્ણન દ્વાશ્રય કાવ્યમાં આપવામાં આવ્યું છે) ને તેના બદલામાં તેને ત્રણ વરસની પેદાશ જેટલી રકમ તેઓને એકંદર આપવામાં આવી.

રાજા ચુસ્ત જૈનધર્મી બની અનર્ગલ દ્રવ્ય જિનમંદિર, જિનપ્રતિમા, જિનાગમ, સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, અને શ્રાવિકા એ સાત શ્રેણીમાં ખર્ચું અને હુમેશાં દેવપૂજા, આવશ્યક આદિ ક્રિયા કરતો. તે રાજાને માટે હુમેશાં સ્વાધ્યાય કરવા માટે હેમચંદ્ર સૂરિએ યોગશાસ્ત્ર એ નામનું પુસ્તક બનાવ્યું તે અતિ મનોહર અને સાદી શૈલીમાં જૈનધર્મનું રહસ્ય દાખવનાર, અને આત્માને ઉચ્ચ પરિણતિપર લાવનાર ગ્રંથ છે કે જે આ સાથે સામેલ છે એટલે વિશેષ લખવાની જરૂર પણ નથી.

ખીજું હુતા નામનો રાગ કુમારપાળની રાજગાદીપર વંશપરંપરા ઉતરી આવેલ હતો તે સૂરિશ્રીએ મંત્રના પ્રભાવથી દૂર કર્યો, તેમજ ગ્રાહણ ધર્મના દેવબોધિ આચાર્ય સાથે વાહવિવાહ થતાં આવું શું તિથિ છે એમ પૂછતાં તે વખતે પૂર્ણિમા હતી છતાં પ્રમાદથી અમાવાસ્યા એમ આચાર્યથી કહી જવાયું, એટલે ગ્રાહણોએ મશ્કરી કરી. આ મશ્કરી ટાળવા માટે મંત્રના પ્રભાવથી તે રાત્રે ચંદ્રનું પૂર્ણિમાના ચંદ્રનું જ્યોતિષ બાર ગાઉ સુધી પ્રગટ કર્યું.

૧૪.

કાલધર્મ-દેહોત્સર્ગ.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનો દેહોત્સર્ગ કઈ રીતે થયો તેને માટે જુદી જુદી હંતકથા ચાલે છે. સાક્ષર મણિલાલ નબુભાઈ પોતાના દ્વાશ્રયના ગુજરાતી ભાષાંતરમાં લખે છે કે “શંકરાચાર્યે એર દેવરાવી મારી નાંખ્યો તો કોઈ પાયાવગર કહે છે કે શંકરાચાર્યને ને એમને વાહ થયેલો તેમાં શંકરાચાર્યે કુમારપાળના મહેલને છેલે માળથી માચાવી પ્રલય

દેખાડી માયાવી હોડી તેમને બતાવી, તેમાં પોતે બેસવા ગયા એટલે નીચે પડી છુંદાઈ મુઝ્યા. પણ એ વાતો પર કશો આધાર પણ રાખી શકાય નહિ. ”

આ વાતમાં ખીલકુલ વચ્ચું ઉકેત ભાષાંતરકારે સ્વીકાર્યું નથી પણ તે સાથે તેવી ફતકથા ઉપજવનાર ખીજા કોઈ નહિ પણ બ્રાહ્મણો હોવાથી તે દ્રેપનુંજ પરિણામ ભાસે છે. શ્રી જિનહર્ષ પોતાના કુમાર પાળ રાસમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

કુમારપાળ રાજાને અજયપાળ નામનો એક ભત્રિજો હતો. તેણે જાણ્યું કે કુમારપાળને પુત્ર નથી તો તે રાજગાદી પોતાની પુત્રીના પુત્ર પ્રતાપમલ્લને આપશે, તો જો હું કુમારપાળને મારી નાંખું તો મને રાજગાદી મળે, એવો વિચાર તે હંમેશાં રાખ્યાં કરતો હતો. ખીજા બાળુએ હેમચંદ્રાચાર્યને બાલચંદ્ર નામનો શિષ્ય હતો, તેને અને અજયપાળને બહુ સારી મિત્રાચારી હતી, તેથી તે એમ વિચારતો હતો કે જો અજયપાળને ગાદી મળે તો તેના તરફથી જેમ કુમારપાળ તરફથી હેમચંદ્રાચાર્ય પૂજાય છે તેમ હું પૂજાઉં અને માનસન્માન પામું. એવામાં કુમારપાળે હેમચંદ્રાજીને વિનંતિ કરી કે ‘ હે ભગવન્ ! આજદિન સુધી મેં યથાશક્તિ પુણ્ય-કાર્યો કર્યાં, પરંતુ જિનપ્રતિમાઓની અંજનશલાકા કરવાની મને ઘણી હોંશ છે. ’ ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે બહુ સારૂ. પછી રાજાએ સુવર્ણ આદિ ધાતુઓની પ્રતિમાઓ બનાવીને અંજનશલાકા માટે તૈયારી કરી, તથા તે માટેનો મહોત્સવ શરૂ કર્યો. દેવયોગે મુહૂર્તના સમયની બજાર રાખવાનું કાર્ય સૂરિશ્રીએ બાલચંદ્રને સોંપ્યું, તે વખતે અજયપાળ પણ ત્યાં આવી ગયો. તેને બાલચંદ્રે કહ્યું કે જો આ સમયે હું મુહૂર્તના વખતમાં ફેરફાર કરી નાંખું તો હેમચંદ્રાજીનું તથા રાજાનું—એમ બંનેનું થોડા વખતમાં મૃત્યુ થશે. આ સાંભળી દુઃખ અજયપાળે પણ તેમ કરવાનું બાલચંદ્રને સમજાવ્યું, અને કહ્યું કે, જો મને રાજ્ય મળશે, તો હું પણ તમોને આ હેમચંદ્રાજીની જેમ ઉચે દરજે ચડીવીશ અને પૂર્ણ સન્માન આદર રાખીશ. પછી તે દુઃખ શિષ્યે તે મુહૂર્તના સમયમાં ફેરફાર કરી નાંખ્યો; જુઓ ! કીર્તિ-લોભ માટે મનુષ્યો શું નથી કરતા ? આ વાતની હેમચંદ્રાચાર્યને આ-

થયા, અને પાલીદેશ-રજપુતાના દેશમાં પણ તે નિયમ પ્રચલિત થયો. મૃગયા-શિકાર આજ્ઞાપત્રથી બંધ કરવામાં આવ્યો તેથી કાઠિયાવાઠના (સૌરાષ્ટ્ર) ના શિકારી તથા કેળીલીલ જે હતા તેઓને પણ આ આજ્ઞાપત્રથી શિકાર બંધ કરવો પડ્યો. ખાટકી કસાઈનો ધંધો ભાંગી પડ્યો (કે જેનું વર્ણન દ્વાશ્રય કાવ્યમાં આપવામાં આવ્યું છે) ને તેના બદલામાં તેને ત્રણ વરસની પેદાશ જેટલી રકમ તેઓને એકંદર આપવામાં આવી.

રાજા ચુસ્ત જૈનધર્મી બની અનર્ગલ દ્રવ્ય જિનમંદિર, જિનપ્રતિમા, જિનાગમ, સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, અને શ્રાવિકા એ સાત શ્રેણીમાં ખર્ચું અને હુમેશાં દેવપૂજા, આવશ્યક આદિ ક્રિયા કરતો. તે રાજાને માટે હુમેશાં સ્વાધ્યાય કરવા માટે હેમચંદ્ર સૂરિએ યોગશાસ્ત્ર એ નામનું પુસ્તક બનાવ્યું તે અતિ મનોહર અને સાદી શૈલીમાં જૈનધર્મનું રહસ્ય દાખવનાર, અને આત્માને ઉચ્ચ પરિણતિપર લાવનાર ગ્રંથ છે કે જે આ સાથે સામેલ છે એટલે વિશેષ લખવાની જરૂર પણ નથી.

ખીજું લુતા નામનો રાગ કુમારપાળની રાજગાદીપર વંશપરંપરા ઉતરી આવેલ હતો ને સૂરિશ્રીએ મંત્રના પ્રભાવથી ફર ક્યો, તેમજ ગ્રાહણ ધર્મના દેવબોધિ આચાર્ય સાથે વાહવિવાહ થતાં આજી શું તિથિ છે એમ પૂછતાં તે વખતે પૂર્ણિમા હતી છતાં પ્રમાદથી અમાવાસ્યા એમ આચાર્યથી કહી જવાયું, એટલે ગ્રાહણોએ મરફરી કરી. આ મરફરી ટાળવા માટે મંત્રના પ્રભાવથી તે રાત્રે ચંદ્રનું પૂર્ણિમાના ચંદ્રનું જ્યોતિ બાર ગાઉ સુધી પ્રગટ કર્યું.

૧૪.

કાલધર્મ-દેહોત્સર્ગ.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનો દેહોત્સર્ગ કઈ રીતે થયો તેને માટે જુદી જુદી દંતકથા ચાલે છે. સાક્ષર મણિલાલ નબુભાઈ પોતાના દ્વાશ્રયના ગુજરાતી ભાષાંતરમાં લખે છે કે “શંકરાચાર્યે એર દેવસાવી મારી નાંખ્યો તો કોઈ પાયાવગર કહે છે કે શંકરાચાર્યને ને એમને વાહ થયેલો તેમાં શંકરાચાર્યે કુમારપાળના મહેલને છેલે માળથી માયાવી પ્રલય

દેખાડી માયાવી હોડી તેમને બતાવી, તેમાં પોતે બેસવા ગયા એટલે નીચે પડી છુંદાઈ મુઆ. પણ એ વાતો પર કશો આધાર પણ રાખી શકાય નહિ.”

આ વાતમાં બીલકુલ વજુદ ઉક્ત ભાષાંતરકારે સ્વીકાર્યું નથી પણ તે સાથે તેવી દંતકથા ઉપજાવનાર બીજા કોઈ નહિ પણ પ્રાહ્લણા હોવાથી તે દ્રેષ્ટાંત પરિણામ ભાસે છે. શ્રી જિનહર્ષ પોતાના કુમાર પાળ રાસમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે.—

કુમારપાળ રાજાને અજયપાળ નામનો એક ભત્રિજો હતો. તેણે જાણ્યું કે કુમારપાળને પુત્ર નથી તો તે રાજગાદી પોતાની પુત્રીના પુત્ર પ્રતાપમલ્લને આપશે, તો જો હું કુમારપાળને મારી નાંખું તો મને રાજગાદી મળે, એવો વિચાર તે હંમેશાં રાખ્યાં કરતો હતો. બીજા બાજુએ હેમચંદ્રાચાર્યને બાલચંદ્ર નામનો શિષ્ય હતો, તેને અને અજયપાળને બહુ સારી મિત્રાચારી હતી, તેથી તે એમ વિચારતો હતો કે જો અજયપાળને ગાદી મળે તો તેના તરફથી જેમ કુમારપાળ તરફથી હેમચંદ્રાચાર્ય પૂજાય છે તેમ હું પૂજાઉં અને માનસન્માન પામું. એવામાં કુમારપાળે હેમચંદ્રાચાર્યને વિનંતિ કરી કે ‘હે ભગવન્ ! આજદિન સુધી મેં યથાશક્તિ પુણ્ય-કાર્યો કર્યાં, પરંતુ જિનપ્રતિભાઓની અંજનશલાકા કરવાની મને ઘણી હોંશ છે.’ ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે બહુ સારૂ. પછી રાજાએ સુવર્ણ આદિ ધાતુઓની પ્રતિભાઓ બનાવીને અંજનશલાકા માટે તૈયારી કરી, તથા તે માટેનો મહોત્સવ શરૂ કર્યો. દેવયોગે મુહૂર્તના સમયની ખગર રાખવાનું કાર્ય સ્ત્રિશ્રીએ બાલચંદ્રને સોંપ્યું, તે વખતે અજયપાળ પણ ત્યાં આવી ચડ્યો. તેને બાલચંદ્રે કહ્યું કે જો આ સમયે હું મુહૂર્તના વખતમાં દેરફાર કરી નાંખું તો હેમચંદ્રાચાર્ય તથા રાજાનું—એમ બંનેનું થોડા વખતમાં મૃત્યુ થશે. આ સાંભળી દુઃખ અજયપાળે પણ તેમ કરવાનું બાલચંદ્રને સમજાવ્યું, અને કહ્યું કે, જો મને રાજ્ય મળશે, તો હું પણ તમોને આ હેમચંદ્રાચાર્યની પેઠે ઉંચે દરજે ચડીવીશ અને પૂર્ણ સન્માન આદર રાખીશ. પછી તે દુઃખ શિષ્યે તે મુહૂર્તના સમયમાં દેરફાર કરી નાંખ્યો; જુઓ ! કીર્તિ-લોભ માટે મનુષ્યો શું નથી કરતા ? આ વાતની હેમચંદ્રાચાર્યને આ-

ખરે ખખર પડી, ત્યારે કુમારપાળને કહ્યું કે 'આ બાલચંદ્ર કુશિધ્ય નિવડયો છે, અને તે અજયપાળને અંદર ખાનેથી મળી ગયો છે, તેથી તેણે મુહૂર્તમાં ફેરફાર કરી અનર્થ કર્યો છે, તો હવે આપણું અન્નેનું મૃત્યુ નજીક છે, એવામાં ત્યાં એક યોગી આવી ચડયો; તેણે હેમચંદ્રજીના મસ્તકમાં મણિ ભેંચો; તેથી તે લેવાની તેણે તદખીર રચવા માંડી. એક દિવસે હેમચંદ્રજી મહારાજનો કોઈક શિષ્ય આહાર લેઈને આવતો હતો, તે આહારની ઝોળીમાં તે યોગીએ હાથ ચાલાકી વાપરી ઝેર નાંખી દીધું; તથા તે શિષ્ય સાથે તે કેટલીક મીઠી વાતો કરીને ચાલ્યો ગયો. તે મુગ્ધ મુનિને તે બાળતની ખખર ન રહેવાથી તે આહાર તેમણે હેમચંદ્રજીને ભોજન માટે આપ્યો; હેમચંદ્રાચાર્યે ભોજન કર્યું ત્યાર પછી તેમનું શરીર કંપવા લાગ્યું, ત્યારે તુરત તેમણે તે શિષ્યને બોલાવી પૂછવાથી માર્ગમાં મળેલા તે યોગીની હકીકત માલૂમ થઈ; જેથી સૂરિશ્રીએ વિચાર્યું કે જેમ ભાવી બનનાર હતું તે બન્યું છે. પછી તેમણે પોતાના શિષ્યોને બોલાવી કહ્યું કે 'જ્યાં મારી ચિતા સળગાવે, ત્યાં મારા મસ્તક નીચે એક દૂધથી ભરેલું પાત્ર રાખજો જેથી મારા મસ્તકમાં રહેલું મણિ તેમાં પડશે, તે મણિને તમે સાચવીને રાખજો, અને કોઈ પણ રીતે તે મણિને તે યોગીના હાથમાં જવા દેશો નહિ.'

આમ કહી અનશન કરી હેમચંદ્રસૂરિ મહારાજ ચોર્યાશી વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવી વિક્રમસંવત્ ૧૨૨૯ માં સ્વર્ગે પધાર્યા, ત્યાર પછી કુમારપાળ રાજાનું મરણ પણ અજયપાળે આપેલા ઝેરથી વિક્રમ સંવત્ ૧૨૩૦ માં થયું.

૧૫.

જૈનોમાં સમકાલિન પ્રખરવિદ્વાનો.

આ વખતે તપાગચ્છની ૪૦ મી પાટે શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિ કૃત અનેક પુસ્તકો પર સમર્થ અને વિદ્વત્તાપૂર્ણ ટીકા લખનાર તાકિક શિરોમણિ શ્રી મુનિચંદ્રસૂરિ હતા. તેમનો જન્મ સંવત્ ૧૧૩૪ માં પણ દીક્ષા હેમચંદ્રસૂરિએ લીધેલી દીક્ષા પછી બે વર્ષે એટલે સં. ૧૧૫૨ માં, સૂરિપદ સં. ૧૧૭૪ માં, અને સ્વર્ગગમન ૧૨૨૦ માં થયું હતું. આ શ્રી મુનિચંદ્રસૂરિના શિષ્યો શ્રી અજિતદેવસૂરિ તથા દેવસૂરિ પણ મહા વિદ્વાન પાંડિતો હતા. તેમણે અણહિલપુર પા.

ટણુમાં શ્રી સિદ્ધરાજ જયસિંહ રાજાની સલામાં અનેક વિદ્વાનો સાથે વાદ કરી ચોરાશી વાદથી સર્વ વાદિયોને પરાજય પમાડયા; તે પ્રસંગે દિગંબર મતના ચક્રવર્તિ શ્રી કુમુદચંદ્ર આચાર્યને પણ વાદમાં જીતી લીધા, અને દિગંબરોનો પાટણમાં પ્રવેશ બંધ કરાવ્યો. આ બીના અત્યાર સુધી પ્રસિદ્ધ છે. આ દેવસૂરિ બીજા કોઈ નહિ પણ જે હૈમચંદ્રસૂરિ સાથે મંત્ર સાધના કરી વાદ ઉપર જીત મેળવવાનું વરદાન મેળવ્યું હતું તે. મલયગિરિસૂરિ કે જેમણે હૈમચંદ્રસૂરિ સાથે મંત્ર સાધી વૃત્તિકારનું મહાન્ વરદાન મેળવ્યું હતું તેમણે મહાન્ સૂત્રોપર તથા અનેક ગ્રંથોપર વૃત્તિઓ સમર્થ અને અદ્ભુત ન્યાયપૂર્વક રચી છે.

૧૬.

શિષ્ય પરંપરા.

ઉપર કહી ગયા તે પ્રમાણે તેને બાલચંદ્ર શિષ્ય હતો તે સિવાય રામચંદ્રસૂરિ હતા, તે ગુરૂની પાઠે બેઠા હતા. સુભાષિત કોશ, કુમારવિહાર આદિ અનેક ગ્રંથોના પ્રણેતા છે. બીજા અનેક શિષ્યો હોવા જોઈએ, પણ તેમના સંબંધે કંઈ જાણવામાં નથી.

૧૭.

સૂરિશ્રીની સંસ્કૃત કૃતિઓ.

તેમની સર્વ કૃતિઓમાંની ઉત્તમમાં ઉત્તમ અને મહાભારત કૃતિ સિદ્ધ હૈમ વ્યાકરણ છે, કે જે સવાલથી શ્લોક પ્રમાણ પચાંગ વ્યાકરણ છે. આના પર અનેક વિદ્વાનોએ ટીકા લખી છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ આના વિષે એવું સભ્યતાથી કહેવાય છે કે સમર્થ વ્યાકરણકાર પાણિનીનું સિદ્ધકૌસુદિવ્યાકરણ કે જે આના કરતાં મોટું તેનો અભ્યાસ કરતાં થતા જ્ઞાન કરતાં આ હૈમ વ્યાકરણનું જ્ઞાન ચડે છે, અને તેથી સાથે તે કરતાં વધારે સહેલાઈથી અને ઓછા વખતમાં શીખી શકાય છે. તે વ્યાકરણ સંબંધે નીચેની ઉક્તિઓ છે.

किं स्तुमः शब्दपायोर्धेर्मचंद्रयत्तेर्मतिम् ।

एकेनापि हि येनेदक कृतं शब्दानुशासनम् ॥

અર્થ—શબ્દરૂપી સમુદ્રને ઉદ્ધાસમાન કરનાર હેમચંદ્ર મુનિની બુદ્ધિની ક્રેટલી સ્તુતિ કરીએ, કારણકે તેણે એકલાએજ શબ્દાનુ-શાસન રચ્યું છે.

વળી તેમના વ્યાકરણનાં વખાણ કરતાં એક કવિ કવે છે કે:—

ભ્રાતઃ પાણિનિ ! સંવૃણ પ્રલપિતં, કાતંત્રકંથા-કથા

મા કાર્પીઃ કટુ શાકટાયન ! વચઃ, ક્ષુદ્રેણ ચાંદ્રેણ કિમ્ ।

કઃ કર્ણાભરણાદિભિર્વૃઠ્ઠરયત્યાત્માનમન્યૈરપિ

શ્રૂયન્તે યદિ તાવદર્થમધુરાઃ શ્રીસિદ્ધ દેમોક્તયઃ ॥

અર્થ—હે ભાઈ પાણિનિ ! હવે તું તારો પ્રલાપ સંકેલી દે, કાતંત્ર વ્યાકરણ તો કંથા જેવું છે (એટલે તેનું તો શું કહેવું ?), હે શાકટાયન, તું તારાં કટુવચન કાઢીશજ નહિ, અને ક્ષુદ્ર ચાંદ્ર વ્યાકરણથી શું સર્ચું ? જ્યાં સુધી શ્રી સિદ્ધહેમની ઉક્તિમાં-સિદ્ધહેમ વ્યાકરણમાં અર્થની મધુરતા સંભળાય છે. ત્યાં સુધી કંઠાભરણાદિ બીજા અંથો જાણી કયો પુરૂષ પોતાની બુદ્ધિને જડ કરે ? !

આ વ્યાકરણને સિદ્ધહેમ, સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન, હેમવ્યાકરણ એવા નામોથી ઓળખવામાં આવે છે. આ પર અનેક વિદ્વાનોએ હજારો શ્લોક પ્રમાણવાળી ટીકાઓ લખી છે (નામ માટે જુઓ જૈન અંધાવસિ પૃ. ૨૬૬ થી ૩૦૩.) તે પરથીજ જણાશે કે તે કેવું અદ્ભુત અને સારભૂત ઉમદા વ્યાકરણ હોવું જોઈએ.

૨. અનેકાર્ય નામમાળા (સશેષ) શ્લોક ૧૮૨૬.

૩. „ વૃત્તિ સ્વોપસ. શ્લોક ૬૦૩૦.

૪. અભિધાન ચિંતામણિ નામમાળા. શ્લોક ૧૫૬૧.

૫. „ વૃત્તિ સ્વોપસ. શ્લોક ૧૦૦૦૦.

૬. દેશી નામમાળા શ્લોક ૮૫૦.

૭. „ વૃત્તિ (રત્નાવલી) શ્લોક. ૩૫૦૦.

૮. શેષનામમાળા શ્લોક. ૨૨૫.

૯. નિધંદુશેષ.

૧૦. શિલોંછ નામમાળા.

નોટ—૨-૧૦ શબ્દકોશના અંથો છે. અને તેપર પણ અનેક જગતિઓ થઈ છે.

૧૧. વીતરાગ સ્તોત્ર શ્લોક ૪૭૪.
૧૨. ત્રિપદિ ચલાકા પુરૂષ ચરિત્ર શ્લો. ૩૪૦૦૦.
૧૩. દ્વાથ્રય સંસ્કૃત શ્લો. ૨૮૨૮.
૧૪. દ્વાથ્રય પ્રાકૃત શ્લો. ૧૫૦૦.
૧૫. નાભેયનેમિદ્વિસંધાન.
૧૬. અર્હતીતિ શ્લો. ૧૪૦૦.
૧૭. અલંકાર ચૂડામણિ વૃત્તિ (કાવ્યાનુશાસન) શ્લોક ૨૮૫૧.
૧૮. „ (વૃત્તિ વિવેક) શ્લો. ૪૦૦૦.
૧૯. હેમ વ્યાકરણ ઉલ્લાદિવૃત્તિ શ્લો. ૩૨૫૦.
૨૦. „ લઘુવૃત્તિ.
૨૧. હેમ ધાતુ પારાચલ શ્લો. ૫૬૦૦.
૨૨. હેમ પ્રાકૃત વ્યાકરણ. આ સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસનનો આઠમો અધ્યાય છે.
૨૩. અન્યયોગ વ્યવસ્થેદ દ્વાત્રિંશિકા-આ શ્યાદવાદ મંજરીનું મૂળ છે.
૨૪. અયોગ વ્યવસ્થેદ દ્વાત્રિંશિકા.
૨૫. પ્રમાણ મિમાંસા. વૃત્તિ સહિત. શ્લો. ૨૫૦૦.
૨૬. યોગશાસ્ત્ર શ્લો. ૧૨૦૦.
૨૭. „ વૃત્તિ શ્લો. ૧૨૦૦૦.
૨૮. આંતર ચૈત્યવંદનવૃત્તિ શ્લો. ૧૦૧૧.
૨૯. દ્વિજવદન ચપેટિકા.
૩૦. હેમવાદાનુશાસન ટીકા સાથે.
૩૧. શબ્દાર્ણવ મહાન્યાસ અથવા તત્ત્વ પ્રકાશિકા.
૩૨. જલાખલ સૂત્ર જૃહદ્વૃત્તિ.
૩૩. લિંગાનુશાસન જૃહદ્વૃત્તિ સાથે.

૧૮.

સૂરિશ્રીનાં ચરિત્ર માટે પ્રાર્થના.

શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યનું સંપૂર્ણ ચરિત્ર લખવામાં આવે તો એક મોટું દળદાર પુસ્તક થઈ પડે તેમ છે, કારણ કે તેમના સંબંધમાં જે જે જાણવા યોગ્ય છે તે ઘણા વિદ્વાન સાધુઓ ગદ્યપદ્યરૂપે નોંધી

ગયા છે. આ પુસ્તકો જાણી હજી પ્રકટ થઈ જહાર પડ્યા નથી તે માટે દિલગીરી છે. જે સાધનો છે તે નીચે પ્રમાણે:—

૧. સોમપ્રભાચાર્ય કૃત હેમકુમાર ચરિત્ર. અથવા કુમારપાલ પ્રતિબોધક સંવત્ ૧૨૪૧.
૨. મેરુતુંગાચાર્ય કૃત પ્રબંધ ચિંતામણિ. સંવત્ ૧૩૬૭.
૩. શ્રી જયસિંહસૂરિ કૃત કુમારપાલ ચરિત્ર. સંવત ૧૩૧૩.
૪. શ્રી ચારિત્રગુંદર કૃત કુમારપાલ ચરિત્ર.
૫. શ્રી હરિશ્ચંદ્ર (.દિગ્-?) કૃત કુમારપાલ ચરિત્ર (પ્રાકૃત.)
૬. શ્રી જિનમંડન કૃત કુમારપાલ પ્રબંધ સં. ૧૪૧૧.
૭. શ્રી પ્રભાચંદ્રાચાર્ય કૃત પ્રભાવક ચરિત્ર. સં. ૧૩૩૪.
૮. શ્રી રાજશેખરસૂરિકૃત ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ સં. ૧૪૦૫.
૯. સોમતિલકસૂરિ કૃત કુમારપાળ ચરિત્ર (આ ગ્રંથ જૈન ગ્રંથા-વલિમાં જણાવેલ નથી.)
૧૦. યશાપાલ મંત્રી કૃત મોહપરાજય નાટક.
૧૧. જિનપ્રભસૂરિ કૃત તીર્થકંઠપ.
૧૨. શ્રીઋષલદાસ કૃત કુમારપાળ રાસ (ગુજરાતી)
૧૩. શ્રી જિનહર્ષ કૃત કુમારપાળ રાસ. (, ,)

અહીં ઉપરનાં સર્વ ઉપલબ્ધ ન હોવાથી, રચણ સંકેત હોવાથી તથા રા. મોતીચંદ ગિરધર કાપડીઆ બી. એ. એલ્. એલ્. બી. એ આપું જીવનચરિત્ર લખવાનું માથે લઈ તે સંબંધી ઘણું પ્રકટ કરવાના હોઈ અહીં ફક્ત દિગ્દર્શનરૂપે શ્રીજિનહર્ષસૂરિ કૃત કુમાર-પાલરાસ, અર્હતીતિ (લાપાંતરકાર રા. મણિલાલ નચુલાઈ દોશી. બી. એ.) દ્વારાય વિગેરેમાંથી લઈ એક અઠવાડિયાના ટુક વખતમાં જે-ટલું જાન્યું તેટલું નિવેદન કર્યું છે. હોય, રખલન ઇત્યાદિ સંબંધે મિચ્છામિ દુઃછક લઈ તે સુધારનારનો ઉપકાર થશે, એ કહી હું અત્ર વિરમું છું.

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ-મુંબઈ.

વીરાત્ ૨૪૩૭ વૈશાખ ગુદિ પ્રથમા.

ગુરુ ચરણોપાસક.

મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ.

બી એ. એલ્. એલ્. બી.

અનુક્રમણિકા.

પ્રથમ પ્રકાશ:

નંબર	વિષય.	પૃ.
૧	મહાવીર દેવની સમદર્શિ.	૨
૨	મહાવીર દેવની કરુણા.	૬
૩	યોગતું સામર્થ્ય.	૧૨
૪	યોગથી થતી લબ્ધિઓ.	૧૪
૫	યોગિની મરદેવા.	૨૧
૬	મહાત્મા દદ પ્રહારી.	૨૬
૭	મહાત્મા વિદ્વાતિ પુત્ર.	૩૩
૮	યોગની આવશ્યકતા.	૪૨
૯	મોક્ષતું કારણ-યોગ.	૪૩
૧૦	જ્ઞાનયોગ.	૪૪
૧૧	દર્શનયોગ.	૫૦
૧૨	ચારિત્રયોગ.	૫૧
૧૩	યમ, યમની ભાવના, પંચ સમિતિ, ત્રણ ગુણિ.	૫૨
૧૪	અન્ય રીતે ચારિત્રયોગ (અથવા નિયમ).	૬૮
૧૫	શુદ્ધરથ ધર્મ અને નીતિપૂર્વક જીવન. (શુદ્ધરથોને ધર્મદાયક ખતાવનાર ગુણો.)	૭૫

દ્વિતીય પ્રકાશ:

૧૬	શુદ્ધરથ ધર્મમાં પ્રથમ મહ્યક્તવ અને મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ.	૮૧
૧૭	પાંચ અભુવત.	૯૬
૧૮	અદિ'સા.	૯૭
૧૯	શુદ્ધરથોનું ત્રીજું સત્યવત.	૧૧૧
૨૦	ત્રીજું અસત્યવત.	૧૨૦
૨૧	શુદ્ધરથોનું ચતુર્થવત.	૧૨૮
૨૨	વેરયાત્રી થતા દોષો.	૧૩૦
૨૩	ધર્મજાનિયમ-પાંચમું વત.	૧૪૦

તૃતીય પ્રકાશ:

૨૪	દિશ્વનો નિયમ-છઠ્ઠું વત.	૧૪૬
----	------------------------------	-----

નંબર.	વિષય.	પત્ર.
૨૫	ભોગોપભોગ સાતમું વ્રત.	૧૪૮
૨૬	મદિરાથી ચતા દોષ....	૧૪૯
૨૭	માંસ ત્યાગ....	૧૫૦
૨૮	માખણ ખાવાથી ચતા દોષ.	૧૫૪
૨૯	મધત્યાગ.	૧૫૫
૩૦	અભક્ષ ફળો.	૧૫૬
૩૧	રાત્રિભોજન....	૧૫૭
૩૨	અનર્થ દાંડ વિરમણ-આક્રમું વ્રત.	૧૬૩
૩૩	મામાયિક-નવમું વ્રત.	૧૬૫
૩૪	દિશાવગારીક-દશમું વ્રત.	૧૬૮
૩૫	પાપધ-અગીવારમું વ્રત.	૧૬૮
૩૬	અતિથિ સંવિભાગ-બારમું વ્રત....	૧૭૧
૩૭	બાર વ્રતમાં લાગતા અતિથારો દૂર કરવા વિશે.	૧૭૭
૩૮	મહા શ્રાવકપણું-મહા શ્રાવકની દિવસચર્ચા.	૧૮૮
૩૯	શ્રાવકના મનોરથો.	૧૯૪
૪૦	શ્રાવકની છેવટની ક્રિયા.	૧૯૫

અનુક્રમણિકા:

૪૧	રતનચ સાથે આત્માની ઐક્યતા.	૧૯૯
૪૨	ક્રોધાદિ ક્ષપાયનું સ્વરૂપ અને તેનો વિજય....	૨૦૧
૪૩	ઇન્દ્રિયવિજય....	૨૦૪
૪૪	મનઃશુદ્ધિ કરવાની જરૂર.	૨૧૦
૪૫	રાગદ્વેષનું દુર્લ્લપણું અને તે છત્રતાનો કિપાય.	૨૧૨
૪૬	મમભાવ.	૨૧૩
૪૭	સમભાવ નિષ્પત્તિ માટે બાર ભાવના.	૨૧૪
૪૮	ધ્યાનનું સ્વરૂપ.	૨૩૮
૪૯	મેઘાદિ ચાર ભાવના....	૨૩૮
૫૦	ધ્યાન કેવા સ્થળે કરવું.	૨૪૦
૫૧	આમન.	૨૪૦

પંચમઃ પ્રકાશઃ

૫૨	પ્રાણાયામ....	૨૪૪
૫૩	પ્રાણાયામનું ફળ.	૨૪૮

નંબર.	વિષય	પત્ર.
૫૪	વાયુનાં સ્થાનાદિ અને તેના જ્યોત્સના ઉપાય...	૨૪૯
૫૫	વાયુના જ્યોત્સના ચતા કાયદા. ...	૨૫૨
૫૬	વાયુની ધારણા અને તેનું કળ. ...	૨૫૪
૫૭	હૃદયમાં મનને રોકવાથી ચતા કાયદા. ...	૨૫૭
૫૮	ચાર મંડળો (તરવ જ્ઞાન.) ...	૨૫૭
૫૯	વાયુના વહનથી શુભાશુભ કાર્યોનો નિર્ણય....	૨૬૦
૬૦	નાડીઓનું લક્ષણ અને વાયુ સંચારનું કળ. ...	૨૬૨
૬૧	કાલ જ્ઞાન. ...	૨૬૬
૬૨	જય પરાજયાદિ પ્રશ્ન જ્ઞાન. ...	૨૬૬
૬૩	કાર્ય મિથ્યો ઉપાય. ...	૩૦૦
૬૪	તરવ જાણવાનો ઉપાય. ...	૩૦૨
૬૫	નાડી શોધન કરવાની વિધિ અને તેનું કળ. ...	૩૦૩
૬૬	વેધ કરવાની વિધિ. ...	૩૦૬
૬૭	અન્યના શરીરમાં પ્રવેશ કરવાની વિધિ....	૩૦૭
૬૮	પરકાય પ્રવેશ પરમાર્થિક નથી... ..	૩૦૮

પછઃ પ્રકાશઃ

૬૯	પ્રત્યાહાર. ...	૩૧૦
૭૦	ધારણા. ...	૩૧૩

સપ્તમઃ પ્રકાશઃ

૭૧	ધ્યાન-ધ્યાન કરનારનાં લક્ષણો....	૩૧૫
૭૨	પિંડરથ ધ્યેય. ...	૩૧૬

અષ્ટમઃ પ્રકાશઃ

૭૩	પદ્મરથ ધ્યેય અને તેનું ધ્યાન. ...	૩૨૧
૭૪	મંત્રમયી દેવતાનું ધ્યાન. ...	૩૨૪
૭૫	પ્રણવનું ધ્યાન. ...	૩૨૭
૭૬	પંચ પરમેષ્ઠિ મંત્રનું ધ્યાન. ...	૩૨૭
૭૭	હોંકાર વિદ્યાનું ધ્યાન. ...	૩૩૧
૭૮	વિદ્યાવાંતિ માટે ધ્યાન. ...	૩૩૬

નવમઃ પ્રકાશઃ

૭૯	રૂપરથ ધ્યાન. ...	૩૩૯
૮૦	રૂપરથ ધ્યાનનું કળ. ...	૩૪૧

દશમઃ પ્રકાશઃ

નંબર.	વિષય.	પત્ર.
૮૧	રૂપાતીત ધ્યાન. ...	૩૪૨
૮૨	આજ્ઞાવિચય ધ્યાન. ...	૩૪૩
૮૩	અપાયવિચય ધ્યાન. ...	૩૪૪
૮૪	વિપાકવિચય ધ્યાન. ...	૩૪૬
૮૫	સંસ્થાનવિચય ધ્યાન. ...	૩૪૬
૮૬	ધર્મધ્યાનનું ફળ. ...	૩૫૧

એકાદશઃ પ્રકાશઃ

૮૭	શુક્લ ધ્યાન. ...	૩૫૨
૮૮	ધાતિકર્મના ક્ષયથી થતું ફળ. ...	૩૫૬
૮૯	મામાન્ય કેવલીનું કસોવ્ય. ...	૩૬૩
૯૦	મોક્ષમાં ગયેલો મોગી. ...	૩૬૬

દ્વાદશઃ પ્રકાશઃ

૯૧	આચાર્યશ્રીનો સ્થાનુભવ. ...	૩૬૭
૯૨	મનના ભેદો અને લક્ષણો. ...	૩૬૮
૯૩	પરમાત્મ પ્રાપ્તિનો ક્રમ. ...	૩૭૦
૯૪	અભ્યાસ ક્રમ. ...	૩૭૨
૯૫	એકાગ્રતા. ...	૩૭૩
૯૬	વિચાર શક્તિ ખીલવવાની ક્રિયા. ...	૩૮૦
૯૭	મનને શાંતિ આપવાનો સરલ માર્ગ. ...	૩૮૪
૯૮	ઉદાસીનતાનું ફળ. ...	૩૮૬
૯૯	ઇન્દ્રિયજન્ય ઉપાય. ...	૩૯૦
૧૦૦	મન છૂતવાનો ઉપાય. ...	૩૯૧
૧૦૧	તત્ત્વજ્ઞાન યથાની નિશાની. ...	૩૯૨
૧૦૨	હિંમતની આવડતું ફળ. ...	૩૯૩
૧૦૩	ઉપદેશનું સ્વરૂપ. ...	૩૯૫
૧૦૪	આચાર્યશ્રીનો આત્મા પ્રત્યે ઉપદેશ. ...	૩૯૬

યોગ શાસ્ત્ર ભાષાંતર.

નમો દુર્વાસાગાદિવૈરિવારનિવારિણે ।

અર્હતે યોગિનાથાય મહાવીરાય તાપિને ॥ ૧ ॥

ઘણી મહેનતે દુર કરી શકાય એવા રાગાદિ શત્રુઓના સમુ-
હનું નિવારણ કરનાર અર્હત, યોગીઓના સ્વામી અને જગતના ભુ-
વોતું રક્ષણ કરનાર મહાવીર દેવને નમસ્કાર કરું છું.

૧. વચન—અત્યારની દુનિયાને આ વાત તો વિદિત થઈ ચૂકી
છે, કે હજારો મનુષ્યની સાથે બાથ લીડનાર અનેક શુરવીરો મળી શકે
છે, પણ રાગદ્રેષનો જય કરનાર વીર પુરુષ ભાગ્યે જ મળી શકે છે.

આવા મહાન્ દુર્જય રાગ, દ્રેષ, ક્રામ, ક્રોધ, માયા લોભાદિ
અંતરંગ શત્રુઓનો મૂલથી સર્વથા જય કરનાર પુરુષને મહાવીર
નામથી બોલાવવા તેમાં કાંઈ અતિશયોક્તિ છેજ નહિ. આ મહાન્
વીર પુરુષનો જન્મ ધરતીસન પૂર્વે ૫૬૬ વર્ષે એત્ર સુદ તેરસને દિવસે
મગધ દેશમાં આવેલા ક્ષત્રિય કુંડ નામના શહેરમાં સિદ્ધાર્થ રાજાની
ત્રિશલા નામની મહાદેવીની કુક્ષિએ થયો હતો. માતાપિતાનું આપેલ
નામ વર્ધમાન છે. તથાપિ તેમનાં અદ્ભુત પરાક્રમવાળા મહાન્
ગુણોથી રંભત થઈ દેવોએ મહાવીર એવું નામ આપ્યું છે.

સંસાર વાસનાથી વિરક્ત થઈ, શ્રમણપણું અંગીકાર કરી, ઘોર
તપશ્ચર્યા અને ધ્યાનમાં નિમગ્ન રહી, સાડાબાર વર્ષે રાગદ્રેષાદિ અં-
તરંગ શત્રુઓનો ક્ષય કરી અરિહંત પદ પ્રાપ્ત કર્યું. કેવલ (સંપૂર્ણ)
જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી તેઓ યોગીઓના પણ નાથ થયા. અને તેમણે
સ્વાનુભવથી ચએલા સત્ય જ્ઞાનથી સંસારથી ત્રાસ પામતા અને

મહાદુઃખોનો અનુભવ કરતા સંસારી જીવોને ઉપદેશ આપી તેઓનું જન્મ, જરા, મરણથી રક્ષણ કર્યું, માટે રાગ આદિને જીતનાર, અર્હત, યોગીઓના નાથ અને જીવોનું રક્ષણ કરનાર આ ચારે વિશેષણો તે મહા પુરૂષને જ ઘટી શકે છે, અને તેવા મહાન્ ગુણોથી આકર્ષાઈ આ શાસ્ત્રકાર તે મહાવીર દેવને શાસ્ત્રની આદિમાં નમસ્કાર કરે છે.

મહાવીર દેવની સમદૃષ્ટિ.

पन्तगे च सुरेंद्रे च कौशिके पादसंस्पृशि ।

निर्विशेषमनस्काय श्रीवीरस्वामिने नमः ॥ ૨ ॥

દંશ કરવાની બુદ્ધિથી પગને સ્પર્શ કરનાર (દંશ આપનાર) પૂર્વ જન્મના કૌશિક ગોત્રી સર્પના ઉપર અને નમન કરવાની બુદ્ધિથી પગનો સ્પર્શ કરનાર ઈંદ્રના ઉપર પણ જે મહાશયનું મન સરખું જ હતું, તે શ્રીમાન્ મહાવીર દેવને નમસ્કાર કરું છું. ૨.

વિવેચન:—જન્મ, જરા, મરણથી ત્રાસ પામેલા અને તેથી જ આ દુનીયાની સંયોગ અને વિયોગવાળી માયાના પાશમાં નહિ સપડાતાં વૈરાગ્યરસમાં નિમગ્ન થઈ મહાવીરદેવ ચારિત્ર અંગીકાર કરી, અપ્રમત્તપણે પૃથ્વીતળ ઉપર વિચરતાં, એક વખત શ્રવેતાંબી નગરી તરફ જતા હતા, ત્યારે કેટલાક ગોવાળીઆના છોકરાઓ કહ્યું કે હે શ્રમણ, આ રસ્તો કૌશાંબી જવાનો સીધો છે તથાપિ આ રસ્તામાં એક કનકખલ નામના તાપસનો આશ્રમ આવે છે. ત્યાં એક દૃષ્ટિવિપસર્પ રહે છે. તેના ત્રાસથી કેટલાક વખતથી આ રસ્તો બંધ થયો છે, કારણ કે તે રસ્તે જનાર માણસોને તે સર્પ પોતાની દૃષ્ટિથી બાળી ભસ્મ કરે છે. માટે આ રસ્તો મૂકી બીજો માર્ગ કે જે કેટલોક દૂરમાં છે તથાપિ નિર્વિઘ્ન છે, તે રસ્તે તમે જાઓ. બાળકોનાં આ વચનો સાંભળી કૃપાળુ દેવ વિચાર કરવા લાગ્યા, કે અનેક જીવોનો સંહાર કરનાર આ સર્પ મારાથી પ્રતિબોધ પામે તો તેના ડંસથી મને થએલું દુઃખ એ અદ્યજ છે. મારા એક જીવને કદાચ ત્યાં

પણ અનેક જીવોને ઉપકાર થાય તો તે કરવામાં મને કાંઈ દુઃખ નથી. જ્ઞાન દૃષ્ટિથી જોતાં મને જણાઈ આવે છે કે, આ સર્પ પૂર્વે એક તપસ્વી સાધુ હતો. કોઈની તીવ્રતાથી કરેલી મહાન્ તપશ્ચર્યાનું ફળ તે પામી શક્યો નથી. “ખરેખર સમભાવ અને સમ્યગ્ જ્ઞાનના અભાવે આવી મહાન્ તપશ્ચર્યાનું પરિણામ આવું દુઃખદાયકજ આનંદુ” છે.” અવશ્ય તે મારાથી પ્રતિબોધ પામશે. પણ તેને પ્રતિબોધતાં મને પણ કદ સહેવું પડશે. આવો નિર્ણય કરી શ્રમણ ભગવાન્ તેજ રસ્તે ચાલ્યા. કેટલાક વખતથી તે રસ્તો બંધ હતો, તેથી રસ્તામાં ઘાસ ઉગી નીકળ્યું હતું. જીર્ણ પત્રોથી રસ્તાનો દેખાવ ઢંકાઈ ગયો હતો. ઠેકાણે ઠેકાણે કાંટાવાળાં નાનાં ઝાડો અને ધૂળથી વૃદ્ધિ પામેલા રાફડાઓ જોવામાં આવતા હતા. તેટલામાં એક જીર્ણ અવસ્થાએ પહોંચેલું ચક્ષુ મંદિર જોવામાં આવ્યું. તે જીર્ણમંદિરના મંડપમાં ઉભા રહી નાસિકાના અગ્રભાગ ઉપર દૃષ્ટિ સ્થાપન કરી કાયોત્સર્ગ મુદ્રામાં ધ્યાનસ્થપણે રહ્યા. નજીકમાં રહેલ બિલથી નીકળી ચેલો સર્પ ફરતો ફરતો ત્યાં આવ્યો. જે વનમાં જનાવરો પણ મારા ભયથી પ્રવેશ નથી કરી શકતા, તે વનમાં નિર્ભયપણે મારી અવજ્ઞા કરી આ કોણુ ઉભો છે, તેમ સર્પ વિચાર કરવા લાગ્યો, અને કોધાવેશથી ઝેરની જવાળાને વમતી અને આસપાસના વૃક્ષોને પણ ઝેરથી વાસિત કરતી દૃષ્ટિ પ્રભુના ઉપર ફેંકી. કેટલીકવાર સન્મુખ જોયું પણ તેની દૃષ્ટિના ઝેરની અસર તે મહાત્માના ઉપર ન થઈ, ત્યારે સૂર્ય સામી દૃષ્ટિ કરી કાંઈક વિશેષ ઝેરથી ભરેલી દૃષ્ટિએ પ્રભુ સામું જોયું. પણ તેનો તે પ્રયાસ નિરર્થક ગયો. આત્મિક યોગની પ્રબળતાથી ઝેરની અસર પ્રભુના ઉપર ન થઈ. ખરેખર આવે ઠેકાણે તે મહાત્માના યોગની સત્યતાની કસોટી થઈ. પણ તે સર્પ પોતાના નિશ્ચયમાં ડગ્યો નહિ. નજીક આવી પગના ઉપર ડંસ મારવા લાગ્યો, અને ઝેરથી વ્યાપ્ત થતાં આ પુરૂષ મારા ઉપર પડશે એવા ભ્રમથી ડંસ મારી ફર નાસવા લાગ્યો. પણ આ સાહસિક મહા પુરૂષ તો તેના ડસવાથી ખીલકુલ વ્યાકુળ ન થતાં ત્યાંજ સ્થિરપણે ધ્યાનસ્થ રહ્યા. સર્પ

જ્યારે ડંસ આપીને થાક્યો ત્યારે કંઠાસમુદ્ર આ મહાત્માએ તેને બોલાવ્યો. કે "હે અંકૈશિક! પ્રતિબોધ પામ, પ્રતિબોધ પામ. તારા પૂર્વ જન્મોને યાદ કર. ગત જન્મના કોધાવેશના ફલરૂપે આ તિર્યચપણું અને તેમાં પણ હજારો જીવોને વાસ આપનાર આ સર્પપણું તું પામ્યો છે. જે ચારિત્ર અને જે તપશ્ચર્યાનું ફલ મોક્ષ મળવું જોઈએ, તે ચારિત્ર તથા તપને કોધથી દૂષિત કરતાં આવા મહાન્ અધમ જન્મને તું પામ્યો છે, અને આ જન્મમાં પણ આવા કોધથી હજારો જીવોનો સંહાર કરી મહાન્ દુર્ગતિ પામીશ, માટે હવે તો ચેત."

મહાત્માના સુખથી નીકળતાં આ વચનામૃતોતું પાન કરતાં તે સર્પ સ્તબ્ધ થઈ ગયો. તેમના યોગની પ્રભા એટલી બધી તેના ઉપર પડી, કે એક ડગલા જેટલું પણ તે દુર ખસી ન શક્યો. અને વિચારના વમળમાં પડ્યો કે "આ મહાત્મા કોણ? તેઓ મને શું કહેવા માગે છે? મેં આવા મહાત્માઓને કોઈ પણ ઠેકાણે કોઈ પણ વખતે જોયા છે? મને તે યાદ નથી આવતું તોપણ આવા મહા પુરુષોની સોળતમાં હું પૂર્વે આવ્યો છું." આમ વિચાર કરતાં તે શરીરનું ભાન ભૂલી ગયો, તેની ઈંદ્રિયોના વ્યાપાર બંધ પડી ગયા. આંજીબાંજી શું થાય છે, તેનું ભાન તેને ન રહ્યું, અને એકાગ્ર થઈ ગયો. તે એકાગ્રતામાં સ્થિર થતાં પૂર્વજન્મના સંસ્કારને રોકનાર (આડે આવનાર) કર્મનો પડદો ત્રુટી ગયો. અને કર્મનો પડદો ત્રુટતાં તેને ગયા જન્મોનું જ્ઞાન થઈ આવ્યું. તપસનેા અને જૈનસાધુપણનેા પાછલો જન્મ જોયો. હવે તેના પશ્ચાતાપનો પાર ન રહ્યો. "અહો ધિક્કાર ! મને ! એક કોધને લઈને મારી આવી અધમ સ્થિતિ થઈ. પૂર્વે મેં તપશ્ચર્યા ઘણી કરી, તપસ્થાને પારણે ગૃહસ્થને ઘેર આહાર લેવા જતાં એક દેડકી પગ તળે અંપાઈ મરણ પામી. શિષ્યે સંભારી આપી. મેં માન્ય ન કર્યું, ફરી શિષ્યે ઉપાશ્રયે આવ્યા બાદ સંભારી આપી. મને રીસ આવી. ત્રીજીવાર સંધ્યાએ પ્રતિક્રમણુ અવસરે શિષ્યે સંભારી આપી. મેં બાણ્યું, આ મારાં છિદ્રા શોધે છે. કોધાવેશથી મારવા દોડ્યો, રસ્તામાં સ્તંભ સાથે

અફળાયો. સ્તંભ જોરથી વાગતાં તે પાપનો પશ્ચાત્તાપ કર્યા સિવાય મરણ પામી તાપસ થયો. ત્યાં પણ ક્રોધની વિશેષતાથી આશ્રમમાંથી ફુલફલ લઈ જતા રાજકુમારોને મારવા દોડયો ત્યાં કુવામાં પડ્યો. મરણ પામી આ સર્પપણે ઉપજ્યો. અહો ! હજી પણ ધન્ય ભાગ્ય છું કે મારા ઉદ્ધાર માટે આ કરૂણાસાગરે દયા લાવી અનેક કષ્ટ સહન કરી મને પ્રતિજ્ઞાધ પમાડયો—પણ હવે આવા તિર્યચના ભવમાં હું શું કરી શકું ? મારો ઉદ્ધાર કેમ થશે ? ” આમ વિચાર કરતાં સર્પના અધ્યવસાયને મહાવીરદેવે પોતાના જ્ઞાનથી જાણી લીધા અને તેને જણાવ્યું કે “ હે ચંડકૌશિક સર્પ ! હવે વધારે પશ્ચાત્તાપ કરી હૃતમળ ન થા. હું તને ઉપાય બતાવું છું. તારું આયુષ્ય હવે અઘ્ન છે. તું અનશન કર (આહારનો ત્યાગ કર.) આ બિલમાં તારી દ્રષ્ટિ રાખી પંચપરમેષ્ઠિ નમસ્કારમંત્રનું સ્મરણ કર, સર્વ જીવોની પાસે અંતઃકરણથી માફી માગ (કે મારા કરેલા અપરાધોને તમે માફ કરો. મારી અજ્ઞાન દશાથીજ મેં તમને દુઃખ આપ્યું છે. હવે અત્યારથી હું કોઈ જીવોને દુઃખ નહિ આપું.) તેમજ ક્રોધનો ત્યાગ કર. તને ગમે તેવી આફત આવી પડે તોપણ બીલકુલ ક્રોધ ન કરીશ. ક્રોધનાં ફળો તેં પોતે અનુભવ્યાં છે. ” આ પ્રમાણે પ્રભુની કહેલી શિક્ષા માન્ય કરી તે સર્પ બિલમાં મુખ રાખી ત્યાંજ રહ્યો. શ્રમણ લગવાનું પણ તેના પરિણામની દૃઢતા રખાવવા માટે થોડો વખત તેની સહાય અર્થે ત્યાંજ રહ્યો. સર્પ પણ પંદર દિવસ અવશેષ આયુષ્ય પૂર્ણ કરી સહસાર નામના આઠમા દેવલોકે દેવપણે ઉત્પન્ન થયો. અમુક વખત પછી ઈંદ્રે આવીને વીર પ્રભુના ચરણમાં નમસ્કાર કરી સ્તુતિ કરી. આ બેઉ પ્રસંગમાં તે વીરપુરુષને સમભાવજ રહ્યો હતો. “ સહેજસાજના અપમાનમાં કે માનમાં આ દુનિયાના પામર જીવોને હર્ષ કે શોક થઈ આવે છે, તેવું આ મહાપુરુષનું જીવન નહોતું. આથી પણ અધિક પ્રસંગોમાં પણ તે મહાશયે સમભાવજ રાખ્યો હતો. અને તેથીજ પરિપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવી મોક્ષ પદને પ્રાપ્ત થયા છે, ” એ તેમના અતિશાયી ગુણને શાસ્ત્રકાર યાદ કરીને અંધની આદિમાં નમસ્કાર કરે છે.

મહાવીર દેવની કરૂણા.

કૃતાપરાધેઽપિ જને કૃપામંયરતારયોઃ ।

इपद्वाप्पाद्रयोर्भद्रं श्रीवीरजिननेत्रयोः ॥ ૩ ॥

અપરાધ કરવાવાળા જીવો ઉપર પણ દયાથી નમ્ર અને અશ્રુથી આર્દ્ર એવાં શ્રી વીર પરમાત્માના નેત્રોનું કલ્યાણ થાઓ. ૩.

વિવેચન:-અંતરંગ મહાન્ કરૂણા યા દયાસૂચક આ બતાવ એવો બન્યો છે કે, તે મહાવીર દેવની અપરાધી જીવો ઉપર પણ અગાધ કરૂણાને સૂચવી અત્યારની સખળ પણ આત્મભાવમાં નિર્ગળ પ્રજાને આશ્ચર્યના વમળમાં નાંખે છે. વેરાગ્યવાસનાથી ભરપૂર મહાવીર દેવ ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરી, નિવૃત્તિ માર્ગ મેળવવા માટે શ્રમણ માર્ગ સ્વીકારી, આ પૃથ્વીતલ ઉપર વિચરતાં એક વખત ઘણા મ્લેચ્છ લોકોથી ભરપૂર દંઠ ભૂમિમાં આવ્યા. અઠમની તપશ્ચર્યા કરી પેઢાલ ગામની પાસે પેઢાલ નામના વનમાં રહેલ પોલાસનામના દેવળમાં કાયોત્સર્ગ કરી ધ્યાનસ્થ રહ્યા.

એ અવસરે સૌધર્મ દેવલોકની સુધર્મા નામની સલામાં સૌધર્મોદ્ર દેવોના પરિવાર સહિત બેઠા હતા. વિસ્તારવાળા અવધિ જ્ઞાનથી પૃથ્વીતલ ઉપર અવલોકન કરતાં તે ઇંદ્રે શ્રમણ ભગવાનને પેઢાળ વનમાં જોયા. આ અવસરે મહાવીર દેવને પરિપૂર્ણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું નહોતું, પણ તે પરિપૂર્ણ જ્ઞાનોત્પત્તિ કર્મક્ષય થાય છે, અને તે કર્મક્ષય ધ્યાનસાધ્ય છે, માટે કર્મક્ષય કરવા તે ધ્યાનાવસ્થામાં નિમગ્ન રહેલા હતા. આ સ્થિતિમાં મહાવીર દેવને જોઈ ઇંદ્રે ત્યાંજ રહી નમસ્કાર કર્યો, કારણકે વિવેકી જીવો સામાન્ય રીતે પણ સમજી શકે છે, કે આવી ધ્યાનાવસ્થામાં તેમની પાસે જતાં રખેને તેમને તેવી દશામાં વિદ્વરૂપ થઈએ, તથાપિ તે ઇંદ્રનો ગુણાનુરાગ છુપો ન રહ્યો. “ગમે તેવી નિકટ કે દુર અવસ્થામાં પણ મહા પુરુષોના ગુણોનું સ્મરણ તો કરવુંજ. અને સામર્થ્ય હોય તો બીજાઓને પણ ગુણાનુરાગી કરવા. આવા ઇરાદાથી પોતાની સલામાં ઇંદ્ર બોલી ઉઠ્યો કે “હે મહાનુભાવો, દેવો અને અપ્સ-

રાઓ ! આ ભરતક્ષેત્રમાં પેઢાલ ગામની નજીક પોલાસ ચૈત્યમાં આ મહાવીરદેવ ધ્યાનાવસ્થામાં રહ્યા છે. ધ્યાનની અંદર અત્યારે તેમની એટલી બધી દૃઢતા છે કે આપણા જેવા સમર્થ દેવોને પણ આશ્ચર્યમાં ગર-કાવ કરી નાંખે છે.

પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિથી આશ્રવદ્વારને રોકનાર, કો-ધાદિ અંતરંગ શત્રુઓને છૂતનાર અને દ્રવ્ય ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવથી અપ્રમત્ત આ મહાવીરદેવને આ દશાથી ચલાયમાન કરવાને દેવો કે દાનવો, યક્ષો કે રાક્ષસો, ભુવનપતિઓ કે મનુષ્યો કોઈ પણ સ-મર્થ નથી.”

ઈંદ્રનાં આ વચનો સાંભળી તેનો સામાનિક સંગમ નામનો દેવ કોધથી લાલ નેત્રો કરી ગર્વથી સ્તબ્ધ થઈ બોલાવા લાગ્યો. “સ્વા-મિન્ એક સાધુ માત્ર સામાન્ય મનુષ્યનું આપ આપું વર્ણન કરે છે કે દેવો પણ ચલાયમાન ન કરી શકે તે અસંભવિત છે. ભલે આપ સ્વામી છો એટલે પૂર્વાપર વિચાર કર્યા સિવાય ગમે તેમ બોલો અને બીજાઓ તેને માન આપે, પણ તે વાત હું માની શકતો નથી કે મેરૂ જેવા મહાન પહાડોને એક સામાન્ય પથરની માફક ફેંકી દેવાનું સામર્થ્ય ધરાવનાર દેવો પણ એક મનુષ્યને ન ચળાવી શકે. એ વાત તદ્દન અસંભવિત છે, છતાં આપ જો તેવોજ નિશ્ચય ધરા-વતા હો તો હ્યો હું જાઉં છું, અને તેને હુમણાંજ ચલિત સ્થિતિવાન કરું છું.” ઈંદ્ર વિચાર કરવા લાગ્યા કે એક સામાન્ય પણ યોગી મહાત્માના યોગનું સામર્થ્ય કેટલું હોય છે તે આ મિથ્યાલિમાની જાણુતો નથી; તો આ યોગીશ્વર કે જે અત્યારે યોગીની પરાક્રાષ્ટાએ પહોંચવાની તૈયારીમાં છે, જેને અનેક લવ્ધિઓ પ્રગટ થઈ છે, ધ્યાન અને સમાધિદશાથી અત્યારે જેને મહાન આત્મિક જલ પ્રગટ થયું છે, તેની આને ક્યાંથી માલમ પડે ? પણ જો હું તેની પરીક્ષા કરવાની ના કહીશ, તો મારું વચન ખોટું છે. તેમજ આ મહા પુ-રુષમાં કોઈ પણ યોગિક યા આત્મિક જલ નથી તેમ એ જાણુશે, અને સર્વ દેવોને પણ તેવોજ નિશ્ચય થશે. માટે ના તો ન કહેવી. બીજી બાજુ પરીક્ષાની હા યાડતાં આ મહાત્માને આ પાપી છવ

ખદજ આબુ' છે, અને ખરું સુખ તો જુદું જ છે, એ જેના રોમરોમમાં પરિણમી ગયું છે અને આત્માનંદના સુખનો અનુભવ કરી શક્યા છે, તેના સુખની આગળ આ સુખો બિંદુ તુલ્ય પણ નથી."

આ પ્રમાણે અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગો સંગમ દેવે એક દિવસ નહિ, પણ છ માસ સુધી કર્યા; આખરમાં દેવ થાક્યો. ઈંદ્રનું કહેવું સત્યજ થયું. ખરેખર આ તો કોઈ અલૌકિક મહા પુરૂષજ નીકળ્યો. હવે આને ચલાયમાન કરવા માટે મારે જે જે મહેનત કરવી તે તે નિર્ધરજ છે. આમ વિચાર કરી પ્રભુને નમસ્કાર કરી ત્યાંથી ચાલતો થયો. આ દેવના જવા પછી શ્રમણ ભગવાન વિચારવા લાગ્યા કે "અહો નિષ્કારણ બીજા જીવોને દુઃખ આપનાર આ જીવની ગતિ ખરાબ થશે. મારા જેવા જીવો કે જેને બીજા જીવોનું હિત કરવાનું છે કે દુઃખથી મુક્ત કરવાનું છે, તેવાઓ પણ તે જીવોના ર આચરણોથી તેનું હિત કરી શકતા નથી. મારા મનમાં એજ લોગી આવે છે કે મારા તરફથી તેનું હિત થવું જોઈએ, પણ તે ન થતાં મને દુઃખ આપવાના તેના કૂર અધ્યવસાયોએ ઉલટો તે કર્મબંધિત થયો છે. ખરેખર તેનું હું આ અવસરે કંઈ પણ હિત ન કરી શક્યો." આમ વિચાર કરતાં તે કૃપાળુ દેવની આંખમાં અશ્રુ જણાવા લાગ્યાં.

"આ દુનિયાનાં પામર પ્રાણીઓ પોતાનું ભુરું કરનારનું ખનતા પ્રયત્ને ભુરું કરે છે. અને અશક્ત હોય તો મનથી તો ખરાબ ચિંતન કરે છેજ. પણ આ યોગની સ્થિતિ કોઈ જુદા જ પ્રકારની છે. સંસારની સ્થિતિ સામે આ સ્થિતિનો મુકાબલો તો નજ કરી શકાય. કારણ કે સંસારના રસ્તાથી ત્યાગીઓનો (યોગીઓનો) રસ્તો જુદોજ હોય છે. અને તેને લઈનેજ આ મહાત્મામાં આટલી કોમળતા-યા કૃપાળુતા હતી. નહિતર આ વખતે તેમની પાસે એટલી બધી પ્રણાંજ શક્તિઓ યોગથી પેદા થયેલી હતી કે એક દેવ તો શું પણ તેવા હજારોને હઠાવવાનું સામર્થ્ય તેમનામાં હતું. પણ યોગના અંગે યોગીઓ તેવું સામર્થ્ય કોઈ પણ વખત આ દુનિયાના પામર જીવો ઉપર ફેરવતા નથી."

આવા ધ્યાનગુણથી આકર્ષાઈ આ ગ્રંથકારે ગ્રંથની આદિમાં તે યોગગણિત મહાપુરૂષના શુભ ચરિત્ર સૂચક સ્તુતિ કરી છે, કે યોગિક સ્થિતિમાં આવવું હોય તો આ મહાન્ પુરૂષના ચરિત્રનું અનુકરણ કરો-૩.

(યોગશાસ્ત્ર બનાવવાનો આધાર.)

શ્રુતાંભોધેરધિગમ્ય સંપ્રદાયાઞ્ચ સદ્ગુરોઃ ।

સ્વસંવેદનતથાપિ યોગશાસ્ત્રં વિરચ્યતે ॥ ૪ ॥

સિદ્ધાંત રૂપ સમુદ્રમાંથી કેટલોક ભાગ લઈને, કેટલોક ભાગ સદ્ગુરૂની પરંપરાથી મેળવીને, અને કેટલોક ભાગ મને પોતાને જે અનુભવ થયો છે તે, એમ ત્રણે આધાર મેળવીને આ યોગશાસ્ત્ર બનાવું છું. ૪.

વિવેચન—આ શ્લોક ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાઈ શકાય છે કે આચાર્યશ્રી પોતે યોગના અનુભવી હતા. જે તેમ ન હોત તો (સ્વ-સંવેદન) મારા પોતાના જાતિ અનુભવથી પણ હું કંઈ લખીશ, તેમ ન લખતાં ઉપરના જે જ આધાર બતાવત. છેલ્લો પ્રકાશ આચાર્યશ્રીના અનુભવનો છે. તેમાં ઘણું સમજવાનું છે. પણ જ્ઞાની જાણે શા કારણથી તેના ઉપર વિસ્તારથી ટીકા કરવામાં નથી આવી. મને તો એમ મમત્તય છે કે તે રસ્તો તેમને સરલ લાગ્યો હોય અને તેથી વિશેષ ટીકાની જરૂર ન જોઈ હોય, તથાપિ અત્યારના સમયે યોગની પ્રાણાલિકા કેટલાક વખતથી લોપપ્રાયઃ થતાં વિસ્તારની જરૂર તો છેજ. છતાં તેવા અનુભવી સિવાય તેમના ઉપર વિવેચન કરવું એ મને અયોગ્ય તો લાગે છે તથાપિ તે મહાત્માના વચનોના આધારે તેનો શબ્દાર્થ લખવા ધારું છું અને કેટલેક ઠેકાણે વિવેચન લખું તો તે ટીકાને આધારે યા કોઈ જીજ્ઞાસુ ગ્રંથને આધારે છે, એમ સમજવું. આ પ્રકારનું અત્રે સૂચન કરવું યોગ્ય ધારું છું.

યોગનું સામર્થ્ય.

યોગઃ સર્વવિપદલ્લીવિતાને પરશુઃ શિતઃ ।

અમૂલમંત્રતંત્રં ચ કાર્મણં નિર્વૃત્તિશ્રિયઃ ॥ ૫ ॥

દુનિયાની નાના પ્રકારની વિપત્તિઓના સમૂહરૂપ વેલીઓને કાપવા માટે આ યોગ એક તીક્ષ્ણ ધારવાળા કુહાડા સરખો છે અને મોક્ષ લક્ષ્મીનું મૂળ મંત્ર, અને તંત્ર વિનાનું વશીકરણ છે.—૫.

વિવેચનઃ—આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ કાંઈ આ દુનિયામાં ઓછી નથી. અથવા જન્મ, જરા, મરણ, રોગ, શોક, સંયોગ, વિયોગ વિગેરે દુઃખો કાંઈ આ દુનિયાના જીવોને ઓછા હેરાન કરતાં નથી. આ સર્વ વિપત્તિઓજ છે. અને તેથીજ તેને મનુષ્યોથી શુન્ય પણ નાના પ્રકારની વદલીઓની ગાઢ જાળવાળી અટવીની ઉપમા આપી શકાય. આ વિપત્તિરૂપ અટવીને કાપી નાખવા માટે યોગને તીક્ષ્ણ પરશુ યા કુહાડાની ઉપમા લાયક છે. અર્થાત્ કુહાડાથી ગમે તેવા ગાઢ આડીવાળા અરણ્યને પણ કાપી શકાય છે.

ખીજી ઉપમા વશીકરણની છે. વિષય સુખના લાલચુ જીવો સ્ત્રીઓને સ્વાધિન કરવા માટે મંત્ર તંત્ર અને જડીબુટીની સેવના કરે છે. તેને આચાર્યશ્રી કહે છે કે આ ક્ષણિક પણ મહા દુઃખ આપનાર સ્ત્રી સંબંધી સંયોગ યા સુખ એ લાંબો વખત ટકી નહિ રહે, અને તે સંયોગો મેળવવા મંત્ર તંત્રાદિના પ્રયાસમાં ઉતરવું પડે છે. અને તે પણ સિદ્ધ થાય કે ન પણ થાય. ત્યારે તમે અક્ષય અનેમહા સુખ આપનાર નિવૃત્તિ (મોક્ષ) રૂપ (શ્રી) લક્ષ્મી (અથવા સ્ત્રી) ને સ્વાધિન કરવાનો પ્રયત્ન કરો. તેમાં નથી મંત્રનું કામ, નથી તંત્રનું કામ, નથી જડીબુટીનું કામ, પણ એક યોગના અવલંબનથીજ તે નિરંતરનું સુખ તમને મળી શકશે.

ભૂયાંસોપિ હિ પાપ્માનઃ પ્રલયે યાંતિ યોગતઃ ।

ચંડવાતાદ્ ઘનવના ઘનઘનઘટા દવ. ॥ ૬ ॥

જેમ પ્રયત્ન થવનથી ઘણી ઘાટી પણ વાદળાની ઘટા વિખરાઈ જાય છે, (નાશ પામે છે,) તેમ યોગના પ્રભાવથી ઘણાં પાપ હોય તો પણ તેનો પ્રલય (નાશ) થઈ જાય છે. ૬

અહિ કોઈ શંકા કરશે કે ઘણાં પણ એક ભવનાં કરેલાં પાપ હોય તો તેનો યોગથી નાશ થઈ શકે. પણ ઘણા ભવનાં કરેલાં પાપો હોય તો શું તે યોગથી હટી શકે ખરા ? એનો ઉત્તર આપે છે.—

ક્ષિણોતિ યોગઃ પાપાનિ ચિરકાલાર્જિતાન્યપિ ।

પ્રવિતાનિ યથૈયાંસિ ક્ષણાદેવાશુશૂક્ષણિઃ ॥ ૭ ॥

ઘણા વખતથી એકઠાં કરેલ ઈંધણાઓને (લાકડાંઓને) પ્રબળ અગ્નિ એક ક્ષણવારમાં ખાળીને ભસ્મ કરી શકે છે, તેમ ઘણા કાળથી પેદા કરેલાં કર્મોનો (પાપોનો) પણ યોગ ક્ષય કરે છે.

વિવેચન:—લાકડાંને એકઠાં કરવાને જેટલો વખત લાગે છે. તેટલો વખત જો તેને ખાળવા ધારે તો ખાળતાં લાગી શકતો નથી એ વાત તો આપણા અનુભવથી સિદ્ધ છે. તેવીજ રીતે કર્મોનો પણ નાશ યોગ રૂપ અગ્નિથી ઘણી સહેલાઈથી અને અલ્પ કાળમાં થઈ શકે છે. જેટલો કાળ કર્મોને એકઠાં કરવામાં ગયો છે તેટલો વખત તે કર્મોને કાઢવામાં જોઈતો હોય તો આ જીવનો મોક્ષ કોઈ પણ વખત નજીકની શકે, કારણ કે જ્યારે જ્યારે કર્મ કાઢે છે ત્યારે નવીન કર્મ પણ ખાંધે છે, કેમકે તદ્દન કર્મ કાઢવાનોજ કાળ આપણા અનુભવમાં નથી આવી શકતો. તેનું કારણ કર્મ બંધનનાં નિમિત્તો મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, ક્ષય અને યોગ-આમાંથી કોઈ પણ કોઈ વખત વિદ્યમાન હોય છે જ. માટે કર્મ કરવામાં જેટલો વખત લાગ્યો છે, તેટલો વખત કર્મ કાઢવામાં જની શક્યો અશક્ય છે. દૃષ્ટાંત એકદેશી હોય છે, તેથી જ્યારે લાકડાં ખાળે છે, ત્યારે નવીન લાકડાં એકઠાં નથી કરતો; તેમ જ્યારે કર્મ કાઢે છે ત્યારે નવીન કર્મ નથી ખાંધતો. આ વિરોધ આંહી લાગુ પડવાનો નથી, કારણ ઉપર દર્શાવ્યું છે. ત્યારે તે ઠેકાણે આ લાકડાનું અને અગ્નિનું દૃષ્ટાંત ઘણું અનુકૂળ પડતું થઈ શકે છે. યોગની પ્રબળતા એજ કર્મરૂપ લાકડાંઓને ખાળ-

વામાં અગ્નિની ગરજ સારે છે. અને એટલા દુઃક વખતમાં કર્મને ખાળી શકે છે, કે નવીન કર્મ બંધન થતાં આત્મા જલદી છુટી શકે છે. આ નિર્મળ મર્ધ શકે છે.

(યોગથી ચતી લબ્ધિઓ.)

કપવિમુખ્તમર્પસર્વોપધિમહર્થયઃ

સંભિન્નશ્રોતો લબ્ધિશ્ચ યોગતાંડવડંવરં ॥૮॥

યોગી પુરૂષોના કદ્દ, શુક, મળ અને શરીરનો સ્પર્શ વિગેરે સર્વ ઔપધિનું કામ કરે છે. મહાન્ રુદ્ધિવાળી (મહાન્ પ્રભાવવાળી) ઔપધિની ગરજ સારે છે. અર્થાત્ ઔપધિ જે કામ કરે છે તે સર્વ કામ આ યોગિઓના કક્ષાદિ કરી શકે છે. તેમજ એક ઇન્દ્રિયથી પાંચે ઇન્દ્રિયની ગરજ સરી શકે છે. કાર્ય થઈ શકે તેવી લબ્ધિઓ (શક્તિઓ) પેદા થાય છે, આ સર્વ યોગનોજ મહિમા છે. ૮

વિવેચનઃ—યોગના માહાત્મ્યથી ઉપર જણાવેલ લબ્ધિઓ પેદા થવી અશક્ય નથી. લલે અત્યારના કાળે કંઈક દુઃશક્ય લાગે. પણ અશક્ય તો નથીજ. અત્યારે દુઃશક્ય લાગવાનું પણ કારણ સતત અભ્યાસ, તેવા સદ્ગુણીની નિકટતા, માયિક પ્રાણીઓના સંગથી વિરક્તતા અને વૈરાગ્યની તીવ્રતા વિગેરે અનેક શુભ નિમિત્તોના અભાવજ છે. છતાં પૂર્વે અનેક મહાત્માઓએ આવી લબ્ધિઓના-સિદ્ધિઓનો, લાભ મેળવ્યો છે. તેના અનેક દાખલાઓ પુસ્તકોમાંથી મળી આવે છે. છતાં ગ્રંથ અધિક થઈ જવાના ભયથી આંહી એકજ દ્રષ્ટાંત આપવામાં આવે છે. પૂર્વે હસ્તિનાપુરમાં છ ખંડનો ભોક્તા સનત્કુમાર ચક્રવર્તિ રાજા રાજ્ય કરતો હતો તેના શરીરનું રૂપ એટલું બધું તેજસ્વી યા ચમત્કારિક હતું કે ઈંદ્ર મહારાજ પણ સ્વર્ગમાં સ્વર્ગીઓની પાસે તેનું વર્ણન કરતો હતો. તેને નહિ સદ્ગુણ વિજય અને વિજયંત નામના બે દેવો ચક્રવર્તિનું રૂપ જોવા પૃથ્વી ઉપર આવ્યા. એ અવસરે સનત્કુમાર રાજા સ્નાન કરતો હતો.

તેથી શરીર ખેળાદિથી ખરડાએલું હતું, છતાં તેનું રૂપ કે લાવણ્યતા ઢાંકી ન રહી. દેવોને પણ આશ્ચર્ય થયું કે અહા ! શું રાજાનું રૂપ છે ! વિસ્તાર પામેલા અદ્ભૂત ચંદ્ર સરખું લલાટ શોભી રહ્યું છે. નિલોત્પલને જીતનારાં નેત્રો કર્ણ પર્યંત વિસ્તરાયેલાં છે. કાંત અને હોઠે, પકવ ખિંખોનાં ફોનો પરાલવ કયોં છે. આ કર્ણે શુકિતકાઓને નિરસ્ત કરી છે. કંઠે પાંચજન્ય શંખને જીત્યો છે. ભુલ્લઓ કરિરાજની મુલા-કંઠનો તિરસ્કાર કરે છે. આ હૃદયસ્થળ મેરૂપર્વતની શિલાની લક્ષ્મીને લુંટી લે છે, મધ્યભાગ સિંહના ઉદર સરખો છે. વધારે શું કહેવું ? આના આખા શરીરની શોભા વર્ણનાતીત છે. ચંદ્રની ચાંદની માફક આના ઉપર અભયંગન છે કે કેમ તેની પણ ખબર પડતી નથી. જેમ ઇંદ્રે વર્ણન કર્યું છે તેમ આ તેથી અધિક આનું સ્વરૂપ છે, અથવા ખરેખર મહા પુરુષો કોઈ વખત અસત્ય નજ બોલે. તેવામાં ચક્રવર્તીએ પુછ્યું તમે, અહીં કેમ આવ્યા છો ? પ્રાહ્મણરૂપધારી તે દેવોએ જવાબ આપ્યો કે તમારું રૂપ દુનિયામાં અધિક સાંભળ્યું હતું અને તે કુંતુહલથી પ્રેરાઈ અમે તે જોવા આવ્યા છીએ. રાજાએ જવાબ આપ્યો કે અત્યારે હું સ્નાન કરું છું, શરીર ખેળ પ્રમુખથી ખરડાયેલું છે, માટે રાજ્યાસન ઉપર બેસું ત્યારે તમે આવજો, તે અવસરે તમને વિશેષ મન પડશે. પ્રાહ્મણરૂપ ધારી દેવોએ તેમ કરવા હા પાડી. ચક્રવર્તી તૈયાર થઈ રાજ્યાસન પર બીરાજ્યો. દેવો ત્યાં આવ્યા અને તેનું રૂપ જોતાં જ તેઓનાં મુખો આંખા થઈ ગયા. તેઓ ઉદાસ થયા અને નિઃશ્વાસ નાખ્યો. અહા ! મનુષ્યના દેહોની આવી ક્ષણભંગુર સ્થિતિ ! આથી સર્વ શોભા નષ્ટ થઈ ગઈ. આમ ઉદાસ થયેલા તેઓને સનત્કુમારે પૂછ્યું; તમે પેહેલા ઘણા ખુશી થયા હતા અને હમણાં આમ ઉદાસીન કેમ ? દેવોએ જણાવ્યું કે, હે રાજા અમે પહેલાં તારું રૂપ જોયું હતું તે અત્યારે નથી. અમે દેવો છીએ. ઇંદ્રે તારું રૂપ વખાણ્યું તેથી આશ્ચર્ય પામી અમે જોવા આવ્યા હતા. આ તારું શરીર હમણાં અનેક રાગોથી ભરપૂર થઈ ગયું છે. તેથી અમે ઉદાસ થયા છીએ. આ પ્રમાણે કહી તેઓ આવ્યા ગયા, રાજા પણ હિંમતી દગ્ધ થયેલા વૃક્ષની માફક પોતાનું શરીર વિખાયેલું જોઈ વિચારવા લાગ્યો કે ધિછાર થાઓ !

આ શરીર નિરંતર રોગથી ભરપુર છે, છતાં મારા જેવા મૂઢ પુરૂષો દોગટ તેમાં મૂર્છા કરે છે. લોકડામાં રહેલા ઘુણોની માફક રોગથી આ શરીર વિદારણ કરાય છે. બાહ્યથી રમણીય પણ અંદર કૃમિઓથી ભરપુર વડનાં ટેટા સરખું આ શરીર રોગોથી ભરપુર છે, જેમ સેવાળ મહા સરોવરના પાણીનો યા શોભાનો નાશ કરે છે, તેમ રોગો શરીરના લાવણ્યનો નાશ કરે છે. શરીર શ્વથી જાય છે, પણ આશાઓ ઢીલી થતી નથી; રૂપ જાય છે, પણ પાપપ્રતિધિ ઘટતી નથી; જરા સ્ફુરે છે પણ જ્ઞાન સ્ફુરતું નથી. આવાં સંસારી જીવોનાં ચેષ્ટિતને ધિક્કાર થાઓ. ખેર ! આજકાલ નાશ પામવાવાળા આ દેહથી તપશ્ચર્યા કરી કર્મની નિર્જરા મેળવવી તેજ સાર છે. અરે ! મેં દોગટ આ દેહનો યા રૂપનો ગર્વ કયોં. તે દેહે મને દગો હીયો, પણ હજી જ્યાં સુધી તે પડી ન જાય. તે પહેલાં તેમાંથી જેટલું જની શકે તેટલું આત્મસંધાન કરી લઉં. આ પ્રમાણે વૈરાગિક ચક્રવર્તિએ પુત્રને રાજ સોંપી વિનયધર મુનિ પાસે ચારિત્ર લીધું. મોહથી તેનો પ્રેમાળ પરિવાર છ માસ પર્યંત પાછળ ફર્યો; પણ નિઃકપાય ઉદાસીન, મમત્વરહિત અને નિર્ગ્રંથ તે મહાત્મા પાસેથી આખેર નિર્મોહ જાણી તેઓ પાછા ફર્યા. સનતકુમાર મહામુનિને પણ સરસ વિરસ તથા અનિયમિત આહાર લેતાં શરીરમાં રોગો વૃદ્ધિ પામ્યા. ક્ષણભંશુર દેહનો ભરોંસો શા માટે કરવો ? તેમાંથી આપણું કામ કાઢી લેવું, તે તો પડી જશેજ. આ ઈશદાથી તે મહાત્માએ મહાન્ તપશ્ચર્યા કરવા માંડી. તપશ્ચર્યા અને આત્મવિચારણુ ધ્યાન કરતાં સાતસો વર્ષો નીકળી ગયાં. તે અરસામાં તેઓને અનેક લબ્ધિઓ અને સિદ્ધિઓ પેદા થઈ. એક વખત આ મહાત્માની સહનશીલતા અને શરીર ઉપર પણ નિર્મમત્વ જોઈ ફરી દેવો આગળ ઈંદ્રે પ્રશંસા કરી કે, હે દેવો ! જળતા અગ્નિના પુણાની માફક ચક્રવર્તીની રૂદ્ધિનો ત્યાગ કરી ઘોર તપશ્ચર્યાથી અનેક લબ્ધિઓ પેદા થયેલી છે. છતાં શરીરથી નિરપેક્ષ આ સનતકુમાર મુનિ ખીલકુલ ચિકિત્સા કરતો યા કરાવતો નથી. તેજ દેવો ફરી વેદવું રૂપ કરી તે મુનિ પાસે આવ્યા અને અમે મહાન્ વેવો છીએ; તેમ કહી સનતકુમારને ચિકિત્સા કરવા

પ્રેરણા કરી. સનતકુમાર તેમને કહે છે હે વેદો, રોગ બે પ્રકારનો છે; બાહ્ય અને અભ્યંતર; બાહ્ય રોગોની મને બીલકુલ દરકાર નથી. પણ રાગદ્વેષ, કામક્રોધ, માયાલોભ વિગેરે અંતરંગ રોગો મારે છે, તેની ચિકિત્સા કરતા હો તો હું કરાવીશ, કેમકે બાહ્ય રોગો કાઢવાનું સામર્થ્ય મારામાં છે. પછી દેવોને બતાવવા ખાતર પોતાના કંઈ તથા શુક વિગેરેથી રોગથી ભરપુર એક આંગલી ઉપર લેખ કર્યો કે તત્કાળ પૂર્વના રૂપથી પણ અધિક રૂપવાન થઈ દેવો આશ્ચર્ય પામી પગમાં પડ્યા અને જણાવ્યું કે જેવી રીતે બાહ્ય રોગ કાઢવાની શક્તિ પણ તમારામાં છે, તેવી અંતરંગ રોગ કાઢવાની શક્તિ પણ તમારામાં છેજ. ઈંદ્રની કરેલી પ્રશંસા વિગેરે જણાવી ખુશી થતા દેવો દેવલોકમાં ગયા. આ પ્રમાણે સનતકુમાર યોગીનાં કંઈ મળ મૂનાદિ દરેક વસ્તુઓ યોગના પ્રભાવથી મહાન ઓપધિ તુલ્ય થયાં હતાં, તેમ બીજી પણ અનેક લબ્ધિઓ અને સિદ્ધિઓ યોગથી થાય છે.

ચારણાશીવિષાવધિમનઃપર્યાયસંપદઃ ॥

યોગકલ્પદ્રુગસ્યૈતા વિકાસિકુસુમશ્રિયઃ ॥૧॥

આકાશમાં ચાલવાની લબ્ધિ, નિઝહ અનુઝહ કરવામાં સમર્થતાવાળી લબ્ધિ, અવધિજ્ઞાનની સંપદા અને બીજાના મનના પર્યાયને જાણવાની સંપદા, આ સર્વ યોગરૂપ વૃક્ષના વિકસ્વર થએલા પુષ્પોની શોભા છે.

વિવેચનઃ—યોગનું ખરેખરું ફલ તો મોક્ષની પ્રાપ્તિ છે, જે આગળ કહેવામાં આવશે. પણ આ પૂર્વોક્ત લબ્ધિઓ—સિદ્ધિઓ અને સંપદાઓ તે તો યોગરૂપ કલ્પ વૃક્ષના સુગંધી અને વિ. કસ્વર થયેલાં પુષ્પો છે. જે વૃક્ષના પુષ્પો પણ આશ્ચર્યજનક અને સુખદાયક લાગે છે, ત્યારે તેનાં ફલો તો કેટલાં બધાં સુખ રૂપ હશે, એ પોતેજ વિચારવાનું છે.

अहो योगस्य माहात्म्यं प्राज्यं साम्राज्यमुद्दहन् ॥

अत्राप केवलज्ञानं भरतो भरताधिपः ॥१०॥

અહા શું યોગનું માહાત્મ્ય ! મહા વિસ્તારવાળા સ્વતંત્ર રાજ્યને ધારણ કરનાર ભરત ક્ષેત્રનો અધિપતિ, ભરત રાજા આરિસા-ભુવનમાં યોગના માહાત્મ્યથી કેવલજ્ઞાન પામ્યો !

વિવેચન:—આ અવસર્પિણી કાલના ત્રીજા આરાના અંતિમ ભાગમાં ઘણાંજ ભોળાં અને સરલ સ્વભાવનાં પણ ધર્માધર્મના વિવેક વિનાનાં, અનેક યુગલિક માનવોથી ભરપુર ભૂમિ ઉપર નાભિરાજની માફદેવા નામની પત્નીની કુક્ષિથી રૂપભદ્રેવજીનો જન્મ થયો. પૂર્વ જન્મની સંયમ ક્રિયાથી યોગી પદના અનુભવી તે ભગવાન ત્રણ જ્ઞાન સહિત જન્મ્યા હતા. તેમને જ્ઞાનાલોકથી તે યુગલિકોને નિઃશ્ચયસ માર્ગ બતાવવા માટે પ્રથમ નીતિ માર્ગ ભરપુર વ્યવહાર માર્ગ બતાવ્યો. નીતિ માર્ગમાં નિપુણ કરી પૂર્ણ જ્ઞાન અને નિર્વૃત્તિ મેળવવા માટે પોતાના ભરતાદિ સો પુત્રોને રાજ્યાદિ અધિકાર વહેંચી આપી પોતે શ્રમણ માર્ગ સ્વીકાર કર્યો. જ્ઞાનક્રિયાની પ્રબળતાથી કર્મના આવરણો દૂર કરી કેવલજ્ઞાન પેદા કર્યું અને સત્ય ધર્મનો તાત્વિક ઉપદેશ આપી મનુષ્યોને ધાર્મિક રસ્તે દોર્યા.

ભરતરાજાને રાજ્ય પામ્યા પછી પૂર્વ જન્મના પુણ્યાનુસાર ચૌદ રત્નો અને નવ નિધાન પ્રાપ્ત થયાં. ભરતક્ષેત્રના પૂર્ણ છ ખંડ પોતાને સ્વાધિન કરી ચક્રવર્તિપણાનો રાજ્યાભિષેક પામી શક્યા.

એક વખત આરિસાભુવનમાં (આરિસાનાજ ઘરમાં) વસ્ત્રાભૂષણ પહેરવા માટે ગયા. ત્યાં યથાયોગ્ય જ્યાં જોઈએ ત્યાં વસ્ત્ર અને અલંકાર પહેરી પોતાના શરીરને આરીસામાં ભુવે છે, તો એક આંગળીમાંથી વિંટી પડી ગએલી જણાઈ. અલંકારથી ભરપુર ખીજ આંગળીઓની આગળ આ આંગળી નિસ્તેજ યાને ઝાંખી જણાઈ. દિવસે દેખાતા અંદ્ર સરખી આંગળી જોઈ અંગ ઉપરનાં સર્વ વસ્ત્રો અને આભૂષણો દૂર કર્યા. દૂર કરવાનું કારણ એ કે વસ્ત્રાભૂષણ સિવાય શરીર શોભે છે કે કેમ ? વસ્ત્રાભૂષણો દૂર થતાં હિમથી દગ્ધ થએલ વૃક્ષના સરખું અયોભનિકે શરીર જણાયું.

આંહી વિચારનો પ્રવાહ બદલાયો અને તે આગળ વધ્યો. રાજ્ય ખટપટના અને અંતેઉર (અંત:પુર) સંબંધી વિચાર ભૂલાયા.

શરીરને વસ્ત્રાભૂષણોથી શોભાવવું એ તો પથ્થર અને માટી या રેતીથી બનાવેલા ઘરને સાફ દેખાડવા ઉપર ચુનો લગાડવા જેવું છે. ચુનાની દીવાલો સારી લાગે છે, પણ અંદર શું છે તે વિચારતાં તો પથરા, કાંકરા, માટી ને રેતી વિગેરે જ જણાય છે. તેમ આ શરીર પણ સુંદર ત્વચાએ મઢેલ હોવાથીજ રમણીય લાગે છે. પણ અંદરથી તો તે લોહી, માંસ, હાડ, વિષા, મૂત્ર, પિત્ત, કફ, અને મજ્જાદિથી ભરપૂર છે. કપુર, કસ્તૂરી, અને અંદન પ્રમુખ, ઉત્તમ સુગંધી દ્રવ્યો પણ આ શરીરના સંયોગથી દૂષિત या દુર્ગંધિત થાય છે. આ શરીરાદિના મોહ મમત્વથી અરહંતની ઘટીકાઓ માફક આ જીવ સંસારમાં પરિભ્રમણ કર્યાજ કરે છે. આ શરીરની વૃદ્ધિહાનિ પણ થાય છે. પુદ્ગલોના ચય અપચયથી વૃદ્ધિ હાનિ યામતું શરીર તે હું નજ હોઈ શકું. આ દુનિયાના માયિક વિષયોથી વિરક્ત થઈ મોક્ષક્ષણ આપનાર તપશ્ચર્યાદિ જેણે અંગીકાર કરી છે, તેણેજ આવા દાણભંગુર શરીરને પણ સાર્યક કર્યું છે. સંસારરૂપ દુર્ગંધવાળી એક ખાડ છે કે જે શૃંગાર રસરૂપ ક્રીડાથી ભરપૂર છે. તેની અંદર હું જાણતાં છતાં પણ શુકરની માફક મુખ માની રહ્યો છું. મને પિછાર થાઓ કે સાઠ હજાર વર્ષ પર્યંત આ ધરાતલ ઉપર ભમી ભમી આ એક થોડા વખતના જીવન માટે મહાન્ અકાર્યો મારાથી બન્યા છે. ધન્ય છે મારા બાહુબલિ આદિ વીર બાંધુઓને કે જે મણે તૃણની માફક રાત્ર્યભારાદિ ઉપાધિનો ત્યાગ કરી પિતાજી રૂપ ભદ્રેવ પ્રભુને શરણે રહી, પરિપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવી, મોક્ષ મુખ સુપ્રાપ્ત કર્યું છે. ખરે તે પિતાના તેજ મુખને છે, કે જેઓ તેમને માર્ગે ચાલનાર થયા છે. હું ખરેખર મુખત્ર નહિજ, નહિતર પિતાજી પણ મારી ઉપેક્ષા શા માટે કરે ? જેમ નવાલું બાઈઓને શરણે રાખ્યા તેમ મને શા માટે ન રાખે ? અથવા તેમનો શું દોષ છે ? જો પોતપોતાના કમોંથીજ મુખી, દુઃખી, માનનીય અને અમાનનીય થાય છે. સંસારરૂપ કુવામાં પડતા પ્રાણીઓનો બચાવ માતા, બેન, બાઈ કે સ્ત્રી દોષ પણ કરી શકતું નથી, આવું મહાન્ સ્વતંત્ર રાત્ર્ય તે ચલાચલ છે, યોવન પણ પતિત થવાનુંજ. લકમી પણ જ્યાં ચંચળ, અહો ! ત્યાં

સુખ તો ક્યાંથીજ હોય ! સુખની આશા ક્યાંથી રાખી શકાય ? હું કોઈનું રક્ષણ કરી શકું તેમ નથીજ. કારણ કર્મોથી બંધાએલ અને સંસારથી ઘેરાએલ છું. ત્યારે આ બીજાઓ-મારી સાથના સંસારી છવો તેઓ પણ માફ રક્ષણ કેમ કરી શકશે ? કારણ એક સરખાજ રોગવાળા અમે છીએ, વળી તેઓનાં કર્મો અને મારાં કર્મો પણ જુદાંજ. આ પણ એક સખળ કારણ છે કે આંધળો આંધળાને દોરી ઠેકાણાસર પહોંચાડીજ શકે નહિ. ત્યારે અત્યાર મુઘી હું તેમનો અને તેઓ મારાં એવી મારી માન્યતા મિથ્યાજ ઠરી. ત્યારે આ કુંડુંબીઓ જુદા છે, તો મેહેલાતો અને રાજ્યસત્તા એ પણ જુદી છે. એ તો પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે. અરે એ તો દૂર યા જુદી માલૂમ પડેજ છે. પણ આ નજીકમાં નજીક રહેલ દેહ તે પણ જુદોજ માલૂમ પડે છે. કારણકે ભવાંતરોના ગમન અવસરે સાથે ન જનાર અને પુરુષોત્તમના ચય અપચયથી વૃદ્ધિ હાનિ પામનાર તે હું નજ હોઈ શકું, ત્યારે હું કોણ ? આ સર્વથી જુદોજ. એકજ. આ જગ્યાએ યોગની અપૂર્વ સ્થિતિનો પ્રારંભ થઈ ચૂક્યોજ. દેહ ગેહાદિ-સંયોગિક બાહ્ય વસ્તુઓને આત્મભાવથી જુદી સમજવા લાગ્યા, એટલુંજ નહિ પણ તાદૃશ સ્પર્શજ્ઞાનની જેવું સમજ્યા, તેવોજ અનુભવ કરવા લાગ્યા. આ ઠેકાણે તે મહાશય ભરત મહારાજના શરીર સ્થિતિનું ભાન ભૂલી ગયા. મનની એકાગ્રતા તો થઈ હતી તેમાં વધારો થતો ચાલ્યો. આ જુખાજુ થતા શબ્દો સંભળાવા ન લાગ્યા. ઇન્દ્રિય અને તેના વિષયોથી મન જુદું પડ્યું. અજ્ઞાનજન્ય સ્વતંત્ર વિચારોથી પણ મન જુદું પડ્યું, અને અંતે તે મન આત્મભાવમાં લીન થઈ ગયું. મનના વ્યાપારો બંધ પડ્યા. આત્મભાવની તીવ્રતા યા એકતા એકજ પ્રવર્તવા લાગી. એ એકતામાં કર્મનો ક્ષય કરનારી ક્ષપકશ્રેણી (પરિણામની વિશુદ્ધતા) વૃદ્ધિંગત થઈ. જ્ઞાનના આવરણો તીવ્ર તાપના જોરથી વાદળની માફક પીગળ્યાં. મોહભાવ દેહ ઉપરથી અને શુભાશુભ કર્મો ઉપરથી પણ ગયો. કોષાદિકનો સર્વથા ક્ષય થયો. આ સ્થિતિનો અનુભવ કરતાં અણ્ણોદય અને પછી સૂર્યોદય તેમજ પરમાવધિ અને તેની પછાડીજ લોકોલોક પ્રકાશક કેવલ્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. “ અહા શું યોગનો મહિમા !

શું યોગનું પરાક્રમ! જે મહારાજા છ ખંડનો લોકતા ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેલા હતો, તે મહારાજા એક સ્વદેવ વખતમાં યોગિની પરાક્રાદ્યો પહોંચ્યો અને પરિપૂર્ણ જ્ઞાન પામી કૃતકૃત થયો.” દેવોએ શ્રમણનો વેશ આપ્યો. વેશ પહેરી અનેક જીવોને યોગનો મહાન માર્ગ બતાવી મોક્ષમાર્ગના પથિકો બનાવ્યા. તદ્દલવસંબંધી આયુધ્ય પૂર્ણ થતાં મોક્ષ સ્થિતિને પામ્યા.

આ મહારાજાના બોધક ચરિત્રમાંથી આપણે ઘણું સમજવાનું અને લેવાનું છે. તે મહારાજાની વિચારશક્તિ, એકાગ્રતા, વૈરાગ્ય, અને જાણીને કે તરતજ તેમ પ્રવર્તન કરવાની પ્રવીણતા વિગેરે સમજી તથાવિધ પ્રયત્ન કરનાર અવશ્ય વૈરાગ્ય અને સતત અભ્યાસના પ્રમાણમાં ક્યાંદો મેળવી શકે છે.

અહીં કોઈ શંકા કરે કે “હવે મહારાજાએ પૂર્વ જન્મમાં શ્રમણપણું આદર્યું હતું, યોગનો અનુભવ કર્યો હતો, તેથીજ અદ્ય વખતમાં વિચાર શક્તિની પ્રબળતાએ કર્મના પડદાઓ દૂર કરી આરિસાક્ષુવનમાં આત્મસ્થિતિ અનુભવી શક્યા. પણ જેઓએ પૂર્વ જન્મમાં યોગાનુભવ કર્યો નથી, તેઓને તો યોગનો આરંભ કર્યા પછી આત્મતત્ત્વ મેળવતાં ઘણો વખત લાગવો જોઈએ.” તે શંકાનું સમાધાન નીચેના શ્લોકથી આચાર્ય શ્રી આપે છે.

યોગિની મરૂદેવો.

પૂર્વમપ્રાપ્તધર્માપિ, પરમાનંદનંદિતા ॥

યોગપ્રભાવતઃ પ્રાપ્ત, મરૂદેવો પરં પદમ્ ॥ ?? ॥

પહેલાં કોઈ પણ જન્મમાં ધર્મ નહિ પામેલા છતાં યોગના પ્રભાવથી પરમાનંદથી સમૃદ્ધિવાન મરૂદેવીમાતા પરમપદ (મોક્ષપદ) પામ્યા !

વિવેચન:—મરૂદેવોજ રૂપલદેવ લગવાનનાં માતાજી હતાં. તેઓનું માનવ જન્મમાં આવવાપણું મરૂદેવીના ભવમાં પ્રથમ થયું.

હતું, અનાદિ નિગોદમાંથી ઉચે ચઢતાં તેઓનો જીવ એક કેળના
 ઝાડમાં ઉત્પન્ન થયો હતો. ત્યાં બેઠમાં કંથેરનું ઝાડ કાંટાવાળું હતું.
 વાયુના ઝપાટાથી તે ઝાડ કેળ સાથે અથડાતું, અને તેથી તે ઝાડના
 જીવને વિશેષ દુઃખ થતું હતું. પરંતુ તેને સહન કરી કેળના ભવમાં
 જ અન્યક્તપણે અકામ નિર્જરા ઉપાર્જન કરી, મરૂદેવાજીપણે
 ઉત્પન્ન થયા હતા. વિરક્ત દશાથી વાસિત થઈ રૂપભદ્રેવજીએ જ્યારે
 આશિત્ર અંગીકાર કર્યું તે દિવસથી મરૂદેવાજીને વિશેષ દુઃખ લાગી
 આન્યું. મોહની પ્રબળતાથી, આત્માને તારનાર અને જગત્ જીવોનો
 ઉદ્ધાર કરનાર કાર્યમાં પુત્રનું પ્રવર્તન છતાં, પુત્રના મોહમાં મોહિત
 થએલ માતાને તે કામ દુઃખદ લાગ્યું. તેઓની ઉદાસીનતાનો પાર
 ન રહ્યો. સુખની સેજમાં ઉછરેલ મારો પુત્ર અત્યારે એક સામાન્ય
 મનુષ્યથી પણ વધારે દુઃખ ભોગવે છે. જંગલના મનુષ્યોની માફક
 તે એકલો વનમાં ફર્યા કરે છે. તેને ટાઢ લાગતી હશે, ઝોઢવાનાં
 વસ્ત્રો પણ તેની પાસે નથી. ઉનાળામાં તાપ લાગતો હશે, જૂખ
 તરસ આદિ પણ વેઠવાં પડતાં હશે. તેને ખાવાને કોણ આપતું હશે ?
 “હે ભરત, મારો પુત્ર આવાં દુઃખો સહન કરે છે. તું તની
 સાર સંભાળ પણ લેતો નથી. અને રાત્રીના સુખમાં મગ્ન થયો છે.”
 આ પ્રમાણે ભરતને ઝોળંભા આપતાં અને પુત્રના વિયોગથી લાંબો
 વખત રૂદન અને વિલાપ કરતાં મરૂદેવાજીની આંખે ઝાંખ થા
 પડેલ આવી ગયાં, પણ પુત્ર તરફનો પ્રેમ ઝોઢો ન થયો. ભરત
 રાજ સમન્નવતા હતા કે—“માતાજી આપ ખેદ ન ધરો. મારા પિ-
 તાજીએ વૈરાગ્ય ભવની ઉત્કટતાથીજ સંસાર મૂકી દીધો છે. આ રા-
 ત્રાદિકનાં સુખો તેમને દુઃખરૂપ લાગ્યાં છે. આ સંયોગનો વિયોગ
 અવશ્ય થશેજ. સંપદા એ વિપદા રૂપજ છે. કોઈ કોઈનું રક્ષણ
 કરનાર નથીજ. સ્વકર્મોનુસાર જીવો એકલાજ દુઃખાદિનો અનુભવ
 કરે છે. આ તેમની તીવ્ર ભાવના છે. જન્મ જરા મરણાદિ વિષય
 વ્યાધિઓ દરેક જીવોને દુઃખ આપે છે. અને તેથીજ ભય પામી
 મારા પિતાશ્રી તીવ્ર તપશ્ચર્યા અને ધ્યાન કરી, તે દુઃખો દુર કરવા-
 નું ઔપધ સેવે છે. આપ આ સંસારનું સ્વરૂપ વિચારો અને આત્મિક

જાય છે. જુઓ આ દેવદેવીઓનો મોઢો કોલાહલ થઈ રહ્યો છે. સાંભળો તો ખરાં ! આ માલકોપ રાગમાં જે સુંદર ધ્વનિ સંભળાય છે, તે આ સર્વ દેવાદિકોને ઉપદેશ આપતા આપના પુત્રનોજ છે.”

આ અવસરે માડદેવાણના હર્ષનો પાર ન રહ્યો. હજાર વર્ષના વિયોગી પુત્રનો મેળાપ, અને તેમાં પણ આટલી બધી મહત્વતાને પામેલ પુત્રનાં દર્શન; એ તો આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી નાંખનારાં થયાં. પ્રેમાવેશથી માતાજીને હર્ષાશ્રુ વહેવા લાગ્યાં. અને તે એટલા બધા ભેશથી કે તેમનાં પેહેરેલ વસ્ત્રો પણ ભીન્નઈ ગયાં. આ હર્ષાવેશમાં તેમની આંખે આવી ગયેલ આંખ યા પડળ ખુલી ગયાં. તેઓ જેમ પ્રગટપણે શબ્દો સાંભળતાં હતાં તેમ સ્પષ્ટપણે જોવા લાગ્યાં.

આ સર્વ પુત્રની રૂદ્ધિ અને રચના જોતાં તેમના પરિણામો બદલાયા. જેમ દ્રવ્યથી નેત્રનાં પડલો દૂર થયાં તેમ ભાવથી કર્મ પડળો પણ દૂર થવાનો વખત નિકટ આવ્યો. વિચારદશામાં આગળ વધ્યાં કે અહા ! હું તો પુત્રના મોહથી જુરીજુરીને ચેલા જેવી થઈ ગઈ. રૂદ્ધન કરી કરીને તો આંખે પડળ આવ્યાં; છતાં આ પુત્રની નિર્મોહતા તો જુઓ. એ આટલું બધું સુખ લોગવે છે; આટલા બધા દેવો એની પાસે છે, છતાં મને કોઈ માણસ યા દેવને પણ ન મોકલ્યો. ત્યારે આ નિર્મોહી પુત્ર મને સંભારતો તો શાનોજ હશે ! જો માતાનો ખરો સ્નેહ આને હોય તો આ માંહેલું કાંઈ પણ બનવું જોઈએ. મેં તો ફેકટજ આને માટે જુરી જુરી રૂદ્ધન કરી કરી મારા આત્માને દૂષિત કર્યો. આવો એકપક્ષી સ્નેહ શા માટે કરવો જોઈએ ? અથવા એ તો વીતરાગ છે. પહેલાં પણ વૈરાગ્યતા સૂચક શ્રમણપણું એણે સ્વીકાર્યું હતું અને હવે તો તદ્દન નિર્મોહિત થયા, તે મને શા માટે યાદ કરે ? સ્નેહીઓને શ્રમણપણું લઈને યાદ કરવાં, એ તો વીતરાગના માર્ગમાં સરાગતા થવાનો સંભવ છે, અથવા એક વિઘ્ન છે. ત્યારે આવા મોહો ઉત્પન્ન થવાનું કારણ શું ? અજ્ઞાનતાજ. મારા કરતાં અધિકતા તેનામાં શાની ? નિર્મોહતાનીજ. આત્મા તો તે પણ અને હું પણ, છતાં આવા ત-ફાવતો શાને લઈને ? અરે ! કર્મની ઉપાધિને લઈનેજ. જો કર્મો ઉપાધિજ છે; તો સ્વભાવ તો નહિજ; અને જો સ્વભાવતા નથી તો

પરભાવતા છેજ. અને પરભાવતા તે તો દૂર થઈ શકેજ, અને જો પરભાવતા દૂર થઈ જાય તો પછી મારા અને તેનામાં જે તફાવત દેખાય છે તે નજર રહે. આત્માનું સત્તા-સામર્થ્ય સરખું તો ખરુંજ; ત્યારે હવે હું આ મોહ મૂકી દઉં અને મારી સત્તાના સામર્થ્ય ઉપર આપું. આ વિચારોની ધારાએ તેમનો ખાલ્યાભાવ દૂર થયો. અંતરભાવની જાગૃતિ થઈ. અને તે જાગૃતિએ પરમ ભાવભણી પ્રેરણા કરી. આ પરમભાવની ઉત્કર્ષતામાં ખરો વિવેક પ્રગટ થયો. તન મન અને વચનથી પણ પર તે હું પોતેજ છું, તે અનુભવમાં પ્રવેશ થયો. તે અનુભવના પ્રવેશમાં વ્યવહારિક જ્ઞાન ભૂલાયું. શુદ્ધ ઉપયોગની તીવ્રતા રૂપ દાવાનળથી કર્મકાળે જળવા લાગ્યાં અને થોડા વખતમાં તો ચાર ઘાતિકર્મ દૂર થતાં કેવલજ્ઞાન પ્રગટ થયું. આ જ્ઞાન થતાની સાથે આયુષ્ય પૂર્ણ થવાથી ચાર અઘાતિકર્મો પણ વિલય થયાં. શૈલેશીકરણ* માં પ્રવેશ થઈ કર્મો દૂર થતાં સમગ્રજિવિએ મોક્ષ પ્રાપ્ત થયું. દેવોએ મહોત્સવ કરી તેમના પવિત્ર દેહને ક્ષીરસમુદ્રમાં વહન કર્યો.

આ પ્રમાણે પ્રથમજ માનવભાવમાં પ્રવેશ કરનાર અને પૂર્વ યોગાદિક કર્મોનું ખીલકુલ સેવન પણ નહીં કરનાર માર્ગદેવાળ થોડા વખતના તીવ્ર યોગની સહાયથી મોક્ષ મેળવી શક્યાં, માટે યોગનું માહાત્મ્ય અલૌકિક છે. એ તો નિઃસંશય છે. ૧૧

આંહી કોઈ શંકા કરે કે માર્ગદેવાળએ પૂર્વ જન્મમાં યોગનું સેવન નહીં કર્યું હતું, તેમ તેમણે તીવ્ર પાપ પણ નહીં કર્યું હતું; એટલે મધ્યસ્થ સ્વભાવથી યોગની થોડી મદદથી મોક્ષ મેળવ્યું, પણ જો આ મહાન ઘોર પાપ કરનાર છે, તેઓને યોગથી લાલ મળી શકે કે ? આ પ્રશ્ન યા શંકાના સમાધાન માટે આચાર્યશ્રી નીચેના શ્લોક કહે છે:—

* પહોંતી માત્રક મન વચન કાયાના યોગોને સ્થિર કરી અનન્ય આત્મભાવમાં રહેવું તે શૈલેશીકરણ.

મહાત્મા દૃઢ પ્રહારી.

વ્રહ્મસ્ત્રીભ્રૂણગોઘાતપાતકાન્નરકાતિથેઃ ॥

દૃઢપ્રહારિપ્રમૃતેયોગો હસ્તાવલંબનમ્ ॥ ૧૨ ॥

પ્રાહ્મણ, સ્ત્રી, બાળક, અને ગાયના ઘાત કરવાના પાપથી નરકના અતિથિ (પરાણ) તરીકે જવાને તૈયાર થએલા દૃઢ પ્રહારી આદિનું રક્ષણ કરનાર યોગજ છે. ૧૨.

વિવેચન:—પ્રાહ્મણ, સ્ત્રી, બાળક અને ગાય આ ચાર હત્યાઓ દોકોમાં બહુ નિંદનીય ગણવામાં આવી છે, તે અપેક્ષાએ આંહી વિશેષ જણાવવા માટે શ્રદ્ધા કર્યું છે. નહિતર જીવોની હિંસામાં સામાન્યથી પાપ સરખું ગણવામાં આવ્યું છે. આવી ચાર હિંસા કરનારાઓ પણ યોગના અવલંબનથી નરકમાં જતા અટકી તેજ ભવમાં નિર્વાણપદ પામ્યા છે. એજ યોગની મહાન્ શક્તિ અને આદરણીયતા જણાવી આપે છે. દૃઢપ્રહારી કોણ હોતો, અને કેવા પ્રસંગોમાં તેણે યોગનું અવલંબન કર્યું તે પ્રસંગોપાત જણાવવું ઉચિત છે, એમ ધારી તેનું ચરિત્ર આંહી આપીએ છીએ.

કોઈ એક નગરમાં સ્વભાવથીજ ઉદ્ધત પ્રકૃતિવાળો એક પ્રાહ્મણ રહેતો હતો. પાપબુદ્ધિ અને અન્યાયમાં આસક્ત જોઈ કોટવાળે તેને ગામમાંથી કાઢી મૂક્યો. ફરતો ફરતો એક અટવીમાં ચોરના નાયકને મળ્યો. કેટલાક દિવસ ત્યાં રહ્યો. ચોરના સરખા આવચણવાળા તે પ્રાહ્મણને જાણીને ચોરના નાયકે તેને પુત્ર તરીકે રાખ્યો. યુદ્ધના પ્રસંગમાં ઘણીજ સપ્ત રીતે પ્રહાર કરતો જોઈ તેઓએ તેનું દૃઢ પ્રહારી નામ પાડ્યું. ચોરનો નાયક કાળાંતરે મરણ પામ્યો. બધા ચોરોએ એકઠા થઈ તેને નાયકપણે સ્થાપ્યો. એક દિવસે ચોરની મોટી સેના સાથે લઈ તે કુશસ્થળ નામના ગામમાં દાખલ થયો અને છુટથી તે ગામ છુટવા માંડ્યું. તેજ ગામમાં એક ગરીબ અવસ્થાવાળો પ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તેનાં નાનાં નાનાં બાળકો તેની પાસે કેટલાક દિવસથી ખીરની પ્રાર્થના કરતાં હતાં. એક દિવસે

છોકરાંઓના મનોરથો પૂરણ કરવા ગામમાં યાચના કરી તેણે ખીરનો સામાન મેળવ્યો. ખીર તૈયાર કરી નદી ઉપર સ્નાન કરવા ગ્રાહણ ગયો, તેટલામાં કેટલાક ચોરો ફરતા ફરતા તેનેજ ઘેર આવ્યા. ખરેખર દૈવ દુર્બલનેજ મારે છે તપાસ કરતાં તે ગરીબ ગ્રાહણના ઘરમાં તેવો કીમતી માલ ન નીકળ્યો. તેવામાં તૈયાર થયેલી ખીરના ઉપર કેટલાક ભૂખ્યા થએલ ચોરોની નજર ગઈ. તત્કાળ ખીરથી ભરેલું લોજન ઉપાડ્યું. આ ધનાવ જોઈ પેલાં નાનાં નાનાં બાળકો ઘણા દિવસના ખીરના મનોરથવાળાં તેના તો હોશજ ઉડી ગયા. અરે! શું આજે તૈયાર થયેલું લોજન પણ આપણને ખાવા નહીં મળે? તેમાંથી એક બે છોકરાં નદી ઉપર સ્નાન કરવા ગએલ પોતાના પિતાને ખબર આપવા દોડી ગયાં. ગ્રાહણ પણ આ સમાચાર સાંભળતાંજ ક્રોધથી ધમધમતો અને આભુબાભુમાંથી એક મોટી કમાડની જળરજ્જત લોગળ લઈ ચોરો ઉપર દોડા આવ્યો અને મરણીઓ થઈ ચોરોને પ્રહાર કરવા લાગ્યો. લાકડીના પ્રહાર પડવાથી જેમ કાગડાઓ નાસે તેમ ચોરો દશે દિશામાં નાસવા લાગ્યા. અને કેટલાકને તો તેણે ઠારજ કરી હીધા. આ ધનાવ જોઈ ચોરોનો નાયક દૃઢપ્રહારી ત્યાં આવ્યો. એકલા માણસને આવી રીતે પોતાના સોબતીઓનો સંહાર કરતો જોઈ તેનું લોહી ઉછળી આવ્યું. જેવો ઘરમાં ગ્રાહણને સજડ પ્રહાર કરવા જાય છે, તેવામાં એક મજબુત ગાય તેને રોકતી હોય તેમ આડી આવી. અરે! મારા કામમાં આ ક્યાં વિધ કરવા આવી? એમ ધારી તે પ્રહાર ગાયના ઉપર કર્યો. એકજ પ્રહારથી ગાયનું ધડ જુદું પડ્યું. ત્યાંથી આગળ વધ્યો. તેવામાં પૂર્ણમાસવાળી સગર્ભા પેલા ગ્રાહણની સ્ત્રી વચમાં મના કરવા આવી. તેને પણ એકજ પ્રહારથી ગર્ભસહિત કાપી નાખી અને ઉવટે ગ્રાહણને પણ મારી નાંખ્યો. આવો મહાન્ ખેદકારક ધનાવ જોઈ તે ગ્રાહણનાં નાનાં નાનાં બાળકો મહાન્ આક્રંદ કરી રડવા લાગ્યાં. આ બાળુ સ્ત્રીના પેટમાંથી તરફડતો ગર્ભ પણ એક કઙ્કણાજનક રિયતિનો દેખાવ કરતો હતો. પોતાનાં પોપક માખાપો અને ગાયના મરણથી નિરાધાર થએલાં તે બાળકોનો વિલાપ એક

કૂર હૃદયવાળાનું હૃદય પણ પીંગળાવી નાંખતો હતો. આવી અધમ સ્થિતિમાં આવી પડેલાં આ બાળકોને જોઈ ચોરનો નાયક થોડી વખત ત્યાં રહ્યો. તેના હૃદયમાં આ બાળકોના હૃદયલેદક વિલાપોએ પ્રવેશ કર્યો. કૂર સ્વભાવવાળા ચોર નાયકના હૃદયમાં પણ દયાએ વાસ કર્યો. અને દયાની પ્રેરણાથી તેના મનમાં વિચાર પ્રદીપ્ત-પ્રગટ થયો. તેના વિચાર બદલાયા. “અહા ! નિરાધાર આ બાળકોની હવે કોણ સંભાળ કરશે ? તેઓને હવે કોનો આધાર ? તેઓ કેવી રીતે મોટાં થશે ? તેને કોણ ખાવાનું આપશે ? ધિક્કાર ! થાઓ મારાં આ અવિચારીત પાપકર્મોને ! આ એક પાપી પેટ માટે મેં કેવો અનર્થ કર્યો છે ? આ બાળકોને મેં તદ્દન નિરાધારજ કરી નાંખ્યાં છે ! અરે ! શું આ મારા ઉગ્રબળનું અજમાયશ કરવાનું આજ ઠેકાણું ? જ્યારે વીર પુરૂષો પોતાના બળથી અનેક જીવોનું રક્ષણ કરે છે, અને અનેકને આશ્રય આપે છે, ત્યારે મારા જેવા પાપી જીવોનું બળ એ જંગલ જીવોનો ક્ષય કરવાનું અને તેમને નિરાધાર બનાવવાનું કારણજ થાય છે ! અરે ! આવાં અધોર કર્મોથી હું ક્યારે અને કેવી રીતે છુટી શકીશ ? મને તો ખાતરી થાય છે કે આવાં મલિન કર્મોથી નરકમાં પણ મને ઠેકાણું નહિ મળે ! ” આવા વિચારની ગમગીનીમાં અને તે ગ્રાહ્યના બાળકોની કાર્ણુક સ્થિતિના વિચારમાંને વિચારમાં તે આગળ ચાલ્યો. આવાં કૂર કર્મોથી મારો છુટકારો કોઈ મહાત્મા પુરૂષ સિવાય થવાનો નથી, માટે હવે ચોરી પ્રમુખ મુકી દઉં, આ ચોરોની સહાયની મને કંઈ જરૂર નથી. ભલે તેઓની મરજી હોય ત્યાં ચાલ્યા જાય. આવા વિચારથી તે ગામ બહાર આવ્યો. આ બાળુ તેની સાથેના ચોરો પણ પોતાને મળેલો માલ લઈ ચોકીદારોના લયથી નાશીને જંગલમાં ચાલ્યા. દંડપ્રહારી ગામની બહાર આવી ઉદાસીનતાથી ભરપૂર સ્થિતિમાં એક વૃક્ષ નીચે બેઠો. આ વખતે તેનો વેરાગ્યરસ વૃદ્ધિ પામતો હતો. ઈચ્છાયોગ જાગૃત થયો હતો, મનુષ્યની હૃદયની હવે, અને ખરાબ કર્તવ્યોનો પૂર્ણ પશ્ચાત્ત આચરણ વિવર આપ્યો. તેના મનોરથો પૂર્ણ થયાં તે જરૂર

તેના વિચારથી પવિત્ર થતા અંતઃકરણની ઉન્નતતાએ મેળવી આપી, અર્થાત્ આ વિચારમાંજ તેણે દૂરથી જતા ચારણમુનિને જોયા. આ મહાત્માઓને જોતાંજ તે એકદમ ઊમ પાડી ઉઠ્યો. ઓ મહાત્માઓ ! ઓ મહાત્માઓ ! તમે માફ રક્ષણ કરો ! રક્ષણ કરો ! હું તમારે શરણે આવ્યો છું. જો તમારા જેવા પરઉપકારી મહાત્માઓ પણ આ પાપીની ઉપેક્ષા કરશે તો પછી મારે કેને શરણે જવું ? આ વરસાદ નીચ ઉચ્ચનો તક્ષવત રાખ્યા સિવાય સઘળે સ્થળે વૃષ્ટિ કરે છે. સૂર્યચંદ્ર તેવીજ રીતે તક્ષવત સિવાય પ્રકાશ આપે છે, તો આપ મહાત્માઓ શું પુણ્યવાન અને પાપીનો તક્ષવત રાખશો ? પર ઉપકારીઓને તો તેમ નજ ઘટે. ” આ પ્રમાણે બોલતો તેની પાછળ ઉતાવળથી ચાલ્યો. આ ચારણશ્રમણો પણ, કેઈ યોગ્ય છવ જણાય છે, એમ ધારી તેની કંઠણથી ત્યાં ઉભા રહ્યા. દ૯પ્રહારી નજદીક આવ્યો અને તે મહાપુરુષોના ચરણારવિંદમાં નમી પડ્યો. આંખમાંથી અશ્રુની ધારાઓ છુટવા લાગી. કંઈ રૂંધાઈ ગયો. ઘણો બોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ તે બોલી ન શક્યો. મુનિઓએ તેને ધીરજ આપી મસ્તક ઉપર હાથ મૂક્યો, અને આમ ગભરાવાનું કારણ પુછ્યું. ત્યારે કેટલીક વાર જવા પછી મુનિઓના આશ્વાસનથી શાંત થયેલા દ૯પ્રહારીએ ગદગદિત કંઠે પોતાનાં અકાર્યો જણાવી આપ્યાં અને તે પાપોથી મુક્ત થવાનો ઉપાય પુછ્યો. “ જ્યાં મુધી મનુષ્યો પોતાનાં કરેલાં અકાર્યોને અકાર્ય રૂપે સમજતા નથી, સમજવા છતાં તેને મૂઢી દેવાના ખરા નિશ્ચય ઉપર આવતા નથી, મુઢી દેવાના નિશ્ચય ઉપર આવ્યા છતાં પણ તેને માટે પ્રયાસ કરતા નથી, અને વૈરાગ્યરસથી ભરપુર થતા નથી, ત્યાં મુધી તેઓ યોગના ખરા અધિકારી નથી. દ૯પ્રહારીની સ્થિતિ અત્યારે યોગની યોગ્યતાને લાયક થઈ હતી. તેની સર્વ મનોવૃત્તિઓમાં એજ રસ ભરેલો હતો કે આવાં ઘોર પાપોથી મુક્તિ કેવી રીતે મેળવવી ? ” ચારણશ્રમણોએ તેવી યોગ્યતા તરત જોઈ લીધી, અને સાથેજ દેહ અને આત્માની લિપ્તતા, કર્મોને આવવાનાં કારણો, કર્મોને રોકવાના હેતુઓ અને પૂર્વોપાર્જીત કર્મોને નિર્નરી (કાઢી) નાંખવાના ઉપાયો વિષે ઘણીજ સહેલાઈથી ટુંકામાં

દુર્ગતિરૂપ કૃવામાંથી આકોશ અને પ્રહાર કરવા રૂપ દોર
 ડાઘી તને જેથી લઈ પરિણામની મલિનતાથી ચોતે બંધાઈ ભવકુ-
 પમાં પડે છે. તો તારા ઉદ્ધાર કરનારના ઉપર તારે શા માટે ગુસ્સે
 થવું જોઈએ. પોતાના પુણ્યનો નાશ કરી જીવનનો ઉદ્ધાર કરનાર
 આ લોકો સિવાય મહાન્ ઉપકારી જીવ કોણ છે? આ વધ અને
 બંધનો મને હર્ષ આપે છે. કેમકે સંસારમાંથી મુક્ત થવામાં તે
 મને સહાયક છે. તેજ વધ બંધનો સામાને અનંત સંસારનો હેતુ
 થાય છે. એજ મારા હૃદયમાં સદ્યની માફક સાદ્યા કરે છે. કેટ-
 લોક માણસો જીવનને સુખી કરવા માટે ધન અને શરીરનો પણ ત્યાગ
 કરે છે. તો આ લોકોને સુખી કરવા માટે આકોશ કે પ્રહાર સહન
 કરવા તે મારે તેઓની પાસે કંઈ હિસાબમાં નથી. હે ચેતન! આ
 લોકો તને તર્જના કરે છે, પણ મારતા તો નથી; ને મારે છે! તો પણ
 જીવથી તો વિમુક્ત કરતા નથીજ, અથવા જીવથી મારવા ધારે છે, પણ
 તારા ધર્મનો તો નાશ કે હરણ કરતા નથીજ. “હિ આત્મન્! કલ્યાણુના
 અર્થી જીવેએ આકોશ, માર, બંધન, તાડન અને તર્જન એ સર્વ સહન
 કરવું જોઈએ. આટલુંજ નહિ પણ નિર્મમત્વ થઈ શરીરથી પણ નિર-
 પેક્ષ થવું જોઈએ. તેમ થયા સિવાય કલ્યાણુનો માર્ગ કયાં છે?”
 આવી શુદ્ધ ભાવનાથી વાસિત થઈ તે દૃઢપ્રહારીએ તે દરવાજા આગળ
 દોઢ માસ વ્યતીત કર્યો; ત્યારે લોકો શાંત થયા. તેને કોઈ બોલાવવા
 ન લાગ્યા કે તેના સંબંધી કંઈ બોલતા ન સંભળાયા એટલે ત્યાંથી
 પૂર્વ જાણીના દરવાજા તરફ જઈ ધ્યાનસ્થપણે રહ્યો. કોઈ અવસરે લિ-
 ક્ષાને અર્થે શહેરમાં જતો, તો લોકો તેને માર મારતા, ગાળો દેતા,
 લિક્ષા ન આપતા અને તેના પાપો યાદ કરાવી આપતા હતા. પાપ
 યાદ આવવાથી તે મહાત્મા લિક્ષાનો ત્યાગ કરી દરવાજા બહાર કાપો-
 ત્સર્ગ મુદ્રામાં ધ્યાનસ્થ રહેતા. પૂર્વ જાણુ દોઢ માસ રહ્યા અને એ
 પ્રમાણે દક્ષિણ અને પશ્ચિમ દરવાજા તરફ પણ દોઢ દોઢ માસ રહેતાં
 છ માસ થઈ ગયા. હજી સુધી કોઈ કોઈ લોકો તે પાપો યાદ કરાવી
 આપતા હતા. છ માસ નિરાહાર રહેતાં અને તેટલો કાળ ધ્યાનસ્થપ-
 નામાં વ્યતીત કરતાં તેણે ઘણાં કર્મો ખપાવી નાંખ્યાં. આંહી તેનું

ધૈર્ય, ક્ષમા, વિવેક અને ધ્યાન એ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યાં. છેવટની શરીર ઉપરની મૂર્છા (આસકિત) પણ લોપ થઈ ગઈ. એક આત્મરમણતા સિવાય બીજું લાભ તેને લૂલાયું હતું. તેના રોમે રોમે આત્મભાવજ રુદ્રરાયમાન થયો હતો. સજ્જન કે શત્રુ આ દુનિયામાં તેને કોઈ રહ્યું નહોતું એમ કરતાં તેના પરિણામની સ્થિતિ અવર્ણનીય થઈ ગઈ. યોગની છેવટની હદમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો. અગ્નિથી કાદનો નાશ થાય તેવી રીતે યોગરૂપ અગ્નિથી, કર્મોધનો દગ્ધ કર્યા અને જ મહિનાને અંતે કેવળજ્ઞાન પામી ત્યાંજ આયુષ્યાદિ કર્મોનો ઘય થતાં મોક્ષ-પદ મેળવ્યું.

આ પ્રમાણે દહમ્રહારીએ નરકના અતિથિપણને મૂકીને યોગના અવલંબનથી છ માસમાં મોક્ષપદ પ્રાપ્ત કર્યું. “આ દહમ્રહારીના અરિ-ત્રમાંથી આપણને ઘણું શીખવાનું છે. તેનો પાપોનો પશ્ચાતાપ, પાપથી છુટવાની આતુરતા, મહાત્માના વચન ઉપર શ્રદ્ધા, મહાન્ ક્ષમા, ધૈર્યતા, અને પરિણામની વિશુદ્ધિ; એ સર્વ ગુણો વારંવાર મનન કરી આદર કરવા જેવા છે. આવા કોઈ પણ આતિશાયિક ગુણ સિવાય અતિ ઉચ્ચતર લાભ થતો નથી. ખરું પૂછો તો એવાં આતિશાયિક ગુણો તેજ યોગ છે. એ સર્વ વાત આ મહાત્માના અરિત્રમાંથી મળી શકે છે. ”

મહાત્મા ચિલાતીપુત્ર.

તत्કાલકૃતદુષ્કર્મકર્મસ્ય દુરાત્મનઃ ।

ગોપ્ત્રે ચિલાતીપુત્રસ્ય યોગાય સ્પૃહ્યેન્ન કઃ ॥ ૧૩ ॥

પૂર્વાપર વિચાર કર્યા સિવાય દુષ્કર્મ કરવામાં પ્રવીળ દુરાત્મા ચિલાતીપુત્ર જેવાનું પણ રક્ષણ કરનાર યોગની કોણ સ્પૃહા (ઇચ્છા) ન કરે ?

વિવેચનઃ—રાજગૃહી નગરીમાં ધનસાર્થવાહ નામે એક ધના-લય શેઠ રહેતો હતો, તેને ઘેર ચિલાતી નામની એક દાસી હતી. આ

દાસીથી ચિલાતીપુત્ર નામનો એક પુત્ર થયો. ધનસાર્થવાહને પાંચ પુત્રો હતા. અને તેના ઉપર એક સુસમા નામની પુત્રી થઈ હતી. આ પુત્રીની સારવાર અને રમતગમતમાં ચિલાતીપુત્રને રોકવામાં આવ્યો. ચિલાતીપુત્ર બળવાન હોઈ અનેક માણસોનાં અપરાધ કરવા લાગ્યો. માણસો શેઠને ઓળખો દેવા લાગ્યાં. અને તેથી કોટવાળ સુધી તે વાત પહોંચાડવામાં આવી; રાજથી લય પામી શેઠે ચિલાતીપુત્રને પોતાના ઘરમાંથી કહાડી મૂક્યો. ચિલાતીપુત્ર ત્યાંથી નીકળી સિંહગુફા નામની ચોરપટ્ટીમાં ગયો અને ચોરોને જઈને મળ્યો. “પ્રાયઃ સરખા આચાર વિચાર અને કર્તવ્યવાળાઓનો મેળાપ ગમે તેવા સંયોગો વચ્ચે થઈ આવે છે.” વાયરાથી જેમ અગ્નિ વધારે પ્રદીપ્ત થાય છે તેમ ચોરોની સોબત યા સહાયથી પાપી પ્રવૃત્તિનો તેનામાં વધારો થયો. મુખ્ય ચોરના મરણ બાદ તેને સ્થાને ચિલાતીપુત્ર સ્થપાયો.

આ તરફ સુસમા શેઠની પુત્રી યોવનવય પામી, રૂપાદિ ગુણોથી શોભિત અને અનેક કળાના સમૂહને જાણનારી સાક્ષાત્ વિદ્યાધરીની માફક પૃથ્વીતલ ઉપર વિચરવા લાગી. ધનશેઠે કંદેલ પરાભવનો ડાઘ ચિલાતીપુત્રના હૃદય પટ્ટથી ગયો નહોતો. તેમજ સુસમા ઉપરની બાલ્યાવસ્થાની પ્રીતિ પણ ઓછી થઈ નહોતી.

એક દિવસે બધા ચોરોને એકઠા કરી ચોરનો નાયક ચિલાતીપુત્ર તેમને કહેવા લાગ્યો કે રાજગૃહી નગરીમાં ધનશેઠ રહે છે તેને ઘેર ધન ઘણું છે. તેમ અત્યારે યોવનવય પામેલી સુસમા નામની એક તેની પુત્રી પણ છે, તો આજે તેને ઘેર જઈ રાત્રે ખાતર પાડવું. તેમાંથી જેટલું ધન મળે તે સર્વ તમારે વહેંચી લેવું અને શેઠની પુત્રી છે, તે મારે રાખવી. બધા ચોરો તેના વિચારને સંમત થયા. રાત્રિએ રાજગૃહી નગરીમાં ગયા. તાળાં ઉઘાડવાની વિદ્યાથી દરવાજાનાં તાળાં ઉઘાડ્યાં અને અસ્વાપિની નિદ્રા નામની વિદ્યાથી ચોડીઠારોને નિદ્રામાં નાખી, તે ધનસાર્થવાહનું ઘર ચોરો પાસે ચિલાતીપુત્રે હુંટાવ્યું. અને પોતે નિદ્રાને પરાધીન થયેલી તે સુસમા બાળાને ઉઠાવી જીવની માફક તેને લઈને સઘળા ચોરોની સાથે ત્યાંથી નીકળી પડ્યો.

ધન શેઠ જાગૃત થયો. ધન હુંડાયું, અને સુસમાનું હરણ થયું જાણી, શેઠને ઘણું લાગી આવ્યું. તત્કાલ જઈ કોટવાલને ખબર આપી. વિશેષમાં શેઠે કોટવાળને કહ્યું કે ઢીલ ન કરો, અને હમણાંજ તેઓની પુઠે આવો. ચોરોએ છુટેલું ધન તમે લેજો. પણ મારી સુસમા નામની વહાલી પુત્રીને પાછી લાવી આપો. ધનની લાલચથી કોટવાળ તત્કાળ તૈયાર થઈ કેટલાક ચોકીદારોને સાથે લઈ ચોરોની પુઠે પડ્યો. શેઠ પણ પોતાના પાંચ પુત્રોને સાથે લઈ ચોરોની પાછળ ગયો. ઘણી ઝડપથી આગળ વધતાં ચોરોની લગલગ તેઓ જઈ પહોંચ્યાં. ચોરો પણ પોતાનો પ્રાણ બચાવવા ખાતર ધનને ત્યાંજ મૂકી દઈ આગળ અટવીમાં નાસી ગયા. ધન મળી જવાથી કોટવાળ ત્યાંજ રોકાયો. આ બાબત ચિલાતીપુત્ર પોતાના પ્રાણને સંકટમાં નાંખવા તૈયાર થયો. પણ પ્રાણથી વહાલી સુસમાને તેણે ન મૂકી. પોતાના ખભા ઉપર જેમ સિંહ બકરાને ઉપાડીને ચાલ્યો જાય, તેમ ખભા ઉપર સુસમાને ઉપાડીને અટવી તરફ ચાલ્યો ગયો. ધનશેઠને ધનની સ્પૃહા કરતાં પોતાની પુત્રીને મેળવવાની સ્પૃહા અધિક હતી, તેથી તે ત્યાંથી ન અટક્યો, પણ પોતાના પાંચ પુત્રોને સાથે લઈ હથિયાર સહિત ચિલાતીપુત્રની પાછળ ચાલ્યો. ચિલાતીપુત્ર ચાકી ગયો. એક તો જંગલ, ખાડા ખડીઆ, ઝાળાં, ઝાંખરો આડાં આવે, ઉનાળાનો વખત તૃષા લાગી, ઝડપથી દોડવું, પાછળ ભય, સુસમાને ઉપાડવી, અને પાંચ પુત્રો સહિત ધનશેઠનું નજીક આવી પહોંચવું. આ સર્વ કારણથી તે ગભરાયો. તેની હિંમત ઓછી થઈ ગઈ. સુસમા સહિત સલામત હવે હું અહિંથી જઈ નહિ શકું. એ વાતની તેને ખાતરી થઈ ચૂકી છતાં પૂર્વજન્મના સ્નેહથી અને અત્યારના નવીન મોહથી સુસમાને મૂકી દેવી એ તેને ઠીક ન લાગ્યું. તેમ સાથે લઈ જવાની પણ તેની હિંમત નહોતી. આથી તે મુંઝાયો. તેને સુસમાને સાથે કેવી રીતે લઈ જવી તેનો એકે વિચાર ન સૂઝ્યો એટલે છેવટના નિર્ણય ઉપર આવ્યો કે ખાઉ નહિ તો ઢાળી નાંખું, પણ સુસમાને ખીલના હાથમાં જવા ન દઉં. આવા વિચારથી સુસમાને નીચે ઉભી રાખીને મ્યાનથી તલવાર કાઢી તે વતી તેનું માથું કાપી નાંખ્યું. મોહથી તે મોથાને

લઈ ઝડપથી ગાઢ જંગલમાં ચાલ્યો ગયો. આ બાબુ શેઠ ઘણો ઝડપથી નજીક આવ્યો. પણ તેના આવતા પહેલાં તો સુસમાનું મરણ થઈ ગયું હતું. શેઠનો પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયો. શેઠને ઘણું લાગી આવ્યું. ઘણો વિલાપ કર્યો. આખરમાં શેઠ સહિત શેઠ પાછો ફરી શેઠેરમાં આવ્યો અને વૈરાગ્યથી ચારિત્ર સ્વીકાર કર્યું.

એક હાથમાં ખડ્ગ અને બીજા હાથમાં સુસમાનું માથું લઈ ચિલાતીપુત્ર એક જંગલમાં આવી પહોંચ્યો. ભય અને ખેદથી રસ્તો ભૂલી ગયો. જે ઠેકાણે પહોંચ્યું હતું તે ઠેકાણે પહોંચી ન શક્યો. પૂર્વ જન્મના પ્રેમથી સુસમાનું મુખ વારંવાર જોવા લાગ્યો પણ તેની સાથે ખેદ થઈ આવ્યો. ભલે તેના હૃદયને તે મુખ મોહ ઉપજાવે પણ તેના તરફથી જવાબ મળવાની કે વાતચિત થવાની આશા તો નહોતીજ. સુસમા ન મળી, સ્થાન હાથ ન આવ્યું, પોતાના સોળ-તીનો વિયોગ થયો, રસ્તો ભૂલાયો, શુના રાતમાં પાણી ન મળે, ભૂખરો અને તરસ્યો આમતેમ ભટકવા લાગ્યો. ભટકતાં ભટકતાં નજીકના ભાગમાં કાચોત્સર્ગ મુદ્રામાં ધ્યાનસ્થપણે ઉભેલા એક ચારણ શ્રમણને (આકાશમાં ગમન કરનાર મુનિને) તેણે જોયા. આવા ઉજડ વેરાનમાં આવા મહાત્મા ક્યાંથી ? કાંઈક સારી આશાથી ચિલાતી-પુત્ર આ મહા પુરૂષની પાસે આવ્યો. વિનય વિવેક તો જાણતો નહોતો છતાં આવા મહાત્માઓ પાસે ધર્મ હોય છે, અને તે ધર્મથી સુખી થવાય છે, એમ તેના જાણવામાં હતું. હું અત્યારે ખરેખર દુઃખી હાલતમાં છું. માટે તેથી મુક્ત થવાને મને ધર્મની જરૂર છે. અને તે ધર્મ આ મહાત્મા પાસેથી મને મળવો જોઈએ. પણ હું ધર્મ માગીશ અને તરતજ આ મહાત્મા મને તે આપશે કે કેમ તે વિષે મને તો શંકા છે. કેમકે ધર્મ જેવી વસ્તુ એકદમ માગવાની સાથેજ કેમ આપી શકાય. માટે નમ્રતાથી નહિ પણ કાંઈક ભય દેખાડવાપૂર્વક માગણી કરું કે ભયથી તે તુરતજ આપી દેશે. આવા આશયથી તે શ્રમણની પાસે આવ્યો અને જોરથી બોલ્યો કે હે સાધુ ! તું મને ધર્મ બતાવ. નહિતર આ તલવારથી તારું મસ્તક કાપી નાખીશ. આ શબ્દો સાંભળીને જાની મુનિ વિચારવા લાગ્યા કે “આવી

રીતે ધર્મની માગણી તો આજ સાંભળી. ભલે ગમે તેમ હો, પણ આવી ધર્મની માગણી એ તેની ધર્મ વિષયિક આતુરતા સૂચવે છે. આવી આતુરતાવાળા જીવોમાં રોપેલું ધર્મ બીજ એ ઉત્તમ ક્ષેત્રમાં વાવેલા બીજની માફક થોડા વખતમાં ફળ આપે છે.” માટે મારે આને ધર્મ બતાવવો તો ખરો પણ અત્યારે આવી આતુરતાવાળા માણસ પાસે વિસ્તારથી ધર્મ કહેવાનો અવસર નથી. સંક્ષેપમાં કાંઈ કહેવાથી તેના ઉડા વિચારમાં ઉતરતાં આને અવશ્ય ફાયદો થશે.

આવા વિચારમાં તે ચારણ મુનિએ કાયોત્સર્ગ પારીને (ધ્યાન સમાપ્ત કરીને) ગિલાતીપુત્રને કહ્યું કે, “હે ભગ્ય ! ઉપશમ, સંવર અને વિવેક આ ત્રણ ધર્મ છે.” આ પ્રમાણે કહીને તે ચારણશ્રમણ આકાશ માર્ગે કોઈ બીજે ઠેકાણે ચાલ્યા ગયા. આ તરફ ગિલાતીપુત્ર વિચાર કરવા લાગ્યો કે મુનિ તો આ ત્રણ શબ્દો કહીનેજ ચાલ્યા ગયા. મારે હવે આ ત્રણ શબ્દોમાં સમજવું શું? સાધુ જીવું તો નજ કહે. ત્યારે ત્રણ શબ્દોમાંજ તેણે મને ધર્મ બતાવ્યો કે? પ્રથમ તેણે ઉપશમ એવું પદ કહ્યું તો ઉપશમનો અર્થ શું? ઉપશમ એટલે શાંત થવું, દબાવવું, શાંતી શાંત થવું? કોને દબાવવું? મારી પાસે એવી કઈ વસ્તુ છે કે તે ઉત્કર્ષ પામેલીને શાંત કરું, કે તેની ઉત્કટતાને દબાવું. આ દેહ ઉપર તો એવું કાંઈ દેખાતું નથી. તેમ મારી પાસે પણ અત્યારે તેવું કાંઈ નથી. આ જંગલમાં હું તો અત્યારે એકલોજ છું ત્યારે તે મુનિએ મને ઉપશમ કરવાતું કેમ કહ્યું? તેઓ અસત્ય તો ન જ કહે. કારણ કે મારી પાસે તે નિર્ઐયને કશો સ્વાર્થ ન હતો. ત્યારે શું મારા શરીરની અંદર કાંઈ ઉપશમ કરવા જેવું છે? વિશેષ વિચારમાં આગળ વધતાં તેને જણાઈ આવ્યું કે, અરે ! ઉપશમ કરવાતું તો આત્માની અંદર ઘણુંજ જણાય છે. આ ક્રોધરૂપ દાવાનળ તો સળગી રહ્યો છે. સુસમાને લેવાને પાછળ પડેલા ધનશેડ ઉપર કાંઈ ઝોછો ક્રોધ નથી. મારો વિચાર એવો થાય છે કે તે શેડને હમણાં દેખું તો જીવથી મારી નાંખું. તેમજ મારા સહાયકોને વિખેરી નાંખનાર અને મને આમ હેરાન કરનાર કોટવાળ ઉપર પણ કાંઈ ઝોછો ક્રોધ નથી. મને તે શા માટે હેરાન કરે? ગમે તેવા

ઉપાયે પણ તે વેર તો વાળવુંજ. શું આ માન કાંઈ ઓછું છે? આ ઉપશમ કરવા લાયક નહિ, તો વળી જીભું શું હશે? ગમે તેવા છળ પ્રપંચ કરીને પણ લોકોને ઠગવા, લુટવા, આ માયા પણ ઉપશમ કરવા જેવી છે. ત્યારે આ જગતને લુટીને, મારીને, કાપીને, પૈસો એકઠો કરવો અને મારે સુખી થવું છે. આ લોભ સમુદ્ર તો સર્વથી વિશેષ પ્રકારે દુખાવવા લાયક છે. આ સર્વે ક્રોધાદિ ઉપશમાવવાનુંજ તે મહાત્માએ મને જણાવ્યું છે. તો હવે મારે તે ક્રોધાદિને કેવી રીતે ઉપશમાવવા? યા તેનો નાશ કરવો હોય તો ધુળ, રાખ યા પાણી જોઈએ, તેમ ક્રોધને ઉપશમાવવાને તેનો પ્રતિપક્ષી મને તો ક્ષમાજ જણાય છે. ત્યારે તે સર્વના ઉપર મારે ક્ષમા કરવી. તેથી ક્રોધ ઉપશમી (દબાઈ) જશે. એજ પ્રમાણે તેણે ક્ષમા કરી; કે તરતજ ક્રોધના વિચારો શાંત થયા. જરા શાંતિ આવી, વિચારની વ્યાકુળતા ઓછી થઈ કે માનને દુખાવવા માટે વિચાર કરવા લાગ્યો. મને તે શા માટે હેરાન કરે? અરે? તે અપરાધ કર્યો માટે એક તો અપરાધ કરવો અને વળી આટલું બધું માન કે શા માટે હેરાન કરે? આ ઠેકાણે પણ મારીજ ભૂલ છે. હવે મારે તેવો અપરાધ ન કરવો. અને જેનો અપરાધ કર્યો છે તે જો આવી મળે તો તે અપરાધની ક્ષમા માગી લેવી. આ નમ્રતાએ તેની માનની લાગણીને દબાવી દીધી. આ પ્રમાણે માયાને સરલતાથી અને લોભને સંતોષથી દબાવાના ઉપાયો વિશેષ વિચાર કરતાં તેને મળી આવ્યા.

ખીજો ધર્મ મુનિએ મને (સંવર) એ પદથી જણાવ્યો હતો. સંવર એટલે રોકવું. કોને રોકવું? અને શાથી રોકવું? એ વિચારવા જેવું છે. પ્રથમ મારે તો માફ હિત કરવું છે. તો ખીજને રોકવું તે તો નકામું છે. ત્યારે મારે પોતાને પ્રથમ રોકવાની જરૂર છે. પોતાને કેવી રીતે રોકવો? શું ચાલવું બંધ કરવું કે બોલવું બંધ કરવું કે વિચાર કરવો બંધ કરવો? તે તો બંધ ન થઈ શકે. બોલ્યા ચાલ્યા કે વિચાર કર્યા સિવાય કેમ રહી શકાય? અથવા તેમ કરવાથી કાયદો શું? અથવા માની લઉં કે તેમ કરવાથી કાયદો હશે, પણ સર્વથા બોલ્યા ચાલ્યા કે વિચાર કર્યા સિવાય મા-

રાથી રહી ન શકાય; ત્યારે તેમ કર્યા સિવાય સંવર કેવી રીતે બને? અને સંવર ન બને તો ધર્મ કેવી રીતે થાય? નજ થાય. અને ધર્મ ન થાય તો મુખ કયાંથી મળે? આ સર્વ વિચારોમાં યોગની પ્રણાલિકા શરૂ થઈ ચૂકેલી છે અને એની પ્રબલતાથી જ વિચારોની ઉત્તરોત્તર શુદ્ધતા થતી આવે છે. ચિલાતીપુત્ર વિચારમાં આગળ વધે છે કે આ પાંચ ઇન્દ્રિયો અને મન વિગેરે પાપને આવવાનાંજ કારણો હોય તો તે મહાત્માને પણ શરીર વિગેરે હતું જ, અને તેઓ આંહી ઉભા હતા અને ચાલ્યા ગયા. શરીર છે તો આહાર કરતા જ હશે, અને આહાર હોય તો નિહાર અવશ્ય હોયજ. વળી તેઓ બ્રાહ્મતા પણ હતા કારણ કે તેણેજ મને ધર્મ બતાવ્યો છે. તેઓ જ્ઞેતા પણ હતા, ત્યારે આમ ઇન્દ્રિયોના કાર્યો વિદ્યમાન છતાં પણ કર્મબંધ ન થતો હોય એમ સંભવી શકે છે. હવે જો ઇન્દ્રિયોના કાર્યો વિદ્યમાન છતાં કર્મબંધ ન થતો હોય તો તેઓએ મને સંવર કરવાનો ઉપદેશ શા માટે આપ્યો? માટે હજી આની અંદર કાંઈક ગૂઢતા રહી જાય છે; એમ વિચાર કરતાં તેને વિશેષ જણાઈ આવ્યું કે ઇન્દ્રિયોની અને મનની બે પ્રકારની ગતિ મારા અનુભવવામાં આવે છે. એક તો શુભ પ્રવૃત્તિ એટલે કોઈને દુઃખ ન થાય તેવી રીતે ઇન્દ્રિય અને મનની પ્રવૃત્તિ; અને બીજી અશુભ કે જેથી બીજાને દુઃખ થાય તેવી પ્રવૃત્તિ. ત્યારે જીવોને દુઃખ ન થાય તેવી રીતે મારાં ઇન્દ્રિય અને મનને પ્રવર્તાવવાં એજ સંવર તે મહાત્માએ મને ઉપદેશ્યો જણાય છે. હવે તેવી પ્રવૃત્તિ અત્યારે મારી છે કે નહિ તે મારે વિચારવાનું છે. અરે આ જીવનો સંહાર કરનાર ખડ્ગ મારા એક હાથમાં રહી ગયું છે અને બીજા હાથમાં સુસમાનું માથું છે. આવી પ્રવૃત્તિવાળા મારામાં સંવર કેવી રીતે ગણાયજ? માટે હું તેનો ત્યાગ કરું અને મન તથા ઇન્દ્રિયોની અશુભ પ્રવૃત્તિને રોકું. આવા વિચારથી તેણે હાથથી ખડ્ગ અને માથું દૂર ફેંકી દીધાં. વળી ત્રીજા પદના વિચારમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો.

તેટલામાં તો લોહીથી ખરડાયેલા તેના શરીર ઉપર ચારે તરફથી કીડીઓ ચડવા લાગી. કીડીઓને યોજનગંધી કહી છે; અર્થાત

ઘણા ઇન્દ્રિયના પ્રબળ વિષયવાળી ક્રીડીઓ દ્વરથી પણ ગંધના ભેરથી
 ખેંચાઈ આવે છે. અત્યાર સુધી રૂધિર ઝરતું સુસમાનું માથું તેના
 હાથમાં હતું, તેના છાંટાઓથી શરીરનો ઘણો ભાગ ભીંજાઈ લેતો,
 તેથી ક્રીડીઓ તેના શરીર ઉપર ચડી ચટકા દેવા લાગી. આ બાળ
 ચિલાતી પુત્ર વિચારની ધારામાં આગળ વધી વિવેકનું સ્વરૂપ વિચારે
 છે કે વિવેક એટલે શું ? વિવેક એટલે પોતાનું અને પારકું તેની
 વિશેષતા સમજવી. ત્યારે માફ શું છે અને પારકું શું છે તે તો
 મારે અવશ્ય જાણવું જોઈએ. અત્યારે માફ તો કોઈ દેખાતું નથી
 કેમકે આ શૂન્ય રાતમાં હું તો એકલો છું, પણ ત્યારે હું તે કોણ ?
 આ હાથ કે પગ, માથું કે પેટ, આ શરીરમાં હું કોણ ? હાથ ન
 હોય તો ચાલી શકે છે. પગ ન હોય તો પણ શરીર ટકી રહે છે.
 ત્યારે તે તો હું નહિ. આ આહારાદિ ખોરાકથી શરીરની વૃદ્ધિ
 અને તેના અભાવથી હાનિ થયા કરે છે. તો આહારથીજ વૃદ્ધિ હાનિ
 પામતું અને માતા-પિતાના સંયોગોથી ઉત્પન્ન થએલું શરીર તે હું
 કેમ સંભવી શકું ? વળી આ શરીર આંહીજ પડ્યું રહે છે. ત્યારે
 તેમાંથી વિચાર કરતો-ખોલતો ચાલતો સ્મૃતિ રાખનારો અને સુખા-
 દિ જાણનારો કોઈક ચાલ્યો જાય છે. જેના વિના પરિપૂર્ણ શરીર
 છતાં તે આંહીજ કંઈ પણ બની શકતું નથી. હું જણાઉં છું પણ
 આ શરીર તે તો હું નહિ જ. આમ વિચાર કરે છે ત્યાં
 તો એટલી બધી ક્રીડીઓ વધી પડી અને તેના શરીરનું લોહી ચુસવા
 મંડી કે થોડા વખતમાં તેનું શરીર શોષાઈ ગયું. એટલુંજ નહિ
 પણ, તે શરીરમાં એટલાં બધાં છિદ્રો પડ્યાં કે તે શરીર એક ચા-
 લણીના સરખું થઈ ગયું, છતાં પણ મને ધર્મની પ્રાપ્તિ તો ત્યારે
 કહી શકાય કે ઉપશમ-કોષાદિ ન હોવા જોઈએ. સંવર-આ પાંચ
 ઇન્દ્રિયોથી અને મનથી બીજાનું ખરાબ ન થવું જોઈએ; અને વિવેક-
 હું આત્માને દેહાદિ તો પર જુદુંજ. આ પ્રમાણે વિચારની ધારામાં
 ચિલાતી પુત્ર ગુંથાયો હતો. વયમાં વયમાં કપાયિત પરિણામ થઈ
 જતા હતા. પણ વારંવાર ઉપશમ સંવર અને વિવેકથી કોષાદિને હ-
 ઠાવી કાઢતો હતો આ પ્રમાણે અઢી દિવસ સુધી તે ત્યાંજ ઉભો

રહ્યો. પોતાનાં કરેલાં અધાર પાપોની પાસે આ દુઃખોને તે સ્વદેયજ ગણતો હતો. અને પવિત્ર ધર્મ સિવાય મારો છુટકારો નથીજ. તે ધર્મ મહાત્માએ યતાવેલો ત્રિપદીમયજ છે. આવા વિચારની ધારામાં તેનું આયુષ્ય પૂર્ણ થઈ ગયું. કીડીઓએ શરીરને જીર્ણ કરી નાખ્યું. તે મહાત્મા ચિલાતીપુત્ર શરીરનો ત્યાગ કરી દેવલોકને વિષે ગયો, અને ત્યાંથી ચલી મનુષ્યલવ પામી મોક્ષે જશે.

ધાર પાપો કરી નરકે જવાની તૈયારીવાળો ચિલાતીપુત્ર પણ આ પ્રમાણે યોગના અવલંબનથી દેવગતિ પામ્યો. માટે કર્મક્ષય કરવામાં યોગજ ખરેખર સહાયક છે. આ પ્રમાણે ચિલાતીપુત્રના ચરિત્રથી વિશેષ સ્પષ્ટ થઈ શકે છે. યોગથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ કેમ થઈ? આ શંકાનો ઉત્તર એજ છે કે, તે યોગની પૂર્ણ હદને પામ્યો ન હતો. ઉપશમને બદલે ક્ષયની જરૂર હતી. સંવરમાં તેને દેશથી સંવર થયો હતો, પણ સર્વ સંવરની જરૂર હતી, અને વિવેકમાં હજી કેટલીક ન્યૂનતા હતી. આ સર્વ કારણોને લઈનેજ તેની દેવ ગતિ થઈ છે. ચારણુશ્રમણે તેને ઉપશમનો બોધ આપ્યો તે પણ તે વખતને લઈને યોગ્યજ હતો. આ તેને ચડવાનું પ્રથમ પગથિયુંજ હતું. અને તે યોગનાં ખરાં ફળો તો હજી હવે તેને મળવાનાં છે. પણ નરકની ગતિને શેષીને દેવલોકની સ્થિતિએ પહોંચ્યાડવું એ પણ સામાન્ય ફળ તો નથીજ. ગમે તેમ હો પણ યોગનું સામાન્ય રીતનું સેવન જ્યારે નરકાદિકથી બચાવ કરી ઉત્તમ ગતિ આપે છે. તો પરિપૂર્ણ સેવન એ મોક્ષ આપેજ, એ તો નિઃસંશય સમજાય છે. આ ચિલાતીપુત્રના ચરિત્રમાંથી આપણને શીખવાનું એ છે કે એક પદ પણ તે મોક્ષના ખરા કારણવાળું—લઈને તેના ઉપર વારંવાર વિચાર કરી, તેનું મનન કરી પોતાને લાગું પાડવું જોઈએ. અર્થાત્ તે પ્રમાણે ક્રિયામાં મૂકવું જોઈએ. તેનો આદર કરવો જોઈએ, તોજ થોડા વખતમાં તેની માફક આપણને પણ ફાયદો થઈ શકે.

યોગની આવશ્યકતા.

तस्याजननिरेवास्तु नृपशोर्मोघजन्मनः ।

अविद्धकर्णो योग इत्यक्षरशलाकया ॥ ૧૪ ॥

યોગ—એવા અક્ષરો રૂપ શલાકા (કાન વિંધવાની સળી) પડે કરી જે માણસના કાન વિંધાએલા નથી. તેવા મનુષ્યરૂપે પણ તુલ્ય નિરર્થક જન્મવાળા મનુષ્યોનો જન્મ આ દુનિયા ઉપર નજ થવો જોઈએ ॥ ૧૪ ॥

વિવેચન:—યોગની કટલી જરૂર છે. તે વિષે આચાર્યશ્રી બાર આપીને જણાવે છે કે યોગ સંબંધી ઉપદેશ, વાર્તા, સંવાદ કે અર્થા વિગેરે કોઈ પ્રકારે જેના કાનમાં યોગના અક્ષરોએ પ્રવેશ નથી કર્યો, તે મનુષ્યો મનુષ્ય એવું નામ ધરાવવાને લાયકજ નથી. એટલુંજ નહિ પણ જનાવરોની માફક તેઓનો જન્મ આ દુનિયા ઉપર નિરર્થકજ છે. વિશેષમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે તેવા મનુષ્યોનો જન્મ આ દુનિયા ઉપર મનુષ્યરૂપે નજ થવો જોઈએ. આ કહેવું તેમનું અર્થ છે, કેમકે વિચાર અને તેને અનુસારે પ્રવર્તન કરવાનું સામર્થ્ય માનવોમાંજ છે. જ્યારે તેવું સામર્થ્ય પામીને તે સામર્થ્યનો દુરુપયોગ કરવામાં આવે અને માનવ યોનિથી નીચા ઉતરી તિર્યચ અને નરકાદિ ભવોમાં અટક કરવું પડે તો તેના કરતાં તેઓને તિર્યચપણું વધારે સારું છે, કે વિચારપૂર્વક જેમાં આત્મશક્તિનો દુરુપયોગ કરવાપણું નથી. આવા કઠોર શબ્દો કહીને પણ માનવોને જાગૃત કરવાનું આચાર્યશ્રીનું કથન એ આ દુનિયાના પામર જીવો ઉપર આંતરિક કૃષ્ણા રસને સૂચવી આપે છે. અને ઘોર નિદ્રામાં પડેલા દુનિયાના જીવોને જાગૃત કરવાને એક મહાન વાજીત્ર તુલ્ય છે—૧૪

મોક્ષનું કારણ યોગ.

ચતુર્વર્ગેઽગ્રણીર્મોક્ષો યોગસ્તસ્ય ચ કારણમ્ ।

જ્ઞાનશ્રદ્ધાનચારિત્રરૂપરત્નત્રયં ચ સઃ ॥ ૧૫ ॥

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ આ ચાર વર્ગોમાં મોક્ષ તેજ ઉત્તમ છે. એ મોક્ષનું કારણ યોગ છે. જ્ઞાન, શ્રદ્ધા અને ચારિત્ર રૂપ ત્રણ રત્નો તે યોગ કહેવાય છે. ॥ ૧૫ ॥

વિવેચન:—આ દુનિયાના જીવોને સાધ્ય તરીકે ગણાતાં અર્થ, કામ, ધર્મ અને મોક્ષ; આ મોટા ચાર વિભાગો યા કાર્યો છે. તે ચારમાં બીજા સર્વ વિશેષ કાર્યોનો સમાવેશ થઈ શકે છે. તેમાં અર્થ-પૈસા પેદા કરવામાં અને તેનું રક્ષણ કરવામાં ઘણું કલેશ છે. રાગ-દ્વેષાદિની ઉત્પત્તિનું કારણ છે, અને કર્મ બંધન કરાવી દુર્ગતિમાં પાડવાનું એક મહાન નિમિત્ત છે. કામ એટલે પાંચ ઈન્દ્રિયોનાં સુખો ભોગવવાં, તે સુખો ક્ષણિક અને તુચ્છ છે, આપાત (દેખાવા માત્ર) રમણીય છે. તથાપિ વિપાક મહાન દુઃખ દે છે, તૃપ્તિ તો થતી નથીજ. પણ વિશેષમાં ઇચ્છા વૃદ્ધિંગત થાય છે. અજ્ઞાન દશામાં વિશેષ મેદે છે. જ્ઞાન દશા બુદ્ધાવે છે, અને સંસાર પરિભ્રમણમાં સહાયક છે.

ધર્મ—ધર્મ શબ્દનો અર્થ આ ઠેકાણે પુણ્ય ગ્રહણ કરેલ છે. એટલે પાપ લોહાની બેડી, પુણ્ય સોનાની બેડી. ભલે સોનું રહું પણ બેડી તો ખરીજ. પુણ્યથી સુખ મળે પણ તે આત્મિક તો નહિજ. પુદ્ગલિક સુખો તો સંયોગિક વિયોગિક છે. થોડા વખત રહી નાશ પામે છે, આદ્યુ' નાચ તે તાત્ત્વિક સુખ તો નજ કહેવાય. આત્મિક સુખની પરિપૂર્ણતા તેજ મોક્ષ. કર્મના આવરણોનો અભાવ તેજ મોક્ષ. કોઈ પણ જાતની ઉપાધિ રહિત આત્માની અવસ્થા તેજ મોક્ષ. આવી સ્થિતિ નિરંતર બની રહેવી, જેમાં જન્મ-જરા-મરણ નજ હોય અને નિરંતર પરમાનંદમાં મગ્ન રહેવાય. આ દશા-પેહેલાંની ત્રણ દશાથી ઉત્તમોત્તમ છે, માટેજ આ ચાર વિભાગોમાં ચોથો-વિભાગ મોક્ષ તેજ શ્રેષ્ઠ છે. તે મોક્ષ પામવાનું કારણ યોગ છે. યોગથીજ મોક્ષ મળી

શકે છે માટે મોક્ષ પામવાની સ્પૃહાવાળા જીવોએ યોગરૂપ નિમિત્ત અવશ્ય મેળવવું જોઈએ. કેમકે કારણ સિવાય કાર્યોત્પત્તિ થતી નથી જ. આંહિ કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે યોગ એટલે શું ? આચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે કે જ્ઞાન શ્રદ્ધા અને ચારિત્ર આ ત્રણ વસ્તુ તે યોગ છે. આના સિવાય કોઈ બીજો યોગ નથી.

જ્ઞાનયોગ.

યથાવસ્થિતતત્ત્વાનાં સંક્ષેપાદ્વિસ્તરેણ વા ।

યોઽવબોધસ્તમત્રાહુઃ સમ્યગ્જ્ઞાનં મનીષિણઃ ॥ ૧૬ ॥

જેવી રીતે તત્ત્વોનું સ્વરૂપ રહેલું છે, તેવીજ રીતે સંક્ષેપથી કે વિસ્તારથી બોધ થવો યા જાણવું, તેને વિદ્વાન પુરૂષો સમ્યગ્ જ્ઞાન કહે છે. ॥ ૧૭ ॥

વિવેચનઃ—તત્ત્વ એટલે વસ્તુનો યથાર્થ નિશ્ચય, આવાં તત્ત્વો બે સાત કે નવ માનવામાં આવે છે. આ દુનિયામાં બે તત્ત્વો કહેવામાં આવે છે. તે જીવ અને અજીવ, યા આત્મા અને જડ. આ સિવાય દુનિઆમાં બીજી કોઈ વસ્તુ નથી. પણ સર્વ વસ્તુઓનો સમાસ આ બેની અંદર થઈ શકે છે. જીવ, અજીવ, આશ્રવ, સંવર, બંધ, નિર્જરા અને મોક્ષ; આ સાત તત્ત્વો પણ કહેવાય છે, અથવા પુણ્ય પાપનો આશ્રવમાં સમાવેશ ન કરતાં જુદાં ગણવામાં આવે તો નવ તત્ત્વો કહી શકાય છે. જીવ કહો કે આત્મા કહો તે પર્યાયવાચક આત્માનું જ નામ છે. જીવો બે પ્રકારના કહી શકાય છે. એક સંસારના અને બીજા મોક્ષના. કર્મોથી સર્વદા છુટા થએલા જીવોને મોક્ષના જીવો કહે છે, અને આઠ કર્મોથી ઘેરાએલા અને તેથીજ નાના પ્રકારના શરીરોને ધારણ કરનારા જીવોને સંસારી જીવો કહેવામાં આવે છે.

સંસારી જીવોના બે વિભાગો છે. એક ત્રસ અને બીજા સ્થાવર. ત્રાસ પામે, તડકેથી છાંયે આવે, છાયાથી તડકે જાય, સુખ દુઃખાદિને જેને પ્રકટ અનુભવ થાય, તે ત્રસ જીવો. તેઓના બે ઇંદ્રી, ત્રણ

ઈંદ્રિ, ચાર ઈંદ્રિ, અને પચેંદ્રિ એવા ભેદો ઈંદ્રિયના ભેદથી થઈ શકે છે. જેને બે ઈંદ્રિયો શરીર અને જીભ હોય તે બે ઈંદ્રિ કહેવાય છે. શરીર જીભ અને નાસિકા આ ત્રણ ઈંદ્રિયો હોય તે ત્રણ ઈંદ્રિ કહેવાય છે. શરીર, જીભ, નાસિકા અને નેત્ર હોય તે ચારેંદ્રિ કહેવાય છે. અને શરીર, જીભ, નાસિકા, નેત્ર તથા કાન હોય તો પચેંદ્રિ કહેવાય છે. તેઓના ઉદાહરણો અનુક્રમે બતાવે છે. શંખ, કોડાં, પુરા, જળો, અળશીઆ વિગેરે બેંદ્રિ જીભો. જી, માકડ, ઉદેહી, ધાનના કીડા, વિદ્યાના કીડા અને મંકોડા વિગેરે તે ઈંદ્રિ જીભો. પતંગીઆં, માખી, ભમરા, ડાંસ, વીંછી, તીડ વગેરે ચારેંદ્રિ જીભો; જળમાં ચાલનાર માછલાં વિગેરે, પૃથ્વી ઉપર ચાલનાર બે પગ અને ચાર પગવાળાં જનાવરો, પેટે ચાલનાર સર્પોદિ, હાથે ચાલનાર નોળીઆ પ્રમુખ આકાશમાં ઉડનાર સર્વ જાતનાં પંખીઓ, મનુષ્યો, દેવો, અને નારકી (નરકના જીભો) આ સર્વે પાંચ ઈંદ્રિયવાળા કહેવાય છે. બે ઈંદ્રિયી પાંચ ઈંદ્રિય સુધીના જીભો ત્રણ કહેવાય છે.

સ્થાવર-પૃથ્વીની અંદર જીભ છે, પાણીની અંદર જીભ છે, અગ્નિમાં જીભ છે, વાયુમાં જીભ છે, ને વનસ્પતિમાં જીભ છે. આ પાંચે જાતના જીભો સ્થાવર કહેવાય છે. તેઓ સ્વભાવથી સ્થિર રહે છે, અથવા સ્થાવર નામ કર્મનાં ઉદયવાળાં છે. બીજા પણ વીર્યમાં ઉત્પન્ન થનારા, વિદ્યામાં, શ્લેષ્મમાં, વમનમાં, પિત્તમાં એકવાડ અને ખાળ પ્રમુખમાં ઉત્પન્ન થનારા જીભો પૈકી કોઈનો સંમૂર્ણ પચેંદ્રિમાં તો કોઈનો બે ઈંદ્રિયાદિમાં સમાવેશ થાય છે.

આ સર્વ જીભો આઠ કર્મથી ઘેરાયેલા સંસારવાસી કહેવાય છે. જ્યારે તે જીભો પોતાને જાણે છે, આત્માના સામર્થ્યની તેમને ખબર પડે છે, પોતાનામાંજ સુખ છે, એમ નિર્ણય કરે છે, દેહમાં થતી આત્મપ્રાન્તિ હઠાવે છે, અને સ્વસ્વરૂપમાં આવે છે, ત્યારે કર્મોનો નાશ કરી શુદ્ધ આત્મ સ્વરૂપનો નિરંતર અનુભવ કરતા રહે છે. આવા આત્માઓ દુનિયામાં અનંતા છે, અને તે સર્વ આત્માઓ દ્રવ્યથી નિર્લ છે. આત્માઓને કોઈ અવસરે કોઈએ જનાવ્યા હોય એમ નથી પણ અનાદિકાળથી છે, છે અને છેજ.

પર્યાયની અપેક્ષાએ અનેક જાતનાં રૂપાંતરોમાં તે સંસારી આત્માઓ રૂપો કરે છે. દૃષ્ટાંતમાં એક સોનાની લગડી હોય તે સુવર્ણદ્રવ્યની અપેક્ષાએ કાયમ રહે છે. પણ પર્યાયની અપેક્ષાએ તે લગડીમાંથી અનેક જાતનાં ઘરેણાં બનાવવામાં આવે, તેને લાંગી વળી બીજા ઘાટો બનાવવામાં આવે, આવાં ઉત્તરોત્તર બનતા ઘાટોમાં પૂર્વ પર્યાયનો (આકૃતિનો) નાશ થઈ નવી નવી આકૃતિ યા પર્યાયો બને છે, પણ દરેક આકૃતિઓમાં સોનું તો કાયમજ છે. તેમ કર્મની ઉપાધિને 'લઈ'ને આત્મા ભલે અનેક જાતનાં શરીરોમાં પ્રવેશ કરે અને તે આકૃતિ સુકીને વળી બીજી નવીન આકૃતિ (દેહ) ગ્રહણ કરે તથાપિ દ્રવ્યરૂપે આત્મા શાશ્વતજ છે. પર્યાયરૂપે આત્મા અશાશ્વત (અનિત્ય) છે. પણ જ્યારે તે આત્મા પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં પૂર્ણ રીતે આવશે, ત્યારે દેહના અભાવથી આવી આકૃતિઓ બદલવા રૂપ પર્યાયો કરવા નહિજ પડે. આત્મા પોતે કર્મો કરે છે અને તે કર્મો પોતેજ લોગવે છે. આથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે કે, આત્મા કર્મોનો કર્તા-લોકતા અને હર્તા છે, પણ તેનાં કર્મો કોઈ બીજાને લોગવાવે કે દૂર કરી શકે તેમ નથી. નિમિત્ત કારણ રૂપે બની શકે તેમ છે. પણ સાક્ષાત્ રૂપે તો કર્મનું કરવું, લોગવવું કે દૂર કરવું એ સર્વ આત્માના પોતાના વીર્યને સ્વાધિન છે. તે તે જાતના ઉપાયો યોજવાથી કર્મથી જુદો પડી શકે છે. દૃષ્ટાંતમાં માટીની સાથે મળેલું સુવર્ણ (સોનું) અગ્નિથી ધમવા પ્રમુખ ઉપાયોથી જુદું પડી શકે છે. તેમ આત્માની સાથે મળેલાં કર્મો જ્ઞાન ધ્યાનરૂપી વર્ણનથી જુદાં પડી શકાય છે. આ સામર્થ્ય આત્મામાંજ છે. એક ઘર બનાવનારને ઘર બનાવવાનું સામર્થ્ય પોતામાં છે તો તે ઘર તોડવાનું સામર્થ્ય પોતામાં હોયજ, તેમ જ્યારે કર્મ બાંધવાનું સામર્થ્ય આત્મામાં છે તો કર્મ તોડવાનું સામર્થ્ય ને આત્મામાં હોયજ.

અણુવ તત્ત્વ—અણુવ તત્ત્વમાં ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ, કાળ અને પુદ્ગલ એવા પાંચ વિભાગો પડી શકે છે. ધર્માસ્તિકાય એ એવો અરૂપી પદાર્થ છે કે આપણે આપણાં નેત્રોથી તેને જોઈ ન શકીએ, છતાં તેના કાર્યથી તે જાણી શકાય છે. જેમકે અણુ

અને અણુ એ બેઉને એક સ્થાનથી બીજા સ્થાન તરફ જતાં આવતાં; (જવા આવવામાં) સહાયક તરીકેનું કામ તે કરે છે. દહાંતમાં મા-છલાંઓમાં ગતિ આગતિ કરવાનું સામર્થ્ય છે. તથાપિ પાણી ન હોય તો તેમનાથી ગમન આગમન બની શકતું નથી. પાણી ગમનાગમનમાં સહાયક છે. તેવીજ રીતે સર્વ જીવ અણુવના ગમનમાં ધર્માસ્તિકાય સહાયક છે અને તે લોકના પ્રમાણુ જેટલા વિસ્તારમાં છે.

અધર્માસ્તિકાય—અધર્માસ્તિકાય પણ અરૂપી પદાર્થ હોવાથી આપણે તેને જોઈ નહિ શકીએ છતાં કાર્યથી જાણી શકીશું, તેનું કાર્ય એ છે કે જીવ અણુવ પદાર્થોને સ્થિર રહેવામાં (પછી ગમે તેટલો વખત, તેનો કાંઈ નિયમ નથી) સહાય કરવી, તે પણ લોક જેટલા વિભાગમાં રહેલ છે.

આકાશ—જેને પોલાણ કહેવામાં આવે છે તે પણ અરૂપી છે. કારણ કે તેમાં કોઈ પણ જાતનું રૂપ હોતું નથી કે સ્પર્શ હોતો નથી. રંગ બેરંગી વાદળાંઓ જોવામાં આવે છે, તે આકાશ નથી. તે તો આકાશમાં રહેલ એક જાતના પુદ્ગલિક પદાર્થો છે. આકાશ તેના કાર્યોથી જાણી શકાય છે. પુદ્ગલ અને આત્માને અવકાશ (માર્ગ) આપવો તે આકાશનું કાર્ય છે. જ્યાં જ્યાં થોડો યા ઝાઝો પોલાણનો ભાગ હશે, ત્યાં ત્યાં અવશ્ય જીવ અને પુદ્ગલોને માર્ગ મળી શકશે. લોકોલોક વ્યાપક આકાશ છે.

કાળ—અરૂપી પદાર્થ છે. પદાર્થોને નવાં અને પુરાણાં (જુનાં) કરવાં તે તેનું કાર્ય છે, સૂર્યના અસ્ત ઉદયને પણ કાળ કહેવામાં આવે છે. તેને વ્યવહારિક કાળ કહેવામાં આવે છે. તે અઢી ટ્રીપ પ્રમાણુ છે, બાકી આકાશના સર્વ પ્રદેશો ઉપર રહેત કાળના અણુઓ એ નિશ્ચયિક કાળ છે.

પુદ્ગલ—રૂપ, રસ, ગંધ, અને સ્પર્શ જેની અંદર હોય તે સર્વ પુદ્ગલો છે. પરમાણુ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ છે. તેવા અનેક પરમાણુઓ એકઠા થતાં જુદા જુદા અનેક પ્રકારના વિભાગો બની આવે છે. જે આપણા ઉપભોગમાં અને દષ્ટિગોચર આવી શકે છે, જેમાં કેટલાક જીવની સાથે

રહેલા પુદ્ગલો છે અને કેટલાક જીવથી તદ્દન અલગ એકલા પુદ્ગલો છે. આ પાંચે દ્રવ્યોનો સમાસ અજીવ નામના ણીજ તત્ત્વમાં થઈ શકે છે.

અજીવ પાંચ દ્રવ્યોમાં પુદ્ગલ સિવાયના ચાર દ્રવ્યો આત્માને કોઈ પણ જાતનું દુઃખ કરતા નથી. પણ પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે, તેજ રૂપી હોઈ, અનેક જાતનાં રંગબેરંગી સુંદર દેખાવ આપી, કોમળ સ્પર્શ આપી, મનહર શબ્દ આપી, આહ્લાદક સુગંધ આપી અને સ્વાદિષ્ટ રસ આપી, જીવોને પોતાનું જાન બુલાવરાવે છે; અથવા જીવો તે પાંચ ઇન્દ્રિયોને અનુકૂળ વિષયો પામી તેમાં આસક્ત બને છે. પ્રતિકૂળ વિષયોને જોઈ ઉદ્વેજિત બની દ્વેષિત થાય છે, અને રાગદ્વેષની પરિણતિને પામીને નિવિઠ કર્મજન્ય કરી આ દુનિયામાં પરિભ્રમણ કરે છે.

સુંદર ચા અસુંદર પુદ્ગલોને-વિષયોને પામીને રાગદ્વેષ ન કરતાં સમપરિણામે રહેવામાં આવે તો કર્મજન્ય થતો નથી. પોતાનું જાન બુલવું, અને પુદ્ગલોમાં આસક્ત થવું, આ બેઉનો મેળાપ કહો કે મિશ્રતા કહો, તેજ કર્મજન્ય અને જન્મ મરણનો હેતુ છે. આ કહેવાથી અજીવ તત્ત્વ કહેવાયું. આ અજીવ તત્ત્વનું સ્વરૂપ સારી રીતે વિચારી આત્માથી તેને ભિન્ન રાખી, ભિન્ન સમજી, જેમ બને તેમ તેની આસક્તિ ઓછી કરવી; અને જેમ જેમ, પુદ્ગલમાં આસક્તિ ઓછી થશે, તેમ તેમ આત્મામાં પ્રીતિ વિશેષ બની આવશે.

પુણ્ય પાપ અને આશ્રવ.

મન, વચન અને કાયાની શુભ ક્રિયા તે શુભ આશ્રવ અને મન, વચન અને કાયાની અશુભ ક્રિયા તે અશુભ આશ્રવ. આ બેઉ જાતની ક્રિયાથી આવેલાં શુભ અશુભ પુદ્ગલો તેમજ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, અને કોધાદિ કષાયોથી આવેલાં પુદ્ગલો, તેને પુણ્ય અને પાપ કહે છે. તે આશ્રવથી જીવે પડી શકતાં નથી, એટલે તે બેઉનો આશ્રવમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

સંવર—આવતાં શુભાશુભ કર્મોને અટકાવવાં, રોકવાં તેને સંવર કહેવામાં આવે છે.

બંધ-આશ્રવ દ્વારમાં મન, વચન, અને કાયાથી ગ્રહણ કરેલાં કર્મોને તેમજ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ અને કપાય વિગેરેથી ગ્રહણ કરા-
એલાં કર્મોને પ્રકૃતિ (સ્વભાવ), સ્થિતિ (કાળનું માન), અનુભાગ (રસ)
અને પ્રદેશ (દષ્ટીયાંનો સમુદાય) આ ચારરૂપે ગોઠવીને બંધિત ક-
રવાં તે બંધ-તત્ત્વ.

નિર્જરા—આશ્રવદ્વારે આવેલાં શુભાશુભ કર્મોને વેદીને સત્તાથી
ઠાઠી નાંખવા તે નિર્જરાતત્ત્વ.

મોક્ષ—કર્મોનો સર્વથા અભાવ અર્થાત્ આત્માનું સર્વ કર્મોથી
છૂટા થવાપણું તે મોક્ષ. આ પ્રમાણે નવ તત્ત્વોનું નય-નિશ્લેષ-પ્રમાણ
વિગેરેથી જે યથાસ્થિત (જેવું છે તેવું) જાણવાપણું, પછી તે જાણ-
વાપણું સંક્ષેપથી હોય કે વિસ્તારથી હોય, તેને સમ્યક્ જ્ઞાન-જ્ઞાની
પુરૂષો કહે છે. આ તત્ત્વ સંબંધી વિચારો બહોળા વિસ્તારથી અન્ય
પુસ્તકોમાં આપવામાં આવ્યા છે. તેથી આંહી વિશેષ વિસ્તારથી લ-
ખવામાં આવ્યા નથી, પણ વિશેષના અર્થોઓએ જીવાભિગમસૂત્ર,
પદ્મવજ્રા સૂત્ર, નવતત્ત્વ ભાષ્યાદિ ગ્રંથો જોવા. આ તત્ત્વ જ્ઞાનમાં પ્ર-
થમ આત્માનું અને પછી અજીવનું જે જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું છે
તે ઘણીજ સમજપૂર્વકે આપ્યું છે, કેમકે આત્માના અજ્ઞાનીઓને
પ્રથમ આત્મા શું છે, તે જણાવવાની જરૂર છે અને તે આત્માનું
જ્ઞાન તેના પ્રતિપક્ષી અજીવને જાણ્યાથીજ વિશેષ સ્પષ્ટ થઈ શકે છે.
તે બે તત્ત્વોનું વર્ણન થતાં પુનર્જન્મ થવાનું કારણ શું? તેના કારણ
રૂપે પુણ્ય, આશ્રવ અને બંધ વિગેરે જણાઈ આવે છે. અને પુનર્જન્મો
ન કરવા પડે તેના હેતુરૂપે સંવર નિર્જરા અને મોક્ષ બતાવવામાં આ-
વ્યા છે. આ નવ તત્ત્વોમાં જીવ અજીવ જાણવા લાયક છે; પાપ, આ-
શ્રવ અને બંધ ત્યાગ કરવા લાયક છે, પુણ્ય પણ અમુક હદે ગયા
પછી ત્યાગ કરવાનું છે. સંવર નિર્જરા અને મોક્ષ આદરવા લાયક છે.

દર્શનયોગ.

રુચિર્જિનોક્તતત્ત્વેષુ સમ્યક્શ્રદ્ધાનમુચ્યતે ।

જાયતે તન્નિર્સર્ગેણ ગુરોરધિગમને વા ॥ ૧૭ ॥

જિનેશ્વર ભગવાનના કહેલા તત્ત્વોને વિષે રૂચિ થવી (તે સત્ય છે એવી પ્રતીતી થવી) તેને સમ્યક્ શ્રદ્ધાન (ખરેખર શ્રદ્ધા) કહે છે. આ શ્રદ્ધા સ્વાભાવિક રીતે યા ગુરૂના ઉપદેશથી થાય છે.

વિવેચન:—શ્રદ્ધા વિનાનું જ્ઞાન નિરર્થક છે. જે વસ્તુના ઉપર પ્રીતિ નથી, તે વસ્તુ આદરણીય થતી નથી. અને આદર કર્યા સિવાય કશુંદો મળતો નથી. તેમ જ્ઞાનથી જાણ્યું હોય પણ જ્યાં સુધી તેના ઉપર પ્રીતિ નથી, ત્યાં સુધી તે તરફ આપણું પ્રવર્તન થવાની ખીલકૂલ આશા નથી, ત્યારે તેનાં ફળો મળવાની આશા તો ક્યાંથી જ હોય ?

પહાડ ઉપરથી નદી નીચી વહન થતી હોય, તેમાં કોઈ ખેડાળ પથ્થર અથવાઈ પછડાઈને ગોળાકાર થઈ જાય છે, તેવીજ રીતે અનાદિ કાળથી સંસારમાં પર્યટન કરનાર આ જીવને પરિણામની વિશુદ્ધતાથી, કર્મોની ક્ષયોપશમતાથી અને ઔદિક પણ સારી પ્રવૃત્તિથી આ સમ્યક્ત્વરૂપ રત્નની પ્રાપ્તિ થઈ આવે છે, કોઈ માણસ રસ્તો ભૂલી ગયો હોય, તે સ્વાભાવિક રીતે આમ તેમ કરતાં સાચા રસ્તા ઉપર આવી જાય છે અને કદાચ બીજાને પૂછવાથી તેમના બતાવ્યા પ્રમાણે ચાલતાં પણ સત્ય રસ્તા ઉપર આવે છે, તેવીજ રીતે આ સમ્યક્ત્વ રત્નની પ્રાપ્તિ પરિણામની વિશુદ્ધતાએ સ્વાભાવિક રીતે થઈ આવે છે, અથવા સદ્ગુરૂનો ઉપદેશ સાંભળી તે પ્રમાણે વર્તન કરતાં પરિણામની વિશુદ્ધતાએ મેળવી શકાય છે. ગમે તેવી રીતે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાઓ, પણ તે પરિણામની વિશુદ્ધતા વિના તો તે નહિજ મળી શકે. આ વિશુદ્ધતા જેમ જેમ રાગદ્વેષની ઓછાશ થતી જશે, તેમ તેમ વૃદ્ધિ પામશે, યા પ્રગટ થતી આવશે. રાગ અને દ્વેષ એ મહાન ચીકાશ છે. આ ચીકાશથી જ્ઞાન, શ્રદ્ધાન અને

ચારિત્ર દબાઈ જાય છે. માટે દરેક અવસરે અને દરેક કાર્યમાં રાગ-
દ્વેષથી ધણુંજ સાવધાન રહેવાનું છે કે, તેની ચીકાશથી આત્મા
વિશેષ દબાઈ ન જાય. તેવા સાવધાન મનુષ્યોજ હિંચા આવી શકશે.
સૂર્યની આડે વાદળાંને ત્યાં સુધી મોટો વિભાગ આવી ગયો છે,
ત્યાં સુધી પ્રકાશની આશા રાખવી બ્યર્થ છે. તેવીજ રીતે આત્માની
આડે આવો રાગદ્વેષ રૂપ વાદળનો જથ્થો હોય, ત્યાં સુધી આત્મ-
પ્રકાશ યા આત્મસુખની આશા રાખવી નકામી છે. વાદળ દૂર થશે
ત્યારેજ પ્રકાશ થશે, તેમ રાગદ્વેષ રૂપ પડળો દૂર થવાથીજ આત્મ-
પ્રકાશ પ્રગટ થશે. રાગદ્વેષની અધિકતા થતાંજ, સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિની
નજીક આવેલા છવો પણ કર્મની સ્થિતિ વધી જતા સંસારમાં
અધિક પર્યટન કરે છે અને સમ્યક્ત્વથી દૂર રહે છે. એટલુંજ નહિ
પણ સમ્યક્ત્વ પામેલા છવો પણ સમ્યક્ત્વથી પતિત થઈ સંસાર-
માં રખડે છે. માટે જો સમ્યક્ત્વ-આત્મ-વિશુદ્ધિની જરૂર હોય તો
અવશ્ય રાગદ્વેષ ઓછા કરવા જોઈએ.

શ્રદ્ધાનમાં પણ અનેક જાતની તારતમ્યતા આપણા જોવામાં
આવે છે. કોઈને વિશેષ શ્રદ્ધાન, કોઈને થોડી શ્રદ્ધાન, કોઈને તેનાથી
પણ થોડી. આ સર્વ તારતમ્યતા થવાનું કારણ પરિણામની અવિશુદ્ધિ
અને રાગદ્વેષનું વિશેષાધિકપણું છે. ॥ ૧૭ ॥

ચારિત્રયોગ.

સર્વસાવધયોગાનાં ત્યાગચારિત્રમિપ્યતે ।

કીર્તિતં તદહિંસાદિવ્રતભેદેન પञ્ચઘા ॥ ૧૮ ॥

સર્વે દોષવાળા મન વચન કાયાદિ યોગોનો ત્યાગ કરવો, તેને
ચારિત્ર કહેવામાં આવે છે. આ ચારિત્ર અહિંસાદિ વ્રતના ભેદે કરી
પાંચ પ્રકારે કહેલું છે. ॥ ૧૮ ॥

વિવેચનઃ—જ્ઞાનથી જાણવામાં આનંદ, દર્શનથી નિશ્ચય થયો,
હવે ચારિત્રથી તે પ્રમાણે વર્તન કરવું. આ ક્રમે વર્તન કરવાથી તે

વસ્તુની પ્રાપ્તિ ઘણી સહેલાઈથી થઈ શકે છે. વ્યાવહારિક કાર્યોમાં જેમ કોઈ પણ ઠેકાણે જવાનું હોય તો પ્રથમ તેનો રસ્તો જાણવો, તેનો નિશ્ચય કરવો, અને પછી તે ચાલવાની ક્રિયા કરવી, તેથી ઇચ્છિત સ્થળે પહોંચી શકાય છે. તેમ કર્મોથી મુક્ત થવામાં પણ પ્રથમ મુક્ત થવાનો માર્ગ જ્ઞાનથી જાણવો, દર્શનથી તેનો નિર્ણય કરવો અને ચારિત્રથી તે પ્રમાણે ક્રિયા કરવી. આ ત્રણ એકઠાં મળવાથી મોક્ષ રૂપ કાર્ય થઈ શકે છે. જ્ઞાનથી આપણે જાણ્યું કે આ વસ્તુ ખાવાથી લુપ્ત દૂર થાય, પેટ ભરાય અને શક્તિ આવે, પણ વસ્તુ જાણ્યા પછી જો ખાવા રૂપ ક્રિયા ન કરે તો લૂપ્ત ભાગે નહિ, પેટ ભરાય નહીં અને શક્તિ આવે નહીં. માટે આ ત્રણમાંથી એકાદ ન્યૂન હોય ત્યાં સુધી તે કાર્ય પૂર્ણ થઈ શકતું નથી. આ કારણથી જ જ્ઞાન અને શ્રદ્ધા પછી ચારિત્ર કહેવામાં આવ્યું છે.

સર્વ સપાપ યોગોનો ત્યાગ કરવો તેનું નામ ચારિત્ર. આ ઠેકાણે સર્વ શબ્દ કહેવામાં એ આશય છે કે દેશથી પણ પાપવાળા યોગોનો ત્યાગ કરી શકાય છે; તેને દેશચારિત્ર કહેવામાં આવે છે. પણ આ ઠેકાણે પૂર્ણ ચારિત્રનું વર્ણન આવે છે, અને તેજ મોક્ષનું એક અંગ છે. માટે દેશ ચારિત્રનું ગ્રહણ ન થાય, તે અર્થે સર્વ શબ્દનું ગ્રહણ કરેલું છે. તે ચારિત્ર અહિંસાદિ (કોઈ પણ જીવની હિંસા ન કરવી ઇત્યાદી) વ્રતના ભેદથી પાંચ પ્રકારનું છે. તેજ પાંચ પ્રકાર આગળ કહેવામાં આવે છે.

યમનો પહેલો ભેદ.

અહિંસાસત્યમસ્તેયબ્રહ્મચર્યાપરિગ્રહાઃ ॥

પંચમિઃ પંચમિયુક્તા માવનાભિર્વિમુક્તયે ॥ ૧૯ ॥

અહિંસા, સત્ય, અચોર્ય બ્રહ્મચર્ય, અને મમતાર હિતપણું, આ પાંચ મહાવ્રતો ચારિત્ર કહેવાય છે. એક એક મહાવ્રતની પાંચ પાંચ ભાવનાઓ છે. પાંચ પાંચ ભાવના સહિત પાંચ મહાવ્રતો મુક્તિને માટે થાય છે. ॥ ૧૯ ॥

વિવેચન—આ પાંચ મહાવ્રતો એ ચારિત્ર છે. અને તે મોક્ષનું કારણ છે. આંહિ એ શંકા ઉત્પન્ન થાય છે, કે પાંચ મહાવ્રતો ચારિત્ર છે અને ચારિત્ર તેજ યોગ છે. તો વિશેષમાં નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ આ સર્વે આગળ બતાવવામાં આવશે તેનો ઉપયોગ શું ? અર્થાત્ જો યમથી એટલે પાંચ મહાવ્રતોથી મોક્ષ થતું હોય તો પછી ધ્યાનાદિ અંગો કહેવાનું પ્રયોજન શું ? આ શંકાનું સામાધાન એમ થઈ શકે છે કે એક વ્યાવહારિક મહાવ્રતો અને બીજાં નિશ્ચયિક મહાવ્રતો. તેમાં વ્યાવહારિક મહાવ્રતો અષ્ટાંગ યોગના પ્રથમ અંગ તરીકે આવી શકે છે કોઈ પણ જીવની હિંસા કરવી નહિ. ૧. અસત્ય બોલવું નહિ, ૨. ચોરી કરવી નહિ, ૩ બ્રહ્મચર્ય પાળવું, ૪. અને પરિશ્રદ્ધનો સર્વથા ત્યાગ કરવો. ૫. આ પાંચ યમો આ મહાવ્રતો વ્યાવહારિક છે અને તેને યોગના પ્રથમ અંગ તરીકે ગણવામાં આવ્યા છે. અને પાંચ મહાવ્રતો તેજ ચારિત્ર છે. અને તે ચારિત્ર મોક્ષનું કારણ છે. આમ આ પાંચ મહાવ્રતોનોજ ચારિત્રમાં સમાવેશ કરવામાં આવતો હોય અને નિયમાદિ સાત અંગો જુદાં ગણવામાં કે હેવામાં ન આવતાં હોય; તો આ મહાવ્રતોને નિશ્ચયિક સ્થિતિમાં લઈ જવાં જોઈએ અને એ નિશ્ચયિક સ્થિતિની પરાકાષ્ટા (ઉદ્ભવી હૃદમાં) મોક્ષ છે, એમ કહેવું એ યથાર્થ બની શકે તેમ છે. પાંચ મહાવ્રતોની નિશ્ચયિક સ્થિતિ આ પ્રકારે છે કે, અહિંસા એટલે પોતાના આત્માને કોઈ પણ પ્રકારે હિંસક થવા ન દેવો. અર્થાત્ કોઈપણ જાતનાં શુભાશુભ કર્મોથી આત્માને દબાવા ન દેવો જોઈએ ૧. સત્ય એટલે આત્મા સિવાય બીજા કોઈ પણ વસ્તુને પોતાની માનવી કે કહેવી ન જોઈએ. ૨. અચાર્ય—પુ ગલિક વસ્તુનો ઉપલોગ ન કરવો જોઈએ અને આત્મભાવમાં રમણ કરવું જોઈએ. ૪ શુભાશુભ કર્મો ઉપર પણ મમત્વ હોવો ન જોઈએ. ૫. આંહિ આ શંકા થઈ શકે તેમ છે કે, જો આચાર્ય-શ્રીનો અભિપ્રાય નિશ્ચય મહાવ્રત કહેવાનો હતો તો તેઓએ તેમ શા માટે ન લખતાં આગળ ઉપર વ્યાવહારિક મહાવ્રતોનું વિવેચન કર્યું ? આ શંકા બરાબર છે પણ આચાર્યશ્રીઓએ સર્વસાવધ યોગનાં ત્યાગશ્ચારિત્રમિપ્યતે સર્વ જાતના સંદોષ (દોષવાળા)

યોગોનો ત્યાગ કરવો તે ચારિત્ર છે એમ કહ્યું છે. આંહિ અમુક હદની અપેક્ષાએ શુભ યોગો છે, તે પણ દોષરૂપ છે. તે અપેક્ષાએ વિચાર કરતાં એ વાક્યમાં નિશ્ચય મહાત્મત સંબંધી ગૂઢાર્થ ગુપ્ત રહેલો હોય એમ અનુમાન કરી શકાય છે. એ તેવો ગુપ્ત ગૂઢાર્થ ન હોત તો આગળ ઉપર ધ્યાન આદિકતું સ્વરૂપ તેઓ ન કહેતાં આ મહાત્મતોજ મોક્ષનું સાધન છે એટલું કહીને કૃતાર્થ થઈ ત્યાંથી વિરામ પામત. પણ આટલાથી ન અટકતાં વ્યાવહારિક પાંચ મહાત્મતપૂર્વક ધ્યાન આદિકતું સ્વરૂપ બતાવતાં સાધકને છેલ્લી હદ સુધી રસ્તો ખુલ્લો બતાવે છે. અને આ પાંચ મહાત્મતોને ચારિત્ર કહી તે જ્ઞાન, શ્રદ્ધાન અને ચારિત્ર મોક્ષને અર્થે થાય છે, આમ એકજ પુસ્તકમાં જે અભિપ્રાયો આપતા પહેલાં અભિપ્રાયમાં ખુલ્લી રીતે નિશ્ચય મહાત્મતની ગુપ્તતા સમજી શકાય છે, અને બીજા અભિપ્રાયથી વ્યાવહારિક મહાત્મત કહેવાપૂર્વક છેલ્લી હદ સુધી સાધકને લઈ જવા પ્રયત્ન કરે છે. અથવા બીજી અપેક્ષા એમ પણ સમજી શકાય છે કે આ પાંચ મહાત્મત પાંચ પાંચ લાવના યુક્ત મોક્ષને અર્થે થાય છે, તે સામાન્ય કથન છે. અને ધ્યાનાદિકે કરી મોક્ષ થાય છે તે વિશેષ કથન છે. એટલે પ્રથમ સામાન્ય કથન કરી પછી વિશેષ કહેવું; એ પણ એક શાસ્ત્રકારોની રીતિ છે. આંહિ પાંચ મહાત્મતો મોક્ષનું કારણ છે, તે પરંપરાએ મોક્ષનું કારણ છે, એમ પણ સમજી શકાય છે. આ પ્રમાણે જુદા જુદા જુદા અભિપ્રાયો જે મારી સમજમાં આવ્યા તે જણાવ્યા છે. વિશેષ ખુલાસો જ્ઞાની પુરૂષો જાણે. ગમે તેમ હો પણ આ પાંચ મહાત્મતો મોક્ષનું કારણ છે તે તો નિર્વિવાદજ છે. કેમકે આ મહાત્મતોના આદરભાવથી સંસારનો અને કર્મ આવવાનો મોટો ભાગ રોકાઈ જાય છે, આત્માને શાન્તિ અનુભવાય છે અને ઉત્તરોત્તર આગળ વધી શકાય છે, એ તો નિર્વિવાદજ છે. આ પાંચ મહાત્મતોની પચીસ લાવનાઓ છે. અહિ લાવનાનો અર્થ એવો થાય છે કે મહાત્મતોને સારી રીતે દૃઢતાપૂર્વક પાળવામાં સહાયક ક્રિયાઓ. આનું સ્વરૂપ અનુક્રમે આગળ કહેવામાં આવશે. પ્રથમ તો પાંચ યમોતું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે.

અહિંસારૂપ પહેલા મહાત્મતનું સ્વરૂપ કહે છે.

ન યત્પ્રમાદયોગેન જીવિતવ્યપરોપણમ્ ॥

ત્રસાનાં સ્થાવરાણાં ચ તદહિંસાત્રતં મતમ્ ॥ ૨૦ ॥

પ્રમાદના કારણથી, ત્રસલ્લોભનું અને સ્થાવર લ્લોભનું અવિતત્વ નાશ ન કરવું તે અહિંસાત્રત માનેલું છે

વિવેચન:—ત્રસલ્લોભ અને સ્થાવર લ્લોભ એઓનું વર્ણન યા એળખાણ (સમજૂતી) આગળ અપાઈ ગયેલ છે. તે લ્લોભનો પ્રમાદથી પણ નાશ ન કરવો. એ વાક્યથી સ્પષ્ટ સમજાઈ શકાય છે કે પ્રમાદથી નાશ ન કરવો. ત્યારે જાણીને તો નાશ નજ કરવો. આંહિ એ શંકા થઈ શકે તેમ છે કે લ્લભ તો નિત્ય અને અમર છે. એક શરીર મૂકી શરીરાંતરમાં જાય છે, અને તેથી લ્લભનો નાશ થતો નથી, પણ શરીરનો નાશ થાય છે. તો ત્રસ અને સ્થાવર લ્લોભનો નાશ ન કરવો, એમ કહેવાનો હેતુ શો છે ? તેનું સમાધાન એમ થઈ શકે છે કે આ દેહ-ધારીલ્લોભને દશ પ્રાણ હોય છે.

સ્પર્શ ઈંદ્રિય,	રસઈંદ્રિય,	ગ્રાણ ઈંદ્રિય,	ચક્ષુ ઈંદ્રિય,
(શરીર.)	(જીહ્વા.)	(નાક.)	(આંખ.)
શ્રોત્ર ઈંદ્રિય,	મનબળ,	વચન બળ,	કાય બળ,
(કાન.)	(મનશક્તિ.)	(વચન શક્તિ.)	(શરીર શક્તિ.)

શ્વાસોશ્વાસ અને આયુધ્ય, (આકિષ્ણું).

તેમાંથી પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ આ પાંચમાં રહેલા એકેંદ્રિય લ્લોભને સ્પર્શેંદ્રિય, કાયબળ, શ્વાસોશ્વાસ અને આયુધ્ય એ ચાર પ્રાણ હોય છે. બે ઈંદ્રિય લ્લોભને રસ ઈંદ્રિય અને વચનબળ સહિત છ પ્રાણ હોય છે. તે ઈંદ્રિય લ્લોભને ગ્રાણઈંદ્રિય સહિત સાત પ્રાણ હોય છે. ચોઈંદ્રિય લ્લોભને ચક્ષુ ઈંદ્રિય સહિત આઠ પ્રાણ હોય છે. માતા પિતાના સંયોગ વિના ઉત્પન્ન થએલા સંમૂર્છિમ પંચેંદ્રિય લ્લોભને કર્ણઈંદ્રિય સહિત નવ પ્રાણ હોય છે. અને ગર્ભજ પંચેંદ્રિય જનાવર, મનુષ્ય તથા ઉપપાતિક દેવ અને નારહીના લ્લોભને દશ પ્રાણ હોય છે. આ પ્રાણો તે આ દેહધારીનું કોઈ પણ જાતના દેહમાં રહેવારૂપ અવિતવ્ય છે, અને પ્રાણોરૂપ અવિતવ્યનો નાશ કરવો કે તેનાથી લ્લભનો વિયોગ કરા-

વવો અથવા તેને દુઃખ આપવું તે હિંસા છે. આ કહેવાથી જુઓ કે આત્માનો નાશ નથી થતો એ સિદ્ધ છે, તો પણ તેને ધારણ કરેલા પ્રાણોનો નાશ થવાથી (વિયોગ થવાથી) આત્મા દુઃખાદિનો અનુભવ કરે છે. અને તેથીજ પ્રાણોના નાશને હિંસા માનવામાં આવી છે. એકેન્દ્રિયથી લઈ પંચેન્દ્રિય પર્યંત કોઈ પણ જીવને મનથી, વચનથી કે શરીરથી મારવામાં, મરાવવામાં કે તેનું અનુમોદન કરવામાં ન આવે ત્યારે તે પ્રથમ અહિંસા વ્રત કહેવાય છે. ૨૦

યમનો બીજો ભેદ.

પ્રિયં પથ્યં વચસ્તથ્યં સૂત્રત્રયતમુચ્યતે ।

તત્તથ્યમપિ નો તથ્યમપ્રિયં ચાહિતં ચ યત્ ॥ ૨૧ ॥

સાંભળતાંજ બીજાને પ્રિય લાગે તેવું અને હિતકારી સત્ય વચન બોલવું, તે સત્ય નામનું મહાવ્રત કહેવાય છે. પરંતુ અપ્રિય અને અહિતકર વચન સત્ય હોય તોપણ તે સત્ય નથી. (કેમકે તે બીજાને ખેદનું અને પરિભ્રાણે અનર્થનું કારણ છે.)

વિવેચન:—યોગીઓએ કેવાં વચનો બોલવાં જોઈએ તો તેઓમાં બીજું મહાવ્રત રહી શકે ? શુરૂપર્યં કહે છે કે પ્રિય લાગે તેવું હોય, તેનાથી હિત થતું હોય, અને સત્ય હોય. આ ત્રણ વિશેષણ વિશિષ્ટ હોય હોય તો બીજું મહાવ્રત કહી શકાય. સત્ય હોય પણ અપ્રિય હોય કે અનર્થકારી હોય તો તે વચન સત્ય છતાં પણ સત્ય નથી. આ કહેવાથી યોગીઓએ કંઠોર વચનથી પણ બીજા જીવોને દુઃખ ન આપવું, એવો ધ્વન્યર્થ નીકળે છે. આવી સૂક્ષ્મ અહિંસક વૃત્તિઓથી યોગીઓમાં હિંસક પ્રાણીઓ ઉપર કાણુ ધરાવવાની કે વચન સિદ્ધિ આદિ અનેક અતિશયોવાળી સિદ્ધિઓ પેદા થઈ શકે છે.

યમનો ત્રીજો ભેદ.

અનાદાનમદત્તસ્યાસ્તેયવ્રતમુદીરિતમ્ ।

વાદ્યાઃ પ્રાણા નૃણામર્થો દરતા તં હતા હિ તે ॥ ૨૨ ॥

માલિકના આપ્યા સિવાય કાંઈ નહિં લેવું તે અર્થોચિત્ત કહેવું છે. ધન એ મનુષ્યોના બાહ્ય પ્રાણ છે. તે હરણ કરતાં તે મનુષ્યોના દ્રવ્ય પ્રાણોને નાશ કર્યો કહી શકાય છે. ૨૨

વિવેચન:—વસ્તુના માલિકની રજા સિવાય કે તેના આપ્યા સિવાય કાંઈ પણ વસ્તુ ગ્રહણ ન કરવી, તે ત્રીજું અર્થોચિત્ત કહેવાય છે. વસ્તુનો માલિક કાંઈ સજીવ વસ્તુ અથવા ધન વિગેરે આપે તો ઘણીની આપેલી હોવાથી તે ગ્રહણ કરી શકાય કે કેમ? ઉત્તરમાં ગુરૂવર્થ એમ જણાવે છે કે ત્યાગીઓને માટે તો અદત્ત ચાર પ્રકારનું છે. તીર્થંકરની આજ્ઞા હોય તેજ ગ્રહણ કરી શકાય. તીર્થંકરની આજ્ઞા સિવાયની વસ્તુ તેનો માલિક આપે તોપણ ન ગ્રહણ કરવી. તીર્થંકરે અમુક વસ્તુ લેવાની આજ્ઞા આપી હોય તોપણ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ તે ગ્રહણ કરાય છે તો તેવી વસ્તુ વિદ્યમાન ગુરૂની આજ્ઞા સિવાય ન લઈ શકાય. ૨. કારણ કે દ્રવ્ય ક્ષેત્રાદિને ભણનાર ગુરૂ લાભાલાભ જાણીને તેને ગ્રહણ કરવાની આજ્ઞા આપે. તેમજ માલિકની આજ્ઞા હોય તો તે વસ્તુ ગ્રહણ કરી શકાય, અને સજીવ શિષ્યાદિને તેની પોતાની મરજી યા તેના વડિલોની આજ્ઞા હોય તો શિષ્યાદિપણે ગ્રહણ કરી શકાય. ૪. આ પ્રમાણે તીર્થંકર સંબંધી, ગુરૂ સંબંધી, માલિક સંબંધી અને જીવ સંબંધી એમ ચાર પ્રકારના અદત્તનો ત્યાગ કરવો. ત્યાગીઓને દ્રવ્ય, ધનાદિ તો ગ્રહણ નજ કરાય. કેમકે દ્રવ્ય એ ત્યાગ વૃત્તિનો નાશ કરનાર છે. તેમ ગૃહસ્થોને ધનાદિ ઉપર મમત્વભાવ હોવાથી તે ધન બાહ્ય પ્રાણ જેવું છે. આવા ઘણા દાખલાઓ બનેલા જોવામાં આવે છે કે ધનનો નાશ થવાથી કે ચોરી થવાથી મનુષ્યોનાં હૃદય ફાટી જાય છે અને મરણ પણ થાય છે. માટેજ શાસ્ત્રકાર કહે છે કે બાહ્ય પ્રાણ સરખું મનુષ્યોનું ધન હરણ કરનારે તેના ખરા પ્રાણોનું હરણ કર્યું છે. ૨૨.

યમનો યોથો ભેદ.

દિવ્યાંદારિકામાનાં કૃતાનુમતિકારિતઃ ।

મનોવાક્રાયતસ્ત્યાગો વ્રહ્માષ્ટાદગધા મતમ્ ॥ ૨૩ ॥

દિવ્ય અને ઉદારિક વિષયોનો મનથી, વચનથી અને શરીરથી કરવા, કરાવવા અને અનુભોદવાનો ત્યાગ કરવો તે પ્રહ્લ્લયર્થ અઢાર પ્રકારનું કહેલું છે. ૨૩.

વિવેચન:—દિવ્ય એટલે દેવ સંબંધી અને ઉદારિક એટલે મનુષ્ય તથા તિર્થંચ (જનાવર) સંબંધી વિષયોનો ત્યાગ કરવો. ખરેખર ત્યાગ, ઇચ્છાના ત્યાગની સાથેજ રહેલો છે અને તે ઇચ્છાનો ત્યાગ અઢાર પ્રકારે ત્યાગ કરવાથી થઈ શકે છે. મનથી, વચનથી અને કાયાથી વિષય સેવન ન કરવું, મન વચન કાયાથી ન કરાવવું, અને મનથી, વચનથી અને કાયાથી વિષય સેવનારની અનુભોદના ન કરવી, આ નવ ભેદ થયા. તે નવ ભેદ દેવતાનાં વૈકિય શરીર સંબંધી અને ખીજ નવ ભેદ મનુષ્ય અને તિર્થંચના ઉદારિક શરીર સંબંધી, બેઢ મળી અઢાર ભેદ થયા. આ અઢાર ભેદે પ્રહ્લ્લયર્થ પાલન કરવું. આ પ્રહ્લ્લયર્થ પાળનારનો અરથો સંસાર સુખમય થઈ જાય છે. કર્મખંધનાં ઘણાં કારણો આછાં થઈ જાય છે. વીર્ય એ શરીરનું પોષક હોવાથી ખટ્ટું જીવન છે. તેનું રક્ષણ કરવાથી યાદ શક્તિ, શરીર શક્તિ અને વિચારસામર્થ્ય વૃદ્ધિ પામે છે. યોગનો અધિકારી થાય છે અને વિવેક જ્ઞાન પામતા ઘણી સહેલાઈથી આત્મ સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરી શકે છે. શરીરની સ્થિરતા અને મનની એકાગ્રતા કરવામાં આ વીર્ય ઘણુંજ ઉપયોગી છે, માટે યોગી થવા ઇચ્છનારાઓએ ઘણા પ્રયત્નથી વીર્યનું રક્ષણ કરવું. ૨૩.

યમનો પાંચમો ભેદ.

સર્વભાવેષુ મૂર્છયાસ્ત્યાગઃ સ્યાદપરિગ્રહઃ ।

યદસત્ત્વપિ જાયેત મૂર્છયા ચિત્તવિપ્લવઃ ॥ ૨૪ ॥

સર્વ પદાર્થોને વિષે અસકિતનો ત્યાગ કરવો તે અપરિગ્રહ કહેવાય છે. (આસકિતનો ત્યાગ કરવો તેને ત્યાગ કહી શકાય. કહેવાનો હેતુ એ છે કે) પાસે વસ્તુ ન હોય તોપણ આસકિતથી (ઇચ્છા હોવાથી) મનમાં અનેક વિચારો (વિકૃતિઓ) પેદા થાય છે. ૨૪.

વિવેચન—સર્વ પદાર્થોમાંથી મોહ, મૂર્છા, ઇચ્છા, આસક્તિ, પ્રેમ, યા રનેહનો ત્યાગ કરવો તેજ અરેખર ત્યાગ છે. ઉપરથી, બાહ્યથી ત્યાગ કરવામાં આવ્યો હોય પણ અંદરની તૃષ્ણા શાંત ન થઈ હોય તો મનમાં અનેક જાતના વિકલ્પો યા વિકારો થયા કરે છે અને મનને શાંતિ મળતી નથી. ત્યાગ કરવાનું કારણજ શાંતિ અનુભવવાનું છે, અને તે શાંતિ બાહ્ય ત્યાગથી કહી મળવાની નથી. ઇચ્છાની ઓછાશ વિનાનો ત્યાગ વિટંબણાડપે છે. તે ત્યાગ પછી રૂપાંતરો કરીને જુદી જુદી રીતે તેને ફસાવે છે. અને એક ઘર મૂકાવી કોઈ બીજી રીતે બીજું નવું ઘર મંડાવે છે. માટે જ્ઞાની પુરૂષો વારંવાર કહે છે કે—મુચ્છા પરિગ્રહો વુત્તો મૂર્છા છે તેજ પરિગ્રહ છે. ૨૫.

યમ સિદ્ધિની મદદગાર ભાવનાઓ.

ભાવનાભિર્ભાવિતાનિ પંચભિઃ પંચભિઃ ક્રમાત્ ।

મહાવ્રતાનિ નો કસ્ય સાધયંત્યવ્યયં પદમ્ ॥ ૨૬ ॥

અનુક્રમે પાંચ પાંચ ભાવનાઓથી વસિત થયેલાં આ મહાવ્રતો કોને મોક્ષપદ સાધી નથી આપતાં ? અર્થાત્ આ મહાવ્રતોનો ભાવના સહિત આદર કરનાર અવશ્ય મોક્ષપદ મેળવે છે. ૨૬.

પહેલા મહાત્રતની ભાવના.

મનોગુપ્ત્યેષણાદનેર્યાભિઃ સમિતિભિઃ સદા ।

દષ્ટાન્નપાનગ્રહણેનાહિંસાં ભાવયેત્તુર્ધાઃ ॥ ૨૬ ॥

મનોગુપ્તિ ૧. એષણાસમિતિ ૨. આહાનસમિતિ ૩. ધર્યા-સમિતિ ૪. અને અન્નપાન ભેઈને ગ્રહણ કરવું. ૫. આ પાંચ ભાવનાઓએ કરી છુદ્ધિમાન મનુષ્યોએ અહિંસાને પુષ્ટિ આપવી થાવાસિત કરવી. ૨૬.

વિવેચનઃ—આંહિ મનોગુપ્તિનો અર્થ એવો થાય છે કે મનને અશુભ વિચારોથી અટકાવવું. હિંસા કરવામાં મનના વ્યાપારની મુખ્યતા છે. તેથી મનની વિશુદ્ધતા હોય તોજ અહિંસા બની રહે છે અથવા મનની વિશુદ્ધતાથી અહિંસાને પુષ્ટિ મળે છે, ૧ એષણા સમિતિ એટલે આહાર, પાણી, વસ્ત્ર, પાત્ર વિગેરે કોઈ પણ જીવને હુઃખ ન થાય તેવી રીતે નિર્દોષ લેવું. ૨. આહાન સમિતિ એટલે વસ્ત્ર પાત્રાદિ ઉપકરણો તથા બીજું પણ કાંઈ લેવું મૂકવું હોય તો તે કોઈ પણ જીવની વિરાધના ન થાય તેમ લેવું મૂકવું. ૩. ધર્યા સમિતિ એટલે રસ્તામાં જવું આવવું હોય ત્યાં નીચી દૃષ્ટિ કરી ચતનાપૂર્વક કોઈ જીવની વિરાધના ન થાય તેવી રીતે જવું આવવું. ૪. દષ્ટાન્નપાન ગ્રહણ એટલે અનાજ (આહાર) અને પાણી ભેઈને લેવું. કીકી, કુંચુવા, પ્રમુખ જીવો અંદર ચડી આવ્યા હોય તો તેને દૂર કરવા, દૂર ન થઈ શકે તેવા જીવો હોય તો તે અનાજ પાણીનો નિર્દોષ જમીન ઉપર લાગ કરવો. ૫. આ પાંચ ભાવનાઓ પ્રમાણે વર્તન કરી પ્રથમ અહિંસા મહાત્રતને સારી રીતે પાલન કરવું. ૨૬.

બીજા મહાત્રતની ભાવના.

હાસ્યલોભઃ

આલોચ્ય :

॥ ૨૭ ॥

હાંસી ૧. લોભ ૨. લય ૩. અને કોષનાં પચ્ચખાણુ (ત્યાગ) કરવા વડે કરીને નિરંતર વિચારપૂર્વક બોલવા વડે સત્યવ્રતને વાસિત કરવું. (મજ્જિમ સુત્ર.) ૨૭.

વિવેચન:—અસત્ય (જુહું) બોલવાનાં કારણોનો વિચાર કરીશું તો પ્રથમ મનુષ્યો એક બીજાની હાંસી મસ્કરી કરતાં જૂહું બોલે છે. મસ્કરીમાં એક બીજાની વસ્તુઓ છુપાવી, અમે લીધી નથી, આમ કહી, તેની વસ્તુ માટે બ્યાકુળ થતો જોઈ આનંદ પામે છે. અથવા તેની સ્થિતિ તેવી ન હોય, તથાપિ તેવી સારી કે અધમ સ્થિતિના જેવા પર્યાયોથી બોલાવી મન મેળવે છે. આ આનંદ કે મનથી કાયદો કાંઈ નથી છતાં મનુષ્યો અસત્ય બોલે છે અને બીજા વ્રતને દુષિત કરે છે. તેઓને ગુરૂવર્ય જણાવે છે કે બીજા વ્રતને તમારે મજ્જિમ સુત્ર કરવું હોય તો હાંસી કરવાનું પ્રત્યાખ્યાન (પચ્ચખાણુ) કરો. બીજા ભાવના લોભનો ત્યાગ કરવાની છે. મનુષ્યો ક્ષણિક વસ્તુની લાલચને પરાધીન થઈને અસત્ય બોલે છે. આ ઠેકાણે વિચારવાનું છે કે ગમે તે વસ્તુ માટે લોભથી પ્રેરાઈ અસત્ય બોલી તે વસ્તુ મેળવશે તથાપિ પુણ્યની પ્રબળતા સિવાય તે વસ્તુ તમારી પાસેથી ચાલી જશે, યા તમારા ઉપલોગમાં નહિજ આવે અને બીજા મહાવ્રતને ભાંગી કર્મબંધિત થશે, એટલે અસત્ય બોલી લોભથી તે વસ્તુ મેળવવી નિર્થક છે, એટલુંજ નહિ પણ તે અનર્થ પેદા કરનાર છે. હવે જો તમારું પુણ્ય પ્રબળ છે તોપણ અસત્ય બોલી લોભથી વસ્તુ મેળવવી નિર્થક છે. કારણ કે તમારું પુણ્ય પ્રબળજ હશે તો તેવી રીતે કર્યા સિવાય પણ તમને તે વસ્તુ સંતોષ વૃત્તિથી મળી રહેશે અને તેટલો કર્મબંધ અને અનર્થ થતો અટકશે. ૨.

મનુષ્યો લયથી અસત્ય બોલે છે. ન કરવાનું કોઈ કાર્ય થઈ ગયું હોય તેના સંબંધમાં કોઈ પુછે કે આ કાર્ય તમે કર્યું છે ? હવે જો તે થઈ ગયું છે તેમ કહે તો તેની આખર જાય, લોકમાં અપકીર્તિ થાય અથવા માર પડે કે વસ્તુનો વિનાશ થાય, વિગેરે લયનાં કારણોને લઈને જૂહું બોલે છે. તે કાર્યને છુપાવે છે. જ્ઞાની પુરૂષો

કહે છે કે તેવા મામર જીવો બેવડા દંડાય છે. એક તો અકાર્ય કર્યું, તેનાથી કર્મબંધન તો થયુંજ. વળી તે અકાર્ય છુપાવવા માટે જૂઠું બોલે છે. આમ એક તો વિષ અને પાછું વધાર્યું એમ બેઉ રીતે કર્મ બાંધે છે. ગુરૂજી કહે છે કે આ થોડા વખતના સંયોગવાળા જીવોને સારું દેખાડવા માટે તેમના લયથી તું જૂઠું બોલે છે. પણ તારે તારા આત્માનો લય સાથે રાખવો જોઈએ છે. લોકો થોડા વખતના સંયોગવાળા લોકોને રાજી રાખવા અને નિરંતરના સંયોગવાળા પોતાના આત્માને કષ્ટમાં નાંખવો, લવોલવમાં જૂઠું બોલી રખડાવવો, મારવો કે રીજાવવો એ કોઈ રીતે તને લાયક નથી. તેમ લોકોને રાજી રાખવાથી પણ તે પાપ છુપું રહેવાનું નથી તો અકાર્ય કરી તેનો પશ્ચાત્તાપ કર, તેની માફી માગ; તેને છુપાવ નહિ અને તેનું પ્રાયાશ્વિત કરી શુદ્ધ થા. ૩

ચોથું કોધથી અસત્ય બોલાય છે. કોધના આવેશમાં મનુષ્યો પોતાનું ભાન ભુલી જાય છે. આત્મામાં એક જાતનો મહાન વિકાર પેદા થાય છે. અને તેની છાયા બ્રહ્મટિની લીધણુતા, અધરતું સ્પુરતું, મુખની લાલાસ અને શબ્દના વિપરીતપણા રૂપે બહાર આવે છે. કોધને પરાધીન થએલા મનુષ્યોને વાચ્યાવાચ્યનું કે કર્તવ્ય અકર્તવ્યનું ભાન રહેતું નથી, તેથી અસત્ય બોલાય છે, જૂઠું કલંક બીજાને અપાય છે અને સત્યાસત્ય નિંદા પણ થાય છે. જ્ઞાની પુરુષોએ આવે ઠેકાણે બહુ સાવચેત રહેવાનું છે. પ્રથમ તો કોધને પ્રવેશ કરવાજ ન દેવો. કદાચ થઈ આવ્યો તો વચનદ્વારા કે કાર્યદ્વારા તેના ઉદયનો નિરોધ કરવો, તેને નિષ્ફલ કરવો અને ઉદય રોધ ન કરી શકાય તો તેવા પ્રસંગોમાંથી થોડો વખત દૂર ચાલ્યા જવું, અથવા તો તે કાર્ય બીજા વખતને માટે મુલતવી રાખવું. આમ ગમે તે ઉપાયે કરી કોધને નિષ્ફળ કરવો અને તેનાથી પ્રેરાઈ અસત્ય નજ બોલવું. આચાર્ય શ્રી કહે છે કે આ હાંસી, લોભ, લય અને કોધનાં પચ્ચખાણ કરવાં જોઈએ.

પાંચમી લાવના નિરંતર વિચાર કરીને બોલવું તે છે. પૂર્વાપર વિચાર કર્યા સિવાય રસસ વૃત્તિથી એકદમ બોલી નાંખવું તેમાં કેટલીક વખત અસત્ય પણ બોલાઈ જાય છે, એટલુંજ નહિ પણ તેનું

પરિણામ કોઈ વખત વિપરીત આવે છે, માટે કાંઈ પણ બોલવું હોય તેના પહેલાં જરા વિચાર કરી જોવો કે આ બોલવાથી મને પોતાને કેટલો ફાયદો છે? યા બીજાને ફાયદો થશે કે કેમ? આ બોલવાથી નુકસાન તો નહિ થાય? વિગેરે વિચાર કરીને બોલવું. એક કવિ તે વિષે કહે છે કે:—

સગુણમપગુણં વા કુર્વતા કાર્યજાતં,

પરિણતિરવધાર્યા યત્નતઃ પણ્ડિતેન ।

અતિરમસકૃતાનાં કર્મણામાવિપત્તે:

ભવતિ હૃદયદાહિશલ્યતુલ્યો વિપાકઃ ॥ ૧ ॥

સાહેબ અગર બોલું કાર્ય કરતાં વિદ્વાનોએ પ્રયત્નપૂર્વક તેના પરિણામનો વિચાર કરવો જોઈએ. ઘણી ઉતાવળથી પૂર્વાપર વિચાર કર્યા સિવાય કરેલાં કાર્યથી કોઈ વખત એવી વિપદા આવી પડે છે કે તે વિપાકો હૃદયમાં શત્રુની માફક દાહ કરે છે. આ પ્રમાણે બીજા મહાત્મતની પાંચ ભાવનાઓ પૂર્ણ થાય છે. એ ભાવનાઓ પ્રત્યે જાગૃતિ રાખી બીજા મહાત્મતને મજબુત બનાવવું. ૨૭.

ત્રીજા અદત્તાદાનવિરમણત્રતની ભાવના.

આલોચ્યાવગ્રહયાત્રાઽભીક્ષ્યાવગ્રહયાચનં ।

પ્રતાવન્માત્રમેવૈતદિત્યવગ્રહધારણં ॥ ૨૮ ॥

સમાનધાર્મિકેભ્યઃ, તથાવગ્રહયાચનં ।

અનુજ્ઞાપિતપાનાન્નાશનમસ્તેયભાવનાઃ ॥ ૨૯ ॥

વિચાર કરી અવગ્રહની યાચના કરવી, ૧ વારંવાર અવગ્રહની યાચના કરવી, ૨ આટલોજ અવગ્રહ વાપરીશુ એમ નિશ્ચય કરી તેટલો અવગ્રહ રાખવો, ૩ સ્વધર્મીઓ પાસેથી અવગ્રહની યાચના કરવી, ૪ અને અજ્ઞ પાન આસન વિગેરે શુદ્ધની આજ્ઞા મેળવીને વાપરવાં, ૫ આ પાંચ અર્થોત્તમતની ભાવના છે. ૨૮-૨૯.

વિવેચન:—સાધુઓએ રહેવાને માટે ઉપયોગવાળી જગ્યા ગૃહસ્થો પાસેથી માગી લેવી જોઈએ, એ જગ્યાને કે મુકામને અવગ્રહ કહેવામાં આવે છે. આવા અવગ્રહોના પાંચ માલિકો હોય છે. અને તે સર્વની આજ્ઞા મેળવી તે જમીન ઉપર રહેવું કે હાલવું ચાલવું વિગેરે કરવું જોઈએ. આ પાંચ અવગ્રહો ઇંદ્ર, ૧. ચક્રવર્તી, ૨. રાજા, ૩. ઘરનો માલિક, ૪. અને સ્વધર્મી સાધુઓ સંબંધી કહેવાય છે. ઇંદ્ર, ચક્રવર્તી રાજા અને સામાન્ય રાજાની બાકી પૃથ્વી ઉપર પોતપોતાની હદમાં ચાલવા, બેસવા, ઉડવા માટે પ્રજાને આજ્ઞા હોય છે. તથાપિ અમુક હદમાં કે રાજ્યમાં જવા આવવાનો તેણે નિયેધ કરેલો હોય તો ત્યાં સાધુઓએ જવું આવવું ન જોઈએ—જે જાણે આવે તો અદત્તનો (ચોરી કર્યાનો) દોષ લાગે ૧-૨-૩. ઘરના માલિકની રજા લેવી જોઈએ, ૪. અને કોઈ પણ મુકામમાં પહેલા મુનિઓ આવી રહ્યા હોય તેમણે ગૃહસ્થ પાસેથી અવગ્રહ ચાચેલો હોવાથી તે મુકામમાં બીજા નવીન આવનાર મુનિઓએ પ્રથમ આવેલ મુનિઓની રજા મેળવીને તેમાં રહેવું જોઈએ. જો તેઓની રજા મેળવ્યા સિવાય તેમાં રહે તો સ્વધર્મી અદત્તનો દોષ લાગે, ૫. આ પાંચ અવગ્રહો કહેલા છે.

પ્રથમ ભાવના વિચાર કરીને ગૃહસ્થ પાસે અવગ્રહ માગવો તે છે. વિચાર કરવાનું કારણ એ છે કે આ જગ્યા અમારે લાયક છે કેમ? આંહી રહેવાથી અમારા જ્ઞાન ધ્યાનની વૃદ્ધિ થશે કે હાનિ? અથવા ઘરનો માલિક આગેવાન પોતે ન હોય પણ તેના અનુયાયી પુત્રપુત્રી સ્ત્રી વિગેરે કુટુંબીઓ હોય તો તેની પાસેથી ચાચના કરી મુકામ મેળવ્યા પછી બહારથી આવેલ ઘરના માલિકને તે વાત સમંત થશે કે કેમ? તેની મરજી ન હોવાથી આપસમાં કલેશ તો નહિ થાય? વિગેરે પૂર્વાપર વિચાર કરી મુકામ યા જગ્યાની માગણી કરવી. અમુક વખત જવા પછી ફરી ચાચના કરવી. આ ચાચના કરવાનું કારણ એ છે કે ગૃહસ્થને તે જગ્યાની જરૂર જણાતી હોય અને શરમથી તે બોલી શકતો ન હોય, તે માટે ફરી ચાચના કરવી. જો તેમ ન કરે અને તેની મરજી વિરૂદ્ધ ત્યાં વધારે વખત રહે તો ફરી બીજા સાધુઓને વસ્તી મળવી દુર્લભ થઈ પડે. આ હેતુથી અથવા માંદગી પ્રમુખના કારણે મૂત્ર-વિષ્ટા અને વજ્ર પ્રક્ષાલનાદિ કારણથી

વસ્તીના માલિકને પીકા ન થાય માટે બીજીવાર યા વારંવાર તે વસ્તીના માલિકની રજા મેળવવી કે અમુક પ્રમાણ જેટલો અવગ્રહ વાપરીશું. ત્રીજી ભાવનામાં જરૂર જેટલી જગ્યાની યાચના કરવી અને તેટલીજ વાપરવી. એથી દેનારનું મન કલુષિત ન થાય અને પોતાને અદત્તનો દોષ ન લાગે. ૩. એક ધર્મવાળા સાધુઓ પેહેલાં રહ્યા હોય અને પાછળથી આવનાર સાધુ તેજ ધર્મના હોય તોપણ પેહેલાં આવેલ સાધુની આજ્ઞા લઈનેજ તે મુકામમાં ઉતરવું જોઈએ. જો તેમ ન કરવામાં આવે તો સહધર્મી અદત્ત લાગે. ૪.

મેળવેલું અન્ન પાણી વસ્ત્ર પાત્રાદિ વિગેરે ગુરૂને યા આચાર્યને ખતાવીને પછી પોતાના ઉપયોગમાં લેવું. આ ખતાવવાનું કારણ એ છે કે ગુરૂ આ વસ્તુ નિર્દોષ છે કે સદોષ છે અને ફાયદાજનક છે કે અપાય (કષ્ટ) આપનાર છે, વિગેરે જાણતા હોવાથી તેને લાયક હોય તેજ તેને આપી અપાયથી તેનું રક્ષણ કરે છે. ૫.

વિરાગ માર્ગમાં પણ આહાર, પાણી, વસ્ત્ર, પાત્ર અને મુકામની તો જરૂર જણાય છે, તે સિવાયની બીજી વસ્તુ ઉપયોગી નથી. તે ગ્રહણ કરવામાં આવે તો તે વિરાગ માર્ગથી ભ્રષ્ટ થવાય છે. ઉપર જણાવેલી ઉપયોગી વસ્તુ પણ ધણીની અને ગુરૂની આજ્ઞા સિવાય ઉપયોગમાં લેવાની નથી એજ જણાવી આપે છે કે આવો સૂક્ષ્મ પણ અદત્તનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ આપનાર મહાત્માઓનો કોઈ ગૂઢ આશય તેમાં રહેલો છે, અને તે એમ સમજાય છે કે સદાચરણોથી, ભરપુર નીતિથી અને આત્મજ્ઞાનની ભગૃતિથી યોગીઓએ શાંત ભાવમાં પોતાનું જીવન નિર્ગમન કરવું જોઈએ, હવે જો તેવા યોગીઓ આવા સ્વરૂપ કારણોમાં લોકનીતિથી વિરુદ્ધ થઈ અદત્ત ગ્રહણ કરી કલેશના પ્રપંચમાં અને લોકોની અવગણનામાં આવી પડે તો તેઓ પોતાનું જીવન ઉચ્ચ કરી લોકોને ઉચ્ચ કરી લોકોને ઉચ્ચ માર્ગ ખતાવવામાં કેવી રીતે ફાવી શકે કે ઉપયોગી થઈ શકે? માટે તદ્દન નિર્દોષ અને શાંત રીતે જીવન પ્રવાહિત કરવાને ઈચ્છતા યોગીઓએ કોઈ પણ પ્રકારનું અદત્ત ન લેતાં ત્રીજા પ્રતની પાંચ ભાવનાઓથી વાસિત થઈ વર્તન કરવું જોઈએ. ૨૮-૨૯.

ચોથા મહાવ્રતની ભાવના.

સ્ત્રીપંડપશુમદ્વેષ્માસનકુટ્યાંતરોજ્જનાત્ ।

સરાગસ્ત્રીકથાત્યાગાત્ પ્રાગ્રતસ્મૃતિવર્જનાત્ ॥ ૩૦ ॥

સ્ત્રીરમ્યાંગેક્ષણસ્વાંગસંસ્કારપરિવર્જનાત્ ॥

પ્રજ્ઞાતાત્યજનત્યાગાત્ વ્રહ્મચર્યં તુ ભાવ્યેત્ ॥ ૩૧ ॥

શ્રી, નપુંસક અને જનાવરોવાળાં ઘર, આસન, અને ભીંતના આંતરે રહેવાનું ત્યાગ કરવે કરી ૧, રાગ પેદા થાય તેવી શ્રીની કથાઓનો ત્યાગ કરવે કરી ૨, પહેલી અવસ્થામાં અનુભવેલ વિપયોની સ્મૃતિ (યાદી) ન કરવે કરી ૩, શ્રીઓના રમણિક અંગો ન જોવે કરી ૪, અને પોતાના શરીરના ઉપર તેવા શલ્યગારનો ત્યાગ કરવે કરીને, રક્ષવાળા અને પ્રમાણથી અધિક આહારનો ત્યાગ કરવે કરીને પ્રહ્મચર્ય વ્રતને ભાવિત (વાસિત) કરવું. ૩૦-૩૧.

વિવેચન:—પ્રહ્મચારી પુરૂષોએ કે સ્ત્રીઓએ, જે ઠંકાણે શ્રીઓ કે પુરૂષો રહેતા હોય, પછી તે એકલાં હોય કે જોડલાં હોય, તેવા ગૃહોમાં ન રહેવું જોઈએ, તેનાં આસનો ઉપર ન બેસવું જોઈએ, અને તેવાં સુકામોની ભીંતોને આંતરે પણ ન રહેવું જોઈએ. તેમ રહે તો તેમના પરિચયથી તેમને જોવાથી—અને તેમના વિષયાદિ સંબંધી શબ્દો સાંભળવાથી મોહની ઉત્પત્તિ થવાનો સંભવ છે, એટલુંજ નહિ પણ વ્રત ભંગ થવાનો પણ ભય છે. તેવીજ રીતે નપુંસકો જેમને શ્રી પુરૂષ બેઠો અભિલાષ થાય છે તે રહેતા હોય, અને પશુઓ વિગેરેનાં જોડલાંઓ કે એકલાં રહેતાં હોય, તેવાં ઘરો, તેવાં આસનો કે તેવાં ઘરોની ભીંતના આંતરે રહેવાથી પૂર્વે કહેલ દોષો ઉત્પન્ન થવા સંભવ છે. પ્રહ્મચારી પુરૂષોએ રાગવાળી શ્રીઓ સાથે કથાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અથવા શ્રીની કથાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અથવા એકલી શ્રીઓ સાથે વાર્તાલાપ કે ધર્મ સંબંધી પણ કથાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ધર્મ કથા ત્યાગ કરવાનો હેતુ એ છે કે ધર્મ કરતાં ધાડ આવી નાય. આ - કહેવત પ્રમાણે પોતાના

ચારિત્રમાં આમી લાવી બીજાનું સુધારવા પ્રયાસ ન કરવો જોઈએ. ૨. ગૃહસ્થાશ્રમમાં ભોગવેલ વિષયો ચાલુ કરવાથી વિકાર થઈ આવે છે. કામની ઉત્પત્તિજ વિચારથી છે. પૂર્વના વિચારનું આલંબન મળતાંજ સત્તામાં રહેલ વેદોદય પ્રબળ અને પ્રગટ થાય છે. તે દૂર કરવા માટે તેવા વિચારો સ્મૃતિમાં ન લાવવાએ ઉત્તમ રસ્તો છે. ૩.

સ્ત્રીઓનાં રમણિક અંગ ઉપાંગો જોવાથી વિષયને લગતી મળે છે. જો કે સ્ત્રી દૂર છે, પોતાની પાસે નથી, તથાપિ જેમ ખટાશને જોવાથી દાઢમાંથી પાણી છૂટે છે. તેવીજ રીતે દૂર રહેલી સ્ત્રીના અંગોપાંગો રાગ દૃષ્ટિથી જોતાં મન દ્રવિત થાય છે. ૪.

ઘણા રસવાળું, સ્નિગ્ધ ચીજોવાળું અને પરિભ્રાણથી અધિક અન્નાદિ લેવાથી પણ ઈંદ્રિયો મજબુત અને મદોન્મત્ત થઈ વિષય વિકાર પ્રત્યે દોડે છે. માટે બ્રહ્મચારી પુરુષોએ કે સ્ત્રીઓએ બલિષ્ઠ રસાદિવાળો અને પરિભ્રામથી અધિક જોરાક ન લેવો જોઈએ, પણ શરીરને પોષણ મળે, ઈંદ્રિયો ઉન્મત્ત ન થાય, અને દરેક કાર્યો પોતાના પ્રમાણમાં ખની શકે, તેટલો ને તેવો જોરાક લેવો જોઈએ. ૫. આ પાંચ ભાવનાઓથી બ્રહ્મચર્યનું રક્ષણ કરવું અને વૃદ્ધિ પમાડવી. ૩૦-૩૧.

પાંચમા અપરિગ્રહવ્રતની ભાવના.

સ્પર્શે રસે ચ ગંધે ચ રૂપે શબ્દે ચ હારિણિ ।

પંચસ્વર્ત્તાંદ્રિયાયેષુ ગાઢં ગાર્ધ્યસ્ય વર્જનમ્ ॥ ૩૨ ॥

एतत्पञ्चामनोऽंशेषु सर्वथा द्वेषवर्जनम् ।

आकिंचन्यनव्रतस्यैवं भावनाः पंच कीर्तिताः ॥ ૩૩ ॥

સ્પર્શ, રસ, ગંધ, રૂપ અને શબ્દ આ પાંચ ઈંદ્રિયના મનોહર વિષયોને વિષે ગાઢ (ઘણી) આસક્તિનો ત્યાગ કરવો અને તેજ પાંચ ઈંદ્રિયોના અમનોર (ખરાબ) વિષયોને વિષે સર્વથા દ્વેષનો ત્યાગ કરવો. તે અકિંચન્ય (અપરિગ્રહ યા નિર્મમત્વ) વ્રતની પાંચ ભાવનાઓ કહેલી છે. ૩૨-૩૩.

વિવેચન—કેટલાએક મનુષ્યો એમજ સમજે છે કે પૈસાનો કે ઘરનો ત્યાગ કર્યો એટલે ત્યાગ થઈ ગયો. પણ એમ નથી. મુર્છા પરિગ્રહો યુક્તો નાયપુત્તેજ તારણા જગના જીવેતુ' ધર્મોપદેશ આપી રક્ષણ કરનાર જ્ઞાતપુત્ર મહાવીર દેવે મુર્છાનેજ પરિગ્રહ કહ્યો છે. આ ત્યાગનો ધનમાં કે ઘરમાંજ સમાવેશ ન કરતાં તેને પાંચે ઇન્દ્રિયના સારા કે ખરાબ દરેક વિષયમાં લાજુ પાડવામાં આવ્યો છે. અને તે એ છે કે સારા વિષયોમાં રાગ ન કરવો અને ખરાબ વિષયોમાં દ્વેષ ન કરવો. આ પાંચ લાવનાઓ છે. અને તે ખરેખર અપરિગ્રહ કે નિર્મમત્વને તેની છેલ્લી હદ સુધી પહોંચાડે છે. ૩૨-૩૩.

અન્ય રીતે ચારિત્ર યોગ.

અથવા પંચસમિતિગુપ્તિત્રયપવિત્રિતમ્ ।

ચરિત્રં સમ્યક્ચારિત્રમિત્યાહુર્મુનિપુંગવાઃ ॥ ૩૪ ॥

અથવા પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિથી પવિત્ર ચરિત્ર (આચરણ) ને તીર્થંકરો સમ્યક્ ચારિત્ર કહે છે.

વિવેચન:—ચારિત્રનો મુખ્ય ભાગ ગુપ્તિ છે. અને સમિતિ અપવાદ ભાગ છે. મન, વચન અને શરીરના યોગોનો નિરોધ કરવો તે ગુપ્તિ છે. કાર્ય પ્રસંગમાં શાસ્ત્રઆજ્ઞા મુજબ ચતનાપૂર્વક મન, વચન અને શરીરના વ્યાપારને પ્રવર્તાવવાં તેને તીર્થંકરો ચારિત્ર કહે છે. ૩૪.

તે સમિતિ અને ગુપ્તિનાં નામો.

ઈર્યામાપેપણાદાનનિક્ષેપોસર્ગસંજ્ઞિકાઃ ।

પંચાહુઃ સમિતિસ્તિસ્તો ગુપ્તિસ્ત્રિયોગનિગ્રહાત્ ॥ ૩૫ ॥

ઈર્યા સમિતિ ૧. લાપા સમિતિ ૨. એપણા સમિતિ ૩. આદાન નિક્ષેપ સમિતિ ૪. ઉત્સર્ગ સમિતિ ૫. આ પાંચને સમિતિ કહે છે અને મન, વચન, કાયાના ત્રણ યોગોનો નિગ્રહ (રોધ) કરવો તેને ત્રણ ગુપ્તિ કહે છે. ૩૫.

ધર્યાસમિતિ એટલે શું ?

લોકાતિવાહિતે માર્ગે ચુંચિતે માસ્વદંશુભિઃ ।

જંતુરક્ષાર્થમાલોક્ય ગતિરીર્યા મતા સતામ્ ॥ ૩૬ ॥

અનેક લોકોથી ચલાએલા અને સૂર્યના કિરણોથી પ્રકટ હે-
ખાતા માર્ગે જંતુઓની રક્ષાને માટે જોઈને ચાલવું તેને સત્ પુરુષોએ
ધર્યાસમિતિ કહેલી છે. ૩૬.

વિવેચન:—જ્યારે કોઈ કાર્ય પ્રસંગે મુનિઓને ચાલવું પડે
ત્યારે પોતાની અને પરજીવોની રક્ષાને માટેજ જે રસ્તે અનેક લોકો
ચાલેલાં હોય તેવે રસ્તે ચાલવું. આમ કહેવાનો આશય એ છે કે
અનેક જીવોના ચાલવાથી તે રસ્તો અચિત્ત-પૃથ્વીકાય, વનસ્પતિ-
કાય અને ઝીણાં જંતુઓ વિનાનો થઈ ગએલો હોય છે. પણ જો
નયોજ રસ્તો પાડવામાં આવે તો તે ઠેકાણે પૃથ્વીકાયના જીવો તેમજ
તેવા ઉજડ માર્ગમાં અનેક ત્રસ જીવો ભરાઈ રહ્યા હોય છે તેનો
નાશ થાય છે. વળી ઉન્માર્ગે ચાલતાં કાંટા, કાંકરા, જાળાં વિગેરે
આવે તેથી પોતાના શરીરને પણ ઈજા થવા સંભવ છે. લોકોના
ચાલેલા માર્ગે પણ સૂર્યના કિરણોથી પ્રકાશિત થયે છતેજ ચાલવું
જોઈએ. તેમ ન કરવામાં આવે તો અંધારામાં પગ નીચે અનેક
જીવોનો વિનાશ થવા સંભવ છે. તેમજ ખાઈ, કાંટા કે એરી જીવોથી
પોતાના શરીરને પણ નુકશાન થવા સંભવ છે. લોકોનો ચાલેલો માર્ગ
સૂર્યથી પ્રકાશિત થયો હોય ત્યારે પણ સાડાત્રણ હાથ દૃષ્ટિ જમીન
ઉપર લાંબી પડે તેટલી નીચી દૃષ્ટિ રાખીને જીવોની પગ નીચે વિરાધના
ન થાય તેવી રીતે જોઈને ચાલવું તે ધર્યાસમિતિ કહેવાય છે. ૩૬.

ખીજી ભાષા સમિતિ.

અવગત્યાગતઃ સર્વજનીનં મિત્રભાષણમ્

પ્રિયા વાચંયમાનાં સા ભાષાસમિતિરુચ્યતે ॥ ૩૭ ॥

નિર્દોષી, સર્વ જીવને હિતકારી, અને પ્રમાણપેત (સ્વદ્ય, થોડું) જોલણું. તેને જાપા સમિતિ કહે છે. તે જાપા સમિતિ મુનિઓને પ્રિય છે; અથવા હિતકારી છે. ૩૭.

ત્રીજી એપણાસમિતિ.

દ્વિચત્વારિંશતા મિશ્નાદોપનિત્યમદૂપિતમ્ ।

મુનિર્યદન્નમાદત્તે સૈપણાસમિતિર્મતા ॥ ૩૮ ॥

મુનિઓ લિક્ષાના જેતાલીસ દોષોથી નિંતર અદૂપિત (દોષ રહિત) જે આહાર (અન્ન પાણી આદિ) ગ્રહણ કરે છે તેને એપણાસમિતિ કહે છે.

વિવેચન:—જેમ જમર સ્વાભાવિક ઉત્પન્ન થએલા કમળ ઉપર બેસી તેમાંથી રસ ગ્રહણ કરી પોતાના આત્માને સંતોષે છે, અને કંમળને પીડા ઉપજાવતો નથી, તેમ ગૃહસ્થોએ પોતાને માટે જનાવેલા આહારમાંથી, તેને દુઃખ ન થાય, ફરી જનાવવો ન પડે, તેવી રીતે સ્વદ્ય આહાર ગ્રહણ કરી મુનિઓ પોતાના દેહને પોષિત કરે છે, તેને એપણાસમિતિ કહે છે. લિક્ષાના જેતાલીસ દોષ પિંડનિર્યુક્તિસૂત્ર, કશવૈકાતિક સૂત્ર, ઉતરાધ્યયન સૂત્ર વિગેરે સ્થળેથી જોઈ લેવા. વિસ્તાર વિશેષ જોવાથી આંહી લખવામાં આવ્યા નથી. ૩૮.

ચોથી આદાનનિક્ષેપસમિતિ:

આસનાદીનિ સંવીક્ષ્ય પ્રતિલિખ્ય ચ યત્નતઃ ।

ગૃહ્ણીયાન્નિક્ષિપેદ્વા યન્ સાદાનસમિતિઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૩૯ ॥

આસનાદિક દૃષ્ટિથી જોઈને તથા એવા પ્રમુખથી પ્રમાર્જન કરીને યત્નાપૂર્વક લેવાં અથવા મૂકવાં તેને આદાનસમિતિ કહી છે. ૩૯.

વિવેચન:—આ તો જોનોનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે કે, નાતિવાપ્ત કંચન કોઈ પણ જીવને મારશે નહિ. જેમ જીજ્ઞ જીવોને મારવાની મનાઈ છે, તેમ પોતાના આત્માને પણ મારવો નહિ. ઉપયોગ રાખ્યા

સિવાય ઉન્મત્ત યા ઉચ્છ્રંબલપણે પ્રવર્તન કરતાં દરેક કાર્યમાં બીજા જીવોના મરણ સાથે પોતાનો આત્મા પણ કર્મથી મરાય છે, બંધાય છે. તેનો બચાવ પણ સાથેજ કરવાનો છે. અને ખરૂં પૂછો તો પોતાના જીવનો બચાવ કરવો તેજ બીજાના જીવોનો બચાવ છે. કારણ કે પોતે પોતાના આત્માને કર્મબંધ ન થાય, તેવો પ્રયત્ન કરવો શરૂ કર્યો કે બીજાનો બચાવ થઈ જાય. કેમકે બીજાને દુઃખ થાય તેવી પ્રવૃત્તિ કરવાથી પોતે કર્મથી બંધાય છે. માટેજ જોઈને ચાલવું, નિહાંપ બોલવું, નિહાંપ આહાર લેવો અને કાંઈ લેવું મૂકવું તે સર્વ યત્નાપૂર્વક, બીજા જીવોને દુઃખ ન થાય, અને પોતાનો કર્મબંધન થાય, તેમ કરવું કહ્યું છે. આસનાદિકમાં આદિ શબ્દથી વસ્ત્ર, પાત્ર, પાટ, પાટલાદિ કોઈ પણ વસ્તુ પોતાના ઉપયોગમાં આવતી હોય તે લેવી. તે સર્વ વસ્તુ દિવસે તો દૃષ્ટિથી જોઈને લેવી. સૂક્ષ્મ જંતુ હોવાનો સંભવ લાગે તો રજોહરણાદિથી પ્રમાર્જન કરીને લેવી મૂકવી. રાત્રીના વખતમાં રજોહરણથી પ્રમાર્જન કરવી, કારણ કે રાત્રે દૃષ્ટિથી જોવાનું ખારીક રીતે બનવું અશક્ય છે. આ પ્રમાણે આદાનનિષેપ-સમિતિ કહેલી છે. ૩૯.

પાંચમી ઉત્સર્ગસમિતિ.

કફમૂત્રમલપ્રાયં નિર્જંતુજગતીતલે ।

યત્નાદ્યદુત્સજેત્સાધુઃ સૌત્સર્ગસમિતિર્ભવેત્ ॥ ૪૦ ॥

સાધુ જે કફ, મૂત્ર, મલ અને તેના સરખી બીજા પણ વસ્તુ જંતુ વિનાની જમીન ઉપર યતનાપૂર્વક ત્યાગ કરે તેને ઉત્સર્ગ સમિતિ કહે છે. ૪૦

વિવેચન:—કફ, મૂત્ર અને મલાદિ વસ્તુઓ લીલી માટી કે લીલી જમીન, વનસ્પતિવાળી જગ્યા કે કોઈ પણ ત્રસ જગ્યાદિ યુક્ત જમીન ઉપર ત્યાગ ન કરવી. પણ તે સિવાયની સૂકી ધૂળ રેતી કે તેવી પંથરવાળી જમીન ઉપર ત્યાગ કરવી. દરેક ઠેકાણે કોઈ જીવને દુઃખ ન થાય તે સિદ્ધાંત લક્ષમાં રાખવાનો છે.

ત્રણ ગુણિમાં પ્રથમ મનોગુણિ કહે છે.

ત્રિમુક્તકલ્પનાજાલં સમત્વે મુપતિષ્ઠિતમ્ ।

આત્મારામં મનસ્તર્જ્જ્વર્મનોગુણિરુદાહૃતા ॥ ૪? ॥

કલ્પના જાલથી મુક્ત થએલા, સમભાવમાં સ્થિત થએલા, અને આત્મભાવમાં રમણ કરતા મનને જ્ઞાની પુરોષે મનોગુણિ કહેલી છે.

વિવેચન:—આર્ત અને રૌદ્રધ્યાનને કલ્પના જાલ કહેવામાં આવે છે. આવી કલ્પના જાલોથી પ્રથમ મનને મુક્ત કરવું જોઈએ. જુઓ! કે ધર્મધ્યાન એ પણ એક ઉચી હૃદની અપેક્ષાએ કલ્પના જાલ છે. તથાપિ પ્રથમ અભ્યાસીઓ માટે તેને કલ્પના જાળ ન ગણતાં આર્ત, રૌદ્રધ્યાનને કલ્પનાજાલ ગણવી. આર્ત રૌદ્ર વિનાની સ્થિતિમાં મનને મૂક્યા પછી ખીણ સ્થિતિ મનને સમભાવમાં સ્થાપિત કરવાની છે. આ સમભાવમાં આર્ત રૌદ્રધ્યાનનો આદર પણ નહિ, અને તિરસ્કાર પણ નહિ; અર્થાત્ ધર્મધ્યાનની સ્થિતિ ઉપર લાવી મૂકવું. આ સ્થિતિમાં અનેક જાતનાં શુભ આલંબનો લઈને મનને સ્થિર કરવાનું છે. સ્થિર કરવાનું છે એટલે અશુભમાં જતું રાષ્ટ્રી ધર્મધ્યાનના વિચારોમાં દબ કરવાનું છે. ત્યાર પછીની ત્રીજી સ્થિતિમાં મનને આત્મભાવમાં રમણ કરતું કરવાનું છે. આ આત્મભાવમાં કોઈ પણ જાતની માનસિક કલ્પના કરવાની નથી. સ્થૂળ વિચારોથી રહિત કરી નિર્વિકલ્પ કરવાનું છે. જ્યાં સુધી કોઈ પણ જાતની કલ્પના મનમાં હોય, કોઈ પણ જાતના વિચારો હોય ત્યાં સુધી મન આત્મભાવમાં કદી આવી શકતું નથી. આત્મભાવમાં મનને લાવવા માટે વિચારોને એક બાબુ કાઢી મૂકવાના છે; તેવા આત્મભાવમાં લય પામેલા મનને મનોગુણિ કહેલી છે. આ ઠેકાણે કેટલાક એવી શંકા કરે છે કે મનમાં વિચાર ન કરવો ત્યારે શું શૂન્ય થઈ જવું? કે જડ થઈ જવું? એવી શૂન્યતાની કે જડતાની સ્થિતિ, અમને જોઈતી નથી, વિગેરે કલ્પના કરનારા અત્યારના જ્ઞાનીઓએ જરા મહેનત લઈને પૂર્વે કહેલ ક્રમ પ્રમાણે અનુભવ મેળવી જોવો જોઈએ, તો તેઓને જણાશે કે શૂન્ય

થાઓ છો, જડ થાઓ છો કે આનંદના લોકતા થાઓ છો ? કેટલા-એક સારા વિચાર કરવા તેને મનોગુપ્તિ કહે છે, પણ તેઓ તે બાબતમાં ભૂલ ખાય છે. આ કલ્પના કરવાનો હેતુ તેમને એવો મળ્યો છે કે વચનગુપ્તિ અને વચન સમિતિ એ, જેમ મૌન કરવું, સત્ય, પથ્ય, મિત્ર વિગેરે સાફ બોલવું, વિગેરે કારણથી ભિન્ન પડે છે તેમ મનમાં નથી. તેઓને હું જણાવીશ કે જુઓ અહીં મનનો તેવો સમિતિ ગુપ્તિનો ભેદ નથી પાડ્યો, પણ કલ્પસૂત્રમાં મનોસમિતિ અને મનો-ગુપ્તિ એવો પ્રકટ ભેદ પાડેલો છે. તે પાઠ મહાવીર સ્વામીના દીક્ષા ગ્રંથથી કયાં બાદ તેમની સ્થિતિનું, યા તેમની પ્રવૃત્તિનું વર્ણન આપતાંજ આપવામાં આવે છે, અને અહીં જો કે પ્રકટ સમિતિગુપ્તિનો ભેદ નથી આપ્યો, તોપણ વિમુક્તરૂપનાજાલં, સમત્વે સુપ્રતિષ્ઠિત આ બે ભેદ મનોસમિતિના જણાય છે. ૪૧.

બીજી વચન ગુપ્તિ.

સંજ્ઞાદિપરિહારેણ ચર્માનસ્યાવલંબનમ્ ।

વાગ્વૃત્તેઃ સંવૃત્તિર્વા યા સા વાગ્ગુપ્તિરિદ્ધોચ્યતે ॥ ૪૨ ॥

સંજ્ઞાદિકનો ત્યાગ કરી જે મૌનપણું રાખવું તેને અથવા એ-કલી વચનની વૃત્તિઓને રોકવી તેને અહીં વચનગુપ્તિ કહે છે. ૪૨

વિવેચનઃ—હાથની, આંખની, આંગળીની કે ખોંખારા પ્ર-ગ્રહની સંજ્ઞાનો સર્વથા ત્યાગ કરવો. તેને અથવા સંજ્ઞા વિગેરે ખુલ્લું રાખી, વચનથી બોલવાનો નિરોધ કરવો, મૌન કરવું, તેને વચન-ગુપ્તિ કહે છે. ૪૨.

ત્રીજી કાયગુપ્તિ.

ઊપસર્ગપ્રસંગેઽપિ કાયોત્સર્ગજુપો મુનેઃ ।

સ્થિરીભાવઃ શરીરસ્ય કાયગુપ્તિર્નિગદ્યતે ॥ ૪૩ ॥

ઉપસર્ગ જેવા પ્રસંગે પણ કાયોત્સર્ગમાં (ધ્યાનમાં) રહેલા મુનિનો શરીર સંબંધી જે સ્થિર ભાવ (સ્થિરતા) તેને કાયગુપ્તિ કહે છે. ૪૩

અથવા બીજી રીતે કાયગુપ્તિ જતાવે છે.

શયનાસનનિષેપાદાનચંક્રમણેષુ યઃ ।

સ્થાનેષુ ચેષ્ટાનિયમઃ કાયગુપ્તિન્તુ સાપરા ॥ ૪૪ ॥

શયન કરવું, આસને બેસવું, મૂકવું, લેવું અને ચાલવું વિગેરે સ્થાને, તે તે ક્રિયાના સંબંધમાં નિયમ રાખવો, તેને બીજી રીતે કાય ગુપ્તિ કહે છે. ૪૪

एताश्चरित्रगात्रस्य जननात् परिपालनात् ।

संशोधनाच्च साधूनां मातरोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ ૪૫ ॥

જે માતા પુત્રના શરીરને પેદા કરે છે, દુધાદિ પાઈ શરીરનું રક્ષણ કરે છે, અને મળભૂત્રાદિથી શુદ્ધ કરે છે. તેમ આ પાંચ સંમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ, ચારિત્ર રૂપ શરીરને પેદા કરતી હોવાથી સાધુઓને આઠે માતા સમાન કહેલી છે. ૪૫.

ચારિત્ર વર્ણન ઉપસંહાર.

सर्वात्मना यतीन्द्राणामेतच्चारित्रमीरितं ।

યતિધર્માનુરક્તાનાં દેશતઃ સ્યાદગારિણામ્ ॥ ૪૬ ॥

આ ઉપર વર્ણન કરવામાં આંચું તે સર્વ વિરતિ ચારિત્ર ધારણ કરનાર મુનીંદ્રાને (મુનીઓને) માટે છે. યતિ ધર્મ ઉપર પ્રેમવાળા (પણ તે પ્રમાણે આદરવામાં અશક્ત) ગૃહસ્થીઓ માટે તે ચારિત્ર દેશથી (અમુક વિભાગથી) હોય છે. ૪૬.

વિવેચનઃ—ચારિત્રના અધિકારી પરત્વે એ વિભાગો કરવામાં આંચ્યા છે. એક સર્વ વિરતિ; બીજું દેશવિરતિ. પૂર્વે વર્ણન કરેલ પાંચ મહાવ્રતો મૂલગુણ અને આઠ પ્રવચન માતા ઉત્તર ગુણને જે પૂર્ણ રીતે પાળી શકે તે સર્વવિરતિ કહેવાય છે. આ સર્વ વિરતિ

ત્યાગીઓથીજ બની શકે છે. તે પ્રમાણે જેઓ પૂર્ણ આદર ન કરી શકે પણ સાધુ ધર્મમાં પ્રેમવાળા હોય તેમણે તે સ્થિતિ મેળવવા માટે અને પોતાની યોગ્યતામાં વધારો કરવા માટે દેશ વિરતિ (જેનું સ્વરૂપ હવે પછી કહેવામાં આવશે) તેનો આદર કરવો જોઈએ. દેશ વિરતિ એટલે સર્વ વિરતિનો અમુક અંશે આદર કરવો, આ કહેવાથી ચારિત્ર ધર્મનું વર્ણન સમાપ્ત કરી તેમાં પ્રવેશ કરી શકવા માટે અનુક્રમ બતાવે છે. ૪૬

ગૃહસ્થ ધર્મ અને નીતિપૂર્વક જીવન.

ન્યાયસંપન્નવિભવઃ શિષ્ટાચારપ્રશંસકઃ ।

કુલશીલસમૈઃ સાર્દ્ધં કૃતોદ્વાદોઽન્યગોત્રજૈઃ ॥ ૪૭ ॥

પાપભીરુઃ પ્રસિદ્ધં ચ દેશાચારં સમાચરન્ ।

અવર્ણવાદી ન ક્વાપિ રાજાદિપુ વિશેષતઃ ॥ ૪૮ ॥

અનતિવ્યક્તગુણે ચ સ્થાને મુપ્રાતિવેદ્યમેકે ।

અનેકનિર્ગમદ્વારવિવર્જિતનિકેતનઃ ॥ ૪૯ ॥

કૃતસંગઃ સદાચારર્માતાપિત્રોશ્ચ પૂજકઃ ।

ત્યજન્નુપપ્લુતં સ્થાનમપ્રવૃત્તશ્ચ ગર્હિતે ॥ ૫૦ ॥

વ્યયમાયોચિતં કુર્વન્ વેપં વિત્તાનુસારતઃ ।

અષ્ટભિર્ધીગુણૈર્યુક્તઃ શૃણ્વાનો ધર્મમન્વહમ્ ॥ ૫૧ ॥

અર્જીર્ણં ભોજનત્યાગી કાલે ભોક્તા ચ સાન્મ્યતઃ ।

અન્યોઽન્યાપ્રતિવંધેન ત્રિવર્ગમપિ સાધયન્ ॥ ૫૨ ॥

યથાવદતિર્થાં સાર્થાં દીને ચ પ્રતિપત્તિકૃત્ ।

સદાનભિનિવિષ્ટશ્ચ પક્ષપાતી ગુણેષુ ચ ॥ ૫૩ ॥

અદેશાકાલયોશ્ચર્યાં ત્યજન્ જાનન્ વલાવલમ્ ।

વૃત્તમ્થજ્ઞાનવૃદ્ધાનાં પૂજકઃ પોષ્યપોષકઃ ॥ ૫૪ ॥

દીર્ઘદર્શી વિશેષજ્ઞઃ કૃતજ્ઞો લોકવલ્લભઃ ।

સલજ્ઞઃ સદયઃ સૌમ્યઃ પરોપકૃતિકર્મઠઃ ॥ ૫૫ ॥

અંતરંગારિપદ્વર્ગપરિહારપરાયણઃ ।

વશીકૃતેન્દ્રિયગ્રામો ગૃહિધર્માય કલ્પતે ॥ ૫૬ ॥

પૈસો ન્યાયથી પેદા કરવો. ઉત્તમ આચારની પ્રશંસા કરવી. જુદા ગોત્રવાળા તથા કુલ અને આચાર જેનાં સરખાં હોય તેની સાથે વિવાહ કરવો. પાપથી લય રાખવો. પ્રસિદ્ધ દેશના આચાર પ્રમાણે આદર કરવો. કોઈના અવર્ણવાદ ન બોલવા, તેમાં રાજના અવર્ણવાદનો વિશેષ પ્રકારે ત્યાગ કરવો. ઘણા ખુદ્દા નહિ તેમ ઘણા શુભ નહિ તેવાજ ઘરમાં સારા પાડોશીની સાથે નિવાસ કરવો. મકાનમાં પેસવા નીકળવાનાં અનેક દ્વારો ન હોવાં જોઈએ. સદાચારવાળા મનુષ્યોની સોખત કરવી. માત પિતાની લક્ષિત કરવી. ઉપદ્રવવાળા સ્થાનનો ત્યાગ કરવો. અર્થાત્ તે સ્થળ મુકી બીજે સ્થળે જઈ વસવું. નિંદનીય કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ ન કરવી. આવકને અનુસારે ખર્ચ કરવો. પૈસાને અનુસારે વઆલૂપણાદિ વેશ પહેરવો. ખુદ્દિના આઠ ગુણ પેદા કરવા. નિરંતર ધર્મ સાંભળવા જવું. અજીણ થયું હોય તો લોજન ન કરવું, વખતસર શાંત લાવે લોજન કરવું. અન્યો અન્ય ધર્મ, અર્થ અને કામને બાધ ન આવે તેવી રીતે તે ત્રણે વર્ગનું સાધન કરવું. અતિથિ સાધુ અને દીન માણસની યથાયોગ (યોગ્યતાનુસાર) લક્ષિત કરવી. નિરંતર ખોટો કદાચદ ન રાખવો. ગુણવાન પુરુષોના ગુણને વિષે પક્ષપાત કરવો. નિષેધ કરેલા દેશમાં કે નિષેધ કરેલા કાળમાં ગમન ન કરવું. પોતાની શક્તિ કે નિર્બળતાનો જાણનાર થવું. મતમાં રહેલાં, જ્ઞાનથી કે ઉભરથી વૃદ્ધ માણસોનું યોગ્યતાનુસાર પૂજન કરનાર થવું. પોષણ કરવા લાયક પોતાના પરિવારનું પોષણ કરનાર, અને દીર્ઘ દૃષ્ટિવાન થવું, ગુણ અને અવગુણનો અંતર જાણનાર, કરેલા ગુણને જાણનાર લોકને વહીવટ, લજ્જાવાન, દયાવાન, સૌમ્ય (શાંત) પ્રકૃતિવાળા, પદોપકાર કરવામાં તત્પર, કોપ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દેવ આ અંતરંગ છ શત્રુઓનો પરિહાર કરવામાં પ્રયત્નવાન અને ઈન્દ્રિયોના સમૂહને વશ કરનાર મનુષ્ય ગૃહસ્થ ધર્મ (દિશવિરતિ આરિત્ર) પાળવાને યોગ્ય થાય છે. ૪૭ થી ૫૬.

વિવેચન—ધન ન્યાયથી પેદા કરવું જોઈએ. એટલે સ્વામી દ્રોહ, મિત્ર દ્રોહ, વિશ્વાસિતને ઠગવું અને ચોર્યાદિ નિંદનીય વ્યાપારોનો ત્યાગ કરી, પોતપોતાના વર્ણને અનુસારે સદાચારથી ધન પેદા કરવું તે ન્યાયસંપન્ન દ્રવ્ય કહેવાય છે. ૧

શિક્ષાચાર પ્રશંસા—જ્ઞાનથી વૃદ્ધ અથવા વયથી વૃદ્ધ પુરૂષોની સેવા કરી ઉત્તમ શિક્ષા મેળવી હોય, તેવા પુરૂષોના આચારની યા ચારિત્રની પ્રશંસા કરવી તે શિક્ષાચાર પ્રશંસા. ૨.

કુળાચાર અને મધ, માંસ, રાત્રિભોજન આદિ પરિહાર રૂપ આચાર જેના સરખા હોય, જુદા જુદા ગોત્રના અને એક ધર્મના હોય તેમની સાથે ગૃહસ્થોએ વિવાહ કરવો. ધનાઢય સાથે ગરીબનો અને ગરીબ સાથે ધનાઢયનો તથા પરધર્મી સાથે વિવાહ થતાં તેઓની આખી જીંદગી કલેશિત અને દુઃખદાયક નીવડે છે. ૩.

પાપભીરુ—હા અને અહા દુઃખતા કારણરૂપ કર્મોથી ભય પામનાર, ચોરી, પરદાશ અને જુગાર આદિથી આ લોકમાં વિહંગના થાય છે, તે પ્રસિદ્ધ છે, અને મધમાંસસેવનાદિથી શાસ્ત્ર વર્ણિત નરકાદિ પેદાના મળે છે તેથી ભય પામનાર ૪.

શિક્ષા પુરૂષોને સંમત અને ઘણા વખતથી ચાલતો આવેલો ભોજન વસ્ત્રાદિ આચાર ઉલ્લંઘન કરવાથી તદ્દેશવાસી લોકો સાથે વિરોધ થવા સંભવ છે. અને તેમ થતાં પરિણામ સારું આવતું નથી.

જઘન્ય, મધ્યમ યા ઉત્કૃષ્ટ પ્રાણીઓના સંગ્રહમાં અવર્ણવાદ ન બોલવા, અવર્ણવાદ બોલવાથી, બીજાનો પરાલભ કરવાથી અને આત્મ પ્રશંસા કરવાથી નીચ ગોત્ર બંધાય છે, કે જે કરોડો વર્ષે સુકાવું સુસ્કેલ થાય છે. જ્યારે બીજા સામાન્ય મનુષ્યનો અવર્ણવાદ ન બોલવો તો રાજા, મંત્રી આદિનો અવશ્ય નજ બોલવો કેમકે તેથી તત્કાળ વિપરીત પરિણામ આવે છે. ૬.

ઘરમાં જવા આવવાનાં અનેક દ્વારો ન રાખવાં. તેથી ચોર, જાન આદિથી ધન, સ્ત્રી વિગેરેનો નાશ થવા સંભવ છે. વળી તે ઘર શલ્યાદિરહિત સ્થાને, શકુન, સ્વપ્ન, ઉપશ્રુતિ આદિ નિમિત્ત બળે કરી ઉત્તમ સ્થાનકે બનાવવું જોઈએ. જો તદ્દન ખુલ્લું હોય, આજીવન

બાળુ ધરે ન હોય, તો ચોરાદીનો લય સંભવે છે, અને તદ્દન ગુપ્ત હોય તો શોભા ન આપે તેમજ અગ્નિ આદિ ઉપદ્રવ વખતે મોટી મુશ્કેલીમાં ઉતરવું પડે છે. ૭.

આ લોક, પરલોકના હિતકારી આચરણોવાળા પુરુષોની માથે સોળત કરવી. ૮.

માત પિતાને ત્રણ વખત નમસ્કાર કરવાથી, પરલોક હિતકારી અનુદાનમાં ભેગાવાથી, દરેક કાર્યમાં તેમની આજ્ઞા મેળવવાથી, ઉત્તમ વસ્તુ આપવાથી અને તેમના જમવા પછી જમ્યાથી તેમનું પૂજન કર્યું કહી શકાય છે. ૯.

સ્વરાજ્ય તરફથી યા પરરાજ્ય તરફથી લયવાળા, દુર્લિપ્ત, મરફી અને તેવા બીજા ઉપદ્રવોથી અસ્વસ્થ થએલાં ગામ, શહેર, સ્થાન આદિનો ત્યાગ કરવો. જો ત્યાગ કરવામાં ન આવે, તો પૂર્વે ઉપાર્જન કરેલાં ધર્મ, અર્થ, કામાદિનો વિનાશ થાય, અને નવીન ઉપાર્જન થતાં ન હોવાથી ઉભયલોક ભ્રષ્ટ થવાય. ૧૦.

દેશ, જાતિ અને કુલની અપેક્ષાથી ગર્હિત કાર્યો; જેવાં કે કૃષિકર્મ, મદિરાદિકનો વ્યાપાર મદિરાનું પાન વિગેરે ત્યાગ કરવાં. ૧૧.

કુટુંબનું પોપણુ કરવામાં પોતાના ઉપલોગમાં, અને દેવતા, અતિથિપૂજન આદિ પ્રયોજનમાં દ્રવ્યનો વ્યય આવકને અનુસારે રાખવો. આવકના પ્રમાણથી અધિક ખર્ચ રાખતાં લોકમાં અવિશ્વાસ, ધર્મની હાનિ, લઘુતા અને લિપ્તકતા વિગેરે પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨.

વત્રાલંકારાદિ વેષ, વૈભવ, જાતિ, દેશ અને કાલાનુસાર રાખવા. તે સિવાય લોકમાં હાંસીપાત્ર થવાય છે. ૧૩.

ધર્મ સાંભળવાની ઇચ્છા, ૧. ધર્મ સાંભળવો, ૨. શાસાર્થ ગ્રહણ કરવો, ૩. ભૂદ્વી ન જવાય તેમ ધારી રાખવો, ૪. વિજ્ઞાત અર્થને અવલંબીને બીજા વિતરકોં કરવા, ૫. વિરૂદ્ધ અર્થથી વ્યાવર્તન કરવું, ૬. પદાર્યોનું જ્ઞાન, ૭. અને તત્ત્વજ્ઞાન, ૮. આ આઠ બુદ્ધિના ગુણો છે, તે ધારણ કરવા, ૧૪. નિરંતર ધર્મ શ્રવણ કરવો, તેથી ઉત્તરોત્તર ગુણની વૃદ્ધિ થાય છે. ૧૫.

અણર્થ થતાં ભોજનનો ત્યાગ કરવો, કેમકે તેથી રોગ વિ-

શેષ વૃદ્ધિ પામે છે. મળ તથા વાયુનો ખરાબ ગંધ, વિષ્ટા થોડી થોડી આવે, શરીર ભારે જણાય, અરૂચિ થાય, અને ખરાબ ઓડકાર આવે આ છ અલ્પર્ણનાં લક્ષણ છે ૧૬.

લોજનના અવસરે પ્રમાણોપેત જમવું, લલુતાથી અધિક ન જમવું. તેમ યતા અગ્નિ મંદતા, વિરેચન, વમન અને મરણાંગત રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૭

અન્યોન્ય બાધ ન આવે તેમ ધર્મ, અર્થ, અને કામનું સેવન કરવું એકલા કામના સેવનમા ધન તથા ધર્મની હાનિ છે, એ કહ્યું ધન મેળવનારને તે ધનનો લોકતા કોઈ થાય છે અને પાપ પોતે બાંધે છે. અને એકલા ધર્મને સેવનારનો ગૃહસ્થાશ્રમ ચાલી શકતો નથી માટે અન્યોન્ય બાધા ન પડોયે તેમ ત્રણે વર્ગનું સેવન કરવું

નિરંતર જેની ધર્મ પ્રવૃત્તિમા મરણ છે તે અતિથી, ઉત્તમ આચારમા આસક્ત તે સાધુ, અને દીન શક્તિ વિનાના; તેમની યથા યોગ લાયકાત પ્રમાણે લક્ષિત કરવી ૧૮

ખોટો, બાણી પૂછને કદાચહ ન કરવો ૨૦

મૌજન્ય, ઔદાર્ય, દાક્ષિણ્યતા આદિ ગુણવાન જીવોનો પક્ષપાત કરવો, એટલે તેમનું બહુમાન, નહાયકરણ, અનુકૂલાચરણ વિગેરે કરવું. ગુણવાનના ગુણ પક્ષપાતથી પોતે ગુણવાન બને છે ૨૧

અનાર્ય પ્રમુખ પ્રતિપેધવાળા દેશમા અને રાત્રિ પ્રમુખ કાળમાં જવા આવવાનો ત્યાગ કરવો. પ્રતિપેધવાળા દેશકાળમા ચાલનાર અનેક પ્રકારની આફતમા તથા ધર્મ હાનિમા આવી પડે છે ૨૨.

દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી પોતાની શક્તિ બાણીને કોઈ પણ કાર્યનો પ્રારભ યા ત્યાગ કરવો. તેમ કરતા તેનો પ્રારભ સફળ થાય છે નહિતર તેનું પરિણામ દુ ખદ આવે છે ૨૩.

આનાચારના પરિહાર અને સમ્યગ્ આચારમા રહેલા મતધારી મનુષ્યો તથા હેય ઉપાદેય વસ્તુના નિશ્ચયમા જ્ઞાનવૃદ્ધ તેમનું પૂજન કરવું, બોલાવવા, આસન આપવું, તથા અભ્યુત્થાન કરવું આવા-જ્ઞાની પુરૂષો કટપવૃક્ષની માફક સદુપદેશ આપવારૂપ તત્કાળ ક્ષણ આપનાર થાય છે. ૨૪.

અવશ્ય પોપવા લાયક માતાપિતા, સ્ત્રીપુત્રાદિનું પોપણ કરવું. ૨૫.
કોઈ પણ કાર્યનો પ્રારંભ કરતાં પૂર્વાપર અર્થ અનર્થ સંબંધી વિચાર કરવો. તે દીર્ઘદર્શી વિચાર કર્યો સિવાય કાર્ય કરનાર કોઈ વખત મોટી આફતમાં આવી પડે છે. ૨૬.

વસ્તુ-અવસ્તુ, કૃત્ય-અકૃત્ય, સ્વ-પર, ઇત્યાદિના અંતરને જાણનાર વિશેષજ્ઞ કહેવાય છે, અવિશેષજ્ઞ પુરૂષમાં પશુધી કાંઈ અધિકતા નથી. ૨૭.

અન્યના કરેલા ઉપકારને જાણવો જોઈએ. ગરજ સરી ને વેદ વેરી એમ કરનાર માણસ ઉત્તમ લાલ મેળવી શકતો નથી. ૨૮.

વિનયાદિ શુભોચ્ચે કરી લોકોને વસ્તુલ થવાય છે, જે લોક-વહુલ નથી તે પોતાના ધર્મોનુષ્ઠાનને પાળુ દ્વિપિત કરે છે, એટલુંજ નહિ પણ ખીજના બોધી ખીજનો પણ નાશ કરે છે. ૨૯.

લજ્જાવાન્ થવું, લજ્જાવાન્ માણસ પ્રાણનો ત્યાગ કરે, પણ પોતાની પ્રતિજ્ઞા ખંડિત ન કરે. ૩૦.

દુઃખી જંતુઓનું દુઃખથી રક્ષણ કરનાર માણસ દયાવાન્ કહેવાય છે, દયા ધર્મનું મૂળ છે. ૩૧.

મૌમ્ય-અકૂર આકાર રાખવો. કુર સ્વભાવવાળા જીવો લોકોને ઉદ્દેગનું કારણ થાય છે. ૩૨.

પંરને ઉપકાર કરવામાં તત્પર થવું. ૩૩.

કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર એ છ અંતરંગ શત્રુઓને દુર કરવામાં તત્પર થવું. ૩૪.

ઈંદ્રિયોના સમુદાયને વશ કરનાર થવું. આ ઈંદ્રિય વિજયી ગૃહસ્થ ધર્મને લાયક સમજવો. સર્વથા વિજય તો સાકું ધર્મને યોગ્ય છે. ૩૫.

આ પ્રમાણે વર્તન કરનાર, શુભ ધારણ કરનાર મનુષ્યો ગૃહસ્થ ધર્મને લાયક થાય છે.

इति श्रीआचार्यहेमचंद्रविरचिते योगशास्त्रे मुनि केशरविजयगणिकृत-
याज्ञवल्क्ये प्रथमः प्रकाशः ।

દ્વિતીયઃ પ્રકાશઃ પ્રારમ્ભ્યતે.

ગૃહસ્થ ધર્મમાં પ્રથમ સમ્યક્ત્વ.

સમ્યક્ત્વમૂલ્યાનિ પંચાશુવ્રતાનિ ગુણાશ્રયઃ

શિક્ષાપદાનિ ચત્વારિ વ્રતાનિ ગૃહમેધિનાં ॥ ૧ ॥

સમ્યક્ત્વપૂર્વક પાંચ અણુવ્રતો, ત્રણ શુણુવ્રતો, અને ચાર શિક્ષાવ્રતો એમ ગૃહસ્થ ધર્મનાં બાર વ્રતો છે, જે અનુક્રમે બતાવવામાં આવશે.

પ્રથમ સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ બતાવે છે.

યા દેવે દેવતાશુદ્ધિર્ગુરૌ ચ ગુરુતામતિઃ

ધર્મે ચ ધર્મધીઃ શુદ્ધા સમ્યક્ત્વમિદમુચ્યતે ॥ ૨ ॥

જે દેવને વિષે દેવપણાની બુદ્ધિ, શુદ્ધને વિષે શુદ્ધપણાની બુદ્ધિ, અને ધર્મ વિષે શુદ્ધ ધર્મ બુદ્ધિ તે સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. ૨

વિવેચનઃ—જ્ઞાનરૂપ વૃક્ષનું મૂળ સમ્યક્ત્વ છે. જો મૂળ ન હોય તો વૃક્ષ હોતું નથી, તેમ સમ્યક્ત્વ ન હોય તો જ્ઞાન હોતું નથી. પુણ્ય રૂપ નગરનાં દ્વાર તુલ્ય સમ્યક્ત્વ છે. જો દ્વાર ન હોય તો શહેરમાં પ્રવેશ થતો નથી, તેમ સમ્યક્ત્વ ન હોય તો પુણ્ય-નુભવી પુણ્ય હોતું નથી. મોક્ષરૂપ મહેલના પાયાતુલ્ય સમ્યક્ત્વ છે. જો પાયો ન હોય તો મહેલ બનતો નથી, તેમ સમ્યક્ત્વ ન હોય તો મોક્ષ મળતું નથી. સર્વ સંપદાના નિધાન સરખું સમ્યક્ત્વ છે. જેમ રત્નોના આધારભૂત સમુદ્ર છે, તેમ શુણુ રત્નોના આધાર-વાળું સમ્યક્ત્વ છે, ચારિત્રરૂપ ધનના પાત્ર સરખું સમ્યક્ત્વ છે. જેમ આધાર સિવાય ધન રહી શકતું નથી, તેમ ચારિત્ર રૂપ ધન, સમ્યક્ત્વ રૂપ આધાર સિવાય ધન રહી શકતું નથી, આવા ઉત્તમ

ખીજ દેવની આજ્ઞા શા માટે માન્ય ન કરવી? કુદેવનું લક્ષણ, ૮૩

વખત સુખ આપનારી યા રહેનારી વસ્તુ માટે જ્યારે મનુષ્યો જનતી ચોકસી કરે છે, તો લવોલવ સુખ આપનાર ધર્મ માટે કાંઈપણ પ્રયાસ કરવામાં ન આવે એ કેટલું બધું ચોચનીય છે !

દેવ, ગુરુ અને ધર્મ એ ત્રણમાંથી પ્રથમ દેવનું
સ્વરૂપ બતાવે છે.

सर्वज्ञो जितरागादिदोषसैलोक्यवृजितः ॥

ययास्थितार्यवादी च देवोर्हन् परमेश्वरः ॥ ४ ॥

સર્વજ્ઞ, ભૂત, લવિધ્ય અને વર્તમાન સંબંધી સર્વ દ્રવ્યોના ભણ, રાગ દેવાદિ દોષોને છૂતનાર, ત્રણ લોક સંબંધી દેવ મનુષ્યોથી પૂજનીય, અને સત્યવક્તા તે દેવ, અર્હત, યા પરમેશ્વર કહેવાય છે; અથવા તે પરમ ઐશ્વર્યવાન અર્હન્ દેવ કહેવાય છે. ૪.

ध्यातव्योऽयमुपास्योयमयं शरणमिष्यतां ॥

अस्यैव प्रतिपत्तव्यं शासनं चेतनास्ति चेत् ॥ ५ ॥

જો તમારામાં કોઈ સદ્ અસદ્ વિચાર કરવાની બુદ્ધિ, યા ચેતના હોય તો આ દેવનું ધ્યાન કરશું, આની ઉપાસના કરવી, આનું શરણ ધરિશું (લેવું) અને આ દેવનીજ આજ્ઞા અંગીકાર કરવી. ૫.

ખીજ દેવની આજ્ઞા શા માટે માન્ય ન કરવી?
કુદેવનું લક્ષણ.

ये स्त्रीशस्त्राससूत्रादिरागार्थकलंकिताः ॥

निग्रहानुग्रहपरास्ते देवाः स्युर्न मुक्तये ॥ ६ ॥

જે દેવો સ્ત્રી, શસ્ત્ર અને જપમાલાદિ રાગના ચિન્હોથી દૂષિત છે અને ખીજને નિગ્રહ તથા અનુગ્રહ કરવામાં તત્પર છે, તે દેવોના ઉપાસનાદિ મુક્તિને માટે થતા નથી.

નિષ્પક્ષપાત બુદ્ધિથી મધ્યસ્થ રહી ગમે તે દર્શનકાર જો આ દેવના સંબંધમાં વિચાર કરશે તો અમને ખાતરી છે કે તે અવશ્ય વીતરાગ પરમાત્માનું જ શરણ લેવા, અને ધ્યાન યા ઉપાસના કરવા પ્રેરાશે.

વિશેષતઃ કુદેવનાં લક્ષણો બતાવે છે.

નાદ્યાદદ્દહાસંસંગીતાદ્યુપપ્લવવિસંસ્થૂલાઃ ॥

લંભયેયુઃ પદં ગાન્તં પ્રપન્નાન્ પ્રાણિનઃ કર્થં ॥ ૭ ॥

જો દેવો નાટક, અદ્દહાસ્ય, અને સંગીતાદિ ઉપદ્રવોથી આત્મ-સ્થિતિમાં વિસંસ્થૂલ, (લીલા-અસ્થિર) થયેલા છે; તેઓ પોતાના આશ્રિત ભક્તોને કેવી રીતે શાંત પથ મોઝ પમાડી શકે ?

કુચુરનાં લક્ષણ.

મહાવ્રતધરા ધીરા મૈક્ષમાત્રોપજીવિનઃ ॥

સામાયિકત્યા ધર્મોપદેશકા ગુરવો મતાઃ ॥ ૮ ॥

અહિંસા, સત્ય, અઘ્યાર્થ, પ્રહ્લ્યાર્થ અને નિષ્પરિચ્છેદરૂપ મહાવ્રતને ધારણ કરનાર, પરિચ્છેદાદિ સહન કરવામાં ધીર, મધુકર વૃત્તિએ શિક્ષા કરી જીવન ચલાવનારા, સમભાવમાં રહેલા અને ધર્મોપદેશ અર્પનારને શુરૂ માનેલા છે. (કહેવામાં આવે છે.)

કુચુરનાં લક્ષણ.

સર્વાભિલાપિણઃ સર્વભોજિનઃ સપરિમહાઃ

અન્નદ્વચારિણો મિથ્યોપદેશકા ગુરવો ન તુ ॥ ૯ ॥

સર્વ વસ્તુઓના અભિલાષી, ભક્ષ્યાભક્ષ્યાદિ સર્વ ભોજન કરનાર ધન, સ્ત્રી, પુત્ર, આદી પરિચ્છેદધારી, અપ્રહ્લ્યાચારી, અને મિથ્યા ઉપદેશ દેવાવાળા શુરૂઓ નજ કહેવાય. ૯.

કરી આલ્યા જતા અને મારી તો દિન પ્રતિદિન પરિશ્રદ્ધની એટલે રાજ્ય વધારવાની અને નવીન સ્ત્રીઓના પરિશ્રદ્ધની ઈચ્છા શાંત થતી નથી. માટે આવું નિદાન તમે જ્યાં સુધી શોધી નહિ આપો ત્યાં સુધી તમારું વર્ષાસન અને કથા બેઠે બંધ કરવામાં આવે છે. ધર્મ-શુર ઉદાસ થયો. પુત્રને વાત જણાવી. પુત્રે જવાબ આપ્યો કે તેનો ઉત્તર હું રાજાને આપીશ. તેનો પિતા ખુશી થયો અને રાજાને વાત જણાવી કે મારો પુત્ર જવાબ આપશે. રાજાને હર્ષ થયો. ઉત્કંઠિત થએલા રાજાએ તેના પુત્રને બોલાવ્યો અને તે ના કહેવાથી રાજા તેને સાથે લઈ એક વનમાં ગયો. વૃક્ષની ઘાટી છાયા નીચે બેસી રાજા પ્રશ્નનો ઉત્તર માગે છે: છોકરાએ જવાબ આપ્યો કે આ વૃક્ષના પાતળા થડ સાથે તમે બાથ લીડો. રાજાએ તેમ કરવાથી તેને છોકરાએ એક વસ્ત્રવડે મજબુત બાંધી લીધો. પછી છોકરાએ પોતાના પિતાને કહ્યું “ પિતાજી, તમે પણ ચાલો. ” બે ચાર વૃક્ષની આગળ જઈ એક ઝાડ સાથે તેને પણ બાથ લીડાવી, અને મજબુત બાંધી લીધો. રાજા સંકોમળ હોવાથી વખત વધુ ચતાં ખુબ પાડી ઉઠ્યો “ ઓ ધર્મશુર, મને છોડાજ. ” ત્યારે થોડે ઈટે બંધાયેલા શુરએ જવાબ આપ્યો કે હું કેવી રીતે છોડાવું ? કેમકે હું બંધાયેલો છું. આમ એક બીજાના શબ્દો સાંભળી છોકરો હસતો ત્યાં આવ્યો અને રાજાને તથા પોતાના પિતાને છોડ્યા. રાજા શરસે થયો અને તેણે છોકરાને કહ્યું કે મૂર્ખા, ઉત્તર ન આપતાં ઉલટો બાંધીને આલ્યો ગયો ! છોકરાએ ઉત્તર આપ્યો “ કેમ મહારાજ. મૂર્ખા હું કે તમે ? ” તમારા પ્રશ્નનો ઉત્તર તમને મળ્યો છતાં હજી સમજત્યા નહિ !

બંધેકુ બંધા મીલે, છુટે કૈન ઉપાય ?

કર સેવા નિઝંથકી, પલમે દીયે છુટાય.

હે રાજા, તું બંધાયેલો અને મારો પિતા પણ બંધાયેલો; બેમાંથી કોણ કોને છોડાવે ? હું બંધાયેલો નહોતો તો મેં બેઠેને છોડ્યા, તેમ સંસાર સુખ અભિલાષી મારો પિતા મોહજાળથી બંધાયેલ તે તને કેવી રીતે વેરાગ્યોપદેશ આપી શકે, અને છોડવી શકે ? માટે જા, કોઈ નિર્ઐયની-ત્યાગીની-સેવા કર. ને તને થોડા વખતમાં છો-

કરી આપ્યા જતા અને મારી તો દિન પ્રતિદિન પરિચરની એટલે રાજ્ય વધારવાની અને નવીન સ્ત્રીઓના પરિચરની ઈચ્છા શાંત થતી નથી. માટે આતુ' નિદાન તમે જ્યાં સુધી ચોધી નહિ આપો ત્યાં સુધી તમારું વર્ણાસન અને કથા બેઠે બંધ કરવામાં આવે છે. ધર્મ-શુર ઉદાસ થયો. પુત્રને વાત જણાવી. પુત્રે જનાળ આપ્યો કે તેનો ઉત્તર હું રાજાને આપીશ. તેનો પિતા ખુશી થયો અને રાજાને વાત જણાવી કે મારો પુત્ર જનાળ આપશે. રાજાને હર્ષ થયો. ઉત્કંઠિત થએલા રાજાએ તેના પુત્રને બોલાવ્યો અને તે ના કહેવાથી રાજા તેને માથે લઈ એક વનમાં ગયો. વૃક્ષની ઘાટી છાયા નીચે બેસી રાજા પ્રશ્નનો ઉત્તર માગે છે: છોકરાએ જનાળ આપ્યો કે આ વૃક્ષના પાતળા થડ સાથે તમે બાથ લીડો. રાજાએ તેમ કરવાથી તેને છોકરાએ એક વસ્ત્રવડે મજબુત બાંધી લીધો. પછી છોકરાએ પોતાના પિતાને કહ્યું 'પિતાજી, તમે પણ ચાલો.' બે ચાર વૃક્ષની આગળ જઈ એક ઝાડ સાથે તેને પણ બાથ લીડાવી, અને મજબુત બાંધી લીધો. રાજા સંકોભળ હોવાથી વખત વધુ થતાં ખુબ પાડી ઉઠ્યો. "ઓ ધર્મશુર, મને છોડાજી." ત્યારે થોડે છેટે બંધાયેલા જનાળ આપ્યો કે હું કેવી રીતે છોડાવું? કેમકે હું બંધા-આમ એક બીજાની શબ્દો સાંભળી છોકરો હસતો ત્યાં આ-રાજાને તથા પોતાના પિતાને છોડ્યા. રાજા શુરસે થયો છોકરાને કહ્યું કે મૂર્ખ, ઉત્તર ન આપતાં ઠલો. બાંધીને છોકરાએ ઉત્તર આપ્યો "કેમ મહારાજ. મૂર્ખ હું રા પ્રશ્નનો ઉત્તર તમને મળ્યો છતાં હજી સમજ્યા નહિ. બંધા ગીલે, છુટે કોન ઉપાય? વા નિઝંથકી, પલમે દીયે છુટાય. તું બધાયલો અને મારો પિતા પણ બંધાયલો, છોડાવે? હું બંધાયલો નહોતો તો મેં બેઠેને છોડ્યા, અભિલાષી મારો પિતા મોહજળથી બંધાયેલ તે જ્યોપદેશ આપી શકે, અને છોડવી શકે? માટે ત્યાગીની-સેવા કર. તે તને થોડા વખતમાં છો-

પરિહારમમાસ્તારયેયુઃ કથં પરાન્

સ્વયં દરિદ્રો ન પરમાશ્વરીર્કર્તુર્માશ્વરઃ ॥૧૦॥

પરિશ્રદ્ધ અને આરંભમાં મગ્ન થએલા શુદ્ધો બીજાઓને કેવી રીતે તારી શકે? કેમકે પોતે દરિદ્ર હોય તે બીજાને ધનાઢય બનાવવાને કેમ સમર્થ થાય? ૧૦.

વિવેચન:—એક બાબુ ધન, સ્વજન, સ્ત્રી પુત્ર, આદિ પરિશ્રદ્ધ અને જીવ હિંસાદિ અનેક આરંભમાં મગ્ન થવું, અને બીજા બાબુ ધર્મ શુદ્ધ થઈ ધાર્મિક ઉપદેશ આપવો એ પ્રકાશ અને અધિકારના જેવુંજ પૂર્વાપર વિરોધી છે. જેવું પોતે બોલે છે તેવું આચરણ ન હોય તો લોકો ઉપર તેની અસર થતી નથી. જ્યારે શુદ્ધો દુનિયાના સુખની ઇચ્છાવાળા હોય, લક્ષ્યાલક્ષ્ય લક્ષણ, પેયાપેયપાન કરતા હોય, પૈસા મેળવવાની લાલચવાળા હોય, સ્ત્રીઓમાં આસક્ત હોય, અને મિથ્યા બોલનાર હોય તો તો ગૃહસ્થો કરતાં તેઓમાં અધિકતા શાની? ગૃહસ્થો પાપનો પશ્ચાત્તાપ કરતા હોવાથી, અને તેમાંથી છુટવા માટે દાનાદિ આપી બીજાઓને ઉપકાર કરતા હોવાથી તેમાંથી છુટવાને કોઈ પણ વખત સમર્થ થાય છે; પણ આ તો શુદ્ધ પદ ધારક હોવાથી પોતાના પાપલણી લક્ષ ન કરનારા, કરેલ પાપના પશ્ચાત્તાપ વિનાના અને મિથ્યાભિમાની, ગુણ વિના શુદ્ધ પદ ધારકોને છુટકારો કોઈ પણ વખત થવો બહુ અશક્ય છે. આમ પોતે સંસારમાં દુખેલ થા બંધાયેલ હોનાથી બીજાને તેઓ કેવી રીતે છોડવી શકે? એક દુષ્ટાંતથી આ વાત સ્પષ્ટ કરીએ.

એક નગરમાં પરિશ્રદ્ધમાં ખુંચેલો, વિવેચ સુખનો લાલચ અને મિથ્યાભિમાની પણ કાંઈક ધર્મ કથા કરી શકે તેટલું ભણેલો, ગૃહસ્થ ધર્મશુદ્ધ રહેતો હતો. તે રાત્રીને નિરંતર ધર્મોપદેશ સંભળાવતો અને તેનાથી પોતાની અને કુટુંબની આજીવિકા કરતો હતો. પૈસાની ઇચ્છાવાળો હોવાથી નિખાલસપણે દુનિયાની અસારતા અને પરિશ્રદ્ધની વિષમતાનો ઉપદેશ આપી શકતો નહોતો, તેથી રાત્રીને પણ તે ઉપદેશથી અસર થતી નહોતી. એક દિવસ રાત્રીએ કહ્યું કે તમારા ઉપદેશથી મને કેમ કાંઈ અસર થતી નથી? પહેલાંના રાત્રીએ રાત્રી ત્યાગ

કરી આલ્યા જતા અને મારી તો દિન પ્રતિદિન પરિચરુની એટલે રાજ્ય વધારવાની અને નવીન સ્ત્રીઓના પરિચરુની ઈચ્છા શાંત થતી નથી. માટે આતું નિદાન તમે જ્યાં સુધી શોધી નહિ આપો ત્યાં સુધી તમારું વર્ષાસન અને કથા બેઠે બંધ કરવામાં આવે છે. ધર્મ-શુર ઉદાસ થયો. પુત્રને વાત જણાવી. પુત્રે જવાબ આપ્યો કે તેનો ઉત્તર હું રાજાને આપીશ. તેનો પિતા ખુશી થયો અને રાજાને વાત જણાવી કે મારો પુત્ર જવાબ આપશે. રાજાને હર્ષ થયો. ઉત્કંઠિત થયેલા રાજાએ તેના પુત્રને બોલાવ્યો અને તે ના કહેવાથી રાજા તેને સાથે લઈ એક વનમાં ગયો. વૃક્ષની ઘાટી છાયા નીચે બેસી રાજા પ્રશ્નનો ઉત્તર માગે છે: છોકરાએ જવાબ આપ્યો કે આ વૃક્ષના પાતળા થડ સાથે તમે બાથ લીડો. રાજાએ તેમ કરવાથી તેને છોકરાએ એક વસ્ત્રવડે મજબુત બાંધી લીધો. પછી છોકરાએ પોતાના પિતાને કહ્યું “ પિતાજી, તમે પણ ચાલો. ” બે ચાર વૃક્ષની આગળ જઈ એક ઝાડ સાથે તેને પણ બાથ લીડાવી, અને મજબુત બાંધી લીધો. રાજા સડોમળ હોવાથી વખત વધુ થતાં ધ્રુમ પાડી ઉઠ્યો “ આ ધર્મશુર, મને છોડાવ. ” ત્યારે થોડે દૂરે બંધાયેલા શુરએ જવાબ આપ્યો કે હું કેવી રીતે છોડાવું? કેમકે હું બંધાયેલો છું. આમ એક બીજાની શબ્દો સાંભળી છોકરો હસતો ત્યાં આવ્યો અને રાજાને તથા પોતાના પિતાને ઈડયા. રાજા શુરસે થયો અને તેણે છોકરાને કહ્યું કે મૂર્ખ, ઉત્તર ન આપતાં ઉલટો બાંધીને આલ્યો ગયો ! છોકરાએ ઉત્તર આપ્યો “ કેમ મહારાજ. મૂર્ખ હું કે તમે ? ” તમારા પ્રશ્નનો ઉત્તર તમને મળ્યો છતાં હજી સમજ્યા નહિ !

બંધેકુ બંધા મીલે, છુટે કૌન ઉપાય ?

કર સેવા નિઝંથકી, પલમેં દીયે છુટાય.

હો રાજા, તું બંધાયેલો અને મારો પિતા પણ બંધાયેલો; બેમાંથી કોણ કોને છોડાવે? હું બંધાયેલો નહોતો તો મેં બેઠેને છોડયા, તેમ સંસાર સુખ અભિલાષી મારો પિતા મોહબળથી બંધાયેલ તે તને કેવી રીતે વૈરાગ્યોપદેશ આપી શકે, અને છોડવી શકે? માટે જા, કોઈ નિર્જંથની-ત્યાગીની-સેવા કર. ને તને થોડા વખતમાં છો-

હાવશે. રાત્ર પ્રતિબોધ પામ્યો; નિર્ઐથ શુરુતું સેવન કરી સંસારથી વિરક્ત થઈ જ્ઞાની થયો. તેવીજ રીતે પોતે મોહ પામ્યાથી બંધાયેલ ધર્મશુરુઓ તાત્વિક ઉપદેશ આપી છોડાવી શકતા નથી.

ધર્મનું લક્ષણ.

દુર્ગતિપપત્તપ્રાણિધારણાદ્ધર્મ ઉચ્યતે ॥

સંયમાદિર્દશવિધઃ સર્વજ્ઞોક્તો વિમુક્તયે ॥૧૧॥

દુર્ગતિમાં પડતાં પ્રાણીઓને તેમાંથી બચાવી, તેઓનું રક્ષણ કરે તેનું નામ ધર્મ છે. અને તે સંયમાદિ દશ પ્રકારનો, સર્વજ્ઞનો કહેલો ધર્મ, મોક્ષને માટે થાય છે. ૧૧.

વિવેચનઃ—ક્ષમા, નમ્રતા, સરલતા, નિર્લોભતા, તપ, સંયમ, સત્ય, શૌચ, અક્રિયન અને પ્રહસ્યર્થ, આ દશ પ્રકારનો ધર્મ છે. જેનું સ્વરૂપ આગળ કહેવામાં આવશે.

આંહીં વેદાંતની એક શાખાવાળા જૈમિનિઓ શંકા કરે છે કે સર્વજ્ઞ કેઈ છેજ નહિ, કે જેનું વચન પ્રમાણ કહેવાય, માટે અપૌરુષેય (પુરૂષવિના પેદા થયેલ) અને નિત્ય વેદાંતનાં વાક્યોથી તત્ત્વોનો નિર્ણય કરવો આ ધર્મનું સ્વરૂપ બાણતું બોધ્યે. આચાર્યશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે કે—

અપૌરુષેયં વચનમસંભવિ ભવેદ્યાદિ ॥

ન પ્રમાણં ભવેદ્વાચાં જ્ઞાતાધીના પ્રમાણતા ॥૧૨॥

પુરૂષવિના ઉત્પન્ન થયેલું (તાણુ, ઓષ્ઠ આદિ અને જીવના પ્રયત્ન સિવાય ઉત્પન્ન થયેલું) વચન સંભવતું નથી અને કદાચ માનો કે (વિવાદને ખાતર માની લઈએ કે) સંભવે તો પણ તે વચનો પ્રમાણ નથી કેમકે વચનોની પ્રમાણિકતા એ આસ (પ્રમાણિક) પુરૂષને આધીન છે. ૧૨.

વિવેચન—અત્યારેની દેનોઆફની નવીન શોધથી માનવામાં આવતું હોય કે પુરૂષના પ્રયત્ન સિવાય શબ્દોન્યાર થાય છે, તો તે.

સર્વજ્ઞ સિવાયનાનું વચન અપ્રમાણ છે તે બતાવે છે. ૮૯

માનવામા ભુલ છે, કારણ કે કૌનોઆક્રમા જે શબ્દો રાકવામાં આવ્ય છે, તેનો પણ ઉચ્ચાર કરનાર કોઈ પણ તાલુ, હોઠ અને પ્રયત્ન કરનાર જીવ સિવાય ઘટતો નથી, અને આવાં વચનો પણ જે પ્રમાણિક પુરૂષ, અજ્ઞાનાદિ દોષ રહિત હોય, તેનાંજ યથાર્થ ગણાય છે. માટેજ ઉપર કહેવામા આવ્યું છે કે પ્રયત્ન સિવાય વચન સંભવતું નથી અને તે પ્રમાણિક પુરૂષના વચન હોવાં જોઈએ.

પુરૂષ સિવાયના વચનનું અસંભવિતપણું બતાવી
સર્વજ્ઞ સિવાયના પુરૂષનું કહેલું વચન અપ્રમાણ
છે તે બતાવે છે.

મિથ્યાદૃષ્ટિભિરાજાતો હિસાચૈઃ કલુષીકૃતઃ ॥

સ ધર્મ ઇતિ વિત્તોપિ ભવભ્રમણકારણમ્ ॥ ૧૦ ॥

મિથ્યા દૃષ્ટિઓએ પ્રતિપાદન કરેલો, તથા મુગ્ધ બુદ્ધિવાળા પ્રાણીઓમાં ધર્મપણે પ્રસિદ્ધિ પામેલો ધર્મ ભવભ્રમણના કારણ રૂપે છે, કેમકે તે હિંસાદિ દોષોથી દૂષિત થએલો છે. ૧૩.

વિવેચનઃ—સર્વજ્ઞનું વચન પ્રમાણ હોય છે, અને તે સિવાયનાનું કહેલું પ્રમાણ નથી, એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે સર્વજ્ઞ દરેક કાર્યની સર્વ બાબુઓને પૂર્ણપણે જાણે છે અને એમ પૂર્ણરીતે જાણી નિશ્ચય કરી કહેલું વચન અસત્ય થતું નથી, પણ કોઈ કાર્યની એક બાબુ જાણી બીજી બાબુઓ છેજ નહિ, એમ જોનાર અને કહેનાર ખોટો છે આ પ્રમાણે કહેનારે બીજી બાબુઓ જોએલી ન હોવાથી તેનું કહેવું એક બાબુનું સત્ય છે, પણ બીજી સર્વ બાબુઓનું અસત્ય છે. અને આ એક બાબુનું સત્ય પણ પરિપૂર્ણ ન હોવાથી યા બીજી બાબુઓને અસત્ય કહેતાં હોવાથી થોડું સાચું; પણ બીજી બાબુ અસત્ય (ઉદાસીનતાવાળું) હોવાથી અસત્ય ગણાય છે.

કુદેવ, કુગુરૂ અને કુધર્મનો આક્ષેપ સહિત પ્રતિક્ષેપ.

સરાગોઽપિ हि देवधेत् गुरुरब्रह्मचार्यपि ॥

कृपाहीनोऽपि धर्मः स्यात् कष्टं नष्टं हृद्य जगत् ॥ १४ ॥

સરાગીને પણ જો દેવ કહેવાય, અગ્રહચારીને પણ જો ગુરૂ મનાય, અને દયારહિત ધર્મ પણ ધર્મ કહેવાય તો મહા ખેદની વાત છે કે દેવ, ગુરૂ, ધર્મથી શુન્ય આ જગતનો નાશ થયો સમજવો. ૧૪.

આ પ્રમાણે સત્ય દેવ, ગુરૂ અને ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધાન કરવું તે સમ્યક્ત્વ, આ સમ્યક્ત્વ આત્મ પરિણામરૂપ હોવાથી ખીલ તેને જોઈ ન શકે, છતાં તેનાં ચિન્હો જાણી શકાય.

સમ્યક્ત્વનાં લિંગો બતાવે છે.

शमसंवेगनिर्वेदानुकंपामित्कयलक्षणैः

લક્ષણૈઃ પંચાભિઃ સમ્યક્ સમ્યક્ત્વમુપલક્ષ્યતે ॥ ૧૫ ॥

શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા, અને આરતિકતાનાં લક્ષણો રૂપ, પાંચ લક્ષણોએ કરી સારી રીતે (બરોબર) સમકિત ઓળખી શકાય છે. ૧૫.

વિવેચન:—શમ એટલે ઉપશમ ભાવ. પોતાના અપરાધીનું ચિંતન ન કરે. અનંતાનુબંધી કપાયવાળો હવ કોઈ પણ વસ્તુનું મૂળથી નિકંદન કરવાના પરિણામવાળો હોય છે. તેમ ઓછામાં ઓછા ઉપશમ ભાવવાળો હોય પણ અનંતાનુબંધી પરિણામવાળો ન હોય. તે ન હોવાનું કારણ એ છે કે “તેણે, દેહ અને આત્મા ભિન્ન છે, દેહનો નાશ થાય છે, આત્માનો નાશ નથી; આત્મ અન્ય અન્ય ભવોમાં પોતાનાં કરેલાં શુભાશુભ કર્મોનુસારે સુખ દુઃખ આદિનો અનુભવ કરે છે. પોતાના પ્રયત્નથી કર્મોવરણોનો નાશ કરી સર્વથી કર્મ રહિત થઈ મુક્તિ મેળવી શકે છે. દેહ એજ આત્મા છે, તેમ માન્યતા કરવી તે મિથ્યાત્વ છે, અને પુદ્ગલાદિ પરસવોમાં આસક્ત થવું તે

સર્વ મિથ્યાભાવ છે. ” આ સર્વ ભાવોથી વિમુક્ત થઈ આત્મપદ મેળવવું એ તેની દૃઢ ભાવના હોવાથી અનંતાનુષંગી પરિણામો ક્યાંથી હોય ?

સંવેગ—દેવોનાં અને મનુષ્યોનાં સુખોને દુ.ખરૂપ માને અને મોક્ષસુખ અર્થાત્ ખરૂં આત્મસુખ તેનેજ સુખ કરી બાણે.

નિર્વેદ—આ ભવને નારકી સમાન કે જંદીખાના સમાન માને અને ઉદાસીન વૃત્તિથી જેમ અને તેમ સંસારથી નીકળવાનો પ્રયત્ન કરે.

અનુકંપા—જે પ્રકારની છે, દ્રવ્ય અને ભાવ. દ્રવ્યથી દુઃખી પ્રાણીને પેતાથી બનતી મહેનતે અને શક્તિ અનુસારે દુઃખથી મુક્ત કરે. ભાવથી, ધર્મ રહિત જીવોને શક્તિ અનુસાર ધર્મમાં જોડવા પ્રયત્ન કરે.

આસ્તિકતા—વીતરાગનાં કહેલાં વચનો ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધાન. આ પાંચ લક્ષણો સમ્યક્ત્વવાન જીવોને હોય છે.

સમ્યક્ત્વનાં પાંચ ભૂપણો.

સ્થૈર્ય પ્રભાવના ભક્તિઃ કૌશલં જિનશાસનં ॥

તર્થિસેવા ચ પંચાસ્ય ભૂપણાનિ પ્રચક્ષતે ॥૧૬॥

સ્થિરતા—પ્રભાવના, લકિત, જીનશાસનમાં કુશળતા, અને તર્થિસેવા આ પાંચથી સમ્યક્ત્વ શોભી નીકળે તે ભૂપણો કહેલાં છે. ૧૬.

વિવેચન—ભૂપણ એટલે શોભા, યા આભૂષણો, જે સમ્યક્ત્વ ઉપર ચડાવવાથી સમ્યક્ત્વ શોભી નીકળે. તે ભૂપણ પ્રથમ સ્થિરતા. કોઈ ધર્મથી પતિત થતો હોય, તેને ઉપદેશ આપી યા તેની અગવડ દૂર કરી ધર્મમાં સ્થિર કરવો અથવા અન્ય દર્શનકારોના મંત્ર-તંત્રાદિ ચમત્કારો જોઈ ધર્મથી અસ્થિર ન થવું તે સ્થિરતા.

પ્રભાવના—શક્તિ અનુસાર ધર્મને ફેલાવવો યા તેની શોભામાં વધારો કરવો.

લકિત—શુણાનુરાગ, શુણવાન પુરૂષોનો વિનય કરવો, બહુમાન કરવું અને અન્યવચ્ચાદિ આપી તેમની લકિત કરવી.

જીનશાસનમાં કુશલપાણુ—જીનેશ્વરનાં કહેલાં જીવાજીવાદિ તત્ત્વોનો અભ્યાસ કરી તેમાં પ્રવીણતા મેળવવી.

તીર્થસેવા—તીર્થો બે પ્રકારનાં સ્થાવર અવેજગમ—સ્થાવર તીર્થો. જ્યાં તીર્થકરોનાં કલ્યાણક થયાં હોય તેવી ભૂમિઓ સ્પર્શની, શુદ્ધ લાવથી ગુણગ્રામ યા સ્તુતિ કરવી, વિચારણા કરવી, એ આદિ સ્થાવર તીર્થસેવા. જગમ તીર્થ સાધુ સુનિરાજ, તેની સેવા કરવી.

આ પાંચ સમ્યક્ત્વની શોભામાં—ઉજવણતામાં—વધારો કરનાર છે. માટે ભૂપણો કહ્યાં છે.

સમ્યક્ત્વનાં પાંચ દૂપણો.

શંકાકાંક્ષાવિચિકિત્સા મિથ્યાદૃષ્ટિપ્રશંસનમ્ ॥

તત્સંસ્તવશ્ચ પંચાપિ સમ્યક્ત્વં દૂપયંત્પલમ્ ॥ ૧૭ ॥

શંકા, આકાંક્ષા, વિચિકિત્સા, મિથ્યાદૃષ્ટિની પ્રશંસા, અને તેનો પરિચય, આ પાંચે પણ સમ્યક્ત્વને અત્યંત દૂષિત કરનાર છે.

વિવેચન:—શંકા; જીનેશ્વરનાં કહેલાં જીવાજીવાદિ તત્ત્વોના સંબંધમાં શંકા કરવી. ખબર ન પડે તો કોઈને પૂછવુંજ નહિ, આતું નામ શંકા નથી. તેમ પૂછ્યા સિવાય તો કોઈને ખબરજ ન પડે. આરે શાસ્ત્રના જ્ઞાતા પાસેથી તેનાં રહસ્યો જાણવાં અને જ્યારે તેથી પણ વિશેષ ખુલાસો મન માનતો ન મળે ત્યારે તે વાતનો આધાર તાની ઉપર રાખી સંતુષ્ઠ થવું, પણ આ મને જવાબ આપી ન શક્યા, માટે જીનેશ્વરનું કહેવું જોડું છે, તેવી માન્યતા ન થવી જોઈએ, કેમકે સર્વ જીવોના ક્ષયોપશમો કાંઈ સરખા હોતા નથી. એકને પૂછતાં મનમાનતો ખુલાસો ન મળે તો, તે વાત જોટી છે, એવી કલ્પના કરવી તે અયોગ્ય છે.

કાંક્ષા—અન્ય મતોના ધર્મ માટે અલિલાપ કરવો. કોઈ દેશનકારોમાં મંત્ર તંત્રાદિનો ચમત્કાર જોઈ તે તે દર્શનોમાં સત્ય છે, એમ કરી દોડી જવું, અને પોતાની બુદ્ધિને સુક્તિની કસોટીપર ન મૂકવી એ વિદાનેને સો લાયક નથીજ. ગાડરીયા પ્રવાહમાં તો

કદી તેમ થઈ આવે છે, તેઓએ પણ પરમાર્થને માટે તો બહુજ વિચારવાનું છે. બાહ્ય ચમત્કારો ભેઈ પોતાના આત્માને નિરંતરના અસત્ય ધર્મ રૂપ ભોખમના ખાડામાં નાખવો, એ વિચાર શક્તિ વિનાનું કામ છે.

વિચિકિત્સા—ધર્મ સંબંધી ફલનો સંદેહ. આ મારી જી. દગીને પરમાર્થ માર્ગે, ધર્મ રસ્તે પૂરી કરું છું, પણ તેનું ફળ મળશે કે કેમ ? એ વિચાર ધાર્મિક ઉત્સાહને નબળો પાડનાર છે. સામાન્ય રીતે પણ દુનિયાની કોઈ પણ ક્રિયાનું ફળ આપણે નજીક કે દૂર જ્યારે અનુભવીએ છીએ ત્યારે પારમાર્થિક ક્રિયાનું ફળ શા માટે નહિ મળે ? પારમાર્થિક ક્રિયાનું ફળ આપણને પ્રથમ અહિંજ વિષયકપા-યની શાંતતા, સમપરિણામ, આત્માને આનંદ આનંદ, અને સુખ-મય જીવન વગેરે રૂપે મળે છે, તો આગળ તેનાં મીઠાં ફળો અનુભવાશે તે નિર્વિવાદજ છે, કેમકે એક બીજ વાંચું હોય અને તેના અંકુરો ફુટેલા આપણે જોયા, પાંદડાં આવતાં જોયાં. તો અનુમાન કરી શકાય છે કે આ વૃક્ષને પાણી સિંચવામાં અને રક્ષણ કરવામાં આવશે તો અવશ્ય દાળે કરી તે ફળપ્રદ થશેજ. તેમ ધર્મ પણ ફળ-દાયકજ છે. જે ધર્મના અંકુરો પણ અહિં દેખાતા નથી, તે ધર્મ છે કે કેમ, અથવા તેનાથી ફળ મળશે કે કેમ તે તો સ્વાભાવિક રીતેજ સંશયયુક્ત છે.

મિથ્યા ધર્મીઓની પ્રશંસા—આ પ્રશંસા ન કરવી. ન કરવાનું કારણ એ છે કે તેથી બાળજીવો, જેને સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરવાનું સામર્થ્ય નથી, તેઓ ઝાઝાદ્વાનથી પણ સત્ય ધર્મને અવ-લંબી રહ્યા હોય છે, તેઓ આ સન્માર્ગ સુકી દઈ તે મિથ્યા ધર્મોમાં ફસાઈ પડે છે. વળી તે ધર્મને ઉત્તેજન મળે છે. આ તો નિર્ણય છે કે કોઈ ધર્મમાં થોડા કે ઘણા કોઈ પણ ગુણ તો હોય છે. તેને ભેઈ ગુણાનુસારી તેના ગુણોનું બાળજીવો આગળ વર્ણન કરે તો તે ગુ-ણને લઈ બાળજીવો આકર્ષાય, પણ બીજા સંજ્ઞાબંધ દોષો તરફ લક્ષ ન હોવાથી તે સત્ય માર્ગથી ભ્રષ્ટ થાય છે. માટે આવા ગુણા-નુસારી જીવોએ તે મિથ્યા દર્શનકારોના ગુણો ભેઈ મનમાં મમજવાનું

કે પ્રથમ તો કોઈ પણ ત્રસ કે સ્થાવર જીવને નજ મારવા જોઈએ. પણ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવું અને તેમ જનવું મુશ્કેલ છે. કારણ કે પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વનસ્પતિ વિગેરે જીવો સાથે રાત્રિ દિવસ ગૃહસ્થોને કામ લેવું પડે છે. તેથી તેઓની હિંસાથી જનવું ગૃહસ્થો માટે મુશ્કેલ છે, છતાં તેના ઉપર નિરપેક્ષ તો હોયજ નહિ. અર્થાત્ વગર પ્રયોજને તેમની હિંસા ન કરે. તેમ તેઓના ઉપર નિર્દયતો હોય નહિ, પણ નહિ ચાલતાં કામ કરવું પડે છે, તેમાં ત્રસ જીવોનો જનવાવ તો ગૃહસ્થોથી જની શકે છે. એટલે ત્રસ જીવોની વિરતિ જતાવી.

નિરપરાધી ત્રસ જીવોને ન મારવા, આ કહેવાનો હેતુ એ છે કે જો અપરાધી જીવોને ગૃહસ્થ શિક્ષા ન કરે તો તેનો ગૃહસ્થાશ્રમ ચાલી ન શકે. તેનું ઘર લૂંટી જાય, સ્ત્રી લઈ જાય, પુત્રાદિને મારી નાખે. જો રાત્ર હોય તો તેનું રાત્ર્ય લૂંટાઈ જાય, પ્રજાને દુઃખ આપે; માટે અપરાધીને શિક્ષા આપવાનું ગૃહસ્થને ન્યાયપૂર્વક છે; અર્થાત્ તેમ કરવાથી તેના વ્રતને હુપણ લાગતું નથી.

સંકલ્પથી હિંસાનો ત્યાગ કરવો; એ કહેવાનો હેતુ એ છે કે રસ્તે ચાલ્યો જાય છે, જોઈને ચાલે છે, છતાં કાયાની અસ્થિરતાને લઈ કોઈ ત્રસ જીવ પગ નીચે ચા શરીરથી મરણ પામ્યો, તો આંહી તેનો મારવાનો ઈરાદો નથી, તેથી વ્રત ભંગ ન થાય. પણ આ જીવ ચાલ્યો જાય છે, તેને જાણી જોઈને મારી નાખવો, તે સંકલ્પથી માર્યો કહેવાય. આમ નિરપરાધી ત્રસ જીવોને સંકલ્પથી ન મારવા તે ગૃહસ્થોનું પહેલું વ્રત કહેવાય છે.

સર્વ જીવોને પોતાના જેવાજ ગણવા જોઈએ.

આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ સુખદુઃસ્વે પ્રિયાપ્રિયે ॥

ચિંતયન્નાત્મનોઽનિષ્ઠાં હિંસામન્યસ્ય નાચરેત્ ॥ ૨૦ ॥

જેમ પોતાને સુખ વહાલું છે, અને દુઃખ અપ્રિય છે, તેમ સર્વ જીવોને સુખ પ્રિય અને દુઃખ અપ્રિય છે, એમ જાણી પોતાને અનિષ્ટ લાગતી હિંસા બીજાના સંબંધમાં ન કરવી જોઈએ. અર્થાત્ બીજા જીવોને ન મારવા જોઈએ. ૨૦

હિંસા કરનારને આચાર્યશ્રી ઉપમા તથા શિક્ષા આપે છે. ૯૭

જેમ ત્રસ જીવોની હિંસા ન કરવી, તેમ નિરર્થક સ્થાવર
જીવોની પણ ન કરવી જોઈએ.

નિરર્થકાં ન કુર્વાત જીવેષુ સ્વાવરેષ્વપિ

હિંસામહિંસાધર્મજઃ કાંક્ષન્ મોલમુપાસકઃ ॥ ૨૧ ॥

અહિંસા ધર્મના બાણ, તથા મોક્ષની ઇચ્છાવાળા શ્રાવકોએ
સ્થાવર જીવોની પણ વગર પ્રયોજને હિંસા ન કરવી. ૨૧.

કોઈને એવી શંકા થાય કે, જીવહિંસા કરીને પેસો
તો મેળવવો, પછી દાન આપીને તે પાપથી છુટી જઈશું.
તેને આચાર્યશ્રી કહે છે કે,

પ્રાણી પ્રાણિતલોભેન યા રાજ્યમપિ મુંચતિ

તદ્વધોત્યમયં સર્વોર્ધીદાનેઽપિ ન શામ્યતિ ॥ ૨૨ ॥

મનુષ્યો, પ્રાણીઓ, જીવનના લોભથી રાજ્યનો પણ ત્યાગ
કરે છે, (મૂકી દે છે.) તેનો વધ કરવાથી ઉત્પન્ન થએલું પાપ
આખી પૃથ્વીતું દાન આપે તોપણ કેવી રીતે શાંત થાય ? શાંત
નજ થાય. ૨૨.

હિંસા કરનારને આચાર્યશ્રી ઉપમા તથા શિક્ષા આપે છે.

વને નિરપરાધાનાં વાયુતોયતૃણાશિનાં ॥

નિઘ્રન્ મૃગાણાં માંસાર્યાં વિગ્રેષ્યતે કથં શુનઃ ॥ ૨૩ ॥

દીર્ઘમાણઃ કુઞ્ઞેનાપિ યઃ સ્વાંગે દંત દૂયતે ॥

નિર્મતૂન્ સ કથં જનૂનંતયેન્નિઞિતાયુર્ધઃ ॥ ૨૪ ॥

નિર્માતું ક્રૂરકર્માણઃ ક્ષણિકામાન્મનો ધૃતિઃ ॥

સમાપયાંતિ સફળં જન્માન્યસ્ય શરીરિણઃ ॥ ૨૫ ॥

મિત્રસ્વેત્યુચ્યમાનોપિ દેહી ભવતિ દુઃસ્વિતઃ

માર્પમાણઃ પ્રહરણંદાર્પણઃ મ કથં ભવેન્ ॥ ૨૬ ॥

વનને વિષે રહેનારાં અને વાયુ, પાણી, તથા લીલા ઘાસને ખાનારાં બિચારાં નિરપરાધી હરિણોને માનનારા માંસના અર્થાંઓ કુતરાં કરતાં અધિક કેમ કહી શકાય ? અર્થાત્ નજ કહી શકાય. જે માણસ પોતાના શરીરે એક ડાહ્યું તૃણ વાગવાથી પણ દુભાય છે તે નિરપરાધી પ્રાણીઓને તીક્ષ્ણ હથિયારોવડે કરી શા માટે મારતા હશે ? તે કૂર કર્મ કરનારાઓ એક લઘુ માત્ર વાર પોતાની તૃપ્તિ કરવા માટે આ પ્રાણીઓનો આખો જન્મ નાશ કરી નાંખે છે; અરે, તું મરી જા, એટલું કહેવાથી પણ જ્યારે પ્રાણીઓ દુઃખી થાય છે તો તેને લય'કર શરોથી મારતાં કેટલું દુઃખ થતું હશે, એ મારનાર 'જીવે પોતેજ વિચારવાનું' છે. ૨૪-૨૭.

શ્રૂયતે પ્રાણિગ્રાતેન રૌદ્રધ્યાનપરાયણૌ ॥

મુખ્મુખો વ્રહ્મદત્તથ સપ્તમં નરકં ગતૌ ॥ ૨૭ ॥

શાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે પ્રાણીઓના ઘાત કરવાવડે કરી રૌદ્ર-ધ્યાનમાં તત્પર મુખ્મુખ અને વ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તીઓ સાતમી નરકે ગયા છે.

ત્રિવેચનઃ—પૂર્વે અપુત્રસ્ય ગતિર્નાસ્તિ:પુત્ર વિનાના મનુષ્યોની ગતિ થતી નથી, એ શ્રુતિવાક્યથી, તપથી બ્રહ્મ થએલા જમદગ્નિ તાપસે જીતશત્રુ રાજાની રેણુકા નામની કુંવરી સાથે વિવાહ કર્યો હતો; અને તેને લઈ જંગલમાં જઈ રહ્યો હતો. ઋતુકાલે તે ઋષિએ એક રેણુકા માટે અને તેની પ્રાર્થનાથી હસ્તિનાપુરના અનંતવીર્ય રાજાની રાણી, જે રેણુકાની બહેન થતી હતી, તેને માટે એમ બે મંત્રો આપ્યા. રેણુકા માટે પ્રાણણપુત્ર ઉત્પન્ન થાય તેવો અને તેની બહેન માટે ક્ષત્રિય પુત્ર થાય તેવો મંત્રો હતા. રેણુકા જંગલના દુઃખથી કંટાળી વીર્યવાન્ પુત્ર થવા માટે પોતાની બહેન માટેનો મંત્ર, પોતે સ્વીકાર્યો અને પ્રાણણ પુત્ર થાય તેવો બહેનને મોકલ્યો. કાળાંતરે પુત્ર અવતર્યો અને પરશુ વિદ્યા સાધવાથી ક્રમે પરશુરામ નામથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. તેની બહેનને કૃતવીર્ય નામે પુત્ર થયો. એક દિવસ રેણુકા પોતાની બહેનને મનાઈ ઈન્દ્રિયોની ચપળતા દુર્વાર્ય હોવાથી ક્રોધે માં લખ્ધ થયો અને એક

પુત્રની ઉત્પત્તિ થઈ કેટલેક અવસરે જમદગ્નિ ઋષિ રેણુકાને પુત્ર-
સહિત વનમાં લઈ ગયો. ખરેખર મોહાંધ પુરૂષો સ્ત્રીના અકાર્યની
દરકાર કરતા નથી. અકાળે ફળેલી વેલડીની માફક પુત્ર સહિત મા-
તાને જોઈ ક્રોધથી પરશુરામે રેણુકાને મારી નાખી. આ વાતની અનં-
તવીર્ય રાજાને ખબર પડવાથી તેણે તે તાપસોનો આશ્રમ તોડી નાંખ્યો,
અને ગાયો પ્રમુખ લઈ તે ચાલતો થયો. પરશુરામ તેની પાછળ ગયો
અને યુદ્ધમાં અનંતવીર્ય રાજા મરાયો. તેની પછી તેનો પુત્ર કૃતવીર્ય
રાજ્યાસનપર આવ્યો. કૃતવીર્ય મોટો થયો ત્યારે પિતાનું વેર સાં-
લળી આવવાથી તેણે જમદગ્નિને મારી નાંખ્યો. આ ઉપરથી પરશુરામ
હસ્તિનાપુર આવી કૃતવીર્યને મારી, પોતે ગાદી ઉપર બેઠો. એ અ-
વસરે કૃતવીર્યની સગર્ભા રાણી ત્યાંથી નાસી તાપસોના આશ્રય તળે
એક ભોંયરામાં રહેવા લાગી. ક્ષત્રિયો ઉપરના દ્રેવથી પરશુરામે સા-
તવાર નક્ષત્રી પૃથ્વી કરી. તાપસના આશ્રમે ભોંયરામાં તે રાણીને
પુત્ર અવતર્યો. આદિ સ્વપ્નથી સૂચિત તે પુત્રનું સુભૂમ નામ પાડવામાં
આવ્યું. પરશુરામે નિમિત્તિયાને પૂછ્યું કે “મારું મરણ કાનાથી
થશે ?” ખરેખર બહુ વેરવાળા હોવો નિરાંતે નિદ્રા પણ
લેતા નથી અને રાત્રિ દિવસ મરણથી શંકિત રહે છે. નિ-
મિત્તિઆએ કહ્યું કે ક્ષત્રિયોની દાદાનો ભરેલો થાળ જેને દેખીને
ક્ષીરરૂપ થઈ જશે, તેનાથી તમારું મરણ થશે. તે બાલુવા માટે પર-
શુરામે દાનશાળા બંધાવી અને દાદાનો ભરેલો થાળ ત્યાં મૂક્યો.
ભોંયરામાં રહેલો સુભૂમ એક દિવસ પોતાની માતાને કહે છે કે
“માતાજી, શું આટલીજ પૃથ્વી છે ?” માએ ઉત્તર આપ્યો “પુત્ર,
પૃથ્વી ઘણી મોટી છે પણ પરશુરામના ભયથી આપણે અહિં રહીએ
છીએ. તેણે તારા પિતાને મારી નાંખ્યા છે, અને જે કંઈ ક્ષત્રીને દેખે
છે તેને મારી નાંખે છે.” સુભૂમનું ક્ષત્રિતેજ ઢાંક્યું ન રહ્યું. વાત સાં-
લળતાંજ તેનાં નેત્રો લાલ થઈ આવ્યાં. માના વાર્યા છતાં તે બહાર
નીકળ્યો અને જ્યાં પેલો થાળ હતો તે દાનશાળાએ આવ્યો. તેને જોતાં
થાળમાં રહેલી દાદા ક્ષીરરૂપ થઈ ગઈ. તે સુભૂમ પી ગયો. પરશુ-
રામને આ વાતની ખબર પડી, એટલે તે લડવા આવ્યો. પુણ્યની

વનને વિષે રહેનારાં અને વાયુ, પાણી, તથા લીલા ઘાસને ખાનારાં જિયારાં નિરપરાધી હરિણોને માનનારા માંસના અર્થાંઓ કુતરાં કરતાં અધિક કેમ કહી શકાય ? અર્થાત્ નજ કહી શકાય. જે માણસ પોતાના શરીરે એક ડાહનું તૃણ વાગવાથી પણ દુભાય છે તે નિરપરાધી પ્રાણીઓને તીક્ષ્ણ હથિયારોવડે કરી શા માટે મારતા હશે ? તે કૂર કર્મ કરનારાઓ એક ક્ષણ માત્ર વાર પોતાની તૃપ્તિ કરવા માટે આ પ્રાણીઓનો આખો જન્મ નાશ કરી નાંખે છે; અરે, તું મરી જા, એટલું કહેવાથી પણ જ્યારે પ્રાણીઓ દુઃખી થાય છે તો તેને બચકર શરોથી મારતાં કેટલું દુઃખ થતું હશે, એ મારનાર 'હવે પોતેજ વિચારવાનું' છે. ૨૪-૨૭.

શ્રૂયતે પ્રાણિઘાતેન રૌદ્રધ્યાનપરાયણૌ ॥

સુભૂમો વ્રહ્મદત્તશ્ચ સપ્તમં નરકં ગતૌ ॥ ૨૭ ॥

શાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે પ્રાણીઓના ઘાત કરવાવડે કરી રૌદ્ર-ધ્યાનમાં તત્પર સુભૂમ અને બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તીઓ સાતમી નરકે ગયા છે.

વિવેચન:—પૂર્વે અપુત્રસ્ય ગતિર્નાસ્તિ: પુત્ર વિનાના મનુષ્યોની ગતિ થતી નથી, એ શ્રુતિવાક્યથી, તપથી બ્રહ્મ થએલા જમદગ્નિ તાપસે હૃતશત્રુ રાજાની રેણુકા નામની કુંવરી સાથે વિવાહ કર્યો હતો; અને તેને લઈ જંગલમાં જઈ રહ્યો હતો. ઋતુકાલે તે ઋષિએ એક રેણુકા માટે અને તેની પ્રાર્થનાથી હસ્તિનાપુરના અનંતવીર્ય રાજાની રાણી, જે રેણુકાની બહેન થતી હતી, તેને માટે એમ બે મંત્રો આપ્યા. રેણુકા માટે બ્રાહ્મણપુત્ર ઉત્પન્ન થાય તેવો અને તેની બહેન માટે ક્ષત્રિય પુત્ર થાય તેવો મંત્રો હતા. રેણુકા જંગલના દુઃખથી કંટાળી વીર્યવાન્ પુત્ર થવા માટે પોતાની બહેન માટેનો મંત્ર, પોતે સ્વીકાર્યો અને બ્રાહ્મણ પુત્ર થાય તેવો બહેનને મોકલ્યો. કાળાંતરે પુત્ર અવતર્યો અને પરશુ વિદ્યા સાધવાથી ક્રમે પરશુરામ નામથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. તેની બહેનને કૃતવીર્ય નામે પુત્ર થયો. એક દિવસ રેણુકા પોતાની બહેનને મળવા ગઈ. ઈંદ્રિયોની ચપળતા દુર્વાર્ય હોવાથી કર્મ સંયોગે અનંતવીર્ય રાજા રેણુકામાં લુપ્ત થયો અને એક

આપી. ધનુમંત્રી આ સર્વ બીનાનો શુભ રીતે માહિતગાર હોવાથી કુમારનો બચાવ કરવા માટે, “વૃદ્ધાવસ્થામાં ધર્મધ્યાન કરવું જોઈએ, હવે મારાથી રાજ્યનાં કાર્યો બની નહિ શકે, એ પ્રમાણે કહી,” રાજ્યકાર્યોથી ફારક થયો, અને નદી કિનારે દાનશાળા બંધાવી, ધર્મ કરતો ત્યાં રહ્યો. લાખનો મહેલ બનાવાતો જોઈનેજ તે કુમારના મરણ માટે આગાહી કરી રહ્યો હતો. કુમારના બચાવ માટે પોતાના મુકામની નજીકથી તે મહેલ સૂધી જમીનમાં સળંગ ખોદાવી અને તેનું બારણું તે મહેલમાં આવે તેમ કરી આડી એક શિલા મૂકાવી. પોતાના પુત્ર વરધનુને તેનો માહિતગાર કર્યો અને અવસરે, કદ પડ્યે, તમારે અહિંથી નીકળી આવ્યા જવું વિગેરે સમજાવ્યું. બ્રહ્મદત્તાનાં લગ્ન કરીને તરતજ આ મહેલમાં રહેવાને માતાએ તેને હુકમ કર્યો. સરલ સ્વભાવી કુમાર માતાના આ દુષ્ટ ચેષ્ટિતને સમજી ન શક્યો. રાત્રિ શાંત થઈ તથા સર્વ માણસો નિદ્રાવશ થયાં ત્યારે વહાલી પણ વેરણ માતાએ કુમાર વિદ્યમાન છતાં પોતાનાં વિષય-સુખરૂપ સ્વાર્થમાં ખામી આવતી જાણી આખા મહેલને ચારે બાજુથી આગ લગાડી. અહા ! વિષયથી અંધ બનેલી માતા ! આવા અક-વર્તી જેવા પુત્રને પણ મારતાં પાછું વાળી જોતી નથી. આથીજ જ્ઞાની પુરૂષો આ વિષયોને ઝેરની ઉપમા આપે છે. અને જેમ બને તેમ તેનાથી મુક્ત થવા માટે જીવોનો બોધ આપે છે. લડલડાટ કરતી અગ્નિની જ્વાળાઓ ચારે બાજુ પ્રસરતી જોઈ કુંવર જાગ્યો. વરધનુ તે જાગતોજ હતો, વ્યાકુળ થઈ આગ લાવવાનું કારણ અને તેનાથી બચવાનો ઉપાય કુમારે વરધનુને પૂછ્યો. વરધનુએ માતાનું અને દીર્ઘપૃષ્ઠનું અકાર્ય વિશેષ પ્રકારે સમજાવ્યું અને અત્યારે નાશી છૂટયા સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય રહ્યો નથી; કેમકે રાજ્ય દીર્ઘપૃષ્ઠે સ્વાધીન કરી લીધું છે, વિગેરે કુમારને સમજાવ્યું, નાસી છૂટવા માટે આડી શિલા આવેલી સુરંગ ખતાવી. પાટુના પ્રહારથી બ્રહ્મદત્તે શિલા કાઢી નાખી અને ત્યાંથી બન્ને જણ આવ્યા ગયા. અન્ય રાજ્યોમાં ફરતા અને છુપાવેશમાં રહેતાં આ કુમારે પૂર્વનાં સુકૃત કર્મને લઈને અનેક રાજકુમારિકાઓ અને મોટી

પ્રળયતાથી તે થાળ ચક્રરૂપ થયું, અને યુદ્ધમાં પરશુરામ મરાયો. ક્ષત્રીઓના અને પિતાના વેરથી તેણે એકવીશવાર નગ્રાહણી પૃથ્વી કરી. આ પ્રમાણે તેણે અનેક જીવોની હિંસા કરી છ જાંઠ સાધ્યા. આવી અઘોર હિંસાથી સુભૂમ ચક્રવર્તી મરીને સાતમી નરકે ગયો.

પ્રહ્લદત્તનું વૃત્તાંત:—કાંપિલ્ય નગરના પ્રહ્લરાજની ચૂલણી રાણીએ ચૌદ સ્વપ્ન સૂચિત એક પુત્રનો જન્મ આપ્યો. તેનું નામ પ્રહ્લદત્ત રાખવામાં આવ્યું. રાજાએ ઘણા હર્ષથી પુત્રજન્મોત્સવ કર્યો. આ પ્રહ્લરાજને કાશી દેશનો કટક રાજા, હસ્તિનાપુરનો કદેલુદત્ત રાજા, કૌશલદેશનો દીર્ઘપૃષ્ઠ રાજા, અને અંપાનો પુષ્પ-ચૂલ રાજા એમ ચાર મિત્રો હતા. જ્યારે પ્રહ્લદત્ત બાર વર્ષની ઉંમરનો થયો ત્યારે અકસ્માત શૂળના રોગથી પ્રહ્લરાજ પરલોક ગયો. પ્રહ્લદત્ત કુંવર નાનો હોવાથી ચાર મિત્રોએ એકએક વર્ષ વારાફરતી તેના રાજ્યનું રક્ષણ કરવાનું નક્કી કર્યું. અતુકમે દીર્ઘપૃષ્ઠ રાજા રાજ્ય રક્ષણ કરવા માટે એક વર્ષ ત્યાં આવ્યો. અંતેઉરમાં કાર્ય પ્રસંગે જતાં આવતાં ચૂલણીરાણી સાથે વિશેષ પ્રીતિ થઈ, અને કંમે નિરંકુશપણે તેઓ અકાર્ય કરવામાં દોરાયા. આ વાતની ખબર રાજ્યના મહાન્ સ્થંભ તુલ્ય ધનુ નામના મંત્રીને થઈ. તેણે પોતાના પુત્ર વરધનુને, પ્રહ્લદત્ત કુંવરને અવસરે તેની માતા અને દીર્ઘપૃષ્ઠરાજનું અકાર્ય જણાવવા સમજાવ્યું. વરધનુએ કુંવરને અવસરે માહિતગાર કર્યો. સંજ્ઞામાં સમજાવવા માટે હંસી અને કાગડાના સંયોગવાળું જોડલું બનાવી શૂળીથી વીંધી નાંખી પોતાની માતા અને દીર્ઘપૃષ્ઠને કુમારે તે બતાવ્યું, અને વિશેષમાં જણાવ્યું કે આવાં અકાર્યો કરનારનો અન્યાય હું સહન નહિ કરતાં જીવથી મારી નાંખીશ. બાળએષ્ટાવાળાં પણ મહાન્ ગંભીર અર્થસૂચક આ વાક્યોથી દીર્ઘપૃષ્ઠ ચમક્યો, અને કુંવર નક્કી મને મારી નાંખશે એવા ઈરાદાથી તેણે કુમારની ચૂલણીરાણીને સમજાવ્યું કે જો તને મારી જરૂર હોય તો આ કુમારને તું મારી નાંખાવ. વિષયમાં અંધ થયેલી, પ્રેમાળ પણ અત્યારે શત્રુરૂપ થયેલી માતાએ તે વચન સ્વીકાર્યું; અને લાખનો મહેલ બનાવી નવોઢા રાણીની સાથે તેમાં રહેવાને કુમારને માતાએ આજ્ઞા

આપી. ધનુમંત્રી આ સર્વ ણીનાનો ગુપ્ત રીતે માહિતગાર હોવાથી કુમારનો ખચાવ કરવા માટે, “વૃદ્ધાવસ્થામાં ધર્મધ્યાન કરવું જોઈએ, હવે મારાથી રાજ્યનાં કાર્યો ણની નહિ શકે, એ પ્રમાણે કહી,” રાજ્યકાર્યોથી દૂર રહે, અને નદી કિનારે દાનશાળા બંધાવી, ધર્મ કરતો ત્યાં રહો. લાખનો મહેલ બનાવતો જોઈનેજ તે કુમારના મરણ માટે આગાહી કરી રહ્યો હતો. કુમારના ખચાવ માટે પોતાના મુકામની નજીકથી તે મહેલ સૂધી જમીનમાં સળંગ ખોદાવી અને તેનું બારણું તે મહેલમાં આવે તેમ કરી આડી એક શિલા મૂકાવી. પોતાના પુત્ર વરધનુને તેનો માહિતગાર કર્યો અને અવસરે, કદ પડ્યે, તમારે અહિંથી નીકળી ચાલ્યા જવું વિગેરે સમજાવ્યું. બ્રહ્મદત્તનાં લગ્ન કરીને તરતજ આ મહેલમાં રહેવાને માતાએ તેને હુકમ કર્યો. સરલ સ્વભાવી કુમાર માતાના આ દુષ્ટ ચેષ્ટિતને સમજી ન શક્યો. રાત્રિ શાંત થઈ તથા સર્વ બાણસો નિદ્રાવશ થયાં ત્યારે વહાલી પણ વેરણ માતાએ કુમાર વિદ્યમાન છતાં પોતાનાં વિષય-મુખરૂપ સ્વાર્થમાં ખામી આવતી જાણી આખા મહેલને ચારે બાજુથી આગ લગાડી. અહા ! વિષયથી અંધ બનેલી માતા ! આવા ચક્રવર્તી જેવા પુત્રને પણ મારતાં પાછું વાળી જોતી નથી. આથીજ જ્ઞાની પુરૂષો આ વિષયોને ઝેરની ઉપમા આપે છે. અને જેમ બને તેમ તેનાથી મુક્ત થવા માટે જીવોનો બોધ આપે છે. ભડભડાટ કરતી અગ્નિની જ્વાળાઓ ચારે બાજુ પ્રસરતી જોઈ કુવર જાગ્યો. વરધનુ તે જાગતોજ હતો, બ્યાકુળ થઈ આગ લાવવાનું કારણ અને તેનાથી બચવાનો ઉપાય કુમારે વરધનુને પૂછ્યો. વરધનુએ માતાનું અને દીર્ઘપૃષ્ઠનું અકાર્ય વિશેષ પ્રકારે સમજાવ્યું અને અત્યારે નાની છટવા સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય રહ્યો નથી; કેમકે રાજ્ય દીર્ઘપૃષ્ઠે સ્વાધીન કરી લીધું છે, વિગેરે કુમારને સમજાવ્યું, નાસી છટવા માટે આડી શિલા આવેલી સુરંગ બતાવી. પાટુના પ્રહારથી બ્રહ્મદત્તે શિલા કાઢી નાખી અને ત્યાંથી બંને જણ ચાલ્યા ગયા. અન્ય રાજ્યોમાં ફરતા અને હુપાવેશમાં રહેતાં આ કુમારે પૂર્વનાં મુદ્દત કર્મને લઈને અનેક ગજધમારિકાઓ અને મોટી

ઝઘ્ઘિ એકઠી કરી. ઇવટે દીર્ઘપુષ્ટ રાજાને યુદ્ધમાં મારી પિતાના રાજ્યનો માલિક થયો. અનુક્રમે છ ખંડ સુધી ચક્રવર્તી બિરુદ ધારણ કર્યું.

ત્યારે પ્રહ્લદત્તને દીર્ઘપુષ્ટ રાજાના લયથી નાસી જવું પડ્યું હતું ત્યારે મુરઠેલીના વખતમાં એક ગ્રાહણે તેને સહાય કરી હતી. પ્રહ્લદત્તે તેને કહ્યું હતું કે પ્રહ્લદત્ત ચક્રવર્તી ગાદી ઉપર બેઠા છે, એમ તું સાંભળે, ત્યારે મારી પાસે તું આવજે. હું તારું દારિદ્ર દૂર કરીશ. તે ગ્રાહણ પ્રહ્લદત્તને મળ્યો. પ્રહ્લદત્તે તેને જે માગે તે આપવાનું કહ્યું. ગ્રાહણે પોતાની સ્ત્રીની શિક્ષાથી નિરંતર બૂદે બૂદે ઘેર લોજન કરવું અને એક મહોર દક્ષિણામાં મળે, એવું વચન માગ્યું. રાજાએ તે સ્વીકાર્યું. પહેલો જન્મવાનો વારો પ્રહ્લદત્ત ચક્રવર્તીને પોતાનેજ ઘેર આવ્યો. રાજાએ ઘણી સારી રસોઇ જન્મવામાં પીરસાવી, પરંતુ ગ્રાહણે હઠ લીધી કે જે લોજન તમે કરો છો તેજ અમને આપો. રાજાએ ઘણા સમજાવ્યો કે ચક્રવર્તીનું લોજન બીજાને પચે નહિ, માટે તેનો આગ્રહ ન કર. છતાં ગ્રાહણે તેનું કહેવું માન્ય ન કર્યું, અને ઉલટું મેલું માર્યું કે આટલું લોજન જે રાજા આપી શકતો નથી તે બીજું શું આપશે ? આથી નિરૂપાયે રાજાએ તેના કુટુંબને પોતાનું લોજન આપ્યું. આ લોજન કરવા પછી તે ગ્રાહણનું કુટુંબ વિષયથી એટલું બધું વ્યાકુળ થઈ ગયું કે ગમ્યાગમ્યનો વિચાર ન રહ્યો. વિષયમાં લંપટ થઈ આપસમાં બહેન, પુત્રી અને માતા સાથે પણ વ્યભિચાર કર્યો. અને તે લોજનના તીવ્ર નિશામાં તેઓને પ્રાયઃ આખી રાત્રિ વિટંબના થઈ. પ્રાતઃકાળ થતાં લોજનનો નિશો શાંત થયો, ત્યારે ગ્રાહણ ઘણું શરમાયો; તે પોતાની જાતને ધિક્કારવા લાગ્યો; અકાર્યનો પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો, અને લોકોને મુખ દેખાડવું કે કેમ તેની તેને ભારે ચિંતા થઈ. રાજા ઉપર તેને વિશેષ ગુસ્સો થઈ આવ્યો. રાજાએ મને બાણીનેજ આમ હેરાન કર્યો છે, માટે આ વેર હું ગમે તે પ્રકારે વાળું, એવા ધરાદાથી તે ત્યાંથી નકળી જંગલમાં ગયો. ત્યાં કોઈ બકરાં ચારનાર ભરવાડ મળ્યો. તે ભરવાડ લક્ષ્યેધી હતો. બેઠાં બેઠાં જે પાંદડાપર લક્ષ કરી કાંકરી ફેંકતો તેને તે વીધી નાખતો. આ ભરવાડને જોઈ પોતાના મનોરથો

સિદ્ધ થયા બાણી, ભરવાડને થોડાક પેસા આપવા કરી, રાજાની આંખો ફેડી નાખવાનો તે પ્રાહ્મણે નિશ્ચય કર્યો. ભરવાડને સાથે લઈ તે નગરમાં આવ્યો. રાજાની સ્વારી નીકળી જોટલે દૂરથી પ્રાહ્મણે રાજાને ઘતાવ્યો કે આની આંખો ફેડી નાંખ. તત્કાળ લક્ષ રાખી તેણે જોરથી બે કાંકરી ફેંકી. રાજાની બન્ને આંખો કુટી ગઈ. રાજાના માણસોએ તે ભરવાડને પકડી લીધો અને માર મારી મનાવતાં પ્રાહ્મણના શિખવવાથી પોતે આ કર્યું છે, એમ તેણે માની લીધું. રાજાના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. અહા ! દુનિયાનાં માણસો કેવાં કૃતાં છે, જેના પર ઉપકાર કર્યો તેના તરફથીજ અપકાર કરાયો ! રાજાએ પ્રાહ્મણના આખા કુટુંબને મારી નાંખ્યું, પણ તેનો ક્રોધ શાંત ન થયો. અજ્ઞાનથી અંધ થયેલા તે રાજાનો ક્રોધ જાતિ ઉપર ગયો, અને પ્રાહ્મણોની આંખો ફેડીને એક થાળ ભરી મને નિરંતર આપો કે જેને ચોળી મસળીને હું માફ વેર વાળી ક્રોધ શમાવું. આ પ્રમાણે પ્રધાનને કહ્યું. તેજ માફ થોડા દિવસ તો ચાલ્યું. પણ સમજી પ્રધાનોએ તેમ થતું અટકાવી સ્વેશ્માત્મક નામનાં ફળો મંગાવ્યાં. જે આંખની જેવાં ચીકાશવાળાં અને આકારનાં હોય છે. તેનો થાળ ભરી રાજાને નિરંતર આપવા લાગ્યા. રાજા તે મસળીને પોતાને કૃતાર્થ માનવા લાગ્યો. આવી રીતના બચકર રોડ પરિણામમાં રાજાએ પોતાના આયુષ્યનાં અવશેષ સોળ વર્ષ પૂરાં કર્યા, અને આયુષ્ય પૂર્ણ કરી તે ચક્રવર્તી રાજા સાતમી નરકે ગયો. ત્યાં તેને મહા ઘોર વેદના સહન કરવી પડી. આ પ્રમાણે હિંસા કરનાર સુભૂમ અને પ્રહ્લદત્ત ચક્રવર્તીઓ પોતાના ઉત્તમ માનવ આયુષ્યને નિરર્થક કરી લાંબા વખત સૂધી નરકની મહા વ્યથાના ભોક્તા થયા, માટે સુખના ઈચ્છક જીવોએ કોઈ પણ જીવને દુઃખ ન આપવું. કેમકે દુઃખ આપ્યાથી અવશ્ય તેનો બદલો મળે છે.

કુળિર્વરં વરં પંગુરગરીરી વરં પુમાન ॥

અપિ સંપૂર્ણસર્વાંગો ન તુ હિંસાપરાયણઃ ॥ ૨૮ ॥

મનુષ્યોએ હાથ વિનાના થવું તે સારું છે, પાંગળા થવું તે

સાડું છે, અને શરીર વિનાના થયું તે સાડું છે. પણ સંપૂર્ણ શરીરવાળા થઇને હિંસા કરવામાં તત્પર થયું તે સાડું નથી. ૨૮

કેટલાએક વિદ્વ શાંતિ માટે અને કેટલાએક કુળાચારથી હિંસા કરે છે, તેને આચાર્યશ્રી કહે છે કે,

હિંસા વિવ્રાય જાયેત વિવ્રશાંત્યૈ કૃતાઽપિ હિ ॥

કુળાચારધિયાપ્પેષા કૃતા કુલવિનાશિની ॥ ૨૯ ॥

વિદ્વની શાંતિ થવા માટે કરાયેલી હિંસા પણ ઉલટી વિદ્વને માટે થાય છે. અને કુળાચારની બુદ્ધિથી પણ કરાયેલી હિંસા કુળનો વિનાશ કરનારી થાય છે. ૨૯.

અપિ વંશક્રમાયાતાં યસ્તુ હિંસાં પરિત્યજેત્ ॥

સ શ્રેષ્ઠઃ સુલસ ઇવ કાલસૌકરિકાત્મજઃ ॥ ૩૦ ॥

કાલસૌકરિકના પુત્ર સુલસની માફક જે કુલકર્મથી (વંશપરંપરાએ) આવેલી પણ હિંસાનો ત્યાગ કરે છે તે શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. ૩૦

વિવેચન:—સુલસ અને કાલસૌકરિક કોણ હતા, અને સુલસે કુળકર્મે આવેલી હિંસાનો ત્યાગ કેવી રીતે કર્યો તે પ્રસંગોપાત જણાવવું ઉચિત છે એમ બાણી તેની ટુંક હકીકત આપવામાં આવે છે. મગધ દેશની રાજગૃહિ નગરીમાં શ્રેણિકરાજ રાજ્ય કરતો હતો. તેને મહા બુદ્ધિના નિધાન સરખો બુદ્ધિમાન અભયકુમાર નામનો કુમાર હતો. તે નગરીમાં કાલસૌકરિક નામનો કસાઈ રહેતો હતો. તેને સુલસ નામે પુત્ર હતો. આ કસાઈ નિરંતર અનેક જીવોનો વધ કરતો હતો. શ્રેણિકરાજએ તેને વધ કરતો અટકાવવા ઘણું પરિશ્રમ કર્યો પણ તે નિર્થક ગયો. એક દિવસ રાજ્યએ તેને કૃપામાં બાંધી ઉધે માથે લટકાવી રાખ્યો તો ત્યાં પણ પાણીમાં પાડા આલેખી માનસિક કટ્ખનાથી તેણે અનેક જીવોને માર્યા. આ પ્રમાણે જેનાં હારોહાડ સૌદ્રધ્યાન બ્યાપી ગયું છે તેવા પામર જીવોને બોધ આપવાને મહાજ્ઞાનીઓ પણ અશક્ત છે, તો શ્રેણિક જેવા તેને અંતરથી કેવી રીતે રોકી શકે ? હિંસામાં આસક્ત પરિણામવાળા કાલસૌકરિકને એક વખત શરીરમાં મહાબ્યાધિ ઉત્પન્ન થયો, દાહનવર-

હિંસા કરનારને આચાર્યશ્રી ઉપમા તથા શિક્ષા આપે છે. ૧૦૫

થી તેનું શરીર બળવા લાગ્યું, તેને કોઈ ઠેકાણે ચેન પકડતું નહોતું, મધુર ગીત ગાયનો મહા દુઃખદ લાગતાં હતાં, મધુર રસો પણ એર સમાન થઈ પડતા હતા, કોમળ શય્યા પણ શુભી સમાન લાગતી હતી અને સુગંધી પદાર્થો દુર્ગંધમય અનુભવાતા હતા. સુલસ જેમ જેમ તેને સારા ઉપાયો કરતો હતો તેમ તેમ તેને વિશેષ દુઃખ થતું હતું. સુલસ મહાવીરસ્વામી પાસેથી ધર્મ પામ્યો હતો; તેના પરિણામ ઘણા કોમળ હતા. નિરંતર કસાઈના ધંધાવાળા કુટુંબમાં રહેવા છતાં તેનું અંતઃકરણ નિરંતર દયાથી ભીંજાયેલું જ રહેતું હતું. તે મહાવીર સ્વામીનો પૂર્ણ ભક્ત હતો અને તેથીજ અભયકુમારની સાથે ધર્મની ગાંઠથી બેઠાયેલ મિત્રતાવાળો હતો. એક દિવસે સુલસે પોતાના પિતાની આવી વિપરીત સ્થિતિ વિષે અભયકુમારને જણાવ્યું. અભયકુમારે કહ્યું કે તારો પિતા મહા પાપી છે. તેની આખી જીંદગી રૌદ્ર ધ્યાનમાં વ્યતીત થઈ છે; અને તેણે પાપકર્મોને લઈને અવસ્ય નરકનું આયુષ્ય ખાંધેલું હોવું જોઈએ. માટે આગામી કાળમાં જેવી સ્થિતિ અનુભવવી હોય તેવી સ્થિતિનું જ્ઞાન કાંઈકે મરણની તૈયારી વેળાએ યા થોડો વખત પહેલાં થઈ આવે છે. માટે તું તેને જ્વરશાંતિ માટે ચંદનનો લેપ કરવો બંધ કરી વિદ્વાનો લેપ કર. સુવા માટે કોમળ શય્યા દૂર કરી કાંકરા અને કાંટાવાળી શય્યા બિછાવી આપ અને ખાવા વિગેરે માટે બધી વિપરીત વસ્તુઓ આપ્યા કર. સુલસે અભયકુમારની શિક્ષા માન્ય કરી, તેજ પ્રમાણે સર્વ કરી આપ્યું. તેથી તે કાલસૌકરિકને ઘણું સુખદાઈ લાગ્યું અને થોડા વખતમાં રૌદ્ર ધ્યાનમાં મરણ પામી તે સાતમી નરકે ગયો. પોતાના પિતાના મરણથી અને તેની આવી અધમ સ્થિતિમાં સુલસને ઘણું લાગી આવ્યું. હજારો જીવોની હિંસા કરી, પુષ્કળ દ્રવ્ય એકઠું કરેલું આંહી મૂકી છેવટનું વળવળતી સ્થિતિવાળું તેના પિતાનું ચિત્ર તેના હૃદયપટ ઉપર સજ્જ પડી ગયું. અહા ! શું મનુષ્યોની મમત્વ દશા ! શું અધમજીવન ! શી અજ્ઞાનતા ! કે છેવટ સુધી પણ આવી પરાભવ પામેલી દશા ! જે માનવ જીંદગીમાં મનુષ્યોનું જીવન ઉચ્ચતર ન થયું, તે જીંદગીજ શા કામની ? અને તેવા સહાયકો

પણ શા કામના ? આવી દુઃખિત દશાથી પિતાનો હું બચાવ ન કરી શક્યો ! તો આ મારી પાછળના કુટુંબીઓ પણ મારો બચાવ કેવો રીતે કરી શકશે ? એ મારા પિતાના દાખલાથી મારે શિખવાનું અને સમજવાનું છે. આ પ્રમાણે વિરક્ત ભાવવાળા સુલસે પિતાના મરણનું કાર્ય સમાપ્ત કર્યું. એટલે કુટુંબીઓ આવી સુલસને કહેવા લાગ્યા કે હે સુલસ ! આ તારા પિતાનું કાર્ય તું સંભાળ અને પૂર્વનિર્માણ માફક ચાલતી આવેલી આ આપણી જીવહિંસક વૃત્તિથી સર્વનું પોષણ પણ કર. સુલસ કહે છે કે આવી પાપી વૃત્તિથી જીવન ચલાવવાનું હું બીલકુલ કરવાનો નથી. તમે સર્વ કુટુંબીઓ મળી કમાયેલ ધન ખાઈ જાઓ, અને જીવહિંસાના પાપથી થતું નરકાદિકનું દુઃખ તો મારે એકલાને જ ભોગવવું કે ? કુટુંબીઓ કહે છે કે નહિ, નહિ જેમ ધન વહેંચી લઈએ છીએ તેમ પાપ પણ વહેંચી લઈશું. તને એકલાને અમે દુઃખી થવા નહિ દઈએ, સુલસ કહે છે, ત્યારે તે બહુ સાફ. આ પ્રમાણે કહી એક કુહાડો લઈ નજીક ઉભેલા પાડાને મારવાના ખાનાએ કરી ત્યાંથી ઘા ચૂકી પોતાના પગ ઉપર તે ઘા માર્યો, અને વેદનાથી વિર્જીન થઈ જમીન ઉપર પડ્યો. મોઢથી પોષકાર કરી કહેવા લાગ્યો કે મને ઘણી વેદના થાય છે માટે તમે સર્વ મળીને થોડી થોડી વહેંચી લ્યો, જેથી મને થોડું દુઃખ ભોગવવું પડે. આ શબ્દો સાંભળી બધા દિઠ-મૂઠ જની ગયા. કોઈ કાંઈ વેદના લઈ ન શક્યા, ત્યારે સુલસ બોલ્યો “ ભાઈઓ, કેમ વાર લગાડો છો ? આ મારો જીવ જાય છે. ” કુટુંબીઓ બોલ્યા “ ભાઈ, વેદના તે કેમ લઈ શકાય ? તે તો સર્વ કોઈને એકલાને ભોગવવી પડે છે. ” સુલસ કહે છે “ જ્યારે તમે આંહી દુઃખ કે વેદનામાં બીલકુલ ભાગ લેતા નથી, તો પરભવે નૂદી નૂદી ગતિમાં કર્માનુસારે જુદા પડેલા, ત્યાં તે દુઃખમાં ભાગ લેવાં ક્યાંથી આવશે ? મારે તો જેમ આંહી એકલા દુઃખ ભોગવવાનું છે, તેમ ત્યાં પણ એકલા જ દુઃખ ભોગવવાનું છે. માટે દુઃખમાં ભાગ લેવાનું ખોટું બહાનું મૂકી દો. હું તો ભગવાન મહાવીરનાં વચનથી જાણું છું, અને તમને પ્રતીતિ કરાવવા માટે જ મારે જાણી જોઈને પગ ઉપર ઘા લેવો પડ્યો છે. ”

આ પ્રમાણે કહી આખા કુટુંબને પ્રતિબોધી તે પાપી આલુવિકાને જલાજલિ આપી, નિર્દોષ વ્યાપારથી આલુવિકા શરૂ કરી સુલસે પોતાનું જીવન સુધાર્યું અને કુટુંબીઓને પણ તે પાપથી બચાવ્યા. આ પ્રમાણે પરપરાથી કુળમાં ચાલતી આવેલી હિંસાનો જેમ સુલસે ત્યાગ કર્યો અને નિર્દોષ આલુવિકા કરી પોતાનો અને કુટુંબનો ઉદ્ધાર કર્યો તેમ બીજાએ પણ પરપરાથી ચાલતી આવેલી હિંસાનો ત્યાગ કરવો. સુલસ પોતાનું આયુષ્ય સુખમય પૂર્ણ કરી દેવલોકમાં દેવ થયો, અને કંમે મોક્ષ પણ જશે.

જો હિંસાનો ત્યાગ ન કરે તો દાનાદિ સર્વ નિષ્ફળ છે
એમ આચાર્યશ્રી કહે છે.

દમો દેવગુરુપાસ્તિર્દાનમ યયનં તપઃ ॥

સર્વમપ્યેતદફલં હિસાં ચેન્ન પરિત્યજેત્ ॥ ૩૧ ॥

જો હિંસાનો ત્યાગ ન કરવામાં આવે તો ઇદ્રિયોત્ત્વ દમન કરવાપણું, દેવશુદ્ધી સેવા, દાન, અવ્યયન અને તપ એ સર્વ નિષ્ફળ છે. અર્થાત્ હિંસાનો ત્યાગ કર્યા વિના તેઓ ખીલકુલ ફળ આપતા નથી. ૩૧

હિંસાના ઉપદેશક શાસ્ત્રકારોપર આક્ષેપ.

વિશ્વસ્તો મુગ્ધર્થીલોકઃ પાત્યતે નરકાવનૌ ॥

અહો નૃશંસેર્લોભાવૌર્હસાગ્રાસ્ત્રોપદેશકૈઃ ॥ ૩૨ ॥

અહો ! મહાન જોદની વાત છે કે નિર્દય અને લોભથી આધળા થએલા હિંસાવાળા શાસ્ત્રના ઉપદેશકો આ બિચારા વિશ્વાસી અને મુગ્ધ બુદ્ધિવાળા લોભાને નરકની પૃથ્વીમાં પાડે છે. ૩૨.

તેમના શાસ્ત્રોમાં આ પ્રમાણે હિંસા કરવાનું કહ્યું છે.

યજ્ઞાર્ય પશવઃ સૃષ્ટાઃ સ્વયમેવ સ્વયંભુવા ॥

યજ્ઞોઽસ્ય ભૂત્યં સર્વસ્ય તસ્માચન્ને વધોઽગ્રઃ ॥ ૩૩ ॥

ઔપધ્યઃ પશવો વૃશાસ્તિર્યચઃ પક્ષિણસ્તથા ॥

યજ્ઞાર્થં નિધનં પ્રાપ્તાઃ પ્રાપ્નુવંત્યુચ્છિન્નિતિં પુનઃ ॥ ૩૪ ॥

મધુપર્કે ચ યજ્ઞે ચ પિતૃદૈવતકર્મણિ ॥

અત્રૈવ પશૈર્વા હિંસ્યા નાન્યત્રેત્યવ્રતીન્મનુઃ ॥ ૩૫ ॥

एष्वर्थेषु पशून् हिंसन् वेदतत्त्वार्थविद्विजः ॥

આત્માનં ચ પશૂંશ્ચૈવ ગમયત્યુત્તમાં ગતિમ્ ॥ ૩૬ ॥

બ્રહ્માએ પોતેજ યજ્ઞને માટે પશુઓ બનાવ્યાં છે. યજ્ઞ આ સર્વ પ્રાણીઓની વિભૂતિ (કલ્યાણ) ને માટે છે. યજ્ઞમાં જે વધ થાય છે, તે વધ ન કહેવાય. કાલ પ્રમુખ ઔપધિઓ, બકરા આદિ પશુઓ, વૃક્ષો, ગાય, ઘોડા આદિ તિર્યચો અને કપિંજલ આદિ પક્ષીઓ, યજ્ઞને માટે મરણ પામેલાં ફરી ઉચ્ચતા (ઉંચી ગતિ, લાંબુ આયુષ્ય વિગેરે) પામે છે. મનુ કહે છે કે મધુપર્ક (ક્રિયા વિશેષમાં) માં, જ્યોતિષ્કોમાદિ યજ્ઞમાં, અને પિતૃઓનાં અથવા દેવતાનાં કર્મો જે મહાયજ્ઞો તેમાં આટલે ઠેકાણેજ પશુઓ મારવાં, પણ ખીજે ઠેકાણે મારવાં નહિ. વેદના તત્ત્વાર્થને જાણનારો બ્રાહ્મણ આ પૂર્વે કહેલ કાર્યોમાં પશુઓની હિંસા કરતો પોતાને અને પશુઓને ઉત્તમ ગતિમાં પહોંચાડે છે. ૩૩-૩૬.

આવા હિંસક શાસ્ત્રોપદેશકોના સંબંધમાં આચાર્યશ્રી-
નો અભિપ્રાય.

ये चक्रुः क्रूरकर्माणः शास्त्रहिंसोपदेशकाः ॥

क्व ते यास्यन्ति नरके नास्तिकेभ्योऽपि नास्तिकाः ॥ ૩૭ ॥

वरं वराकश्चार्वाको योसौ प्रकटनास्तिकः ॥

वेदोक्तापसच्छद्मछन्नं रक्षो न जैमिनिः ॥ ૩૮ ॥

देवोपहारव्याजेन यज्ञव्याजेन येष्ववा ॥

घ्नन्ति जंतून् गतघृणा घोरान् ते यांति दुर्गतिम् ॥ ૩૯ ॥

હિંસક શાસ્ત્રોપદેશકોના સંબંધમાં આચાર્યશ્રીનો અભિપ્રાય. ૧૦૯

જે ૨૨ કર્મવાળા હિંસાનાં ઉપદેશવાળાં શાસ્ત્રો બનાવે છે, તે નાસ્તિકથી પણ નાસ્તિકો કયા નરકમાં જશે ? (આશય એવો ની-કળે છે કે જે નરકો વિદ્યમાન છે, તેનાથી પણ વિશેષ દુઃખ વાળી નરકમાં તે જવો જોઈએ.) બિચારો ચાર્વાક તેઓના કરતાં કાંઈક સારો છે કે તે પ્રકટ નાસ્તિક છે; અર્થાત્ તે ખુલ્લી રીતે ધર્માધ-ર્માદિ કાંઈ માનતો નથી, અથવા જીવાજીવાદિ કાંઈ માનતો નથી. પણ (આવાં હિંસાકારક) વેદનાં વચનો કહેતાં તાપસના બહાનાથી શુભ રાક્ષસ સરખો જૈમિનિ સારો નથી. દેવોને બળિદાન આપવાના બહાનાએ અથવા યજ્ઞને બહાને જોયો નિર્દય થઇને પ્રાણીઓને મારે છે, તે ઘોરથી પણ ઘોર દુર્ગતિમાં જાય છે. ૩૭-૩૯

શમશીલદયામૂલં હિત્વા ધર્મે જગદ્દિતં ॥

અહો હિંસાપિ ધર્માય જગદે મંદબુદ્ધિભિઃ ॥ ૪૦ ॥

સર્વ જીવોપર સમભાવ, શીલ અને દયારૂપ મૂળવાળા, જગ-તને હિત કરનાર ધર્મનો ત્યાગ કરીને, મહાન્ ખેદની વાત છે કે મંદ બુદ્ધિવાળાઓએ હિંસા પણ ધર્મને માટે કહેલી છે. ૪૦

આ પ્રમાણે કુળકુમથી ચાલતી તથા યજ્ઞ સંબંધી હિંસાનો પ્રતિષેધ કરી પિતૃનિમિ હિંસા નિષેધવા માટે પ્રથમ તેઓએ પિતૃનિમિત્તે પોતાના શાસ્ત્રમાં કહેલી હિંસા બતાવી આપે છે.

હવિર્યચિરરાત્રાય યજ્ઞાનંત્યાય કલ્પતે ॥

પિતૃભ્યો વિધિવદ્દત્તં તત્પ્રવક્ષ્યામ્યશેષતઃ ॥ ૪૧ ॥

તિલૈર્ત્રીંહિયવૈર્માપૈરદ્ધિર્મૂલફલેન વા ॥

દત્તેન માસં પ્રીયન્તે વિધિવત્પિતરો નૃણાં ॥ ૪૨ ॥

દ્વૌ માસૌ મત્સ્યમાંસેન ત્રીન્માસાન્ હારિણેન તુ ॥

ઔરભ્રેણાય ચતુરઃ શાકુનેનેહ પંચ તુ ॥ ૪૩ ॥

પન્માસાં છાગમાંસેન પાર્પતેનેહ સપ્ત વં ॥

અષ્ટાવેણસ્ય માંસેન રૌરવેણ નવૈવ તુ ॥ ૪૪ ॥

દશમાસાંસ્તુ તૃપ્યંતિ વારાહમહિષામિષૈઃ ॥

શશકૂર્મયોર્માસેન માસાનેકાદર્શૈવ તુ ॥ ૪૫ ॥

સંવત્સરં તુ ગવ્યેન પયસા પાયસેન તુ ॥

વાઘ્રીણસસ્ય માંસેન તૃપ્તિર્દ્વાદશવાર્ષિકી ॥ ૪૬ ॥

પિતૃઓને વિધિપૂર્વક આપેલું હવિ (શ્રાદ્ધ) ચિરરાત્રિ માટે (લાંબા કાળને માટે) અને આનંત્યને માટે (અનંતકાળને માટે) થાય છે તે સર્વ હું કહું છું. તલ, ડાંગર, જવ, અડદ, પાણી, મૂળ અને ફળ આ સર્વ વિધિપૂર્વક આપવાથી મનુષ્યોનાં પિતૃઓ એક મહિના સુધી તૃપ્ત થાય છે. મત્સ્યના માંસવડે બે મહિના, હરિણના માંસવડે ત્રણ મહિના, ઘેટાના માંસવડે ચાર મહિના, અને પક્ષીના માંસવડે પાંચ મહિનાપર્યંત પિતૃઓ તૃપ્ત થાય છે. બકરાના માંસથી છ મહિના, પૃપત જાતિના હરણના માંસવડે સાત મહિના, એણે જાતિના જનાવરના માંસવડે આઠ મહિના, તથા શૈરવ જાતિના જનાવરના માંસથી નવ મહિના, ડુધર અને પાડાના માંસવડે દશ મહિના; અને સસલા તથા કાચળાના માંસવડે કરી અગિયાર મહિના પિતૃઓ તૃપ્ત થાય છે. ગાયના દૂધ અને દીરવડે બાર માસ અને વૃદ્ધ બકરાના માંસે કરી બાર વર્ષપર્યંત પિતૃઓની તૃપ્તિ થાય છે.

इति स्मृत्यनुसारेण पितॄणां तर्पणाय या ॥

मूढैर्विधीयते हिंसा सापि दुर्गतिहेतवे ॥ ४७ ॥

આ પ્રમાણે પિતૃઓને તૃપ્ત કરવા માટે સ્મૃતિને અનુસારે મૂઢ પુરૂષો જે હિંસા કરે છે તે પણ દુર્ગતિને માટે થાય છે. ૪૭.

વિવેચન:—નિરપરાધી, નિરાધાર, મૂંગા અને કરૂણાજનક પોકાર કરતા ગરીબ પ્રાણીઓને રીળાવી રીળાવીને મારીને, ધર્મ માનવો એજ પહેલી ભૂર્ણતા છે; અને અગ્નિમાં નાંખેલા કે હોતુઓએ ખાધેલા તેના માંસથી પિતૃઓની તૃપ્તિ થવી એ બીજી ભૂર્ણતા છે. મરી ગએલા અને કર્માનુસાર અન્યથોનિમાં ઉત્પન્ન થએલા જીવોને આવી રીતનાં ફૂર કાર્યોથી તૃપ્ત થવું કે સુખી થવું એ કેવળ અસંભવિત છે. માટે આચાર્યશ્રી કહે છે કે પિતૃતૃપ્તિનિમિત્તે કરાતી

હિંસા, કરનારને દુર્ગતિના કારણરૂપ થાય છે અને તે કરનાર તથા કરાવનાર બેઉ અજ્ઞાનીજ છે; તેઓ કદી નિર્ભય થઈ શકતા નથી કેમકે મારેલા જીવો તેનો બદલો લીધા સિવાય રહેવાના નથી, અથવા કોઈ બૂદીજ રીતે હિંસા કરનારને તેનો બદલો મળે છે.

જીવોનું રક્ષણ કરનારને ભય નથી.

यो भूतेष्वभयं दद्याद् भूतेभ्यस्तस्य नो भयं ॥

यादृग् वितीर्यते दानं तादृगासाद्यते फलं ॥ ૪૮ ॥

જે પ્રાણીઓને અભય આપે છે તેને પ્રાણીઓ તરફનો ભય થતો નથી. કેમકે જેવું દાન આપ્યું હોય તેવું તેનું ફળ પમાય છે. ૪૮

હિંસક દેવોને પણ ન પૂજવા બોધ્યે.

कोदण्डदण्डचक्रासिगूलशक्तिधराः सुराः ॥

हिंसा अपि हा कष्टं पूज्यन्ते देवताधिया ॥ ૪૯ ॥

મોટા ખેદ સાથે જણાવવું પડે છે કે, ધનુષ્ય, દંડ, ચક્ર, ખડ્ગ, શૂળ, અને શક્તિને ધારણ કરવાવાળા હિંસક દેવોને પણ દેવ-પણાની બુદ્ધિથી (અજ્ઞાની જીવો) પૂજે છે. (અર્થાત્ તેવા દેવોને ન પૂજવા માનવા બોધ્યે.) ૪૯.

અહિંસાત્રતની સ્તુતિ.

मातेव सर्वभूतानामहिंसा हितकारिणी ॥

अहिंसैव हि संसारमरावमृतसारणिः ॥ ૫૦ ॥

अहिंसा दुःखदावाग्निप्रावृपेण्यघनावली ॥

भवभ्रमिरुगार्तानामहिंसा परमौषधीः ॥ ૫૧ ॥

માતાની માફક અહિંસા સર્વ જીવોને હિતકારિણી છે, અહિંસાજ સંસારરૂપી મરૂધર ભૂમીમાં (મારવાડમાં) અમૃતની નીક સમાન

છે, હુઃખરૂપ દાવાનળને યુગાવવા માટે વર્ષાઋતુના મેઘની શ્રેણિ તુલ્ય છે; અને લવોમાં પરિભ્રમણ કરવારૂપ રોગથી પીડાયેલા લવોને પરમ ઔષધી તુલ્ય પણ અહિંસાજ છે. ૫૦-૫૧.

અહિંસાત્રતનું ફળ.

દીર્ઘમાયુઃ પરં રૂપમારોગ્યં શ્લઘનીયતા ॥

અહિંસાયાઃ ફલં સર્વં કિમન્યત્કામદૈવ સા ॥ ૫૨ ॥

સુખદાયી લાંબું આયુષ્ય, ઉત્તમ રૂપ, નીરોગતા, અને પ્રશંસનીયતા, એ સર્વ અહિંસાનાં ફળો છે. વધારે શું કહેવું ? મનોવાંછિત ફળ દેવા માટે અહિંસા કામધેનુ સમાન છે. ૫૨.

ગૃહસ્થોનું બીજું સત્ય વ્રત. (ભ્રૂં બોલવાનું ફળ.)

મન્મનત્વં કાહલત્વં મૂકત્વં મુલ્લરોગિતા ॥

વીર્યાઽસત્યફલં કન્યાલીકાદ્યસત્યમુત્સજેત્ ॥ ૫૩ ॥

મનમનપણું, ન સમજાય તેવી રીતે બોલવાપણું, મૂંગાપણું, અને મોઢામાં થતા રોગો આ સર્વ અસત્ય બોલવાનાં ફળો છે, એમ જાણીને કન્યાલીકાદિ અસત્ય બોલવાનો ત્યાગ કરવો. ૫૩.

કન્યાઅલીકાદિ અસત્યો બતાવે છે.

કન્યાગોમૂમ્બલીકાનિ ન્યાસાપહરણં તથા ॥

કૂટસાહ્યં ચ પંચેતિ સ્થૂલાસત્યાન્યકીર્તયન્ ॥ ૫૪ ॥

કન્યા સંબંધી, ગાય સંબંધી, ભૂમિ સંબંધી, થાપણ ઝાળવવા સંબંધી, અને જોટી સાક્ષી ભરવા સંબંધી આ પાંચ મોટાં અસત્યો કહેવામાં આવ્યાં છે. ૫૪.

વિવેર

ન ભેદએ. ૧૧

કાંઈ પણ અસત્ય બોલવું નો ત્યાગ નથી કરી

શકતા, તેઓએ સ્થૂળથી એટલે મોટાં મોટાં અસત્યોનો તો ત્યાગ કર્યોજ નોંધ્યો. તેજ ખતાવે છે કે કન્યાના સંબંધમાં અસત્ય ન બોલવું. નાની હોય ને મોટી કહેવી, દૂધણવાળી હોય અને નિષ્ણ કહેવી વિગેરે, સદોષ છતાં નિર્દોષ કહી આપસમાં વિવાહિત કરવાથી તેઓની આખી જીંદગી કલેશિત નીવડે છે. કન્યાના ઉપલક્ષણથી કોઈ પણ મનુષ્ય વ્યક્તિના સંબંધમાં અસત્ય ન બોલવું.

ગાયના સંબંધમાં જીકું ન બોલવું. ઉપલક્ષણથી સર્વ જનાવરોના સંબંધમાં સમજ લેવું.

જમીન પરની હોય તેને પોતાના કહી દબાવી પાડવી વિગેરે જમીન સંબંધી અસત્ય ન બોલવું.

સારો માણસ જાણી વગર લેજો યા વગર સાક્ષીએ કાંઈ પણ વસ્તુ પોતાને ત્યાં રાખી હોય, તેને દબાવી પાડવી, યા ધણી મરણ પામ્યો હોય અને તેનાં સગાં વહાલાંઓને ખબર ન હોય યા હોય પણ મજબુત પુરાવા ન હોવાથી તેને છુપાવવી કે ઓળવવી, જેમ કે અમારે ત્યાં તેણે મૂકીજ નથી. આમ વિશ્વાસઘાત કરવો નહિ, યા થાપણુ ઓળવવી નહિ.

જૂઠી સાક્ષી ન ભરવી. પ્રમાણિક માણસ જાણી કોઈએ સાક્ષી આપી તો તે અવસરે પોતાના સંબંધમાં હોય કે પરના સંબંધમાં હોય પણ કોઈ જાતની લાલચ રાખ્યા સિવાય સત્ય કહેવું, અર્થાત્ મોટી સાક્ષી ન આપવી. આ પાંચ મોટાં અસત્યો છે. લોકમાં પણ તે જાણીતાં છે, તેનો ત્યાગ કરવો, તે ગૃહસ્થનું બીજું ઘત કહેવાય છે.

વિશેષ ખતાવે છે.

सर्वलोकविरुद्धं यद्यद्विश्वसितयातकम् ॥

यद्विपक्षश्च पुण्यस्य न वदेत्तदमूत्रतं ॥ ૫૫ ॥

જે સર્વ લોકમાં વિરુદ્ધ ગણાતું હોય, જે વિશ્વાસનો ઘાત કરવાવાળું હોય અને જે પુણ્યનું વિપક્ષી હોય; અર્થાત્ પાપકારી હોય તેવું અસત્ય નજ બોલવું. ૫૫.

અસત્ય બોલવાથી થતા ગેરફાયદા.

અસત્યતો લઘીયસ્ત્વમસત્યાદ્વચનીયતા ॥

અધોગતિરસત્યાચ્ચ તદસત્યં પરિત્યજેત્. ॥ ૫૬ ॥

અસત્યવચનં પ્રાજ્ઞઃ પ્રમાદેનાપિ નો વદેત્ ॥

શ્રેયાંસિ યેન મજ્યન્તે વાત્યયેવ મહાદ્રુમાઃ ॥ ૫૭ ॥

અસત્યવચનાદ્વૈરવિપાદાપ્રત્યયાદયઃ ॥

પ્રાદુઃપંતિ ન કે દોષાઃ કુપથ્યાદ્વાધયો યથા ॥ ૫૮ ॥

નિગોદેષ્વથ તિર્યક્ષુ તથા નરકવાસિષ્ઠ ॥

ઉત્પન્નન્તે મૃપાવાદપ્રસાદેન શરીરિણઃ ॥ ૫૯ ॥

બ્રૂયાદ્ ભિયોપરોધાદ્વા નાસત્યં કાલિકાર્યવત્ ॥

યસ્તુ વ્રૂતે સ નરકં પ્રયાતિ વસુરાજવત્ ॥ ૬૦ ॥

અસત્ય બોલવાથી લોકમાં લઘુપણું થાય છે, અસત્ય બોલવાથી (આં માણસ બુઠો છે, એવી) વચનીયતા થાય છે, અને અસત્ય બોલવાથી અધોગતિ થાય છે. માટે અસત્ય બોલવાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. બુદ્ધિમાનોએ પ્રમાદથી પણ (અભણતાં પણ) અસત્ય વચન ન બોલવું, કેમકે જેમ પ્રબળ વાયરાથી મોટાં વૃક્ષો ભાંગી જાય છે, તેમ અસત્યથી કલ્યાણનો નાશ થાય છે. જેમ કુપથ્ય સેવવાથી (ખાવાથી) અનેક બ્યાધિઓ પેદા થાય છે તેમ અસત્ય વચનથી વેર, વિખવાદ, અપ્રતીતિ આદિ કયા દોષો નથી પ્રકટ થતા ? અર્થાત્ અનેક દોષો પ્રકટ થાય છે. અસત્ય બોલવાના પ્રતાપથી પ્રાણિઓ નિગોદ, તિર્યચ અને નરકવાસાદિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. રાજા પ્રમુખના લયથી કે વહાલા મનુષ્યના આગ્રહથી પણ કાલિકાર્યની માફક અસત્ય નજ બોલવું. જે માણસ લયથી કે આગ્રહથી અસત્ય બોલે તે વસુ રાજાની માફક નરકમાં જાય છે. ૫૬ થી ૬૦.

વિવેચનઃ—કાલિકાર્ય અને વસુ રાજાનું દષ્ટાંત બતાવવામાં આવે છે. રમણીપુર શહેરમાં હસ્તશત્રુ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. દત્ત નામના પુરોહિતને રાજાએ પ્રધાન પદની આપી. કૃતમ્મ રવભાવવાળા

દત્ત પ્રધાને સામંત મંડળને સ્વાધિન કરી રાજાને બંદીબાને નાખ્યો અને રાજ્યાસન ઉપર પોતે બેઠા. તેણે અનેક જીવોના સંહારવાળો યજ્ઞ પ્રારંભ્યો. એવા અવસરમાં કાલિકાચાર્ય નામના જૈનાચાર્ય તે શહેરમાં આવ્યા. આ કાલિકાચાર્ય તે દત્ત રાજાના સંસારના પશુના મામા હતા. માતાની પ્રેરણાથી દત્ત આચાર્ય પાસે આવ્યો. ઉદ્ધત સ્વભાવથી આચાર્યશ્રીને યજ્ઞના ફલ સંબંધમાં પ્રશ્ન કર્યું. આચાર્યશ્રી વિચારવા લાગ્યા કે જેમાં નિરપરાધી અનેક જીવોનો સંહાર થાય તે ધર્મ હોય નહિ અને તેનું ફળ નરક સિવાય બીજું છે નહિ. આ રાજાને જો હું યજ્ઞનું ફળ નરક કહીશ, તો કોપાયમાન થશે, તેમજ રાજ્યસત્તા સ્વાધિન હોવાથી તે મને પણ હેરાન કરશે. અને બીજી બાજુ જો યથાસ્થિત નથી કહેતો, તો મારા સત્ય વ્રતનો લોપ થાય છે અને જીનેશ્વરની આજ્ઞાનો ભંગ થાય છે. આમ ઉભય રીતે મને સંકટમાં આવવાનું છે, છતાં ભલે સત્ય બોલવાથી શરીરનો નાશ થતો હોય તો થાઓ. પણ અસત્ય તો નજ કહેવું. ક્ષણભંશુર સ્વભાવવાળા આ શરીરના સુખ માટે યા રક્ષણ માટે જોએ. પોતાના સત્યવ્રતને જલાંજલિ આપે છે તે નરકાદિમાં મહા ઘોર શૈશવ વેદના સહન કરે છે. તેવા હતભાગી જીવોનું જીવન આ દુનિયા ઉપર ન-કામું છે. આમ દૃઢ નિર્ણય કરી આચાર્યશ્રીએ કહ્યું, “હે દત્ત ! આવી જીવહિંસાવાળા યજ્ઞો કરનાર મરીને નરકે જાય છે.” આ સાંભળતાંજ દત્તના રોમે રોમે કોપ વ્યાપી ગયો. આચાર્ય ઉપર તુચ્છકાર શબ્દ કરી દત્ત ઉભો થયો અને આક્રોશ કરતો બોલ્યો કે તેની નિશાની શું ? આચાર્યે ઉપયોગ દઇ કહ્યું કે “આજથી સાતમે દિવસે તું કુંભીની અંદર પચાવાઈશ અને મરણ પામીશ.” દત્તે કહ્યું, તેના નિશાની શું ? આચાર્યશ્રીએ કહ્યું, “કુંભિમાં પડ્યા પડેલાં તારા મુખમાં વિષાનો છાંટો પડશે.” દત્તને ભય લાગ્યો. આચાર્યનું કહેવું સત્ય તો નહિ હોય ! આચાર્યને ફરતી ચોકી મુકી દત્ત ચાલ્યો ગયો, મરણના ભયથી છ દિવસ ઘરમાં રહ્યો. ઉત્સુકતાથી છઠ્ઠા દિવસને સાતમો ગણી માફ મરણ ન થયું, હવે આચાર્યને વિડંબના કરી મારી નાખું. આ ધરાદાથી તે મહેલથી ઘોડા ઉપર બેસી બહાર

જવા નીકળ્યો. તે દિવસે સરિયામ રસ્તા ઉપર થઈ પ્રાતઃકાળમાં એક ખુટા માળી ફુલ લઈને જતો હતો. તેને રોગાદિ કારણથી ઝાડાની હાજત થઈ ગઈ. તેણે ત્યાંજ હાજત પુરી કરી; તેના ઉપર પુલ કેટલાંક ઢાંકી ચાલતો થયો. રાજા ત્યાં થઈ નીકળ્યો. ઘોડાના પગનો દાખડો ભેરથી ફુલ ઉપર પડ્યો. અને તેમાંથી વિદ્યાનો છાંટે ઉડી રાજાના મુખમાં પડ્યો. વિદ્યા પડતાંજ રાજા ચમક્યો અને પાછો ફર્યો, ભયથી તે મહેલમાં પેઠો; તેના અન્યાયથી કંટાળી ગયેલા સામંતોએ પૂર્વના રાજાને બંદીખાનામાંથી બહાર કાઢ્યો અને રાજ્ય ઉપર બેસાડ્યો. કૌપાયમાન થયેલા રાજાએ દત્તને બાંધી મંગાવ્યો અને કુંભિમાં નાંખી હેઠળ તાપ કરી કાગડા કુતરાને તેનું શરીર ખવડાવ્યું. દત્ત મરણ પામી રોદ્રધ્યાનથી નરકે ગયો; આચાર્યશ્રીને યથોવાદ થયો. આવી રીતે ભયમાં આવી પડેલા પશુ આચાર્યશ્રીએ અસત્ય નજ કહ્યું; તેમ કોઈના ભયથી અસત્ય ન બોલવું એ આ કથામાંથી સાર લેવાનો છે.

વસુ રાજાનું દૃષ્ટાંત.

ચેદી દેશના શુકિતમતી શહેરમાં અભિચંદ્ર નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને ખુદિમાન વસુ નામનો કુમાર હતો. ક્ષીર કંઠના નામના ઉપાધ્યાય ગૃહસ્થ શુદ્ધ પાસે વસુકુમાર, નારદ અને તે ઉપાધ્યાયનો પર્વત નામનો પુત્ર એ ત્રણે સહાધ્યાયીપણે ભણતા હતા. એક દિવસે અગાશીમાં સુતેલા આ ત્રણે વિદ્યાર્થીઓને બેઈ વિદ્યાધર મુનિએ બીજા મુનિને કહ્યું કે આ ત્રણમાંથી બે નરકગામી છે અને એક દેવલોકમાં જશે. આ સાંભળી ઉપાધ્યાયે તેમની પરીક્ષા કરી, અને તે પરીક્ષામાં પોતાના પુત્રને નરકમાં જનાર બાણી પોતાના પ્રયાસને નિર્વ્યક ગણતો સંસાર વાસનાથી વિરક્ત થઈ તેણે ત્યાગી માર્ગનો સ્વીકાર કર્યો.

રાજા મરણ પામ્યા બાદ વસુ રાજા થયો. પર્વત ઉપાધ્યાય-પદ ઉપર આવ્યો અને નારદ કોઈ બીજે ઠેકાણે ચાલ્યો ગયો.

વસુ રાજ સત્ય બોલતો હતો અને સત્યવાદી તરીકે તેની દુનિયામાં પ્રખ્યાતિ થઈ હતી. એક સ્વચ્છ સ્ફટિક રતનની શિલાનું આસન બનાવી તેના ઉપર સિંહાસન સ્થાપન કરી વસુરાજ સભામાં તે ઉપર બેસતો હતો. લોકો અતિ સ્વચ્છતાને લઈને તે આસનને જોઈ શકતા નહોતા, તેથી સત્યના પ્રજાવે દેવો આ રાજનું સિંહાસન આકાશમાં અધર રાખે છે, આવી પ્રખ્યાતિને પામ્યો. એક દિવસે નારદ પર્વતને ઘેર આવ્યો. પર્વત વેદ સંખંધી શિખ્યો આગળ વ્યાખ્યા કરતો હતો, તેમાં જ્યાં અજ શબ્દ આવ્યો ત્યારે પર્વતે બકરાંને હોમવાં તેવો અર્થ કયો. નારદે કહ્યું, ભાઈ તારી, ભૂલ થાય છે. ગુરુજીએ અજ શબ્દે ત્રણ વર્ષની જુની ડાંગર (ત્રીહિ) કહી છે. કેમકે (ન જાયતે इति अज) જે ફરીવાર ઉગે નહિ તે અજ કહેવાય. અજનો અર્થ બકરા પણ થાય છે, છતાં આંહી તેનો ગૌણ અર્થ લેવાનો છે. ગુરુ ઉપદેશક હતા; શ્રુતિ પણ ધર્મ-કથન કરનારી છે તો અજનો અર્થ બકરા લઈ આવો અનર્થ કરી ગુરુ અને શ્રુતિને તારે હ્રષિત ન કરવી જોઈએ. પોતાના વચન ઉપર શિખ્યોને અપ્રતીતિ થશે તેમ જાણી પર્વતે ગુરુસે થઈ કહ્યું. ખરો અર્થ બકરા છે અને ગુરુએ પણ તેમજ કહ્યું છે. આપણે તેનો નિર્ણય કરીએ. જે જુહો પડે તેની જીલ કાપવી. આ અર્થમાં આપણો સહાધ્યાયી વસુ રાજ પ્રમાણ છે. નારદે તેમ કબુલ કર્યું. પર્વતની માતાએ ગુપ્ત બોલાવી તેને ઘણો વાર્યો કે બેટા, મેં પણ તારા પિતાના મુખથી ત્રણ વર્ષની ડાંગર એ અર્થ સાંભળ્યો છે માટે નારદ પાસે માફી માગ. વસુ રાજ સત્ય બોલશે; અને આમાં તારા જીવનું જોખમ થશે. પર્વતે કહ્યું, ગમે તેમ યાજ્ઞો પણ હું તો હવે પાછો ફરવાનો નહિ.

પુત્રસ્નેહથી તેની મા વસુ રાજ પાસે ગઈ. એકાંતમાં પુત્રનો તથા નારદનો સંવાદ કહ્યો અને તેણે હઠ કરી ગમે તેમ કરી ગુરુપુત્રને પ્રાણલિક્ષા આપવાનો આગ્રહ કર્યો. રાજ વસુ સત્યવાદી હતો. પ્રથમ તો જુહી સાક્ષી ભરવા આનાકાની કરી પણ દાક્ષિણ્ય-તાથી, ત્રીના આગ્રહથી અને ગુરુપુત્રના સ્નેહથી તેણે તે વાત

અંગીકાર કરી; ખરેખર મોહથી મોહિત થએલા જીવો કસોટીના અવસરે દઢ રહી શકતા નથી. તેમજ પોતાની ખ્યાતિનો પણ ખ્યાલ કરતા નથી. વસુએ હા પાડવાથી ખુશી થઈ ગુરૂપત્ની ઘેર ગઈ. પ્રાતઃકાળમાં પર્વત અને નારદ સભામાં આવ્યા અને પોતપોતાનો વિવાદ કહી સંભળાવ્યો. સભાના લોકોએ કહ્યું મહારાજ વસુ, તમે સત્યવાદી છો માટે જે સત્ય હોય તેમ કહી આપી આ વિવાદનો નિર્ણય કરી આપો. કુમતિથી પ્રેરાઈ દુર્ણુદ્ધિ રાજાએ અજનો અર્થ ગુરૂએ બંકરો કહ્યા છે તેવી સાક્ષી આપી. આ સાક્ષી આપતાંજ નજીકમાં રહેલા કોઈ વ્યંતર દેવે તત્કાળ વસુ રાજાને સિંહાસન પરથી નીચો નાખ્યો, અને પછાડીને મારી નાખ્યો. અને તે મરીને નરકે ગયો. અસત્ય બોલનારા પાપીને તેનું પાપ ફલીભૂત થયું. આમ કહી નારદ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. સભાના લોકોએ ફીટકાર આપેલો પર્વત પણ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો અને અઘાપિ પર્વત જુઠી સાક્ષી આપનાર રાજાની અપકીર્તિ દુનિયામાં ફેલાતી રહી. માટે ગમે તેવા પ્રસંગમાં સત્યજ બોલવું પણ સ્નેહથી કે લોભથી પ્રેરાઈ જુઠી સાક્ષી નજ આપવી એ આ કથામાંથી સાર લેવાનો છે.

न सत्यमपि भाषेत परपीडाकरं ववः ॥

लोकैऽपि श्रूयते यस्मात् कौशिको नरकं गतः ॥ ६१ ॥

બીજાને જેથી ખીડા થાય તેવાં સત્ય વચનો પણ ન બોલવાં કારણ કે લોકમાં પણ સંભળાય છે કે તેવાં વચનો બોલી કૌશિક નરકમાં ગયો. ૬૧.

વિવેચન:—પરને ખીડા થાય તેનો બચાવ કરવા માટે અસત્ય બોલવું એમ કહેવાનો આશય નથી. પણ તેવે ઠેકાણે બોલ્યા વિના મોન રહેવું વધારે સાફ છે. જેમકે એક રસ્તામાં ચાલતા માણસને શિકારી માણસે પૂછ્યું કે આંહીથી હરિણનું ટોળું ગયેલું તમે જોયું? તે ટોળું જતું તેણે જોયું હતું. હવે જો હા પાડી તે રસ્તો બતાવે તો તે પારધિઓ તેને મારી નાંખે, સાચું બોલવું એ બિચારા નિરપરાધી જીવોના મરણનું કારણ હતું. આવે ઠેકાણે વિ-

ચાર કરીને તેણે એવો ઉત્તર આપ્યો. જોઈએ કે તે હરિણનો વિનાશ ન થાય અને અસત્ય પણ ન બોલાય. તેવો ઉત્તર ન આવડે તો ઉત્તર ન આપવો તે વધારે સારું છે. પણ હાહા થઈ તેવે ઠકાણે સત્ય પ્રકાશિત કરવાનું નથી એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. આ તો એકજ દૃષ્ટાંત છે પણ તેના જેવા બીજા અનેક પ્રસંગોમાં પણ બેઠી રીતે સાવધ રહેવું જોઈએ; તથા અહિંસા વ્રત રૂપ પાણીના રક્ષણને માટે, આ બીજાં વ્રતો પાળ સરખાં છે. સત્ય વ્રતના લાંગ કરવા રૂપ પાળ ફેડી નાખવાથી, અહિંસા રૂપ પાણી વ્યાધ્યું જાય છે, અને તેથી તૃષા રૂપ અનેક પ્રકારનાં દુઃખોનો અનુભવ કરવો પડે છે. બુદ્ધિમાનોએ સર્વ જીવોને ઉપકારક સત્યજ બોલવું જોઈએ, અથવા સર્વાર્થ સાધકે મોનપણેજ રહેવું, પણ અસત્ય બોલી સ્વ-પર-ને દુઃખકર્તા તો નજ થવું. કોઈએ પૂછ્યે છતે મર્મના જાણ મનુષ્યે, વેરના કારણરૂપ, શંકાસ્પદ, કર્કશ, અને હિંસાસૂચક વચન ન બોલવું; પણ ધર્મનો ધ્વંસ થતો હોય, ક્રિયાનો લોપ થતો હોય, સિદ્ધાંતાર્થનો વિનાશ થતો હોય તો નહિ પૂછ્યે પણ શક્તિમાનોએ તેનો નિષેધ કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો. આર્વાક અને કૌલિકાદિકોએ અસત્ય બોલવે કરી, આ જગતને વિઠંબિત કર્યું છે. ખરેખર નગરની ખાળ સરખું તે અસત્ય બોલનારનું સુખ છે કે, જેમાંથી મલિનતાથી ભરપુર પાણી સરખું વચન નીકળે છે. દાવાનળમાં બળેલાં વૃક્ષો વર્ષાઋતુમાં કદાપિ નવપલ્લવિત થાય છે, પણ દુર્વચનરૂપ અમિથી દગ્ધ થએલાં મનુષ્યો સાર્દ્ર થતાં નથી. સત્ય વચનો માનવોને જેટલો આહ્લાદ આપે છે તેટલો આહ્લાદ, ચંદન, ચંદ્રિકા, ચંદ્રમણિ અને મોતી પ્રમુખની માળાઓ નથી આપતી.

શિખા રાખનાર, મુંડન કરાવનાર, જટા રાખનાર, નમ્મ રહેનાર, અને વસ્ત્ર પહેરી તપસ્યા કરનારા તપસ્વીઓ પણ જો મિથ્યા બોલે તો અત્યંતજથી પણ તે નિંદનીય થાય છે. એક તરફ અસત્યથી થતું પાપ અને એક બાજુ બીજાં સર્વ પાપો એકઠાં કરી, તુલામાં નાખી તોળવામાં આવે તો, અસત્ય બોલવાનું પાપ વધી જાય છે. પરદારિક અને ચોરનો પ્રમુખનો હજી કોઈ પ્રતિકાર થઈ

દિવસે વા રજન્યાં વા સ્વપ્ને વા જાગરોપિ વા ॥

સશલ્ય ઇવ ચૌર્યેણ નૈતિ સ્વાસ્થ્યં નરઃ ક્વચિત્ ॥ ૭૦ ॥

શરીરમાં રહેલ શલ્યવાળા માણસની માફક દિવસે અથવા રાત્રે સ્વપ્નમાં કે જાગૃતમાં ચોરી કરવાવાળો માણસ કોઈ પણ વખત શાંતિ પામતો નથી. ૭૦

મિત્રપુત્રકલત્રાણિ ભ્રાતરઃ પિતરોપિ હિ ॥

સંસજ્જન્તિ ક્ષણમપિ ન મ્લેચ્છૈરિવ તસ્કરૈઃ ॥ ૭૧ ॥

તેમજ ચોરી કરનારનાં મિત્ર, પુત્ર, સ્ત્રી, ભાઈઓ, અને માતા પિતાઓ વિગેરે જેમ મ્લેચ્છની સાથે તેમ તે ચોરની સાથે (રાજ-દંડના ભયથી યા પાપના ભયથી) એક ક્ષણમાત્ર પણ સંસર્ગ કરતાં નથી. ૭૧

સંવંધ્યપિ નિમૃશ્યેત ચૌર્યાન્મંદૂકચન્તૃપૈઃ ॥

ચૌરોપિ ત્યક્તચૌર્યઃ સ્યાત્સ્વર્ગભાગ્ રોહિણેયવત્ ॥ ૭૨ ॥

ચોરી કરવાવાળા પોતાના સંબંધીને પણ મંદુકની માફક રાજાઓ નિમ્રહ કરે છે. અને ચોર હોય તો પણ ચોરીનો ત્યાગ કરવાથી રોહિણીયાની માફક સ્વર્ગને લોગવનાર દેવ થાય છે. ૭૨

(તે બન્ને કષ્ટાંતો બતાવે છે). બેન્નાતટ નામના નગરમાં મૂલદેવ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેના રાજ્યમાં ચોરનો એટલો બધો ઉપદ્રવ વધી પડ્યો હતો કે, ધન માલ વિનાનાં સંખ્યાબંધ કુટુંબો નિરાધાર સ્થિતિમાં આવી પડ્યાં હતાં. એક દિવસે પ્રજાના આગેવાન લોકોએ એકઠા થઈ રાજાને વિરૂપિ કરી કે, હે રાજા ! કાંતો ચોરોથી અમારા ધન માલનું રક્ષણ કરો, નહિતર અમને રજા આપો તો ખીજા નિરૂપદ્રવ રાજ્યમાં જીવે રહીએ. આ સાંભળતાંજ રાજા એકદમ આવેશમાં આવી ગયો અને બોલી ઉઠ્યો કે, અહા ! મારી પ્રજા આટલી બધી દુઃખી ! અરે ! મારા નિમકહસાલ કોટવાળો શું કાંઈ ખબર રાખતા નથી ? તત્કાળ રાજાએ કોટવાળને બોલાવ્યો; કોટવાળ ઉદાસીન ચેહેરે રાજાના સન્મુખ હાથ જોડી કહેવા લાગ્યો, મહારાજ ! અમે સર્વે નિર્દોષ છીએ, અમે રાત દિવસ ચોરોની શોધમાં

છીએ, પણ ચોરો હાથ લાગતા નથી. છતાં આપના માનવામાં ન આવે તો, આ કોટવાળામુદ્રા ખીજાને અર્પણ કરો. રાજા સ્તબ્ધ થઈ ગયો. ચોર કોઈ મહા ગ્રંથક અને શક્તિમાન જણાય છે. કોટવાળ વિગેરે નિર્દોષ હોય એ તેના ચહેરા અને વચનો ઉપરથી જણાઈ આવે છે. સલા વિસર્જન કરી ચોર શોધવા માટે રાજા પોતે શુભ ખડગ લઈ નીકળી પડ્યો. ચોરનાં સ્થાનકે રાજા ઘણું ફર્યો, આખર થાકી એક દેવલમાં સૂઈ ગયો. મધ્ય રાત્રિના સમયે કોઈ એક મંડુક નામનો ચોર ત્યાં આવ્યો, અને ઉંચે સ્વરે બોલ્યો કે આંહી કોણ સુતો છે? રાજા કપટથી બોલ્યો કે હું એક પરદેશી કાપડી છું. ચોરે પરદેશી જાણીને તેને કહ્યું, ચાલ મારી સાથે, તને ધનવાન બનાવું. રાજા તેની પછાડી ગયો. એક શેઠનું ઘર ફાડી ઘણું ધન કાઢ્યું, અને રાજાને માથે તે ઉપડાવ્યું. ત્યાંથી એક જીર્ણ ઉદ્યાનમાં જઈ એક લોચનું ઉઘાડ્યું; રાજા સહિત ચોર અંદર ગયો. ત્યાં નાગકુમારી સરખી એક યુવાન સ્ત્રી હતી. તેને ચોરે કહ્યું, બેન, આ આવેલ આપણા અતિથિના પગ ધોઈ નાખ. ભાઈનો હુકમ ચતાંજ એક કૂવાના કિનારા ઉપર તેને લઈ જઈ તેના પગ ધોવા બેઠી. તેના પગનો કોમળ સ્પર્શ લાગવાથી આ કોઈ ઉત્તમ મનુષ્ય છે, એમ નિર્ણય કરી હયા અને સ્નેહની લાગણીથી તે સ્ત્રીએ કહ્યું કે પગ ધોવાના મિથથી હું તને આ કૂવામાં ફેંકી દેવાની હતી. પણ તારા ઉપર મને સ્નેહ આવે છે માટે તારા લલા માટે કહું છું કે આંહીથી તારાથી નસાય તેમ નાસી જ. રાજા શૂરવીર છતાં અવસર જોળખી ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. પોતાનો બચાવ કરવા માટે રાજા કેટલેક દૂર ગયો એટલે તેણીએ ખૂમ પાડી કે લાઈ, આ માણસ નાશી જાય છે. ચોર ખડગ લઈ પાછળ થયો. તેને નજીક આવતો જોઈ એક પથ્થરના સ્થેત થાં-લલા પાછળ રાજા લરાઈ ગયો. કોપે કરી તે સ્થાન ઉપર ખડગનો પ્રહાર કરી તે માણસને મેં મારી નાંખ્યો એમ અધકારમાં નિર્ણય કરી ચોર પાછો ફર્યો. ચોર મળવાથી રાજા ખુથી યઈ મહેલમાં આવી સુઈ રહ્યો. ખીજે દિવસે રાજા શહેરમાં ફરવા નીકળ્યો અને તે ચોરને એક ઠેકાણે વચ્ચે તુલ્યો. ધંધો કરતો જોઈ જોળખી, મુકામે આવી,

તેને બહુ માનથી બોલાવી લાવવા કોટવાળને મોકલ્યો. તે માણસોને પાસે આવેલાં જોઇ ચોર ચમક્યો; પેલા માણસ મરાયો નથી એમ તેને ખાત્રી થઈ. પેલા માણસોએ રાજા પાસે આવવા કહ્યું. વગર આનાકાનીએ તે તેણે સ્વીકાર્યું. સભામાં આવ્યો; રાજાએ બહુમાન કરી આસન ઉપર બેસાડ્યો અને કહ્યું કે તારી બેન મને આપ. ચોરને નિર્ણય થયો કે તે મારી બેનને જાણનાર રાજા પોતેજ છે. ચોરે પોતાની બેન રાજાને આપી. રાજાએ તેણીના ઉપકારનો બદલો વાળી આપી તેને રાણી કરી રાખી. ચોરને સારી નોકરીમાં રાખ્યો અને હળવે હળવે કાર્યપ્રસંગે તેની પાસેથી દ્રવ્ય રાજાએ કઢાવવા માંડ્યું. જ્યારે સર્વ દ્રવ્ય ખાલી થઈ ગયું ત્યારે ચોરની બેન પોતાની રાણીને પુછ્યું કે હજી તેની પાસે કેટલું ધન છે ? રાણીએ જવાબ આપ્યો કે હવે તેની પાસે કંઈ નથી. પછી રાજાએ જેનું ધન ચોરાયું હતું તેને પાછું આપી દીધું અને તે મંડુક ચોરને મારી નાંખાવ્યો. આ પ્રમાણે ચોરી કરનાર ચોર જે પોતાનો સંજીવી હતો તોપણ રાજાએ તેને મારી નાંખાવ્યો. માટે ચોરી કરનાર કદી સુખી તથા વિશ્વસનીય થતો નથી એમ જાણી ચોરીનો ત્યાગ કરવો. એ મંડુક ચોરની કથા કહી. હવે રાહણીયા ચોરની કથા કહે છે.

રાજગૃહી નગરીમાં પરમાર્હત ઐષ્ટિક રાજા રાજ્ય કરતો હતો તેનો અભયકુમાર બુદ્ધિનિધાન પુત્ર હતો. રાજગૃહીના નજીક માં આવેલા વૈભારગિરિ પહાડની શુક્ષ્માં લોહપુરે ચોર રહેતો હતો. તે રાજગૃહીની પ્રજાના જાન માલની ચોરી કરી આજીવિકા ચલાવતો. રાહણી નામની સ્ત્રીથી રાહણીએ નામનો તેને એક પુત્ર થયો. પોતાના મરણ અવસરે તેણે રાહણીઆને બોલાવી કહ્યું, બેટા એક મારી શિખામણ માન્ય કર. પુત્ર ખુશી થઈ બોલ્યો, પિતાજી, ખુશીથી કહો, તમે મારા હિતનુંજ કહેતા હોયો? લોહપુરે કહ્યું, આંહી કેટલીક વખત મહાવીરદેવ નામે સાધુ સમવસરણમાં બેસી ધર્મદેશના કહે છે તે તારે સાંભળવી નહિ, કેમકે તે માણસોને આડુંઅવળું સમજાવી સાધુ બનાવી દે છે. ખરેખર મોહાંધ હતભાગ્ય જીવોને કેવો સ્વાર્થ છે ! આ પ્રભુની દેશના સાંભળશે તો મારો

છોકરો ચોરી કરવાનું મૂકી દેશે, આ આશયથી છોકરાને કેવો આઠે રસ્તે પિતાએ દોર્યો. માતા પિતા ઉપર બાળકોનો વિશ્વાસ અવર્ણનીય હોય છે. જે તેણે કહ્યું તે હિતકારી જાણી પુત્રે સ્વીકાર્યું. પિતા મરણ પામ્યો. પાછળથી રોહણીઆ પણ કુળપરંપરાથી આવેલો ધંધોજ કરવા લાગ્યો. ખરેખર ઘણી વખત શુણ કે અવશુણ એ વારસામાં ઉતરે છે. એક દિવસ સમવસરણ પાસે થઈ તે જતો હતો. બીજો રસ્તો ઘણા ફેરમાં હતો તેથી તેજ રસ્તે તે ચાલ્યો. પિતાની આજ્ઞા ઉલ્લંઘન કરવાની બીકથી તે પ્રભુનું વચન કદાચ સંભળાઈ જાય માટે કાનમાં આંગળી નાંખી ઉતાવળે ઉતાવળે આગળ ચાલ્યો. તેટલામાં તેના પગમાં જોરથી કાંટો પેસી ગયો, તે હાથવતી કાઢવાની તેને ફરજ પડી તેટલામાં તેના કાનમાં વીરપ્રભુની દેશનાના શબ્દો આવ્યા, કે દેવો જમીનથી ચાર આંગળ અધર રહે છે, તેમના ગળામાં પુષ્પની માળા કરમાતી નથી, તેમની આંખો મીંચાતી નથી; અને નિરોગી શરીરવાળા હોય છે. આટલા શબ્દો કાનમાં આવતાં તેને બહુ દુઃખ થઈ આવ્યું. કાંટો કાઢી ત્યાંથી તત્કાળ આગળ ચાલ્યો ગયો, અને તે શબ્દો ભૂલી જવા માટે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. રોહણીઆએ અનુક્રમે ચોરી કરતાં તેના પિતા કરતાં પણ અધિક ત્રાસ શહેરમાં વર્તાવ્યો. લોકોના પોકારથી ચોર પકડવાનું કામ અભયકુમારે માથે લીધું. ઘણા પ્રપંચથી ચોરીના માલ મુદા સિવાય અભયકુમારે તેને પકડી રાજ આગળ ઉભો કર્યો. ચોરીનો મુદો સાબીત ન થવાથી રાજને તેને છોડી મૂકવાની ફરજ પડી. છોડી મૂકતાં અભયકુમાર તેને પોતાને મંદિરે લઈ ગયો. સ્નાનપાન કરાવી ભોજનમાં અંદ્રહાસ મંદિર દહીને કેકાણે તેને ખવડાવી બેશુદ્ધ કરી દીધો, અને તત્કાળ દેવભુવન જેવું મંદિર શણગારી એક શય્યામાં સુવાડી દીધો. આબુખાબુ દિવ્યરૂપા નવચૌવના વેશ્યાઓને દેવીઓનું રૂપ ધારણ કરાવી ઉભી રાખી. દિવ્યરૂપવાળા માણસોને દેવ છડીદાર બનાવી સાક્ષાત્ દેવભુવનના આકારમાં તેને ગોઠવી તે સર્વને કેટલીક સાંકેતિક સમજુતી આપી. ખરું રહસ્ય જણવા માટે છુપી રીતે અભયકુમાર ત્યાં રહ્યો. થોડાજ વખતમાં તેનો નિશો કાંઈક

દેવ લોકમાં મોકલવાનું સાહસ તમારા સિવાય બીજા કોણ કરે ! અભયકુમારે શરમાઈ નીચું જોયું. ચોર બોલ્યો મહાવીર દેવનાં ચાર વચનો કાને ન પડ્યાં હોત તો આજે મારી ખરેખરી વિટંબનાજ હતી. અહા મારા પિતાએ મને તે મહા પ્રભુના વચનથી વેગળો રાખ્યો, મને ઠગ્યો. પિતા રૂપે તેને મારો વેરી સમજું છું. શું સ્વાર્થ ! શું અજ્ઞાન ! દેવી મોહાંધતા, કે જે કણ્ણાસમુદ્ર પરોપકારી જગતના બંધુ તુલ્ય તે પ્રભુને પાખંડીમાં લેખ્યા ! અભયકુમાર ! તે પ્રભુના ચાર વચનથી હું મરણમાંથી બચ્યો, તો જેઓ તે મહા પ્રભુના વચનો નિરંતર સાંભળે છે, તેઓ સર્વથા મરણના ફેરામાંથી બચી જાય તેમાં નવાઈ શું ? આ પ્રમાણે કહી પોતાનો પૂર્વનો ઇતિહાસ સંભળાવી, જેનું ધન સ્ત્રી વિગેરે લીધું હતું તે સર્વ અભયકુમારને સાથે લઈ જઈ બતાવી આપ્યું, અને સર્વને તે સોંપાવી દઈ, મહાવીર દેવ પાસે ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યું. પાંચ મહા વ્રતો પાળી, ઉત્તવળ ધ્યાને મરણ પામી દેવલોકમાં દેવપણે ઉત્પન્ન થયો. જેમ મહા ચોરી કરનાર ચોર પણ ચોરીનો ત્યાગ કરવાથી દેવપણે પેદા થયો, તેમ સર્વ લોકોએ ચોરીનો ત્યાગ કર્યો, કે જેથી પોતાનો આ ભવ ને પરભવ બેઉ મુધરી જાય. આ પ્રમાણે રોહણીઆ ચોરની કથા સમાપ્ત થઈ.

દૂરે પરસ્ય સર્વસ્વમપહર્તુમુપક્રમઃ

उपाददीत नादत्तं तृणमात्रमपि क्वचित्

॥ ૭૩ ॥

અરે બીજાના સર્વ ધન ચોરવાનો પ્રયત્ન તો દૂરજ રહો, પણ એક તૃણ માત્ર જેટલું કોઈનું અદત્ત મનુષ્યોએ કોઈપણ વખત ન લેવું જોઈએ. ૭૩.

(ચોરી ન કરવાનું કળ.)

परार्थग्रहणे येषां नियमः शुद्धचेतसां

अभ्यायान्ति श्रियस्तेषां स्वयमेव स्वयंवराः

॥ ૭૪ ॥

अनर्था दूरतो यान्ति साधुवादः प्रवर्त्तते

स्वर्गसाध्यानि दौकंते स्फुटमस्तेयचारिणां

॥ ૭૫ ॥

ઓછા થયો. આંખો ઉઘાડી જોવા લાગ્યો તો દેવભુવનમાં પોતાને રહેલો જોયો. તેટલામાં કૃત્રિમ દેવાંગનાઓ જય જય નંદા, જય જય ભદ્રા, શા શા પુણ્ય કર્યા કે દેવ ભૂમિમાં જન્મ પામ્યા. આવા તે દેવાંગનાના શબ્દો સાંભળી ચોર ચક્રિત થઈ ગયો. હું ચોર ક્યાં અને દેવભુવન ક્યાં ! આ તે સ્વપ્ન કે ઈંદ્ર જાળ ! તેટલામાં તો છડીદાર દેવ બોલ્યો કે બોલો ભાઈ, તમે અમારા સ્વામીપણે નવીન દેવ ઉત્પન્ન થયા છો, તો પૂર્વ ભવે શું શું પુણ્ય કર્યા અને શા શા પાપ કર્યા તે સર્વ કહી આપો. ચોર વિચારમાં પડ્યો કે આ શું કહે ? શું સાચું જ દેવલોક ? પણ પેલા મહાવીર દેવનાં મેં વચનો સાંભળ્યાં હતાં કે દેવતાઓ જમીનથી ચાર આંગળ અંધર રહે છે તો આ તો જમીન ઉપર કેમ રહેલાં દેખાય છે ? દેવતાની આંખો ન મીચાય એમ મહાવીર દેવે કહ્યું હતું અને આ સર્વની આંખો તો મીચાય છે. પુખ્તની માળા પણ કરમાય છે, માટે મહાવીર દેવના કથનમાં ને આમાં તફાવત શા માટે ? ખરે ! અભયકુમારનું મને પકડવાનું કપટ તો ન હોય ? આમ વિચાર કરે છે, તેવામાં આક્ષેપ કરી છડીદાર બોલ્યો, બોલો, પૂર્વ ભવે શું શું પુણ્ય પાપ કર્યા છે, તેની નોંધ લઈ પછી તમારો જન્માલિપેક કરીએ. પાપ શું શું કર્યા તે શબ્દોની તથા મહાવીરનાં વચનોથી વિરોધ આવતો જોઈ ચોર ચેતી ગયો. તે બોલ્યો પૂર્વજન્મમાં દાન દીધાં, તપશ્ચર્યા કરી, શ્રાવકનાં ત્રતો પાલ્યાં, બ્રહ્મચર્ય પાલ્યું, તેથી દેવમાં 'હું' દેવ થયો છું. છડીદાર કહે છે, તે ઠીક. પાપ શાં શાં કર્યા તે કહો. ચોર બોલ્યો, પાપ કરે તે શું દેવ લોકમાં વળી આવી શકે ? મેં તો જરાએ પાપ કર્યું નથી. છડીદાર કહે છે કે કાંઈ આખી જીંદગી ધર્મમાં જતી નથી, માટે પહેલાં કાંઈ ચોરી કરી હોય, જારી કરી હોય તે કહી આપો, ચોર કહે છે હું બ્રહ્મચારી હતો અને ચોરી તો મારી જીંદગીમાં મેં કરીજ નથી, આ શબ્દો સાંભળી અભયકુમાર ત્યાં આવી લેટી પડ્યો, અને બોલ્યો, ભાઈ તારા જેવો ગુદ્ધિમાન મને કોઈ મળ્યો નથી. મારાથી તું વધી ગયો, સાક્ષાત્ ચોરી કરી છે છતાં કોઈ રીતે બંધનમાં ન સપડાયો. ચોર બોલ્યો કે એ વાત પછી, પણ મદિરા પાઇને

દેવ લોકમાં મોકલવાનું સાહસ તમારા સિવાય બીજા કોણ કરે !
અલયકુમારે શરમાઈ નીચું જોયું. ચોર બોલ્યો મહાવીર દેવનાં ચાર
વચનો કાને ન પડ્યાં હોત તો આજે મારી ખરેખરી વિટંબનાજ
હતી. અહા મારા પિતાએ મને તે મહા પ્રભુના વચનથી વેગળો
રાખ્યો, મને ઠગ્યો. પિતા રૂપે તેને મારો વૈરી સમજું છું. શું સ્વાર્થ!
શું અસાન ! કેવી મોહાંધતા, કે જે કશ્ચાસમુદ્ર પરોપકારી જગતના
બધું તુલ્ય તે પ્રભુને પાખંડીમાં લેખ્યા ! અલયકુમાર ! તે પ્રભુના
ચાર વચનથી હું મરણમાંથી બચ્યો, તો જેઓ તે મહા પ્રભુના વચનો
નિરંતર સાંભળે છે, તેઓ સર્વથા મરણના ફેરામાંથી બચી જાય તેમાં
નવાઈ શું ? આ પ્રમાણે કહી પોતાનો પૂર્વનો ઇતિહાસ સંભળાવી,
જેતું ધન સ્ત્રી વિગેરે લીધું હતું તે સર્વ અલયકુમારને સાથે લઈ જઈ
ખતાવી આપ્યું, અને સર્વને તે સોંપાવી દઈ, મહાવીર દેવ પાસે
ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યું. પાંચ મહા વ્રતો પાળી, ઉત્તવળ ધ્યાને મરણ
પામી દેવલોકમાં દેવપણે ઉત્પન્ન થયો. જેમ મહા ચોરી કરનાર ચોર
પણ ચોરીનો ત્યાગ કરવાથી દેવપણે પેદા થયો, તેમ સર્વ લોકોએ
ચોરીનો ત્યાગ કરવો, કે જેથી પોતાનો આ ભવ ને પરભવ બેઉ
સુધરી જાય. આ પ્રમાણે શેઠણીઆ ચોરની કથા સમાપ્ત થઈ.

દૂરે પરસ્ય સર્વસ્વમપહર્તુમુપક્રમઃ

उपाददाति नादत्तं तृणमात्रमपि क्वचित्

॥ ૭૩ ॥

અરે બીજાના સર્વ ધન ચોરવાનો પ્રયત્ન તો દુરજ રહ્યો, પણ
એક તૃણ માત્ર જેટલું કોઈનું અદત્ત મનુષ્યોએ કોઈપણ વખત ન
લેવું જોઈએ. ૭૩.

(ચોરી ન કરવાનું કૃળ.)

परार्थग्रहणे येषां नियमः शुद्धचेतसां

अभ्यायान्ति श्रियस्तेषां स्वयमेव स्वयंवराः

॥ ૭૪ ॥

अनर्था दूरतो यान्ति साधुवादः प्रवर्तते

स्वर्गसांख्यानि दौकંते स्फुटमस्तेयचारिणां

॥ ૭૫ ॥

જે શુદ્ધ ચિત્તવાળા મનુષ્યોને જીભાનું ધન ગ્રહણ કરવાને નિયમ છે, તેઓને સ્વયંવરાની માફક પોતાની મેળેજ લક્ષ્મી સંમુખ આવી મળે છે, સર્વે અનર્થો દૂર થઈ જાય છે, દુનિયામાં કીર્તિ ફેલાય છે, અને ચોરનો ત્યાગ કરનારને પ્રકટ રીતે સ્વર્ગનાં સુખો પણ આવી મળે છે. ૭૪—૭૫

ગૃહસ્થોના ત્રીજા વ્રતનું સ્વરૂપ સમાપ્ત થયું. (હવે ગૃહસ્થોના ચોથા વ્રતના સંબંધમાં કહેવામાં આવે છે.)

પંઢત્વમિન્દ્રિયચ્છેદં વીક્ષ્યાન્નહ્યફલં સુધીઃ

ભવેત્સ્વદારસંતુષ્ટો જ્યદારાન્ વા વિવર્જયેત્ ॥ ૭૬ ॥

નપુંસકપણું તથા ઇન્દ્રિયના છેદાવાપણાદિકને અપ્રહ્યાર્થનાં કલ્પે જાણીને શુદ્ધિમાન મનુષ્યોએ પોતાની સ્ત્રીમાં સંતોષિત થવું અને પરસ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો. ૭૬.

વિષયની રમણિકતા અને તેનું પરિણામ.

રમ્યમાપાતમાત્રેણ પરિણામેતિદારુણમ્ ॥

કિમ્પાકફલસંકાશં તત્કઃ સેવેત મૈથુનમ્ ॥ ૭૭ ॥

કમ્પઃ સ્વેદઃ શ્રમો મૂર્છા અમિર્લ્લાનિર્વલસયઃ ॥

રાજયક્ષ્માદિરોગાશ્ચ ભવેયુર્મેથુનોત્પિતાઃ ॥ ૭૮ ॥

કિંપાકનાં (એક જાતનાં ઝેરી વૃક્ષનાં) ફલ સરખા, દેખાવ માત્ર રમણિક પણ પરિણામે ભયંકર દુઃખ આપનાર, મૈથુનની કોણુ સેવા કરે ? કંપ, પરસેવો, પરિશ્રમ, મૂર્છા, બ્રમિ, ગ્લાનતા, નિર્બળતા, ક્ષય અને લગ્નરસદિ મહારોગો મૈથુન સેવવાથી લાગુ પડે છે. ૭૭-૭૮

યોનિયંત્રસમુત્પન્નાઃ સુસૂક્ષ્મા જંતુરાશયઃ ॥

પીઢ્યમાના વિપદ્યંતે યત્ર તન્મૈથુનં ત્યજેત્ ॥ ૭૯ ॥

યોનિ રૂપી યંત્રમાં અનેક સૂક્ષ્મ જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે. તેઓ તેને વિષે દબાવાથી મરણ પામે છે, માટે તે મૈથુનનો ત્યાગ કરવો. ૭૯.

મ્રીઝાથી શુભ્રાનો નાશ થાય છે તે તથા તેના દુષ્ક્રિયા બતાવે છે. ૧૨૯

કામ શાસ્ત્રનો ખનાવનાર વાત્સાયન પણ કહે છે કે

रक्तजाः कृमयः सूक्ष्मा मृदुमध्याधिशक्तयः ॥

जन्मवर्त्मसु कंडूतिं जनयन्ति तथाविधाम् ॥ ८० ॥

લોહીથી પેદા થએલ, સૂક્ષ્મ-મૃદુ-મધ્યમ અધિક શક્તિવાળાં કમીઆંઓ, સ્ત્રીના યોનિ માર્ગમાં તથા પ્રકારની (પોતપોતાની શક્ત્યનુસાર) ખરજ ઉત્પન્ન કરે છે. ૮૦.

स्त्रीसंभोगेन यः कामज्वरं प्रतिचिकीर्षति ॥

स हुताशं घृताहुत्या विध्यापयितुमिच्छति ॥ ८१ ॥

वरं ज्वलद्दयः स्तंभपरिरंभौ विधीयते ॥

न पुनर्नरकद्वारं रामाजयनसेवनम् ॥ ८२ ॥

સ્ત્રી સંબંધી વિષય સેવન કરવે કરી જે મનુષ્યો કામરૂપ જ્વરને શાંત કરવા ઇચ્છે છે તે બળતા અગ્નિમાં ઘી હોમીને અગ્નિને બુઝાવવાને ઇચ્છે છે. અર્થાત્ તેથી શાંતિ નથી થતી પણ ઉલટી વિશેષ ઇચ્છા હીમ થાય છે. અગ્નિથી જાજ્વલ્યમાન થએલા લોહના સ્તંભને આલિંગન કરવું તે સાડું છે, પણ નરક દ્વાર તુલ્ય સ્ત્રીઓના જઘનતું (ચોનિતું) સેવન કરવું તે શ્રેષ્ઠ યા કલ્યાણકારી નથી. ૮૧-૮૨.

સ્ત્રીઓથી ગુણોનો નાશ થાય છે તે તથા તેના
દૂષણો બતાવે છે.

सतामपि हि वामभ्रूर्ददाना हृदये पदम् ॥

अभिरामं गुणग्रामं निर्वासयति निश्चितम् ॥ ८३ ॥

वंचकत्वं नृशंसत्वं चंचलत्वं कुशीलता ॥

इति नैसर्गिका दोषा यासां तासु रमेत कः ॥ ८४ ॥

प्राप्नुं पारमपारस्य पारावारस्य पार्यते ॥

स्त्रीणां प्रकृतिवक्राणां दुश्चरित्रस्य नो पुनः ॥ ८५ ॥

નિતંવિન્યઃ પતિં પુત્રં પિતરં ભ્રાતરં ક્ષણાત્ ॥

આરોપયંત્યકાર્યેપિ દુર્વૃત્તાઃ પ્રાણસંશયે ॥ ૮૬ ॥

ભવસ્ય વીજં નરકદ્વારમાર્ગસ્ય દીપિકા ॥

શુચાં કંદઃ કલેમૂલં દુઃસ્વાનાં સ્વનિરંગના ॥ ૮૭ ॥

સત્ પુરુષોના પશુ હૃદયમાં જે સ્ત્રી પગ આપે (અર્થાત્ નિવાસ કરે) તેા મનોહર શુભોના સમુદાયને નિશ્ચે ત્યાંથી તે કાઢી મૂકે છે. ઠગવાપાત્ર, નિર્દયતા, ચંચળતા અને કુશીલતા આતો જેનામાં સ્વાભાવિક દોષો રહેલા છે, તેવી સ્ત્રીઓમાં કોણુ રતિ કરે ? સમુદ્રનો પાર પામી શકીએ પણ સ્વભાવથી વક્રતાવાળી સ્ત્રીઓનાં દુરાચરણોનો પાર ન પામીએ, ખરાબ આચરણવાળી સ્ત્રીઓ એક ક્ષણ વારમાં પોતાનાં પતિને, પુત્રને, પિતાને કે ભાઈને (અલપ પ્રયોજન માટે સૂર્યકાંતા, ચુલની અને જીવયશાદિકની માફક) પ્રાણના સંશયવાળા અકાર્યને વિષે આરોપિત કરે છે. સ્ત્રીઓ સંસારતું ખીજ છે, નરકના દ્વારના માર્ગમાં જવા માટે રસ્તો બતાવનાર દીપિકાતુલ્ય છે, શોકની ઉત્પત્તિના કંદ સરખી છે, અને દુઃખની ખાણ સમાન સ્ત્રી છે. ૮૩ થી ૮૭.

વેશ્યા સ્ત્રીના દોષો.

મનસ્યન્યદ્રવસ્યન્યત્રિક્રયાયામન્યદેવ હિ ॥

યાસાં સાધારણસ્ત્રીणां ताः कथं मुखहेतवः ॥ ૮૮ ॥

मांसमिश्रं सुरामिश्रमनेकविट्चुंवितम् ॥

કો વેશ્યાવદનં ચુંવેદુચ્છિદ્રમિવ ભોજનમ્ ॥ ૮૯ ॥

अपि प्रदत्तसर्वस्वात् कामुकात्क्षीणसंपदः ॥

વાસોપ્યાચ્છેત્તુમિચ્છન્તિ ગચ્છતઃ પણ્યયોપિતઃ ॥ ૯૦ ॥

न देवान् गुरुन्नापि सुहृदो न च बांधवान् ॥

અસત્સંગરતિર્નિત્યં વેશ્યાવશ્યો હિ મન્યતે ॥ ૯૧ ॥

कुष्टिनोपि स्मरसमान् पश्यन्ती धनकाक्षया ॥

તન્વર્તી કૃત્રિમસ્નેહાં નિઃસ્નેહાં ગણિકાં ત્યજેત્ ॥ ૯૨ ॥

મનમાં કોઈ અન્ય પુરૂષ ઉપર પ્રેમ હોય છે, વચનમાં તેનાથી વળી કોઈ ભુદા સાથે પ્રીતિ રાખે છે, અને વળી ક્રિયામાં (કાયાથી) તો વળી કોઈ ભુદાજ પુરૂષ સાથે રમે છે. આવી વેશ્યાસ્ત્રીઓ સુખને માટે કેવી રીતે થઈ શકે ? જેનું મોહું, માંસ ખાતી હોવાથી માંસથી દુર્ગંધિત, મદિરાથી મિશ્ર, અને અનેક વિટ (જાર) પુરૂષોથી ચુંબન કરાયેલું છે એવું, ઉચ્છિષ્ટ (એઠા) લોજનની માફક વેશ્યાના સુખને કોણ ચુંબન કરે ? દામી પુરૂષે પોતાનું સર્વ ધન વેશ્યાને આપ્યું હોય, પણ જ્યારે તે નિર્ધન થઈ ત્યાંથી ચાલ્યો જાય છે, ત્યારે તે વેશ્યા જતા કામી પુરૂષના વચ્ચે પણ ખેંચી લેવાની ઇચ્છા રાખે છે. (અહા ! કેટલી ગંધી સ્વાર્થતા, કે નિઃસ્નેહતા છતાં મોહાંધ પુરૂષો સમજી શકતા નથી) વેશ્યાને સ્વાધિન થયેલો પુરૂષ, નિરંતર હુઆ, જુગારી, રંડીબાળદિ, ખરાબ પુરૂષોની સોળતમાંજ આનંદ માને છે. પણ દેવ, ગુરૂ, સારા મિત્રો અને ખાંધવોની સોળતને ખીલકુલ ઇચ્છતો નથી. ધનની ઇચ્છાથી, કોઢીઆઓને પણ કામદેવ સમાન જોનારી અને કૃત્રિમ સ્નેહને વિસ્તારનારી, સ્નેહ વિનાની વેશ્યાનો સમજી માણસોએ અવશ્ય ત્યાગ કરવો.

પરસ્ત્રી ગમન અને તેના દોષો.

નાસક્ત્યા સેવનીયાઃ સ્વદારા અપ્યુપાસકૈઃ ॥

આક્રરઃ સર્વપાપાનાં કિં પુનઃ પરયોપિતઃ ॥ ૧૩ ॥

સ્વપતિં યા પરિત્યજ્ય નિશ્વપોપતિં ભજેત્ ॥

તસ્યાં ક્ષણિકચિત્તાયાં વિશ્રંભઃ કોન્યયોપિતિ ॥ ૧૪ ॥

શ્રાવકોએ આસક્તિપૂર્વક પોતાની સ્ત્રી પણ સેવવી ન જોઈએ તો સર્વ પાપોની ખાણ સમાન પરસ્ત્રી માટે તો શુંજ કહેવું ? અર્થાત્ પરસ્ત્રી નજ સેવવી. જે સ્ત્રી પોતાના વહાલા પતિને મૂકી નિર્લજ થઈ અન્ય પતિ પાસે જાય છે, તેવી ક્ષણિક ચિત્તવાળી યા ક્ષણિક પ્રેમવાળી અન્ય સ્ત્રીનો વિશ્વાસ શો ! અર્થાત્ તેનો વિશ્વાસ નજ રાખવો. ૯૩-૯૪.

નિતંચિન્યઃ પતિં પુત્રં પિતરં ભ્રાતરં ક્ષણાત્ ॥

આરોપયંત્યકાર્યેપિ દુર્વૃત્તાઃ પ્રાણસંશયે ॥ ૮૬ ॥

ભવસ્ય ધીજં નરકદ્વારમાર્ગસ્ય દીપિકા ॥

શુચાં કંદઃ કલેર્મૂલં દુઃસ્વાનાં સ્વનિરંગના ॥ ૮૭ ॥

સત્ પુરુષોના પણ હૃદયમાં બે સ્ત્રી પણ આપે (અર્થાત્ નિવાસ કરે) તો મનોહર શુભોના સમુદાયને નિશ્ચે ત્યાંથી તે કાઢી મૂકે છે. ઠગવાપાત્રું, નિર્દયતા, અચળતા અને કુશીળતા આતો જેનામાં સ્વાભાવિક દોષો રહેલા છે, તેવી સ્ત્રીઓમાં કોણ રતિ કરે ? સમુદ્રનો પાર પામી શકીએ પણ સ્વભાવથી વક્રતાવાળી સ્ત્રીઓનાં દુરાચરણોનો પાર ન પામીએ, ખરાબ આચરણવાળી સ્ત્રીઓ એક ક્ષણવારમાં પોતાનાં પતિને, પુત્રને, પિતાને કે ભાઈને (અલ્પ પ્રયોજન માટે સૂર્યકાંતા, ચુલ્હની અને છવયશાદિકની માફક) પ્રાણના સંશયવાળા અકાર્યને વિષે આરોપિત કરે છે. સ્ત્રીઓ સંસારતું બીજ છે, નરકના દ્વારના માર્ગમાં જવા માટે રસ્તો બતાવનાર દીપિકાતુલ્ય છે, શોકની ઉત્પત્તિના કંદ સરખી છે, અને દુઃખની ખાણ સમાન સ્ત્રી છે. ૮૩, થી ૮૭.

વેશ્યા સ્ત્રીના દોષો.

મનસ્યન્યદ્વચસ્યન્યત્ક્રિયાયામન્યદેવ હિ ॥

યાસાં સાધારણસ્ત્રીणां ताः कथं मुखहेतवः ॥ ૮૮ ॥

मांसमिश्रं सुरामिश्रमनेकविट्चुंबितम् ॥

को वेश्यावदनं चुंबेदुच्छिष्टमिव भोजनम् ॥ ૮૯ ॥

अपि प्रदत्तसर्वस्वात् कामुकात्स्લીणसंपदः ॥

वासोप्याच्छेत्तुमिच्छन्ति गच्छतः पण्ययोपितः ॥ ૯૦ ॥

न देवान्न गुरुन्नापि सुहृदो न च बांधवान् ॥

असत्संगरतिर्नित्यं वेश्यावश्यो हि मन्यते ॥ ૯૧ ॥

कुप्टિનોपि स्मरसमान् पश्यन्ती धनकांसया ॥

तन्वર્તા कृत्रिमस्नेहां निःस्नेहां गणिकां त्यजेत् ॥ ૯૨ ॥

મનમાં કોઈ અન્ય પુરૂષ ઉપર પ્રેમ હોય છે, વચનમાં તેનાથી વળી કોઈ જુદા સાથે પ્રીતિ રાખે છે, અને વળી ક્રિયામાં (કાયાથી) તે વળી કોઈ જુદાજ પુરૂષ સાથે રમે છે. આવી વેશ્યાસ્ત્રીઓ સુખને માટે કેવી રીતે થઈ શકે? જેનું મોહું, માંસ ખાતી હોવાથી માંસથી દુર્ગંધિત, મદિરાથી મિશ્ર, અને અનેક વિટ (જાર) પુરૂષોથી સુખન કરાયેલું છે એવું, ઉચ્છિષ્ટ (એઠા) લોજનની માફક વેશ્યાના સુખને કોણ સુખન કરે? કામી પુરૂષે પોતાનું સર્વ ધન વેશ્યાને આપ્યું હોય, પણ જ્યારે તે નિર્ધન થઈ ત્યાંથી ચાલ્યો જાય છે, ત્યારે તે વેશ્યા જતા કામી પુરૂષના વસ્ત્રો પણ ખેંચી લેવાની ઇચ્છા રાખે છે. (અહા! કેટલી ણધી સ્વાર્થતા, કે નિઃસ્નેહતા છતાં મોહાંધ પુરૂષો સમજી શકતા નથી) વેશ્યાને સ્વાધિન થયેલો પુરૂષ, નિરંતર લુચ્ચા, જુગારી, રંડીબાબલિ, ખરાબ પુરૂષોની સોબતમાંજ આનંદ માને છે. પણ દેવ, ગુરૂ, સારા મિત્રો અને બાંધવોની સોબતને ખીલકુલ ઈચ્છતો નથી. ધનની ઇચ્છાથી, કોઢીઆઓને પણ કામદેવ સમાન જોનારી અને કૃત્રિમ સ્નેહને વિસ્તારનારી, સ્નેહ વિનાની વેશ્યાનો સમજી માણસોએ અવશ્ય ત્યાગ કરવો.

પરસ્ત્રી ગમન અને તેના દોષો.

નાસક્ત્યા સેવનીયાઃ સ્વદારા અપ્યુપાસકૈઃ ॥

આકરઃ સર્વપાપાનાં કિં પુનઃ પરયોપિતઃ ॥ ૧૩ ॥

સ્વપતિં યા પરિત્યજ્ય નિસ્રપોપપતિં ભજેત્ ॥

તસ્યાં ક્ષણિકચિત્તાયાં વિશ્રંભઃ કોન્યયોપિતિ ॥ ૧૪ ॥

શ્રાવકોએ આસક્તિપૂર્વક પોતાની સ્ત્રી પણ સેવવી ન જોઈએ તો સર્વ પાપોની ખાણ સમાન પરસ્ત્રી માટે તો શુંજ કહેવું? અર્થાત્ પરસ્ત્રી નજ સેવવી. જે સ્ત્રી પોતાના વહાલા પતિને મૂંડી નિર્લજ થઈ અન્ય પતિ પાસે જાય છે, તેવી ક્ષણિક ચિત્તવાળી યા ક્ષણિક પ્રેમવાળી અન્ય સ્ત્રીનો વિશ્વાસ શો! અર્થાત્ તેનો વિશ્વાસ નજ રાખવો. ૬૩-૬૪.

પરસ્ત્રીમાં આસક્ત પુરૂષોને શિખામણ.

મીસેરાકુલચિત્તસ્ય દુઃસ્થિતસ્ય પરસ્ત્રિયાં ॥

રતિર્ન યુજ્યતે કર્તુમપશૂનં પશોરિવ

॥ ૯૫ ॥

એક શ્યાનને મૈથુન સેવન કરવામાં અન્ય શ્યાનો તરફથી જે જે ભય રહેલો છે તથા તે વખતની તેની જેવી સ્થિતિ હોય છે, તેવા જનાવરોની માફક પરસ્ત્રીમાં આસક્ત થયેલા પુરૂષને, અન્ય તરફથી ભય, ચિત્તની આકુળતા અને ગમે તેવી જમીન ઉપર પડ્યા રહેવાપણું, વિગેરે સંકટો લોગવવાં પડે છે. માટે પરસ્ત્રીમાં પશુની માફક રતિ કરવી તે ઉત્તમ મનુષ્યને લાયક નથી. ૯૫

પ્રાણસંદેહજનનં પરમં વૈરકારણં ॥

લોકદ્વયવિરુદ્ધં ચ પરસ્ત્રીગમનં ત્યજેત્

॥ ૯૬ ॥

સર્વસ્વહરણં વંધં શરીરાવયવચ્છિદાં ॥

મૃતશ્ચ નરકં ધોરં લભતે પારદારિકઃ

॥ ૯૭ ॥

સ્વદારરક્ષણે યત્નં વિદધાનો નિરન્તરમ્ ॥

જાનન્નપિ જનો દુઃસ્વં પરદારાન્ કથં વ્રજેત્

॥ ૯૮ ॥

વિક્રમાક્રાંતવિશ્વોપિ પરસ્ત્રીષુ રિરંસયા ॥

કૃત્વા કુલક્ષયં પ્રાપ નરકં દશકન્ધરઃ

॥ ૯૯ ॥

પ્રાણનાશના સંદેહને ઉત્પન્ન કરનાર પરમ વૈરતું કારણ અને આ લોક તથા પરલોક વિરુદ્ધ પરસ્ત્રી ગમનનો ત્યાગ કરવો. પરદાશમાં આસક્ત પુરૂષો આ લોકમાં (રાજ તરફથી) સર્વ ધનતું હરણ, બંધન, અને શરીરના અવયવોતું છેદન એ આદિ દુઃખો પામે ॥ તથા મરણ પામ્યા બાદ ઘોર નરકમાં જાય છે. પોતાની સ્ત્રી ઉપર કોઈ અરાધન નજર કરે તેના રક્ષણ માટે નિરંતર યત્ન કરનાર, અને સ્વસ્ત્રીના અરાધન આચરણથી ઉત્પન્ન થતાં દુઃખોના અનુભવ કરનાર માણસે પરસ્ત્રી ગમન શા માટે કરવું જોઈએ ? (કારણ પોતાની માફક તેના પતિને પણ દુઃખ થતુંજ હશે ને). પરસ્ત્રી ગમન તો ફર રહો પણ જેણે પોતાના પરાક્રમથી આ વિશ્વને

ગુણોવાળી પરસ્ત્રીનો ત્યાગ કરનાર મહાપુરુષની સ્તુતિ કરે છે. ૧૩૩

સ્વાધીન કર્યું હતું તેવો મહા પરાક્રમી રાવણ પણ પરસ્ત્રી રમવાની ઈચ્છાથી કુલનો ઘાય કરી નરકમાં ગયો. ૯૬ થી ૯૯.

વિવેચન—રાવણનું ચરિત્ર સુપ્રસિદ્ધ છે, પર સ્ત્રી સાથે ક્રીડા કરવાની ઈચ્છાથી તેણે સીતાનું હરણ કર્યું હતું. વિલીપણ નામના તેના ભાઈએ તેને ઘણું સમજાવ્યો, પણ રામચંદ્રજીને સીતા પાછી ન આપી. આખરમાં રામચંદ્ર તથા લક્ષ્મણની સાથે યુદ્ધમાં તેને ઉતરવું પડ્યું, અને એક સ્ત્રી માટે પોતાના કુળનો નાશ કરી અંતમાં રણ શય્યામાં લાંબી નિદ્રાએ તેને સુવું પડ્યું અને મરણ પામી નરકની ઘોર યાતનાઓ સહન કરવી પડી. માટે પોતાનું કુશળ ઈચ્છનારા સત્પુરુષોએ અવશ્ય પર સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો.

લાવણ્યપુण्याવયવાં પદં સૌંદર્યસંપદઃ ॥

કલાકલાપકુશલામપિ જહ્યાત્ પરસ્ત્રિયં ॥ ૧૦૦ ॥

લાવણ્યતાએ કરી પવિત્ર અવયવોવાળી, સૌંદર્યતાની સંપદાના ધર સમાન, અને કલાના સમુદાયમાં કુશળતાવાળી પણ પર સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો.

આવા ગુણોવાળી પરસ્ત્રીનો ત્યાગ કરનાર મહાપુરુષની સ્તુતિ કરે છે.

અકલંકમનોવૃત્તેઃ પરસ્ત્રીસંનિધાવપિ ॥

સુદર્શનસ્ય કિં વ્રૂમઃ સુદર્શનસમુન્નતેઃ ॥ ૧૦૧ ॥

પોતાના ઉપર આશંક થએલી પૂર્વોક્ત ગુણોવાળી પરસ્ત્રીની પાસે પણ જે મહાશયની વૃત્તિ નિષ્કલંક રહી છે, તેવા શાસનની ઉન્નતિ કરનાર, સુદર્શન શ્રેષ્ઠિના ગુણોની અમે કેટલી સ્તુતિ કરીએ? તેઓના સંબંધમાં અમે કેટલું બોલીએ અથવા શું બોલીએ? અર્થાત્ તેઓના સંબંધમાં જેટલું બોલીએ તેટલું બોલુંજ છે. ૧૦૧.

(સુદર્શન શેઠનું ચરિત્ર કહેવામાં આવે છે). પૂર્વે અંગ દેશમાં તિલક સમાન શ્રેષ્ઠ ચંપાનગરીમાં દધિવાહન રાજા રાજ્ય કરતો હતો. મહા કુલવાન અને દેવાંગના તુલ્ય રૂપવાળી અભયા

નામની તેને પટરાણી હતી. તેજ શહેરમાં વૃષભદાસ નામનો પરમાર્હત ભક્ત શ્રેષ્ઠિ રહેતો હતો. તેને યથાર્થ નામવાળી અર્હદાસી નામની સુશીલા સ્ત્રી હતી. તેને અનુક્રમે શુભ સ્વપ્નોથી સૂચિત સુદર્શન નામનો પુત્ર થયો. સમગ્ર કળાઓમાં પ્રવીણ થયેલા પુત્રને પિતાએ ઉત્તમ કુળની સુશીલા મનોરમા નામની કન્યા પરણાવી.

સદ્ગુણના સંયોગે સુદર્શન અને મનોરમા પરમ અર્હદ્ ભક્તો થયાં અને બાર વ્રતો રૂપ ગૃહસ્થ ધર્મ તેમણે સ્વીકાર્યો. ખરેખર અજ્ઞાનાંધકાર દૂર કરવા માટે ગુરૂ સિવાય બીજા કોઈ પ્રકાશ સમર્થ નથી.

તેજ રાજાના કપિલા નામના પુરોહિત સાથે સુદર્શનને ગાઢ-મેત્રી થઈ. સુદર્શનના ધાર્મિક તેમજ સ્વાભાવિક શુભોચી આકર્ષણોએ કપિલ પોતાનો કેટલોક વખત તેની પાસેજ વ્યતીત કરતો હતો. પોતાના પતિને ઘેર મોડા આવતા જોઈ સ્ત્રી કપિલાએ ઘેર મોડા આવવાનું કારણ પૂછ્યું.

શુભાનુરાગી કપિલે પોતાના મિત્ર સુદર્શનના શુભોત્ત્વ કપિલા આગળ વર્ણન કરી જણાવ્યું કે મહા શુભવાન અને રૂપવાન સુદર્શનની મિત્રતાથી મારા આત્માને ધન્ય માતું છું અને દિવસનો મોટો ભાગ તે સદ્ગુણીની સોળતમાં પૂર્ણ કરું છું તેથી મોડું આવાય છે.

પતિમુખથી સુદર્શનના શુભ સાંભળી વગર દેખે પણ કપિલા તેના ઉપર મોહિત થઈ પડી. ખરેખર અમૃત પણ નિર્ભાંગી મનુષ્યોને વિષ તુલ્ય થઈ પરિણમે છે. ગમે તે પ્રયોગે કપિલાએ સુદર્શનને મળવાનો નિર્ણય કર્યો.

એક દિવસે કપિલ બહાર ગામ ગયો. તે અવસર જોઈ કપિલા સુદર્શન પાસે આવી અને ‘તમારો મિત્ર ઘણો બીમાર છે માટે તમને બોલાવે છે એમ કહી ઉભી રહી.’ સરલ હૃદયના સુદર્શને તે વાત ખરી માની અને મિત્રને મળવાને કોઈ પણ માણસને સાથે લીધા સિવાય કપિલા સાથે ચાલી નીકળ્યો. ઘરમાં જઈ કપિલાને કહ્યું, મારો મિત્ર ક્યાં છે ? તેણે કહ્યું અંદર અગાશીમાં છે, આગળ જાઓ. સુદર્શન આગળ આડ્યો એટલે કપિલાએ દ્વાર ખંધ કર્યો; સુદર્શન શંકાયો.

ગુણોનાળી પરસ્ત્રીનો ત્યાગ કરનાર મહાપુરુષની સ્તુતિ કરે છે. ૧૩૫

કપિલ ક્યાં છે ? ફરી પુછ્યું. કપિલાએ જવાબ આપ્યો, કપિલને બદલે આજે કપિલાનેજ મળે. મારા પતિના સુખથી તમારા ગુણ સાંભળ્યા ત્યારથી મારી મનોવૃત્તિ તમારા તરફ લલચાઇ હતી. હવે આજે મારી પ્રાર્થના સફળ કરે અને મને શાંતિ આપે. સુદર્શન એકાએક સ્ત્રીના કહેવાથી મનુષ્ય સાથે લીધા સિવાય પોતાનું પરના ધરમાં આવવું થયું તેનો પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો. પણ આ પશ્ચાત્તાપ નફામો હતો. પાણી પીને ઘર પૂછવા જેવું થયું. કપિલા તેને મુકે તેમ નહોતી. મોહાંધ મનુષ્યને કર્તવ્યકર્તવ્યનો વિવેક હોતો નથી-કપિલા સુદર્શનને વળગી પડી. તાત્કાલિક બુદ્ધિવાળા સુદર્શને ખુદલા હૃદયથી દીલગીર થઇ જવાબ આપ્યો, કપિલા તમારું કહેવું હું માન્ય રાખી શકતો નથી; કારણ કે વિધાતાએ મારા સુંદર રૂપ સાથે નપુંસકપણાનો દોષ સાથેજ દાખલ કર્યો છે, અર્થાત્ હું નપુંસક છું. દૃઢ હૃદયવાળા મનુષ્યોના હૃદયમાં ઇચ્છા સિવાય વિકૃતિ થતી નથી. કપિલા વિલખી થઇ ગઇ અને તાત્કાળ સુદર્શનને જવા માટે દ્વાર ખોલી આપ્યું. સુદર્શન ઘેર આવ્યો અને હવેથી સાથે સહાયક લીધા સિવાય કોઇને ઘેર વગર પ્રસંગે ન જવું તેવો નિર્ણય કર્યો.

ઈદ્ર મહોત્થવનો દિવસ હતો. સારાં સારાં વસ્ત્રાભૂષણો પહેરી સર્વ લોકો બહાર જતાં હતાં, અલયા રાણી પણ કપિલા પુરોહિતિની સાથે રથમાં બેસી ફરવા નીકળી. તેવામાં આનુબાનુ દેવકુમાર જેવા છ પુત્રોથી ઘેરાયલી એક સ્ત્રીને કપિલાએ જોઇ અલયાને પૂછે છે, બાઈ સાહેબ આ ભાગ્યવાન સ્ત્રી કોણ છે ? અલયાએ જવાબ આપ્યો, આપણા નગરના પ્રખ્યાત ધર્મિષ્ઠ શેઠ સુદર્શનની આ સ્ત્રી છે અને છએ પુત્રો તેના છે. કપિલા હસીને ખોલી બાઈ સાહેબ તેને પુત્રો ક્યાંથી હોય ? રાણીએ જવાબ આપ્યો-કપિલા આ શું બોલે છે ? પુરુષોવાળી સ્ત્રીને પુત્રો ન હોય ત્યારે કોને હોય ? કપિલાએ જવાબ આપ્યો, તેનો સ્વામિ પુરુષાર્થ રહિત છે. આ પ્રમાણે કહી પોતાનો સર્વ વૃત્તાંત રાણીને જણાવ્યો. અલયા હસીને બોલી, અરે મુઝા, સુદર્શન તને કમી છે. તે પરસ્ત્રી તરફ નપુંસક છે પણ સ્વસ્ત્રી તરફ નપુંસક નથી. કપિલા જરા મોહું

ચઠાવીને બોલી, ઠીક છે, હું તો મુઝ્યા હું અને મને ઠગી છે, પણ તમે તો ચતુર છોને ! અલયા બોલી, મારા હાથના સ્પર્શથી તો પથ્થર પણ ગળી જાય તો પુરૂષની તો વાતજ શી કરવી ? કપિલાએ કહ્યું, આટલો બધો ગર્વ રાખો છો ત્યારે હવે તમે સુદર્શન સાથે વિલાસ કરશોજ. માનના આવેશમાં આવી જઈ અલયાએ પ્રતિજ્ઞા કરી કે જો સુદર્શન સાથે વિલાસ ન કરું તો અગ્નિમાં પ્રવેશ કરી બળી મરું—ખરેખર અજ્ઞાની મનુષ્યોને માન કયાં કરવું તેની ખબર પડતી નથી. તેથીજ પોતાની મર્યાદા અને ધર્મને ઝાળંગી રાણીએ અનર્થકારી પ્રતિજ્ઞા કરી. મહોત્સવમાં ફરી સર્વ કોઈ પોતપોતાને ઠેકાણે ગયા. અલયાના હૃદયમાં ચિંતા અગ્નિ સળગવા લાગ્યો. શાંત કરવા માટે પોતાની ધાવ માતા પંડિતાને બોલાવી પોતાની પ્રતિજ્ઞા જણાવી. પંડિતાએ પ્રતિજ્ઞા માટે ઠપકો આપ્યો અને કહ્યું કે આ પ્રતિજ્ઞા તેં ઠીક નથી કરી, કેમકે સાધારણ જૈનીઓ પણ પદ્મી સાથે સહોદર તુલ્ય વૃત્તિ રાખે છ તો આતો ધર્મ પુરંધર સુદર્શનના સંબંધમાં કહેવુંજ શું ? અલયાએ જણાવ્યું, તે હું જાણું છું પણ હવે થઈ તે થઈ, માટે કોઈ ઉપાય કરો કે જેથી મારી પ્રતિજ્ઞા સફળ થાય. પંડિતાએ તપાસ કરી જણાવ્યું કે આઠમ ચોદશ સુદર્શન પોસહ કરી રાત્રે સુતા ઘરમાં કાયોત્સર્ગ મુદ્રાએ ધ્યાનમાં રહે છે. તે રાત્રે તેને આંહી ઉપાડી લાવવો.

એક દિવસે કૌમુદી મહોત્સવનો દિવસ હતો. રાત્રીએ ઠંઠરો પીટાવ્યો કે નગરમાંથી સર્વ સ્ત્રી પુરૂષોએ બહાર નીકળી જવું અને રાત્રિ દિવસ વનમાં આનંદથી ગુજારવો. તે દિવસ ચોમાસી ચતુર્દશીનો હોવાથી શેઠે વિચાર્યું કે મને ધર્મમાં ખલલ પડશે. રાત્ર પાસે ભેટણું મૂકી તે દિવસ સહેરમાં ધર્મ ધ્યાનમાં રહી ગુજારવા અરજ કરી. રાત્રીએ તેને ધર્મિષ્ઠ હોવાથી રજા આપી. શેઠે દિવસ ચૈત્ય પરિપાટીમાં ગુજારી. રાત્રે પોષધ કરી શુન્ય ગ્રહમાં કાયોત્સર્ગમાં રહ્યો અને પ્રાતઃકાળ થયા સિવાય ગમે તેવા ઉપસર્ગ થાય તો પણ ચલાયમાન ન થવું તેવો અભિગ્રહ કર્યો. આ વાતની ખબર પંડિતાને પડી. પંડિતાએ અલયાને કહ્યું કે જો તું આજે બહાર ન

ગુણોવાળી પરશ્વીનો ત્યાગ કરનાર મહાપુરુષની સ્તુતિ કરે છે. ૧૩૭

જાય તો તારૂં કામ થાય. અભયાએ પેટમાં દુઃખવાનું બહાનું કાઢી રાજ પાસેથી શહેરમાં રહેવાની રજા મેળવી. ચોકીનો જાપતો પૂર્ણ હતો. એટલે સુદર્શનને અંદર કેમ લાવવો તે વિચારમાં પડિતા ધુન્ધાઈ. આખર એવા નિર્ણય ઉપર આવી કે દેવીની મૂર્તિના બહાનાથી તેને અંદર લઈ જવો. પછી કામદેવની ઉભી મૂર્તિ ગાડી ઉપર ચઢાવી પડિતા રાજગઢમાં લઈ ગઈ. ચોકીદારના પૂછવાથી તેણે તે મૂર્તિ દેખાડી અને જણાવ્યું જે રાણી સાહેબ આજ બહાર જવાનાં નથી માટે મૂર્તિઓનું પૂજન કરવા સારૂ રાજગઢમાં લઈ જવામાં આવે છે. બે ચાર મૂર્તિઓ તેવી રીતે લઈ જઈ કાયેત્સર્ગ મુદ્રાએ ધ્યાનમાં રહેલા સુદર્શનને ગાડી ઉપર ચઢાવી અભયા રાણી પાસે લાવી મૂક્યો. પોતાના મનોરથો પૂર્ણ થયા સમજી અભયા નજીક આવી હાવભાવ કરવા લાગી. સુદર્શન ધ્યાનમાં જાગૃત હતો. ઉપસર્ગ આવ્યો જાણી તે વધારે દૃઢ થતો આવ્યો. અભયા કહે , તમારે માટે મેં આ બધી મહેનત કરી છે માટે મને શાંત કરો. સુદર્શન બોલ્યો નહિ, અભયાએ હાથ પકડ્યો, આલિંગન કર્યું અને કામોત્પન્ન કરવાની પોતામાં જેટલી ચાતુરી હતી તે સર્વ વાપરી ચુકી, પણ પથ્થર ઉપર પાણી ઢાળવા માફક નિરર્થક થયું. અભયા ગુસ્સો કરી બોલી, સુદર્શન મારૂં કહેવું માન્ય કર. હું તુદ્ધમાન થઈ તો રાજ્ય બધું તારે આધીન છે અને રોપાયમાન થઈ તો આ તારૂં જીવિતવ્ય પણ નથી એમ નિશ્ચય રાખજે. પણ સાંભળે કોણ ? આ પ્રમાણે આખી રાત્રિ સુદર્શનને મનાવતાં ગઈ. આખર પ્રાતઃકાળ થતો જાણી પોતાનું કામ સિદ્ધ ન થયું અને હવે ઉલટો ફરજેતો થશે એમ જાણી પોતાને હાથે પોતાના શરીર ઉપર કેટલાક જખમ કરી પોકાર કરી ઉઠી કે દોડો દોડો, કોઈ માણસ અંતઃપુરમાં પેઠો છે, અને મારી આગરું લુંટે છે. ખરેખર સ્ત્રીઓના પ્રપંચો યા ચરિત્રોનો પાર કોઈ પામતું નથી. ચોકીદારો દોડી આવ્યા અને કેટલીકવારે રાજ પણ આવ્યો. સુદર્શનને રાજાએ ઝોળખ્યો. અભયાએ રાજાને જણાવ્યું કે ઓચિંતો આ માણસ મહેલમાં દાખલ થયો અને મારૂં શીયળ લુંટતો હતો. મેં પોકાર કરી મારૂં રક્ષણ કર્યું છે. રાજા

સુદર્શનને પૂછે છે, શેઠ, આમાં સત્ય શું છે તે જણાવ. મને તારા વચન ઉપર લરેંસો છે. શેઠે વિચાર કર્યો કે જો હું સત્ય કહીશ તો રાજા સ્ત્રીને મારી નાખશે, એમ બાણી શેઠ મોન રહ્યા. ઘણું પૂછ્યા છતાં જ્યારે શેઠે ઉત્તર ન આપ્યો ત્યારે રાજાએ ગુસ્સે ધર્મ શુળીએ ચડાવવાનો હુકમ કર્યો. શેઠને શહેરમાં ધર્મ શુળીએ દેવા લઈ જતાં જોઈ શહેરમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. તેની સ્ત્રી મનોરમાને ખબર થઈ. સતી મનોરમાએ ગૃહ ચેત્યમાં જઈ શાસન દેવીઓને વિનંતિ કરી કે જો મારો સ્વામી નિર્દોષ હોય તો શાસનાધિષ્ઠાતૃ દેવદેવીઓ, મને સહાય કરજો; અને પોતે સ્વામીનું કલંક દૂર ન થાય ત્યાં સુધી કાયો-ત્સર્ગ કરી ધ્યાનસ્થપણે રહી. સુદર્શનને બહાર લઈ ગયા. શુળી ઉપર ચડાવવાની તૈયારી કરે છે. સત્ય તે સત્યજ્ઞ. એ છુપું રહેજ નહિ. સતી મનોરમાની લાગણી અને સુદર્શનની સત્યતા પ્રકટ કરવા શાસનાધિષ્ઠાતૃ દેવીએ શુળીનું સિંહાસન કરી દીધું અને સત્યનો જયજયકાર થયો. રાજા ત્યાં આગ્યો. સુદર્શન પાસે પોતાના અનુભવ-પણાના અપરાધની માફી માગી અને હાથી ઉપર બેસાડી રાજા સભામાં લઈ ગયો. અલયાને ખબર પડવાથી ગળે ફાંસો ખાઈ તે મરી ગઈ, અને ધાવ માતા નાશી ગઈ. શેઠે ઘેર આવી દુઃખદાઈ સંસારવાસથી વિરક્ત ધર્મ ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યું અને એકલ વિહારી ધર્મ સુનાં વનો, જંગલો, પહાડો, ગુફાઓ અને રાનોમાં ધ્યાનસ્થ રહી આત્મ સાધનમાં તે સાવધાન થયા. પંડિતા નાશી, પાટલીપુત્ર શહેરમાં દેવદત્તા વેશ્યાને ત્યાં રહી. તેની આગળ સુદર્શનના રૂપ શુણ્ણ અને ધૈર્યતા વિગેરેનું વર્ણન કર્યું. એક દિવસે સુદર્શન મુનિ ફરતા ફરતા પાટલીપુત્રના વનમાં ધ્યાનસ્થ રહ્યા હતા. કાર્ય પ્રસંગે આવી ચડેલી પંડિતાએ તેને જોઈ, ઝાળખી, પોતાની સ્વામિનીને વાત કહી. તેણે તેને પોતાને ત્યાં લાવવા કહ્યું. મુનિ પણ ધ્યાન ધારી આહાર અર્થ ફરતા ત્યાં આવી ચડ્યા. વેશ્યાના ઘરની ખબર ન હોવાથી તેઓ અંદર ગયા. વેશ્યાએ આજો દિવસ હાવભાવ કરી ચલાયમાન કરવા પ્રયત્ન કર્યા પણ તે નિર્થક ગયા. સાંજે થાકીને વેશ્યાએ જવા દીધા. તે ત્યાંથી નીકળી વનમાં કાયોત્સર્ગે રહ્યા. અલયા રાણી આતેધ્યાને

મરીને બંતરીપણે થયેલી તે ફરતી ફરતી ત્યાં આવી. તેણે સુદર્શનને જોયા. પૂર્વનું વેર સાંભરી આનંદ થયું. તેણે ઘણા ઉપસર્ગો કર્યા. મુનિ પણ મનને દૃઢ કરી આત્મ ધ્યાનની શ્રેણી ઉપર આગળ વધ્યા અને પરિણામની વિશુદ્ધતાથી કર્મ ખપાવી કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન કર્યું. અનેક ભવ્ય જીવોને બોધ આપીને તે સુદર્શન મુનિ મોક્ષ ગયા. આ પ્રમાણે પરસ્ત્રીથી વિરક્ત રહેનાર મહા પુરૂષ સુદર્શનનું ચરિત્ર સમાપ્ત થયું. આ ચરિત્ર ઉપરથી સુદર્શનની શિયળ વિધેની દૃઢતા સંબંધી ઘણું સમજવા અને મનન કરવા જેવું છે. તે મદાશયે ત્રણ ઠેકાણે અને તેમાં અભયા રાણી પાસેથી પોતાનો બચાવ ક્યો હતો તે ખરેખર પ્રશંસવા લાયક છે.

પરપુરૂષનો ત્યાગ કરવા માટે સ્ત્રીઓને ઉપદેશ આપે છે.

ऐश्वर्यराजराजोपि रूपमीनध्वजोपि च ॥

સીતયા રાવણ ઇવ ત્યાજ્યો નાર્યા નરઃ પરઃ ॥ ૧૦૨ ॥

ઐશ્વર્યમાં રાજાના રાજા સરખો—અને રૂપમાં કામદેવ જેવા પણ રાવણનો જેમ સીતાએ ત્યાગ કર્યો તેમ સ્ત્રીઓએ પરપુરૂષનો ત્યાગ કરવો. ૧૦૨.

અન્ય સ્ત્રી પુરૂષમાં આસક્ત થનારને ફળ બતાવે છે.

नपुंसकत्वं तिर्यक्तुं दौर्भाग्यं च भवेभवे ॥

મહેત્રરાણાં સ્ત્રીણાં ચાન્યકાન્તાસક્તચેતસામ્ ॥ ૧૦૩ ॥

બીજા પુરૂષ અને બીજી (પર) સ્ત્રીઓમાં આસક્ત મનવાળા સ્ત્રી પુરૂષોને લવોલવમાં નપુંસકપણું, તિર્યચપણું અને દૌર્ભાગ્યપણું પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦૩.

બ્રહ્મચર્ય પાળવાનું ફળ.

प्राणभूतं चरित्रस्य परब्रह्मैककारणम् ॥

સમાચરન્ બ્રહ્મચર્ય પૂર્જિતૈરપિ પૂજયતે ॥ ૧૦૪ ॥

ચિરાયુષઃ સુસંસ્થાના દૃઢસંહનના નગઃ ॥

તેજસ્વિનો મહાવીર્યા ભવેયુર્વ્રહ્મચર્યતઃ ॥ ૧૦૬ ॥

ચારિત્રના ગ્રાણ સરખા અને મોક્ષના એક અસાધારણ કારણ સરખા બ્રહ્મચર્યને આદરવાથી દેવોવડે કરીને પણ તે પૂજ્ય છે. બ્રહ્મચર્યના પાલન કરવાથી લાંબા આયુષ્યવાળા, સારા સંસ્થાન (આકૃતિ) વાળા, દૃઢ સંધેણુવાળા, તેજસ્વી અને મહાન્ પરાક્રમવાળા પુરુષો થઈ શકે છે. ૧૦૪-૧૦૫.

આ પ્રમાણે ગૃહસ્થોનું સ્વદ્વારાસંતોષ યા પરત્વી ત્યાગ કરવારૂપ થોડું વ્રત સમાપ્ત થયું.

ધૃત્થાને નિયમમાં રાખવારૂપ પરિગ્રહના નિયમવાળું
ગૃહસ્થોનું પાંચમું વ્રત કહે છે.

અસંતોષમવિશ્વાસમારંભે દુઃસ્વકારણમ્ ॥

મત્વા મૂર્છાફલં કુર્યાત્ પરિગ્રહનિયંત્રણં ॥ ૧૦૬ ॥

હુઃખનાં કારણરૂપ અસંતોષ, અવિશ્વાસ અને આરંભ આ સર્વ મૂર્છાનાં ફળો છે એમ જાણીને પરિગ્રહનો નિયમ કરવો. (પરિમાણ કરવું).

વિવેચન.

ન સો પરિગ્રહો વૃત્તો નાદપુત્રેણ તાદૃશા ॥

મુચ્છા પરિગ્રહો વૃત્તો દ્વિવૃત્તં મહેસિણાં ॥

કેમકે જગતના લોકોનું રક્ષણ કરનાર મહર્ષિ જ્ઞાતપુત્ર લગવાન મહાવીર દેવે, મુર્છા છે તે પરિગ્રહ છે, પણ મુર્છા (આસક્તિ) ન હોય તે પરિગ્રહ નથી આ પ્રમાણે કહેવું છે.

બાહ્યથી ધનાદિકનો ત્યાગ કર્યો પણ અંદરથી ઇચ્છા જાગૃત હોય તો તે ત્યાગી કહી શકાય નહિ. જો બાહ્ય ત્યાગથીજ ત્યાગ કહેવાતો હોય તો ઘણાં નિર્ધન, રંક તથા પશુ આદિ જનાવશે પાસે કાંઈ પણ હોતું નથી, તેને પણ ત્યાગીમાં ગણવા જોઈએ. પણ તેમ

ન થવાનું કારણ તેઓની અંદરની ઈચ્છા-મૂર્છા ગઈ નથી, તેથી વસ્તુ પાસે વિદ્યમાન ન છતાં તેઓ ત્યાગી નથી. ત્યારે કેટલાક પાસે વસ્તુ હોય છે પણ મમત્વ ન હોવાથી તે ત્યાગી સરખા કહી શકાય છે. પરિગ્રહનો બાહ્યથી ત્યાગ કર્યો હોય અને અંદરથી ઈચ્છા-તૃષ્ણા પણ ગઈ હોય તે તો ખરેખર ત્યાગ છે એ તો નિર્વિવાદ છે. પણ વસ્તુનો બાહ્યથી ત્યાગ કર્યા સિવાય વસ્તુ વિદ્યમાન છતાં તેમાં મૂર્છા ન રહેવી એ વિકટ કામ છે. જો કે અશક્ય નથી છતાં દુઃશક્ય તો જણાય છે. કેટલાએક મનુષ્યો વસ્તુ વિદ્યમાન છતાં મૂર્છા ત્યાગનો ડોળ કરે છે પણ આવો ત્યાગપણાનો ડોળ એ ખરેખર ત્યાગ માર્ગમાં જોખમભરેલો છે. વસ્તુ જેને જોઈએ તેને આપી દેવાય, ચાલી જાય, નાશ પામે તો શોક ન થાય, આવે તો હર્ષ નજ હોય, અને તેના રક્ષણાદિક સંબંધમાં આત્મા કાંઈ પણ ખિન્ન કે કલુષિત ન થતો હોય તો 'સમજવાનું' છે કે તેના ઉપર મૂર્છા નથી; પણ જો તે માંહેથી કાંઈ પણ વિદ્યમાન હોય તો મૂર્છા ગઈ નથી એમ સમજવું જોઈએ. માટે ખીજા ત્યાગને ગોણું કરી પ્રથમના બાહ્યાંતર ત્યાગને મુખ્ય કરી અત્યારના વખતમાં વર્તવું એ વિશેષ આત્મહિત કરે છે.

પરિગ્રહથી થતો દોષ.

પરિગ્રહમમત્વાદિ મજ્જત્યેવ ભવામ્બુધૌ ॥

મહાપોત ઇવ પ્રાણી ત્યજેત્તસ્માત્પરિગ્રહમ્ ॥ ૧૦૭ ॥

જેમ ઘણા ભારથી ભરેલું મોટું વહાણ સમુદ્રમાં ડુબી જાય છે, તેમ પરિગ્રહ ઉપરના મમત્વથી પ્રાણિઓ સંસારરૂપ સમુદ્રમાં ડુબેજ છે. માટે પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૧૦૭

ત્રસરેણુસમોપ્યત્ર ન ગુણઃ કોઽપિ વિચિતે ॥

દોષાસ્તુ પર્વતસ્થૂલાઃ પ્રાદુઃપંતિ પરિગ્રહે ॥ ૧૦૮ ॥

એક ત્રસરેણુના જેટલો પણ પરિગ્રહમાં કોઈ પણ ગુણ વિદ્યમાન નથી, છતાં પર્વત જેવડા મોટા મોટા દોષો તો તેનાથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૦૮.

લાખ ગાયો મેળવી હતી, છતાં પણ તે અસંતોષિત પરિણામી રહ્યા. તેજ ગાયોના ઘૂત, દધ્યાદિથી અભૂષિતાવાળો થઈ આર્ત-ધ્યાને મરણ પામી તે તિર્યચપણે ઉત્પન્ન થયો. મમત્વનું કેવું ખરાબ પરિણામ !

તિલક શેઠ અચળપુર ગામનો રહીશ વણિક હતો. અનાજ સંગ્રહ કરવા ઉપર અને તેનો નફો મેળવવા ઉપર તેની પ્રીતિ અ-ગાધ હતી. ઘરની સારી વસ્તુ વેચીને પણ તે ધાન્યનો સંગ્રહ કરતો અને હુકાળ પડવાની રાહ જોયા કરતો. એક વખત નિમિત્તિઆગે તેને જણાવ્યું કે આ વર્ષમાં હુકાળ પડશે, તે સાંભળતાંજ તેણે અનાજની એટલી જાધી ખરીદી કરી લીધી કે પોતાના ઘરનાં પુષ્કળ નાણાં છતાં તેને ઘર વેચવાની અને ઇવટમાં વ્યાજે નાણાં લેવાની જરૂર પડી. પૃથ્વીપર કોઈ ભાગ્યવાનનો જન્મ થતાં હુકાળ હર થયો અને તે એટલી જાધી ખોટમાં આવી પડ્યો તે આર્તધ્યાનમાં છાતી પીટીને તેને મરણ પડ્યું. મરીને નરકે ગયો, આહા શું મનુષ્યોની લોભવૃત્તિ !

પૂર્વે પાટલીપુત્ર નગરમાં નંદ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેની લોભવૃત્તિ મર્યાદા વિનાની હતી. 'પ્રજા ઉપર ખોટા કરો તેણે નાખ્યા, ખોટા આરોપો મૂકી ધનાઢયો પાસેથી ધન કઢાવ્યું' અને સોનાના સિલ્કાઓ કાઢી આમડાનાં નાણાં ખનાવ્યાં. પ્રજાને નિર્ધન કરી તેણે સોનાના હુંગરો ખનાવ્યા. છેલ્લી અવસ્થામાં અનેક વ્યાધિઓથી પીડા પામી રીખાઈ રીખાઈ મરણ પામ્યો અને મરીને નરકે ગયો. આ પ્રમાણે લોભથી થતા અવશુભો જાણી પોતાની નિર્મર્યાદ ઈચ્છાને સંતોષ વૃત્તિએ કરી નિયંત્રિત કરવી, અર્થાત્ ઈચ્છાને અમુક હદમાં લાવી મૂકવી, જેથી વિશેષ અનર્થ થતો અટકે.

પરિગ્રહ—ઈચ્છા યોગીઓનો પણ નાશ કરે છે.

તપઃ શ્રુતપરિવારાં શમસામ્રાજ્યસંપદમ્ ॥

પરિગ્રહગ્રહસ્તાસ્ત્યજેયુર્યોગિનોપિ દિ ॥ ૧૧૬ ॥

પરિશદ્ રૂપ ગ્રહથી ગ્રસિત થયેલા (લક્ષણ કરાયેલા) યોગીઓ પણ પોતાની તપ અને શ્રુત જ્ઞાનના પરિવારવાળી શમલાવ રૂપ સામ્રાજ્ય (સ્વતંત્ર) લક્ષ્મીનો નાશ કરે છે (ત્યાગ કરે છે.) ૧૧૫.

અસંતોષવતઃ સૌખ્યં ન શકસ્ય ન ચક્રિણઃ ॥

જન્તોઃ સંતોષભાજો યદભયસ્યેવ જાયતે ॥ ૧૧૬ ॥

તે સુખ અસંતોષવાળા ઈંદ્રિયે કે ચક્રવર્તિને પણ મળી શકતું નથી કે જે સુખ સંતોષ વૃત્તિવાળા અભયકુમાર જેવાને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૧૬

વિવેચન:—મગધ દેશના પાટનગર રાજગૃહી નગરીમાં પરમાર્હત ભક્ત શ્રેણિક રાજા રાજ્ય કરતો હતો, તેનો અભયકુમાર પુત્ર હતો. બુદ્ધિના વૈભવથી પાંચસો પ્રધાનોનો તે આગેવાન હતો અને રાજ્ય-તંત્રનો એક ધુરંધર હતો. તેના બુદ્ધિબળથી બીજાં રાજ્યો આશ્ચર્ય અને ભય પામી નિરંતર તેનાથી સાવધ રહેતાં અને તેવા વિકટ પ્રસંગોમાં અભયકુમારની સલાહ માગતા હતા. પ્રજાહિતનાં, રાજ્યહિતનાં અને ધર્મહિતનાં તેણે એટલાં બધાં સારાં કાર્યો કર્યા હતાં કે તે વખતના રાજા પ્રજાને તે સર્વ અનુકરણ કરવા જેવાં હતાં, ઈત્યાદિ પુત્રનાં આવાં અલૌકિક કાર્યો અને બુદ્ધિ વૈભવથી આકર્ષાઈ બીજા રાજપુત્રો છતાં શ્રેણિક મહારાજાએ તેને રાજ્ય આપવાનો નિર્ણય કર્યો અને અભયકુમારને સ્વીકારવા જણાવ્યું. અભયકુમારે ઉત્તર આપ્યો કે પિતાજી! મારી મનોવૃત્તિઓ હવે પરલોક સંબંધી પરમાર્થ સાધવા પ્રેરાય છે. મને રાજ્યની બીલકુલ ઇચ્છા નથી. મનુષ્યોએ પોતાની જાંઘળી અને બુદ્ધિબળ આત્મશાંતિ માટે વાપરવાં જોઈએ. છતાં છેવટની અવસ્થામાં પણ જો તેઓ રાજ્યાદિકના લોભી થઈ વિષયાક્રાંત બની પરમાર્થ સિદ્ધ ન કરે તો તે મનુષ્યપણાને લાયકજ નથી. માટે હું હવે માફ આત્મસાધન કરીશ અને રાજ્ય આપ ઇચ્છાનુસાર બીજા રાજકુમારોને સોંપશો. રાજાએ ઘણો આગ્રહ કર્યો છતાં સંતોષ-વૃત્તિવાળા અને આત્મજાગૃતિવાળા અભયકુમારે તેનો સ્વીકાર કરવા છેવટ સુધી ના પાડી અને પિતાની આજ્ઞા મેળવી. ભગવાન મહા-વીર દેવ પાસે ચારિત્ર સ્વીકાર કર્યું અને ધર્મધ્યાનમાં લીન થઈ અતે

સર્વાર્થ સિદ્ધ નામના વિમાને દેવપણે ઉત્પન્ન થયો. આ પ્રમાણે સંતોષ વૃત્તિવાળા અભયકુમારનું દુઃક જીવન કહેવાયું. વાચકોએ યથાશક્તિ તેમનું અનુકરણ કરવા સાવધાન થવું.

સંતોષની સ્તુતિ.

સંનિધૌ નિધયસ્તસ્ય કામગવ્યનુગામિની ॥

અમરાઃ કિંકરાયન્તે સંતોષો યસ્ય ભૂષણમ્ ॥ ૧૧૭ ॥

જે મહાશયનું સંતોષ તેજ ભૂષણ છે, તેને નિધાનો પાસે રહે છે, કામધેનુ તેની પછાડી ચાલે છે અને દેવો કિંકરની માફક આજ્ઞા ઉઠાવે છે. ૧૧૭.

આ પ્રમાણે પરિશુદ્ધની ઇચ્છાનો શોધ કરવારૂપ ગૃહસ્થોનું પાંચમું વ્રત કહેવાયું અને છીજે પ્રકાશ પણ સમાપ્ત થયો.

इति आचार्य श्री हेमचंद्रविरचिते योगशास्त्रे मुनिकेशरविजय-
गणिविरचितवालावबोधे द्वितीयः प्रकाशः ॥

તૃતીયઃ પ્રકાશઃ પ્રારમ્ભ્યતે.

ગૃહસ્થનાં પાંચ અણુવ્રતો કહી હવે બ્રાહ્મીનાં શુભ્રવ્રતો અને શિક્ષા-
વ્રતો કહેવામાં આવે છે.

છઠ્ઠું વ્રત દિગ્વિરતિ યા દિશાનો નિયમ.

दशस्वपि कृता दिक्षु यत्र सीमा न लंघ्यते ॥

ख्यातं दिग्विरतिरिति प्रथमं तद्गुणव्रतं ॥ ૧ ॥

જે વ્રતમાં દશે દિશાઓમાં જ્યાં આવવાના કરેલા નિયમની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન ન કરાય તે દિગ્વિરતિ નામનું પહેલું શુભ્રવ્રત કહેલું છે. ૧
વિવેચનઃ—શુભ્રવ્રત

સાદિ પાંચ અણુવ્રતોને કાયદો

ઈશાન, વાયવ્ય, નૈઋત્ય, અગ્નિ, ઉર્ધ્વ અને અધો. આ ચાર દિશા, ચાર વિદિશા, હાથે અને નીચે એમ દશે દિશાઓમાં વ્યાપારાદિ દુનિયાદારીના કાર્ય પ્રસંગે જવું આવવું થાય તેનો નિયમ રાખવો કે અમુક શહેરથી દશે દિશા તરફ જવાનું થાય તો આટલા ચોજન કે ગાઉ જવું, તેથી વિશેષ આગળ ન જવું, તેને દિશાવિરમણુ યા દિગ્વિરમણુ નામનું છઠું ત્રત એટલે પહેલું ગુણત્રત કહે છે. ૧.

આંહી કોઈ શંકા કરે છે. પાપની તીવ્રતા જેમાં થાય તેનો નિયમ લેવો તે યોગ્ય છે પણ આમ દિશાઓમાં જવા આવવાને નિયમ મેળવવાથી કયું પાપ રોકાયું અથવા જવામાં શું પાપ લાગે છે તેનો ઉત્તર આપે છે.

चराचराणां जीवानां विमर्दननिवर्त्तनात् ॥

तप्तायोगोलकल्पस्य सदृच्छं गृहिणोप्यदः ॥ २ ॥

જેમ તપેલો લોહનો ગોળો જ્યાં જાય ત્યાં હવેનો નાશ કરે છે તેમ તપેલા લોહના ગોળા સરખા અવિરતિ ગૃહસ્થાને, આ ત્રતમાં અશચર (ચાલતા અને સ્થિર) હવેના વિમર્દનનું નિવર્તન કરવાપણું હોવાથી આ ત્રત ઉત્તમ છે. (અર્થાત્ આ ત્રતમાં પાપથી નિવૃત્તિ થઈ શકે છે એટલે તે ગૃહસ્થને યોગ્ય છે.) ૨.

આ ત્રતથી લોલની પણ નિવૃત્તિ થાય છે.

जगदाक्रममाणस्य प्रसरल्लोभवारिधेः ॥

स्खलनं विदधे तेन येन दिग्विरतिः कृता ॥ ३ ॥

જે માણસોએ દિશાઓમાં ગમન કરવાનો નિયમ લીધો છે તેણે જગતને આક્રમણ કરવાને (દબાવવાને) પ્રસરતા (ફિલાતા) લોલરૂપી સમુદ્રને આગળ વધતો અટકાવ્યો છે. ૩.

(કેમકે લોલથી પ્રેરાઈ વિશેષ લાલને માટે વિરતિ કરેલા પ્રદેશોમાં તે જતો અટકશે તેથી લોલ સમુદ્રનો પણ તેણે અટકાવ કર્યો એમ કહી શકાય.)

ભોગોપભોગ નામનું બીજું ગુણવ્રત.

ભોગોપભોગયોઃ સંખ્યા શક્ત્યા યત્ર વિધીયતે ॥

ભોગોપભોગમાનં તદ્ દ્વિતીયીકં ગુણવ્રતમ્ ॥ ૪ ॥

શરીરની શક્તિ પ્રમાણે તે વ્રતમાં ભોગોપભોગની સંખ્યાનો નિયમ કરાય છે, તે ભોગોપભોગ નામનું બીજું ગુણવ્રત કહેવાય છે.

ભોગોપભોગ એટલે શું તે બતાવે છે.

સકૃદવે મુજ્યતે યઃ સં ભોગોઽન્નસ્રગાદિકઃ ॥

પુનઃ પુનઃ પુનર્ભોગ્ય ઉપભોગોદ્ભનાદિકઃ ॥ ૫ ॥

જે એકજવાર ભોગવવામાં આવે તે અનાજ, પુષ્પમાલા, તાંબુલ, વિદેપન, વિગેરે ભોગ કહેવાય છે, અને જે વારંવાર ફરી ફરી ભોગવવામાં આવે તે સ્ત્રી, વસ્ત્ર, અલંકાર, ઘરશાળા, આસન, વાહન, વિગેરે ઉપભોગ કહેવાય. ૫.

(આ ભોગવવામાં અર્થાત્ ખાવાપીવામાં આવતી દુનિયાની કેટલીક વસ્તુ સર્વથા વર્જવા લાયક છે અને કેટલીક અમુક વખત માટે નિયમ કરવા જેવી છે. તેમાં પ્રથમ સર્વથા વર્જવા લાયક વસ્તુઓ બતાવે છે.)

મદ્યં માંસં નવનીતં મવૃદુંવરપશ્ચકમ્ ॥

અનન્તકાયમજ્ઞાતફલં રાત્રીં ચ ભોજનમ્ ॥ ૬ ॥

આમગોરસસંપૃક્તં દ્વિદલં પુષ્પિતૌદનમ્ ॥

દધ્યહદ્વિતીયાતીતં ક્વચિતાન્નં વિવર્જયેત્ ॥ ૭ ॥

દરેક જાતનો દારૂ, માંસ, માખણ, મધ, ઉંઝરાદિ પાંચ જાતના ટેટા, અનંતકાય (કંદમૂલાદિ), અન્નપુષ્પા કૃણ, રાત્રિ ભોજન, કાચા દુધ, દહી તથા છાશની સાથે કઠોળ ખાવું તે, વાસી અનાજ, જે દિવસ ઉપરાંતનું દહી અને ચલિત રસવાણું (કાહેલું) અનાજ તેનો ત્યાગ કરવો. ૬-૭.

મહિરા પીવાથી થતો દોષ.

મહિરાપાનમાત્રેણ બુધિર્નશ્યતિ દૂરતઃ ॥
 વૈદગ્ધીવંધુરસ્યાપિ દૌર્ભાગ્યેણેવ કામિની ॥ ૮ ॥
 પાપાઃ કાદંબરીપાનવિવશીકૃતચેતસઃ ॥
 જનનીં હા પ્રિયીયન્તિ જનનીયન્તિ ચ પ્રિયામ્ ॥ ૯ ॥
 ન જાનાતિ પરં સ્વં વા મદ્યાચ્છલિતચેતનઃ ॥
 સ્વામીયતિ વરાકઃ સ્વં સ્વામિનં કિંકરીયતિ ॥ ૧૦ ॥
 મદ્યપસ્ય શવસ્યેવ લુઠિતસ્ય ચતુષ્પથે ॥
 મૂત્રયન્તિ મુખે શ્વાનો વ્યાત્તે વિવરણંકયા ॥ ૧૧ ॥
 મદ્યપાનરસે મગ્નો નગ્નઃ સ્વપિતિ ચત્વરે ॥
 ગૂઢં ચ સ્વમભિપ્રાયં પ્રકાશયતિ લીલયા ॥ ૧૨ ॥
 વારુણીપાનતો યાંતિ કાંતિકીર્તિમતિશ્રિયઃ ॥
 ધિચિત્રાશ્ચિત્રરચના વિલુઠત્કજ્જલાદિવ ॥ ૧૩ ॥
 ભૂતાર્તવન્નરીનતિં રારટીતિ સશોકવત્ ॥
 દાહજ્વરાર્તવદ્ ભૂમૌ મુરાપો લોલુચીતિ ચ ॥ ૧૪ ॥
 વિદ્યત્યંગશૈથિલ્યં ગ્લાપયંતીંદ્રિયાણિ ચ ॥
 મૂર્છામતુચ્છાં યચ્છન્તિ હાલા હાલાહલોપમા ॥ ૧૫ ॥
 વિવેકઃ સંયમો જ્ઞાનં સત્યં શૌચં દયા ક્ષમા ॥
 મદ્યાત્મલીયતે સર્વે તુષ્ણા વદ્ધિકણાદિવ ॥ ૧૬ ॥
 દોષાણાં કારણં મદ્યં મદ્યં કારણમાપદામ્ ॥
 રોગાતુર ઇવાપથ્યં તસ્માન્મદ્યં વિવર્જયેત્ ॥ ૧૭ ॥

જેમ વિદ્વતાએ કરી મુંદર માણસની પણ દૌર્ભાગ્યના કારણથી સ્ત્રી ચાલી નાંચ છે, તેમ મહિરાપાન કરવા વડે કરી બુદ્ધિ દૂર ચાલી નાંચ છે. મહિરાપાનથી પરાધીન થયેલ ચિત્તવાળા પાપી મનુષ્યો પોતાની માતાની સાથે સ્ત્રીની માફક વર્તન કરે છે. અને સ્ત્રીની સાથે માતાની માફક વર્તન કરે છે. મદ્યથી ચલિત ચિત્તવાળાએ

પોતાને અને પરને જાણી શકતા નથી તેથી પોતે નોકર છતાં પોતાને સ્વામી માફક ગણે છે અને પોતાના સ્વામિને કિંકરની માફક ગણે છે. કદાચ મડદાની માફક મેદાનમાં પડેલા અને ઉઘાડા મુખવાળા મદિરા પીવાવાળા માણસના મુખમાં છિદ્રની શંકાથી કુત-સાચો પણ મુતરે છે. મધપાનના રસમાં મગ્ન થએલો જગરમાં પણ નગ્નપણે મુગે છે અને એક સેજસાજમાં પોતાના ગૃહ અભિપ્રાયને (છાના વિચારોને) બોલી નાંખે છે. વિચિત્ર પ્રકારનાં ચિત્રોની રચના ઉપર કાજળ ઢોળાવાથી જેમ ચિત્રો નાશ પામે છે તેમ દારૂ પીવાથી કાંતિ, કીર્તિ, બુદ્ધિ અને લક્ષ્મી ચાલી જાય છે. મદિરા પીવાવાળો જૂતથી પીડાયેલાની માફક નાચે છે; ચોકવાળાની માફક રડ્યા કરે છે અને દાહજવરથી પીડાયેલાની માફક જમીન ઉપર આળોટ્યા કરે છે. મદિરા શરીરને શિથિલ કરી નાંખે છે. ઇંદ્રિયોને સ્થાન (નિર્ભળ) કરે છે, અને અત્યંત મૂંઝા આપે છે. જેમ અગ્નિના કણ્ઠીયાથી ઘાસનો સમૂહ નાશ પામે છે તેમ મદિરાથી વિવેક, સંયમ, જ્ઞાન, સત્ય, શૌચ, દયા અને ક્ષમા તે સર્વનો નાશ થાય છે; મધ દોષોનું કારણ છે, અને મધ સર્વ આપદાઓનું કારણ છે. માટે જેમ રોગાતુર માણસ અપચ્છનો ત્યાગ કરે છે તેમ આત્મહિત ચિંતકોએ મદિરાનો ત્યાગ કરવો. —૮ થી ૧૭.

માંસ ત્યાગ કરવા વિષે.

ચિત્રાદિપતિ યો માંસં પ્રાણિપ્રાણાપહારતઃ ॥

ઉન્મૂલયત્પર્સાં મૂલં દયાર્હ્યં ધર્મશાસ્ત્રિનઃ ॥ ૧૮ ॥

અશનીયન્ સદા માંસં દયાં યો દિ ચિકીર્ષતિ ॥

જ્વલતિ જ્વલને વહ્નીં સ રોપયિતુમિચ્છતિ ॥ ૧૯ ॥

પ્રાણિઓના પ્રાણનો નાશ કરીને જે માંસ ખાવાને ઇચ્છે છે તે દયા નામના ધર્મ વૃક્ષના મૂળને મૂળથી ઉખેડી નાખે છે. નિરંતર માંસ ખાય ❶ અને દયા કરવાની ઇચ્છા રાખે છે તે જળતા અગ્નિ વિષે વેલડી રોપવાને ઇચ્છે છે. (અર્થાત્ માંસ ખાવાવાળામાં દયા ટકી શકતી નથી.) ૧૮—૧૯.

કોઈ શંકા કરે છે, માંસ ખાનાર અને જીવ મારનાર તેમાંથી જીવ હિંસાનો દોષ કોને લાગે? આચાર્ય શ્રી ઉત્તર આપે છે.

હંતા પલસ્ય વિક્રેતા સંસ્કર્તા મલકસ્તથા ॥

ક્રેતાનુમંતા દાતા ચ ઘાતકા એવ યન્મનુઃ ॥ ૨૦ ॥

.પ્રાણિઓને હણનાર, માંસ વેચનાર, રાંધનાર, ખાનાર, વેચાતું લેનાર, અનુમોદન આપનાર અને દેવાવાળો, આ સર્વ હિંસા કરનારજ છે. (કેમકે ખાનાર ન હોય તો માંસ વેચનાર કે મારનાર હોય ક્યાંથી? માટે તે સર્વ હિંસાના લાગીદારો છે.) ૨૦,

મનુ પશુ કહે છે કે:—

અનુમંતા વિશસિતા નિહંતા ક્રયવિક્રયી ॥

સંસ્કર્તા ચોપહર્તા ચ શ્વાદકથ્રેતિ ઘાતકાઃ ॥ ૨૧ ॥

સ્મૃતિકાર મનુ કહે છે કે અનુમોદન આપનાર, વેહેંચનાર, મારનાર, લેનાર, દેનાર, રાંધનાર, પીરસનાર, અને ખાવાવાળા એ સર્વ પ્રાણિના ઘાત કરનાર છે ૨૧. કેમકે—

નાકૃત્વા પ્રાણિનાં હિંસાં માંસમુત્પદ્યતે કચિત્ ॥

ન ચ પ્રાણિવધઃ સ્વર્ગ્યસ્તસ્માન્માંસં ત્રિવર્જયેત્ ॥ ૨૨ ॥

પ્રાણિની હિંસા કર્યા સિવાય માંસ કદાપિ ઉત્પન્ન થતું નથી, અને પ્રાણિનો વધ કરવાથી સ્વર્ગ મળતું નથી માટે માંસનો ત્યાગ કરવો. ૨૨.

ભક્ષક તેજ વધ કરનાર છે.

યે મક્ષર્યત્યન્યપલં સ્વકીયપલપુષ્ટયે ॥

ત એવ ઘાતકા યન્ન વધકો મક્ષકં વિના ॥ ૨૩ ॥

પોતાના માંસની પુષ્ટિને માટે જે માણસો અન્ય જનાવરોનું માંસ ભક્ષણ કરે તેજ તે જીવોના ઘાતક છે, કેમકે ખાનાર સિવાય વધ કરનાર હોય નહિ. ૨૩.

અસાર શરીર માટે પાપ ન કરો.

મિષ્ટાન્નાન્યપિ વિષ્ટાસાદમૃતાન્યપિ મૂત્રસાત્ ॥

સ્યુર્યસ્મિન્નંગકસ્યાસ્ય કૃતે કઃ પાપમાચરેત્ ॥ ૨૪ ॥

જે શરીરમાં નાંખેલું (ખાધેલું) મિષ્ટ અન્નાદિ પણ વિષ્ટા૩પ થાય છે અને અમૃતાદિ (પાણી) પણ મૂત્ર (પેશાબ) ૩પ થાય છે તો આવા અસાર દેહ માટે કોણ પાપ આચરે? ૨૪.

માંસ લક્ષણમાં દોષ નથી એમ કહેનારનો ગુરૂ કોણ?

માંસાશને ન દોષોઽસ્તીત્યુચ્યતે યદુરાત્મભિઃ ॥

વ્યાધયૃધ્રવૃકવ્યાઘ્રગૃગાલાસ્તૈર્ગુરુકૃતાઃ ॥ ૨૫ ॥

જે દુરાત્મા પાપી જીવો માંસ લક્ષણ કરવામાં દોષ નથી, એમ કહે છે તેઓએ શિકારી, ગીધ, નાર, વાઘ અને શિયાળીયાં પ્રમુખને પોતાના ગુરૂ બનાવ્યા છે. (કારણ કે તેમનું માંસલક્ષણ કરવા-પણું જોઈને માંસલક્ષણ કરવા શીખ્યા છે, અર્થાત્ ઉત્તમ મનુષ્યોનો તે ખોરાક નથી, એટલે મનુષ્ય તરફથી તેમને ઉપદેશ મળેલો નથી.) ૨૫.

માંસ લક્ષણના સંબંધમાં મનુષ્યે માંસ શબ્દની

કરેલી નિરૂક્તિ.

માં ॥ ભક્ષયિતાઽમુત્ર યસ્ય માંસમિહાદમ્પહમ્ ॥

एतन्मांसस्य मांसत्वे निरुक्तिं मनुरब्रवीत् ॥ ૨૬ ॥

જેનું માંસ હું આંહી ખાઉં છું, (અ) તે (માં) મને પરલવમાં લક્ષણ કરશે. આ પ્રમાણે માંસ શબ્દની માંસ ખાનારના સંબંધમાં મનુષ્યે નિરૂક્તિ કહેલી છે. માંસના અક્ષરો અવળી રીતે વાંચવાથી (સમાં) તે, મને લક્ષણ કરશે તેવો અર્થ થાય છે. ૨૬.

માંસલક્ષણથી આગળ ઉપર વધતા જતા દોષો.

માંસાસ્વાદનલુબ્ધસ્ય દેહિનં દેહિનં પ્રતિ ॥

હંતું પ્રવર્તતે બુદ્ધિઃ શાકિન્યા ઇવ દુર્ધિયઃ ॥ ૨૭ ॥

માંસ આસ્વાદન કરવામાં લુબ્ધ થયેલા માણસની શાકિનીની માફક હરેક પ્રાણિઓને હણવા માટે દુર્બુદ્ધિ થતી જાય છે. ૨૭.

ये भक्षयंति पिशितं दिव्यभोज्येषु सत्स्वपि ॥

સુધારસં પરિત્યજ્ય મુંજતે તે હલાહલં ॥ ૨૮ ॥

જે માણસો મુંદર દિવ્ય ભોજનો વિધમાન છે છતાં તેને મૂકીને માંસ ભક્ષણ કરે છે, તે અમૃતના રસનો ત્યાગ કરીને ઝેર પીયે છે, ૨૮.

न धर्मो निर्दयस्यास्ति पलादस्य कुतो दया ॥

પલલુબ્ધો ન તદેતિ વિદ્યાદ્વોપદિશેન દિ ॥ ૨૯ ॥

નિર્દય માણસમાં ધર્મ હોય નહિ. તથા માંસ ભક્ષણ કરનારમાં દયા ક્યાંથી હોય? દયા અને ધર્મને, માંસમાં લુબ્ધ થએલ જાણતો નથી, અથવા કદાચ જાણે તોપણ પોતે માંસ ભક્ષક હોવાથી તેની નિવૃત્તિ માટે ખીજાને ઉપદેશ આપે નહિ. ૨૯.

માંસ ખાનારની એક ખીલ અજ્ઞતા.

केचिन्मांसं मदामोहादभ्रंति न परं स्वयं ॥

દેવપિતૃતિથિભ્યોપિ કલ્પયંતિ યદુચિરે ॥ ૩૦ ॥

કેટલાએક માણસો પોતે માંસ ખાય છે એટલું નહિ પણ અજ્ઞાનથી દેવ, પિતૃ અને અતિથિઓને માટે પણ તે માંસ કહે છે, ૩૦ તેઓએ પોતાના શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે—

क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपहृतमेव वा ॥

દેવાન્ પિતૃન્ સમમ્યર્ચ્ય સ્વાદન્ માંસં ન દુષ્યાતિ ॥ ૩૧ ॥

(કસાઈની હુકાન સિવાય બીજેથી) વેચાતું લાવીને અથવા પોતે ઉત્પન્ન કરીને (માંગી લાવીને) અથવા બીજાએ આપેલા માંસ વડે કરી દેવોને પિતૃઓને પૂજીને તે માંસ પોતે ખાતાં દૂષિત થતો નથી. અર્થાત્ તેમ કરી ખાવામાં દોષ નથી. આ પ્રમાણે મનુ કહે છે. ૩૧.

વિવેચન:—અફસોસ છે કે મનુષ્યોને માંસ ન ખાવાનું એક વખત બતાવી દેવોની ભક્તિ કરી કરીને ખાવાનું બતાવવામાં આવે છે બ્યારે મનુષ્યોને માંસ ખાવું તે અનુચિત છે તો દેવોને તે કેવી રીતે ઉચિત ગણાયું ? અને આવા મજમૂતોથી ભરેલા હુગંધનીય માંસને

અસાર શરીર માટે પાપ ન કરો.

મિષ્ટાન્નાન્યપિ વિષ્ટાસાદમૃતાન્યપિ મૂત્રસાત્ ॥

સ્યુર્યસ્મિન્નંગકસ્યાસ્ય કૃતે કઃ પાપમાચરેત્ ॥ ૨૪ ॥

જે શરીરમાં નાંખેલું (ખાધેલું) મિષ્ટ અન્નાદિ પણ વિષ્ટારૂપ થાય છે અને અમૃતાદિ (પાણી) પણ મૂત્ર (પેશાબ) રૂપ થાય છે તે આવા અસાર દેહ માટે કોણ પાપ આચરે? ૨૪.

માંસ લક્ષણમાં દોષ નથી એમ કહેનારનો ગુરૂ કોણ?

માંસાશને ન દોષોઽસ્તીત્યુચ્યતે યદુરાત્મભિઃ ॥

વ્યાધઘૃઘ્નવૃકવ્યાઘ્રગૃગાલાસ્તૈર્ગુરુકૃતાઃ ॥ ૨૫ ॥

જે દુરાત્મા પાપી જીવો માંસ લક્ષણ કરવામાં દોષ નથી, એમ કહે છે તેઓએ શિકારી, ગીધ, નાર, વાઘ અને શિયાળીયાં પ્રમુખને પોતાના ગુરૂ બનાવ્યા છે. (કારણ કે તેમનું માંસલક્ષણ કરવાપણું જોઈને માંસલક્ષણ કરવા શીખ્યા છે, અર્થાત્ ઉત્તમ મનુષ્યોનો તે ખોરાક નથી, એટલે મનુષ્ય તરફથી તેમને ઉપદેશ મળેલો નથી.) ૨૫.

માંસ લક્ષણના સંબંધમાં મનુષ્યે માંસ શબ્દની

કરેલી નિરૂક્તિ.

માં સ મત્તયિતાઽમુત્ર યસ્ય માંસમિહાદ્મ્યહમ્ ॥

एतन्मांसस्य मांसत्वे निरुक्तिं मनुरब्रवीत् ॥ ૨૬ ॥

જેનું માંસ હું આંહી ખાઉં છું, (સ) તે (માં) મને પરલવમાં લક્ષણ કરશે. આ પ્રમાણે માંસ શબ્દની માંસ ખાનારના સંબંધમાં મનુષ્યે નિરૂક્તિ કહેલી છે. માંસના અક્ષરો અવળી રીતે વાંચવાથી (સમાં) તે, મને લક્ષણ કરશે તેવો અર્થ થાય છે. ૨૬.

માંસલક્ષણથી આગળ ઉપર વધતા જતા દોષો.

માંસાસ્વાદનલુબ્ધસ્ય દેહિનં દેહિનં પ્રતિ ॥

इतुं प्रवर्त्तते बुद्धिः शाकिन्या इव दुर्धियः ॥ ૨૭ ॥

માંસ આસ્વાદન કરવામાં લુબ્ધ થયેલા માણસની શાકિનીની માફક દરેક પ્રાણિઓને હણવા માટે દુર્બુદ્ધિ થતી જાય છે. ૨૭.

ये भक्षयन्ति पिशितं दिव्यभोज्येषु सत्स्वपि ॥

સુધારસં પરિત્યજ્ય મુંજતે તે હલાહલં ॥ ૨૮ ॥

જે માણસો મુંદર દિવ્ય ભોજનો વિધમાન છે છતાં તેને મૂકીને માંસ લક્ષણ કરે છે, તે અમૃતના રસનો ત્યાગ કરીને ઝેર પીયે છે. ૨૮.

न धर्मो निर्दयस्यास्ति पलादस्य कुतो दया ॥

પલલુબ્ધો ન તદ્વેતિ વિદ્યાદ્રોપદિશેષ દિ ॥ ૨૯ ॥

નિર્દય માણસમાં ધર્મ હોય નહિ. તથા માંસ લક્ષણ કરનારમાં દયા ક્યાંથી હોય ? દયા અને ધર્મને, માંસમાં લુબ્ધ થએલ જાણુતો નથી, અથવા કદાચ જાણુ તે પછી પોતે માંસ લક્ષક હોવાથી તેની નિવૃત્તિ માટે બીજાને ઉપદેશ આપે નહિ. ૨૯.

માંસ ખાનારની એક બીજી અજ્ઞતા.

केचिन्मांसं मदामोहादश्नन्ति न परं स्वयं ॥

દેવપિતૃતિથિભ્યોપિ કલ્પયન્તિ યદુચિરે ॥ ૩૦ ॥

કેટલાએક માણસો પોતે માંસ ખાય છે એટલું નહિ પણ અજ્ઞાનથી દેવ, પિતૃ અને અતિથિઓને માટે પણ તે માંસ કલ્પે છે, ૩૦ તેઓએ પોતાના શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે—

क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपहतमेव वा ॥

દેવાન્ પિતૃન્ સમમ્યર્ચ્ય સ્વાદન્ માંસં ન દુષ્યાતિ ॥ ૩૧ ॥

(કસાઈની દુકાન સિવાય બીજેથી) વેચાતું લાવીને અથવા પોતે ઉત્પન્ન કરીને (માંગી લાવીને) અથવા બીજાએ આપેલા માંસ વડે કરી દેવોને પિતૃઓને પૂજીને તે માંસ પોતે ખાતાં દૂષિત થતો નથી. અર્થાત્ તેમ કરી ખાવામાં દોષ નથી. આ પ્રમાણે મનુ કહે છે. ૩૧.

વિવેચન:—અફસોસ છે કે મનુષ્યોને માંસ ન ખાવાતું એક વખત બતાવી દેવોની લક્ષિત કરી કરીને ખાવાતું બતાવવામાં આવે છે જ્યારે મનુષ્યોને માંસ ખાતું તે અનુચિત છે તો દેવોને તે કેવી રીતે ઉચિત ગણાયું ? અને આવા મળમૂત્રોથી ભરેલા દુર્ગંધનીય માંસને

ખાનારા દેવો મનુષ્ય કરતાં કેટલા અધમ ગણી શકાય તથા તેવા દેવો મનુષ્યોને કેવી રીતે સહાયકારી થઇ શકે એ વિચારવા જેવું છે.

મંત્રથી સંસ્કૃત માંસ ખાવામાં અડચણ નથી એમ મનુ કહે છે. આચાર્ય શ્રી ઉત્તર આપે છે.

મંત્રસંસ્કૃતમપ્યદ્યાદ્યવાલ્પમપિ નો પલં ॥

મવેજ્જીવિતનાશાય હાલાહલલવોપિ હિ ॥ ૩૨ ॥

મંત્રથી સંસ્કાર કરાયેલું પણ માંસ એક જવના દાણા જેટલું થોડું પણ ખાવું નહિ. કેમકે એક ઝેરનો લેશ પણ જીવિતવ્યના નાશને માટે થાય છે. (તેમ થોડું પણ માંસ હુર્ગતિ આપનાર છે.) ૩૨.

ઉપસંહાર કરે છે.

સદ્યઃ સંમૂર્છિતાનંતજંતુસંતાનદૂપિતં ॥

નરકાધ્વનિ પાયેયં કોઽશ્રીયાત્ પિશિતં મુધીઃ ॥ ૩૩ ॥

પ્રાણીઓને માર્યા બાદ તત્કાળ ઉત્પન્ન થતા અનંત જંતુઓના સમૂહથી દૂષિત થયેલું અને નરકના માર્ગમાં પાયેય તુલ્ય માંસનું કથો જુદિમાન માણસ લક્ષણ કરે ? અર્થાત્ ન કરે. ૩૩.

માખણ ખાવાના દોષો બતાવે છે.

અંતર્મુહર્તાત્પસ્તઃ સુસૂક્ષ્મા જંતુરાશયઃ ॥

યત્ર મૂર્છિતિ તન્નાદ્યં નવનીતં વિવેકિભિઃ ॥ ૩૪ ॥

છાશમાંથી બહાર કાઢ્યા પછી અંતર્મુહૂર્ત થયે તેમાં ઘણા સૂક્ષ્મ જંતુના સમૂહો પેદા થાય છે. માટે વિવેકી પુરૂષોએ તે માખણ ન ખાવું. ૩૪

एकस्यापि हि जीवस्य द्विसने किमयं भवेत् ॥

જંતુજાતમયં તત્કો નવનીતં નિપેવતે ॥ ૩૫ ॥

એક પણ જીવને મારવાનાં અત્યંત પાપ છે, તો જંતુઓના સમુદાયથી ભરપુર આ માખણનું કેણુ ડાહ્યો માણસ ભક્ષણ કરે? અર્થાત્ દયાળુ માણસ ભક્ષણ ન કરે. ૩૫.

મધ ખાવાના દોષો બતાવે છે.

अनेकजंतुसंघातनिघातनसमुद्भवम् ॥

जुगुप्सनीयं लालावत् कः स्वादयति माक्षिकं ॥ ૩૬ ॥

અનેક જંતુઓના સમુદાયનો નાશ થવાથી પેદા થએલું અને જુગુપ્સનીય લાળવાળું મધનું આસ્વાદન (ભક્ષણ) કેણુ કરે? અર્થાત્ ન કરવું જોઈએ. ૩૬.

મધ ખાવામાં વધારે પાપ બતાવે છે.

भक्षयन् माक्षिकं क्षुद्रजंतुलक्षक्षयोद्भवं ॥

स्तोकजंतुनिहंतृभ्यः सौनिकेभ्योतिरिच्यते ॥૩૭॥

લાખો નાના જંતુઓના ક્ષયથી પેદા થએલું મધ તેને ખાવાળો થોડા જીવોને મારવાવાળા અંડાળથી (જીવો મારવાની સંખ્યાની અપેક્ષાએ) પણ વધી જાય છે. ૩૭.

एकैककुसुमक्रोडाद्रसमापीय माक्षिकाः ॥

यद्वमંति मधूच्छिष्टं तदश्नंति न धાર્मिकाः ॥ ૩૮ ॥

अप्यौषधकृते जगं मधु श्वभ्रानिवંघनम् ॥

भक्षितः प्राणनाशाय कालकूटकणोपि हि ॥ ૩૯ ॥

मधुनोपि हि मायुर्यमवોધैरहोच्यते ॥

आसाद्यंते यदास्वादाक्षिरं नरकवेदनाः ॥ ૪૦ ॥

એક એક પુષ્પના મધમાંથી માખીઓ રસ પીને બીજે ઠેકાણે તે રસને વમે છે, તેથી પેદા થએલું તે મધ કહેવાય છે. આયું ઉચ્છિષ્ટ (એકું) મધ ધાર્મિક પુરૂષો ખાતા નથી. કેટલાએક મનુષ્યો મધનો ત્યાગ કરે છે પણ ઔષધને માટે તે મધ ખાય છે. જ્ઞાનીઓ કહે

છે કે ઔપધને માટે આધેલું મધ પણ નરકનું કારણ છે. કેમકે કાળક્રુટ ઝેરનો કણીયો પણ આધો હોય તો તે પ્રાણના નાશને માટે થાય છે.

કેટલાએક અજ્ઞાની જીવો કહે છે કે મધમાં પણ મીઠાશ રહેલી છે. પણ જેને આસ્વાદ કરવાથી ઘણા વખત સુધી નરકની વેદના ભોગવવી પડે છે તેને તાત્ત્વિક મીઠાશ કેમ કહેવાય? જેનું પરિણામ દુઃખદાયી આવે તેમાં મીઠાશ હોય તોપણ તે મીઠાશ ન કહેવાય, માટે મધનો વિવેકી પુરૂષોએ ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૩૮-૩૯-૪૦.

આ અપવિત્ર મધને પવિત્ર માની કેટલાએક દેવસ્થાનમાં તેનો ઉપયોગ કરે છે તેને કહે છે.

મક્ષિકામુખનિષ્ઠયૂતં જંતુયાતોઽન્નં મધુ ॥

અહો પવિત્રં મન્વાના દેવસ્થાને પ્રયુજતે ॥ ૪૧ ॥

અહો! મહાન્ અકસોસ કરવા જેવું છે કે અનેક જંતુના ધાતથી પેદા થયેલું માખીઓના મુખનું ચુંક, તેને પવિત્ર માનીને દેવને સ્નાન કરવા માટે વાપરે છે. (અર્થાત્ તે અપવિત્ર મધને દેવસ્નાન માટે ન વાપરવું જોઈએ.) ૪૧.

પાંચે પ્રકારના ઉંબરા પ્રમુખના રૂળોનો ત્યાગ કરવાનું કહે છે.

ઉદુંવરવટપ્લક્ષકાકોદુંવરશાંખિનાં ॥

પિપ્પલસ્ય ચ નાશ્રીયાત્ફલં કૃમિકુલાકુલં ॥ ૪૨ ॥

અમાન્નુવન્નન્યમહ્યામપિ ક્ષાયો બુમુક્ષ્યા ॥

ન મક્ષ્યાતિ પુષ્પાત્મા પંચોદુંવરજં ફલં ॥ ૪૩ ॥

કૃમિઓના સમૂહથી ભરપુર ઉંબરાનાં, વડનાં, પીપરનાં, કાલુંબરનાં તથા પીંપળાનાં વૃક્ષોનાં રૂળો ખાવાં ન જોઈએ. બીજાં ખાવાનું ન મળતું હોય અને ભૂખથી ઉદર ખાલી હોય, છતાં પણ પુષ્પાત્મા ઉત્તમ મનુષ્યો જાળરાદિ પાંચે પ્રકારનાં અલક્ષ્ય રૂળો ખાતાં નથી. ૪૨-૪૩.

અનંતકાયનો ત્યાગ કહે છે.

આર્દ્રઃ કંદઃ સમગ્રોપિ સર્વઃ કિશલયોપિ ચ ॥

સ્તુહી લવણવૃક્ષત્વક્ કુમારી ગિરિકર્ણિકા ॥ ૪૪ ॥

શતાવરી વિરુદ્ધાનિ ગદૂચી કોમલામ્લિકા ॥

પલ્લ્યંકોમૃતવર્ણી ચ વલ્લઃ શુકરસંજિતઃ ॥ ૪૫ ॥

અનંતકાયાઃ સૂત્રોક્તા અપરોપિ કૃપાર્પરઃ ॥

મિથ્યાદશામવિજ્ઞાતા વર્જનીયા પ્રયત્નતઃ ॥ ૪૬ ॥

આદુ, સર્વ જાતનાં લીલાં કંદ મૂળ, સર્વ જાતનાં ઉગતાં કુંપલીયાં, સ્તુહી (થાર), લવણ વૃક્ષની છાલ, કુમાર, ગિરિ કર્ણિકા, શતાવરી, દ્વિદલવાળાં અંકુરા, કુટેલ ધાન્ય, ગડુચી, કુણ્ઠી આંબલી, પલ્લ્યક (શાક વિશેષ), અમૃતવર્ણી વેલ વિશેષ, શુકર જાતના વાલ, આ સર્વ આર્ય દેશમાં પ્રસિદ્ધ છે, ખીજા પણ સ્થેત્ય દેશમાં પ્રસિદ્ધ સૂત્રોક્ત અનંત કાયો જીવદયામાં તત્પર મનુષ્યોએ પ્રયત્નપૂર્વક ત્યાગ કરવાં. આ અનંત કાયો મિથ્યાદૃષ્ટિઓએ જાણેલાં નથી (કેમકે તેઓ વનસ્પતિમાં પણ જીવ માનતા નથી. અત્યારની નવીન શોધથી હવે વનસ્પતિમાં જીવ છે તે માન્યું પ્રસિદ્ધ થઈ ચુક્યું છે.) ૪૪-૪૫-૪૬.

અજાણ્યાં ફળ ન ખાવા વિષે.

સ્વયં પરેણ વા જ્ઞાતં ફલમગ્રાદિશારદઃ ॥

નિષેધે વિપફલે વા મામૂદસ્ય પ્રવર્તનમ્ ॥ ૪૭ ॥

અજાણ્યાં ફળો કે જેનું નામ આ સ્વરૂપ પોતે આ ખીજા જાણતાં ન હોય તે ન ખાવાં જોઈએ, કારણ કે તેમ કરવાથી કદાચ નિષેધ કરેલાં ફળમાં અથવા વિષ વૃક્ષનાં ફળો ખાવામાં પ્રવૃત્તિ થઈ જાય, માટે વિદ્વાનોએ પોતે અથવા ખીજાએ જાણીતાં ફળો હોય તે ખાવાં જોઈએ. ૪૭.

રાત્રિ ભોજન નિષેધ.

અન્નં પ્રેતપિશાચાદ્યૈઃ સંચરન્નિર્નિકુશૈઃ ॥

ઉચ્છિદ્રં ક્રિયતે યત્ર તત્ર નાદ્યાદિનાત્યયે ॥ ૪૮ ॥

રાત્રિ વખતે નિરંકુશપણે વિચરતાં પ્રેત પિશાચાદિકો અજને એહું
કરે છે, માટે સૂર્યાસ્ત થવા પછી ભોજન ન કરવું. ૪૮.

ધોરાંધકારરુદ્ધાક્ષેઃ પતંતો તત્ર જંતવઃ ॥

નૈવ ભોજ્યે નિરીક્ષ્યંતે તત્ર મુંર્જીત કો નિશિ ॥ ૪૯ ॥

ધોર અંધકારથી નેત્રની શક્તિ રૂંધાઈ જવાવાળાં મનુષ્યો જે
ભોજનની અંદર પડતાં જંતુઓને જોઈ શકતાં નથી તે રાત્રિ વિષે
કોણુ બક્ષણુ કરે. ૪૯.

રાત્રિ ભોજનથી થતા દોષો.

મેયાં પિપીલિકા હન્તિ યૂકા કુર્યાઞ્જલોદરમ્ ॥

કુરુતે મક્ષિકા વાંતિં કુપ્તં રોગં ચ કોલિકઃ ॥ ૫૦ ॥

કંટકો દારુલ્લંઢં ચ વિતનોતિ ગલવ્યથાં ॥

વ્યંજનાંતર્નિપતિતસ્તાલુ વિધ્યતિ દૃશ્વિકઃ ॥ ૫૧ ॥

વિલમ્બથ ગલે વાલઃ સ્વરમંગાય જાયતે ॥

ઇત્યાદયો દૃષ્ટદોષાઃ સર્વેષાં નિશિં ભોજને ॥ ૬૨ ॥

ભોજનમાં જે કીડી ખાવામાં આવી જાય તો ખુદ્દિનો નાશ કરે
છે, માખી વમન કરાવે છે, કરોળીઆથી કોઠનો રોગ થાય છે, કાંટો
અગર લાકડાની કરચ ગળામાં દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે, શાકની અંદર
વીંછીના આકારની વનસ્પતિ થાય છે તેની અંદર જે વીંછી આવી
જાય તો તાણવું વીંછી નાખે છે અને જે ગળામાં વાળ રહી જાય
તો સ્વરનો ભંગ થાય છે, આ સર્વ દોષો રાત્રિ ભોજનમાં દેખાય
છે.-૫૦-૫૧-૫૨.

નાપેક્ષ્ય સૂક્ષ્મજંતૂનિ નિશ્પચાત્પ્રાણુકાન્યાપિ ॥

અધ્યુદ્યત્કેવલજ્ઞાનૈર્નાદતં યન્નિશાસનમ્ ॥ ૫૩ ॥

રાત્રે નાનાં જંતુઓ જોઈ શકાતાં નથી, માટે પ્રાણુક (મોઢક
પ્રમુખ) પણ ન ખાવાં, કેમકે પ્રગટ કેવળ જ્ઞાનીઓએ પણ તેવું
રાત્રિભોજન કરવું સ્વીકાર્યું નથી. ૫૩.

ધર્મવિન્નૈવ મુંજીત કદાચન દિનાત્યયે ॥

વાહ્યા અપિ નિશામોજ્યં યદમોજ્યં પ્રચક્ષતે ॥ ૫૪ ॥

ધર્મના બાણકાર મનુષ્યે દિવસ અસ્ત થયા પછી કોઈ વખત ખાવું નહિ. જેની સિવાયના બીજા દર્શનકારો પણ રાત્રિ ભોજનને અભોજન તરીકે કહે છે. ૫૪.

અન્ય દર્શનકારો પોતાના ગ્રંથોમાં લખે છે કે—

ત્રયીતેજોમયો ખાતુરિતિ વેદવિદો વિદુઃ ॥

તત્કરૈઃ પૂતમશિલં શુભં કર્મ સમાચરેત્ ॥ ૫૫ ॥

નૈવાહુતિર્ન ચ સ્નાનં ન શ્રાદ્ધં દેવતાર્ચનમ્ ॥

દાનં વા વિહિતં રાત્રીં ભોજનં તુ વિશેષતઃ ॥ ૫૬ ॥

વેદના બાણકારો સૂર્યને ત્રણ તેજોમય (ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ) એ ત્રણ વેદોનું તેજ સૂર્યમાં સંક્રમે છે ખાટે તેને ત્રિતેજોમય) કહે છે. તેનાં કિરણોએ કરી પવિત્ર થએલાં સર્વે શુભ કાર્ય સમાચરવાં. રાત્રે આહુતિ, સ્નાન, શ્રાદ્ધ, દેવતાર્ચન અને દાન એ ન કરવાં તથા ભોજન તો વિશેષ પ્રકારે ન કરવું. ૫૫-૫૬.

કેટલાએક નક્ત ભોજન કરવાનું શાસ્ત્રમાં કહે છે અને તે રાત્રે થઈ શકે તેમ કહેનારને નક્ત ભોજનનો ખરો અર્થ બતાવે છે.

દિવસસ્યાષ્ટમે ભાગે મંદીભૂતે દિવાકરે ॥

નક્તં તદ્દિ વિજાનીયાન્ન નક્તં નિશિ ભોજનમ્ ॥ ૫૭ ॥

દિવસનો આઠમો ભાગ કે જે અવસરે સૂર્યનું તેજ મંદ થાય છે તે વખતે ભોજન કરવું તે નક્ત ભોજન બાણવું. પણ રાત્રિ ભોજન કરવું તે નક્ત ભોજન ન કહેવાય. ૫૭.

અન્ય દર્શનના શાસ્ત્રમાં રાત્રિ ભોજન નિષેધ.

દૈવસ્તુ મુક્તં પૂર્વાહ્ને મધ્યાહ્ને ઋષિભિસ્તથા ॥

અપરાહ્ને તુ પિતૃભિઃ સાયાહ્ને દૈત્યદાનવૈઃ ॥ ૫૮ ॥

સંધ્યાયાં યક્ષરક્ષોભિઃ સદા મુક્તં કુલોદ્વહ ॥

સર્વવેલાં વ્યતિક્રમ્ય રાત્રી મુક્તમ્ભોજનમ્ ॥ ૫૯ ॥ યુગ્મં.

હે યુધિષ્ઠર ! નિરંતર દેવોએ દિવસના પહેલા ભાગમાં ભોજન કરેલું છે. મધ્યાહ્ને રૂપિઓએ, ત્રીજા પહોરે પિતૃઓએ, સાંજે દેવ તથા દાનવોએ અને સંધ્યા વેળાએ યક્ષ તથા રાક્ષસોએ ભોજન કરેલું છે. આ સર્વ દેવાદિકની ભોજન વેળાઓ ઝાળંગીને જે રાત્રિ ભોજન કરવું તે અભોજન છે, અર્થાત્ તે ખરાબ ભોજન છે. ૫૮-૫૯.

આયુર્વેદ પ્રમાણે રાત્રિભોજન નિષેધ.

હૃન્નાભિપક્વસંકોચથંડરોચિરપાયતઃ ॥

અતો નક્તં ન મોક્તવ્યં સૂક્ષ્મજીવાદનાદપિ ॥ ૬૦ ॥

સૂર્ય અસ્ત થવા પછી હૃદય કમળ અને નાભિ કમળ સંકોચાઇ જાય છે તેથી તથા સૂક્ષ્મ જીવોનું પણ લક્ષણ થઈ જાય છે માટે રાત્રે ભોજન ન કરવું. ૬૦.

અન્ય દર્શનનો સંવાદ જણાવ્યા બાદ આચાર્ય સ્વદર્શનથી સમર્થન કરે છે.

સંસસજ્જીવસંગ્રાતં મુંજાના નિશિ ભોજનં ॥

રાક્ષસેભ્યો વિશિષ્યંતે મૂઢાત્માનઃ કથં નુ તે ॥ ૬૧ ॥

જે ભોજનમાં અનેક જીવો એકઠા મળ્યા છે તેવા રાત્રિ ભોજનને ખાનારા મૂઢ જીવોને રાક્ષસોથી જુદા કેમ પાડી શકાય ? અર્થાત્ રાક્ષસોથી તેમાં વિશેષતા કાંઈ નથી. ૬૧.

વાસરે ચ રજન્યાં ચ યઃ સ્વાદન્નેવ તિષ્ઠતિ ॥

ગૃંગપુચ્છપરિમૃદઃ સ્પર્શં સ પશુરેવ હિ ॥ ૬૨ ॥

દિવસે અને રાત્રે જે માણસ ખાતોજ રહે છે તે શિંગડાં અને પુંછડા વિનાનો પ્રગટ રીતે પશુજ છે. -૬૨.

અહોમુખેઽવસાને ચ યો દ્વે દ્વે ઘટિકે ત્યજન્ ॥

નિગ્રામોજનદોષત્તોઽશ્રાત્પસૌ પુણ્યમાજનમ્ ॥ ૬૩ ॥

જે રાત્રિભોજનના દોષનો બાણુ માણુસ દિવસની આદિની અને દિવસના અંતની બંને ઘડી સુકીને ભોજન કરે છે તે પુણ્યનું ભોજન થાય છે. ૬૩.

દિવસે ભોજન કરે છે, છતાં પચ્ચખાણુ ન હોય તો
લાભ નથી મળતો તે કહે છે.

અકૃત્વા નિયમં દોષાભોજનાદિનમોજ્યપિ ॥

ફલં મજેન્ન નિર્વ્યાજં ન વૃદ્ધિર્ભોષિતં વિના ॥ ૬૪ ॥

દિવસે ભોજન કરે છે છતાં પણ રાત્રિભોજન ત્યાગનો નિયમ ન કરેલો હોવાથી (પચ્ચખાણુના) કારણુ સિવાય ફળ મળતું નથી. લોકમાં પણ એ ન્યાય છે કે વ્યાજની બેલી કર્યા સિવાય સુઠેલી થાપણુનું વ્યાજ મળતું નથી.-૬૪.

યે વાસરં પરિત્યજ્ય રજન્યામેવ મુંજતે ॥

તે પરિત્યજ્ય માણિક્યં કાચમાદદતે જઢાઃ ॥ ૬૫ ॥

વાસરે સતિ યે શ્રેયસ્કામ્યયા નિશિ મુંજતે ॥

તે વર્પંત્યુપરે ક્ષેત્રે શાલીન્ સત્યપિ પલ્વલે ॥ ૬૬ ॥

જે મનુષ્યો દિવસને સુકીને રાત્રિમાંજ ભોજન કરે છે તે જડ મનુષ્યો માણુકનો ત્યાગ કરીને કાચ ગ્રહણુ કરે છે. દિવસ વિદ્યમાન છે, છતાં જે કલ્યાણની ઇચ્છાએ રાત્રે ભોજન કરે છે, તે મીઠા પાણીના ક્યારા ભરેલા છે છતાં પણ ખારી જમીનવાળા ક્ષેત્રમાં ડાંગર વાવે છે તેના સરખું કરે છે.-૬૫-૬૬.

રાત્રિભોજનનું ફળ.

ઉલ્લુકકાકમાર્જારમૃગશંવરશૂકરાઃ ॥

અદિવૃથિકગોધાથ જાયંતે રાત્રિભોજનાત્ ॥ ૬૭ ॥

રાત્રિભોજન કરવાથી મનુષ્યો ઘુવડ, કાગડા, ખેલાડી, ગીધ, સાબર, ભુંડ, સર્પ, વીંછી અને ગોધા પ્રમુખપણે ઉત્પન્ન થાય છે.-૬૭.

રાત્રિભોજન દોપની દૃષ્ટાંતથી મહત્વતા કહે છે.

શ્રૂયતે દ્યન્યશપયાનનાદત્યૈવ લક્ષ્મણઃ ॥

નિશાભોજનશપથં કારિતો વનમાલયા ॥ ૬૮ ॥

ખીજત સોગનનો અનાદર કરીને વનમાલાએ લક્ષ્મણને રાત્રિ-
ભોજનના સોગન કરાવ્યા હતા એમ રામાયણ પ્રમુખમાં સંભળાય
છે (કહેલું છે.)-૬૮.

અનુભવસિદ્ધ રાત્રિભોજન ત્યાગ કરવાના ફાયદા.

કરોતિ ધન્યો વિરતિં યઃ સદા નિશિભોજનાત્ ॥

સોઽર્થ પુરુષાયુષ્કસ્ય સ્યાદવશ્યમુપોપિતઃ ॥ ૬૯ ॥

રજનીભોજનત્યાગે યે ગુણાઃ પરિતોઽપિ તાન્ ॥

ન સર્વજ્ઞાદતે કથિદપરો વક્તુર્માશ્વરઃ ॥ ૭૦ ॥

જે માણસ નિરંતર રાત્રિભોજનથી વિરતિ કરે છે તેને ધન્ય
છે. માણસનું અરધું આયુષ્ય અવશ્ય ઉપવાસમાં વ્યતીત થાય છે,
(કેમકે આઠ પ્રહરના અઢોરાત્રમાં ચાર પ્રહરનો તેને ઉપવાસ થયો,
તેથી ન્યારથી રાત્રિભોજનનો ત્યાગ કર્યો ત્યારથી અરધું આયુષ્ય
ઉપવાસમાં વ્યતીત થયું એમ કહી શકાય). રાત્રિભોજન ત્યાગ કર-
વામાં જે ગુણો રહેલા છે તે સર્વ કહેવાને સર્વજ્ઞ સિવાય ખીજે કોઈ
સમર્થ નથી-૬૯-૭૦.

કાયા ગોરસ સાથે દ્વિદલ ત્યાગ કરવા વિધે.

આમગોરસસંપૃક્તદ્વિદલાદિષુ જંતવઃ ॥

દૃષ્ટાઃ કેવલિભિઃ સૂક્ષ્માસ્તસ્માત્તાનિ વિવર્જયેત્ ॥ ૭૧ ॥

કાયા દહીં, દુધ અને છાશ રૂપ ગોરસની સાથે દ્વિદલ મગ,
મઠ, અડદ, ચણા, વાલ, તુવર વિગેરે કઠોળનો સંયોગ થવાથી ઉત્પન્ન
થતા સૂક્ષ્મ જંતુઓ કેવળજ્ઞાનીઓએ દેખ્યા છે. માટે તે ગોરસ અને
કઠોળના સંયોગવાળી વસ્તુ ખાવાનો ત્યાગ કરવો.—૭૧.

જે રાત્રિભોજનના દોષનો બાણ માણસ દિવસની આદિની અને દિવસના અંતની બંને ઘડી સુકીને ભોજન કરે છે તે પુણ્યનું ભોજન થાય છે. ૬૩.

દિવસે ભોજન કરે છે, છતાં પચ્ચખાણુ ન હોય તો
લાભ નથી મળતો તે કહે છે.

અકૃત્વા નિયમં દોષાભોજનાદિનમોજ્યપિ ॥

ફલં મજેન્ન નિર્વ્યાજં ન વૃદ્ધિર્મોપિતં વિના ॥ ૬૪ ॥

દિવસે ભોજન કરે છે છતાં પણ રાત્રિભોજન ત્યાગનો નિયમ ન કરેલો હોવાથી (પચ્ચખાણુના) કારણ સિવાય ફળ મળતું નથી. લોકમાં પણ એ ન્યાય છે કે વ્યાજની બેલી ક્યાં સિવાય સુઠેલી થાપણું વ્યાજ મળતું નથી.-૬૪.

યે વાસરં પરિત્યજ્ય રજન્યામેવ મુંજતે ॥

તે પરિત્યજ્ય માણિક્યં કાચમાદદતે જડાઃ ॥ ૬૫ ॥

વાસરે સતિ યે શ્રેયસ્કામ્યયા નિશિ મુંજતે ॥

તે વપંત્યુપરે ક્ષેત્રે શાલીન્ સત્યપિ પલ્વલે ॥ ૬૬ ॥

જે મનુષ્યો દિવસને સુકીને રાત્રિમાંજ ભોજન કરે છે તે જડ મનુષ્યો માણુકનો ત્યાગ કરીને કાચ ગ્રહણ કરે છે. દિવસ વિદ્યમાન છે, છતાં જે કલ્યાણની ઈચ્છાએ રાત્રે ભોજન કરે છે, તે મીઠા પાણીના ક્યારા ભરેલા છે છતાં પણ ખારી જમીનવાળા ક્ષેત્રમાં ડાંગર વાવે છે તેના સરખું કરે છે.-૬૫-૬૬.

રાત્રિભોજનનું ફળ.

હલકકાકમાર્જારમૃદ્રશંવરશૂકરાઃ ॥

અદિવૃશ્ચિકગોધાશ્ચ જાયંતે રાત્રિમોજનાત્ ॥ ૬૭ ॥

રાત્રિભોજન કરવાથી મનુષ્યો ઘુવડ, કાગડા, ખેલાડી, ગીધ, સાખર, ભુંડ, સર્પ, વીંછી અને ગોધા પ્રમુખપણે ઉત્પન્ન થાય છે.-૬૭.

સંધ્યાયાં ચક્ષરક્ષોભિઃ સદા મુક્તં કુલોદ્ભ ॥

સર્વવેલાં વ્યતિક્રમ્ય રાત્રી મુક્તમ્બોજનમ્ ॥ ૫૯ ॥ યુગ્મં.

હે યુધિષ્ઠર ! નિરંતર દેવોએ દિવસના પહેલા ભાગમાં ભોજન કરેલું છે. મધ્યાહ્ને રૂપિઓએ, ત્રીજા પહોરે પિતૃઓએ, સાંજે દૈત્ય તથા દાનવોએ અને સંધ્યા વેળાએ ચક્ષ તથા રાક્ષસોએ ભોજન કરેલું છે. આ સર્વ દેવાદિકની ભોજન વેળાઓ ઝાળંગીને જે રાત્રિ ભોજન કરવું તે અભોજન છે, અર્થાત્ તે અરાખ ભોજન છે. ૫૮-૫૯.

આયુર્વેદ પ્રમાણે રાત્રિભોજન નિષેધ.

હૃદ્માભિપદ્મસંકોચશ્ચંદ્રોચિરપાયતઃ ॥

અતો નક્તં ન ભોક્તવ્યં સૂક્ષ્મજીવાદનાદપિ ॥ ૬૦ ॥

સૂર્ય અસ્ત થવા પછી હૃદય કમળ અને નાભિ કમળ સંકોચાઇ જાય છે તેથી તથા સૂક્ષ્મ જીવોનું પણ ભક્ષણ થઈ જાય છે માટે રાત્રે ભોજન ન કરવું. ૬૦.

અન્ય દર્શનનો સંવાદ જાણાવ્યા બાદ આચાર્ય સ્વદર્શનથી સમર્થન કરે છે.

સંસસજ્જીવસંવાતં મુંજાના નિગ્નિ ભોજનં ॥

રાક્ષસેભ્યો વિશિષ્યંતે મૂઢાત્માનઃ કથં નુ તે ॥ ૬૧ ॥

જે ભોજનમાં અનેક જીવો એકઠા મળ્યા છે તેવા રાત્રિ ભોજનને ખાનારા મૂઢ જીવોને રાક્ષસોથી જુદા કેમ પાડી શકાય ? અર્થાત્ રાક્ષસોથી તેમાં વિશેષતા કાંઈ નથી. ૬૧.

વાસરે ચ રજન્યાં ચ યઃ સ્વાદન્નેવ તિષ્ઠતિ ॥

શિંગપુચ્છપરિભ્રુટઃ સ્પર્શં સ પશુરેવ હિ ॥ ૬૨ ॥

દિવસે અને રાત્રે જે માણસ ખાતોજ રહે છે તે શિંગડાં અને પુંછડા વિનાનો પ્રગટ રીતે પશુજ છે. -૬૨.

અહોમુખેઽવસાને ચ યો દ્વે દ્વે ઘટિકે ત્યજન્ ॥

નિગ્નામ્બોજનદોષજ્ઞોઽશ્વાત્યસૌ પુણ્યમાજનમ્ ॥ ૬૩ ॥

જે રાત્રિભોજનના દોષનો બાણ માણસ દિવસની આદિની અને દિવસના અંતની બંને ઘડી સુકીને ભોજન કરે છે તે પુણ્યનું ભોજન થાય છે. ૬૩.

દિવસે ભોજન કરે છે, છતાં પચ્ચખાણુ ન હોય તો
લાભ નથી મળતો તે કહે છે.

અકૃત્વા નિયમં દોષાભોજનાદિનમોજ્યપિ ॥

ફલં ભજેન્ન નિર્વ્યાજં ન વૃદ્ધિર્ભોષિતં વિના ॥ ૬૪ ॥

દિવસે ભોજન કરે છે છતાં પણ રાત્રિભોજન ત્યાગનો નિયમ ન કરેલો હોવાથી (પચ્ચખાણુના) કારણુ સિવાય ફળ મળતું નથી. લોકમાં પણ એ ન્યાય છે કે વ્યાજની બેઠી કર્યા સિવાય સુકેલી થાપણુનું વ્યાજ મળતું નથી.-૬૪.

યે વાસરં પરિત્યજ્ય રજન્યામેવ મુંજંતે ॥

તે પરિત્યજ્ય માણિક્યં કાચમાદદતે જડાઃ ॥ ૬૫ ॥

વાસરે સતિ યે શ્રેયસ્કામ્યયા નિશિ મુંજંતે ॥

તે વર્પત્યુપરે ક્ષેત્રે શાલીન્ સત્યપિ પલ્લવે ॥ ૬૬ ॥

જે મનુષ્યો દિવસને સુકીને રાત્રિમાંજ ભોજન કરે છે તે જડં મનુષ્યો માણુકનો ત્યાગ કરીને કાચ અહણુ કરે છે. દિવસ વિદ્યમાન છે, છતાં જે કલ્યાણની ઇચ્છાએ રાત્રે ભોજન કરે છે, તે મીઠા પાણીના ક્યારા ભરેલા છે છતાં પણ ખારી જમીનવાળા ક્ષેત્રમાં ડાંગર વાવે છે તેના સરખું કરે છે.-૬૫-૬૬.

રાત્રિભોજનનું ફળ

હલૂકકાકમાર્જારઘૃધશંવરશૂકરાઃ ॥

અદિવૃશ્વિકગોધાથ જાયંતે રાત્રિભોજનાત્ ॥ ૬૭ ॥

રાત્રિભોજન કરવાથી મનુષ્યો હલૂક, કાગડા, બેલાડી, ગીધ, સાખર, હુંડ, સર્પ, વીંછી અને ગેર પ્રમુખપણે ઉત્પન્ન થાય છે.-૬૭.

રાત્રિભોજન દોપની દૃષ્ટાંતથી મહત્વતા કહે છે.

શ્રૂયતે દ્યન્યશપયાનનાદત્યૈવ લક્ષ્મણઃ ॥

નિશામોજનશપયં કારિતો વનમાલ્યા ॥ ૬૮ ॥

ખીન્ન સોગનનો અનાદર કરીને વનમાલાએ લક્ષ્મણને રાત્રિ-
ભોજનના સોગન કરાવ્યા હતા એમ રામાયણ પ્રમુખમાં સંભળાય
છે (કહેલું છે.)—૬૮.

અનુભવસિદ્ધ રાત્રિભોજન ત્યાગ કરવાના ફાયદા.

કરોતિ ધન્યો વિરતિં યઃ સદા નિશિભોજનાત્ ॥

સોઝ્યં પુરુષાયુષ્કસ્ય સ્યાદવશ્યમુપોષિતઃ ॥ ૬૯ ॥

રજનીભોજનત્યાગે યે ગુણાઃ પરિતોઽપિ તાન્ ॥

ન સર્વજ્ઞાદતે કચિદપરો વક્તુર્માશ્વરઃ ॥ ૭૦ ॥

જે માણસ નિરંતર રાત્રિભોજનથી વિરતિ કરે છે તેને ધન્ય
છે. માણસનું અરધું આયુષ્ય અવશ્ય ઉપવાસમાં વ્યતીત થાય છે,
(કેમકે આઠ પ્રહરના અઠોરાસમાં ચાર પ્રહરનો તેને ઉપવાસ થયો,
તેથી ન્યારથી રાત્રિભોજનનો ત્યાગ કર્યો ત્યારથી અરધું આયુષ્ય
ઉપવાસમાં વ્યતીત થયું એમ કહી શકાય). રાત્રિભોજન ત્યાગ કર-
વામાં જે શુભો રહેલા છે તે સર્વ કહેવાને સર્વજ્ઞ સિવાય ખીન્ને કોઈ
સમર્થ નથી—૬૯-૭૦.

કાચા ગોરસ સાથે દ્વિદલ ત્યાગ કરવા વિધે.

આમગોરસસંપૃક્તાદ્વિદલાદિષુ જંતવઃ ॥

દૃષ્ટાઃ કેવલિભિઃ સૂક્ષ્માસ્તસ્માત્તાનિ વિવર્જयेત્ ॥ ૭૧ ॥

કાચા દહીં, દુધ અને છાશ રૂપ ગોરસની સાથે દ્વિદલ મગ,
મઠ, અડદ, ચણા, વાલ, તુવર વિગેરે કઠોળનો સંયોગ થવાથી ઉત્પન્ન
થતા સૂક્ષ્મ જંતુઓ કેવળજ્ઞાનીઓએ દેખ્યા છે. માટે તે ગોરસ અને
કઠોળના સંયોગવાળી વસ્તુ ખાવાનો ત્યાગ કરવો.—૭૧.

બીજા ગુણ વ્રતનો ઉપસંહાર.

જંતુમિશ્રં ફલં પુષ્પં પત્રં ચાન્યદપિ ત્યજેત્ ॥

સંધાનમપિ સંસક્તં જિનધર્મપરાયણઃ ॥ ૭૨ ॥

ત્રસ જીવોની મિથતાવાળાં ફળ, પુષ્પ, પાંદડાં અને બીજાં પણ તેવાંજ જીવમિશ્રિત બોર, અથાણા વિગેરેનો જૈનધર્મપરાયણ શ્રાવકોએ ત્યાગ કરવો—૭૨.

એ કહેવે કરી બીજું ગુણવ્રત સમાપ્ત થયું.

ત્રીજું અનર્થ દંડ વિરમણ નામનું ગુણવ્રત એટલે ગૃહ-
સ્થનું આઠમું વ્રત કહે છે.

આર્ત્તરીદ્રમપખ્યાનં પાપકર્મોપદેશિતા ॥

દિસોપકારિદાનં ચ પ્રમાદાચરણં તથા ॥ ૭૩ ॥

શરીરાદ્યર્થદંડસ્ય પ્રતિપક્ષતયા સ્થિતઃ ॥

યોઽનર્થદંડસ્તત્પ્રાગસ્તુતીયં તુ ગુણવ્રતમ્ ॥ ૭૪ ॥

આર્ત્તરીદ્ર ધ્યાનરૂપ ખરાબ ધ્યાન, પાપ કર્મનો ઉપદેશ આપવો, જેનાથી હિંસા થાય તેવાં ઉપકરણો બીજાને આપવાં, અને પ્રમાદ આચરણ—આચાર, શરીરાદિકને અર્થે થાય તે અર્થ દંડ. તેના પ્રતિ-પક્ષીપણે (અર્થાત્ પોતાના શરીરાદિકનો પ્રયોજન સિવાય) જે કાંઈ વગર ફેગટનું કરવામાં આવે તે અનર્થ દંડ. એવા પાંચ પ્રકારના અનર્થ દંડનો ત્યાગ કરવો, તે ગૃહસ્થોનું ત્રીજું ગુણવ્રત કહેવાય છે.—૭૩-૭૪.

તે ચારમાં પ્રથમ દુર્ધ્યાનનું સ્વરૂપ કહે છે.

વૈરિઘાતો નૈરંદ્રત્વં પુરઘાતાગ્નિદીપને ॥

સ્વેચ્છસ્ત્વાદ્યપધ્યાનં મુહૂર્ત્તાત્પરતસ્ત્યજેત્ ॥ ૭૫ ॥

વૈરીનો ઘાત કરે, હું રાજા થાઉં, શહેર નાશ કરું, અગ્નિ સળગાવી મુકું, આ આકાશમાં ઉડવાની વિદ્યા મળે તો આકાશમાં

ઉડું, અથવા વિદ્યાધર થાઉં તો હીક, વિગેરે ખરાબ ધ્યાનો (કદાચ આવી જાય તો પણ એક સુહુર્તવાર તેને ટકવા ન દેવાં, અર્થાત્ તત્કાળ તેનો ત્યાગ કરવો.-૭૫.

પાપોપદેશ—બીજો ભેદ.

वृषभान् दमय क्षेत्रं कृप पंदय वाजिनः ॥

દાક્ષિણ્યાવિપયે પાપોપદેશોઽયં ન ગુજ્યતે ॥ ૭૬ ॥

ગળદોને દમન કરો, ક્ષેત્ર ખેડો, ઘોડાઓને પંદ (નપુંસક) કરો, વિગેરે જ્યાં પુત્ર, સ્ત્રી, સાઇ, વિગેરે સિવાયના બીજા માણસોમાં દક્ષિણતા ન પહોંચે તેમ હોય ત્યાં આવો પાપનો ઉપદેશ આપવો ન જોઇએ.-૬૭.

વિવેચન:-પોતાના કુટુંબમાં જ્યાં દાક્ષિણતા પહોંચતી હોય અને પોતાની આજીવિકા વિગેરે સાધનો આલતાં હોય તથા કુટુંબમાં આગેવાન તરીકે હોવાથી તેવે ઠેકાણે સલાહ કે ઉપદેશ આપ્યા સિવાય આલતું ન હોય તેવા ઠેકાણાઓને સુદી વગર પ્રયોજને બુદ્ધિનું ડહાપણ વાપરવા યા લોકોમાં સારા થવા માટે આવા પાપોપદેશો મતધારી ગૃહસ્થીઓએ ન આપવા; તેજ તેનું આ આઠમું મત બન્યું રહે છે.-૭૬.

હિંસક ઉપકરણો ન આપવાં—ત્રીજો ભેદ.

यंत्रलग्नमलशस्त्रानिमृशलोदूखलादिकम् ॥

દાક્ષિણ્યાવિપયે હિંસાં નાર્પયેત્ કરુણાપરઃ ॥ ૭૭ ॥

કરુણામાં તત્પર આવડોએ જ્યાં ઉપર જણાવેલ રીતે દાક્ષિણતા ન પહોંચતી હોય ત્યાં યંત્ર, હથોડી, શસ્ત્ર, અગ્નિ, સાંબેલું, અને ઘંટી, ખાડણીઓ વિગેરે હિંસા થાય તેવાં ઉપકરણો ન આપવાં.-૭૭.

પ્રમાદાચરણ-ચોથો ભેદ.

કુતૂહલાદ્ ગીતનૃત્તનાટકાદિનિરીક્ષણમ્ ॥

કામશાસ્ત્રપ્રસક્તિશ્ચ ઘૂતમઘાદિસેવનમ્ ॥ ૭૮ ॥

ખલક્રીડાંદોલનાદિ વિનોદો જંતુયોધનમ્ ॥

રિપોઃ મૃતાદિના વૈરં ભક્તસ્ત્રીદેશરાટ્કથાઃ ॥ ૭૯ ॥

રોગમાર્ગશ્રમૌ મુક્ત્વા સ્વાપશ્ચ સકલાં નિશાં ॥

પવમાદિ પરિહરેત્ પ્રમાદાચરણં મુખીઃ ॥ ૮૦ ॥

કુતૂહલથી ગીત, નાચ અને નાટકાદિ જોવાં, કામશાસ્ત્રમાં આસક્તિ રાખવી, જુગાર તથા મદિરાદિ સેવન કરવું, જળમાં કીડા ઠરવી, હીંચોળા પ્રમુખ વિનોદ કરવો, આપસમાં જનાવરોનાં યુદ્ધ કરાવવાં, શત્રુના પુત્રાદિક ઉપર વૈર વાળવું, જોજનની, સ્ત્રીની, દેશની તથા રાજ્યની કથા ઠરવી, અને રોગ યા રસ્તાના પરિશ્રમ સિવાય આખી રાત્રિ સુઇ રહેવું, એ આદિ પ્રમાદનાં આચરણોનો બુદ્ધિમાનોએ ત્યાગ કરવો. -૭૮-૭૯-૮૦.

વિલાસહાસનિષ્ઠયૂતનિદ્રાકલહદુઃકથાઃ ॥

જિનેંદ્રમવનસ્યાંતરાહારં ચ ચતુર્વિધમ્ ॥ ૮૧ ॥

તેમજ છનેશ્વરના મંદિરની અંદર વિલાસ હાસ્ય, યુ'કેયું, નિદ્રા, કલેશ, ખરાબ કથા અને આર પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરવો. -૮૧.

આ કહેવાથી ત્રીજું શુભ્રવ્રત સમાપ્ત થયું. (હવે આર શિક્ષા-વ્રતો ખતાવે છે.)

સામાયિક વ્રત. ગૃહસ્થવ્રત નવમું. સામાયિક

એટલે શું ?

ત્યક્તાર્ત્તરૌદ્રધ્યાનસ્ય ત્યક્તસાવધકર્મણઃ ॥

મુહૂર્ત્તં સમતા યા તાં વિદુઃ સામાયિકં વ્રતં ॥ ૮૨ ॥

આર્ત્તરૌદ્રધ્યાનનો ત્યાગ કરી તથા સાવધ (સપાપ) કર્મનો ત્યાગ કરી એક મુહૂર્ત્ત પર્થત જે સમલાવમાં રહેવું તેને સામાયિક વ્રત કહે છે. ૮૨.

વિવેચન:-સમ-આય. સમપરિણામે એટલે સગદેખની ગૌણ-તાવાળી સ્થિતિમાં રહ્યા છતાં જે આય જ્ઞાનાદિકનો લાભ થાય ત્યાં કર્મની નિર્જરા થાય તેને સામાયિક કહે છે. આ સામાયિકમાં બહુધા બોલવા ચાલવાનું બંધ કરવાનું છે અને તેના બે ઘડી જેટલા વખતમાં ધર્મ ધ્યાનમાંજ મગ્ન રહેવાનું છે. પરિણામની વિશુદ્ધિ વિશેષ સમવાળી છે અને ગૃહકાર્ય સંબંધી કાંઈ પણ વિચાર લાવવાનો નથી. કેવળ ધર્મધ્યાનમાં સ્વાધ્યાયમાં કે ધર્મશ્રવણમાં તેટલો વખત વ્યતીત કરવાનો છે. આવી સામાયિકની સ્થિતિમાં તેટલો વખત ગૃહસ્થ સાધુઓની સરખો કહી શકાય છે. આવા સામાયિકો કર્મનિર્જરાનાં પરમ કારણો છે. માટે આર્તદૈદ્ર ખરાબ ધ્યાનો બીલકુલ ન આવે તેવી રીતે સાવધ રહી તથા મનથી, વચનથી, અને શરીરથી કાંઈ પાપકારી પ્રવૃત્તિ ન થાય તેને માટે સાવચેત રહી આ સામાયિક જેટલીવાર ખની શકે તેટલીવાર કરવું.

સામાયિકમાં કર્મનિર્જરા.

સામાયિકવ્રતસ્યસ્ય ગૃહિણોપિ સ્થિરાત્મનઃ ॥

ચંદ્રાવતંસકસ્યેવ ક્ષીયતે કર્મસંચિતમ્

॥ ૮૩ ॥

સામાયિક વ્રતમાં રહેલા સ્થિર પરિણામવાળા ગૃહસ્થોને પણ ચંદ્રાવતંસક રાજાની માફક સંચય કરેલ કર્મનો ફાય થાય છે.-૮૩.

વિવેચન:-સાંકેતપુર નામના નગરમાં ધર્મપરાયણ ચંદ્રાવતંસક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. સદ્ગુણના સંયોગે તત્ત્વનો નિર્ણય કરી આત્મોદ્ધાર માટે શક્યતુચાર ગૃહસ્થધર્મ તેણે સ્વીકાર્યો હતો. ખરેખર તેજ બુદ્ધિ કહી શકાય છે કે જેનાથી આત્મોદ્ધાર અને તેજ દેહનું સાર્થકપણું છે, કે જેનાથી ધર્મસાધનમાં પ્રવૃત્તિ કરાય છે. બાકી તો પશુઓમાં કે મનુષ્યોમાં બીજો શું તફાવત છે ? કાંઈ નહિ. એક દિવસે આ મહારાજા રાત્રિના વખતમાં એક બાબુ સામાયિક લઈ ધર્મધ્યાનમાં લીન થયો હતો. તેણે એવો અભિગ્રહ રાખ્યો હતો કે આ બાબુના

નહિ જાય ત્યાંસુધી મારે ધર્મધ્યાન કરવું. પોતે પહેલાં નિર્ણય કર્યો હતો કે એક પ્રહરથી વધારે તે દીપક ચાલશે નહિ. રાત્રી ધ્યાનમાં હતો તેટલામાં દાસી ત્યાં આવી. રાત્રીને ધ્યાનમય જોઈ તે ઘણી ખુશી થઈ. અહા ! રાત્રીનાં આવાં સ્વતંત્ર સુખો વિદ્યમાન છે, છતાં પણ આ અમારા મહારાજાનો ધર્મપ્રત્યે કેટલો દૃઢ પ્રેમ છે ? ખરેખર, એજ તેમની સદ્ગતિની અને મહાપુરૂષતાની નિશાની છે. દુનિયાના પામર જીવો સહેજસાજ ધનની પ્રાપ્તિ થઈ કે જાણે કોઈ વખત ન મળેલી અપૂર્વ વસ્તુ હોય તેમ તે ધનને વળગી રહે છે અને જોડી રીતે દુરુપયોગ કરે છે, ત્યારે આ અમારા મહારાજા ધનનો તો શું પણ દેહનો પણ સદુપયોગ કરે છે. આ પ્રમાણે રાત્રીની પ્રશંસા કરી રાત્રીને કોઈ વિધ ન આવે તે માટે તેણે દીવામાં વધારે તેલ પૂર્યું. ધર્મધ્યાન કરતાં બે પ્રહર થઈ ગયા. રાત્રી હજી ઉઠ્યા નથી તે જાણી ફરી દાસી ત્યાં આવી અને દીવાને ઝાંખો થયો જાણી વળી એક પ્રહર પહેંચે તેટલું તેલ પૂર્યું, રાત્રીનું શરીર સુકુમાળ હોવાથી થાકી ગયું. સદ્ભાવથી પણ દાસીએ રાત્રીના શરીરને ખાધાનું કારણ મેળવ્યું. આ ધર્મિષ્ઠ રાત્રીએ પણ પોતાનો અભિગ્રહ સાંગોપાંગ પાળવા માટે દૃઢ થઈ પ્રયત્ન શરૂ કર્યો. ત્રણ પ્રહર પૂરા થયા ખાદ્ય ફરી દાસી ત્યાં આવી. રાત્રીના ધર્મધ્યાનથી દાસી હર્ષવેલી જેવી થઈ ગઈ. વારંવાર અનુમોદન કરતાં તેણીએ દીવામાં વધારે તેલ પૂર્યું.

આ બાબત અંદ્રાવતંસક રાત્રી વિશેષ થાકી ગયો હતો. તેનું શરીર હવે ટકી ન શક્યું, કાયોત્સર્ગ સુદ્રામાં ઉભાં ઉભાં રાત્રીને ચોથો પ્રહર થયો હતો. આવો લાંબો નિરંતરનો અભ્યાસ ન હોવાથી રાત્રીનું શરીર છુટવા લાગ્યું. છતાં ધર્મધ્યાનની સંતતિ તો વધતીજ હતી. ચોથા પ્રહરને અંતે દીપક ખુજાવાની સાથે રાત્રી પણ આ દેહથી ખુજાઈ ગયો. તેનો આત્મા આ પરિપક્વ સહેન ન કરી શકનારા દેહને મૂકી બીજા ઉત્તમ દેહમાં ચાલ્યો ગયો. ધ્યાનની પરાકાષ્ટા ન હોવાથી તેમજ કર્મો હજી બાકી હોવાથી તે રાત્રી સ્વર્ગમાં ગયો અને ત્યાંથી માનવ ભવમાં આવી કર્મ ખપાવી મોક્ષે ગયો. આવી રીતે સામાયિક કરવાથી કર્મનો ક્ષય થાય તથા સદ્ગત્યાદિક પણ મળે છે,

ચાર પર્વમાં—ઉપવાસાદિ તપ કરવો, પાપવાળા સદૌષ વ્યાપારનો ત્યાગ કરવો, બ્રહ્મચર્ય પાળવું અને સ્નાનાદિ શરીરની શોભાનો ત્યાગ કરવો એમ પૌષ્ઠ વ્રત ચાર પ્રકારનું છે.—૮૫.

વિવેચન:—આઠમ, દેશ, પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા; આ ચાર પર્વો કહેવાય છે. ચાર પર્વોમાં પૌષ્ઠ કરવાનું કહ્યું છે, તેનો આશય એવો સમજાય છે કે ગૃહસ્થો નિરંતર સંસારિક કાર્યોથી કારગત થઈ શકતા નથી. એટલે ઓછામાં ઓછા એક મહિનામાં ચાર પૌષ્ઠ તો કરવા જોઈએ. પણ કોઈ વિશેષ ધર્માલિલાપી ચારથી પણ વધારે પૌષ્ઠ કરે તો કાંઈ અઠગણુ જેવું નથી, બદકે વિશેષ કાયદાજનક છે. તથા જેનાથી ચાર પણ ન જની શકે તેણે જેટલા અને તેટલા પણ કરવા જોઈએ. પૌષ્ઠ બે પ્રકારના છે. દેશથી અને સર્વથી—આહારનો સર્વથા ત્યાગ—વ્યાપારનો સર્વથા ત્યાગ—બ્રહ્મચર્ય સર્વથા પાળવું અને શરીર સત્કાર ખીલકુલ ન કરવો, એ સર્વથી પૌષ્ઠ કહેવાય છે. અને જેમાં પૂર્વોક્ત ચારે વસ્તુનો થોડો ઘણો નિયમ કરવામાં આવે છે, તે દેશ પૌષ્ઠ કહેવાય છે.

આહારને મુકીને બાકીના ત્રણ પ્રકારનો સર્વથા ત્યાગ કરનારને સામાયિક ઉચરવું જરૂરનું છે અને તે ત્રણ સાથે આહારનો ત્યાગ દેશથી કે સર્વથી બેઉ પ્રકારે થઈ શકે છે.

દેશથી ચારે પ્રકારના ત્યાગ કરનારને આખા દિવસ માટે સામાયિક ઉચરવાનું નથી પણ જ્યારે ત્યાગ કરે ત્યારે ઉચરી શકાય છે. આ પૌષ્ઠ ચાર પ્રકારનો કે આઠ પ્રકારનો થઈ શકે છે.

પૌષ્ઠ વ્રત કરનારની પ્રશંસા.

ગૃહિણોપિ હિ ધન્યાસ્તે પુણ્યં ચ પૌષ્ઠવ્રતમ્ ॥

દુઃપાલં પાલયન્ત્યેવ યથા સ ચુલનીપિતા ॥ ૮૬ ॥

તે ગૃહસ્થિઓને પણ ધન્ય છે કે જે ચુલની પિતાની માફક (ઉપસર્ગ પ્રસંગમાં) દુઃખે પાળી શકાય તેવા પવિત્ર પૌષ્ઠ વ્રતને પાળે છે.—૮૬.

વિવેચન:—પૂર્વે જ્યારે શ્રીમાન્ મહાવીર દેવ આ પૃથ્વી તલપર વિચરતા હતા ત્યારે વારાણસી નગરીમાં ચુલની પિતા નામનો ગૃહપતિ એક ધનાઢ્ય હતો. તેને શ્યામા નામની સદ્ગુણશાળી સ્ત્રી હતી અને ચોવીસ કરોડ સોના મહોર તથા આઠ ગોકુળનો તે માલિક હતો. એક વખત તે વારાણસી નગરીના કોષ્ટક ઉદ્યાનમાં ભગવાન્ મહાવીર દેવ પધાર્યા હતા. તેમની પાસે ધર્મ શ્રવણ કરી ચુલનીપિતાએ જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો અને તાદૃશ યતિધર્મ લાયક સામર્થ્યના અભાવે તેણે શ્રાવકનાં ગૃહસ્થોને લાયક દ્વાદશ વ્રતો લીધાં હતાં તથા પતિની આજ્ઞાથી ધર્મ શ્રવણ કરવા આવેલી શ્યામાએ પણ પાછળથી ખાર વ્રતો લીધાં હતાં. પોતાની વૃદ્ધ ઉમ્મર થતાં વડિલ પુત્રને ગૃહનો કારોબાર સોંપી પોતાની પૌપદશાળામાં ધર્મ ધ્યાન કરતાં તે કાળ નિર્ગમન કરતો હતો. ખરેખર મનુષ્યોએ આત્મહિત માટે નિરંતર જગૃત રહેવાનું છે. તેમાં પુત્રોની પ્રાપ્તિ અને વયોવૃદ્ધ થતાં તો અવશ્ય ચેતવાનું છે. એક દિવસે પૌપદશાળામાં પૌપદ કરી ચુલનીપિતા ધર્મધ્યાનમાં રહ્યો હતો. મધ્ય રાત્રિના વખતે તેનું પૌપદ વ્રત ભંગ કરવા મારે એક મિથ્યાદૃષ્ટિ દેવ ત્યાં આવ્યો. હાથમાં ખડ્ગ લઈ તે બોલ્યો અરે ચુલનીપિતા આ તારું વ્રત તું મૂકી દે, નહિતર તારા જ્યેષ્ઠ પુત્રને તારા દેખતાં ખડ્ગથી મારી નાખીને હું તેનું માંસ ખાઈશ. ચુલનીપિતા શાંત રહ્યો, તેમજ મૈત્ર રહ્યો ત્યારે તે દેવે તેની આગળ તેના મોટા પુત્રને લાવી મારી નાખ્યો, તોપણ તે અલાયમાન ન થયો. ત્યારે વિશેષ દુઃખ આપવા પૂર્વની માફક તેના ત્રણે પુત્ર મારી નાખ્યા અને દેવ બોલ્યો કે જો તું આ વ્રત ત્યાગ નહિ કરે તો તારી ભદ્રા માતાને તારી આગળ લાવી મારી નાંખીશ, જેથી તું આર્તધ્યાને મરણ પામીશ. આ પ્રમાણે કહેતાં પણ જ્યારે તે શ્રાવક શાંત સ્વભાવે ધર્મધ્યાનમાં જ લીન થયો, ત્યારે રૂદન કરતી તેની ભદ્રામાતાને દેવ ત્યાં લાવ્યો. તે જોતાંજ આ શ્રાવક વિચારમાં પડ્યો કે આ કોઈ દુષ્ટ માણસ જણાય છે, જેણે મારા દેખતાં આવું અનાર્થ કામ કર્યું અને હવે માતાને પણ તે મારી નાખશે; માટે ચાલ હું તેને પકડી લઉં; એમ ધારી તે

જેટલામાં દેવને પકડવા આવે છે તેટલામાં ઘોર ગર્જના કરી દેવ ચાલ્યો ગયો. ચુલનીપિતા ખૂમ પાડી ઉઠ્યો.

પુત્રની ખૂમ સાંભળી ભદ્રા ત્યાં આવી અને ધૃત્તાંત પૂછ્યું. ચુલનીપિતાએ બનેલી હકીકત જણાવી. તેની માતાએ જણાવ્યું, પુત્ર, તે માંહિલું કાંઈ પણ બન્યું નથી. તારા ત્રણે પુત્રો ઘરમાં સુતા છે. કોઈ મિથ્યાદૃષ્ટિ દેવ તને વ્રતથી ચલાવવા આવ્યો જણાય છે. તને તારા વ્રતમાં આટલી ખામી આવી, માટે વ્રતભંગની આલોચના કર. ચુલનીપિતાએ વ્રતભંગની આલોચના કરી અનુક્રમે શ્રાવકની પ્રતિમાઓ (અભિગ્રહ વિશેષ) અંગીકાર કરી શુભ ધ્યાને મરણ પામી સૌધર્મ દેવલોકે અરૂણાભ નામના વિમાનમાં દેવપણે ઉત્પન્ન થયો. ત્યાંથી મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં માનવભવ પામી કર્મ ખપાવી મોક્ષે જશે. આવી રીતે પોષધવ્રતની દૃઢતા રાખવા ઉપર ચુલનીપિતા નામના શ્રાવકનું દૃષ્ટાંત જતાવ્યું. આ માંહીથી એ સમજવાનું છે કે આટલા ઉપસર્ગ થતાં પણ ચુલનીપિતા પોતાના વ્રતમાં દૃઢ રહ્યો હતો અને સહેજ ભંગ થતાં તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને શુદ્ધ થયો હતો. તેવી રીતે પોતાનાં વ્રતો પાળવામાં શ્રાવકોએ દૃઢ થવું જોઈએ. આ કહેવાથી ગૃહસ્થનું અગીયારમું વ્રત સમાપ્ત થયું.

હવે ખારમું અતિથિ સંવિભાગ વ્રત કહે છે.

ચોથું શિક્ષાવ્રત યાને ગૃહસ્થ ધર્મનું ખારમું વ્રત.

દાનં ચતુર્વિગ્રાહારપાત્રાચ્છાદનસન્નનાં ॥

અતિથિભ્યોઽતિથિસંવિભાગવ્રતમુદીરિતં ॥ ૮૮ ॥

ચાર પ્રકારનો આહાર, અશન, પાન, આદિમ અને સ્વાદિમ (૧) પાત્રો, (૨) વસ્ત્ર, (૩) અને રહેવાનો સુકામ. (૪) આ અતિથિઓને (સાધુઓને) આપવું તે અતિથિ સંવિભાગ નામનું વ્રત કહેલું છે-૮૮

વિવેચન:-અન્ન પાણિ આદિના આધારે દેહ ટકી રહે છે. દેહ ઉપર ચારિત્રનો આધાર છે અને ચારિત્રથી કર્મનો ક્ષય કરી શકાય છે. માટે શરીરના ઉપાદાન (આધાર)ને અર્થે ગૃહસ્થોએ અતિથિ-

એને આહાર પાણી આપવાં. આહાર પાણી લઈ તેઓ પોતાનો તેમ પરનો ઉદ્ધાર કરે છે. તેથી તેમાં સહાય આપનારને સારો હિસ્સો (લાભ) મળી શકે છે. આહાર પાણી બીજા તરફથી મળતાં હોવાથી તેઓને પૈસા વિગેરે રાખવાની જરૂર પડતી નથી અને તેથીજ નિરીહ બની નિરુપહાસણે ખુદા હૃદયથી સત્ય ઉપદેશ આપી બીજા ઉપર સત્ય માર્ગની છાપ બેસાડે છે. 'પૈસાનું' દાન ત્યાગીઓને આપવું એ સત્ય માર્ગમાંથી તે સાધુનો નાશ કરવા જેવું છે, કેમકે અનર્થનું મૂળ કારણ પૈસોજ છે. પાત્ર સિવાય અન્નપાણી લેવામાં-ખાવામાં અડચણ પડે છે. તેમ ધાતુઓનાં વાસણો પણ ત્યાગીઓને નિરુપયોગી છે. ગૃહસ્થના ભોજનમાં ખાવાપીવાથીજ પથ્યાત્ કર્મ (એટલે ધોવા વિછળવા વિગેરે)માં આરંભનો સંભવ છે, માટે પાત્ર દાનની જરૂર છે. શરીરનું રક્ષણ કરવા માટે તથા શીત, તાપ, ડાંસ, મચ્છરાદિના ઉપદ્રવને દૂર કરવા માટે વસ્ત્ર ઠંબલાદિ અત્યારના વખતમાં સાધુઓને આપવાની જરૂર છે. હીન સત્ત્વવાળા જીવો તે સિવાય ધર્મધ્યાનમાં સ્થિર થવા અશક્ય છે. તેમજ રહેવાને સુકામ આપવાની પણ જરૂર છે. દેશ-કાળની અપેક્ષાએ આ ચાર પ્રકારનાં દાનો મુનિઓને કદપનીય છે. તે ચાર પ્રકારમાંથી કોઈ પણ બીજાનું દાન આપવું તે અતિથિ સંવિલાગ ત્રત કહેવાય છે. જેને તિથિ પર્વ વિગેરે મહોત્સવના દિવસો કોઈ નથી, નિરંતર વૈરાગ્ય દશામાં બીજાવાપણું છે, માટે તેમને અતિથિ કહેવામાં આવે છે તેમને દાન આપવું તે અતિથિ સંવિલાગ, ખરો અર્થ આમ છે, પણ વૃદ્ધ પરંપરાએ પોષધને પારણું ગૃહસ્થોએ સાધુને દાન આપી પછી પારણું કરવું, તેનું નામ અતિથિ સંવિલાગ ત્રત કહેવાય છે.

મુનિદાનનું રૂળ.

पश्य संगमको नाम संपदं वत्सपालकः ॥

चमत्कारकरीं प्राप मुनिदानप्रभावतः ॥ ८९ ॥

ભુઓ-સંગમક નામનો વાહરડાંને પાળવાવાળો માણસ, મુનિને દાન આપવાના પ્રભાવથી ચમત્કાર ઉત્પન્ન થાય તેટલી સંપદાને પામ્યો-૮૯.

વિવેચન:—મગધ દેશના ભૂપણ તુલ્ય રાજગૃહ નગરમાં પરમાર્હત ભક્ત શ્રેણિક રાજ રાજ્ય કરતો હતો. તે વખતમાં એક મધ્યમ સ્થિતિવાળી સ્ત્રી પોતાનાં સંગમક નામનાં બાળકને સાથે લઈ શાલિગ્રામમાં આવી રહેલી હતી. સંગમક લોકોનાં વાછરડાં વિગેરે આરતો હતો અને માતા અન્ય ઘરમાં કાર્ય કરતી હતી, એમ બેઉનું શુભરાત ચાલતું હતું. એક વખત પર્વના દિવસોમાં ઘેર ઘેર સાડું સાડું ખાવાનું થતું જોઈ સંગમકે પોતાની મા પાસે ક્ષીરનું લોજન માગ્યું. ગરીબ સ્થિતિવાળી માતા બોલી, બેટા, મારી પાસે તેવી કાંઈ સામગ્રી નથી કે જેની હું તને ખીર કરી આપું. આટલું કહેતાંજ પોતાની પૂર્વની સારી સ્થિતિ તેને સાંભરી આવી અને ઉચ્ચ સ્વરે માતા રડવા લાગી. માતાને રડતી જોઈ છોકરો પણ રડવા લાગ્યો. આ શબ્દો સાંભળી કેટલીક પાડોશીઓ ત્યાં દોડી આવી, અને રુદન કરવાનું કારણ પૂછ્યું. પોતાનું દુઃખ તેઓને કહેવાથી તેઓને દયા આવી, તેથી ખીરની સર્વ સામગ્રી તેઓએ તેને આપી. તેની ખીર ખનાવી એક યાજ્ઞમાં પુત્રને આપી. માતા નજીકમાં કાર્ય પ્રસંગે ગઈ. તેવામાં માસ ઉપવાસી એક તપસ્વી મુનિ પારણા માટે ફરતા ફરતા તેનેજ ઘેર આવી ચડ્યા: પોતાને ઘેર મુનિને આવેલા જોઈ છોકરો ઘણો ખુશી થયો. તે બોલી ઉઠ્યો, અહો, હું ધન્યભાગ્ય છું. આવાં ધનાઢ્યોનાં ઘરો મૂઢીઆવા તપસ્વી મુનિ મારે ઘેર આવી ચડ્યા. મહારાજ તપસ્વીજી, આજ તો મારું અન્ન ગ્રહણ કરો અને મને નિસ્તારો. આઘ સંજ્ઞાએ પણ તપસ્વીઓને આપવાથી લાલ થાય છે, તેમ જાણનાર આ બાળકને જોઈ મુનિ આશ્ચર્ય પામ્યા. દ્રવ્યભાવથી શુદ્ધતા જાણી મુનિએ પાત્ર ધર્યું અને સંગમકે પોતાના લોજનમાં લીધેલી બધી ખીર આપી દીધી. એક તો આવી દુઃખી અવસ્થા, કોઈ પણ વખત તેવું સ્વાદિષ્ટ લોજન ખાવા નહિ મળેલ, બુધ્ધ લાગેલી, માગીને મેળવેલી, બાળક અવસ્થા અને પરિણામની વિશુદ્ધતા, તે એક એકથી ચક્રીયાતું હતું. આ વિશુદ્ધતામાં કર્મની નિર્જરા અને પુણ્યબંધ સંઘાતે તેણે ઉત્તમ મનુષ્ય ભવનું આયુષ્ય બાંધ્યું. મુનિ ગયા પછી પાછળ રહેલી ખીર આટતો હતો, ત્યાં તેની મા આવી. છોકરાને હજી

ભૂખ્યો જાણી બીજી ખીર તેને આપી, રાત્રિના વખતમાં અંજીર્ણ થવાથી મુનિદાનની પ્રશંસા કરતો તે મરણ પામ્યો અને રાજગૃહી નગરીમાં ધનાઢ્ય ગોલદ્ર શેઠની ભદ્રા નામની સ્ત્રીની કુખે પુત્રપણે ઉત્પન્ન થયો. યુવાન વયમાં પિતાએ જત્રીશ કન્યાઓ પરણાવી. સાત માળના મહેલમાં દોચુંદક દેવોની માફક સુખ વેલવ લોગવે છે. તેના પિતા ગોલદ્ર શેઠે વીર પ્રભુની પાસે આરિત્ર લીધું અને પર્યંતે સુસ-માધિમાં મરણ પામી તે દેવ લોકમાં ગયો. પુત્રનેહથી તે પોતાના પુત્રના સર્વ મનોરથો પૂર્ણ કરતો હતો. એક દિવસે એક પરદેશી મુસાફર સોળ રત્નકાંબળો લઈ રાજગૃહીમાં વેચવા આવ્યો. શ્રેણીક રાજાએ તેનું મૂલ્ય પૂછ્યું, તેણે એક એકનું મૂલ્ય સવાલાખ સોના-મહોર જણાવ્યું. ભારે મૂલ્યની આવી રત્નકાંબળો લેવી તે રાજાને ઉચિત ન જણાયું. મુસાફર ઉદાસ થયો, કે જ્યારે રાજા જેવા મારી રત્નકાંબળો નથી લેતા તો બીજા કોણ લેશે ? તે ફરતો ફરતો શાલિ-ભદ્રને ઘેર આવ્યો, અને ભદ્રા શેઠાણીને મળ્યો અને ભદ્રાએ રત્ન-કાંબળો કેટલી છે અને મૂલ્ય શું છે તે પૂછ્યું. મુસાફરે કહ્યું, મારી પાસે સોળ રત્નકાંબળો છે અને તેની વીશલાખ સોનામહોર કીંમત થશે. ભદ્રાએ જણાવ્યું કે મૂલ્યની કાંઈ હરકત નથી, પણ મારા પુત્રને જત્રીશ સ્ત્રીઓ હોવાથી મને જત્રીશની જરૂર હતી. પણ મુસાફર પાસે તેટલી ન હોવાથી વીશલાખ સોનામહોરે આપી તે રત્નકાંબળ લીધી અને અરધી અરધી રત્નકાંબળ જત્રીશ સ્ત્રીને વહેંચી આપી. મુસાફર પણ ખુશી થઈ ચાલતો થયો. શ્રેણીક રાજાની હડીલી રાણીએ હઠ લીધી કે હું રાજાની રાણી થઈ છતાં શું મને એક રત્નકાંબળ ભારે મૂલ્યની ન મળે ? રાજાએ ફરી મુસાફરને બોલાવ્યો. તેણે શાલિભદ્રને ઘેર રત્નકાંબળ વેચ્યાના સમાચાર આપ્યા અને કહ્યું કે તમે એક પણ લઈ ન શક્યા પણ તેણે તો જત્રીશની માંગણી કરી છે, આ સાંભળી રાજા આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થયો. અહા ! મારા રાજ્યમાં આવા ધનાઢ્યો રહે છે. રાજાએ એક રત્નકાંબળ આપવા માટે શાલિભદ્રને-ત્યાં કહેવરાવ્યું. ભદ્રાએ જવાબ આપ્યો કે તે રત્નકાંબળો મારા પુત્રની સ્ત્રીઓએ પહેરી નિર્માલ્ય તરીકે કાઢી

નાખી છે, આપ કહો તો મોકલાવું. રાજાને અધિક આશ્ચર્ય થયું. તેણે શાલિભદ્રને પોતાની પાસે બોલાવવા આમંત્રણ કર્યું. ભદ્રા શેઠાણી રાજા પાસે આવી અને રાજાને વિદ્વાસિ કરી કે શાલિભદ્ર કોઈ વખત બહાર નીકળ્યો નથી તો આપ અમારું ઘર પવિત્ર કરો. રાજા તેને જોવાની ઉત્કંઠાથી ભદ્રા શેઠાણીને ઘેર આંબ્યો. તેના ઘરની જાદુ જોતાંજ રાજા દિડ્-મૂઠ થઈ ગયો. ભદ્રાએ સાતમી ભૂમિકા ઉપર રહેલા શાલિભદ્રને જણાવ્યું, કે પુત્ર નીચે આવો, શ્રેણિક આપણે ઘેર આંબ્યો છે. શાલિભદ્રે જવાબ આપ્યો, માતાજી, જેમ આપને ઉચિત લાગે તેમ કરો, તેમાં મને પૂછવાની કાંઈ જરૂર નથી. માતાએ જણાવ્યું, બેટા, તે આપણો સ્વામિ રાજા છે. કાંઈ વેપારનું કાર્ય નથી. તેને આવી નમસ્કાર કરો, મળો. આ સાંભળતાંજ શાલિભદ્રનું મુખ ઉતરી ગયું. તેના ચહેરા ઉપર ગ્લાનિ આવી ગઈ. શું મારે માથે કોઈ ધણી છે? હું આજ સુધી તો એમ સમજતો હતો કે હું સુખી છું. જો માથે ધણી હોય, ખીજે સ્વામી હોય, તો સુખી શાનો? તે અવસરે નીચે આંબ્યો. શ્રેણિક રાજાને મળ્યો. રાજાએ પ્રીતિથી ખોળામાં બેસાડ્યો અને પુત્રની માફક ચુંબન કર્યું. થોડા વખતમાં તો તેના શરીર ઉપર પસીનો થઈ આંબ્યો. ભદ્રાએ કહ્યું, મહારાજ, તેને જવાદો. માણસના પરિચયમાં ન આવેલ હોવાથી તે ગભરાય છે. શાલિભદ્રને રાજાએ જવાતું કહ્યું. તે પોતાના મહેલમાં આંબ્યો. ભદ્રાએ પણ શ્રેણિકની ઘણી બરદાશ કરી. રાજા ખુશી થઈ પોતાને સુકામે આંબ્યો અને આવા ધનાઢ્યો તથા સુખી છવો મારા રાજ્યમાં વસે છે તેથી વિશેષ હર્ષિત થયો. શાલિભદ્રને ચેન ન પડ્યું. તે વિચારવા લાગ્યો, અરે! પૂર્વ ભવે જોઈએ તેવું પુણ્ય કે કર્મ કર્યું નથી માટે મારે માથે સ્વામી જ પણ હવે એવાં કર્મ કરે કે મારે માથે કોઈ ધણી ન હોય. તે અવસરમાં ધર્મધોવાચાર્ય ચાર જ્ઞાનધારક ત્યાં આંબ્યા. શાલિભદ્ર તેમને વંદન કરવા ગયો અને વિનયથી પૂછ્યું કે મહારાજ એવું કયું સાડું કાર્ય કરવું જોઈએ કે જેથી માથે ધણી ન હોય તેવી સ્થિતિ મળે. શ્રીએ જવાબ આપ્યો, ચારિત્ર લેવાથી માથે ધણી ન હોય તેવું નિર્ભય સ્થાન મળે છે. પોતે તે અંગીકર કરવાની ઇચ્છા

જણાવી. ઘેર આવ્યો અને માતા પાસે આજ્ઞા માગી. તેના સુકુમા-
ળપણા વિષે, યૌવન વિષે, આરિત્રની દુર્ઘટતા વિષે માતાએ ઘણું
સમજાવ્યો. પણ જ્યારે તે પોતાના નિશ્ચયથી ડગ્યોજ નહિ, ત્યારે
માતાએ તેને કહ્યું, આ દિવ્ય લોગોનો ત્યાગ કરી મનુષ્યની સ્થિતિનો
થોડો વખત અભ્યાસ કર, પછી ખુશીથી આરિત્ર લેજે. શાલિભદ્રે
તેમ કરવા સ્વીકાર્યું, અને દિવસે દિવસે એક એક સ્ત્રી, શય્યા વિગેરે
ત્યાગ કરવા લાગ્યો. આ વાતની શાલિભદ્રની બહેન જે ધના સાથે
વિવાહિત હતી તેને ખબર પડી; તે રડવા લાગી. ધનાએ કારણ
પૂછ્યું ત્યારે શાલિભદ્રનો એક એક સ્ત્રીનો ત્યાગ અને થોડા વખતમાં
આરિત્ર લેવાનું જણાવ્યું. ત્યારે ધનાએ હાંસી કરી કે શાલિભદ્ર
કાયર છે, ત્યાગ કરવો. તો વળી એક એકનો ત્યાગ શા માટે કરવો ?
એક સાથે સર્વનો ત્યાગ કરવો. સ્ત્રીઓએ આથી જવાબ આપ્યો, સ્વામિ-
નાથ ! કહેવું મુલભ છે પણ કરવું દુર્લભ છે. ધનાએ કહ્યું કે મને
તમારો સ્નેહજ આડે આવતો હતો. પણ જો તમારી સમ્મતિ છે
તો આજ આઠ સ્ત્રીઓનો ત્યાગ કર્યો અને હું આરિત્ર લઉં છું.
સ્ત્રીઓ નમી પડી અને અમે હસતાં કહ્યું હતું તેમ જણાવ્યું. પણ
ધન્ને પોતાના નિશ્ચયમાં અડગ રહ્યો ત્યારે સ્ત્રીઓએ પણ સંયમ
લેવાનો પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો. ધન્ને તેમને શાળાશી આપીને
રત્ન આપી. આ પ્રમાણે સંસારથી વિરક્ત થએલ ધના શાલિભદ્ર
ખેડે એ મહાવીર દેવપાસે આરિત્ર લીધું. અને માસદ્વમણાદિ ઘોર તપ-
શ્ચર્યા કરી કર્મ તથા શરીર કૃશ કરી નાંખ્યાં. આખર વૈભારગિરિ
પહાડ ઉપર ખેડે જણે અનશન કર્યું. ઊંઘ ધર્મધ્યાનમાં મગ્ન
રહેતાં ઘણાં કર્મો ખપાવી નાંખ્યાં. શુભ ધ્યાનમાં મરણ પામી સર્વા-
ર્થસિદ્ધિ વિમાનમાં દેવપણે ઉત્પન્ન થયા. એક લવ માનવનો કરી
તે મોક્ષ જશે. એવી રીતે દાનના પ્રભાવમાં ઉત્તરોત્તર પરંપરાએ
મોક્ષની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે તે આ ચરિત્રથી સમજી શકાય છે. આ
ચરિત્ર ઉપરથી સમજવાનું એ છે કે પોતાની દુઃખી અવસ્થામાં પણ
દાનનો ઉત્સાહ, પરિણામની વિશુદ્ધતા, દૈવિક વૈભવ, છતાં પણ
આત્મિક સ્વતંત્રાની ઇચ્છા, મુકેમળ દેહ છતાં કઠેર તપસ્યા અને

ધ્યાનની નિર્મળતા એ સર્વ મનન કરવા જેવું છે, અતિથિ સંવિભાગ ઉપર શાલિભદ્ર કથાનક સમાપ્ત થયું. આ કહેવાથી ખારમું વ્રત સમાપ્ત થયું. અને ક્રમે કહેવાયેલાં ખાર વ્રતો પણ સમાપ્ત થયાં.

ખાર વ્રતમાં લાગતા અતિચારો દુર કરવા વિધે.

વ્રતાનિ સાત્તિચારાણિ સુકૃતાય ભવન્તિ ન ॥

અતિચારાસ્તત્તો હેયાઃ પંચ પંચ વ્રતે વ્રતે ॥ ૮૯ ॥

અતિચારવાળાં વ્રતો કહ્યાણુ માટે થતાં નથી. માટે દરેક વ્રતમાં લાગતા પાંચ પાંચ અતિચારો (દોષો) ત્યાગ કરવા. ૮૯.

પ્રથમ વ્રતના અતિચાર.

ક્રોધાદ્ વંધચ્છવિચ્છેદોઽધિકમારાધિરોપણમ્ ॥

પ્રહારોઽન્નાદિરોધશ્ચાહિંસાયાં પરિકીર્તિતાઃ ॥ ૯૦ ॥

તીવ્ર ક્રોધથી, મરણથી નિરપેક્ષપણે (મરી જશે તેની દરકાર રાખ્યા સિવાય) મનુષ્ય તથા જનાવરાદિને બાંધવાં. ૧ તેમની આમડી છેદવી. ૨ શક્તિ કરતાં વિશેષ ભાર ભરવો. ૩, મર્મસ્થળાદિમાં પ્રહાર કરવો. ૪, અને અનાજ આદિ તેમનો ખોરાક આપવો બાંધ કરવો ૫, આ અતિચારો અહિંસા વ્રતમાં કહેલા છે. ૯૦.

વિવેચન—જીવને મારવાનાં યત્નખાણુ કર્યા છે પણ તેને તીવ્ર બાંધવાને કે દુઃખ આપવાનાં કર્યાં નથી. આવા આશયની અપેક્ષા હોવાથી દુઃખ આપવા વિગેરેને વ્રતમાં દૂષણરૂપ અતિચાર કહેલા છે.

બીજા વ્રતના અતિચાર.

મિથ્યોપદેશઃ સહસાભ્યારવ્યાનં ગુહ્યભાષણમ્ ॥

વિશ્વસ્તર્મત્રમેદશ્ચ કૂટલેશ્વ સૂત્રતે ॥ ૯૧ ॥

બીજાને દુઃખ થાય તેવો મિથ્યા પાપકારી ઉપદેશ આપવો. ૧ વિચાર કર્યા સિવાય કે અભિપ્રાય જાણ્યા સિવાય (તું ચોર છે કે

પરશીલંપટ (વિગેરે) બીજા ઉપર ખોટો આરોપ મુકવો. ૨, રાજ-
વિરુદ્ધાદિ જે પ્રગટ કરવા લાયક ન હોય તે ઇગિતાદિ આકારથી બાણી
પ્રગટ કરી આપવું. ૩, મિત્રકલત્રાદિ વિશ્વાસવાળાની ગુપ્ત વાત પ્રકાશ
કરી દેવી. ૪, અને જૂઠા લેખ કરવા. ૫, આ પાંચ સત્યવ્રતના
અતિચારો છે. ૯૧.

ત્રીજા વ્રતના અતિચાર.

સ્તેનાનુજ્ઞા તદાનીતાદાનં દ્વિદ્વાજ્યલંચનમ્ ॥

પ્રતિરૂપક્રિયા માનાઽન્યત્વં ચાસ્તેયસંશ્રિતા ॥ ૯૨ ॥

ચોરને ચોરી કરવામાં પ્રેરણા કરવી. ૧, ચોરનો ચોરી કરી લાવેલો
માલ વેચાતો શ્રદ્ધા કરવો. ૨, વેપારનિમિત્તે વિરુદ્ધ રાજ્ય (શત્રુ
રાજ્યે નિષેધ કરેલા દેશ)માં જવું. ૩, માલમાં સારી નરસી વસ્તુનું
લેખ સંલેખન કરવું. ૪, અને ખોટાં તોલો માપો બનાવવાં, વધુ માપાધી
લેવું, ઓછા માપાધી દેવું. ૫—આ પાંચ અચોર્ય વ્રતના અતિચારો છે. ૯૨.

ચોથા વ્રતના અતિચાર.

ઇત્વરાત્તાગમોનાત્તાગતિરન્યવિવાહનમ્ ॥

મદનાત્યાગ્રહોઽન્નંગક્રીડા ચ વ્રત્તમ્ભિ સ્મૃતા ॥ ૯૩ ॥

થોડા વખત માટે લાડુ આપી પોતાની સ્ત્રી કરી રાખેલી વેશ્યા-
ગમન. ૧, વેશ્યા, અનાથ, વિધવા, સ્વૈરણી, પ્રેરિતભર્તૃકા વિગેરેનું
સેવન કરવું. ૨, પોતાની પુત્ર પુત્રી સિવાય અન્યના વિવાહ કરવા.
૩, સ્વસ્ત્રી સંબંધી વિષયમાં પણ વિશેષ આસક્તિ. ૪, અનંગક્રીડા
હરત કર્યાદિ. ૫, આ પાંચ ચોથા ગ્રહ્યચર્ય વ્રતના અતિચારો
કહેલા છે. ૯૩.

વિવેચન:—લાડુ આપી થોડા વખત માટે પોતાની સ્ત્રી કરી
રાખેલી હોવાથી મારી પોતાનીજ સ્ત્રી છે, આવા અભિપ્રાયને લઇને
અતિચાર, નહિતર વ્રતભંગ કહેવાય. વેશ્યા, અનાથ, વિધવાદિકને
અનુપયોગે અતિક્રમાદિકની અપેક્ષાએ અતિચાર છે. આ પહેલાં જે

અતિચાર સ્વદારસંતોષી માટે છે, પણ પરત્રીત્યાગ કરવાવાળાને તો વ્રતનો ભંગ થાય છે.

પાંચમા વ્રતના અતિચાર.

ધનધાન્યસ્ય કુપ્યસ્ય ગવાદેઃ ક્ષેત્રવાસ્તુનઃ ॥

હિરણ્યહેત્રથ સંખ્યાઽતિક્રમોઽજ પરિગ્રહે ॥ ૧૪ ॥

ધનધાન્ય સંખ'ધી ૧, ઘરની ઘરવખરી, સોનારૂપા વિનાની, તેના સંખ'ધી ૨, ગાયઆદિ જનાવરો સંખ'ધી ૩, ક્ષેત્ર, ઘર, હાટ, સંખ'ધી ૪, અને સોના રૂપા સંખ'ધી. ૫. રાખેલી સંખ્યાના પરિમાણનું ઉલ્લંઘન કરવું તે પરિગ્રહ વ્રતના પાંચ અતિચારો છે. ૬૪.

અહીં એ શંકા થાય છે કે રાખેલા પરિમાણનું ઉલ્લંઘન કરવાથી વ્રતનો ભંગ થવો જોઈએ તો અતિચાર શા માટે કહ્યા તેનો ઉત્તર આપે છે.

વંધનાન્નાવતો ગર્ભાદ્યોજનાદાનતસ્તથા ॥

પ્રતિપન્નવ્રતસ્યેપ પંચઘાપિ ન યુજ્યતે ॥ ૧૫ ॥

ખંધન કરવાથી, લાવથી, ગર્ભથી, જોડવાથી, અને લેવાથી અતિચાર લાગે છે માટે પરિગ્રહનું વ્રત ગ્રહણ કરનારને આ પાંચમાંથી કાંઈ પણ અતિચાર રૂપે કરવું તે યોગ્ય નથી. ૬૫.

વિવેચનઃ—સાક્ષાત્ રીતે સંખ્યાનો અતિક્રમ કરવાથી તો વ્રત-ભંગજ થાય છે, પણ અહીં અતિચાર લાગવામાં સાપેક્ષતા હોવાથી વ્રતભંગ નથી. જેમકે, પાંચ, પચાશ, મુઠા જેટલું ધન ધાન્યનું માપ રાખ્યું હોય અને લેણાં વિગેરેમાં તેનાથી અધિક આવી ગયું તો તેને કહી રાખે કે હમણાં તમારે ત્યાં રાખી મુકો, ચોમાસા પછી મારી બંધી પૂરી થવાથી લઈશ. આ પ્રમાણે ખંધણી કરવાથી અતિચાર લાગે છે અને પોતે સાક્ષાત્ લીધું ન હોવાથી વ્રત રાખવાની અપેક્ષા હોવાથી વ્રતભંગ થતો નથી. ૧.

ઘરવખરી, તાંબા પીતળ વિગેરેની સંખ્યા રાખી હોય તેમાં વધારો થઈ ગયો તો નાનાં તોડી નખાવી મોટામોટા બનાવે. અહીં સંખ્યા કાયમ રહેલી હોવાથી વ્રતભંગ નથી પણ અતિચાર છે. ૨.

જનાવરની સંખ્યા એક વર્ષમાં અમુક રાખી હોય તેમાં ગાય, લેંસાદિ ને વાછરડાં વિગેરે થવાથી જનાવરની સંખ્યામાં વધારો થઈ આવે ત્યારે તેના ગર્ભને યા વાછરડાને અમુક વખત ગયા પછી ગણ-ત્રીમાં ગણે તે પણ સાપેક્ષ હોવાથી અતિચાર. ૩. ક્ષેત્રની સંખ્યા અમુક રાખી હોય તેમાં પાસેના ક્ષેત્રો લઈને વચમાંથી વાડ કાઢી નાંખી લેજવી મોટા કરવા. સંખ્યા કાયમ હોવાથી અતિચાર. ૪. સોનું રૂપું વર્ષના પરિમાણની સંખ્યામાં કોઈ રાત્ર પ્રમુખના તુલમાન થઈ આવવાથી વધારો થાય તો પોતાના વ્રતની અવધિ પર્યંત કોઈ બીજા પાસે રખાવે. આ સર્વમાં પોતે સાક્ષાત્ લેવું કે સંખ્યા ઉલ્લંઘન કર્યું ન હોવાથી તેમજ વ્રત રાખવાની અપેક્ષા હોવાથી અતિચાર કહેવાય છે. ૫.

છઠ્ઠા વ્રતના અતિચાર.

સ્મૃત્યંતર્ધાનમૂર્દ્ધાધસ્તિર્યગ્માગવ્યતિક્રમઃ ॥

ક્ષેત્રવૃદ્ધિશ્ચ પંચેતિ સ્મૃતા દિગ્વિરતિવ્રતે ॥ ૧૬ ॥

દિશામાં જવા આવવાના નિયમનું ભૂલી જવાપણું—જેમ મેં પચાશ યોજન રાખ્યો છે કે સો. યાદ ન આવવાથી પચાશ જાય તોપણ અતિચાર (કારણ કે લીધેલ નિયમ સ્મરણ રાખવાથીજ વ્રત પળી શકે છે.) ઉચે, નીચે અને તિર્છી દિશાઓમાં ભૂલથી લીધેલ નિય-મથી વધારે ચાલ્યા જવું તે અતિચાર ૪. ક્ષેત્રની વૃદ્ધિ કરવી (જેમકે ઉત્તર દક્ષિણ સો સો યોજન જવાનું રાખ્યું હોય અને દક્ષિ-ણમાં વધારે જવાની જરૂર જણાઈ ત્યારે ઉત્તર દિશામાંથી ઝોણું કરી દક્ષિણ દિશામાં તેટલું વધારવું. આ બેઉ બાજુ પરિમાણ કાયમ ન રહેવાથી પણ સંખ્યા બરોબર રહેવાથી આશયની અપેક્ષાએ અતિચાર છે. ૬૬.

સાતમા વ્રતના અતિચાર.

સચિત્તસ્તેન સંવદ્ધઃ સંમિત્રોઽભિપવસ્તથા ॥

દુઃપ્રકાહાર ઇત્યેતે ભોગોપભોગમાનગાઃ ॥ ૧૭ ॥

સચિત્ત આહાર ૧. સચિત્ત સાથે જોડાયેલ. ૨. સચિત્ત અચિત્તથી મિશ્ર. ૩. અનેક દ્રવ્ય સંયોગથી બનેલ મુશ સૌવીનાદિ. ૪. અને સેજસાજ પાકેલો આહાર. ૫. આ પાંચ અતિચારો સચિત્ત વસ્તુના (સજીવ વસ્તુનો) ત્યાગ કરનારને ભોગોપભોગ વ્રતમાં લાગે છે (આંહી જે અતિચાર કહ્યા છે તે અનઉપયોગે અનજીવવસ્તુથી લાગે છે.) ૬૭.

આ અતિચારો ભોજનના સંબંધમાં છે, કર્મના સંબંધમાં બતાવે છે.

અમી ભોજનતસ્ત્યાજ્યાઃ કર્મતઃ સ્વરકર્મ તુ ॥

તસ્મિન્પંચદશ મલન કર્મોદ્દાનનિ સંત્યજેત્ ॥ ૯૮ ॥

ઉપર બતાવેલ પાંચ અતિચારો ભોજન આશ્રયિ ત્યાગ કરવા અને કર્મ આશ્રયિ ખર કર્મોદ્દિ પંદર કર્મોદ્દાનરૂપ આતિચારોનો ત્યાગ કરવો. ૯૮.

વિવેચન:—ભોગોપભોગરૂપ ધન ચેદા કરવામાં આ પંદર પ્રકારના દોષો લાગે છે. તે પાપના કારણરૂપ હોવાથી તેમણું નામ કર્મોદ્દાન રાખવામાં આવ્યું છે.

પંદર કર્મોદ્દાનનાં નામ કહે છે.

અંગારવનશકટભાટકસ્ફોટકજીવિકા ॥

દંતલાક્ષરસકેશવિપવાગિજ્યકાનિ ચ ॥ ૯૯ ॥

યંત્રપીડાનિર્લોચનમસતીપોષણં તથા ॥

દવદાનં સરઃ શોષ ઇતિ પંચદશ ત્યજેત્ ॥ ૧૦૦ ॥

અંગારાનો વ્યાપાર ૧, વન કાપવાનો ૨, ગાંડાં બનાવવાનો ૩, ભાડાં કરવાનો ૪, જમીન ફેડવાનો ૫, દાંતનો ૬, લાખનો ૭, રસનો ૮, કેશનો ૯, વિષ વેચવાનો ૧૦, યંત્રથી વસ્તુ પીલવાનો ૧૧, બળદ પ્રમુખને નિર્લોચન કરવાનો ૧૨, અસતી પોષણનો ૧૩, દવ આપવાનો (દોષોદ્દિમાં અગ્નિ લગાડવાનો) ૧૪, અને તળાવ પ્રમુખ

જનાવરની સંખ્યા એક વર્ષમાં અમુક રાખી હોય તેમાં ગાય, ભેંસાદિ ને વાછરડાં વિગેરે થવાથી જનાવરની સંખ્યામાં વધારો થઇ આવે ત્યારે તેના ગર્ભને યા વાછરડાંને અમુક વખત ગયા પછી ગણત્રીમાં ગણે તે પણ સાપેક્ષ હોવાથી અતિચાર. ૩. ક્ષેત્રની સંખ્યા અમુક રાખી હોય તેમાં પાસેના ક્ષેત્રો લઇને વચમાંથી વાડ કાઢી નાંખી લેળવી મોટા કરવા. સંખ્યા કાયમ હોવાથી અતિચાર. ૪. સોનું રૂપું વર્ષના પરિભાણની સંખ્યામાં કોઈ રાજ પ્રમુખના તુલમાન થઈ આપવાથી વધારો થાય તો પોતાના વ્રતની અવધિ પર્યંત કોઈ બીજા પાસે રખાવે. આ સર્વમાં પોતે સાક્ષાત્ લેવું કે સંખ્યા ઉલ્લંઘન કર્યું ન હોવાથી તેમજ વ્રત રાખવાની અપેક્ષા હોવાથી અતિચાર કહેવાય છે. ૫.

છઠ્ઠા વ્રતના અતિચાર.

સ્મૃત્યંતર્ધાનમૂર્દ્ધાધસ્તિર્યગ્ભાગવ્યતિક્રમઃ ॥

ક્ષેત્રવૃદ્ધિશ્ચ પંચેતિ સ્મૃતા દિગ્વિરતિવ્રતે ॥ ૧૬ ॥

દિશામાં જવા આવવાના નિયમનું ભૂત્રી જવાપણું-જેમ મેં પચાશ યોજન રાખ્યો છે કે સો. યાદ ન આવવાથી પચાશ જાય તોપણ અતિચાર (કારણ કે લીધેલ નિયમ સ્મરણ રાખવાથીજ વ્રત પળી શકે છે.) ઉચે, નીચે અને તિર્છી દિશાઓમાં ભૂલથી લીધેલ નિયમથી વધારે આઠ્યા જવું તે અતિચાર ૪. ક્ષેત્રની વૃદ્ધિ કરવી (જેમકે ઉત્તર દક્ષિણ સો સો યોજન જવાનું સંખ્યું હોય અને દક્ષિણમાં વધારે જવાની જરૂર જણાઈ ત્યારે ઉત્તર દિશામાંથી આઠું કરી દક્ષિણ દિશામાં તેટલું વધારવું. આ બેઉ બાજુ પરિભાણ કાયમ ન રહેવાથી પણ સંખ્યા બરાબર રહેવાથી આશયની અપેક્ષાએ અતિચાર છે. ૯૬.

સાતમા વ્રતના અતિચાર.

સચિત્તસ્તેન સંવદ્ધઃ સંમિત્રોઽમિપવસ્તથા ॥

દુઃપકાહાર ઇત્યેતે મોગોપમોગમાનગાઃ ॥ ૧૭ ॥

સચિત્ત આહાર ૧. સચિત્ત સાથે જોડાયેલ. ૨. સચિત્ત અચિ-
ત્તથી ભિન્ન. ૩. અનેક દ્રવ્ય સંયોગથી બનેલ સુરા સૌવીરાદિ. ૪.
અને સેજસાજ પાકેલો આહાર. ૫. આ પાંચ અતિચારો સચિત્ત
વસ્તુના (સજીવ વસ્તુનો) ત્યાગ કરનારને ભોગોપભોગ વ્રતમાં લાગે
છે (આંહી જે અતિચાર કહ્યા છે તે અનઉપયોગે અબલુપણથી
લાગે છે.) ૯૭.

આ અતિચારો ભોજનના સંબંધમાં છે, કર્મના
સંબંધમાં બતાવે છે.

અમી भोजनतस्त्याज्याः कर्मतः स्वरकर्म तु ॥

तस्मिन्पंचदश मलान् कर्मादानानि संत्यजेत् ॥ ૯૮ ॥

ઉપર બતાવેલ પાંચ અતિચારો ભોજન આશ્રયિ ત્યાગ કરવા
અને કર્મ આશ્રયિ ખર કર્મોદિ પંદર કર્માદાનરૂપ આતિચારોનો
ત્યાગ કરવો. ૯૮.

વિવેચન:—ભોગોપભોગરૂપ ધન પેદા કરવામાં આ પંદર પ્રકા-
રના દોષો લાગે છે. તે પાપના કારણરૂપ હોવાથી તેમનું નામ કર્મા-
દાન રાખવામાં આવ્યું છે.

પંદર કર્માદાનનાં નામ કહે છે.

અંગારવનશકટભાટકસ્ફોટકજીવિકા ॥

દંતલાક્ષરસકેશવિપવાળિજ્યકાનિ ચ ॥ ૯૯ ॥

યંત્રપીઢાનિર્લોચનમસતીપોપણં તથા ॥

દવદાનં સરઃ શોષ ઇતિ પંચદશ ત્યજેત્ ॥ ૧૦૦ ॥

અંગારાનો વ્યાપાર ૧, વન કાપવાનો ૨, ગાંડાં બનાવવાનો ૩,
લાડાં કરવાનો ૪, જમીન ફોડવાનો ૫, દાંતનો ૬, લાખનો ૭, રસનો
૮, કેશનો ૯, વિપ વેચવાનો ૧૦, યંત્રથી વસ્તુ ખીલવાનો ૧૧,
બળદ પ્રમુખને નિર્લાછન કરવાનો ૧૨, અસતી પોપણનો ૧૩, દવ
આપવાનો (ક્ષેત્રોદિમાં અગ્નિ લગાડવાનો) ૧૪, અને તળાવ પ્રમુખ

સૂકાવી નાંખવાનો વ્યાપાર ૧૫. આ પંદર પ્રકારના અતિચારોનો ત્યાગ કરવો. ૯૯-૧૦૦

પંદર અતિચારોને અનુક્રમે વિશેષતાથી બતાવે છે.
(અંગારકર્મ.)

અંગારપ્રાપ્તકરણં કુંભાયઃસ્વર્ણકારિતા ॥

ઠઠારત્વેષ્ટકાપાકાવિતિ હંગારજીવિકા ॥ ૧૦૧ ॥

લાકડાંના કોલસા બનાવવાનો, ચણા પ્રમુખ અનાજ ભુંજવાનો, કુંભારનો, હુહારનો, સોનીનો, કંસારાનો અને ઇંટ પકાવવા વિગેરેથી આણવિકા કરવી તે અંગારકર્મ કહેવાય છે.-૧૦૧.

વનકર્મ.

છિન્નાછિન્નવનપત્રપ્રસૂનફલવિક્રયઃ ॥

કળાનાં દલનાત્પેષાદૃત્તિશ્ચ વનજીવિકા ॥ ૧૦૨ ॥

છેદેલાં અને નહિ છેદેલાં વનમાં થતાં પાંદડાં, પુલ, ફળ વિગેરે વેચવાં તથા અનાજને દળીને કે પથ્થર ઉપર પીસાવીને જે આણવિકા કરવી તે વનઆણવિકા કહેવાય છે.-૧૦૨.

શકટ આણવિકા.

શકટાનાં તદંગાનાં ઘટનં સ્વેટનં તથા ॥

વિક્રયથેતિ શકટજીવિકા પરિકીર્તિતા ॥ ૧૦૩ ॥

ગાડાંઓ તથા પેડાં પ્રમુખ તેના અંગોને ઘડવાં (ઘડાવવાં) ખેડવાં, અને વેચવાં, વિગેરેથી જે આણવિકા કરવી તે શકટ આણવિકા કહેલી છે.-૧૦૩.

ભાટક આણવિકા.

શકટોક્ષલુલ્લાયોક્ષ્વરાશ્વતરવાજિનામ્ ॥

ભારસ્ય ઘાહનાદૃત્તિર્ભવેન્નાટકજીવિકા ॥ ૧૦૪ ॥

ગાડાં, બળદ, પાડા, ઉંટ, ગધેડા, ખચ્ચર અને ઘોડા પ્રમુખ ઉપર ભાર વહન કરાવી આજીવિકા કરવી તે ભાટક આજીવિકા કહેવાય છે.-૧૦૪-

સ્ફોટક આજીવિકા.

સરઃ ક્રૂપાદિચ્છનનશિલાકુટ્ઠનકર્મભિઃ ॥

પૃથિવ્યારંભસંભૂતૈર્જીવનં સ્ફોટજીવિકા ॥ ૧૦૫ ॥

સરોવર, કુવા પ્રમુખ જોદાવવા અને પથ્થર ફેડવારૂપ પૃ-
થ્વીના આરંભવાળાં કર્મો વડે કરી આજીવિકા કરવી તે સ્ફોટક
આજીવિકા કહેવાય છે.-૧૦૫.

દાંતનો વ્યાપાર.

દંતકેશનસ્થાસ્થિત્વગ્રોમ્ણો ગ્રહણમાકરે ॥

ત્રસાંગસ્ય વણિજ્યાર્થં દંતવાણિજ્યમુચ્યતે ॥ ૧૦૬ ॥

હોથી દાંત, ચમરી ગાય પ્રમુખના વાળ, નખ, હાડકાં, ચામડાં
તથા રોમ (ફવાટાં) પ્રમુખ ત્રસ જીવોનાં અંગોને વ્યાપારને અર્થે
ઉત્પત્તિને ઠેકાણે જઈ ગ્રહણ કરવાં તેને દંત વાણિજ્ય કહે છે.-૧૦૬.

લાખનો વ્યાપાર.

લાક્ષામનઃશિલાનીલીધાતકીટંકળાદિનઃ ॥

વિક્રયઃ પાપસદનં લાક્ષાવાણિજ્યમુચ્યતે ॥ ૧૦૭ ॥

લાખ, મનશીલ, ગળી, ધાવડી અને ટંકણુખારાદિ એ સર્વ
વિશેષ પાપનાં સ્થાનકરૂપ છે. તેનો વ્યાપાર કરવો તેને લાખ વાણિ-
જ્ય કહે છે.-૧૦૭.

રસ તથા કેશનો વ્યાપાર.

નવનીતવસાક્ષૌદ્રમદ્યપ્રભૃતિવિક્રયઃ ॥

દ્વિપાચ્છનુષ્પાદ વિક્રયો વાણિજ્યં રસકેશયોઃ ॥ ૧૦૮ ॥

માખણ, ચરખી, મધ અને મદિરાદિ વેચવું તે રસ વાણિજ્ય અને મનુષ્ય તથા જનવરોના વ્યાપાર કરવા તે કેશ વાણિજ્ય કહેવાય. ૧૦૮.

વિપ વાણિજ્ય.

વિપાસ્રહલયંત્રાયોહરિતાલાદિવસ્તુનઃ ॥

વિક્રયો જીવિતગ્રસ્ય વિપવાણિજ્યમુચ્યતે ॥ ૧૦૯ ॥

ઝેર, હુધિયાર, હળ, અરહટ્ટાદિ યંત્ર, લોડું અને હરતાલ આદિ જીવોનો નાશ કરનારી વસ્તુઓનો વેપાર કરવો તેને વિપ વાણિજ્ય કહે છે.

યંત્ર પીડન કર્મ.

તિલેશ્વસર્પપરંડજલયંત્રાદિપીડનમ્ ॥

દલતૈલસ્ય ચ કૃતિર્યંત્રપીઠાં પ્રકીર્તિતા ॥ ૧૧૦ ॥

તલ પીલવાનાં યંત્રો, ઇશુ (શેરડી) પીલવાનાં, સરસવ પીલવાનાં, ઝેરંડ પીલવાનાં, અરહટ્ટાદિ જલ જેવવાનાં યંત્રો અને જોળ આપી તેલ લેવું એ આદિનાં યંત્રો ણનાવી તેનાથી આજીવિકા કરવી તે યંત્રપીડનકર્મ. ૧૧૦.

નિર્લાઘન કર્મ.

નાસાવેધોઽદ્ધૂનં મુષ્કચ્છેદનં પૃષ્ઠમાલનમ્ ॥

કર્ણકચ્છલવિચ્છેદો નિર્લાઘનમુદીરિતમ્ ॥ ૧૧૧ ॥

જનાવરોની નાસિકા વિધવી, આંકડું, અંડ છેદવો, પૃષ્ઠ ગાળી નાંખવી અને કાન તથા કંઠલ છેદવા આવડે આજીવિકા ચલાવવી તેને નિર્લાઘન કર્મ કહ્યું છે. ૧૧૧.

અસતી પોષણ.

સારિકાશુકમાર્જારશ્વકુર્કુટકલાપિનામ્ ॥

પોષો દાસ્યાથ વૈતાર્થમસતીપોષણં વિદુઃ ॥ ૧૧૨ ॥

સારિકા, શુક, ખીલાડી, કુતરા, કુકડા, મચ્છર, અને દાસી પ્રમુખતું
ધન કમાવા નિમિત્તે પોપણ કરવું તેને અસતી પોપણ કહ્યું છે. ૧૧૨.

દાવ આપવો અને તળાવ સુકાવવાં.

व्यसनात्पुण्यबुद्ध्या वा दवदानं भवेद् द्विधा ॥

सरःशोषः सरःसिंघुहृदादेरंबुसंप्लवः ॥ ११३ ॥

કુટેવથી અથવા પુણ્ય બુદ્ધિએ દવ લગાડવો, તથા તળાવ નદી
અને દ્રહ, કુંડાદિના પાણીને સોખી નાંખવાં તે મરશોપ કર્મોદ્ધાન
કહેવાય છે. ૧૧૩.

વિવેચન:-કર્મોદ્ધાનનો શબ્દાર્થજ એવો છે કે કર્મને આવવાનું
કારણ. હુનિયાના ઘણા વ્યાપારો આ સિવાયના કર્મ બંધના કારણ
ભૂત છે છતાં આ પંદરને કર્મોદ્ધાન કહેવાનો અભિપ્રાય એવો છે કે
આ વ્યાપારોથી વિશેષ વિશેષ પાપ આવે છે. તેમજ કાયદો થોડો
અને અનેક જીવોને દુ.ખ, ત્રાસ તથા સંહારના હેતુભૂત છે માટે
ધર્મિષ્ઠ મનુષ્યોએ આવા વ્યાપારોનો ત્યાગજ કરવો જોઈએ. આંહી
કોઈ શંકા કરે છે કે આ પંદર કર્મોદ્ધાનને અતિચાર શા માટે કહ્યા,
કારણ કે કર્મોદ્ધાન પોતેજ પાપરૂપે છે, અને તે કરવાથી તો મત
ભંગ થવો જોઈએ. ઉત્તર એ છે કે પોતે અર્થ દંડમાં જે કર્મોદ્ધા-
નોની છુટ રાખી છે તે સિવાય આવા વ્યાપારો કદાચ અનણપણે
અર્થાત્ અનઉપયોગે થઈ ગયા હોત તો અતિચારરૂપ છે. પણ જો
જાણીને તે વ્યાપારો કરવામાં આવે તે મત ભંગ થાય છે, એમ
લોગોપલોગ મતના વીશ અતિચારો જતાવ્યા.

હવે અનર્થદંડ તેના અતિચાર.

संयुक्ताधिकरणत्वमुपभोगातिरिक्ताता ॥

मौख्यमथ कौकुच्यं कंदर्पोऽनर्थदंडगाः ॥ ११४ ॥

હજ, મુશજ, ગાડી પ્રમુખ અધિકરણો સંયોજ (જોડી) રાખવાં,
૧. પ્રમાણથી અધિક ઉપભોગની વસ્તુ રાખવી, ૨. વાચાળપણું અ-

ધાત પૂર્વાપર વિચાર કર્યા સિવાય બોલવું, ૩. ભાંગાદિકના જેવી જૂ-
નયન, ઓષાદિકથી ચેષ્ટા કરવી, ૪. કામ હિતપત્ર થાય તેવાં વચનો
બોલાવાં, ૫. અનર્થદંડ વિરમણુ વ્રતના પાંચ અતિચારો છે. ૧૧૪.

સામાયિક વ્રતના અતિચાર.

કાયવાદ્મનસાં દુષ્ટપણિધાનમનાદરઃ ॥

સ્મૃત્યનુપસ્થાપનં ચ સ્મૃતાઃ સામાયિકવ્રતે ॥ ૧૧૫ ॥

મન, વચન, કાયાને સાવધ કાર્યમાં પ્રવર્તાવવાં. ૩. સામાયિકમાં
અનાદર (અનુસાહતા) ૪. અને સામાયિક કર્યું કે ન કર્યું તે સ્મૃતિ
ન રાખવી. આ પાંચ સામાયિક વ્રતમાં અતિચાર કહ્યા છે. (આંહી
અનઉપયોગે સાવધ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ થઈ હોય તે માટે અતિચાર કહ્યા
છે પણ જાણીને સાવધ પ્રવૃત્તિ કરે તો ભંગ થાય.) ૧૧૫.

દેશાવકાશિક વ્રતના અતિચાર.

પ્રેષ્યપ્રયોગાનયને પુદ્ગલ્લેપણં તથા ॥

શબ્દરૂપાનુપાતૌ ચ વ્રતે દેશાવકાશિકે ॥ ૧૧૬ ॥

નિયમિત કદેલી જગ્યા બહાર કાર્ય પ્રસંગે બીજાને મોકલવો,
૧. નિયમિત ક્ષેત્ર બહારથી કાંઈ વસ્તુ મંગાવવી, ૨. નિયમિત જ-
ગ્યા બહાર રહેતા માણસને જણાવવા માટે કાંકરો પ્રમુખ ફેંકવું,
૩. શબ્દ કરી બોલાવવો, ૪. અને રૂપ દેખાડવું એટલે પોતે સન્મુખ
હોવા રહેવું, તેને જોધને દૂર રહેલો માણસ તેને માટે ત્યાં આવે,
૫. આ પાંચ દેશાવકાશિક વ્રતના અતિચારો છે. ૧૧૬.

વિવેચન—પોતે શરીરથી નિયમિત જગ્યા બહાર ગયો નથી
તેથી વ્રતભંગ ન થયું, જગ્યા બહાર માણસ મોક-
લ્યું, મંગાવ્યું, કાંકરો ફેંક્યાં, અને રૂપ દેખાડ્યું, તેથી

પૌષધ વ્રતના અતિથાર.

ઉત્સર્ગાદાનસંસ્તારાનનવેક્ષ્યાપ્રમૃજ્ય ચ ॥

અનાદરઃ સ્મૃત્યનુપસ્થાપનં ચેતિ પૌષધે ॥ ૧૧૭ ॥

નજરથી જોયા અને વસ્ત્ર પ્રમુખના છેડાથી પ્રમાણમાં વિના મળ મૂત્રાદિનો ત્યાગ કરવો, ૧. પાટપાટલા પ્રમુખ જોયા તથા પ્રમાણન કર્યા વિના લેવા, ૨. જોયા પ્રમાણન કર્યા સિવાય સંધારો કરવો, ૩. પૌષધમાં અનાદર, ૪. અને પૌષધ કર્યો કે નહિ, તેની સ્મૃતિ ન રહેવી, ૫. આ પાંચ પૌષધ વ્રતના અતિથારો છે. ૧૧૭.

અતિથિ સંવિભાગ વ્રતના અતિથાર.

સચ્ચિતે ક્ષેપણં તેન પિધાનં કાલલંચનં ॥

મત્સરોઽન્યાપદેશશ્ચ તુર્યાશિક્ષાવ્રતે સ્મૃતાઃ ॥ ૧૧૮ ॥

મુનિ આહારાર્થે ઘેર આવ્યે દેવા લાયક વસ્તુ સચિત્ત પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, આદિ ઉપર મૂકે, ૧. અથવા સજીવ વસ્તુથી તે ઢાંકે, ૨. ગોચરીનો વખત થયા પછી ભોજન તૈયાર કરે, ૩. ઈર્ષ્યા કરી દાન આપવું. (આણે આપ્યું તો હું કાંઈ તેનાથી ઓછો નથી માટે હું પણ આપીશ, અથવા સાધુ પર ઈર્ષ્યા કરી દાન આપે.) ૪. આ બીજાની વસ્તુ છે એમ બાતું કરી ન આપે, ૫. આ ચોથી શિક્ષા વ્રતના પાંચ અતિથારો કહ્યા છે. આંહી પણ અનઉપયોગથી અતિથાર સમજવા. ૧૧૮.

આ પ્રમાણે બાર વ્રતોના અતિથારો કહેવાયા.

મહા શ્રાવકપણું બતાવે છે.

एवं व्रतस्थितो भक्त्या समुत्सेज्यां धनं वपन् ॥

दयया चातिदीनेषु महाश्रावक उच्यते ॥ ૧૧૯ ॥

આ પ્રમાણે બાર વ્રતમાં રહ્યો છતો લક્ષિતપૂર્વક સાત ક્ષેત્ર (સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકા, પ્રતિમા, દેરાસર, અને જ્ઞાન) માં ધન ખર્ચતો અને દયા વટે કરી અતિ દીન જીવોને આપતો તે મહા શ્રાવક કહેવાય છે. ૧૧૯.

સાત ક્ષેત્રમાં ધન નહિ વાપરવાનું નિર્બળપણું.

યઃ સદ્વાહ્યમનિત્યં ચ ક્ષેત્રેષુ ન ધનં વપેન્ ॥

કયં ઘરાકચારિત્રં દુથરં સ સમાચરેત્ ॥ ૧૨૦ ॥

જે માણસ પોતાની ખાસે ધન વિદ્યમાન છે, વળી તે બાહ્ય છે અને અનિત્ય છે છતાં તે ઉત્તમ સ્થળે ખરચી શકતો નથી. તે બિચારો દુઃખે પાળી શકાય તેવું ચારિત્ર કેવી રીતે આદરી શકશે ? ૧૨૦.

મહા શ્રાવકની દિવસચર્યા.

બ્રાહ્મે મુહૂર્તે ઉત્તિષ્ઠેત્ પરમેષ્ઠિસ્તુતિં પઠન્ ॥

કિંધર્મા કિંકુલશ્વાસ્મિ કિંવ્રતોઽસ્મીતિ ચ સ્મરન્ ॥ ૧૨૧ ॥

શુચિઃ પુષ્પામિપસ્તોર્નૈર્દેવમભ્યર્ચ્ય વેશ્માનિ ॥

પ્રત્યાખ્યાનં યથાશક્તિ કૃત્વા દેવગૃહં વ્રજેત્ ॥ ૧૨૨ ॥

પ્રવિશ્ય વિધિના તત્ર ત્રિઃપ્રદક્ષિણયેજ્જિનમ્ ॥

પુષ્પાદિભિસ્તમભ્યર્ચ્ય સ્તવનૈરુત્તમઃ સ્તુયાત્ ॥ ૧૨૩ ॥

પાછલી બે ઘડી રાત્રી રહે ત્યારે (તે પેહેલાં જાગૃત થવાય તો વધારે સાફ,) જાગૃત થઈ પંચ પરમેષ્ઠિ નવકાર મંત્રની સ્તુતિ કરી શ્રાવકે યાદ કરવું કે મારો શું ધર્મ છે, મારું કુલ કયું છે, મેં કયાં કયાં વ્રતો અંગીકાર કર્યા છે ? (ઉપલક્ષણથી મારો શુદ્ધ ધર્મોચાર્ય કોણ છે) તે સર્વ યાદ કરી પવિત્ર થઈ પુષ્પ નેવેદ્ય અને સ્તોત્રવડે (સ્તુતિ કરવે) કરી પોતાના ગૃહચેત્યમાં રહેલ દેવાધિદેવની પૂજા કરી શક્યનુસાર નવકારથી પોરસી પચ્ચખાણુ કરી મોટા દેવાલય પ્રત્યે જવું. વિધિપૂર્વક મંદિરમાં પ્રવેશ કરી છુનેશ્વરના ક્ષરતી ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરી પછી પુષ્પાદિ (આદિ શબ્દથી કૈશર, ચંદન, ખરા-સાદિથી) પૂજન કરી ઉત્તમ સ્તવનોએ કરી ભગવાનની સ્તુતિ કરે. ૧૨૧-૨૨-૨૩. આ ઠેકાણે દેવવંદન લાખ્યાદિથી અશેષ વિધિ જાણી લેવો.

ચૈત્યવંદન કર્યા પછી.

તતો ગુરૂણામભ્યર્ણે પ્રતિપત્તિપુરઃસરમ્ ॥

વિદધીત વિશુદ્ધાત્મા પ્રત્યાસ્વાનપ્રકાશનમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

પછી ગુરૂ મહારાજની પાસે આવી નમસ્કારાદિ ભક્તિ કરવા-
પૂર્વક વિશુદ્ધ આત્મા શ્રાવકે પોતે પહેલાં દેવ સાક્ષીએ કરેલું પચ્ચ-
ખાણુ ગુરૂ પાસે પ્રકાશિત કરવું. અર્થાત્ ગુરૂ પાસે ફરી પચ્ચખાણુ
કરવું.-૧૨૪.

વિવેચન:—પચ્ચખાણુ પોતાની સાક્ષીએ, અને ગુરૂ સાક્ષીએ, દેવ
સાક્ષીએ, એમ ત્રણ પ્રકારે થઈ શકે છે. તેથી આંહી ગુરૂ આગળ પ્રકાશિત
કરવાનું જણાવ્યું છે. ગુરૂવંદન બે હાથ જોડી મધ્યએણુ વંદામિ કહેવું
તે જઘન્ય છે. આ વંદન રસ્તામાં સન્મુખ મળતાં કરવાનું છે. બે
ખમાસમણુ દઈ શાતા પૂછી અભ્યુદિઆનો પાઠ કહેવો તે મધ્યમ
વંદન છે અને દ્વાદશાવર્ત વંદન કરવું તે ઉત્કૃષ્ટ વંદન છે. આ ગુરૂવંદન
વિધિ વિસ્તારથી ગુરૂવંદન ભાષ્યથી જાણવી તથા પચ્ચખાણુ લેનાર, દેનાર
તથા ભાંગા અને પ્રકાર, તે સર્વે પચ્ચખાણુભાષ્યથી જાણી લેવાં.

(ગયા પ્રલોકમાં જણાવ્યું કે, ગુરૂની પ્રતિપત્તિપૂર્વક પચ્ચખાણુ
કરવું તે ભક્તિ કહે છે.)

અભ્યુત્થાનં તદ્વા લોકેઽભિયાનં ચ તદાગમે ॥

શિરસ્પંજલિસંશ્લેષઃ સ્વયમાસનઢૈકનમ્ ॥ ૧૨૫ ॥

આસનાભિગ્રહો ભક્ત્યા વંદના પર્યુપાસનમ્ ॥

તદ્યાનેઽનુગમચ્છેતિ પ્રતિપત્તિરિયં ગુરોઃ ॥ ૧૨૬ ॥

ગુરૂને જોતાંજ ઉભા થઈ જવું, આવતા સાંભળી સન્મુખ જવું,
દૂરથી મસ્તકે હાથ જોડવા, બેસવાને પોતે આસન આપવું, ગુરૂ બેઠા
હોય ત્યાં સુધી પોતે આસન ઉપર ન બેસવું, ભક્તિથી વંદના તથા
સેવા કરવી અને ગુરૂ આવ્યે છતે તેની યજ્ઞાડી કેટલાંક પગલાં જવું
તથા ગુરૂ પાસે ધર્મ સાંભળવો, આ સર્વ ગુરૂની પ્રતિપત્તિ-ઉચિત
આચરણ-કહેવાય છે. ૧૨૫-૨૬.

તતઃ પ્રતિનિવૃત્તઃ સન્ સ્થાનં ગત્વા યથોચિતમ્ ॥

સુધીર્ઘર્માવિરોધેન વિદર્શિતાર્થચિંતનમ્ ॥ ૧૨૭ ॥

શુદ્ધ પાસેથી પાછા ફર્યા બાદ વ્યાપાર કરવાના ઉચિત સ્થાને જઈ ધર્મને બાધા ન પહોંચે તેવી રીતે બુદ્ધિમાન શ્રાવકે ધન કમાવાનો (વિચાર) પ્રયત્ન કરવો. ૧૨૭.

તતો માધ્યાહ્નિકોં પૂજાં કુર્યાત્ કૃત્વા ચ ભોજનમ્ ॥

તદ્વિદ્વિઃ સહ શાસ્ત્રાર્થરહસ્યાનિ વિચારયેત્ ॥ ૧૨૮ ॥

પછી મધ્યાહ્ન વખતની પૂજા કરે. ત્યારબાદ ભોજન કરી શાસ્ત્રના બહુકારોની સાથે શાસ્ત્રના અર્થો અને રહસ્યોનો વિચાર કરે. ૧૨૮.

તતશ્ચ સંધ્યાસમયે કૃત્વા દેવાર્ચનં પુનઃ ॥

કૃતાવશ્યકર્મો ચ કુર્યાત્સ્વાધ્યાયમુત્તમમ્ ॥ ૧૨૯ ॥

પછી સંધ્યા વેળાએ ફરી દેવાર્ચન (ધૂપદીપાદિથી દેવપૂજા કરી તથા પ્રતિક્રમણ (દિવસે શ્રાવક મત સંબંધી કાંઈ પણ દૂષણ લાગ્યું હોય તેની શુદ્ધિ) કરી, પછી ઉત્તમ પ્રકારનું સ્વાધ્યાય (મહાન્ પુરૂષોનાં જીવન સંભારણાં, સારા વિચારો કરવા, પડિત યાદ કરવું) વિગેરે ધ્યાન કરવું. ૧૨૯.

ન્યાય્યે કાલે તતો દેવગુરુસ્મૃતિપવિત્રિતઃ ॥

નિદ્રામલ્પામુપાસીત પ્રાયેણાગ્રહવર્જકઃ ॥ ૧૩૦ ॥

સ્વાધ્યાયાદિ ધર્મધ્યાન કરવામાં કેટલોક વખત વ્યતીત કર્યા બાદ પોતાના ઇષ્ટદેવ શુદ્ધને સંભારવે કરી પવિત્ર થઈ પ્રાયે અગ્રહવર્જનો (મેથુનનો) ત્યાગ કરી અલ્પ (થોડી) નિદ્રા કરે. (જીહ્વસ્થ હોવાથી મેથુન ત્યાગ કરવા માટે પ્રાયઃ શબ્દ મૂક્યો છે.) ૧૩૦.

નિદ્રાછેદે યોપેદંગસતત્ત્વં પરિચિંતયેત્ ॥

સ્થૂલભદ્રાદિસાધૂનાં તન્નિવૃત્તિં પરામૃશન્ ॥ ૧૩૧ ॥

નિદ્રા ત્યાગ કર્યા પછી સ્થૂલ ભદ્રાદિ સાધુઓએ કરેલી સ્ત્રીના શરીરની નિવૃત્તિનું સ્મરણ કરતો તત્ત્વપૂર્વક સ્ત્રીના શરીરની અસા-રતાનું ચિંતન કરે. ૧૩૧.

તેજ બતાવે છે.

યદુચ્છક્રુન્મલશ્લેષ્મયજ્જાસ્થિપરિપૂરિતાઃ ॥

સ્નાયુસ્પૂતા વહીરમ્યાઃ સ્ત્રિયશ્ચર્મપસેવિકાઃ ॥ ૧૩૨ ॥

વહિરંતાર્વિપર્યાસઃ સ્ત્રીશરીરસ્ય ચેદ્ બવેત્ ॥

તસ્યૈવ કામુકઃ કુર્યાદ્ ગૃધ્રગોમાયુગોપનં ॥ ૧૩૩ ॥

સ્ત્રીશસ્ત્રેણાપિ ચેત્કામો જગદે તજ્જિગીપતિ ॥

તુચ્છપિચ્છમયં શસ્ત્રં કિં નાદત્તે સ મૂઢધીઃ ॥ ૧૩૪ ॥

સ્ત્રીઓનાં શરીરો નિરંતર વિષ્ટા, મળ, શ્લેષ્મ, મજ્જા અને હાડકાંઓથી ભરપુર છે. આજ કારણથી બહારથી રમણિક અને સ્નાયુથી શીવેલી ભસ્માક (ધમણ) સરખી સ્ત્રીઓ છે. સ્ત્રીના શરીરનો નો વિપર્યાસ કરવામાં આવે અર્થાત્ નો બહાર રમણિકતા દેખાય છે તે અંદર કરવામાં આવે, અને અંદરની સ્થિતિ બહાર લાવવામાં આવે તો તેજ સ્ત્રીના શરીરનું કામી પુરૂષને ગીધ અને શિયાળીયાં તરફથી રાત્ર દિવસ રક્ષણ કરવાની જરૂર પડે. સ્ત્રીરૂપ શસ્ત્રવડે કરીને પણ નો કામ આ જગતને જીતવાને ઇચ્છે છે તો તે મૂઢબુદ્ધિવાળો કામ-સુખે મળી શકે તેવું પિંછાડપ શસ્ત્ર શા માટે નથી લેતો ? લાવ એ છે કે અસાર રસ, રૂધિર, માંસ, મેદા, અસ્થિ, મજ્જા અને વીર્યથી ભરપુર તથા ઘણા પ્રયાસથી મળી શકે તેવા સ્ત્રીરૂપ શસ્ત્રવડે કરીને કામ જગતને જીતવાને ઇચ્છે છે તો મુલભ અને પવિત્ર પિંછાને જગત જીતવા સાડૂ શા માટે તે લેતો નથી ? અર્થાત્ પિંછાં પ્રમુખ સામાન્ય વસ્તુમાં જેટલો સાર છે તેટલો પણ સ્ત્રીના શરીરમાં સાર નથી. ૧૩૨-૧૩૩-૧૩૪,

સંકલ્પયોનિનાનેન દ્વાદા વિશ્વં વિઙ્ગિતમ્ ॥

તદુત્ત્વનામિ સંકલ્પં મૂલમસ્યેતિ ચિંતયેત્ ॥ ૧૩૫ ॥

હા હા સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થતા આ કામે વિશ્વને વિઙ્ગિત કર્યું છે. માટે આ કામના સંકલ્પરૂપ મૂલને હું 'ઉખેડી નાખું', આ પ્રમાણે વિચાર કરે. ૧૩૫.

યો યઃ સ્યાદ્ વાઘકો દોષસ્તસ્ય તસ્ય પ્રતિક્રિયામ્ ॥

ચિંતયેદોષમુક્તેષુ પ્રમોદં યતિષુ વ્રજન્ ॥ ૧૩૬ ॥

જે જે દોષ પોતાને બાધા કરતો હોય, તે તે દોષથી મુક્ત થવાને અર્થે યતિ ઉપર પ્રમોદ પામીને (શુદ્ધાનુરાગ રાખીને) તે તે દોષના ઉપાયને ચિંતવવા (જેમકે રાગનો ઉપાય વૈરાગ્ય, દ્રેષનો ઉપાય મૈત્રી, ક્રોધનો ઉપાય ક્ષમા, માનનો નમ્રતા, માયાનો સરલતા, લોભનો સંતોષ, મોહનો વિવેક, કામનો સ્ત્રીના શરીરની અશોભતા, ઇર્ષ્યાનો અનીર્ષ્યા, વિગેરે ઉપાયો ચિંતવવા.) ૧૩૬.

દુઃસ્થાં ભવસ્થિતિ સ્યેન્ના સર્વજીવેષુ ચિંતયન્ ॥

નિસર્ગં મુખસર્ગં તેજ્વલવર્ગં વિમાર્ગયેત્ ॥ ૧૩૭ ॥

સંસારમાં રહેવાપણું તે સર્વ જીવોને દુઃખરૂપ છે, એમ સ્થિર ચિત્તથી વિચાર કરતા શ્રાવકે સર્વ જીવોને માટે સ્વાભાવિક સુખના સંસર્ગવાળું મોક્ષપદ માગવું. (જેમકે સર્વે સંસારી જીવો સમગ્ર દુઃખથી મુક્ત થઈ મોક્ષ પામે અથવા સર્વેન્દ્ર મુક્તિનઃ સંતુ સર્વે સંતુ નિરામયાઃ સર્વે ભદ્રાણિ પશ્યન્તુ મા કશ્ચિદ્ દુઃખમાપ્નુયાત્ ૧૩૭

સંસર્ગેન્નુપસર્ગાણાં દૃઢવ્રતપરાયણાઃ ॥

ધન્યાસ્તૈ કામદેવાદ્યાઃ શ્લઘ્યાસ્તીર્થકૃતામપિ ? ॥ ૩૮ ॥

વળી વિચાર કરે કે ઉપસર્ગના પ્રસંગમાં પણ ત્રત રક્ષણની દૃઢતામાં મજબુત રહેલા અને તેથીજ તીર્થકરે પણ પ્રશંસા કરેલા તે કામદેવાદિ શ્રાવકોને ધન્ય છે. ૧૩૮.

વિવેચનઃ—વીર પરમાત્માના વળતમાં ચંપાનગરીમાં જીત-શનુ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે શહેરમાં કામદેવ નામનો ધનાઢ્ય ગૃહસ્થ રહેતો હતો. તેને ભદ્રા નામની પત્નિ હતી. તે કામદેવ પાસે અદાર કરોડ સોનામોહોર અને છ ગોકુળો જેટલી ઋદ્ધિ હતી. ચંપાના પુણ્યભદ્ર નામના વનમાં એક વળત મહાવીર દેવ સમવસર્થા હતા. તેમના ઉપદેશથી કામદેવ બારવ્રતધારી દૃઢ શ્રાવક થયો હતો અને ભદ્રા પણ વ્રતધારી શ્રાવિકા થઈ હતી. કેટલોક વળત જવા પછી પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્રને ઘરનો કારોબાર સોંપી

નિશ્ચંત થઈ કામદેવ શ્રાવક પોતાની પૌપધશાળામાં ધર્મધ્યાન કરતો હતો. એક વખત તેણે પૌપધનું ત્રત લીધું હતું. મધ્યરાત્રીએ એક મિથ્યા દૃષ્ટિદેવ ભયંકર પિશાચનું રૂપ લઈ તેની પાસે આવ્યો. હાથમાં ખુદ્દુ ખડગ લઈ તે પિશાચે કામદેવને કહ્યું કે તું આ ધર્મ સુકી દે, શું તારા જેવા રાંક છવો પણ સ્વર્ગ અને મોક્ષની ઇચ્છા કરે છે ખરા ? જો ધર્મનો ત્યાગ નહિ કરે તો આ ખડગથી તારું મસ્તક ઉડાવી દઈશ. દેવે બે આર વાર કહ્યું અને ઘણી તર્જના કરી પણ કામદેવ ધર્મધ્યાનથી ચલાયમાન ન થયો, ત્યારે તેણે પિશાચનું રૂપ મૂકી ભયપ્રદ હાથીનું રૂપ કર્યું અને પૂર્વની માફકજ ધર્મ મૂકવા સૂચવ્યું. ત્યારે તે દૃઢજ રહ્યા ત્યારે સુંડાઈંડથી પકડી કામદેવને આકાશમાં ઉછાડ્યો અને યગ હેઠે પકડી કચરી નાંખ્યો. કામદેવે દુઃખ સહન કર્યું; દેવપ્રભાવથી મરણ ન પામ્યો, અને ધર્મમાં દૃઢજ રહ્યો. ત્યારે તેણે સર્પનું રૂપ કરી ઘણા ડંસ દીધા અને ગળે વીંટાઈ વાળ્યો. આમ અનેક દુઃખ દેવા છતાં તે તો ધૈર્યપણેજ રહ્યો. દેવ થાક્યો, અને સાથે સાહસ જોઈ ખુશી થયો. દિવ્યરૂપ પ્રકટ કરી કામદેવ પાસે પોતાના કરેલા અપરાધની માફી માગી, અને ઇંદ્રે તમારી દેવસભામાં પ્રશંસા કરી તે મારાથી સહન ન થઈ માટે મેં તમારી પરીક્ષા કરી છે. આ પ્રમાણે દેવ ચાલ્યો ગયો. કામદેવ પ્રભાતે પૌપધ પૂર્ણ કરી ત્યાં પધારેલા મહાવીરદેવને નમન કરવા ગયો. મહાવીર દેવે જ્ઞાનથી રાત્રિની સર્વ હકીકત કામદેવને કહી કે કામદેવ, રાત્રે એક દેવ આવ્યો હતો ? કામદેવે હા કહી. મહાવીર દેવે ગૌતમાદિ સુનીઓને ઉદ્દેશીને કહ્યું, ગૌતમ યાદ રાખો, આવા ગૃહસ્થાવસ્થામાં રહેલા શ્રાવકો પણ દેવોથી ચલાયમાન થતા નથી, માટે તમારે ત્યાગીઓને તો ધર્મમાં વિશેષ પ્રકારે દૃઢ રહેવું. ગૌતમ સ્વામીએ હાથ જોડી તહત્તી કહી તે વાત સ્વીકારી. કામદેવ આયુધ્ય પૂર્ણ કરી અરૂણાભવિમાનમાં દેવપણે ઉત્પન્ન થયો. ત્યાંથી ચવી મહાવિદેહ દ્વેષમાં મોક્ષ જશે. આવા ધીર શ્રાવકોનાં ચરિત્ર પ્રાતઃ-કાળમાં શ્રાવકોએ યાદ કરવાં અને તેનું અનુકરણ કરતાં શીખવું.

જિનો દેવઃ કૃપા ધર્મો ગુરવો યત્ર સાધવઃ ॥

શ્રાવકત્વાય કસ્તસ્મૈ નશ્ચાપેતાવિમૂઢયીઃ ॥ ૧૩૯ ॥

જીનેશ્વર જેનો દેવ છે, દયામય ધર્મ છે, અને જ્યાં નિર્ગ્રંથો શુર તરીકે છે, તેવા શ્રાવકપણાની કથો બુદ્ધિમાન પ્રસંશા ન કરે. ૧૩૬.

શ્રાવકોએ નીચેનો મનોરથો કરવા.

જિનધર્મવિનિર્મુક્તો મામૂર્વં ચક્રવર્ત્યપિ ॥

સ્યાં ચેદોઽપિ દરિદ્રોઽપિ જિનધર્માધિવાસિતઃ ॥ ૧૪૦ ॥

જૈનધર્મથી રહિત થઈ ચક્રવર્તિ પણ હું ન થાઉં. પણ જૈન ધર્મથી વાસિત દાસ કે દરિદ્ર પણ થાઉં તો તે પણ મને સંમત છે. ૧૪૧.

ત્યક્તસંગો જીર્ણવાસા મલહ્નિન્નકલેબરઃ ॥

ભજન્ માધુકરીં વૃત્તિ મુનિચર્યાં કદાશ્રેય ॥ ૧૪૨ ॥

ત્યજન્ દુઃશીલસંસર્ગ ગુરુ પાદરજઃ સ્પૃશન્ ॥

કદાહં યોગમભ્યસ્યન્ પ્રભવેયં ભવચ્છિદ્રે ॥ ૧૪૩ ॥

મહાનિશાયાં પ્રકૃતે કાયોત્સર્ગે પુરાદ્બહિઃ ॥

સ્તંભવત્સ્કંધકર્પણં વૃષાઃ કુર્યુઃ કદા મયિ ॥ ૧૪૪ ॥

ચને પત્રાસનાસીનં ક્રોઢસ્થિતમૃગાર્થકં ॥

કદા પ્રાસ્યંતિ ચક્રે માં જરંતો મૃગમૂથવાઃ ॥ ૧૪૫ ॥

શત્રૌ મિત્રે તૃણે સ્ત્રેણે સ્વર્ણેઽન્માનિ મર્ણાં મૃદિ ॥

મોક્ષે ભવે ભવિષ્યામિ નિર્વિશેષમતિઃ કદા ॥ ૧૪૬ ॥

અધિરોદું ગુણશ્રેણિ નિશ્રેણીં મુક્તિવેશ્મનઃ ॥

પરાનંદલતાકંદાન્ કુર્યાદિતિ મનોરથાન્ ॥ ૧૪૭ ॥

અહો ! હું આ સર્વ સંયોગોનો ત્યાગ કરી, છર્ણુપ્રાય વસ્ત્ર-વાળો થઈ, મળથી કિલ્લત્ર (ભિંબાયેલા) શરીરવાળો (અર્થાત્ શરીર ઉપરથી નિરપેક્ષ બની) માધુકરી વૃત્તિવાળી મુનિચર્યાનો ક્યારે આશ્રય કરીશ ? દુઃશીલોની સોળતનો ત્યાગ કરી, શુર મહારાજની પાદરજને સ્પર્શ કરતો, યોગનો અભ્યાસ કરી આ ભયોનો નાશ કરવાને હું ક્યારે સમર્થ થઈશ ? મધ્યરાત્રિએ શહેરની બહાર કાયો-ત્સર્ગ સુદ્રાએ ધ્યાનમાં રહેલા અને સ્તંભની માફક સ્થિર રહેલાને

સ્તંભ બાણી બળદો પોતાના સ્કંધનું ક્યારે કર્પણ (ધર્પણ) કરશે ? વનની અંદર પદ્માસનમાં બેઠેલા અને જોળામાં મૃગનાં બગ્યાંઓ રહેલા મને મોઢા ઉપર વૃદ્ધ મૃગયૂથપતિઓ (અચેતન વસ્તુ બાણી) ક્યારે આઘણ કરશે (સુધશે) ? શત્રુના ઉપર અને મિત્ર ઉપર, તૃણ ઉપર અને સ્ત્રીના સમુદાય ઉપર, સોના અને પથ્થર ઉપર, મણિ અને માટી ઉપર, મોક્ષ અને ભવ ઉપર, એક સરખી બુદ્ધિ-વાળો (રાગ દ્વેષ વિનાનો) હું ક્યારે થઈશ ? આ પ્રમાણે મોક્ષ મહેલ ઉપર ચડવાને શુભાશુભની શ્રેણિરૂપ નિસરણી સરખા તથા પરમ આનંદરૂપ લતાના કંદ સરખા મનોરથો શ્રાવકોએ કરવા, ૧૪૧ થી ૧૪૬.

इत्याहोरात्रिकीं चर्यामममत्तः समाचरन् ॥

यथावदुक्तवृत्तस्थो गृहस्थोपि विशुद्ध्यति ॥ १४७ ॥

આ પ્રમાણે અહો રાત્રી સંબંધી ચર્યાને અપ્રમાદીપણે આચરતો, અને પૂર્વે જેવી રીતે કહ્યું છે તેવી રીતે વ્રતમાં રહેલો ગૃહસ્થ પણ વિશુદ્ધ છે. ૧૪૭.

વિશેષ વિધિ બતાવે છે.

सोधावश्यकयोगानां भंगे मृत्योरथागमे ॥

कृत्वा संलेखनामादौ प्रातिपद्य च संयमं ॥ १४८ ॥

जन्मदीक्षाज्ञानमोक्षस्थानेषु श्रीमदर्हतां ॥

तदभावे गृहेऽरण्ये स्थंडिले जंतुर्वर्जिते ॥ १४९ ॥

त्यक्त्वा चतुर्विधाहारं नमस्कारપરાયણः ॥

आराधनां विधायोच्चैश्चतुः शरणमाश्रितः ॥ १५० ॥

इह लोके परलोके जीविते मरणे तथा ॥

त्यक्त्वा शंसां निदानं च समाधिसुधयोक्षितः ॥ १५१ ॥

परिपहोपसर्गेभ्यो निर्भिको जिनभक्तिभाक् ॥

प्रातिपद्येत मरणमानंदश्चावको यथा ॥ १५२ ॥

પંચમી: કુલક.

શ્રાવક અવશ્ય કરવા લાયક સંયમાદિ યોગો કરવામાં અશક્ત હોય અથવા મરણ નહીંક આબ્યું જણાય તો પ્રથમ શરીર તથા કપાયને પાતળા કરવારૂપ સંલેખણા કરી પછી સંયમ અંગીકાર કરે. સર્વથા સંલેખણા કરવા માટે શ્રીમાન્ અરિહં- તના જન્મ કલ્યાણક, દીક્ષા કલ્યાણક, જ્ઞાન કલ્યાણક યા મોક્ષ કલ્યાણક જેવાં સ્થળોમાં જવું અથવા તેવાં સ્થળો નહીંક ન હોય તો જીવન્મૃતુ વર્જિત ઘેર અથવા અરણ્યવાળી જગ્યાએ સંલેખણા કરવી. ત્યાં પ્રથમ ચાર પ્રકારના અહારનો ત્યાગ કરી, નમસ્કાર મંત્ર જપવામાં તત્પર થવું, તથા સારી રીતે આરાધના કરી (પૂર્વનાં કરેલ પાપો ગુરૂ સાથે, યા તે ન હોય તો પોતાની મેજે આલોવી) અરિહંતાદિ ચાર શરણનો આશ્રય કરવો. તથા આ લોક સંખંધી, પરલોક સંખંધી, જીવિત સંખંધી. મરણ સંખંધી આશંસાનો (ઇચ્છાનો) તથા નિયાણનો ત્યાગ કરી, સમાધિરૂપ અમૃતથી સિંચાયેલો પરિપક્વ તથા ઉપસર્ગોથી નિર્લય અને જીનેન્દ્ર વિષે યા આરાધના કરાવવા પોતા વિષે બહુ માન ધરતો આણુંદ શ્રાવકની માફક સમાધિ મરણ અંગીકાર કરે. ૧૪૮ થી ૧૫૨.

વિવેચન—સંલેખના જે પ્રકારની છે. શરીર સંલેખના તથા કપાય સંલેખના. અનશન કરવાની ઇચ્છા રાખનાર મજબુત શરીર વાળાએ તપશ્ચર્યા કરી હળવે હળવે શરીરને દુર્બળ કરવું તથા તેની સાથે ક્રોધ, માન, માયા, લોભાદિ કષાયોને વિશેષ પ્રકારે પાતળા કરી દેવા. મજબુત શરીરવાળાએ પણ પોતાનું આયુષ્ય નહીંક જણાય તો શરીરને દુર્બળ કરવાનું છે. જ્ઞાન ધ્યાન થઈ શક્તાં હોય તેવા શરીરને પાડી નાખવું એવી જ્ઞાનીની આજ્ઞા નથી. પણ જ્યારે જ્ઞાન ધ્યાન કંઈ પણ હવે બની શકવું અશક્ય છે એમ જણાય, અથવા આયુષ્ય હવે ઘણા થોડા વખતમાં પૂર્ણ થવાનું છે તેમ સમજાય ત્યારે મરણાંત સંલેખના યા અણુસણુ કરવાનું છે. અણુસણુ કરવાની ભૂમિકા બહુધા તીર્થંકરોનાં કલ્યાણવાળી હોય તે વિશેષ શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે પરિણામ વિશુદ્ધિમાં તેવાં સ્થળો વિશેષ અનુકૂળ છે. તે ન હોય તો ઘર કે અરણ્ય કોઈ પણ નિર્જીવ ભૂમિકામાં

જેઠ અણસણ કરવું. અણસણ કર્યા પહેલાં આ જન્મ પર્યંતનાં સર્વ પાપો ગુરૂ સાક્ષીએ યા તેમના અભાવે આત્મ સાક્ષીએ આજોવવાં. છેલ્લું અણસણ હોવાથી સાધુનાં મતો અંગીકાર કરી લેવાં. સર્વ જીવોને ખમાવી, ચાર પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરી, ચાર શરણ લઈ ધર્મ ધ્યાનમાં તત્પર થઈ રહેવું, તેમજ અણસણ કરાં આ લોક સંબંધી મનાવા પૂજવાની દરકાર ન રાખવી. પરંતુ લોકે દેવાદિ થવાની ઇચ્છા ન કરવી. માન સન્માન વિશેષ થતું હોવાથી વિશેષ જીવવાની ઇચ્છા ન થવા દેવી અને પ્રશંસા વિગેરે થતું ન હોવાથી જલદી મરવાની ઇચ્છા પણ ન કરવી. તથા તપશ્ચર્યાદિ ધર્મમાં જે સામર્થ્ય હોય તો આ ક્રિયાથી હું દેવેન્દ્ર, ચક્રવર્તિ, રાજા, સીવદ્વિ-લાદિ થાઉં તેવું નિદાન-નિયાલું પણ ન કરવું. પણ એકજ પરમ સ્વરૂપમાં લક્ષ રાખીને સમભાવિત સ્થિતિએ તે આયુધ્ય પૂર્ણ કરવું. જેમ આનંદ શ્રાવકે અણસણ કરી અવધિમાન મેળવવા ઉપરાંત સંસાર પરિબ્રમણ ઘણુંજ ઓછું કરી દીધું. બગવાન મહાવીર દેવના વખતમાં વાણીજ્યપુરનો શાસ્ત્રી જીતશત્રુ રાજા હતો, તે શહેરમાં જગતના જીવોને આનંદ આપનાર આનંદ નામનો ગૃહપતિ હતો, અને ચંદ્રને જેમ રોડિની તેમ આનંદને શિવાનંદા નામની પ્રિયા હતી. આનંદની પાસે બાર કદોડ સોનામહેર અને ચાર ગોકુળ હતાં. તે શહેરથી ઈશાન પ્રુષ્ણમાં કોલ્લાક નામના ગામમાં આનંદનાં સગાં સંબંધી રહેતાં હતાં. એક વખત વીરપ્રભુ વિહાર કરતાં શહેર નજીકના વનમાં પધાર્યા. રાજા અને આનંદ વિગેરે પ્રભુ-વંદનાર્યે ગયા. ધર્મદેશના સાંલગી આનંદ દ્વાદશ મતધારી શ્રાવક થયો અને શિવાનંદા દ્રાવિકા થઈ. નિરતિચાર શ્રાવક મત પાલન કરતાં આનંદને ચૌદ વર્ષ નીકળી ગયાં. એક વખત પાછલી રાત્રે આનંદ વિચારવા લાગ્યો કે કુટુંબનાં બરોબર જથ્થામાં અને લેવડદેવડના કાર્યમાં જેઠએ તેટલું ધર્મકાર્યમાં મારૂ ચિત્ત લાગતું નથી. માટે કોલ્લાક ગામમાં પોવધશાળા ખંધાવી મારે હવે નિશ્ચિંત થઈ ધર્મ-ધ્યાનમાં મગ્નજ રહેવું. આવો વિચાર કરી સવારમાં તેણે તે પ્રમાણે કર્યું. સગાંવહાલાંને બોલાવી જમાડી મોટા પુત્રને ઘરનો કારોબાર

સોંપ્યો અને પોતે કોણાક ગામમાં પોપધશાળામાં સુસમાધિએ ધર્મ કર્મમાં રત થયો. તેણે શ્રાવકની પ્રતિભાઓ વહન કરી. અનુક્રમે તેનું શરીર છૂર્ણ હાડપિંજર જેવું થઇ ગયું. એક વેળા મધ્યરાત્રિએ તે વિચારવા લાગ્યો કે હજી આ શરીરમાં બેસવા ઉઠવાની થોડી શક્તિ છે. મારા ધર્માચાર્ય મહાવીર દેવ પણ વિદ્યમાન છે તો મારે અંત્ય વખતની મરણાંતિક સંલેખના કરી લેવી અને ચારે આહારને ત્યાગ કરવો. વિચાર સુજળ બીજે દિવસે તેણે તે પ્રમાણે કર્યું. દેહ ગેહાદિથી મમત્વ છુટી ગયો અને એક વીર પરમાત્માના મનહરણુ જીવનમાં પોતાનું ચિત્ત પરોવ્યું. પરિણામની વિશુદ્ધિ વૃદ્ધિ પામી અને ક્રમે થોડાજ વખતમાં અવધિજ્ઞાન પેદા થયું. આમ વીસ વર્ષ પર્યંત ઉત્તમ શ્રાવક ધર્મ પાળી સુસમાધિએ મરણ પામી સૌધર્મ દેવલોકના અરૂણાભવિમાનમાં દેવપણે ઉત્પન્ન થયો. ત્યાંથી ચવી માનવદેહ પામી મોક્ષે જશે. આમ આનંદ શ્રાવકની ઉત્તમ સમાધિવાળી સંલેખના સાંભળી તેનું અનુકરણ કરવાને શ્રાવકોએ યથા-યોગ્ય પ્રયત્ન કરવો.

શ્રાવકની ઉત્તરભવની સ્થિતિ.

પ્રાપ્તઃ સ કલ્પેષ્વિદ્રત્વમન્યદ્વાં સ્યાનમુત્તમમ્ ॥

મૌદતેન્નુત્તરપ્રાજ્યપુણ્યસંભારભાક્ તતઃ ॥ ૧૫૩ ॥

ચ્યુત્વૌત્પદ્ય મનુષ્યેષુ ભુક્ત્વા ભોગાન્ સુદુર્લભાન્ ॥

વિરક્તો મુક્તિમામોતિ શુદ્ધાત્માર્તર્ભવાણ્કં ॥ ૧૫૪ ॥

આ પ્રમાણે ઉત્તમ શ્રાવકધર્મ પાળી તેઓ સૌધર્મોદિ કલ્પો (દેવલોકો) ને વિષે ઇદ્રપણુ અથવા કોઈ બીજું સ્થાન (સામાનિક દેવાદિ) પામી અનન્યસદૃશ અને મહાન્ પુણ્યસમૂહને લોગવતા આનંદમાં રહે છે. ત્યાંથી આયુષ્ય પૂર્ણ થયે ચવી મનુષ્યભવમાં ઉત્પન્ન થઈ દુર્લભ લોગોને લોગવી, સંસારથી વિરક્ત થઈ, તે શુદ્ધાત્માઓ આઠ ભવની અંદર મોક્ષ પામે છે. ૧૫૩, ૧૫૪.

ઉપસંહાર.

इति संक्षेपतः सम्यक् रत्नत्रयमुदीरितं ॥

सर्वेऽपि यदनासाद्य नासादयति निवृत्तिं ॥ १५५ ॥

જે રત્નત્રયને (દર્શન, જ્ઞાન, આરિત્રને) પામ્યા સિવાય કોઈ પણ મોક્ષ પામી શકતું નથી, તે સમ્યક્ રત્નત્રયનું આ પ્રમાણે સંક્ષેપથી વર્ણન કર્યું. ૧૫૫.

इति श्रीआचार्य हेमचंद्र विरचिते योगशास्त्रे मुनि श्री केशर-
विजयगणि कृत वाल्मीके तृतीयः प्रकाशः

ॐ

चतुर्थः प्रकाशः प्रारभ्यते.

પૂર્વના પ્રકાશોમાં ધર્મ અને ધર્મનો ભેદ નયની અપેક્ષાએ કરી આત્માને રત્નત્રય મુક્તિનું કારણ છે એમ જણાવ્યું. હવે આ અભેદ નયની અપેક્ષાએ આત્માનું રત્નત્રયની સાથે એકત્રિયનું છે તે બતાવે છે.

आत्मैव दर्शनज्ञानचारित्र्याण्यथवा यतः ॥

यत्तदात्मક एवैष शरीरमधितिष्ठति ॥ १ ॥

અભેદ નયની અપેક્ષાએ યતિને આત્માજ દર્શન જ્ઞાન અને આરિત્ર છે. કેમકે જ્ઞાન દર્શન આરિત્ર રૂપજ આત્મા શરીરમાં રહેલો છે. ૧

તે અભેદતા બતાવે છે.

आत्मानमात्मना वेत्ति मोहत्यागाद्य आत्मनि ॥

तदेव तस्य चारित्रं तज्ज्ञानं तच्च दर्शनम् ॥ ૨ ॥

જે યોગી મોહને ત્યાગ કરવાથી આત્માને વિષે આત્માવડે કરી આત્માને જાણે છે, તેજ તેનું આરિત્ર છે, તેજ જ્ઞાન છે, અને તેજ દર્શન છે. ૨.

આત્મજ્ઞાનની મુખ્યતા બતાવે છે.

આત્મજ્ઞાનમત્તં દુઃસ્વમાત્મજ્ઞાનેન હન્યતે ॥

તપસાપ્યાત્મવિજ્ઞાનહૈનૈઃકેતું ન શક્યતે ॥ ૩ ॥

આત્મઅજ્ઞાનતાથી પેદા થયેલું દુઃખ આત્મજ્ઞાન વડે નાશ પામે છે, જે દુઃખ આત્મવિજ્ઞાન વિનાના મનુષ્યો તપસ્યા વડે કરીને પણ છેલી શકતાં નથી. ૩.

અયમાત્મંવ ચિદ્રૂપઃ શરીરી કર્મયોગતઃ ॥

ધ્યાનાગ્નિદગ્ધકર્મા તુ સિદ્ધાત્મા સ્યાન્નિરંજનઃ ॥ ૪ ॥

અયમાત્મંવ સંસારઃ કપાયૈન્દ્રિયાનિર્જિતઃ ॥

તમેવ તદ્વિજેતારં મોક્ષમાર્હુર્મનીપિણઃ ॥ ૫ ॥

જ્યારે સ્વસ્વભાવમાં (આત્મોપયોગમાં) આત્મા રહે છે ત્યારે આ આત્માજ્ઞ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, અને કર્મના યોગથી તેજ આત્મા શરીરી (દેહધારી) કહેવાય છે. તથા શુકલધ્યાનરૂપ અગ્નિએ કરી કર્મોને બાળી નાખે છે, ત્યારે નિરંજન સિદ્ધાત્મા થાય છે. કપાય તથા ઇન્દ્રિયવડે જીતાર્થ જાય છે, ત્યારે આ આત્મા તેજ સંસાર છે, અને જ્યારે તે કપાય ઇન્દ્રિયને જીતનાર થાય છે, ત્યારે વિદ્વાન પુરૂષો તેને મોક્ષ કહે છે. ૪-૫.

સ્થુઃ કપાયા ક્રોધમાનમાયાલોભાઃ શરીરિણાં ॥

ચતુર્વિધાસ્તો પ્રત્યેકં ભેદેઃ સંજ્વલનાદિભિઃ ॥ ૬ ॥

પક્ષં સંજ્વલનઃ પ્રત્યાખ્યાનો માસચતુષ્ટયમ્ ॥

અપ્રત્યાખ્યાનકો વર્ષં જન્માનંતાનુવંધકઃ ॥ ૭ ॥

વૈતરાગયતિશ્રાદ્ધસમ્યગ્દૃષ્ટિવાતકાઃ ॥

તે દેવત્વમનુષ્યત્વતિર્યક્ત્વનરકપ્રદાઃ ॥ ૮ ॥

દેહધારી જીવોને ક્રોધ, માન, માયા, અને લોભ એમ ચાર પ્રકારના કપાયો હોય છે, તે ક્રોધાદિ ચારે પણ સંજ્વલન, પ્રત્યાખ્યાની, અપ્રત્યાખ્યાની અને અનંતાનુબંધી એમ ચાર ચાર પ્રકારના હોવાથી સોળ ભેદ થાય છે. તેમાં સંજ્વલનના કપાયો એક

પખવાડીયાની મર્યાદાવાળા છે. પ્રત્યાખ્યાની ચાર માસ, અપ્રત્યાખ્યાની એક વર્ષ, અને અનંતાનુબંધી કપાયો ચાવત્ જીવ સુધી રહે છે. તે સંજ્વલનાદિ કપાયો અનુક્રમે વીતરાગપણાનો, યતિપણાનો, શ્રાદ્ધપણાનો, (શ્રાવકપણાનો) અને સમ્યગ્દર્શનપણાનો નાશ કરે છે. તેમજ સંજ્વલનાદિ કપાયો અનુક્રમે દેવગતિ, મનુષ્યગતિ, તિર્યચગતિ, અને નરકગતિ આપનારા છે. ૬-૭-૮.

ક્રોધથી થતા દોષો.

તત્રોપતાપકઃ ક્રોધઃ ક્રોધો વૈરસ્ય કારણં ॥

દુર્ગતેર્વર્તની ક્રોધઃ ક્રોધઃ શમસુખાર્ગલા ॥ ૯ ॥

ઉત્પદ્યમાનઃ પ્રથમં દહત્યેવ સ્વમાશ્રયં ॥

ક્રોધઃ કૃશાનુવત્પશ્ચાદન્યં દહતિ વા ન વા ॥ ૧૦ ॥

અર્થઃ—ક્રોધ શરીર તથા મનને ઉપતાપ કરનાર છે. ક્રોધ વૈરનું કારણ છે. ક્રોધ દુર્ગતિનો માર્ગ છે અને શમસુખને રોકવાને અર્ગલા (ભાગળ) સરખો ક્રોધ છે. અગ્નિની માફક ઉત્પન્ન થતો ક્રોધ પહેલું તો પોતાનું સ્થાન (આત્મશુણને) બાળી જ નાખે છે, અને પછી અન્ય સ્થાનકને (બીજા માણસને ક્રોધ ઉત્પન્ન કરાવી તેના આત્મશુણને) બાળે કે ન પણ બાળે ૬-૧૦.

વિવેચનઃ—અપરાધી મનુષ્ય ઉપર ક્રોધ કેમ રોકી શકાય ? ઉત્તર એ છે કે પરાક્રમથી અથવા ભાવનાથી. જેમકે, પોતે પાપ અંગીકાર કરી જેમને દુઃખ આપવા ઇચ્છે છે, તે પોતાના કર્મથી જ હણાયેલો છે, તેના ઉપર કોણ ક્રોધ કરે ? અપકારી ઉપર જ ક્રોધ કરવો એવી જો તમારી મરજી હોય તો, દુઃખના કારણરૂપ પોતાનાં કરેલાં અશુભ કર્મો ઉપર શા માટે ક્રોધ કરતા નથી ? જ્ઞાન હોય તે પોતાને પથ્થર મારનાર માણસની ઉપેક્ષા કરી, પથ્થરને કરડવા દોડે છે, પણ સિંહ તો બાણની ઉપેક્ષા કરી બાણ મારનારને મારવા દોડે છે. તેમ તમારે ખરા અપરાધીને શોધી કાઢી તેને શિક્ષા કરવી જોઈએ, પણ તમારા કર્મની પ્રેરણાથી અમુક માણસે દુઃખ

દીધું, તે કર્મોની ઉપેક્ષા કરી તે માણસને તમે દુઃખ આપો, કોપ કરો, તો શું તમે 'ધ્યાનનું' અનુકરણ નથી કરતા ? સંભળાય છે કે મહાવીર દેવ કોધ સહન કરવા માટે છદ્મસ્થપણે સ્થેસ્થ દેશમાં ગયા હતા તો આ તો વગર પ્રયત્ન તેવો અવસર તમને મળ્યો છે તો શા માટે તમે સહન નથી કરતા ? પ્રલયથી ત્રણ લોકનું રક્ષણ કરનાર મહા પુરૂષોએ પણ આત્મશુદ્ધિ માટે ક્ષમાનોજ આશ્રય કર્યો છે, તો કેળતા થક જેવા સત્ત્વવાળા પ્રાણીઓ તમે શા માટે તે ક્ષમાનો આશ્રય નથી કરતા ? તમે એવું પુણ્ય શા માટે ન કર્યું કે તમને કોઈ પણ બાધા ન કરે ? હવે તમારા તે પ્રમાદનો શોચ કરતાં તમે, હજી પણ ક્ષમાનોજ આશ્રય કરો. કોધથી અંધ થયેલ મુનિ અને ઘડાળમાં કાંઈ પણ અંતર નથી. એક મહાન તપસ્વી, પણ કોધી હતો. તેને મૂંઝીને નિરંતર લોજન કરનાર પણ ક્ષમાશીલ કુરંગડુ મુનિને દેવોએ વંદન કર્યું. માટે તપસ્યાથી પણ ક્ષમાજ પ્રધાન છે. સર્વ ઇંદ્રિયોને ગ્લાનિ કરનાર, અને સર્પની માફક પ્રસરનાર કોધને છૂતવા માટે જાંશુલી મંત્ર સમાન ક્ષમા તેજ સમર્થ છે, માટે હે ભગ્યો ! તમે ક્ષમાનોજ નિરંતર આદર કરો.

કોધને શાંત કરવાનો ઉપાય.

ક્રોધવૈસ્તદદાય શમનાય શુભાત્મભિઃ ॥

શ્રયણીયા ક્ષમૈકૈવ સંયમારામસારણીઃ ॥ ૧૧ ॥

કોધરૂપ અગ્નિને તત્કાળ શાંત કરવા માટે ઉત્તમ મનુષ્યોએ સંયમરૂપ બગીચાને નવ પદ્મલિપ્ત કરનાર નીક (પાણીના ધોરીયા) સમાન એક ક્ષમાનોજ આશ્રય કરવો, અર્થાત્ કોધને શાંત કરવા માટે એક ક્ષમાજ સમર્થ છે. ૧૧

માનથી થતા ગેરફાયદા અને તેનો જથ્થા કરવાનો ઉપાય.

વિનયશ્રુતશીલાનાં ત્રિવર્ગસ્ય ચ ઘાતકઃ ॥

વિવેકલોચનં લુંપન્ માનોઽધકરણો નૃણાં ॥ ૧૨ ॥

જાતિલાભકુલૈશ્વર્યવલ્લભપતપઃશ્રુતૈઃ ॥

કુર્વન્ મદં પુનસ્તાનિ હીનાનિ લભતે જનઃ ॥ ૧૩ ॥

ઉત્તર્પયન્ દોષશાસ્ત્રા ગુણમૂલાન્યધોનયન્ ॥

ઉન્મૂલનીયો માનદ્રુસ્તન્માર્દવસરિત્પ્લવઃ ॥ ૧૪ ॥

વિનય, શ્રુતજ્ઞાન, શીલ (આચાર) અને ધર્મ અર્થે કામ રૂપ ત્રણ વર્ગનો ધાત કરનાર માન, વિવેકરૂપ નેત્ર ફેાડી નાંખી મનુષ્યોને આંધળા કરે છે. જાતિનો, લાલનો, કુળનો, ઐશ્વર્યનો, બલનો, રૂપનો, તપનો, અને શ્રુતનો મદ કરનાર માણસ ફરી ફરી તે તે વસ્તુની હીનતા પામે છે. માટે દોષરૂપી શાખાઓને વિસ્તારતા અને ગુણરૂપ મૂલોને નીચે લઈ જતા માનરૂપ વૃક્ષને નમ્રતા યા કોમળતારૂપ ન-હીના પૂરવડે ફરી મૂલથી ઉખેડી નાંખવો. ૧૨-૧૩-૧૪.

વિવેચનઃ—ઉત્તમ, મધ્યમ અથવા અધમાદિ અનેક જાતિના લેહોનો અંતુલવ કરનારે તેનો મદ કરવો, એ અયોગ્ય છે. ઉત્તમ જાતિ પામેલ અધમ જાતિ પણ પામે છે, અને અધમજાતિ પામેલ ઉત્તમ પણ પામે છે, માટે જાતિ શાશ્વતી તો નથીજ, એટલે તેનો ગર્વ કરવો એ કેવળ અજ્ઞાનતાજ છે. અંતરાય કર્મનો ક્ષય થવાથીજ ધનાદિનો લાભ મળે છે. તો વસ્તુ તત્ત્વના જ્ઞાતાએ લાભમદ શા માટે કરવો જોઈએ ? કેમકે મહેનત કરીને વસ્તુ મેળવી છે. અકુલિનો પણ બુદ્ધિ અને વૈભવમાં યા આચારમાં અધિક જોવામાં આવે છે, તે જોઈ ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલાઓએ કુળમદ ન કરવો જોઈએ. જો પોતે કુશીળ છે તો ઉત્તમ કુળમાં પેદા થયો તોપણ શું, અને જો પોતે સુશીળ છે તો ગમે તેવા કુળમાં પેદા થયો તોપણ શી હરકત છે ? ઇદ્રાદિકની ત્રણ ભુવનપણાના ઐશ્વર્યની સંપદા જોઈને કયો રાની પુર, ગ્રામ અને ધનાદિકનો ગર્વ કરશે ? કુશીળ સ્ત્રીની માફક ગુણોજ્જ્વળ પુરૂષો પાસેથી જે લક્ષ્મી ચાલી જાય છે, અને દોષવાન જીવોનો પણ જે આશ્રય કરે છે, તેવું ઐશ્વર્ય વિવેદી પુરૂષોને મદને અર્થે હોયજ નહીં. મહાં બળવાન જીવોને પણ રોગાદિ એક દા-લુમાત્રમાં નિર્બળ કરી નાંખે છે. એવા અનિલ બળનો ગર્વ કયો

હાલો મનુષ્ય કરે ? સમ ધાતુથી બનેલો, અને વખતો વખત ચય, અપચય પામનાર, તથા જરા અને રોગોથી બ્યાસ આ દેહના રૂપનો કોણ ગર્વ કરે ? સનત્કુમારનું રૂપ, અને શોકાન્ન વખતમાં થયેલો નાશ, એનો વિચાર કરનાર કયો માણસ સ્વપ્નાને વિષે પણ મદ કરે ?

ઋષભદેવ ભગવાન અને ભગવાન મહાવીર દેવની ઘોર તપસ્યાને સાંભળીને પોતાના સ્વદેષ તપનો મદ કોણ કરે ? શ્રીમાન્ ગણધર દેવોની શાસ્ત્ર રચવાની અને ધારી રાખવાની શક્તિને સાંભળીને અત્યારની સ્વદેષ શક્તિનો કયો બુદ્ધિમાન્ મદ કરે ? પૂર્વ પુરૂષ-સિંહોની વિજ્ઞાનાતિશયતા, કૌશલ્યતા, અને આત્મપરાયણતા સાંભળીને સાંપ્રતકાળના મનુષ્યોને એક લેશ માત્ર પણ અત્યારના સ્વદેષ જ્ઞાનનો મદ કરવા જેવું નથી.

માયાર્થી થતા દોષો અને તેનો જય કરવાનો ઉપાય.

અસૂનૃતસ્ય જનનીં પરશુઃ શીલશાસ્ત્રિનઃ ॥

જન્મભૂમિરવિદ્યાનાં માયા દુર્ગતિકારણમ્ ॥ ૧૫ ॥

કૌટિલ્યપટવઃ પાપા માયયા વક્તૃત્તયઃ ॥

ભુવનં વંચયમાના વંચયંતે સ્વમેવ હિ ॥ ૧૬ ॥

તદાર્જવમહૌપધ્યા જગદાનંદહેતુના ॥

જયેજ્જગદ્દ્રોહકરીં માયાં વિપધરીમિવ ॥ ૧૭ ॥

માયા (કપટ) અસત્યને પેદા કરનારી, શીલરૂપ વૃક્ષનો નાશ કરવા માટે પરશુસરખી, અવિદ્યા (મિથ્યાત્વ, આ અજ્ઞાન) ની જન્મભૂમિ સમાન, અને દુર્ગતિમાં જવાના કારણરૂપ છે. માયાવડે કરી બગલાની માફક આચરણ કરનારા, અને કુટિલતામાં હુશિયાર, પાપી મનુષ્યો જગતને ઠગતા છતાં (પોતાના આત્માને કર્મ બંધન કરી દુર્ગતિમાં નાખતા હોવાથી) પોતેજ ઠગાય છે. માટે જગત ભ્રુવોને આનંદના હેતુરૂપ, આર્જવતા (સરલતા) રૂપ મહા ઔપધવડે, જગતનો દ્રોહ કરનારી સર્પણી સરખી માયાનો જય કરવો. ૧૫-૧૬-૧૭.

લોભથી થતા દોષો અને તેને છતવાનો ઉપાય.

આકરઃ સર્વદોષાણાં ગુણગ્રસનરાક્ષસઃ ॥

કંદો વ્યસનવહ્નીનાં લોભઃ સર્વાર્થવાધકઃ ॥ ૧૮ ॥

ધનહીનઃ શતમેકં સહસ્રં શતવાનપિ ॥

સહસ્રાધિપતિર્લક્ષં કોટિં લક્ષેશ્વરોપિ ચ ॥ ૧૯ ॥

કોટીશ્વરો નરેન્દ્રત્વં નરેન્દ્રશ્ચક્રવર્તિતાં ॥

ચક્રવર્તી ચ દેવત્વં દેવોર્ષોદ્રત્વમિચ્છતિ ॥ ૨૦ ॥

ઇન્દ્રત્વેપિ હિ સંપાત્તે યદીચ્છા ન નિવર્તતે ॥

મૂલે લઘ્વીયાંસ્તલ્લોભઃ શરાવ ઇવ વર્ધતે ॥ ૨૧ ॥

લોભસાગરમુદ્ગેભ્રમતિવેલં મહામતિઃ ॥

સંતોષસેતુવંધેન પ્રસરંતં નિવારયેત્ ॥ ૨૨ ॥

લોભ દુનિયાના સર્વ જાતના દોષોની ઉત્પત્તિની ખીણ સમાન છે, ઉત્તમ ગુણોનું ઘસન (લક્ષણ—નાશ) કરવામાં રાક્ષસ તુલ્ય છે, દુઃખરૂપ વહ્નીઓના મૂળ સરખો છે અને ધર્મ કામાદિ પુરુષાર્થોનો ખાધ કરનાર લોભજ છે. મૂળમાં શરાવ (રામખાતર) ની માફક લોભ નાનો હોય છે પણ આગળ ચાલતાં તે શરાવની માફક વૃદ્ધિ પામે છે. જેમકે, ધનરહિત માણસ એક સો રૂપા નાણાની કે સુવર્ણ નાણાની ઇચ્છા કરે છે. સો વાગો પણ હજારની ઇચ્છા કરે છે, હજારનો અધિપતિ લાખની ઇચ્છા કરે છે, અને લક્ષેશ્વર પણ કરોડની ઇચ્છા રાખે છે. કોટી ધ્વજ રાજા થવાને, રાજા ચક્રવર્તિ થવાને, ચક્રવર્તિ દેવ થવાને અને દેવ પણ ઇન્દ્ર થવાને ઇચ્છે છે. ઇન્દ્રપાત્રું પ્રાપ્ત થયું છતાં પણ ઇચ્છા નિવૃત્ત (શાંત) થતી નથી, માટે વારંવાર મોટી ભરતીની માફક ફેલાતા લોભ સમુદ્રને મહાજુદ્ધિમાન યોગીએ સંતોષરૂપ પાજ બાંધવે કરી તેના ફેલાવાનો નિરોધ કરવો.

વિવેચન—જેમ સર્વ પાપોનું મૂળ હિંસા છે, કર્મોનું ફલ મિથ્યાત્વ છે, રોગોનું મૂળ ધાતુક્ષય છે, તેમ સર્વ અપરાધોનું મૂળ લોભ છે. અહો ! આ પૃથ્વી ઉપર લોભનું એકછત્ર સામ્રાજ્યપાત્રું

કે વૃક્ષો પણ નિધાન પામીને પોતાના મૂલોથી તેને દબાવે છે. દ્રવ્યના લોભથી પોતાનાં પૂર્વનાં નિધાનો ઉપર યંચેન્દ્રિયાદિથીયો પણ મૂર્છાથી ઉત્પન્ન થાય છે. સર્પ, ઉદર, ગ્રહ, ગોધા, પિશાચ, પ્રેત, ભૂત, અને યક્ષાદિકો પણ નિધાન ભૂમિ ઉપર લોભથી રૂંધા કરે છે. આભૂષણ, ઉદ્યાન, અને વાપિકાદિકમાં મોહ પામેલા દેવો મરીને ત્યાંજ ઉત્પન્ન થાય છે. ક્રોધાદિકનો વિજય કરી, ઉપશાંત મોહપણું પામેલા યતિઓ પણ લોભના અંશથી તેવી ઉચ્ચ સ્થિતિથી નીચા પડે છે. ધનના લોભથી એક માંસના અભિલાષી કુતરાઓની માફક સગા ભાઈઓ પણ લડે છે. ગ્રામાદિકની સીમાના લોભને ઉદ્દેશીને હયા રહિત થઈ મોટા રાજાઓ પણ આપસમાં લડે છે. મોટું આશ્ચર્ય છે કે, આ લોભ રૂપ ખાઈને જેમ જેમ પૂરવાની મહેનત કરાય છે તેમ તેમ તે પુરવાને બદલે ઉઠી જતી જાય છે. પાણીથી જેમ સમુદ્ર પૂરી શકાતો નથી, તેમ ત્રણ લોકના રાજ્યથી પણ આ લોભ સમુદ્ર પૂરાતો નથી. લોજન, આછાકનાદિ વિવિધ અનંત વિષયોનો અનુભવ આજ પર્યંત કયો પણ હજી લોભનો એક અંશ પણ પૂરાયો નથી. આ સર્વ શાસ્ત્રોનું પરાવર્તન કરીને મેં તો એવો નિર્ણય કર્યો છે કે, લોભને ઓછો કરવા માટે બુદ્ધિમાનોએ યત્ન કરવો જોઈએ.

કપાય જીતવાના ઉપાયોનો સંગ્રહ કરી કહે છે.

ક્ષાંત્યા ક્રોધો મૃદુત્વેન માનો માયાર્જવેન ચ ॥

લોભધ્વાનીહ્યા જેયાઃ કપાયા ઇતિ સંગ્રહઃ ॥ ૨૩ ॥

ક્ષમાએ કરી ક્રોધનો, નમ્રતાએ કરી માનનો, સરળતાએ કરી માયાનો, અને અનિચ્છાએ (સંતોષે) કરી લોભનો જય કરવો. આ પ્રમાણે સર્વ કપાયોને જીતવાનો સંગ્રહ બતાવ્યો. ૨૩.

ઇન્દ્રિય જય કર્યા શિવાય કપાયનો જય ન થાય તે વિષે.

વિનેન્દ્રિયજયં નૈવ કપાયાન્ જેતુમીશ્વરઃ ॥

હન્યતે હેમનં જાદયં ન વિના જ્વલિતાનલમ્ ॥ ૨૪ ॥

એક એક ઇંદ્રિયોની પરાધીનતાથી મરણ થાય છે તે બતાવે છે. ૨૦૭

ઇંદ્રિયોને જ્ય કયાં સિવાય કયાંયે જીવવાને મનુષ્યો સમર્થ થતાં નથી. કેમકે હેમંત ઋતુની ઠંડી (૮૫) બળવત્થમાન અગ્નિ સિવાય હણી શકાતી નથી. ૨૪.

અદાંતૈરિંદ્રિયહૈશ્વલૈરપથગામિभिः ॥

આકૃપ્ય નરકારણ્યે જંતુઃ સપદિ નીયતે ॥ ૨૫ ॥

ઇંદ્રિયૈર્વિજિતો જંતુઃ કપાયરૈભિભૂયતે ॥

વીરૈઃ કૃષ્ટેષ્ટકઃ પૂર્વે વમઃ કૈઃ કૈર્ન સ્વંદ્યતે ॥ ૨૬ ॥

કુલઘાતાય પાતાય વંધાય ચ વધાય ચ ॥

અનિર્જિતાનિ જાયંતે કરણાનિ શરીરિણામ્ ॥ ૨૭ ॥

દમન નહિ કરેલા અપણ અને ઉન્માર્ગે ચાલનારા ઇંદ્રિયરૂપ ઘોડાઓ વડે ખેંચાઇને પ્રાણિ તત્કાળ નરકરૂપ અરણ્યમાં લઇ જવાય છે. એમ ઇંદ્રિયોવડે જીતાયેલો પ્રાણિ કયાંયે વડે કરી પણ પરાભવ પામે છે, કેમકે પહેલાં વીરપુરૂષે કિલ્લાની એક ઇંટ ખેંચી કાઢ્યા પછી તે કિલ્લાને કયા કયા માણસો ખંડિત નથી કરતા ? અર્થાત્ અલ્પ સત્ત્વવાળા પ્રાણિઓ પણ તે કિલ્લો તોડી પાડે છે. નહિ જીતેલી ઇંદ્રિયો, હેહુધારીઓને રાવણની માફક કુલના નાશ માટે, સૌદાસની માફક રાજ્યથી બ્રષ્ટ કરવા માટે, અંડપ્રધોતની માફક બંધનને માટે અને પવનકેતુની માફક વધને માટે થાય છે. ૨૫, ૨૬, ૨૭.

એક એક ઇંદ્રિયોની પરાધીનતાથી મરણ થાય છે તે બતાવે છે.

વશાસ્પર્શસ્ત્રવાસ્વાદપ્રસારિતકરઃ કરી ॥

આલાનવંધનક્લેશમાસાદયતિ તત્ક્ષણાત્ ॥ ૨૮ ॥

પયસ્યગાથે વિચરન્ ગિલન્ ગલગતામિપમ્ ॥

મૈનિકસ્ય કરે દીનો મીનઃ પતતિ નિશ્ચિતમ્ ॥ ૨૯ ॥

નિપતન્મત્તમાતંગકપોલે ગંધલોલુપઃ ॥

કર્ણતાલતલાઘાતાન્મૃત્યુમાપ્નોતિ પદ્મપદઃ ॥ ૩૦ ॥

કનકચ્છેદસંકાશિલાલોકાવિમોહિતઃ ॥

રમસેન પતન્-દીપે શલ્ભો લભતે મૃતિ ॥ ૩૧ ॥

હરિણો હારિણીં ગીતિમાકર્ણયિતુમુદુરઃ ॥

આકર્ણાકૃષ્ટાપસ્ય યાતિ વ્યાધસ્ય વેદ્યતાં ॥ ૩૨ ॥

एवं विषय एकैकः पंचत्वाय निषेवितः ॥

કયં હિ યુગપત્યંચ પંચત્વાય ભવંતિ ન ॥ ૩૩ ॥

હાથણી સંબંધી વિષય સુખના આસ્વાદ માટે મુંઢને પ્રસારણ (લાંબી) કરનાર હાથી આલાન સ્તંભ સાથે બંધનના કલેશને તત્કાળ પામે છે. અગાધ (ઉંડા) પાણીમાં રહેવાવાળો માછલો જળની સાથે બાંધેલા લોઢાના કાંટા ઉપર રહેલ માંસને ભક્ષણ કરતો હીન થઈ ધીવરોના હાથમાં સપડાય છે. મહોન્મત્ત હાથીના કપોળ ઉપરના ગંધમાં આસક્ત થઈ કપોલ ઉપર બેસતા તેના કાનના અપાટાથી ભ્રમર મરણ પામે છે. સુવર્ણના તેજ સરખા શિખાના પ્રકાશમાં મોહિત થયેલ પતંગીઓ રત્નસવૃત્તિથી દીવામાં પડીને મરણ પામે છે. મનોહર ગાયન સાંભળવામાં ઉત્સુક થએલો હરિણ કાન પર્યંત ખેંચેલા વ્યાધના બાણથી વેધપણાને (મરણતાને) પામે છે. આ પ્રમાણે સેવેલો એક એક વિષય મરણ માટે થાય છે, તોએકી સાથે સેવવામાં આવતા પાંચ વિષયો મરણને માટે કેમ ન થાય ? અર્થાત્ થાયજ. ૨૮-૩૩.

વિવેચનઃ—ઇન્દ્રિયોના વિષયોને પરાધીન થએલા કાણ કાણ વિકંબના નથી પામતા ? શાસ્ત્રાર્થના જાણકારો, પણ ઇન્દ્રિયાધીન થએલાઓ બાળકની માફક ચેષ્ટા કરે છે. આથી હવે બીજું 'ઇન્દ્રિયોનું' નિંદનીયપણું અમે શું બતાવીએ, કે પોતાના સગા ભાઈ બાહુબલિ ઉપર પણ ઇન્દ્રિયાર્થને પરાધીન થએલા ભરતરાજાએ ચક્ર મૂક્યું હતું. બાહુબલીનો જય અને ભરતનો પરાજય, આ જય અને પરાજય, જીતેલી અને નહિ જીતેલી ઇન્દ્રિયોથીજ થયો હતો; પોતાનાં પ્રચંડ ઇન્દ્રિયોના ચરિત્ર વડે કરી અજ્ઞાની પશુઓ તો દંડાયા; પણ આ આશ્ચર્ય છે કે, શાંત મોહવાળા પૂર્વધરો પણ ઇન્દ્રિયોથી દંડાય છે.

ઇંદ્રિયોથી પરાભવ પામેલા દેવ, દાનવ, માનવો અને તપસ્વીઓ પણ નિંદનીય કર્મો આચરે છે. ઇંદ્રિય પરાધીન મનુષ્યો નહિ ખાવાનું ખાય છે, નહિ પીવાનું પીયે છે અને અગમ્ય પણ ગમન કરે છે. ઇંદ્રિયોથી હણાયેલા માનવો, કુલ, શીળ, અને કર્ણુનો ત્યાગ કરી, વેશ્યાનાં નીચ કર્મો અને દાસપણું પણ કરે છે. મોહાંધ મનુષ્યોની પરદ્રવ્યમાં કે પરસ્ત્રીમાં જે પ્રવૃત્તિ થાય છે તે સ્વતંત્ર ઇંદ્રિયોનું જ ચેષ્ટિત છે. જેનાથી હાથ, પગ, અને ઇંદ્રિયોના છેદ તે મનુષ્ય પામે છે, તે ઇંદ્રિયોને નમસ્કાર કરવા જેવું છે, અર્થાત્ તેનો દ્વરથી ત્યાગ કરવો જોઇએ. પોતે ઇંદ્રિયોથી છુટાયેલો છે; છતાં જે તેના સંબંધમાં ખીજને ઉપદેશ આપે છે; તેને જોઇને વિવેકી પુરૂષો હાથથી સુખ બંધ કરીને હસે છે, અર્થાત્ તેની અજ્ઞાનતાને અથવા પદોપદેશ કુશળતાને ધિક્કારે છે.

ઇંદ્રિયજયનો ઉપદેશ અને ઉપાય.

તદિંદ્રિયજયં કુર્યાન્મનઃશુદ્ધ્યા મહામતિઃ ॥

યાં વિના યમનિયમૈઃ કાયકેશો વૃથા નૃણાં ॥ ૩૪ ॥

માટે બુદ્ધિમાન મનુષ્યોએ મનની શુદ્ધિ કરવે કરી ઇંદ્રિયોને વિજય કરવો, મનની શુદ્ધિ સિવાય મનુષ્યોને યમ નિયમોવડે કરી ફાગટ કાય કલેશ થાય છે. ૩૪.

મનનો વિજય ન કરવાથી થતા ગેરફાયદા.

મનઃક્ષપાચરો ભ્રામ્યન્નપશંકં નિરંકુશઃ ॥

પ્રપાતયતિ સંસારાવર્તગતે જગત્રયી ॥ ૩૫ ॥

તપ્યમાનાંસ્તપો મુક્તૌ ગંતુકામાન્ શરીરિણઃ ॥

વાત્પેવ તરલં ચેતઃ ક્ષિપત્યન્યત્ર કુત્રચિત્ ॥ ૩૬ ॥

અનિરુદ્ધમનસ્કઃ સન્ યોગશ્રદ્ધાં દધાતિ યઃ ॥

પદ્મયાં જિગમિષ્યુર્ગામં સ પંગુરિવ હસ્યતે ॥ ૩૭ ॥

મનોરોધે નિરુચ્યંતે કર્માણ્યપિ સમંતતઃ ॥

અનિરુદ્ધમનસ્કસ્ય પ્રસરંતિ દિ તાન્યપિ ॥ ૩૮ ॥

નિઃશંક અને નિરંકુશપણે જામતો આ મનરૂપી રાક્ષસ આવર્ત-
વાળી સંસારરૂપ ખાડમાં ત્રણ જગતના જીવોને પાડે છે. વળી મોક્ષે
જવાની ઇચ્છાથી કઠોર તપસ્યાવાળા મનુષ્યોને આ ચપળ મન
વાધરાની માફક કોઈ જુદેજ ઠેકાણે રોકી દે છે. માટે મનને રોક્યા
કે સ્વાધીન કર્યા સિવાય જે માણસ યોગી થવાને નિશ્ચય રાખે ॥ તે
જેમ પાંગળો માણસ પગવડે આમાન્તર જવાની ઇચ્છા રાખતાં હાંસી
પાત્ર બને છે, તેમ તે જગતજીવોને હાંસીપાત્ર થાય છે. મનને
રોકવાથી સર્વ બાબતુથી આવતાં કર્મો પણ રોકાઈ જાય છે અને જેણે
મન રોક્યું નથી તેવા માણસને તેજ કર્મો વૃદ્ધિ પામે છે.—૩૫ થી ૩૮.

મનઃકપિરયં વિશ્વપરિભ્રમણલંપટઃ ॥

નિર્યંત્રણીયો યત્નેન મુક્તિમિચ્છુમિરાત્મનઃ ॥ ૩૯ ॥

કર્મોથી પોતાની સુક્તિ મેળવવાના ઇચ્છક મનુષ્યોએ વિશ્વમાં પરિ-
ભ્રમણ કરવામાં લ'પટ આ મનરૂપ વાંદરાને પ્રયત્નથી રોકી રાખવો.—૩૯.

મનઃશુદ્ધિ કરવાની જરૂર.

દીપિકા સ્વલ્પનિર્વાણા નિર્વાણપથદર્શિની ॥

एकैव मनसः शुद्धिः समान्नाता मनीषिभिः ॥ ૪૦ ॥

સત્યાં हि मनसः शुद्धी संत्यसंतोऽपि यद्वृणाः ॥

સંતોઽપ્યસત્યાં નો સંતિ સૈવ કાર્યા બુધૈસ્તતઃ ॥ ૪૧ ॥

મનઃશુદ્ધિમવિશ્રાણા યે તપસ્પંતિ મુક્તયે ॥

ત્પક્ત્વા નાવં મુજાભ્યાં તે તિતીર્પંતિ મહાર્ણવં ॥ ૪૨ ॥

તપસ્વિનો મનઃશુદ્ધિં વિના મૂતસ્ય સર્વયા ॥

ધ્યાનં સ્વલુ મુખા ચશ્રુર્વિકલસ્યેવ દર્પણઃ ॥

તદવશ્યં મનઃશુદ્ધિઃ કર્તવ્યા સિદ્ધિર્નિરતરા ॥ ૪૩ ॥

તપઃશ્રુતયમપ્રાયૈઃ કિમન્યૈઃ કાયદંદૈઃ, નચ્છતા ॥

મનઃશુદ્ધયૈવ કર્તવ્યો રાગદ્વેષવિજ્ઞૈઃ ॥ ૪૪ ॥

કાલુપ્યં યેન દિત્વાત્મા સ્વસ્વમ પતર્જયઃ ॥

મર્વપેઽવતિપ્રુતે ॥ ૪૫ ॥

વિદ્વાન્ પુરૂષોએ એક મન શુદ્ધિનેજ મોક્ષ માર્ગ દેખાડનારી અને નહિ' ખુલાય તેવી દીપિકા (દીવી) કહેલી છે. જો મનશુદ્ધિ વિદ્યમાન હોય તો અવિદ્યમાન શુભો પણ આવી મળે છે. અને શુભો વિદ્યમાન હોય છતાં જો મન:શુદ્ધિ ન હોય તો તે શુભો છેજ નહિ' (અર્થાત્ તે શુભો આત્મા જવાના અથવા છે તો તે નકામા છે). માટે વિદ્વાનોએ મન શુદ્ધિ અવશ્ય કરવી. મન શુદ્ધિને ધારણ કર્યા સિવાય જેઓ મોક્ષ મેળવવા માટે તપશ્ચર્યા કરે છે તેઓ પોતાને મળેલી નાવનો ત્યાગ કરીને ભુજાઓ વડે કરી મહાન સમુદ્રને તરવાને ઇચ્છે છે. આંધળા માણસને દર્પણ દેખાડવું જેમ નિર્થક છે તેમ મનની થોડી પણ શુદ્ધિ થયા સિવાયનું તપસ્વીઓનું ધ્યાન નિર્થક છે. માટે મોક્ષની ઇચ્છા રાખનારાઓએ અવશ્ય મનની શુદ્ધિ કરવી જોઈએ. તે શુદ્ધિ સિવાય જીર્ણ તપ, શ્રુત અને યમાદિ અને (પાંચ મહા વ્રતાદિ) થી કરી કાયાને દંડવે કરી (દુઃખી કરવે કરી) શું સાધ્ય થવાનું છે? અર્થાત્ મન શુદ્ધિ સિવાય તે કેવળ સંસાર વધારવાનાં કારણ સરખાં છે. (રાગ દ્વેષનો જય કરવાથી મનની શુદ્ધિ થાય છે તે બતાવે છે.) મન શુદ્ધિ માટે રાગ દ્વેષનો વિજય કરવો, કે જેથી આત્મા મલિનતાનો ત્યાગ કરી સ્વસ્વરૂપમાં (સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં રહી શકે.) ૪૦ થી ૪૫.

રાગ દ્વેષનું દુર્જયપણું.

આત્માયત્તમપિ સ્વાંતં કુર્વતામત્ર યોગિનાં ॥

રાગાદિભિઃ સમાક્રમ્ય પરાયત્તં વિધીયતે ॥ ૪૬ ॥

રક્ષ્યમાણમપિ સ્વાંતં સમાદાય મનાગિમ્પં ॥

પિશાચા ઇવ રાગાદ્યાશ્છલ્યાંતિ મુહુર્મુહુઃ ॥ ૪૭ ॥

રાગાદિતિમિરધ્વસ્તજ્ઞાનેન મનસા જનઃ ॥

અંધેનાંધ ઇવાકુલઃ પાત્યતે નરકાવટે ॥ ૪૮ ॥

આત્માને આધીન કરતાં પણ યોગીઓના મનને રાગ દ્વેષ મોહ રક્તા, દ્વિષ અને મૂઢતા વડે દબાવી દઇ તેને પરાધીન કરી

દે છે. યમ નિયમાદિકે કરી તેનું (મનનું) રક્ષણ કરતાં છતાં પણ કાંઈક ખાતું કાઢીને પિશાચની માફક રાગદ્વેષાદિકો તેને વારંવાર છળી લે છે. રાગ દ્વેષાદિ અંધકાર વડે જ્ઞાનાલોકનો (જ્ઞાનપ્રકાશનો) નાશ કરનાર મન જેમ આંધળાને જેતીને ખાડામાં નાખે છે તેમ મનુષ્યોને નરકરૂપ ખાડામાં પાડે છે. ૪૬, ૪૭, ૪૮.

રાગ દ્વેષ છતવાનો ઉપાય.

અસ્તતંત્રરતઃ પુંભિર્નિર્વાણપદકાંક્ષિભિઃ ॥

વિધાતવ્યઃ સમત્વેન રાગદ્વેષદ્વિપજ્જયઃ ॥ ૪૯ ॥

માટે નિર્ધાણપદના ઇચ્છક પુરુષોએ સાવધાન થઈ સમભાવ રૂપ શસ્ત્ર વડે રાગ દ્વેષ રૂપ શત્રુનો વિજય કરવો-૪૯.

અમંદાનંદજનને સામ્યવારિણિ મજ્જતાં ॥

જાયતે સહસ્રા પુંસાં રાગદ્વેષમલક્ષયઃ ॥ ૫૦ ॥

પ્રણિર્હતિ ક્ષણાર્ધેન સામ્યમાલંબ્ય કર્મ તત્ ॥

યન્મ હન્યાન્નરસ્તીવ્રતપસા જન્મકોટિભિઃ ॥ ૫૧ ॥

તીવ્ર યા મહાન્ આનંદ ઉત્પન્ન કરવા માટે સમભાવ રૂપ પાણીમાં સ્નાન કરનાર પુરુષોને અકસ્માત્ રાગદ્વેષ રૂપ મળનો શય થાય છે. સમભાવનું અવલંબન કરીને એક મુહૂર્તમાં પ્રાણિઓ જે કર્મનો નાશ કરે છે તે કર્મો સમભાવ વિના તીવ્ર તપસ્યાવાળાં કરેલો વર્ષોવડે કરીને પણ નાશ કરી શકાતાં નથી. ૫૦-૫૧.

સમભાવથી કર્મો કેવી રીતે નાશ થાય ?

કર્મ જીવં ચ સંશિલ્પં પરિજ્ઞાતાત્મનિશ્ચયઃ ॥

વિભિન્નીકુરુતે સાધુઃ સામાયિકશલાકયા ॥ ૫૨ ॥

જેમ શ્લેષ દ્રવ્યથી (ચિકણી વસ્તુથી) જોડાયેલું પત્રાદિ વાંસ પ્રમુખની સળીથી જુદું કરી શકાય છે તેવી રીતે કર્મ અને જીવ આપસમાં જોડાયેલાં છે, તેવો નિર્ણય કરીને સાધુઓ સમભાવ રૂપ શલાકા (શળી) વડે કર્મ અને જીવને જુદાં કરે છે. ૫૨.

આત્મનિશ્ચયના બળથી કેવળ કર્મોજ ખપાવે છે (જુદાં કરે છે) એટલુંજ નહિ પણ આત્મામાં પરમાત્મપણું પણ દેખે છે.

રાગાદિધ્વાંતવિધ્વંસે કૃતે સામાયિકાંશુના ॥

સ્વસ્મિન્ સ્વરૂપં પश्यંતિ યોગિનઃ પરમાત્મનઃ ॥ ૫૩ ॥

સમભાવ રૂપ સૂર્ય વડે રાગાદિ અધકારનો નાશ કર્યે છતે યોગીઓ પોતાને વિષે પરમાત્માનું સ્વરૂપ જુવે છે. ૫૩.

સમભાવનો પ્રભાવ.

સ્પિશ્નંતિ જંતવો નિત્યં વૈરિણોપિ પરસ્પરં ॥

અપિ સ્વાર્થકૃતે સામ્યભાજઃ સાયોઃ પ્રભાવતઃ ॥ ૫૪ ॥

પોતાના સ્વાર્થને માટે પણ સમભાવનું એવન કરવા સાધુઓના પ્રભાવથી નિત્ય વેર ધારણ કરનારા પ્રાણીઓ પણ આપસમાં સ્નેહભાવ ધારણ કરે છે. (આ સર્વ સમભાવનોજ પ્રભાવ છે.) ૫૪.

વિવેચન—ઈષ્ટાનિષ્ટપણે રહેલા, ચેતન્યાચેતન્ય પદાર્થોમાં જેઓનું મન મુંઝાતું નથી, તેઓનેજ સમપણું હોય છે. કોઈએ ચંદનથી વિલેપન કર્યું, અને કોઈએ હથીયારથી છેદન કર્યું, એ બે પ્રસંગમાં ચિત્તવૃત્તિ હર્ષ શોક વિનાની રહે તો તેમાં અનુપમ સામ્યપણું રહેલું સમજો. અભીષ્ટ સ્તુતિ કરનાર અને રોષાંધ થઈ શ્રાપ આપનાર ઉપર બે સમદૃષ્ટિ હોય તો તે સમભાવનું અવગાહન કરી શકશે. મોટું આશ્ચર્ય છે કે, કાંઈ લેવા દેવા સિવાય સમભાવથી નિવૃત્તિ પણ મેળવી શકાય છે. સ્વર્ગ મોક્ષાદિ પરોક્ષ વસ્તુનો અપલાપ કરનાર નાસ્તિકો પણ સમભાવથી ઉત્પન્ન થતા મુખોને તો કબુલજ કરે છે. કવિઓના પ્રલાપ માત્ર અમૃતના નામ ઉપર તમે શા માટે મુંઝાઓ છો? પણ સ્વસંવેદ્ય સામ્યામૃતનુંજ તમે પાન કરો. અરે! ખાવા, પીવા, પહેરવાં વિગેરે રસોથી વિમુખ થયેલા મુનિઓ પણ આ સામ્યામૃતનું પાન યથા ઇચ્છાએ નિરંતર

કરે છે, પણ તે સામ્યપણું તેજ કે કલ્પવૃક્ષની માળા આવી પડે, કે મણિધર સર્પ ગળામાં વિંટાઇ વળે, એ બેઉ સ્થળે સરખી દૃષ્ટિ હોવી જોઇએ. માટે હે ભગ્ને! જેના હોવાથી જ્ઞાનાદિ રત્નો સફળ છે અને જેના અભાવે તે નિષ્ફળ છે, તે સામ્યતાનો તમે આશ્રય કરો. ૪૫.

અહીં શિષ્ય શંકા કરે છે કે સમભાવ કેવા નિમિત્તોથી ઉત્પન્ન થાય ? આચાર્ય શ્રી ઉત્તર આપે છે.

સામ્યં સ્પાન્નિર્મમત્વેન તત્કૃતે ભાવનાઃ શ્રયેત્ ॥

અનિત્યતામશરણં ભવમેકત્વમન્યતાં ॥ ૫૫ ॥

અશૌચમાશ્રવવિધિં સંવરં કર્મનિર્જરાં ॥

ધર્મસ્વાભ્યાસતાં લોકં દ્વાદશીં બોધિભાવનાં ॥ ૫૬ ॥

તે સામ્યપણું (સમભાવ) નિર્મમત્વવડે કરી થાય છે અને તે નિર્મમત્વતા માટે ભાવનાનો આશ્રય કરવો. ભાવનાઓ બાર છે તે અનુક્રમે બતાવે છે. અનિત્ય ૧. અશરણ ૨. સંસાર ૩. એકત્વ ૪. અન્યત્વ ૫. અશુચિ ૬. આશ્રવ ૭. સંવર ૮. કર્મનીનિર્જરા ૯. ધર્મસુઆખ્યાત ૧૦. લોક ૧૧. અને બોધિભાવના ૧૨. ૫૫-૫૬.

પહેલી અનિત્ય ભાવનાનું સ્વરૂપ.

યત્પ્રાતસ્તન્ન મધ્યાહ્ને યન્મધ્યાહ્ને ન તન્નિશિ ॥

નિરીક્ષ્યતે ભવેઽસ્મિન્ હા પદાર્થાનામનિત્યતા ॥ ૫૭ ॥

શરીરં દોહિનાં સર્વપુરુષાર્થોનિવંધનમ્ ॥

પ્રચંડપવનોદ્ભૂતઘનાઘનાવિનશ્વરમ્ ॥ ૫૮ ॥

કલ્લોલચપલા લક્ષ્મીઃ સંગમાઃ સ્વપ્નસંનિભાઃ ॥

વાત્યાવ્યતિકરોત્ક્ષિપ્તતૂલતુલ્યં ચ યૌવનમ્ ॥ ૫૯ ॥

ઇત્યનિત્યં જગદ્વૃત્તં સ્થિરંચિત્તઃ પ્રતિષ્ઠનમ્ ॥

તૃષ્ણાકૃષ્ણાહિર્મત્રાય નિર્મમત્વાય ચિન્તયેત્ ॥ ૬૦ ॥

હા-હા ! જે વસ્તુની સૌંદર્યતા (યા સ્થિતિ) પ્રાતઃકાળમાં છે તે મધ્યાહ્ન વખતે રહેતી નથી અને જે મધ્યાહ્ને દેખાય છે તે રાત્રે દેખાતી નથી. આ સંસારમાં એવી રીતે પદાર્થોની અનિત્યતા દેખાય છે. જે શરીર પ્રાણીઓને સર્વ પુરૂષાર્થ સિદ્ધિનું કારણ છે, તે શરીર પણ પ્રચંડ પવનથી છિન્નલિન્ન કરી નાખેલ વાદળ સરખું વિનશ્વર છે. સમુદ્રના કલ્લોલો (મોજાઓ)ની માફક લક્ષ્મી અપળ છે, સ્વજનાદિના સંયોગો સ્વપ્ન સરખા છે, અને યૌવન વાયરાના સમૂહથી ઉડાડેલ અર્કતુલની તુલનાવાળું છે. આ પ્રમાણે અનિત્ય જગત્ સ્વરૂપને સ્થિર ચિત્ત કરી ક્ષણ ક્ષણ પ્રત્યે તૃષ્ણારૂપી કૃષ્ણ-સર્પને મંત્રતુલ્ય નિર્મમત્વ થવા માટે ચિંતવવું. ૫૭-૬૦.

વિવેચનઃ—પોતા તરફથી, પર તરફથી, યા સર્વ દિશાઓ તરફથી આપદાઓ જ્યાં આવી પડે છે, તેવા આ સંસારમાં કૃતાંતના હાંત રૂપ યંત્રમાં પડેલા પ્રાણીઓ દુઃખે ભૂવે છે. વજ્રના જેવા મ-જખુત દેહો ઉપર પણ અનિત્યતા આવી પડે છે, તો કેળના ગર્ભ જેવા અત્યારના અસાર દેહોની તો વાતજ શી કરવી ? મરણ રૂપ વ્યાધના મુખમાં પડેલા ભૂવોનું મંત્ર, તંત્ર ઔપધાદિકે કરી રક્ષણ થતું નથી. વૃદ્ધિ પામતા ભૂવોને પ્રથમ જરા, અને પછી મરણ સપાટામાં લે છે. પાણીમાં પરપોટાઓ ઉત્પન્ન થઈ થઈને વિલય થાય છે, તેમ પ્રાણીઓના દેહો ઉત્પન્ન થઈ થઈ વિલય થાય છે. શુભોમાં દાક્ષિણ્યતા, અને દોષો ઉપર દ્રેષ આ મરણને છેજ નહિ. એ તો દાવાનળની માફક સુકું કે લીલું, સદોષ કે નિદોષ સર્વનો સંહાર કરે છે. સંસાર વાસનાથી મોહિત થઈ તું એમ નિશ્ચય ન કરીશ કે, કોઈ પણ ઉપાયથી આ દેહનું રક્ષણ કરીશ, કેમકે જેઓ પૃથ્વીનું છત્ર, અને મેરૂ પર્યંતનો દંડ કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવતા હતા તેઓ પણ પોતાનું કે પરનું મરણથી રક્ષણ કરવા સમર્થ થયા નથી. આ અનિત્ય યૌવન મનુષ્યોને બળ, રૂપ વિગેરે જતાવી ધીરજ આપે છે, તે પણ જરાએ કરી જર્જરિત થાય છે. ઘણા સંકલેશથી પેદા કરેલું અને ઉપભોગ ન લેતાં સારી રીતે રક્ષણ કરેલું ધન પણ ક્ષણ માત્રમાં વિનાશ પામે છે. ધનના નાશ પામવામાં કે પર્યાયાંતર

થવામાં, પાણીના પરપોટા, કે બીજાની સિવાય બીજી અપજાતાવાળી કંઈ ઉપમા આપી શકાય ? સંયોગ વિયોગથી ભરપૂર છે. સંપદા તે વિપદાજ છે. આમ નિત્ય અનિત્યતાને લાવનાર, અનિત્ય સંસ્કારથી વાસિત થતાં, વહાલો પુત્ર મરણ પામ્યો હોય તોપણ શોક કરતો નથી; ત્યારે મૂઠ માણસો માટીનું વાસણ ભાંગતાં પણ રૂદન કરે છે. આમ આત્મા સિવાય દરેક વસ્તુની અનિત્યતા વિચારવી.

અશરણુ લાવનાનું સ્વરૂપ.

દ્વંદ્વોપેદ્રાદયોઽપ્યેતે યન્મૃત્યોર્ચીતિ ગોચરં ॥

અહો તદંતકાતંકે કઃ શરણ્યઃ શરીરિણાં ॥ ૬૧ ॥

પિતૃર્માતૃઃ સ્વમુત્રાંતૃસ્તનયાનાં ચ પશ્યતાં ॥

અત્રાણો નીયતે જંતુઃ કર્મભિર્યમસન્નિ ॥ ૬૨ ॥

શોચંતે સ્વજનાનંતં નીયમાનાન્ સ્વકર્મભિઃ ॥

નેપ્યમાણં તુ શોચંતિ નાત્માનં મૂઢયુદ્ધયઃ ॥ ૬૩ ॥

સંસારે દુઃસ્વદાવાગ્નિજ્વલજ્વાલાકરાલિતે ॥

વને મૃગાર્થકસ્યેવ શરણં નાસ્તિ દેહિનઃ ॥ ૬૪ ॥

અરે ! જ્યારે ઈંદ્ર અને ઉષેંદ્ર વાસુદેવાદિ પણ જે મૃત્યુને આ-
ધીન થાય છે તે મરણુલય આગ્યે છતે આ પામર પ્રાણિઓને કોનું
શરણુ ? પિતા, માતા, બેન, ભાઈ અને પુત્રાદિનાં જોતજોતામાંજ
શરણુ રહિત આ પ્રાણિને કમોં ચમના ઘર અત્યે (ચાર ગતિને વિષે)
લઈ જાય છે. પોતાના કમોંવડે કરી અંત પમાડાતા (મરણુ પામતા)
સ્વજનોને જોઈને મૂઠ પુદ્ધિવાળા લોકો શોચ કરે છે, પણ પોતાને
તે કમોં થોડા વખતમાં લઈ જશે તેને માટે તે બીલકુલ શોચ કર-
તા નથી, એ અકસોસનું કારણ છે. દુઃખરૂપી દાવાનળની બળતી
જવાળાઓથી ભયંકર આ સંસારરૂપ વનમાં મૃગનાં બાળકોની મા-
ફક પ્રાણિઓને (ધર્મ સિવાય) કોઈનું શરણુ નથી. ૬૧ થી ૬૪.

વિવેચનઃ—આયુર્વેદાદિના અણંગને જાણનાર રાજવૈદ્યો, અને
મૃત્યુજય મંત્ર વડે મંત્રવાદીઓ પણ આ દેહનું મરણુથી રક્ષણ કરી

શકતા નથી. ખડગના પીંજરામાં રહેનારા અને ચતુરંગ સેનાથી વિંટાએલા રાજાને પણ રાંકની માફક મરણુ જેવી જાય છે, તો અન્યની શી વાત કરવી ? સગર ચક્રવર્તિના સાઠહજાર પુત્રોને તૃણની માફક જ્વલનપ્રભ દેવે બાળીને ભસ્મ કરી દીધા, પચીશ હજાર દેવોથી સેવન કરાતો ચક્રવર્તિ તેનું રક્ષણ કરવા સમર્થ ન થયો. રક-દકાચાર્યના પાંચસો શિષ્યોને પાપી પાલકે ઘાણીમાં ઘાલી માર્યા, પણ મરણુથી બચાવવા કોઈ સમર્થ ન થયો. જેમ મરણુના પ્રતિકારને જનાવરો નથી જાણતા તેમ મનુષ્યો પણ ન જાણે તો તે મનુષ્યપણું ધિક્કારને પાત્ર છે. અહા ! શું પરાક્રમી પુરૂષોની પણ પરાધીન દશા ! એક ખડગ માત્ર ઉપકરણથી જેણે આખી દુનિયાને જીતી હતી, તેવા વીર પુરૂષો પણ મરણુ પાસે આજે દીન થઈ મોઢામાં આંગળીઓ ઘાલે છે. સ્નેહથી જેવીને જેને ઇંદ્ર મહારાજ પણ અર્ધાંસને બેસાડતા તેવા શ્રેણિકાદિ મહારાજાઓ પણ વર્ણવી ન શકાય તેવી ઘોર દશા પામ્યા ! ખડગ ધારાની માફક લીક્ષણ વ્રત પાળનાર મુનિઓ પણ તેનો પ્રતિકાર નથી કરી શકતા. માટેજ આ વિશ્વ અશરણ્ય, અરાજક અને નિર્નાયક છે. જેમ એક નાનામાં નાના કીડાથી લઇને દેવો પર્યંતના સર્વ જીવોથી ભરપુર આ આખું જગત્ શરણુ રહિત, કર્મોને યા જન્મ મરણુને પરાધીન છે. એક ધર્મનું શરણુ તેજ શુભ ગતિ આપી, કર્મની જાળથી છોડાવી, જન્મ મરણુથી મુક્ત કરી ખડ્ડું સુખ કે શરણુ આપનાર છે, માટે હે ભગ્યો ! કર્મોધીન જીવોનો આશ્રય મૂકી એક ધર્મનો આશ્રય તમે સ્વીકારો, જેથી અક્ષય સુખ મળે.

સંસાર ભાવનાનું સ્વરૂપ.

શ્રોત્રિયઃ શ્વપચઃ સ્વામી પતિર્બ્રહ્મા કૃમિશ્ચ સઃ ॥

સંસારનાટ્યે નટવત્ સંસારી હંત ચેષ્ટતે ॥ ૬૫ ॥

ન યાતિ કતમાં યોનિં કતમાં વા ન મુંચતિ ॥

સંસારી કર્મસંવંધાદવક્રચક્રુટીમિવ ॥ ૬૬ ॥

સમસ્તલોકાકાશોઽપિ નાનામ્પૈઃ સ્વકર્મભિઃ ॥

વાલાગ્રમપિ તન્નાસ્તિ યન્ન સ્પૃષ્ટં શરીરિભિઃ ॥ ૬૭ ॥

આ સંસારની અનેક યોનિઓમાં પરિભ્રમણ કરવારૂપ નાટક કર્મમાં નટની માફક સંસારી જીવો એણા કરે છે. અહો ! તેમાં વેદનો પારગામી પણ મરી કર્મયોગે ચંડાળ થાય છે. દરામી મરીને સેવક થાય છે, અને પ્રજાપતિ કૃમી આદિપણે ઉત્પન્ન થાય છે. સંસારી જીવો કર્મના સંબંધથી ભાડાની દોટડીની માફક કઈ યોનિમાં પ્રવેશ કરતા નથી કે કઈ યોનિનો ત્યાગ નથી કરતા ? અર્થાત્ દરેક સ્થળનો ત્યાગ કરે છે અને તેમાં પ્રવેશ પણ કરે છે. આ સમસ્ત લોકાકાશની અંદર એક વાળાગ્ર જેટલો પણ એવો ભાગ નહિ મળી શકે કે પોતાના કર્મો વડે અનેક રૂપો ધારણ કરી આ પ્રાણીઓએ તે સ્થળનો સ્પર્શ ન કર્યો હોય. (એમ સંસારપરિભ્રમણના સંબંધમાં વિચારવું તે સંસાર ભાવના) ૬૫-૬૬-૬૭.

વિવેચનઃ—સંસારી જીવો નરક તિર્યચ મનુષ્ય અને દેવ એમ ચાર પ્રકારનાં છે, પ્રાચે સર્વ જીવો દુઃખથી ભરપૂર અને કર્મ સંબંધથી પીડાયેલા આ જગત્માં પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે.

પહેલી ત્રણ નરકમાં શીત અને પાછળની ચાર નરકમાં ઉષ્ણ વેદના નરકના જીવો અનુભવે છે. જો નરકની ઉષ્ણતામાં લોહાનો પર્વત નાખવામાં આવ્યો હોય તો તે પણ પીગળી જાય. તેટલી ગરમી ત્યાં નરકના જીવો સહન કરે છે. તેમજ અન્યેઅન્ય દ્રેષ ભાવથી કે પૂર્વના વેરથી મારામારી કરી નારકીઓ દુઃખી થાય છે. વળી યરમાધમી દેવો તેને દુઃખ આપે છે. આમ ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોને લોગવતા નારકીના જીવો દુઃખે જીવે છે.

તિર્યચગતિમાં પૃથ્વીપણે ઉત્પન્ન થયેલા જીવોને હલાદિકે વિદારવે કરી, પાણીના પ્રવાહમાં ભીંજવે કરી, અગ્નિથી દહન કરવે કરી, અને અનેક વિજાતીય દ્રવ્યે છેદન, ભેદન કરવે કરી દુઃખ અનુભવવું પડે છે.

પ્રાણીપણે ઉત્પન્ન થએલા જીવો, સૂર્યના તાપે કરી, ધૂળ પ્રમુ-

ખથી શોસાવે કરી, દ્વારાદિકની મિદ્રતાએ કરી, પિપાસિતના પીવે કરી, દુઃખો અનુભવે છે.

અગ્નિપણે ઉત્પન્ન થએલા જીવો, પાણીથી ખુઝાવે કરી, ઘણુ પ્રમુખથી કુટવે કરી, અને ઈંધણું પ્રમુખથી ખાળવે કરી દુઃખી થાય છે.

વાયુપણે પેદા થએલા જીવો વીંજણા પ્રમુખથી ઝપટાવે કરી, શીત ઉષ્ણાદિ દ્રવ્યના સંપર્કે કરી, આપસમાં પછડાવે કરી મરણાદિક અનુભવે છે.

વનસ્પતિના જીવો, છેદાવું, લેદાવું, અસિથી પચવું, પીલાવું, અન્યોન્ય ઘસાવું, વાયરા પ્રમુખથી ભંગાવું, દાવાનળ પ્રમુખથી ખાળવું, અને પાણીના પૂરવડે ઉન્મૂલન થવું વિગેરે કારણોથી અસહ્ય દુઃખોનો અનુભવ કરે છે.

બે ઇન્દ્રિય ત્રિઇન્દ્રિય ચૌરેન્દ્રિય વિગેરે વિકલેન્દ્રિય જીવો કોઈ ઔષધાદિકથી, કોઈ પગ પ્રમુખથી મર્દન થવે કરી, માર્જન કરવે કરી, અને કોઈ તાડનાદિકે કરી દુઃખ અને મરણ અનુભવે છે.

પંચેન્દ્રિય જીવો મૃગાદિ વ્યાધ પ્રમુખના પ્રહારે કરી, નાનાં જનાવરો, માંસાહારી મોટા જનાવરોના ભક્ષ્ય તરીકે તેમજ ટાઢ, તાપ, વરસાદ, અસિ, અને શસ્ત્રાદિકે કરી સર્વ જગ્ગે ત્રાસ પામતાં કેવલ દુઃખોનો અનુભવ કરે છે.

મનુષ્યો અનાર્યપણે ઉત્પન્ન થએલા એટલાં તો પાપો કરે છે કે જેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. આર્યપણે ઉત્પન્ન થયેલા પણ અનાર્ય ચેષ્ટાવાળા દુઃખ, દારિદ્ર અને દુર્ભાગ્યથી દગ્ધ થએલા દુઃખે જીવન પૂરું કરે છે. પરપ્રેમ્યતાથી પરાધીન થએલા રોગ, જન્મ, જરા, મરણાદિકથી ઝસાયેલા, નીચ કર્મોથી કદર્યના ખામેલા, દીનદશા યામેલા માનવો દુઃખે જીવે છે. અગ્નિના વર્ણ સરખી તપાવેલી સૂઈ વડે દેક રોમ લેદવામાં આવે તેના કરતાં આઠગણું દુઃખ ગર્ભવાસનું છે. ખાલપણામાં મૂત્ર વિષ્ણામાં પડ્યા રહેવે કરી, ચૌવનાવસ્થામાં વિષયાદિમાં અંધ બની, અથવા વિષયાદિના વિયોગે કરી, અને વૃદ્ધાવસ્થામાં કાશ, શ્વાસ, ઇન્દ્રિયોની હીનતા વડે દુઃખો અનુભવે છે.

ખાદ્યાવસ્થા વિદ્યાના શુકર સરખી, યોવનાવસ્થા મદન પરાધીન ગર્દભ સરખી, અને વૃદ્ધાવસ્થા જરત બળદ સરખી, મનુષ્યો ગુન્નરે છે. પણ ધર્મ સિવાય પુરૂષ પુરૂષ થઈ શકતોજ નથી.

ખાદ્યાવસ્થા માતાનું મુખ જોવામાં, યુવાવસ્થા સ્ત્રીનું મુખ જોવામાં અને વૃદ્ધાવસ્થા પુત્ર મુખ જોવામાં મૂર્ખ મનુષ્યો ઠાઠે છે પણ અંતરમુખ થઈ શકતો નથી જોજ શોચનીય છે.

સેવા, કર્મણ, વાણિજ્ય, અને પાશુપાદ્યાદિ કર્મ કરવે કરી ધનની આશામાં વિદ્વંજ થયેલો મનુષ્ય પોતાનું જીવન નિર્થક કરે છે. જ્ઞાન, દર્શન, આરત્રના ભાજન તુલ્ય મનુષ્યજન્મમાં પાપી પુરૂષો પાપ તુલ્ય મદિરા ભરે છે. સ્વર્ગ, મોક્ષની પ્રાપ્તિના કારણ રૂપ મનુષ્ય જન્મ પામીને નરકની પ્રાપ્તિ રૂપ કર્મ કરવે કરી મનુષ્ય જન્મ ફાગટ હારે છે એ મહાન્ અફસોસની વાત છે.

શોક, આમર્ષ, વિષાદ, ઈર્ષ્યા, અને દીનતાદિથી હતાબુદ્ધિવાળા દેવોને, દેવલોકને વિષે પણ દુઃખનુંજ સામ્રાજ્ય અનુભવાય છે. પરજન્મના જીવિત તુલ્ય અપર દેવોની મહાન્ ઋદ્ધિને જોઈને સ્વરૂપ ઋદ્ધિવાળા દેવો શોચ કરે છે. અરે ! પૂર્વે કાંઈ વિશેષ સુકૃત અમે ન કર્યું તેથી આંહી અભિયોગિક (ચાકર) દેવપણું અમે પામ્યા. વિશેષ લક્ષ્મીવાન દેવોને જોઈ હલકી ઋદ્ધિવાળા દેવો આ પ્રમાણે વિષાદ કરે છે. ખીજા મહર્દિક દેવોની સ્ત્રી, વિમાન, રત્ન, અને ઉપવનાદિક સંપદા જોઈ ઈર્ષ્યા અનળથી રાત્રિ દિવસ દેવો બળ્યા કરે છે. પુરૂષથી મળેલા દેવલોકમાં પણ કામ, ક્રોધ, અને લયાતુર દેવો ત્યાં પણ મુખ અનુભવી શકતા નથી. વ્યવન (મરણ) સમય નજીક આવતાં અમ્ભાન માળા ગ્લાનિ પામે છે; કલ્પવૃક્ષા ચાલતાં દેખાય છે, નિદ્રા આવે છે, રોગ વિના શરીરની સંધિઓ ત્રુટે છે, દીનતા યાય છે, અને જ્ઞાન દૃષ્ટિથી આગામી કાળમાં ગર્ભવાસમાં અનુભવવામાં આવનાર દુઃખોને જોઈ ત્રાસ પામે છે. આમ આર ગતિમાંથી કોઈ પણ ગતિમાં મુખનો લેશ માત્ર નથી. પણ કેવળ શારીરિક યા માનસિક દુઃખોથી ભરપૂર આ સંસાર છે એમ જાણી નિર્મમત્વ થવા માટે પ્રયત્નપૂર્વક આ લવલાવનાને વારંવાર સ્મરણમાં રાખવી.

એકત્વ ભાવના.

एक उत्पद्यते जंतुरेक एव विपद्यते ॥

कर्माण्यनुभवत्येकः प्रचितानि भवांतरे ॥ ૬૮ ॥

अन्यैस्तेनाजितं वित्तं भूयः संभूय मुज्यते ॥

स त्वेको नरकक्रोडे क्षिप्यते निजकर्मभिः ॥ ૬૯ ॥

આ જીવ ભવાંતરમાં એકલોજ ઉત્પન્ન થાય છે. એકલોજ મરણ પામે છે, અને પોતે એકઠાં કરેલ કર્મો (આ ભવમાં યા) ભવાંતરમાં એકલો અનુભવે છે. એકે ઉપાર્જન કરેલું ધન ખીલત અનેક કુટુંબી આદિ એકઠા થઈ ખાય છે, છતાં તે પાપ કરી ધન ઉપાર્જન કરનાર પોતાનાં કર્મોપડે કરી નરકમાં એકલોજ કલેશ પામે છે. (આ પ્રમાણે વિચાર કરી વિરક્તતા પામવી તે એકત્વ ભાવના) ૬૮, ૬૯.

દુઃખરૂપ દાવાનળથી ભયંકર વિસ્તારવાળા સંસારરૂપ કાનનમાં કર્મથી પરાધીન આ આત્મા એકલો પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે. આ ધન, સ્વજનાદિ ઉપાધિ અહીંજ મૂકી ભવોભવમાં એકલુંજ ભટકવું પડે છે. પેસાને માટે યા સ્વાર્થને માટે ન સગાં હોય તે પણ સગાં થતાં આવે છે. પણ કોઈ આકૃત આવી પડી હોય ત્યારે દુઃખનો અનુભવ તો એક પોતાનેજ કરવો પડે છે. જેમ લીલાં ફળ-ફુલવાળાં વૃક્ષોનો યા જંગલોનો આશ્રય હજારો પ્રાણિયો લે છે, પણ વૃક્ષ મૂળથી ઉખડી ગયું હોય કે વનમાં દાવાનળ લાગ્યો હોય તો તરફાળ તે વૃક્ષનો કે વનનો ત્યાગ કરી પ્રાણિઓખીલનો આશ્રય લે છે, તેમ સ્વાર્થ ન સરવાથી કે પૂર્ણ થવાથી પ્રાણિઓ પોતપોતાને રસ્તે પડે છે અને વૃક્ષની કે વનની માફક પાપ કરનાર દુઃખાદિનો અનુભવ કરે છે. છ ખંડ પૃથ્વીનું સામ્રાજ્ય, નવનિધાન, ચૌદ રત્નો, અને હજારો અંતેઉરીનો ત્યાગ કરી ચક્રવર્તિ જેવા મહાન પરાક્રમી રાજાઓ પણ એકલા ચાલતા થયા. તથા જીવનમાં નિષ્કંટક બીરૂઢ ધારણ કરનાર અને મહાન ગર્વિષ્ઠ તથા બલિષ્ઠ રાવણ જેવા રાજાઓ સર્વ વસ્તુનો ત્યાગ કરી એકલાજ રણરણમાં પોદયા, પરિવાર કોઈ સાથે ન ગયો અને નરકાદિ ભયંકર સ્થળોમાં દુઃખનો અનુભવ એકલાનેજ

કરવો પડ્યો. માટે હું આત્મન! ભગત થા, ક્ષણભંગુર દુઃખદાઈ અને
કેવળ સ્વાર્થી આ પરિવારનો ત્યાગ કર, અને પરમાર્નંદ સ્વરૂપ, અશય
તથા અવ્યય સ્વરૂપ પ્રગટ કરી તેનો આનંદ અનુભવ.

અન્યત્વ ભાવના.

યત્રાન્યત્વં શરીરસ્ય વૈસાદદગ્રાચ્છરીરિણઃ ॥

ધનવંધુસહાયનાં તત્રાન્યત્વં ન દુર્વચમ્ ॥ ૭૦ ॥

યો દેહધનવંધુભ્યો મિત્રમાત્માનર્મીક્ષતે ॥

ક શોકશંકુના તસ્ય હંતાતંકઃ પ્રતન્યતે ॥ ૭૧ ॥

જ્યાં મૂર્ત, અમૂર્ત, ચેતન, જડ, નિત્ય, અનિત્યાદિ વિસદ્દશપ-
ણ્વાથી, આત્મા કરતાં શરીરનું જુદાપણું (સ્વતઃ સિદ્ધ) છે ત્યાં ધન
ખાંધવાદિ સહાયિઓનું જુદાપણું કહેવું કે તેઓ આત્માથી જુદા છે
તે અતિશય ઉક્તિવાળું નથી. અરે, જે માણસ દેહ, ધન અને ખંધુ
આદિથી ભિન્ન જુદોજ આત્માને જુવે છે, તેને વિયોગાદિ જન્ય
શોકરૂપ શબ્દ કેવી રીતે પીડા કરી શકે ? આ પ્રમાણે દેહ, ગેહ,
સ્વજનાદિથી આત્મા ભિન્ન છે તેમ વિચારી નિર્ભગ થવું તે અન્યત્વ
ભાવના, ૭૦, ૭૧.

વિવેચનઃ—અન્યત્વ એટલે જુદાપણું. એક સ્વરૂપથી બીજા સ્વ-
રૂપનું વિલક્ષણપણું. આ વિલક્ષણપણું આત્મા અને દેહના સંબંધમાં
પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે. આત્મા ચેતન્ય લક્ષણ છે. ત્યારે ચયાપચય
ધર્મવાળું શરીર જડ સ્વરૂપ છે. દેહાદિ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય છે. આત્મા અ-
નુભવ ગોચર છે. આંહિ કોઈ શંકા કરે છે કે, “ આત્મા અને દેહ
જે પ્રગટ રીતે જુદાંજ છે તે દેહ ઉપર પ્રહાર થતાં આત્મા કેમ
દુઃખ અનુભવે છે ? ” એ કહેવું ઠીક છે, પણ જેઓને શરીરાદિમાં
લેદબુદ્ધિ તાત્ત્વિક નથી તેઓને દેહ ઉપર પ્રહાર કરતાં આત્મા દુઃખી
થાય છે, પણ જેઓ દેહ, આત્માનો લેદ સારી રીતે સ્વીકારે છે તે-
ઓને દેહ ઉપર પ્રહાર થતાં આત્મા બીલકુલ પીડાતો નથી. યાદ
કરો, ભગવાન મહાવીર દેવના ઉપર સંગમકદેવે લોહાનું ચક્ર ફેંક્યું,

અને જોયાળીઆઓએ પણ ઉપર ખીર સંધી છતાં દેહાત્માની લિ-
જ્જતાનો અનુભવ કરનાર મહાવીર દેવને દુઃખ થયું છે? દેહાત્માની
લિજ્જતા અનુભવનાર નગીરાબાને ઇંદ્રે કહ્યું કે આ તારી મિથિલા
નગરી બળી બાય છે. નગીરાબાએ એજ ઉત્તર આપ્યો કે મારું કંઈ
બળતું નથી. ભેદ જ્ઞાનનો અનુભવ કરનાર ગજસુકુમાલના માથા ઉ-
પર માટીની પાળ બાંધી સસરાએ ખેરના અંગારા લઈ પલ્લુ દેહથી
પોતાને ભલ્લ સમજી આત્મ ભાવમાં રહેતા કેવળ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કર્યું.
આ ભેદ જ્ઞાન કહેવાય છે. ભેદજ્ઞાન બલુનારને પિતા સંબંધી
દુઃખ આવ્યે છતે પણ તે દુઃખી થતો નથી ત્યારે અભેદ બુદ્ધિવાળા
ભવને એક આકર સંબંધી દુઃખ આવ્યે છતે પણ તે દુઃખી થાય
છે, ત્યારે મનુષ્યો મમત્વપણું-પોતાપણું મૂકી દે છે, ત્યારે પુત્રહોય
તોપણ તે પર છે અને જ્યાં મમત્વપણું ધરાવે છે તે પર હોય
છતાં પુત્રથી પણ અધિક છે. પરવસ્તુને પોતાપણું માનનારા કોશા-
કારના (રેશમના) ડ્રીડાની માફક પોતે પોતાને બાંધે છે અને વિ-
વેકજ્ઞાનથી સ્વપરનો નિર્ણય કરનાર પોતાને કર્મબંધનથી છોડાવે છે.
નવીન કર્મ રોકવા અને પૂર્વ કર્મ દૂર કરવા, આ ભાવના વારંવાર
વિચારવાની છે.

અશ્રુચિ ભાવનાનું સ્વરૂપ.

રસામૃત્માંસમેદોસ્થિમજ્જશુક્રાંશ્વર્ચસાં ॥

અશ્રુર્ચાનાં પર્દં કાયઃ શુચિત્વં તસ્ય તત્કૃતઃ ॥ ૭૨ ॥

નવસ્રોતઃસ્તવદ્વિશ્વરસનિઃસ્પંદપિચ્છિલે ॥

દેહેવિ શાંતસંવલ્પો મહન્મોહવિજૃંભિતમ્ ॥ ૭૩ ॥

રસ, રૂધિર, માંસ, મેદા, હાડકાં, મજ્જા, વીર્ય, આંતરડાં અને
વિષ્ઠા પ્રમુખ અશ્રુચિના ઘર રૂપ આ ક્રયા છે. તેમાં પવિત્રપણું
ક્યાંથી હોય? જે દેહના નવ દ્વારોથી અતો દુર્ગંધિત રસ અને તેના
નીકળવાથી અરણ્યેવ દેહને વિષે પણ પવિત્રતાની કલ્પના કરવી કે
અભિમાન કંઈ તે મહાન્ મોહનું ચેદિત છે. આ પ્રમાણે વિચારો

કરી સ્ત્રી યા સ્વદેહ ઉપરથી મમત્વ ઝાંછી કરવો તે અશુચિભાવના. ૭૨, ૭૩.

વિવેચન:—વીર્ય અને રૂધિરથી પેદા થએલ, મળથી વૃદ્ધિ પામેલ અને ગર્ભમાં જરાયુથી ઢંકાયેલકાયા પવિત્ર કેમ રહી શકાય ? માતાએ ખાધેલા અનાજ પાણીમાંથી પેદા થએલ રસ, નાડી, વાટે પીઈ પીઈને વૃદ્ધિ પામેલ શરીરમાં કોણુ પવિત્રતા માને ? ધાતુ, અને મળાદિ દોષથી વ્યાપ્ત, કમિ, ગંડુપદ્મદિના સ્થાનરૂપ અને રોગ રૂપ સર્પ સમુદાયથી ભક્ષણ કરાતા આ શરીરને પવિત્ર કોણુ કહે ? સુસ્વાદિષ્ઠ, ઉત્તમ લોભનાદિ ખાધેલાં જેના સંગથી વિષારૂપ થઈ જાય છે, તે શરીર પવિત્ર કેમ હોય ? કસ્તુરી અને ચંદનાદિના સુગંધી વિલેપનો એ જેના ઉપર લગાડવાથી મળરૂપ થઈ જાય છે તે શરીરમાં પવિત્રતા શી ? સુગંધી તાંબુળાદિ ખાધાં હોય છતાં પ્રાતઃમાં ઉઠતાં સુખ જુગુપ્સનીય યા દુર્ગંધિત થાય છે, તે શરીર શું પવિત્ર કહેવાય ?

સ્વતઃ પવિત્ર યા સુગંધી, ગંધ, ધૂપ, પુષ્પ, સ્રગ, વસ્ત્રાદિ જે દેહના સંગંધથી દુર્ગંધિત અને અપવિત્ર (મલિન) થાય છે, તે કાયાને પવિત્ર માનવી એ કેટલું બધું શોચનીય છે ? મદિરાના ઘડાની માફક સેંકડો વાર આ કાયાને ધુવો, વિલેપન કરો કે અભ્યંગન કરો તોપણ પવિત્ર થવાની નથી. માટે આ અનિત્ય દેહથી જેટલી તપસ્યા, જ્ઞાન, ધ્યાન, અને પરોપકારાદિ જાની શકે તે કરી લેવું. એજ આ માનવ દેહનું સાર્થકપણું છે. આ અશુચિ ભાવના ભાવવાથી શરીર સંગંધી મદ, અભિમાન ગળી જાય છે અને દેહથી આત્માને જુદો બેવામાં આવે છે.

આશ્રવ ભાવનાનું સ્વરૂપ.

મનોવાકાયકર્માણિ યોગાઃ કર્મ શુભાશુભં ॥

યદાશ્રવંતિ જંતૂનામાશ્રવાસ્તેન કીર્તિતાઃ ॥ ૭૪ ॥

મેઝ્યાદિવાસિતં ચેતઃ કર્મ સૂતે શુભાત્મકમ્ ॥

કપાયવિપયાક્રાંતં વિતનોત્યશુભં પુનઃ ॥ ૭૫ ॥

શુભાર્જનાય નિમચ્યં શ્રુતજ્ઞાનાશ્રિતં વચઃ ॥

વિપરીતં પુનર્જ્ઞેયમશુભાર્જનહેતવે ॥ ૭૬ ॥

શરીરેણ સુગુપ્તેન શરીરી ચિનુતે શુભમ્ ॥

સતતારંભિણા જંતુઘાતકેનાશુભં પુનઃ ॥ ૭૭ ॥

કપાયવિષયાયોગાઃ પ્રમાદાવિરતી તથા ॥

મિથ્યાત્વમાત્તરૌદ્રે ચેત્યશુભં પ્રતિ હેતવઃ ॥ ૭૮ ॥

મન, વચન અને કાયાનો વ્યાપાર તે યોગો કહેવાય છે. તે યોગદ્વારા પ્રાણીઓમાં શુભાશુભ કર્મ આવે છે. માટે તે શુભાશુભ કર્મને આશ્રવ કહેલ છે, તેજ ક્રમે કરી બતાવે છે. મન જ્યારે મૈત્રી પ્રમોદાદિ ભાવના વડે વાસિત થાય છે ત્યારે શુભ કર્મ ઉત્પન્ન કરે છે અને ક્રોધાદિકપાય તથા ઈદ્રિયોના વિષયોથી જ્યારે આકાંત (વ્યાસ) થાય છે ત્યારે તે અશુભ કર્મ વધારે છે. શ્રુતજ્ઞાનાશ્રિત સત્ય વચન તે શુભ કર્મ ઉપાર્જના માટે થાય છે. શરીરને સારી રીતે અશુભ કાર્યોથી ગોપવી રાખી અને ધાર્મિક વ્યાપારોમાં પ્રવર્તીવવાથી આત્મા શુભ કર્મ ઐકઠાં કરે છે અને નિરંતર જંતુઓના ઘાતક અશુભ વ્યાપારો વડે અશુભ કર્મ ઐકઠાં થાય છે. તેમજ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, પાંચ ઈદ્રિયોના ત્રેવીશ વિષયો, મન, વચન, કાયાના યોગો-નિદ્રા આલસ્યાદિ પ્રમાદ, ક્રોધ પણ બાતનાં મત નિયમો ન હોવા, તેવી થોડી કે ઝાઝી અવિરતી, મિથ્યાત્વ, આર્ત-ધ્યાન, રૌદ્રધ્યાન, વિગેરે અશુભ કર્મો ઉત્પન્ન કરવાનાં કારણો છે. આ સર્વ કર્મ આવવાનાં કારણો છે. એમ વિચારી જેમ બને તેમ તેથી પાછા હટવું એ આશ્રવ ભાવના વિચારવાનું કે સમજવાનું રહસ્ય છે. ૭૪ થી ૭૮.

વિવેચનઃ—કર્મ પુદ્ગલો ગ્રહણ કરવાનો હેતુ તેને આશ્રવ કહે છે. તે કર્મો જ્ઞાનાવરણીયાદિ લેદથી આઠ પ્રકારનાં છે. જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદની, મોહની, આયુધ્ય, નામ, ગોત્ર, અંતરાય, કેવાં કારણો (હેતુઓ) મળવાથી ક્યાં કર્મો બંધાય છે તે ક્રમે બતાવવામાં આવે છે.

જ્ઞાનાવરણીય, અને દર્શનાવરણીય કર્મો, તે તે ગુણવાળા-ઓને, અને જ્ઞાન, દર્શનના હેતુભૂત કારણોમાં વિદ્ય કરવાથી, તેને ઝાળવવાથી, નિંદા કરવાથી, આશાતના કરવાથી, ઘાત કરવાથી કે મત્સર કરવાથી બંધાય છે.

દેવપૂજ, ગુરૂની સેવા, સુપાત્ર દાન, દામા, સરાગસંયમ, દેશવિરતિ, અકામ નિર્લશ, શૌચ, અને અજ્ઞાન તપ, આ સર્વ શાતાવેદનીય કર્મનાં કારણો છે.

- દુઃખ, શોક, વધ, સંતાપ, આકંદ, અને પરિવેદન, પોતાના સંબંધમાં કરવું, બીજાને કરવું અથવા સ્વપર ઉભયને કરવું તે અશાતા વેદનીય કર્મ બાંધવાનાં કારણો છે.

વીતરાગ, શ્રુત, સંઘ, ધર્મ અને સર્વ દેવોના સંબંધમાં અવ-ર્ણવાદ બોલવા, તીવ્ર મિથ્યા પરિણામ, સર્વજ્ઞ, સિદ્ધ, અને દેવોનો અપહાપ કરવો (નથી એમ કહેવું), ધાર્મિક ગુરૂઓને દૂષણ આપવું, ઉન્માર્ગથી પ્રરૂપણા કરવી, અનર્થનો આગ્રહ કરવો, અસંયતિનું પૂજન કરવું, પૂર્વાપર વિચાર કર્યો સિવાય કાર્ય કરવાપણું, અને શુદ્ધાદિકવું અપમાન કરવું આ સર્વ દર્શન મોહનીય કર્મનાં આશ્રવો છે.

કપાયના ઉદયથી આત્માના તીવ્ર પરિણામ તે આરિત્ર મોહનીય કર્મબંધનનાં કારણો છે.

કંકર્ષ ઉત્પન્ન થાય તેવી ચેષ્ટાઓ, ઉપહાસ (મસ્કરી), અસહનશીલતા, બહુપ્રહાપ, અને દીન વચન વિગેરે હાસ્ય મોહની કર્મનાં આશ્રવો છે.

ક્રિધ્વો, ખાપશીલતા, બીજાના સુખનો નાશ કરવાપણું, ખરા કાર્યોમાં બીજાને ઉત્સાહિત કરવા, વિગેરે અરતિ મોહનીય કર્મ આશ્રવો છે.

દેશાદિ દેખવામાં ઉત્સુકતા, ચિત્રો કાઢવાં, રમવું, ખેલવું અ બીજાનું મન સ્વાધીન કરી લેવું વિગેરે રતિ મોહનીયના આશ્રવો. ભયના પરિણામ, બીજાને ભય પમાડવો, ત્રાસ આપવો, નિર્દય પણું વિગેરે ભય મોહનીયનાં આશ્રવો છે.

પોતે શોક કરવો, બીજાને શોક કરાવવો, શોચ કરવો, રૂઢન કરવું વિગેરે શોક મોહનીય કર્મબંધનનાં કારણો છે.

અતુર્વિધ સંઘના અપવાદ બોલવા, બુઝુપ્સા કરવી, સદાચારની નિંદા કરવી વિગેરે બુઝુપ્સા મોહનીયનાં આશ્રવો છે.

ધર્મ્યા, વિષયમાં આસક્તિ, અસત્ય બોલવું, વકેતા, પરસ્ત્રી લાંબટતા, વિગેરે સ્ત્રીવેદ બંધનનાં કારણો છે.

પોતાની સ્ત્રીમાં સંતોષ, ઇર્ષ્યા ન કરવાપણું, કપાયની મંદતા, સરલતા, શીયળ પાળવું, ઇત્યાદિ પુરૂષવેદ બંધનનાં કારણો છે.

સ્ત્રી, પુરૂષ સંબંધી અનંગ સેવા, કપાય, તીવ્ર વિષયાલિલાય, સતી સ્ત્રીઓના શીયળ બંધન કરવાપણું, ઇત્યાદિ નપુંસકવેદ બંધનનાં આશ્રવો છે.

સાધુ પુરૂષોની નિંદા કરવી, ધર્મ કરવા તત્પર થએલાઓને વિશ્વ કરવું, મધુ, માંસ વિગેરેથી વિરમેલાઓ પાસે તેના ગુણોનું વર્ણન કરવું, વિરતિ યા અવિરતિઓને અંતરાય કરવી, સંસારાવસ્થાના ગુણો કહેવા, આરિત્રને દૂષિત કહેવું, શાંત થએલા કપાય નોકપાયની ઉદીરણા કરવી વિગેરે સામાન્યથી આરિત્ર મોહનીય કર્મ આવવાના આશ્રવો છે.

પંચેન્દ્રિય પ્રાણિનો વધ, ઘણો આરંભ, ઘણો પરિશ્રદ્ધ, નિર્દયતા, માંસનું લોજન, લાંબો કાળ વેર રાખવાપણું, રોદ્રધ્યાન, મિથ્યાત્વ, અનંતાનુબંધી કપાય, કૃષ્ણ, નીલ, કાપોતલેશ્યા, અસત્ય લાપણું, પરદ્રવ્યાપહરણું, વારંવાર મૈથુન સેવન, અને ઇન્દ્રિય પરાધીનતા વિગેરે નરક આયુષ્ય બંધનનાં કારણો છે.

ઉન્માર્ગનો ઉપદેશ, ધર્મમાર્ગનો નાશ, ચિત્તની મૂઢતા, આર્તધ્યાન, કરેલ પાપને છુપાવવું, કપટ, આરંભ પરિશ્રદ્ધ, અતિચારવાળું શીયળવ્રત, નીલ, કાપોતલેશ્યા, અને અપ્રત્યાખ્યાનાવરણી કપાય આ સર્વે તિર્યચ (જનાવર) નાં આયુષ્ય બંધન કારણ છે.

અદ્ય આરંભ, અદ્ય પરિશ્રદ્ધ, સ્વાભાવિક નમ્રતા, સરલતા, કાપોત, પીતલેશ્યા, ધર્મધ્યાનમાં પ્રીતિ, પ્રત્યાખ્યાનાવરણી કપાય, મધ્યમ પરિણામ, સંવિભાગ કરવાપણું, દેવ ગુરૂનું પૂજન, સમજનોને

માન આપવાપણું, પ્રિય આલાપ, સુખે બોધ કરી શકાય યા સમ-
જની શકાય તેવી બુદ્ધિ, અને લોક સમુદાયમાં મધ્યસ્થપણે રહેવું-
આ સર્વ મનુષ્ય આયુષ્ય બંધન કરવાનાં કારણો છે.

સરાગસયમ, દેશવિરતિ, અકામ નિર્જરા, ઉત્તમ મનુષ્યોની સો-
બત, ધર્મશ્રવણ, સુપાત્રદાન, તપ, શ્રદ્ધા, રત્નત્રયની વિરાધના મરણ
અવસરે પીત અને પદ્મ લેશ્યાના પરિણામ, બાળતપ, શુભ પરિણા-
મપૂર્વક અગ્નિ, પાણી આદિમાં મરણ, અને અન્યકૃત (અર્થ, કા-
રણ સમન્વ્યાવગર) સામાયિક વિગેરે દેવ આયુષ્ય બંધવાનાં કારણો છે.

મન, વચન, કાયાનું વક્રપણું, બીજાને ઠગવા, માયાપ્રયોગ,
મિથ્યાત્વ, પૈશુન્ય, અજ્ઞાતિતા, વસ્તુઓમાં સેજસેજ કરવું, જૂઠી
સાક્ષી ભરવી, અન્યના અંગોપાંગ કાપવાં, યત્રો, પિંજરાઓ વિગેરે
બનાવવાં, કુડાં તોલાં, માખાં બનાવવાં, અન્યની નિંદા, પોતાની
પ્રશંસા, હિંસા, અસત્ય, ચોરી, મેથુન, આરંભ, મહા પરિશ્રદ, કઠોર
અને અસહ્યતાવાળાં વચનો, વાચાલપણું, આકોશ, પરતા સૌભાગ્યનો
નાશ કરવો, કર્મણુક્રિયા, કુતુહલ, પરની હાંસી, વિડંબના કરવી,
વેશ્યા પ્રમુખ નીચ સ્ત્રીઓનું પોપણ, દાવાનળ આપવો, દેવાદિકના
બાનાથી વસ્તુ લઇ પોતે લોગવવી, તીવ્ર કપાય, ચેત્ય, ઉપાશ્રય,
આરામ, અને પ્રતિમાદિનો વિનાશ કરવો, અને અંગારા પાડવાદિકની
ક્રિયા, એ સર્વે અશુભ નામ કર્મબંધનનાં આશ્રવો (કારણો) છે.

અશુભ નામ કર્મનાં નિમિત્તોથી ઉલટી રીતે વર્તન કરવું, સંસા-
રથી ભય પામવો, પ્રમાદ ઓછો કરવો, સદ્ભાવ અર્પણ, ક્ષમાદિની
વૃદ્ધિ, ધર્મી પુરુષોનાં દર્શનથી સંબ્રમ, તેની સ્વાગતક્રિયા, આ શુભ
નામ કર્મબંધનનાં કારણો છે.

અરિહંત, સિદ્ધ, ગુરુ, સ્થવિર, બહુશ્રુત, ગચ્છ, દ્યુતસાન અને
તપસ્વીઓની ભક્તિ કરવી, આવશ્યક અને શીયળને વિષે અપ્રમાદ,
વિનીતપણું, જ્ઞાનાભ્યાસ, તપસ્યા, ત્યાગ, વારંવાર ધ્યાન, શાસનની
પ્રભાવના, સંધમાં શાંતિ કરવી, સાધુઓની પૈયાવચ્ચ, અપૂર્વ જ્ઞાન
ગ્રહણ, વિશુદ્ધ સમ્યક્ત્વ, આ વીશ સ્થાનકોનું મન, વચન, કાયાથી
સેવન કરવામાં આવવાથી તીર્થંકર નામ કર્મ બંધાય છે.

પરની નિંદા, અવજ્ઞા, ઉપહાસ, સદ્ગુણલોપન, સદ્અસદ્ દોષ-કથન, આત્મ પ્રશંસા, સદ્અસદ્ગુણકથન, સદ્દોષ આચ્છાદન, બલિઆદિનો ગર્વ, આ સર્વ નીચ ગોત્ર કર્મનાં કારણો છે.

નીચ ગોત્ર કર્મબંધનમાં કારણોથી વિપરિત વર્તન, ગર્વ રહિત મન, વચન, કાયાએ વિનય કરવો તે સર્વ ઉચ્ચ ગોત્ર કર્મબંધનનાં કારણો છે.

કોઈ દાન આપતો હોય તેના સંબંધમાં, કોઈ દાન લેતો હોય તેના સંબંધમાં, વીર્ય (શક્તિ) ફેરવવાના સંબંધમાં, ભોગ અને ઉપભોગના સંબંધમાં કારણસર કે વગર કારણે વિધિ કરવું, અંતરાય કરવો—તે અંતરાય કર્મબંધનનાં કારણો છે.

આ પ્રમાણે કારણો (નિમિત્તો) સમજી એ કર્મબંધનોથી મુક્ત થવાં માટે—વૈરાગ્ય પામવા માટે આ આશ્રવ ભાવનાને વારંવાર યાદ કરવી.

સંવર ભાવનાનું સ્વરૂપ.

સર્વેપામાશ્રવાણાં તુ નિરોધઃ સંવરઃ સ્મૃતઃ ॥

સ પુનર્ભિચતે દ્વેષા દ્રવ્યભાવવિભેદતઃ ॥ ૭૯ ॥

યઃ કર્મપુદ્ગલાદાનચ્છેદઃ સ દ્રવ્યસંવરઃ ॥

ભવહેતુક્રિયાત્યાગઃ સ પુનર્ભાવસંવરઃ ॥ ૮૦ ॥

મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કપાય અને યોગાદિથી આવતા સર્વ આશ્રવોનો નિરોધ કરવો તેને સંવર કહેવા છે. તે સંવર દ્રવ્ય અને ભાવ એવા વિભાગોથી બે પ્રકારનો છે. જે કર્મ પુદ્ગલોનું આશ્રવ દ્વારે વડે કરી ગ્રહણ કરવાનું બંધ કરવું, તે દ્રવ્ય સંવર અને ભવના હેતુભૂત આત્મ વ્યાપારરૂપ ક્રિયાનો ત્યાગ કરવો તે ભાવ સંવર કહેવાય છે. ૭૯, ૮૦.

આશ્રવ રોકવાનો ઉપદેશ અને ઉપાય.

યેન યેન જીપાયેન રુદ્ધયેતે યો ય આશ્રવઃ ॥

તસ્ય તસ્ય નિરોધાય સ સ યોજ્યો મનીષિભિઃ ॥ ૮૧ ॥

- ક્ષમયા મૃદુભાવેન ઋજુત્વેનાપ્યનીહયા ॥
 ક્રોધં માનં તથા માયાં લોભં રૂઢ્યાદ્યથાક્રમમ્ ॥ ૮૨ ॥
 • અસંયમકૃતોત્સેકાન્ વિપયાન્ વિપસંનિમાન્ ॥
 નિરાકુર્યાદસ્વંદેન સંયમેન મહામતિઃ ॥ ૮૩ ॥
 તિમૃભિર્ગુપ્તિભિર્યોગાન્ પ્રમાદં ચાપ્રમાદતઃ ॥
 સાવચ્ચયોગહાનેનાવિરતિં ચાપિ સાધયેત્ ॥ ૮૪ ॥
 સદર્શનેન મિથ્યાત્વં શુભર્થયેષણ ચેતસઃ ॥
 વિજયેતાર્ત્તરોદ્રે ચ સંવરાર્થે કૃતોદ્યમઃ ॥ ૮૫ ॥

જે જે ઉપાયે કરી જે જે આશ્રય શેકાય તેના તેના નિરોધને માટે તે તે ઉપાયો વિદ્યાનોએ લાગુ પાડવા. સંવર માટે ઉદયમ કરનાર મનુષ્યોએ ક્ષમા, કોમળતા, સરલતા, અને અનિચ્છા (સંતોષ) વડે અનુકંમે ક્રોધ, માન, માયા, તથા લોભને શેકવો. અસંયમે કરી (ઇદ્રિયોની સ્વચ્છંદ પ્રવૃત્તિએ કરી) વૃદ્ધિ પમાડતા વિષ સરખા વિષયોને પુદ્ધિમાને અખંડ સંયમવડે (જીતેન્દ્રિયપણે) કરી ફર કરવા. મનશુષ્કિ, વચનશુષ્કિ અને કાયશુષ્કિ વડે મન, વચન, કાયાના યોગોને અપ્રમાદથી પ્રમાદને અને સાવચ (સપાપ-સદોષ) યોગોને ત્યાગ કરવે કરી વિરતિને પણ સાધવી (સ્વાધીન કરવી). તેમજ સમ્યક્ત્વ વડે મિથ્યાત્વનો અને શુભ વિચારોમાં મનને સ્થિરતા કરાવવે કરી આર્ત તથા શેદ્રઘ્યાનનો વિજય કરવો. ૮૧ થી ૮૫.

સંવર ભાવના.

વિવેચનઃ—જેમ રાજમાર્ગ ઉપર અનેક દારોવાળું ખુલ્લું ઘર હોય તો બારણાના માર્ગથી તેમાં ધૂળ ભરાય છે, તેમ આ સંસાર રૂપ રાજરસ્તામાં રાગદ્વેષરૂપ ખુલ્લાં દારોએ કર્મરૂપ ધૂળ ભરાય છે. પણ જે દારો બંધ કરવામાં આવ્યાં હોય તો કર્મ રૂપ ધૂળ ભરાવાનો સંભવ નથી. અથવા જેમ સરોવરમાં પાણી આવવાના રસ્તાઓ ખુલ્લા હોવાથી તે દ્વારા પાણી અંદર આવે છે, અને તે દારો બંધ કરવાથી પાણી આવતું અટકે છે. તેમ અહાર પાપસ્થાનકરૂપ દારોથી

પાપરૂપ પાણી આ જીવ સંસારમાં આવે છે, અને તે પાપસ્થાન-
કોને બંધ કરવાથી પાપ આવતું અટકે છે. અથવા વહાણમાં છિદ્ર
હોવાથી છિદ્રદ્વારે પાણી અંદર પેસે છે, પણ છિદ્ર બંધ કરવાથી
પાણી આવતું અટકે છે, તેમ યોગાદિ આશ્રવદ્વારો બંધ કરવાથી
સંવરવાળા જીવમાં કર્મ દ્રવ્યનો પ્રવેશ થતો નથી. સંવરે કરી
આશ્રવદ્વારોનો રોધ કરવો. આ સંવર ક્ષમાદિ લેહથી અનેક પ્રકારનો
છે જે પૂર્વે કહેવાયો છે. તથાપિ સંક્ષેપમાં એજ કહેવાતું છે કે
મિથ્યાત્વના અનુદયથી મિથ્યાત્વ સંવર, દેશથી વિરતિ સંવર, સર્વથા
વિરતિ કરતાં સર્વવિરતિ સંવર, અપ્રમત સંયતિને પ્રમાદ સંવર,
પ્રશાંત મોહ તથા ક્ષીણમોહ ગુણઠાણે કપાય સંવર, અને અયોગી
કેવલી (ચૌદમે ગુણઠાણે) પરિપૂર્ણ યોગ સંવર. આ પ્રમાણે આ-
શ્રવના નિરોધરૂપ સંવર કહેા. આ સંવર સર્વ ભાવનામાં શિશોમણિ
તુલ્ય છે. માટે આ ભાવનાનું વારંવાર મનનપૂર્વક રટણ કરવું, જેથી
કર્મબંધ રોકવાનાં કારણોમાં પ્રબળ જગૃતિ થતાં સંવરની પ્રાપ્તિ થાય.
આ પ્રમાણે પ્રયત્ન કરી આશ્રવને રોકવાથી સંવર એટલે
આવતાં કર્મો બંધ થાય છે. તે સંવર ભાવના કહેવાય છે.

નિર્જરા ભાવનાનું સ્વરૂપ.

સંસારવીજમૂતાનાં કર્મણાં જરણાદિહ ॥
નિર્જરા સા સ્મૃતા દ્વેષા સકામા કામવર્જિતા ॥ ૮૬ ॥
જ્ઞેયા સકામા યમિનામકામા ત્વન્યદેહિનાં ॥
કર્મણાં ફલવત્પાકો યદુપાયાત્સ્વતોઽપિ ચ ॥ ૮૭ ॥
સદોપમપિ દીપ્તેન સુવર્ણ વદ્ધિના યથા ॥
તપોઽગ્નિના તપ્યમાનસ્તથા જીવો વિશુદ્ધયતિ ॥ ૮૮ ॥
અનશનમૌનોદર્યં વૃત્તેઃ સંક્ષેપણં તથા ॥
રસત્યાગસ્તનુલ્લેશો લીનતેતિ વહિસ્તપઃ ॥ ૮૯ ॥
પ્રાયશ્ચિત્તં વૈયાવૃત્ત્યં સ્વાધ્યાયો વિનયોઽપિ ચ ॥
વ્યુત્સર્ગોઽથ શુભં ધ્યાનં પોદેત્યાભ્યંતરં તપઃ ॥ ૯૦ ॥

દર્પિતમાને તપોવદ્ધૌ વાદ્યે વામ્યંતરેપિ ચ ॥ ૧

યમી જરતિ કર્માણિ દુર્જરાણ્યપિ તત્ત્વજ્ઞાત્ ॥ ૨? ॥

સંસારનાં બીજભૂત (કારણભૂત) કર્મોનું આત્મપ્રદેશોથી ઝરવું થતું હોવાથી તેને સિદ્ધાંતમાં નિર્જરા કહી છે. તે બે પ્રકારની છે. સકામનિર્જરા અને અકામનિર્જરા. [આ ક્રિયાથી મારાં કર્મોનો ક્ષય થાઓ. આવા આવા અભિલાષથી ઉપયોગપૂર્વક પ્રદેશે રસને અનુભવી કર્મપુદ્ગલોનું પરિણાટન કરવું તે સકામ નિર્જરા, અને કર્મ-મુક્ત થવાની ઇચ્છા સિવાય (ટાઢ, તાપ, ભુખતરસાદિથી) આત્મપ્રદેશે રસ અનુભવી કર્મ પુદ્ગલોનું નિર્જરવું તે અકામનિર્જરા]. આ સકામ નિર્જરા સાધુઓને હોય છે અને એકેન્દ્રિયાદિ બીજાં પ્રાણિઓને અકામ નિર્જરા હોય છે. કેમકે ફલની માફક કર્મોનો પાક પણ બે પ્રકારે થાય છે. એક સ્વાભાવથી અને બીજો ઉપાયથી. (જેમ ફલને ઘાસ પ્રમુખની ગરમીમાં નાખવાથી પાકી જાય છે અને વૃક્ષ ઉપર પણ પાકે) તેમ કર્મો પણ એક તો સ્વાભાવિક કાળે કરી નિર્જર છે ત્યારે બીજાં ઉદ્દીરણા પ્રમુખ ઉપાયોએ કરી નિર્જરાય છે. માટે કર્મોનો પાક બે પ્રકારે કહેવામાં આવ્યો છે. એક સકામ અને બીજો અકામ). દૃષ્ટાંતપૂર્વક સકામ નિર્જરાનો હેતુ અતાવે છે કે, જેમ મેલવાળું સોનું હોય પણ દેહીપ્રમાન અગ્નિમાં નાખવાથી તે વડે શુદ્ધ થાય છે, તેમ જીવ પણ અશાતા વેદનીયાદિ કર્મોએ કરી દોષમુક્ત છે, છતાં તપસ્યા રૂપ પ્રબળ અગ્નિવડે કરી શુદ્ધ થાય છે, કેમકે તપસ્યા નિર્જરાનું કારણ છે. તે તપ બાહ્ય અને અભ્યંતર એમ બે પ્રકારનો છે. બાહ્ય તપ, અનશન, ઉનોદંડી, વૃત્તિસંક્ષેપ, રસત્યાગ, શરીરકલેશ અને સંલીનતા એમ છ પ્રકારનો છે અને અભ્યંતર તપ, પ્રાયશ્ચીત, વેચાવચ્ચ, સ્વાધ્યાય, વિનય, કપાયત્યાગ અને શુભ ધ્યાન એમ છ પ્રકારનો છે. આ બાહ્ય અને અભ્યંતર તપરૂપ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થયે છતે સંયમવાન મુનિઓ દુઃખે દૂર કરી શકાય તેવાં પણ કર્મોને તત્કાળ બાળી ભસ્મસાત્ કરે છે. ૮૬ થી ૯૧.

વિવેચન:—જેમ ઉપાયથી સર્વ દ્વારો બંધ કર્યે, નવીન પાણી-
થી સરોવર ભરાતું નથી, તેમ સંવરવડે આશ્રવનો નિરોધ કર્યાથી
નવીન કર્મદ્રવ્યવડે આ જીવ પુરાતો નથી. જેમ પૂર્વે એકદું થયેલું
સરોવરનું પાણી સૂર્યનાં તીવ્ર તપથી સૂકાઈ જાય છે, તેમ પૂર્વનાં
બાંધેલ સર્વ કર્મો તપસ્યાથી શોષાઈને ક્ષય થાય છે. નિર્જરા માટે
બાહ્ય તપથી અભ્યંતર તપ શ્રેષ્ઠ છે અને અભ્યંતર તપમાં પણ
ધ્યાન છે તે મુગટ તુલ્ય છે, કેમકે ધ્યાનવાળા મુનિઓ, ઘણા કા-
ળનાં એકઠાં કરેલાં, ઘણાં અને પ્રણામ કર્મોને પણ એક ક્ષણ માત્રમાં
નિર્જરી નાંખે છે. જેમ વૃદ્ધિ પામેલ અજીર્ણાદિ દોષ લાંઘણ કરવા-
થી શોષાઈ જાય છે, તેમ તપસ્યાથી પૂર્વ સંચિત કર્મો ક્ષય થાય
છે. જેમ અચંડ પવનથી હજીયેલ વાદળનો સમૂહ વીખરાઈ જાય છે
તેમ તપસ્યાથી કર્મો છૂટી જાય છે. આ બે પ્રકારના તપ વડે નિ-
ર્જરા કરતાં સર્વ કર્મના ક્ષયથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે સંસાર
સમુદ્ર પાર ઉતરવા સેતુ (પાળ યા પુલ) તુલ્ય અને મમત્વ ના-
શના કારણરૂપ આ નિર્જરા ભાવનાને વારંવાર યાદ કરવી અને તે
પ્રમાણે વર્તન કરવું.

ધર્મ સુઆખ્યાતતા ભાવના.

સ્વાખ્યાતઃ સ્વલુ ધર્મોઽયં ભગવદ્ભિર્જિનોત્તમૈઃ ॥

યં સમાલંબમાનો હિ ન મજ્જેદ્ ભવસાગરે ॥ ૧૨ ॥

સંયમઃ સૂતૃતં શૌચં વ્રહ્માર્કિચનતા તપઃ ॥

શાંતિર્માર્દવમૃજુતા મુક્તિશ્ચ દશથા સ તુ ॥ ૧૩ ॥

ભગવાન્ કેવળ જ્ઞાની તીર્થકરોએ વિધિ પ્રતિષેધ રૂપ આ
ધર્મ ઘણીજ સરસ રીતે પૂર્વાપર વિરોધ રહિત કહ્યો છે કે જે
ધર્મનું દુર્ગતિમાં પડવાના ભયથી અવલંબન કરનાર માણસ સંસાર-
સાગરમાં ઘુડતો નથી તે ધર્મ સંયમ (પ્રાણિની દયા) સત્ય, શોચ
(અદત્તાદાન પરિહાર,) બ્રહ્મચર્ય, અકિંચનતા (શરીર તથા ધર્મો-
પકરણાદિને વિષે પણ નિર્મમતા,) તપ, ક્ષમા, નમ્રતા, સરલતા

અને નિર્લોભતા (બાહ્યાભ્યંતર વસ્તુ વિષે તૃષ્ણા વિરહ) રૂપદશ પ્રકારનો છે. ૯૨-૯૩.

ધર્મનું માહાત્મ્ય.

ધર્મપ્રભાવતઃ કલ્પદ્રુમાદ્યા દદર્શીપ્સિતમ્ ॥
 મોચરોપિ ન તે યત્સ્યુરધર્માધિષ્ટિતાત્મનામ્ ॥ ૯૪ ॥
 અપારે વ્યસનાંભોધૌ પતંતં પાતિ દેહિનમ્ ॥
 સદા સવિધવર્ત્યકો વંધુર્ધર્મોઽતિવત્સલઃ ॥ ૯૫ ॥
 આપ્લાવયતિ નાંભોધિરાશ્વાસયતિ ચાંદુદઃ ॥
 યન્મહીં સ પ્રભાવોયં ધ્રુવં ધર્મસ્ય કેવલઃ ॥ ૯૬ ॥
 ન જ્વલત્યનલસ્તિર્યગ્ યદૂર્ધ્વં વાતિ નાનિલઃ ॥
 અર્ચિત્યમહિમા તત્ર ધર્મ એવ નિવંધનમ્ ॥ ૯૭ ॥
 નિરાલંબા નિરાધારા વિશ્વાધારા વસુંધરા ॥
 યચ્ચાવતિષ્ઠતે તત્ર ધર્માદન્યન્ન કારણમ્ ॥ ૯૮ ॥
 સૂર્યાચંદ્રમસાવેતૌ વિશ્વોપકૃતિહેતવે ॥
 ઉદયેતે જગત્પાસ્મિન્ નૂનં ધર્મસ્ય શાસનાત્ ॥ ૯૯ ॥
 અવંધૂનામસૌ વંધુરસર્ણનામસૌ સર્ણા ॥
 અનાથાનામસૌ નાથો ધર્મો વિશ્વૈકવત્સલઃ ॥ ૧૦૦ ॥
 રક્ષોપશ્ચરગવ્યાગ્રવ્યાલાનલગરાદયઃ ॥
 નાપકર્તુમલં તેષાં યૈર્ધર્મઃ શરણં શ્રિતઃ ॥ ૧૦૧ ॥
 ધર્મો નરકકાતાલપાતાદવતિ દોહિનઃ ॥
 ધર્મો નિરુપમં યચ્છત્પિ સર્વજનૈભવમ્ ॥ ૧૦૨ ॥

ધર્મના પ્રભાવથી કલ્પવૃક્ષ, કામધેનુ, ચિંતામણ્યાદિ મન ઇચ્છિત ક્ષણ આપે છે અને તેજ કલ્પવૃક્ષાદિ અધર્મિષ્ઠ મનુષ્યોને દૃષ્ટિગોચર થણુ થતાં નથી. મહાન્ દુઃખરૂપ સમુદ્રમાં પડતાં પ્રાણિઓને નિરંતર પાસે રહેવાવાળો અને બાંધુ સમાન અતિ વત્સલ એક ધર્મ

રક્ષણ કરે છે. સમુદ્ર પૃથ્વીને ભીંજીવી દેતો નથી અને વરસાદ પૃથ્વીને તૃપ્ત કરે છે. આ પ્રભાવ નિશ્ચે કેવળ ધર્મનોજ છે. અગ્નિ તિસ્થિ રીતે બળતો નથી અને પવન ઉર્ધ્વવહન થતો નથી. આ અચિંત્ય મહિમાનું કારણ ધર્મજ છે. વિશ્વના આધારભૂત પૃથ્વી આલંબન અને આધાર વિના રહી શકે છે. ત્યાં ધર્મ સિવાય બીજું કોઈ કારણ નથી. આ સૂર્ય અને ચંદ્રમા વિશ્વના ઉપકારાર્થે આ જગત્માં ઉદય પામે છે. નિશ્ચે તે ધર્મની આજ્ઞાથી ઉદય પામે છે. આ ધર્મ જેને બાંધવ ન હોય તેનો બાંધવ છે, મિત્ર ન હોય તેનો મિત્ર છે, અનાથનો નાથ છે અને સર્વનું હિત કરનાર છે. જેઓએ ધર્મનું શરણ લીધું છે તેઓને, રાક્ષસ, યક્ષ, સર્પ, બ્યાઘ્ર, બ્યાલ, અગ્નિ અને વિવાહિ દુઃખ આપવાને કે બુઝું કરવાને સમર્થ થતાં નથી. ધર્મ નરક અને પાતાળમાં પડતા પ્રાણિઓનું રક્ષણ કરે છે અને ઉપમારહિત સર્વજ્ઞપણાના વૈભવને પણ ધર્મજ આપે છે. ૯૪ થી ૧૦૨.

કલિસ્થકરવૈશાલસ્થાનકસ્થનરાકૃતિમ્ ॥

દ્રવ્યૈઃ પૂર્ણં સ્મરેલ્લોકં સ્થિત્યુત્પત્તિવ્યયાત્મકઃ ॥ ૧૦૩ ॥

લોકો જગન્નયાકીર્ણો ભુવઃ સપ્તાન્ન વેષ્ટિતાઃ ॥

ઘનાંભોધિમહાવાતતત્તુવાર્તૈર્મહાવલૈઃ ॥ ૧૦૪ ॥

વેત્રાસનસમોઽધસ્તાન્મચ્યતો શ્વેતરીનિમઃ ॥

અગ્રે મુરુજસંકાશો લોકઃ સ્યાદેવમાકૃતિઃ ॥ ૧૦૫ ॥

નિષ્પાદિતો ન કેનાપિ ન ધૃતઃ કેનચિન્ન સઃ ॥

સ્વયં સિદ્ધો નિરાધારો ગગને કિંત્વવસ્થિતઃ ॥ ૧૦૬ ॥

કેડ ઉપર બેઠે હાથ રાખી અને પગ પહોળા કરી ઉભેલા પુરુષની આકૃતિ સરળા સ્થિતિ ઉત્પત્તિ તથા વ્યય ધર્મવાળાં છ દ્રવ્યોથી પૂર્ણ આ ચૌદ રાજ્ય પ્રમાણ લોકને ચિંતવવો. તે લોક ઉર્ધ્વ, અધો અને તિરછોં એમ ત્રણ જગત્થી બ્યાસ છે. અધો લોકમાં રહેલી નરકની સાત પૃથ્વીઓ મહા બળવાન ઘનોદધિ (નિવિડ જામેલ પાણીથી) ઘન વા (નિવિડ જામેલ વાયુથી) અને પાતાળા વાયુથી નીચે વિંટળાયેલી છે. આ ચૌદ રાજ્ય લોક અધો ભાગમાં

વેત્રાસનને આકારે (નીચે વિસ્તારવાળો અને ઉપર ઉપર સંકોચ પામતા આકારવાળો) છે. મધ્ય ભાગમાં ઝાઝર સરખા આકારનો છે અને ઉપરના ભાગમાં મુરજ (ઉપર તથા નીચે સંકોચવાળો અને વિસ્તારવાળો મુરજ) ના આકારવાળો છે. આ પ્રમાણે ચોદ રાત્રી લોકની આકૃતિ છે. આ લોકને કોઈએ જનાંયે નથી તેમ તેને કોઈએ પકડી રાખ્યો નથી. પણ સ્વયં સિદ્ધ અને નિરાધાર આકાશમાં રહેલો છે. આ પ્રમાણે વિચાર કરી લોકસ્વરૂપનું ચિંતન કરી ભવબ્રમણથી વિરક્તતા મેળવવી તે લોકસ્વરૂપ વિચારવાનું પ્રયોજન છે. લોકસ્વરૂપ ભાવના સમાપ્ત થઈ. ૧૦૩ થી ૧૦૬.

સમ્યક્ત્વ દુર્લભત્વ ભાવના.

અકામનિર્જરાસ્વાત્પુણ્યાન્તોઃ પ્રજાયતે ॥

સ્થાવરત્વાન્નસત્ત્વં વા તિર્યક્ત્વં વા કથંચન ॥ ૧૦૭ ॥

માનુષ્યમાર્યદેશશ્ચ જાતિઃ સર્વાક્ષપાટ્વમ્ ॥

આયુશ્ચ પ્રાપ્યતે તત્ર કથંચિત્કર્મલાઘવાત્ ॥ ૧૦૮ ॥

પ્રાપ્તેષુ પુણ્યતઃ શ્રદ્ધા કથકશ્રવણેષ્વાપિ ॥

તત્રવનિશ્ચયરૂપં તદ્ બોધિરત્નં મુદુર્લભમ્ ॥ ૧૦૯ ॥

ભાવનાભિરવિશ્રાંતમિતિ ભાવિતમાનસઃ ॥

નિર્મમઃ સર્વભાવેષુ સમત્વમર્લભતે ॥ ૧૧૦ ॥

અકામ નિર્જરારૂપ પુણ્યથી કોઈ પણ પ્રકારે જન્મીને (નિ-
જોદથી) સ્થાવરપણું, નસપણું અને તિર્યચપણું પ્રાપ્ત થાય છે, અને
તેનાથી પણ વિશેષ કર્મલાઘવતા થતા મનુષ્ય જન્મ, આર્ય દેશ,
ઉત્તમ જાતિ, સર્વદીપ્તિપદ્ધતા (પરિપૂર્ણતા) અને લાંબુ આયુષ્ય
પ્રાપ્ત થાય છે. તેમજ વિશેષ પુણ્યોદયથી ધર્મ શ્રવણ કરવાનો અ-
ભિલાષ, ધર્મકથન કરનાર શુદ્ધ અને ધર્મનું શ્રવણ એ સર્વ મળ્યે છતે
પણ તત્ત્વ નિશ્ચયરૂપ બોધિરત્ન (સમ્યક્ત્વ) પામવું એ વિશેષ દુ-
ર્લભ છે. આ પ્રમાણે વિચાર કરી સમ્યક્ત્વમાં દૃઢ થવું તે બોધિદુ-
ર્લભ ભાવના છે. આ બાર ભાવનાઓવડે મનને નિરંતર વાસિત-

લાવિત-કરતાં સર્વ પદાર્થોને વિષે મમત્વ રહિત થઈ પ્રાણિઓ સ-
મભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે સમ સુખાર્થીઓએ આ બાર ભાવનાથી
અહોનિશ અંતઃકરણને વાસિત કરવું જોઈએ. ૧૦૭ થી ૧૧૦.

સમભાવનું ફળ.

વિપયેભ્યો વિરક્તાનાં સામ્યવાસિતચેતસામ્ ॥

ઉપશામ્યેત્કપાયાગ્રિવોંધિદીપઃ સમુન્નિપેત્ ॥ ૧૧૧ ॥

વિષયોથી વિરક્ત પામેલા અને સમભાવથી વાસિત ચિત્તવાળા
મનુષ્યોનો કપાય અગ્નિ ઉપશમી જાય છે અને સમ્યક્ત્વ દીપક
પ્રગ્લીપ થાય છે. ૧૧૧.

સમત્વ આબ્યા પછી શું કરવું ?

સમત્વમવંલંબ્યાથ ધ્યાનં યોગે સમાશ્રયેત્ ॥

વિના સમત્વમારબ્ધે ધ્યાને સ્વાત્મા વિહંબ્યતે ॥ ૧૧૨ ॥

સમત્વનું અવલંબન કરીને યોગીઓએ ધ્યાનનો આશ્રય કરવો
(ધ્યાન ધરવું). સમભાવ સિવાય ધ્યાનનો પ્રારંભ કરવામાં આવે તો
ધ્યાનમાં પ્રવેશ ન થતાં, આત્મા વિહંબના પામે છે. ૧૧૨.

મોક્ષઃ કર્મક્ષયાદેવ સ ચાત્મજ્ઞાનતો ભવેત્ ॥

ધ્યાનસાધ્યં મતં તત્ત્વ તદ્ધ્યાનં હિતમાત્મનઃ ॥ ૧૧૩ ॥

કર્મક્ષયથીજ મોક્ષ થાય છે, તે કર્મક્ષય આત્મજ્ઞાનથી થાય છે,
તે આત્મજ્ઞાન ધ્યાનથી સાધ્ય થાય છે, માટે તે ધ્યાનજ આત્માને
હિતકારી માનેલું છે. ૧૧૩.

ન સામ્યેન વિના ધ્યાનં ન ધ્યાનેન વિના ચ તત્ ॥

નિષ્કર્મ્યં જાયતે તસ્માદ્ દ્વયમન્યોઽન્યકારણમ્ ॥ ૧૧૪ ॥

સામ્યતા સિવાય ધ્યાન હોતું નથી અને ધ્યાન સિવાય નિષ્કર્મ
(મજબુત) સામ્યતા આવતી નથી. માટે તે બેઉ આપસમાં (અન્યો-
અન્ય) હેતુરૂપ છે. ૧૧૪.

ધ્યાનનું સ્વરૂપ.

મુદ્ધર્તાત્પરનઃસ્થૈર્યં ધ્યાનં છદ્મસ્થયોગિનામ્ ॥

ધર્મ્યં શુભં ચ તદ્ દ્વેષા યોગરોધસ્ત્વયોગિનામ્ ॥ ૧૧૫ ॥

એક આલંબનમાં અંતર્મુદ્ધર્ત પર્યંત મનની સ્થિરતા તે છદ્મસ્થ યોગીઓનું ધ્યાન કહેવાય છે. તે ધર્મધ્યાન અને શુદ્ધ ધ્યાન એમ બે પ્રકારનું છે. અને યોગના નિરોધરૂપ ધ્યાન અયોગિઓને (ચૈદ્દમા શુભ ઠાણાવાળાને) હોય છે. ૧૧૫.

મુદ્ધર્તાત્પરસ્થિતા યદ્વા ધ્યાનાંતરં ભવેત્ ॥

વદ્ધર્થસંક્રમે તુ સ્યાદીર્ઘાપિ ધ્યાનસન્તતિઃ ॥ ૧૧૬ ॥

એક મુદ્ધર્ત ધ્યાનમાં જવા પછી ધ્યાન સંબંધી ચિંતા હોય, અથવા આલંબનના ભેદથી બીજું ધ્યાનાંતર હોય (પણ એક મુદ્ધર્ત સિવાય એકજ આલંબનમાં વધારે વખત ધ્યાતા રહી શકતો નથી). એમ ઘણા અર્થમાં પ્રવેશ કરવાથી એટલે અંતર્મુદ્ધર્ત રહી વળી ત્રીજું આલંબન લીધું એવી રીતે લાંબા વખત સુધી પણ ધ્યાનની સંતતિ હોય છે. ૧૧૬.

ધ્યાનની વૃદ્ધિ કરવા માટે ધ્યાનમાં ભાવનાઓ કરવી તે ખતાવે છે.

મૈત્રીપ્રમોદકારુણ્યમાધ્યસ્થાનિ નિયોજયેત્ ॥

ધર્મધ્યાનમુપસ્કર્તુ તદ્ધિ તસ્ય રસાયનમ્ ॥ ૧૧૭ ॥

ત્રુટેલા ધ્યાનને ફરી ધ્યાનાંતરની સાથે જોડવા માટે મૈત્રી, પ્ર-
મોદ, કંરૂણા અને માધ્યસ્થતા આ ચાર ભાવનાઓ આત્માની સાથે
પ્રયોજવી, કેમકે આ ભાવનાઓ ધ્યાનને રસાયણની માફક પુષ્ટિ આ-
પનારી છે. ૧૧૭.

મૈત્ર્યાદિ ભાવનાનું સ્વરૂપ.

મા કાર્પીલ્કોઽપિ પાપાનિ મા ચ મૂલ્કોપિ દુઃસ્વિતઃ ॥

મુચ્યતાં જગદપ્યેષા મતિર્મૈત્રી નિગદ્યતે ॥ ૧૧૮ ॥

અપાસ્તાશેપદોષાણાં વસ્તુતત્ત્વાલોકિનામ્ ॥

ગુણેષુ પક્ષપાતો યઃ સ પ્રમોદઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૧૧૯ ॥

દોષેષ્વાર્ત્તેષુ ભીતેષુ યાચમાનેષુ જીવિતમ્ ॥

પ્રતીકારપરા બુદ્ધિઃ કારુણ્યમભિર્ધાયતે ॥ ૧૨૦ ॥

ક્રૂરકર્મસુ નિઃશંકં દેવતાગુરુનિદિષુ ॥

આત્મશંસિષુ યોપેક્ષા તન્માધ્યસ્થમુદીરિતમ્ ॥ ૧૨૧ ॥

આત્માનં ભાવયન્નાભિર્ભાવનાભિર્મહામતિઃ ॥

ત્રુટિતામપિ સંયત્તે વિશુદ્ધધ્યાનસંતતિમ્ ॥ ૧૨૨ ॥ •

કોઈ પણ જીવો પાપ ન કરે, કોઈ પણ દુઃખ ન ધાઓ અને આ જગતના સર્વ જીવો પણ કર્મથી મુક્ત થાઓ આ પ્રકારની ભાવનાબુદ્ધિ તે મેત્રી કહેવાય છે. જીવહિંસાદિ સમગ્ર દોષોને દૂર કરનારા અને યથાસ્થિત વસ્તુતત્ત્વને જોવાવાળા મહા પુરૂષોના શમ, દમ, ઔચિત્ય, ગાંભિર્ય, ધૈર્યત્વાદિ ગુણોને વિષે ગુણપણોને જે પક્ષપાત (તેમના વિનય વંદન સ્તુતિ, શ્રદ્ધા અને વૈયાવૃત્ત્યાદિ કરવા રૂપ પક્ષપાત) તેને પ્રમોદ કહેલ છે. દીન-દયાયાત્ર આર્ત-તૃષ્ણા-રૂપ અગ્નિ વડે કરી બળતા વિવિધ દુઃખથી પીડાયેલા, વૈરીથી દબાયેલા, રોગથી પીડાયેલા અથવા મૃત્યુના મુખમાં સપડાયેલા માટેજ પ્રાણુત્રાણુ માટે યાચના કરતા જીવોને તે તે દુઃખોમાંથી મુક્ત કરવા માટે હિતોપદેશ તથા દેશકાલની અપેક્ષાએ અન્ન, પાન, આશ્રય, વસ્ત્ર, લેપભાદિ વડે કરી મદદ કરવી તે કરૂણા કહેવાય છે. ગમ્યાગમ્ય ભક્ત્યાભક્ત્ય, કર્તવ્યકર્તવ્ય્યાદિ, વિવેક વિનાના અને તેથી કૂર કર્મ કરવાવાળા, નિઃશંકપણે દેવશુદ્ધી નિંદા કરનારા અને સદોષ છતાં પણ પોતાની પ્રશંસા કરવાવાળા આવા જીવો ધર્મ દેશનાને અયોગ્ય જણાતાં તેઓની ઉપેક્ષા કરવી, તેને માધ્યસ્થ ભાવના કહે છે.

આ ભાવનાઓ વડે પોતાના આત્માને ભાવિત કરતાં-વાસિત કરતાં-મહાબુદ્ધિમાન જીવો ત્રુટેલી વિશુદ્ધ ધ્યાનની સંતતિને પાછી સજીવન કરે છે-સાધી આપે છે. ૧૧૮-૧૨૨.

ધ્યાન કેવા સ્થળોમાં રહી કરવું તે.

તીર્થં વા સ્વસ્યતહેતું યત્તદ્વા ધ્યાનસિદ્ધયે ॥

કૃતાસનજયો યોગી વિવિક્તં સ્થાનમાશ્રયેત્ ॥ ૧૨૩ ॥

આસનનો જય કરવાવાળા યોગીએ ધ્યાનની સિદ્ધિ માટે તીર્થ-
કરોના જન્મ, દિક્ષા, કેવળ અને નિર્વાણ ભૂમિકામાં જવું જોઈએ.
તેના અભાવે સ્વસ્થતાના હેતુભૂત શ્રી, પશુ, ધંડકાદિ રહિત કોઈ-
પણ સારા એકાંત સ્થળનો આશ્રય કરવો. ૧૨૩.

આસનોનાં નામ.

પર્યંકવીરવજ્રાઞ્જભદ્રદણ્ડાસનાનિ ચ ॥

ઉત્કટિકા ગોદોહિકા કાયોત્સર્ગસ્તયાસનમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

પર્યંકાસન, વીરાસન, વજ્રાસન, પદ્માસન, ભદ્રાસન, દંડાસન,
ઉત્કટિકાસન, ગોદોહિકાસન, અને કાયોત્સર્ગાસન, વિગેરે આસનો
કહેલાં છે. ૧૨૪.

આસનોનું સ્વરૂપ પર્યંકાસન.

સ્વાઙ્ગ્યયોરધોભાગે પાદોપરિ કૃતે સતિ ॥

પર્યંકો નાભિગોચાનદક્ષિણોત્તરપાણિકઃ ॥ ૧૨૫ ॥

એક જંઘાના નીચલા ભાગે પગના ઉપર મૂક્યે છતે અને
જમણે તથા ડાબે હાથ જાને નાભિ પાસે ઉંચા ઉત્તર-દક્ષિણ રાખ-
વાથી પર્યંકાસન થાય છે. મહાવીર દેવને નિર્વાણ અવસરે આ આસન
હતું. જાનુ અને હાથને પ્રસારીને સુવું તેને પાતંજલી પર્યંકાસન
કહે છે. ૧૨૫.

વીરાસન.

વામોઘ્રિર્દક્ષિણોરુર્ધ્વં વામોરૂપરિ દક્ષિણઃ ॥

ક્રિયતે યત્ર તદ્વીરોચિતં વીરાસનં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૨૬ ॥

ડાબો પગ જમણા સાથળ ઉપર અને ડાબા સાથળ ઉપર જમણો પગ જે આસનમાં કરાય છે, તે વીર પુરૂષોને ઉચિત વીરાસન કહેલું છે. ૧૨૬.

વજ્રાસન.

પૃષ્ઠે વજ્રાકૃતીભૂતદોભ્યાં વીરાસને સતિ ॥

શૃંગીયાત્યાદયોર્યત્રાંગુષ્ઠો વજ્રાસનં તુ તન્ ॥ ૧૨૭ ॥

પૂર્વે બતાવેલ રીત પ્રમાણે વીરાસન કર્યા પછી વજ્રની આકૃતિ માફક પાછળ બેઠે હાથ રાખી તે હાથ વડે બેઠે પગના અંગુઠા પકડવા (અર્થાત્ પીઠ પછાડી હાથ કરી વીરાસન ઉપર રહેલા ડાબા પગના અંગુઠાને ડાબા હાથથી અને જમણા પગના અંગુઠાને જમણા હાથથી પકડવા) તેને વજ્રાસન કહે છે. ૧૨૭.

કેટલાએક તેને વેતાલાસન કહે છે (મત્તાંતરથી ખીલ રીતે વીરાસન બતાવે છે.)

સિંહાસનાધિરૂઢસ્યાસનાવનયને સતિ ॥

તથૈવાવસ્થિતિર્યા તામન્યે વીરાસનં વિદુઃ ॥ ૧૨૮ ॥

સિંહાસન ઉપર બેઠેલા અને પગ નીચા ઝુકેલા હોય, ત્યારે પાછળથી આસન કાઢી લીધા પછી તે માણસ જેવી રીતે રહી શકે તેવી રીતે રહેવું તેને કાયકલેશ પ્રકરણમાં સિદ્ધાંતિઓ વીરાસન કહે છે. ૧૨૮.

પાતંજલી તો ઉભા રહીને એક પગ ભોંય ઉપર સ્થાપન કરી રાખવો અને એક પગ ઉંચો વાંઠે વાળી રાખવો તેને વીરાસન કહે છે.

પદ્માસન.

જંઘાયા મધ્યભાગે તુ સંશ્રેષ્ઠો યત્ર જંઘયા ॥

પદ્માસનમિતિ પ્રોક્તં તદાસનવિચક્ષર્ણઃ ॥ ૧૨૯ ॥

એક જંઘાના મધ્ય ભાગમાં તેની સાથે ખીલ જંઘાનો મેળાપ કરી રાખવો તેને આસન જલ્પપુરૂષો પદ્માસન કહે છે. ૧૨૯.

ભદ્રાસન.

સંપુટીકૃત્ય મુખાગ્રે તલપાદૌ તથોપરિ ॥

પાણિકચ્છપિકાં કુર્યાત્ યત્ર ભદ્રાસનં તુ તત્ ॥ ૧૩૦ ॥

પગનાં બે તળિયાં એકઠાં કરી લિંગ આગળ રાખી તેના ઉપર બેસી બેઉ હાથનાં આંગળાં આપસમાં ભરાવી ત્યાં પગ ઉપર રાખવાં તેને ભદ્રાસન કહે છે. ૧૩૦.

દંડાસન.

શ્ચિષ્ટાંગુલી શ્ચિષ્ટગુલ્ફૌ ભૂશ્ચિષ્ટોરૂ પ્રસારયેત્ ॥

યત્રોપવિષ્ય પાદૌ તદંડાસનમુદીરિતમ્ ॥ ૧૩૧ ॥

બેસીને આંગલીઓ, શુદ્ધ અને સાથળ એ ત્રણે જમીનની સાથે અડકે તેવી રીતે પગ પ્રસારવા-લાંબા કરવા-તેને દંડાસન કહેછું છે. ૧૩૧.

ઉત્કટિક તથા ગોદોહિક આસન.

પુતપાર્ણિસમાયોગે પ્રાહુરુત્કટિકાસનમ્ ॥

પાર્ણિભ્યાં તુ ભુવસ્ત્યાગે તત્ત્યાદ્ ગોદોદિકાસનમ્ ॥ ૧૩૨ ॥

ટેડની નીચેના ઢગરાઓ (કુલાઓ) ને પાનીની સાથે નીચે જમીન ઉપર અડકાડવા તેને ઉત્કટિકાસન કહે છે (તે આસનમાં મહાવીર દેવને કેવલજ્ઞાન થયું હતું) અને પગની પાનીઓ જમીન સાથે ન અડકે તેવી રીતે ગાય દોવાને આકારે બેસવું તેને ગોદોહિકાસન કહે છે. ૧૩૨.

કાયોત્સર્ગાસન.

પ્રાલંબિતમુજદ્વન્દ્વમૂર્ધ્વસ્યસ્યાસિતસ્ય વા ॥

સ્થાનં કાયાનપેક્ષં યત્ કાયોત્સર્ગઃ સકીર્તિતઃ ॥ ૧૩૩ ॥

બન્ને ભુજાઓને નીચી લકટતી રાખી, ઉભાં અથવા બેઠાં કાયાની અપેક્ષા રાખ્યા વગર રહેવું તેને કાયોત્સર્ગ આસન કહે છે. ૧૩૩.

આ આસનો તો એક દિગ્માત્ર બતાવ્યાં છે પણ ખીજાં અનેક આસનો છે છતાં:-

જાયતે येन येनेह विहितेन स्थिरं मनः ॥

तत्तदेव विधातव्यमासनं ध्यानसाधनम् ॥ ૧૩૪ ॥

જે જે આસન કરવે કરી મન સ્થિર થાય, ધ્યાનના સાધનભૂત તે તે આસનોજ કરવાં. આંહી અમુક આસનજ કરવું જોઈએ તેવો કંઈ આગ્રહ નથી. સુખપૂર્વક લાંબો કાળ ચિત્ત સમાધિમાં બેસી શકાય તે આસન કરવા લાયક છે. આ સર્વ આસનોમાંથી તેવું પોતાને ચોગ્ય કોઈ પણ આસન કરવું. ૧૩૪.

सुखासनसमासीनः मुश्लिष्ठाघरप्लवः ॥

नासाग्रन्यस्तद्वृद्धો दंतैर्दंतानसंस्पृશन् ॥ ૧૩૫ ॥

प्रसन्नवदनः पूर्वाभिमुखो वायुदङ्मुखः ॥

अप्रमत्तः सुसंस्थानो ध्याता ध्यानोद्यतो भवेत् ॥ ૧૩૬ ॥

લાંબા વખત સુધી સુખે બેસી શકાય તેવા આસને બેસી પવન બંધાર ન જાય તેવી રીતે મજબુતાઈથી બન્ને હોઠો બંધ કરી નાસિકાના અગ્ર ભાગ ઉપર બન્ને દૃષ્ટિ સ્થાપન કરી, ઉપરના ઢાંતોની સાથે નિચેના ઢાંતોનો સ્પર્શ ન થાય તેવી રીતે ઢાંતોને રાખી, (ઢાંતની સાથે ઢાંત લાગવાથી મન સ્થિર થતું નથી) રજો, તમો-શુભ્રરહિત બ્રૂકુટીના વિક્ષેપો વિનાનું પ્રસન્ન મુખ કરી, પૂર્વ સન્મુખ યા ઉત્તર સન્મુખ બેસી (અથવા જીનેશ્વરની પ્રતિમા સન્મુખ બેસી) આપ્રમત્ત અને શરીરને સરલ (સિધ્ધુ) યા મેરુદંડને અલ્લક રાખી ધ્યાતાએ ધ્યાન કરવા માટે ઉદ્યમવાન થવું. ૧૩૫-૧૩૬.

इति आचार्य श्री हेमचंद्रविरचिते योगशास्त्रे मुनिश्री केशर-
विजयगणिकृत वाल्मवयोधे चतुर्थः प्रकाशः

ૐ

॥ અથ પંચમઃ પ્રકાશઃ પ્રારમ્ભ્યતે ॥

પ્રાણાયામ.

યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એમ યોગનાં આઠ અંગો છે. તેમાં ચોથું અંગ પ્રાણાયામ છે. પતંજલિ પ્રમુખ યોગાચાર્યોએ મોક્ષ સાધન માટે પ્રાણાયામને ઉપયોગી ગણી સ્વીકાર્યો છે. પણ ખરી રીતે પ્રાણાયામ મોક્ષના સાધનરૂપ ધ્યાનમાં ઉપયોગી નથી, છતાં પણ શરીર નિરોગતા અને કાળજ્ઞાનાદિમાં ઉપયોગી છે, એમ ધારી અમે પણ પ્રાણાયામનું સ્વરૂપ આંહી આપીએ છીએ.

પ્રાણાયામસ્તતઃ કૌશિત્ત આશ્રિતો ધ્યાનસિદ્ધયે ॥

શક્યો નૈતરથા કર્તુ મનઃપવનનિર્જયઃ ॥ ૧ ॥

આસન જ્ય કયાં અનંતર કોઈ પતંજલિ પ્રમુખે ધ્યાન સિદ્ધિ માટે પ્રાણાયામનો આશ્રય લીધો છે. કેમકે પ્રાણાયામ કયાં સિવાય મન અને પવનનો જ્ય સર્ધ શકતો નથી. ૧.

પ્રાણાયામથી પવનનો જ્ય થાય પણ મનનો જ્ય
કેમ થાય તેનો ઉત્તર આપે છે.

મનો યત્ર મરુત્તત્ર મરુદ્યત્ર મનસ્તતઃ ॥

અતસ્તુલ્પક્રિયાવેતૌ સંવીતૌ ક્ષીરનીરવત્ ॥ ૨ ॥

મન જે ઠેકાણે છે, તે ઠેકાણે પવન છે. અને જ્યાં પવન છે ત્યાં મન છે. આ કારણથી સરખી ક્રિયાવાળાં મન અને પવન :દુધ ને પાણીની માફક એકઠાં મળેલાં રહે છે. ૨.

વિવેચનઃ—મન અને પવનની ક્રિયા તથા સ્થાન એકસરખું છે. શરીરના કોઈ પણ ભાગ ઉપર મનને રોક્યો તો તે ઠેકાણે અવશ્ય પવનનો ખટકારો થતો જણાયો. મનને કોઈ પણ ભાગ ઉપર

રોકવું એટલે ઉપયોગ રાખી તે તે ભાગે ઉપર જોયા કરવું. આમ કરવાથી ખીજા કોઈ પણ વિચાર સંબંધી મનની ક્રિયા બંધ પડશે, અને જે ઠેકાણે રોકવામાં આવ્યું છે તે ઠેકાણે ઉપયોગની જાગૃતિ હોવાથી વિચાર નહિ કરે, પણ ઉપયોગની જાગૃતિ સુધી ભાંજ રોકાઈ રહેશે અને પવન પણ ભાંજ ખટક ખટક એવા શબ્દ કરતો કે કોઈ ખીજ પણ રીતે ભાંજ છે એમ અનુભવશે. ૨.

મન પવનનું તુલ્ય ક્રિયાપણું બતાવે છે.

एकस्मिन्नाशेऽन्यस्य स्यान्नाशो वृत्तौ च वर्तनम् ॥

ध्वस्तयोरिन्द्रियमतिध्वंसान्मोक्षश्च जायते ॥ ૩ ॥

મન, પવન, બેમાંથી એકનો નાશ થયે ખીજનો નાશ થાય છે, અને બેઉમાંથી એક હોય તો ખીજે પણ બન્યો રહે છે. બેઉનો નાશ થવાથી ઇન્દ્રિય અને બુદ્ધિના વ્યાપારનો નાશ થાય છે. અને ઇન્દ્રિયની પ્રવૃત્તિ તથા મનના વિચારો બંધ થવાથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.

વિવેચન.—મન અને પવનનો નાશ શરીરમાંથી જીવ જવા પછી થઈ જાય છે. ભારે ઇન્દ્રિય તથા વિચારની પ્રવૃત્તિ પણ બંધ થાય છે. તે આંહી ગ્રહણ કરવાની નથી, અને તેથી મોક્ષ થતું નથી. પણ આત્મ ઉપયોગની પૂર્ણ જાગૃતિ હોય ભારે મન અને પવનની પ્રવૃત્તિ બંધ થાય છે; તે પ્રવૃત્તિ બંધ થતાં ઇન્દ્રિયના વ્યાપારો અને બુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ બંધ થાય છે, તે આંહી ગ્રહણ કરવાની છે અને તેથીજ મોક્ષ મળે છે. ૩.

પ્રાણાયામ.

પ્રાણાયામનું લક્ષણ અને તેના લેહો.

प्राणायामो गतिच्छेदः श्वासप्रश्वासयोर्मतः ॥

रेचकः पूरकश्चैव कुंभकश्चेति स त्रिधा ॥ ૪ ॥

શ્વાસ ઉચ્છ્વાસની ગતિનો નિરોધ કરવો, તેને પ્રાણાયામ કહે છે. તે પ્રાણાયામ રેચક, પૂરક અને કુંભક એમ ત્રણ પ્રકારનો છે. ૪.

વિવેચન:—નાસિકાદિના છિદ્રાથી બહાર નીકળતા વાયુને શ્વાસ કહે છે. બહારથી અંદર પ્રવેશ કરતા વાયુને નિશ્વાસ કહે છે. તે બેઉ પ્રકારના વાયુની ગતિને રોકવી તેને પ્રાણાયામ કહે છે. તે પ્રાણાયામનો અભ્યાસ આ પ્રમાણે કરવાનો છે કે પ્રથમ જે નાસિકાના છિદ્રમાંથી પવન વહેતો હોય તેના બીજા છિદ્રને અંશુકાથી દબાવી ચોળ ઝાંકાર ગણાય તેટલા વખત સુધી ચાલતા પવનવાળા નાસિકાના છિદ્રથી પવનને ખેંચવો. ચોસઠ ઝાંકાર ગણાય તેટલો વખત નાભિ આગળ રોકી રાખવો અને બત્રીશ ઝાંકાર ગણાય તેટલા વખતે જે નાસિકાનાં છિદ્રથી પવન પૂર્યો છે તેની બીજા બાજુના છિદ્રથી હળવે હળવે પવન બહાર કાઢવો. પવન બહાર કાઢતી વખતે બીજા નસકોરું અંશુકાથી દબાવી રાખવું. પછી જે નસકોરાથી રેચક કર્યો હોય તેજ નસકોરાથી પૂરક કરી, પૂર્વે કહેલ વખત પ્રમાણે કુંભક કરી, બીજા નસકોરાથી રેચક કરવો—એ એક પ્રાણાયામ થયો.

આ સામાન્ય પ્રાણાયામ છે. સામાન્ય પ્રાણાયામે પ્રથમ અભ્યાસ કરી, પછી બત્રીશ ઝાંકાર જેટલા વખતે વાયુ પુરવો, એકસો અઠ્ઠાવીસ ઝાંકાર પ્રમાણે રોકવો અને ચોસઠ ઝાંકારે રેચન કરવો. એ વિશેષ પ્રાણાયામ છે. આ પ્રમાણે અભ્યાસ કરી પવનનો જય કરવો. હળવે હળવે સુક્તિપૂર્વક પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરવાથી સારો ફાયદો થાય છે. પણ સુક્તિ સિવાય અવિધિથી પ્રાણાયામ કરતાં હિષ્ટ (હેઝકી), શ્વાસ, ખાંસી અને મસ્તક તથા કાનની વેદના વિગેરે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. માટે જેમ સિંહ, વ્યાઘ્ર અને હાથી વિગેરે પ્રાણીઓ હળવે હળવે સુદ્ધિથી વશ થાય છે તેમ વાયુને વશ કરવો. તેમ ન કરવામાં આવે તો જેમ સિંહાદિ વશ કરનારનેજ મારી નાખે છે, તેમ પ્રાણાયામ કરનારને રોગાદિ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે સાવચેતી રાખી હળવે હળવે પૂરક કરવો, હળવે હળવે વાયુને રોકવો (કુંભક કરવો) અને હળવે હળવે રેચન કરવો (શરીરથી બહાર કાઢવો). ૪

બીજા આચાર્યના મતે પ્રાણાયામના સાત ભેદો કહે છે.

પ્રત્યાહારસ્તથા શાંત ઉત્તરચાધરસ્તથા ॥

અભિર્મેદૈશ્વતુર્મિસ્તુ સપ્તધા કીર્ત્યતે પરૈઃ ॥ ૬ ॥

પ્રત્યાહાર, શાંત, ઉત્તર અને અધર આ ચાર ભેદો સહિત (પૂર્વના ત્રણ સાથે મેળવતાં) સાત પ્રકારનો પ્રાણાયામ છે, એમ કેટલાકે આચાર્ય કહે છે. ૫.

એ સાતનાં અનુક્રમે લક્ષણો બતાવે છે.

યત્કોષ્ઠાદતિયત્નેન નાસાગ્રહાપુરાનનૈઃ ॥

ઘ્રિહિઃ પ્રક્ષેપણં વાયોઃ સ રેચક ઇતિ સ્મૃતઃ ॥ ૬ ॥

ઠોઠામાંથી ઘણા પ્રયત્નપૂર્વક-નાસિકા, ગ્રહારંધ્ર અને મુખે કરી વાયુને બહાર ઠાઠવો તેને રેચક પ્રાણાયામ કહ્યો છે. ૬.

સમાકૃપ્ય યદાપાનાત્ પૂરણં સ તુ પૂરકઃ ॥

નાભિપદ્મે સ્થિરીકૃત્ય રોધનં સ તુ કુંભકઃ ॥ ૭ ॥

બહારથી પવનને ખેંચીને અપાન (શુદ્ધાદાર) પર્યંત ઠોઠામાં પૂરવો તે પૂરક અને નાભિકમળમાં સ્થિર કરીને તેને રોકવો-તે કુંભક કહેવાય છે. ૭.

સ્થાનાત્સ્થાનાંતરોત્કર્ષઃ પ્રત્યાહારઃ પ્રકોત્તિતઃ ॥

તાલુનાસાનનદ્વારૈર્નિરોધઃ શાંત ઉચ્યતે ॥ ૮ ॥

એક સ્થાનથી બીજા સ્થાનમાં વાયુને ખેંચી જવો તેને પ્રત્યાહાર કહ્યો છે અને તાળવું, નાસિકા તથા મુખના દ્વારોથી વાયુનો નિરોધ કરવો તેને શાંત કહે છે. ૮.

વિવેચનઃ—નાભિથી વાયુને ખેંચી હૃદયમાં લઈ જવો, હૃદયથી નાભિમાં લઈ જવો વિગેરે એક ઠેકાણેથી બીજા ઠેકાણે લઈ જવો તે પ્રત્યાહાર પ્રાણાયામ. શાંત અને કુંભકમાં ફેર એટલો જણાય છે કે કુંભકમાં, નાભિકમળમાં પવનને રોકવામાં આવે છે અને શાંતમાં તેવો નિયમ નથી પણ નિકળવાનાં દ્વારોથી રોકવો તેવો સામાન્ય નિયમ છે. ૮.

આપીયોર્ધ્વં યદુત્કૃષ્ય હૃદયાદિષુ ધારણમ્ ॥

ઉત્તરઃ સ સમાખ્યાતો વિપરીતસ્તતોઽધરઃ ॥ ૯ ॥

બહારના વાયુને પીને ઉંચે એથી હૃદયાદિકને વિષે ધારી રાખવો તે ઉત્તર પ્રાણાયામ અને તેથી અવળી રીતે એટલે નાસિ આદિ નિચા પ્રદેશમાં ધારી રાખવો તે અધર પ્રાણાયામ. ૯.

વિવેચન:—આંહી એ શંકા થાય છે કે રેચકાદિમાં પ્રાણાયામ કેવી રીતે સંભવે કેમકે પ્રાણાયામનો અર્થ એવો થાય છે કે શ્વાસ પ્રશ્વાસની ગતિનો નિરોધ કરવો તે, તે રેચકાદિમાં બની શકતો નથી. તેનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે કે રેચક કયાં પછી પ્રાણને નાસિ-કાના દ્વાર આગળ બહારજ રોકવો. અંદર આકર્ષવો નહિ તેમ મૂકવાનો તો છેજ નહિ. એટલે તે શ્વાસ પ્રશ્વાસની ગતિ વિચ્છેદરૂપ પ્રાણાયામ કહી શકાય. તેમજ પૂરકમાં બહારના વાયુને હળવે હળવે આકર્ષીને કોઠામાં રોકવો. ત્યાંથી રેચવો નહિ અને પૂરવો પણ નહિ એટલે ત્યાં ગતિવિચ્છેદરૂપ પ્રાણાયામ થયો. એવી રીતે સર્વ પ્રાણાયામમાં શ્વાસ પ્રશ્વાસની ગતિને રોકવાનું બની શકે છે. ૯.

પ્રાણાયામનું ફળ.

રેચનાદુદરવ્યાધિઃ કફસ્ય ચ પરિક્ષયઃ ॥

પુષ્ટિઃ પૂરકયોગેન વ્યાધિગ્રાતશ્ચ જાયતે ॥ ૧૦ ॥

રેચક પ્રાણાયામથી ઉદર (પેટ) ની વ્યાધિ અને કફનો નાશ થાય છે અને પૂરક પ્રાણાયામના યોગે શરીરને પુષ્ટિ મળે છે, તથા વ્યાધિ (રોગ) ની શાંતિ થાય છે.

વિકસત્પાશુ હૃત્પદ્મં ગ્રંથિરંતર્વિભિચતે ॥

વલસ્યૈર્પવિવૃદ્ધિશ્ચ કુંભનાદ્ ભવતિ સ્ફુટમ્ ॥ ૧૧ ॥

હૃદયકમળ તત્કાળ વિકસવર થાય છે, અંદરની ગાંઠ ભેદાય છે, શરીરમાં બળની વૃદ્ધિ થાય છે અને વાયુ સ્થિર રહી શકે છે. કુંભક કરવાથી ઉપર પ્રમાણે પ્રગટ રીતે બની શકે છે. ૧૧.

પ્રત્યાહારાદ્ વલં કાંતિર્દોષશાંતિશ્ચ શાંતિતઃ ॥

ઉત્તરાધરસેવાતઃ સ્થિરતા કુંભકસ્ય તુ ॥ ૧૨ ॥

પ્રત્યાહાર નામના પ્રાણાયામથી શરીરમાં બળ અને કાંતિ આવે છે, શાંત નામના પ્રાણાયામથી વાતપિત્ત અને કફ અથવા ત્રિદોષ (સન્નિપાત) ની શાંતિ થાય છે અને ઉત્તર તથા અધર પ્રાણાયામની સેવાથી કુંભકની સ્થિરતા થાય છે. ૧૨.

અત્યાર સુધીનું વિવેચન પ્રાણ વાયુને માટે આબું છે, આ પ્રાણાયામથી એકલા પ્રાણ વાયુનો જય થાય છે તેમ નથી, પણ પાંચે જાતના વાયુનો જય થાય છે તેજ જતાવે છે.

વાયુનાં સ્થાનાદિ અને તેનો જય કરવાનો ઉપાય.

પ્રાણમપાનસમાનાવુદાનં વ્યાનમેવ ચ ॥

પ્રાણાયામૈર્જયેત્ સ્થાનવર્ણક્રિયાર્થર્વાજિવિત્ ॥ ૧૩ ॥

પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન આ પાંચ વાયુનો તે વાયુનાં સ્થાન, વર્ણ, ક્રિયા, અર્થ અને બીજને જાણનાર યોગિએ પ્રાણાયામે કરી જય કરવો. ૧૩.

વિવેચનઃ—શ્વાસ, નિશ્વાસાદિ ઘણા વ્યાપાર કરે તે પ્રાણવાયુ ૧, મૂત્ર, પુરિષ (વિષ્ણ) અને ગર્ભાદિકને શરીરની બહાર લાવે તે અપાનવાયુ ૨, અનાજ અને પાણી આદિ પદાર્થોની પરિપકવતાથી ઉત્પન્ન થતા રસોને યથાયોગ્ય સ્થાનકે પહોંચાડે તે સમાન વાયુ ૩, રસાદિને ઉચ્ચે લઈ જનાર તે ઉદાન વાયુ ૪, અને સઘળા શરીરને વ્યાપીને રહે તે વ્યાન વાયુ ૫. આ પાંચે વાયુનાં સ્થાન, વર્ણ, ક્રિયા, અર્થ અને બીજ અનુક્રમે જતાવવામાં આવશે. ૧૩.

પ્રાણ વાયુના સ્થાનાદિક કહે છે.

પ્રાણો નાસાગ્રહ્નાભિપાદાંગુષ્ઠાંતગોઃ કરિત્ ॥

ગમામપ્રયોગેણ તજ્જયોઃ ધારણેન ચ ॥ ૧૪ ॥

પ્રાણવાયુ નાસિકાના અગ્ર ભાગ ઉપર, હૃદયમાં, નાસિકામાં અને પગના અંગુઠા પર્યંત પ્રસરેલો છે. તેનો વર્ણ લીલો, નવાં ઉગેલાં

તૃણના જેવો છે અને ગમાગમના પ્રયોગે કરીને તથા ધારણા વડે કરીને તેનો જય કરવો. ૧૪.

વિવેચન:—ગમ એટલે રેચક્રક્રિયા, આગમ એટલે પૂરક ક્રિયા, અને ધારણા એટલે કુંભકની ક્રિયા—એ ત્રણ કર્મ કરી એક પ્રાણાયામ થાય. આ પ્રાણાયામ ક્રિયાએ કરી પ્રાણવાયુનો જય કરવો, અર્થાત્ જે જે ઠેકાણે જે જે વાયુનું સ્થાન બતાવ્યું છે તે તે ઠેકાણે રેચક, પૂરક અને કુંભક રીતે તે વાયુનો જય કરવો. આંહી નાસિકાનો અગ્ર ભાગ, હૃદય, નાભિ અને અંગુઠા પર્યંત એ સર્વ સ્થાનો બતાવ્યાં. હીલો રંગ એ વર્ણ જણાવ્યો અને રેચક, પૂરક, કુંભક, રૂપ ગમાગમ પ્રયોગ તે ક્રિયા બતાવી. પૂર્વે જણાવેલ પાંચમાંથી આંહી ત્રણ બતાવ્યાં અને બાકી રહેલા અર્થ ને બીજા એ બે પાંચ વાયુના સ્થાનાદિ ત્રણ બતાવ્યા પછી જણાવવામાં આવશે.

એજ ગમાગમ પ્રયોગ અને ધારણા બતાવે છે.

નાસાદિસ્થાનયોગેન પૂરણાદ્રેચનાન્મુહુઃ ॥

ગમાગમપ્રયોગઃ સ્યાત્ ધારણં કુંભનાત્પુનઃ ॥ ૧૫ ॥

નાસિકાદિ સ્થાને કરી વારંવાર વાયુને પૂરવે કરી અને રેચન કરવે કરી ગમાગમ પ્રયોગ થાય છે અને તે વાયુને તે તે ઠેકાણે રેચવાથી (કુંભક કરવાથી) ધારણા નામનો પ્રયોગ થાય છે. ૧૫.

અપાન વાયુનાં સ્થાનાદિ બતાવે છે.

અપાનઃ કૃષ્ણરુમન્યાપૃષ્ઠપૃષ્ઠાંતપાર્ષ્ણિગઃ ॥

જેયઃ સ્વસ્થાનયોગેન રેચનાત્પૂરણાન્મુહુઃ ॥ ૧૬ ॥

અપાન વાયુનો વર્ણ કાળો છે. કંઠની પાછલી નાડિ, પુઠ, ગુદા અને પહાનીમાં તેનું સ્થાન છે. તે સ્થાનમાં વારંવાર રેચક પૂરક કરવેકરી અપાન વાયુનો જય કરવો. ૧૬.

ગતિ આગતિનો પ્રયોગ કેવી રીતે કરવો તે બતાવે છે. ૨૫૧

સમાન વાયુનાં સ્થાનાદિ.

શુક્રઃ સમાનો હૃન્નાભિસર્વસંધિષ્વસ્થિતઃ ॥

જેયઃ સ્વસ્થાનયોગેનાસકુદ્રેચનપરણાત્ ॥ ૧૭ ॥

સમાન વાયુનો વર્ણુ ઘોળો છે. હૃદય, નાભિ અને સર્વ સાંધા-
ઓને વિષે તેનું રહેવાનું સ્થાન છે. તે સ્થાને વારંવાર રેચક પૂરક,
(કુંભક) કરવેકરી તેનો જય કરવો. ૧૭.

ઉદાન વાયુનાં સ્થાનાદિ.

રક્તો હૃત્કંઠતાલુધ્રૂમધ્યમૂર્ધ્નિ ચ સંસ્થિતઃ ॥

ઉદાનો વશ્પતાં નેયો ગત્યાગતિનિયોગતઃ ॥ ૧૮ ॥

ઉદાન વાયુનો રંગ લાલ છે. હૃદય, કંઠ, તાળુ (દશમદ્વાર)
ભૂકુશીના મધ્ય ભાગમાં અને મસ્તકમાં તેનું સ્થાન છે (તે રહે છે).
ગતિ ને આગતિના પ્રયોગથી તેને વશ કરવો. ૧૮.

ગતિ આગતિનો પ્રયોગ કેવી રીતે કરવો તે બતાવે છે.

નાસાકર્પણયોગેન સ્થાપયેત્તં હૃદાદિષુ ॥

ચલાદુત્કૃષ્યમાણં ચ રુઢ્વા રુઢ્વા વશં નયેત્ ॥ ૧૯ ॥

નાસિકાએ બહારથી વાયુને એથી તેને હૃદયાદિકમાં સ્થાપન
કરવો. જોરથી તે વાયુ બીજે ઠેકાણે ચાલ્યો જતો હોય તો તેને
વારંવાર રોકી રોકીને વશ કરવો. ૧૯.

વિવેચનઃ—આ ઉપાય દરેક વાયુ છૂતવા માટે લાગુ પાડવાનો
છે. જ્યાં જ્યાં વાયુને રહેવાનાં સ્થાનો બતાવવામાં આવ્યાં છે, ત્યાં
ત્યાં પહેલો પૂરક કરી (એટલે બહારથી નાસિકાદ્વારા વાયુને અંદર
એથી) તે તે સ્થાને રોકી રાખવો; એટલે એથી કે મૂકવો એ
બેઉ ક્રિયા બંધ કરવી. તેમ યતાં તે વાયુ તે તે ઠેકાણે અમુક વખત
સુધી સ્થિર રહેશે. કદાચ જોર કરી તે વાયુ બીજે ઠેકાણે ચાલ્યો
જાય તો તે તે સ્થળે વારંવાર રોકી રોકીને (એટલે કુંભક કરીને)
ઠેટલોક વખત રાખીને પાછો રેચક કરી દેવો (નાસિકાના એક છિદ્ર-

દ્વારા હળવે હળવે બહાર કાઢી નાંખવો). પાછો તેજ છિદ્રથી અંદર ખેંચી કુંભક કરવો-આ પ્રકારે તે તે વાયુનો જય કરવો યા પોતાને સ્વાધીન કરવો. ૧૯.

ઔપાન વાયુનાં સ્થાનાદિ બતાવે છે.

सर्वत्ववृत्तिको व्यानः शक्रकर्मकसन्निभः ॥

जेतव्यः कुम्भकाभ्यासात्संकोचप्रसृतिक्रमात् ॥ २० ॥

ઔપાન વાયુનો વર્ણુ ઇંદ્રધનુખ્યના સરખો (વિવિધ રંગી) છે. આમલીના સર્વ ભાગોમાં તેનું સ્થાન છે. સંકોચ અને પ્રસૂતિ (પૂરક અને રેચક)ના ક્રમે કુંભકના અભ્યાસથી તેનો જય કરવો. ૨૦.

પાંચે વાયુનાં ધ્યાતવ્ય બીજો બતાવે છે.

प्राणापानसमोदानव्यानेष्वेषु च वायुषु ॥

यं पं वै रौं लौं बीजानि ध्यातव्यानि यथाक्रमम् ॥ २१ ॥

પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને ઔપાન એ પાંચ વાયુને વિષે અનુક્રમે 'યે', 'પે', 'વૈ', 'રૌ', 'લૌ' આ પાંચ બીજોનું ધ્યાન કરવું. ૨૧.

વિવેચનઃ—પ્રાણાદિ વાયુનાં જે સ્થાનો બતાવવામાં આવ્યાં છે, તે તે સ્થાને પ્રાણાદિ વાયુનો જય કરવા માટે પૂરક, કુંભક અને રેચક કરતી વખતે પ્રાણાદિ વાયુના 'યે' આદિ બીજોનું ધ્યાન કરવું. અર્થાત્ પ્રાણ વાયુનો જય કરતી વખતે 'યે', અપાનના જય વખતે 'પે', સમાનના જય વખતે 'વૈ', ઉદાનના જય વખતે 'રૌ' અને ઔપાનના જય વખતે 'લૌ'નું ધ્યાન કરવું. ધ્યાન કરવું એટલે તે 'યે' આદિ અક્ષરની આકૃતિ કદપી તેનો જાપ પૂરક, કુંભક અને રેચક કરતી વખતે કરવો. ૨૧—(પ્રાણાદિ વાયુના જય કરવાનું અર્થ-પ્રયોજન શું છે તે પાંચમો લેહ બતાવે છે.)

વાયુ જય કરવાથી થતા ફાયદા.

प्रावर्त्य जातरस्याग्नेर्दोषः .

॥

लाघवं च शरीरस्य प्राणः .

॥ २२ ॥

પ્રાણવાયુને જીવવાથી (વશ કરવાથી) જઠરાગ્નિની પ્રબળતા થાય, દીર્ઘશ્વાસ ચાલે (દમ ન ચઢે), વાયુનો જય થાય (બાદી મટી જાય) અને શરીર હલકું થાય. ૨૨.

રોહણં ક્ષતભંગાદેરુદરાગ્નેઃ પ્રદીપનમ્ ॥

વર્ચોઽલ્પત્વં વ્યાધિઘાતઃ સમાનાપાનયોર્જયે ॥ ૨૩ ॥

સમાન વાયુ અને અપાન વાયુને જીવવાથી; ગડ, ગુ'બડ અને ઘા આદિનાં મણુ (છીદ્રો) રૂઝાઈ જાય, હાડકું ભાંગી ગયું હોય તે સંધાઈ જાય, ઉદરની અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય, મલ મૂત્રાદિક થોડાં થાય અને રોગોનો નાશ થાય. ૨૩.

ઉત્ક્રાંતિર્ચારિપંકાયૈશ્વાવાયોદાનનિર્જયે ॥

જયે વ્યાનસ્ય શીતોષ્ણાસંગઃ કાંતિરોગિતા ॥ ૨૪ ॥

ઉદાન વાયુનો જય કરવાથી ઉત્ક્રાંતિ એટલે મરણુ અવસરે દશમે દ્વારથી પ્રાણુત્યાગ કરી શકાય. પાણી તથા કાઠવથી શરીરને બાધા ન થાય, આદિ શબ્દથી કાંટાદિકની ખીડા પણુ ન થાય, શરીરનું તેજ વધે અને નિરોગતાની પ્રાપ્તિ થાય. ૨૪.

પાંચે વાયુને જીવવાનાં જુદાં કૃણો બતાવી હવે પાંચે વાયુ જીવવાનું એકઠું કૃણ બતાવે છે.

યત્ર યત્ર ભવેત્થાને જંતો રોગઃ પ્રપીઢકઃ ॥

તત્છાંત્યૈ ધારયેત્ તત્ર પ્રાણાદિમરુતઃ સદા ॥ ૨૫ ॥

જે જે ઠેકાણે પ્રાણુઓને ખીડા કરનાર રૂઝા ॥ ૨૫ ॥ થયો હોય તેની શાંતિને માટે તે તે ઠેકાણે પ્રાણુદિ વાયુને ત્યાં રોકી રાખવો. ૨૫.

વિવેચનઃ—શરીરના કોઈ પણુ ભાગમાં પાંચ વાયુમાંથી કોઈ પણુ વાયુનું રચાન હોય છે, તે આગળ બતાવી ગયા છીએ. તે જે ઠેકાણે રોગ ઉત્પન્ન થયો હોય તે રોગ મટાડવા માટે પ્રથમ પૂરક કરી, તે રોગને ઠેકાણે (રોગના ઉપર) કુંભક કરવો. આમ કરવાથી તે રોગ નાબુદ થશે. ઘણે ભાગે વાત, પિત્ત અને કફની વિષમતાથી રોગોની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેવે ઠેકાણે વાયુને રોકવાથી ખરાબ તત્વો

ફર થઈ, વાયુ પ્રમુખની વિપ્રમતા આલી જાય છે, અને મનુષ્ય નિરોગી બને છે. આમ કરવાથી કર્મનાં સિદ્ધાંતોને કોઈ પણ રીતે હાનિ પહોંચતી નથી, કેમકે કેટલાએક રાગોની કે અશાતા વેદનીની શાંતિ આવા ઉપચારોથી કે આવાં નિમિત્તોથી પણ થઈ શકે છે. કોઈકર્મ એકજ રીતે વેદવાનું કે નિર્જરવાનું બની શકે એવો સિદ્ધાંત નથી.

(પ્રાણાદિક વાયુને જીતવાનાં ફોલો બતાવી હવે તેની ધારણા કરવાનું કહે છે.) ૨૫.

વાયુની ધારણા.

एवं प्राणादिविजये कृताभ्यासः मतिक्षणम् ॥

ધારણાદિકમભ્યસ્યેન્મનઃસ્થૈર્યકૃતે સદા ॥ ૨૬ ॥

આ પ્રમાણે પ્રાણાદિ વાયુને જીતવા માટે વારંવાર અભ્યાસ કરીને મનને સ્થિર કરવા માટે નિરંતર ધારણાદિકનો (આદિ શબ્દથી ધ્યાન, સમાધિનો) અભ્યાસ કરવો. ૨૬.

પાંચ શ્લોકે કરી ધારણાનું સ્વરૂપ બતાવે છે.

उक्तासनसमासीनो रेचयित्वानिलं शनैः ॥

આપાદાંગુષ્ઠપર્યંતં વામમાર્ગેણ પૂરયેત્ ॥ ૨૭ ॥

પાદાંગુષ્ઠે મનઃપૂર્વં રુદ્ધ્વા પાદતલે તતઃ ॥

પાષ્ણોર્જંઘાયાં જાનુન્મૂરૌ ગુદે તતઃ ॥ ૨૮ ॥

લિંગે નૌનાભિઃ, હૃદયે ચ હત્કંઠે રસનેપિ ચ ॥

તાલુનાસાગ્રનેત્રે ચ મુઝોર્માલે શિરસ્યય ॥ ૨૯ ॥

एवं रश्मिक्रमेणैव धारयन्मरुता सह ॥

સ્થાનાત્સ્થાનાંતરં નૌત્વા યાવદ્ બ્રહ્મપુરં નયેત્ ॥ ૩૦ ॥

તતઃ ક્રમેણ તેનૈવ પાદાંગુષ્ઠાંતમાનયેત્ ॥

નાભિપદ્માંતરં નૌત્વા તતો વાયું વિરેચયેત્ ॥ ૩૧ ॥

પંચભિઃ કુલકં

પૂર્વે ચોથા પ્રકાશમાં બતાવેલ આસને બેસી, હજવે હજવે પવન રેચક કરી (પવનને બહાર કાઢી) નાસિકાના ડાબા છિદ્રથી પવનને અંદર ખેંચીને પગના અંગુઠા સુધી પહોંચે ત્યાં સુધી પૂરવે, પછી પ્રથમ પગના અંગુઠા ઉપર મનને રોકવું. (જ્યાં મન ત્યાં પવન એ ન્યાયથી મનને રોકવાનું કહેતાં પવન પણ તેજ ઠેકાણે રોકાય) પછી અનુક્રમે પગનાં તળીયાં ઉપર, પાનીમાં, શુદ્ધમાં, જંઘામાં, જાત્રુમાં, સાથળમાં, શુદ્ધમાં, લિંગમાં, નાભિમાં, પેટમાં, હૃદયમાં, કંઠમાં, જીભ ઉપર, તાલુમાં, નાકના અગ્ર ભાગ ઉપર, નેત્રમાં, ભ્રુકુટિમાં, કપાલમાં અને માથામાં એમ એક પછી એક સ્થાનમાં આગળ વધતાં, વાયુની સંઘાતે મનને છેવટમાં બ્રહ્મરંધ્ર પર્યંત લઈ જવું. ત્યાર પછી તેજ ક્રમે પાછા ફરી પગના અંગુઠામાં મન સહિત પવનને લાવી, ત્યાંથી નાભિકમળમાં લઈ જઈ વાયુનો રેચક કરવો. ૨૭-૨૮-૨૯-૩૦-૩૧.

વાયુની ધારણાનું ફલ.

પાદાંગુષ્ઠાદૌ જંઘાયાં જાત્રુગુદમેહને ॥

ધારિતઃ ક્રમશઃ વાયુઃ શીઘ્રગત્યૈ ચલાય ચ ॥ ૩૨ ॥

નાભૌ જ્વરાદિઘાતાય જઠરે કાયશુદ્ધયે ॥

જ્ઞાનાય હૃદયે કૂર્મનાડયાં રોગજરાન્નિદ્રે ॥ ૩૩ ॥

કંઠે ક્ષુત્તર્પનાશાય જિહ્વાગ્રે રસસંવિદે ॥

ગંધજ્ઞાનાય નાસાગ્રે રૂપજ્ઞાનાય ચક્ષુષોઃ ॥ ૩૪ ॥

ભાલે તદ્રોગનાશાય ક્રોધસ્વોપશમાય ચ ॥

બ્રહ્મરંધ્રે ચ સિદ્ધાનાં સાધાર્દર્શનેહતવે ॥ ૩૫ ॥

પગના અંગુઠામાં, જંઘામાં, ઘુંટણમાં, સાથળમાં, શુદ્ધમાં અને લિંગમાં અનુક્રમે વાયુને ધારી રાખવામાં ઉતાવળી ગતિ અને બળની પ્રાપ્તિ થાય છે. નાભિમાં વાયુને ધારી રાખવામાં તાવ ઉતરી ન્તય છે, જઠરમાં ધારી રાખવાથી મળ સાફ થઈ શરીર શુદ્ધ રહે છે.

હૃદયમાં ધારી રાખવાથી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે. કુર્મનાડીમાં રાખવાથી રોગ અને વૃદ્ધાવસ્થાનો નાશ થાય છે. (વૃદ્ધાવસ્થામાં યુવાન જેવું શરીર બન્યું રહે છે.) કંઠમાં વાયુને ધારવાથી ભુખ અને તરસ લાગતી નથી, લાગી હોય તોપણ શાંત થાય છે. છલમાં અગ્નિ ભાગ ઉપર વાયુને રોકવાથી સર્વ જાતના રસનું જ્ઞાન થાય છે. નાસિકાના અગ્નિ ભાગ ઉપર રોકવાથી ગંધનું જ્ઞાન થાય છે. ચક્રુમાં ધારી રાખવાથી રૂપોનું જ્ઞાન થાય છે. કપાલમાં ધારી રાખવાથી કપાળના રોગનો નાશ છે, અને કોધની શાંતિ થાય છે (કોધવાળો સ્વભાવ મટી જાય છે), અને બ્રહ્મરંધ્રમાં વાયુને રોકી રાખવાથી સાક્ષાત્ સિદ્ધિનાં દર્શન થાય છે. ૩૨-૩૩-૩૪-૩૫.

ધારણાનું સ્વરૂપ બતાવી હવે પવનનું ચૈદ્રિત બતાવે છે.

અભ્યસ્ય ધારણામેવં સિદ્ધીનાં કારણં પરમ્ ॥

ચૈદ્રિતં પવમાનસ્ય જાનીયાદ્ ગતસંશયઃ ॥ ૩૬ ॥

આ પ્રમાણે ધારણાનો અભ્યાસ કરી સિદ્ધિઓના પરમ કારણ રૂપ, સંશયરહિત પવનનું સ્વરૂપ જાણવું. ૩૬.

વિવેચન:—ધારણાના અભ્યાસ પછેત પવનનો અભ્યાસ કરવા પછી વિશેષ પવનનું જ્ઞાન મેળવતાં અનેક પ્રકારની સિદ્ધિઓ મેળવી શકાય છે. ૩૬.

વાયુના આરાદિ અને તેનાં કૃણો.

નામેર્નિષ્ક્રામતશ્ચારં હૃન્મચ્ચે નયતો ગતિં ॥

તિષ્ઠતો દ્વાદશાંતિ તુ વિચાત્સ્થાનં નમસ્વતઃ ॥ ૩૭ ॥

નાભિમાંથી પવનનું નિકળવું તે આર, હૃદયના મધ્યમાંથી જવું તે ગતિ અને બ્રહ્મરંધ્રમાં રહેવું તે વાયુનું સ્થાન જાણવું. ૩૭.

તે આરાદિકના જ્ઞાનનું ફલ કહે છે.

તત્ત્વારગમનસ્થાનજ્ઞાનાદભ્યાસયોગતઃ ॥

જાનીયાત્કાલમાયુશ્ચ શુભાશુભફલોદયમ્ ॥ ૩૮ ॥

તે વાયુના ચાર, ગમન અને સ્થાનને અભ્યાસે કરી જાણવાથી શુભ અને અશુભ ફળના ઉદયવાળાં કાળ અને આયુષ્ય જાણી શકાય છે. ૩૮.

હૃદયમાં મનને રોકવું અને તેથી થતા કાયદા.

તતઃ શનૈઃ સમાકૃપ્ય પવનન સમં મનઃ ॥

યોગી હૃદયપદ્માંતર્વિનિવેશ્ય નિયંત્રયેત્ ॥ ૩૯ ॥

પવનની સાથે મનને હળવે હળવે આકર્ષિને (ખેંચીને) યોગી. ઓએ તેને હૃદયકમળની અંદર પ્રવેશ કરાવીને ત્યાં રોકી રાખવું. ૩૯.

તતોઽવિદ્યા વિલીયંતે વિષયેચ્છા વિનશ્યતિ ॥

વિકલ્પા વિનિવર્તંતે જ્ઞાનમંતાર્વિજૃંભતે ॥ ૪૦ ॥

હૃદયકમળમાં મનને રોકવાથી અવિદ્યા (કુવાસના યા મિથ્યાત્વ) નો વિલય (નાશ) થાય છે, પાંચ ઇન્દ્રિયના વિષયોની ઇચ્છા વિનાશ પામે છે, વિકલ્પો નિવૃત્ત થાય છે, (ઉત્પન્ન થતા નથી) અને અંદર જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. ૪૦.

ક મંડલે ગતિર્વાયોઃ સંક્રમઃ ક ક વિશ્રમઃ ॥

કા ચ નાડીતિ જાનીયાત્ તત્ર ચિત્તે સ્થિરીકૃતે ॥ ૪૧ ॥

તેમજ વાયુની કયા મંડળમાં ગતિ છે, કયા તત્ત્વમાં સંક્રમ (પ્રવેશ) થાય છે, કયાં જઈ વિશ્રામ પામે છે, અને હમણાં કઈ નાડી ચાલે છે, તે સર્વ હૃદયમાં મનને સ્થિર કરવાથી જાણી શકાય છે. ૪૧.

પ્રથમ ચાર મંડળો જણાવે છે.

મંડલાનિ ચ ચત્વારિ નાસિકાવિવરે વિદુઃ ॥

ભૌમવારુણવાયવ્યાગ્નેયાસ્થ્યાનિ યથોત્તરમ્ ॥ ૪૨ ॥

પાર્થિવ, વાઙ્મય, વાયવ્ય અને આગ્નેય, આ ચાર મંડળો અનુક્રમે નાસિકાના ગિરમાં કહ્યાં છે. ૪૨.

પાર્થિવ મંડળનું સ્વરૂપ કહે છે.

પૃથિવીવીજસંપૂર્ણ વજ્રલાંછનસંયુતમ્ ॥

ચતુરસ્રં હૃતસ્વર્ણમમં સ્યાદ્ મૌમમંડલમ્ ॥ ૪૩ ॥

પૃથિવીનાં બીજથી પરિપૂર્ણ (વ્યાપ્ત), વજ્રના લાંછન (ચિન્હ) થી યુક્ત, ચાર ખુણાવાળું અને સુધાવેલા સોના સરખું પાર્થિવ મંડળ છે.

વિવેચન:—પાર્થિવબીજ “અ” અક્ષર છે. કેટલાએક આચાર્ય “ક્ષ”ને પણ પાર્થિવ બીજ કહે છે. હેમચંદ્રાચાર્યજીએ “ક્ષ” ને પાર્થિવ બીજ તરીકે માન્યું છે. ૪૩.

વારુણ મંડળનું સ્વરૂપ.

સ્યાર્દ્રચંદ્રસંસ્થાનં વારુણાક્ષરલાંઙ્ગિતમ્ ॥

ચંદ્રામમૃતસ્યંદસાંદ્રં વારુણમંડલમ્ ॥ ૪૪ ॥

અષ્ટમીના ચંદ્ર સરખા આકારવાળું, વારુણ અક્ષર “વ” કારના ચિન્હવાળું, ચંદ્ર સરખું ઉત્તવળ, અને અમૃતનો ખરવા વડે કરી વ્યાપ્ત થયેલું વારુણ મંડળ છે. ૪૪.

વાયવ્ય મંડળનું સ્વરૂપ.

ક્ષિપ્રાંજનચનચ્છાયં સુવૃત્તં વિંદુસંકુલમ્ ॥

દુર્લેક્ષ્યં પવનાક્રાંતં ચંચલં વાયુમંડલમ્ ॥ ૪૫ ॥

તેજાદિકથી મિશ્રિત કરેલા અંજનસમાન ગાદ સ્થા મ કાંતિવાળું, ગોળાકારવાળું, જિંદુનાં ચિન્હોથી વ્યાપ્ત, દુઃખે દેખી શકાય તેવું, અને પવન બીજ “ય”કારથી દબાયેલું, અચળ વાયુ મંડળ છે. ૪૫.

આગ્નેય મંડળનું સ્વરૂપ.

ઉર્ધ્વજ્વાલાંચિતં भीमं त्रिकोणं स्वास्तिकान्वितम् ॥

સ્ફુર્લિંગપિંગં તદ્વીજં જ્ઞેયમાગ્નેયમંડલમ્ ॥ ૪૬ ॥

ઉંચી પ્રસરતી જ્વાલાયુક્ત, ભય આપતું, ત્રણ ખુણાવાળું, સ્વસ્તિક

(સાથીઆ)ના લાંછનવાળું, અગ્નિના કણીયા સરખું, પીળા વર્ણવાળું, અને અગ્નિબીજ રેફ (°) સહિત, આગ્નેય મંડળ બાણુ. ૪૬.

અભ્યાસેન સ્વસંવેદ્યં સ્યાન્મંડલચતુષ્ટયમ્ ॥

ક્રમેણ સંચરન્નત્ર વાયુર્જ્ઞેયશ્ચતુર્વિધઃ ॥ ૪૭ ॥

અભ્યાસ કરવાથી આ ચારે મંડળ અભ્યાસીને બહી શકાય છે. આ ચાર મંડળમાં ચાલતો વાયુ અનુક્રમે ચાર પ્રકારનો બાણુવો. ૪૭.

તે વાયુના ચારે ભેદો ક્રમે બતાવે છે.

નાસિકારંધ્રમાપૂર્ય પીતવર્ણઃ શનૈર્વહન્ ॥

કવોળ્લોઘાંગુલસ્વચ્છો ભવેદ્વાયુઃ પુરંદરઃ ॥ ૪૮ ॥

પુરંદર વાયુનો વર્ણ પીળો છે, સ્પર્શ કાંઈક શીત અને કાંઈક ઉષ્ણ છે, અને નાસિકાના નિવરને પૂરીને સ્વચ્છ તથા હળવે હળવે આઠ આંગુળના પ્રમાણમાં બહાર વહન થાય છે. ૪૮.

ધવલઃ શીતલોઽધસ્તાત્ ત્વરિત્ત્વરિતં વહન્ ॥

દ્વાદશાંગુલિમાનશ્ચ વાયુર્વરુણ ઇચ્ચતે ॥ ૪૯ ॥

ધોળા વર્ણવાળા, શીતળ સ્પર્શવાળા અને નીચે ઉતાવળે ઉતાવળે બાર આંગુલ પ્રમાણે વહન થતા વાયુને વરુણ વાયુ કહે છે. ૪૯.

ઇષ્ણશીતશ્ચ કૃષ્ણશ્ચ વહંસ્તિર્યગનારતમ્ ॥

પદંગુલપ્રમાણશ્ચ વાયુ પવનસંશ્લિતઃ ॥ ૫૦ ॥

પવન નામનો વાયુ, કાંઈક ઉષ્ણ અને કાંઈક ઠંડો છે. વર્ણ કાળો છે અને નિરંતર છ આંગુલ પ્રમાણે તિરછો વહન થાય છે. ૫૦.

વાલાદિત્યસમજ્યોતીરત્યુષ્ણશ્ચતુરંગુલઃ ॥

આવર્તવાન્ વહન્નૂર્વ પવનો દહનઃ સ્મૃતઃ ॥ ૫૧ ॥

ઉગતા સૂર્ય મમાન લાલ વર્ણવાળો, અતિ ગરમ સ્પર્શવાળો અને વંટોળીઆની માફક ઉંચો ચાર આંગુલ વહન થતો દહન નામનો પવન કહ્યો છે. ૫૧.

વાયુ વહન થતી વખતે કરવા લાયક કાર્યો.

દ્રંદ્રં સ્તંભાદિકાર્યેષુ વરુણં શસ્ત્રકર્મસુ ॥

વાયું મલિનલોલેષુ વશ્યાદૌ વહ્નિમાદિચેત્ ॥ ૫૨ ॥

પુરંદર વાયુ વહેતો હોય ત્યારે સ્તંભનાદિ કાર્ય કરવાં. સારાં પ્રશસ્ત કાર્ય વડેણ વાયુમાં, મલિન અને અપજ કાર્યો પવન વાયુમાં, અને વશીકરણાદિ કાર્ય વહ્નિ નામનો વાયુ ચાલતો હોય ત્યારે કરવાં. ૫૨.

પ્રારંભેલ કાર્યનો તથા પ્રશ્ન કરવાનો વાયુ વહન થતી વખતનો શુભાશુભ નિર્ણય.

છત્રચામરહસ્ત્યશ્વારામરાજ્યાદિસંપદમ્ ॥

મનીપિતં ફલં વાયુઃ સમાચષ્ટે પુરંદરઃ ॥ ૫૩ ॥

પુરંદર વાયુ વહન થતી વખતે આગળ ખતાવે છે તેના સંબંધમાં પ્રશ્ન કરે, અથવા પોતા માટે તેવાં કાર્યનો પ્રારંભ કરે તો છત્ર ચામર, હાથી, અશ્વ, આરામ, રાજ્યાદિ સંપદા અને મનઃશિષ્ટ ફળની પ્રાપ્તિ થાય. ૫૩.

તથા રાજ્યાદિસંપૂર્ણઃ પુત્રસ્વજનવંધુભિઃ ॥

સારેણ વસ્તુનાં ચાપિ યોજયેદ્વરુણઃ ક્ષણાત્ ॥ ૫૪ ॥

પ્રશ્ન યા પ્રારંભ અવસરે વડેણ વાયુ હોય તો રાજ્યાદિકથી સંપૂર્ણ, પુત્ર, સ્વજન, બંધુઓ અને ઉત્તમ વસ્તુઓની સાથે મેળાપ કરાવી આપે. ૫૪.

કૃપિસેવાદિકં સર્વમપિ સિદ્ધં વિનશ્યતિ ॥

મૃત્યુભીઃ કલહો વેરં ત્રાસશ્ચ પવને ભવેત્ ॥ ૫૫ ॥

પ્રશ્ન વખતે પવન નામનો વાયુ હોય તો ખેતી અને સેવા પ્રમુખ સર્વ કાર્ય ફળ દેવાને તૈયાર થયું તોપણ તેનો નાશ થાય અને મૃત્યુનો ભય, કલેશ, વેર તથા ત્રાસ થાય. ૫૫.

મયં શોકં રજં દુઃસ્વં વિઘ્નવ્યૂહપરંપરામ્ ॥

સંસૂચયેદ્દિનાગં ચ દહનો દહનાત્મકઃ ॥ ૫૬ ॥

અને દહન સ્વભાવવાળો દહન વાયુ હોય તો ભય, શોક, રોગ, દુઃખ, વિધના સમુદ્ધની પરંપરા તથા ધન ધાન્યાદિકના વિનાશને પણ સૂચવે છે. ૫૬.

એ ચારે વાયુનું સૂદમ રૂળ બતાવે છે.

શશાંકરવિમાર્ગેણ વાયવો મંડલેષ્વરી ॥

વિશંતઃ શુભદાઃ સર્વે નિષ્ક્રામંતોઽન્યથા સ્મૃતાઃ ॥ ૫૭ ॥

ચંદ્ર અને સૂર્યમાર્ગે થઈ (ડાબી અને જમણી નાડીમાં થઈ) આ ચારે મંડળમાં પ્રવેશ કરતા વાયુ સર્વે શુભ દેવાવાળા છે, અને તે મંડળમાંથી નીકળતા અશુભ દેનારા કહ્યા છે. ૫૭.

તેનું કારણ બતાવે છે.

પ્રવેશસમયે વાયુર્જીવો મૃત્યુસ્તુ નિર્ગમે ॥

ઉચ્યતે જ્ઞાનિભિસ્તાદ્ફલમપ્યનયોસ્તતઃ ॥ ૫૮ ॥

વાયુ જ્યારે મંડળમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તેને જીવ કહે છે અને મંડળમાંથી નીકળે છે ત્યારે તેને મૃત્યુ કહે છે, માટે તે બેઉનું રૂળ જ્ઞાની પુરૂષો તેવુંજ કહે છે. ૫૮.

વિવેચનઃ—તાત્પર્ય એવું છે કે જ્યારે વાયુ પૂરકરૂપે મંડળમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે જો કોઈ પ્રશ્ન કરે તો તે કાર્ય સિદ્ધ થાય છે અને જ્યારે રેચકરૂપે મંડળમાંથી બહાર નીકળે છે ત્યારે કોઈ પ્રશ્ન કરે તો તે કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. ૫૮.

ઠડાનાડિને માર્ગે પ્રવેશ કરતાં વાયુનું શુભાશુભ અને મધ્યમપણું બતાવે છે.

પયેદોરિંદ્રવરુણૌ વિશંતૌ સર્વસિદ્ધિદૌ ॥

રવિમાર્ગેણ નિર્યૌતૌ પ્રવિશંતૌ ચ મન્યમૌ ॥ ૫૯ ॥

ચંદ્ર માર્ગે (હાથી નાસિકાને માર્ગે) પ્રવેશ કરતા પુરંદર અને વરુણ વાયુ સર્વ સિદ્ધિને આપે છે અને સૂર્ય માર્ગે (જમણી નાસિકાને માર્ગે) નિકળતા અથવા પ્રવેશ કરતા તે જોઉં વાયુ મધ્યમ ફળ આપનાર છે. ૫૯.

ત્રિવેચનઃ—હાથી જાણુના નસકોશને ચંદ્ર યા ઇડાનાડિ કહે છે અને જમણી જાણુના નસકોશને પિંગલા યા સૂર્ય નાડિ કહે છે. હાથી નાડિમાં પુરંદર અને વરુણ વાયુ પ્રવેશ કરતા હોય એ અવસરે પ્રશ્ન યા કાર્યનો પ્રારંભ કરનારને તે કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે અને તે વાયુ સૂર્ય નાડિમાંથી નિકળતો કે પ્રવેશ કરતો હોય ત્યારે પ્રશ્ન કરનારને યા કાર્ય પ્રારંભ કરનારને મધ્યમ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૫૯.

દક્ષિણેન વિનિર્યાન્તૌ વિનાશયાનિલાનલૌ ॥

નિઃસરન્તૌ વિશન્તૌ ચ મધ્યમાવિતરેણ તુ ॥ ૬૦ ॥

જમણી નાસિકામાંથી નીકળતા પવન અને દહન વાયુ હરેક કાર્યના વિનાશને માટે થાય છે અને હાથી નાસિકામાંથી નીકળતા કે પ્રવેશ કરતા મધ્યમ ફળ આપે છે. ૬૦.

નાડીઓનું લક્ષણ બતાવે છે.

ઇદા ચ પિંગલા ચૈવ સુષુમ્ના ચેતિ નાડિકાઃ ॥

શશિસૂર્યશિવસ્થાનં વામદક્ષિણમધ્યગાઃ ॥ ૬૧ ॥

હાથી જાણુએ રહેલી નાડીને ઇડાનાડિ કહે છે ને તેમાં ચંદ્રનું સ્થાન છે. જમણી જાણુએ રહેલી નાડીને પિંગલા કહે છે ને તેમાં સૂર્યનું સ્થાન છે. જોઉંની મધ્યમાં રહેલી નાડીને સુષુમ્ના કહે છે ને તેમાં શિવ સ્થાન છે (ભોક્ષ સ્થાન છે.) ૬૧.

ત્રણે નાડીઓમાં વાયુસંચારનું સામાન્ય ફળ કહે છે.

પીયૂષમિવ વર્ષન્તી સર્વગાત્રેષુ સર્વદા ॥

વામામૃતમયા નાડી સમ્મતામીષ્ટસૂચિકા ॥ ૬૨ ॥

વહન્ત્યનિષ્ઠાસિત્રી સંહત્રી દક્ષિણા પુનઃ ॥

સુપુમ્ણા તુ ભવેત્સિદ્ધિર્નિર્વાણફલકારણમ્ ॥ ૬૩ ॥

શરીરના સર્વ ભાગમાં નિરંતર જાણે અમૃત વરસાવતી હોય, તેમ અબીષ્ટ (મનોહચ્છિત) કાર્યને સૂચવવાવાળી ડાબી નાડિને અમૃતમય માનેલી છે. તેમજ વહન થતી જમણી નાડિ અનિષ્ટ સૂચન કરવાવાળી અને કાર્યનો નાશ કરવાવાળી છે તથા સુપુમ્ણા નાડી અધિભાદિ આઠ મહા સિદ્ધિઓ તથા મોક્ષ ફળના કારણરૂપ છે. ૬૨-૬૩.

વિવેચન:— સુપુમ્ણા નાડિમાં મોક્ષનું સ્થાન છે; આઠ સિદ્ધિઓ અને મોક્ષનું કારણ છે, આ કહેવાનો આશય એવો છે કે સુપુમ્ણા નાડિમાં ધ્યાન કરવાથી ઘણા થોડા વખતમાં એકાગ્રતા થવા પૂર્વક લાંબા વખત પર્યંત તે ધ્યાનસંતતિ બની રહે છે. અને તેથી થોડા વખતમાં વધારે કર્મોનો ક્ષય કે નિર્જરા મેળવી શકાય છે. આ કારણથી તેમાં મોક્ષનું સ્થાન અને મોક્ષનું કે સિદ્ધિઓનું કારણ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

આ સ્ત્રોત્રોમાં નાડિ વહનનું સામાન્ય ફળ ખતાવવામાં આવ્યું છે. પણ તે નાડિનો ઉદય ક્યારે હોય, કેવી રીતે થયો હોય, ને કેવા કેવા સંયોગોમાં તેથી ઉલટીજ રીતે તે નાડિઓના વહન થવાથી તેનું પરિણામ વિપરીત આવે છે. તે વિશેષ આગળ ઉપર જણાવવામાં આવશે. ૬૨-૬૩.

ડાબી અને જમણી નાડિ વહન થતાં જે જે કાર્યો કરવાં તે તે ખતાવે છે.

વામૈવામ્યુદયાદીષ્ટગ્રસ્તકાર્યેષુ સમ્પતા ॥

દક્ષિણા તુ રતાહારયુદ્ધાદૌ દીપ્તર્ક્મણિ ॥ ૬૪ ॥

અભ્યુદય આદિ ઈષ્ટ અને અશરત કાર્યોમાં ડાબી નાડિ સારી માનેલી છે અને વિપયસેવન, આહાર (ભોજન કરવું) તથા યુદ્ધાદિ દીપ્ત કાર્યોમાં જમણી નાડી ઉત્તમ માનેલી છે. ૬૪.

વિવેચન:—યાત્રા, દાન, વિનાહ, નવીન વસ્ત્રાલરણ પહેરવાં, ગ્રામ, નગર, ગૃહપ્રવેશ, સ્વજન મેળાપ, શાંતિક, યોદ્ધિક, યોગાભ્યાસ, રાજદર્શન, ઝેરાદિ ચિકિત્સા, નવીન મિત્રાઈ કરવી, ધીજ વગેરેનું વપન આદિ કાર્યના પ્રશ્નથી પ્રારંભકાળે ડાળી નાડી સારી બાણવી.

ભોજન, વિગ્રહ, મૈથુન, યુદ્ધ, મંત્રસાધન, દીક્ષા ગ્રહણ, સેવાકર્મ, વાણિજ્યકર્મ, ઔષધ કરવું, ભૂતપ્રેતાદિ સાધન, ધીજ પછ તેવાં શૈદ્ર કાર્યમાં સૂર્ય નાડિ પ્રશસ્ત બાણવી.

નાડીના ઉદયની શ્રેષ્ઠતા.

વામા ગસ્તોદયે પક્ષે સિતે કૃષ્ણે તુ દક્ષિણા ॥

ત્રીણિ ત્રીણિ દિનાર્નાંદુસૂર્યયોરુદયઃ શુભઃ ॥ ૬૫ ॥

અજવાળા પક્ષમાં સૂર્યોદય વેળાએ ડાળી નાડિનો ઉદય હોય તો તે શ્રેષ્ઠ છે અને અંધારા પખવાડીયામાં સૂર્યોદય વેળાએ જમણી નાડિનો ઉદય શ્રેષ્ઠ છે. આ ચંદ્ર સૂર્ય નાડીનો ઉદય ત્રણ ત્રણ દિવસ સારો હોય છે. (વિશેષ ખુલાસો હવે પછી આવશે). ૬૫.

નાડીના અસ્તની શ્રેષ્ઠતા.

શશાંકેનોદયે વાયોઃ સૂર્યેનાસ્તં શુભાવહમ્ ॥

ઉદયે રવિણા ત્વસ્ય શશિનાસ્તં સિવં મતમ્ ॥ ૬૬ ॥

વાયુનો ઉદય સૂર્ય ઉદય વેળાએ ચંદ્ર સ્વરમાં થયો હોય તો તે દિવસે સૂર્ય સ્વરમાં વહન થતાં જો સૂર્યનો અસ્ત થાય તો તે સુખાકારી છે, અને સૂર્ય સ્વરમાં જો ઉદય થયો હોય તો ચંદ્ર સ્વરમાં અસ્ત થયો તે કટ્યાણુકારી છે. ૬૬.

પૂર્વે કહેલ નાડિનો ઉદય વિશેષ પ્રકારે ખતાવે છે.

સિતપક્ષે દિનારંભે યત્નનઃ પ્રતિપદિને ॥

વાયોર્વીક્ષેત સંચારં પ્રશસ્તમિતરં તથા ॥ ૬૭ ॥

उदेति पवनः पूर्वं शशिन्येष ज्यहं ततः ॥

संक्रामति ज्यहं सूर्ये शशिन्येव पुनरुज्यहं ॥ ६८ ॥

वहेद्यावद् बृहत्पर्वक्रमेणानेन मारुतः ॥

कृष्णपक्षे पुनः सूर्योदयपूर्वमयं क्रमः ॥ ६९ ॥

ત્રિભિર્વિશેષકમ્

અજવાળા પક્ષના પડવાને દિવસે સૂર્યોદયના પ્રારંભ વખતે યત્ન-
પૂર્વક પ્રશસ્ત યા અપ્રશસ્ત વાયુના સંચારને જોવો. પ્રથમ ચંદ્ર
નાડિમાં પવન વહેવો શરૂ થશે. તે ૧-૨-૩ ત્રણ દિવસ પર્યંત સૂર્યો-
દય વખતે વહન થશે. પછીના ત્રણ દિવસ ૪-૫-૬-સૂર્યોદય વખતે
સૂર્ય નાડિમાં વહન થશે. ફરી ત્યાર પછીના ત્રણ દિવસ ૭-૮-૯
ચંદ્ર નાડિમાં વહન થશે. એવી રીતે પૂર્ણિમા પર્યંત આજ ક્રમે વાયુ
વહેવો જારી રહેશે એટલે ૧૦-૧૧-૧૨ સૂર્યમાં-૧૩-૧૪-૧૫ ચંદ્રમાં.

અંધારા પક્ષમાં પહેલા સૂર્ય નાડિમાં-૧-૨-૩ ત્રણ દિવસની
પછીના ત્રણ દિવસ ૪-૫-૬-ચંદ્રમાં-તેવી રીતે અમાવાસ્યા પર્યંત
વહન થશે. ૬૭, ૬૮, ૬૯.

આ વાયુનું વહન આખા દિવસ માટે નથી, પણ સૂર્યોદયના
વખત માટે છે. પછી તો અહીં અહીં ઘડીએ ચંદ્રમાં, સૂર્યમાં વિગેરે
નાડિઓમાં બદલાયા કરે છે. આ નિયમમાં ફેરફાર થાય તો તેનું
પરિણામ અશુભ યા હુઃખદ આવે છે.

આ ક્રમથી વાયુ વિપરિત ચાલે તેનું કૃણ બતાવે છે.

ત્રીન્ પક્ષાનન્યયાત્વેઽસ્ય માસપટ્કેન પંચતા ॥

પક્ષદ્વયં વિપર્યાસેઽમોઽવંચુવિપદ્ ભવેત્ ॥ ૭૦ ॥

ભવેત્તુ દારુણો વ્યાધિરેકં પક્ષં વિપર્યાસે ॥

દ્વિવ્યાધિવિપર્યાસે કલહાદિકમુદિશેત્ ॥ ૭૧ ॥

જો ત્રણ પખવાડીયાં પર્યંત વાયુ વિપરીતપણે ઉદય થાય (એટલે
સૂર્યને બદલે ચંદ્રનો ને ચંદ્રને બદલે સૂર્યનો ઉદય થાય) તો તે

માણસ છ મહીને મરણ પામે. જે પખવાડીયાં વિપરીત ચાલે તો વહાલા બાંધુને વિપદા થાય, એક પખવાડીયા પર્યંત વિપરીત ચાલે તો બચકર વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય અને જે જે ત્રણ દિવસ વિપરીત ચાલે તો કલેશાદિ પેદા થાય. ૭૦, ૭૧.

કાલગાન.

एकद्वित्रीण्यहोरात्राण्यर्क एव मरुद्वहन् ॥

वर्षस्त्रिभिर्द्वाभ्यामेकेनांतार्यैरोरुजे पुनः ॥ ७२ ॥

એક અહોરાત્રિ (રાત્રિ અને દિવસ) જે સૂર્ય નાડિમાંજ વાયુ ચાલે તો ત્રણ વર્ષે મરણ થાય, જે અહો રાત્રિ સૂર્ય નાડિમાં પવન ચાલે તો જે વર્ષે મરણ થાય, અને ત્રણ અહો રાત્રિ ચાલે તો એક વર્ષે મરણ થાય, અને જે ચંદ્ર નાડિમાં તેટલો વખત પવન ચાલે તો રોગ પેદા થાય. ૭૨.

मासमेकं स्वारेव वहन् वायुर्विनिर्दिशेत् ॥

अहोरात्रावधिं मृत्युं शशांकेन धनक्षयम् ॥ ७३ ॥

એક મહિના પર્યંત સૂર્ય નાડિમાંજ પવન ચાલ્યા કરે તો એક અહોરાત્રિમાં તેહું મરણ થાય, અને તેટલો વખત ચંદ્ર નાડિમાંજ પવન ચાલે તો ધનનો નાશ થાય. ૭૩.

वायुस्त्रिमार्गगः संसेन्मन्याद्वात्परतो मृतिम् ॥

दशार्हं तु द्विमार्गस्थः संक्रांतौ मरणं दिशेत् ॥ ७४ ॥

ઇડા, પિંગલા અને સુપુમ્બા એ ત્રણે નાડિમાં જે પવન સાથે ચાલે તો પહોર પછી મરણ થાય. ઇડા અને પિંગલા એક નાડિમાં સાથે ચાલે તો દશ દિવસે મરણ થાય અને એકલી સુપુમ્બામાં (લાંબા વખત) ચાલે તો મરણ થાય એમ કહેવું. ૭૪.

दशार्हं तु वहन्निदावेवોद्गेरुजे मरुत् ॥

इतश्चेतश्च यामार्धं वहन् लाभार्चनादिकृत् ॥ ७५ ॥

જે દસ દિવસ નિરંતર ચંદ્ર નાડિમાંજ પવન ચાલે તો ઉદ્વેગ તથા રોગ થાય અને સૂર્ય, ચંદ્ર એક એક નાડિમાં વાસ કરતી અરધો

પહોર, (ચાર ચાર ઘડી) સુધી વાયુ ચાલ્યા કરે તો લાલ અને પૂળ પ્રમુખ ફળ થાય. ૭૫.

વિષુવત્સમયપ્રાસૌ સ્પંદેતે તસ્ય ચક્ષુષી ॥

અહોરાત્રેણ જાનીયાત્ તસ્ય નાશમસંશયમ્ ॥ ૭૬ ॥

બાર કલાકનો દિવસ અને બાર કલાકની રાત્રિ હોય તે વિષુવત્ સમય કહેવાય છે. તે વિષુવત્ સમયમાં જેની આંખો ફરકે તે એક અહો રાત્રિમાં મરણ પામે એ નિઃસંશય છે. કેાંઈક વિષુવત્કાળનો એવો અર્થ કરે છે કે સૂર્ય અને ચંદ્ર નાડિ એકી સાથે ખેડ ચાલતી હોય તે વિષુવત્કાળ. તેમાં નેત્રો ફરકે તો એક અહો રાત્રિમાં મરણ થાય. વાયુના વિકારથી ફરકે તેનો આંહી અધિકાર નથી પણ સ્વાભાવિક ફરકે તે માટે છે. ૭૬.

પંચાતિક્રમ્ય સંક્રાંતીર્મુખે વાયુર્વહન્ દિશેત્ ॥

મિત્રાર્થહાનિનિસ્તેજોઽનર્થાન્ સર્વાન્ મૃતિં વિના ॥ ૭૭ ॥

એક નાડિમાંથી બીજી નાડીમાં પવન જાય તેને સંક્રાંતિ કહે છે. તેવી દિવસની પાંચ સંક્રાંતિ જવા પછી જો વાયુ મોઢાથી ચાલે તો મિત્ર, ધનની હાનિ, નિસ્તેજપણું અને મરણ સિવાય સર્વ અનર્થ પામે. ૭૭.

સંક્રાંતીઃ સમતિક્રમ્ય ત્રયોદશ સમીરણઃ ॥

વહન્ વામનાસાયાં રોગોદ્વેગાદિ સૂચયેત્ ॥ ૭૮ ॥

તેર સંક્રાંતિને આળંગીને પછી વાયુ જો ડાબી નાસિકામાંથી ચાલે તો તે રોગ તથા ઉદ્વેગાદિ થશે એમ સૂચવે છે. ૭૮.

માર્ગશીર્ષસ્ય સંક્રાંતિકાલાદારમ્ય મારુતઃ ॥

વહન્ પંચાહમાચષ્ટે તત્સરેઽષ્ટાદશે મૃતિં ॥ ૭૯ ॥

(માગશર માસના અજવાળા પળવાડીયાંના પડવાને દિવસે સૂર્યોદયે જે વાયુ વહન થાય છે તેને માગશર સંક્રાંતિ કહે છે,) તે માગશર સંક્રાંતિકાળથી લઈને જો એકજ નાડિમાં પાંચ દિવસ સુધી પવન વહ્યા કરે તો તે દિવસથી અઢારમે વર્ષે મરણ થશે એમ જાણવું. ૭૯.

શરત્સંક્રાંતિકાલાશ્ચ પંચાહં મારુતો વહન્ ॥

તતઃ પંચદશાબ્દાનમંતે મરણમાદિશેત્ ॥ ૮૦ ॥

શરદ સંક્રાંતિથી (આસો મહિનાના પહેલા પડવાથી) લઇને જો એકજ નાડિમાં પાંચ દિવસ સુધી પવન આવ્યા કરે તો પંદર વર્ષે મરણ થશે એમ કહેવું. ૮૦.

શ્રાવણાદેઃ સમારભ્ય પંચાહમનિલો વહન્ ॥

અંતે દ્વાદશવર્ષાણાં મરણં પરિસૂચયેત્ ॥ ૮૧ ॥

ગ્રહન્ જ્યેષ્ઠાદિદિવસાદશાહાનિ સર્મારણઃ ॥

દિશેન્નવમવર્ષસ્ય પર્યંતે મરણં ધ્રુવમ્ ॥ ૮૨ ॥

આરભ્ય ચૈત્રાદ્યદિનાત્પંચાહં પવનો વહન્ ॥

પર્યંતે વર્ષપદ્મસ્ય મૃત્યું નિયતમાદિશેત્ ॥ ૮૩ ॥

આરભ્ય માઘમાસાદેઃ પંચાહાનિ મરુદ્વહન્ ॥

સંવત્સરત્રયસ્પાંતિ સંસૂચયતિ પંચતામ્ ॥ ૮૪ ॥

ચતુર્થિઃ કલાપકં.

શ્રાવણ મહિનાની આદિથી પાંચ દિવસ એક નાડિમાં વાયુ આવે તો તે બાર વર્ષને અંતે તેનું મરણ સૂચવે છે. જેઠ મહિનાના પ્રથમ દિવસથી દસ દિવસ એકજ નાડિમાં વાયુ આવે તો નવ વર્ષને અંતે નિશ્ચે તેનું મરણ થાય. ચૈત્ર મહિનાના પ્રથમ દિવસથી પાંચ દિવસ એકજ નાડિમાં પવન વહન થાય તો છ વર્ષને અંતે નિશ્ચે મરણ થાય. માહ મહિનાની આદિથી લઇને પાંચ દિવસ એકજ નાડિમાં પવન આવે તો ત્રણ વર્ષને અંતે તેનું મરણ થશે એમ તે સૂચવે છે. ૮૧, ૮૨, ૮૩, ૮૪.

સર્વત્ર દ્વિત્રિચતુરો વાયુથેદિવસાન્ વહેત્ ॥

અબ્દભાગૈસ્તુ તે શોઘ્યા યથાવદનુર્પૂર્વશઃ ॥ ૮૫ ॥

તે મહિનામાં એકજ નાડિમાં એ ત્રણ કે ચાર દિવસ જો વાયુ વહન થાય તો પાંચ દિવસ વાયુ આવે ત્યારે જેટલે વર્ષે મરણ કહ્યું છે તે વર્ષના પાંચ ભાગો કરી તેમાંથી ચાર દિવસ આવે તો એક

ભાગ યોછા જાણવો, ત્રણ દિવસ ચાલે તો તે વર્ષોમાંથી જે ભાગ યોછા કરવા એમ યથાયોગ્ય અનુક્રમે જાણી લેવું, તેવીજ રીતે ઋતુ આદિના માસમાં પણ જે ત્રણ કે ચાર દિવસ વાયુ નિરંતર એકજ નાડિમાં વહન થાય તો ત્યાં પણ તેવા વિભાગો સમજી લેવા. ૮૫.

અથેદાર્નીં પ્રવક્ષ્યામિ કિંચિત્કાલસ્ય નિર્ણયમ્ ॥

સૂર્યમાર્ગે સમાશ્રિત્ય સ ચ પૌષ્ણે ચ ગમ્યતે ॥ ૮૬ ॥

હવે હું હમણાં કાંઈક કાળજ્ઞાનનો નિર્ણય કહીશ, તે કાળજ્ઞાન સૂર્ય માર્ગને આશ્રયિને પૌષ્ણ કાળમાં જાણી શકાય છે. ૮૬.

પૌષ્ણ કાળનું લક્ષણ ખતાવે છે.

જન્મરુક્ષગતે ચંદ્રે સપસપ્તગતે રવૌ ॥

પૌષ્ણનામા ભવેત્કાલો મૃત્યુનિર્ણયકારણમ્ ॥ ૮૭ ॥

જન્મ નક્ષત્રે ચંદ્રમા હોય અને આપની રાશિથી સાતમી રાશિએ સૂર્ય હોય તથા જોટલી ચંદ્રમાએ જન્મ રાશિ લોગવી તેટલીજ સૂર્ય સાતમી રાશિ લોગવી હોય, ત્યારે પૌષ્ણ નામનો કાળ કહેવાય, તે પૌષ્ણ કાળ મૃત્યુ નિર્ણય કરવામાં કારણભૂત છે. અર્થાત્ તે કાળમાં મૃત્યુનો નિર્ણય કરી શકાય છે. ૮૭.

દિનાર્ધે દિનમેકં ચ યદા સૂર્યે મરુદ્ગહન્ ॥

ચતુર્દશે દ્વાદશેઽન્દે મૃત્યુવે ભવતિ ક્રમાત્ ૮૮ ॥

તે પૌષ્ણ કાળમાં જે અર્ધો દિવસ સૂર્ય નાડીમાં પવન ચાલતો હોય તો ચૌદમે વર્ષે મરણ થાય, અને જે આખો દિવસ સૂર્ય નાડીમાં પવન ચાલે તો બારમે વર્ષે મરણ થાય. ૮૮.

તથૈવ ચ વહન્ વાયુરહોરાત્રં દ્વયહં ઝ્યહં ॥

દશમાષ્ટમપષ્ટાન્દેર્જ્વતાય ભવતિ ક્રમાત્ ૮૯ ॥

તેમજ તે પૌષ્ણ કાળમાં એક અહો રાત્રિ, જે દિવસ કે ત્રણ દિવસ સૂર્ય નાડિમાં પવન ચાલે તો અનુક્રમે દશમે વર્ષે, આઠ વર્ષે અને છઠ્ઠે વર્ષે મરણ માટે થાય. ૮૯.

વહન્ દિનાનિ ચત્વારિ તુર્યેઽન્દ્રે મૃત્યવે મરુત્ ॥

સાશીત્યહઃસહસ્રે તુ પંચાહાનિ વહન્ પુનઃ ॥ ૯૦ ॥

જે આર દિવસ વાયુ તેમજ વહન થાય તો ચોથે વર્ષે મરણ થાય; પાંચ દિવસ વહન થાય તો ત્રણ વર્ષે મરણ થાય. ૯૦.

एकद्वित्रिचतुःपंच चतुर्विंशत्यहः क्षयात् ॥

પડાદીન્ દિવસાન્ પંચ શોધયેદિહ તત્રથા ॥ ૯૧ ॥

એક સૂર્ય નાડિમાં છ, સાત, આઠ, નવ, દશ, દિવસ પર્યંત વાયુ વહન થાય તો (પાંચ દિવસ ચાલે તો ૧૦૮૦ દિવસ જીવે), તેમાંથી ૧-૨-૩-૪-૫ ચોવીસ દિવસ ઓછા કરવા. ૯૧.

તેજ ખતાવે છે.

पदकं दिनानामप्यर्कं वहमाने समीरणे ॥

જીવત્પદ્માં સહસ્રં પદ્ પંચાશદિવસાધિકમ્ ॥ ૯૨ ॥

છ દિવસ સૂર્ય નાડિમાં વાયુ ચાલે તો (૧૦૫૬) એક હજાર ને છપ્પન દિવસ તે માસણુ જીવે. ૯૨.

सहस्रं साष्टकं जीवेद्वायौ सप्ताहवाहिनि ॥

સપદ્ત્રિંશન્નવશતી જીવેદ્વાહવાહિનિ ॥ ૯૩ ॥

સાત દિવસ સરખો પવન ચાલે તો (૧૦૦૮) એક હજાર ને આઠ દિવસ જીવે, આઠ દિવસ ચાલે તો (૬૩૬) નવસો છત્રીસ દિવસ સુધી તે માણસ જીવે. ૯૩.

एकत्रैव नवाहनि तथा ब्रह्मति मारुते ॥

અહ્નામષ્ટશતીં જીવેચત્વારિંશદિનાધિકામ્ ॥ ૯૪ ॥

એકજ નાડિમાં નવ દિવસ પર્યંત વાયુ વહા કરે તો (૮૪૦) આઠસો ચાલીસ દિવસ તે જીવે. ૯૪.

तथैव वायौ प्रवहत्येकत्र दश वासरान् ॥

વિંશત્યધિકામંદ્વાં જીવેત્સપ્તશતીં ધ્રુવમ્ ॥ ૯૫ ॥

તેમજ પૌષ્ણ કાર્ત્તિકમાં એક નાડિમાં દશ દિવસ વાયુ વહન થાય તો (૭૨૦) સાતમે વીસ દિવસ તે જીવે. ૯૫.

एकद्वित्रिचतुःपंचचतुर्विंशत्यहः क्षयात् ॥

एकादशादिपंचाहान्यत्र शોધ્યાનિ તથા ॥ ૧૬ ॥

અગીયારથી પાંચ દિવસ એટલે ૧૧-૧૨-૧૩-૧૪-૧૫ સુધી એક નાડિમાં પવન વહન થાય તો અનુક્રમે ૧-૨-૩-૪-૫ ચોવી-શીના દિવસો (૭૨૦) માંથી બાદ કરવા. ૯૬.

તેજ ખતાવે છે.

एकादश दिनान्यर्कनाड्यां बहति मास्ते ॥

पणवत्यधिकाहानां पद् शतान्येव जीवति ॥ ૧૭ ॥

પોષ્ણકાળમાં સૂર્ય નાડિમાં અગીયાર દિવસ પર્યંત વાયુ ચાલ્યા કરે તો (૬૯૬) ચસે' છન્નુ' દિવસ તે હવે. ૯૭.

तथैव द्वादशाहानि वायौ बहति जीवति ॥

दिनानां पद्मशतीमष्टचत्वारिंशत् समन्विताम् ॥ ૧૮ ॥

તેમ બાર દિવસ વાયુ વહન થાય તો (૬૪૮) છસે' અડતા-ળીસ દિવસ તે હવે. ૯૮.

त्रयोदशदिनान्यर्कनाडिचारिणि मास्ते ॥

जीवेत्पंचशतीमह्नां पद्मसप्तति दिनाधिकाम् ॥ ૧૯ ॥

चतुर्दश दिनान्येवं प्रवाहिनि समीरणे ॥

अशीत्यभ्यधिकं जीवेद्દ્વા શતચતુષ્ટયં ॥ ૨૦૦ ॥

तथा पंचदशाहानि यावत् बहति मास्ते ॥

जीवेत्पष्टिदिनोपेतं दिवसानां शतत्रयम् ॥ ૨૦૧ ॥

एकद्वित्रिचतुःपंच द्वादशाहक्रमक्षयात् ॥

પોઢશાચાનિ પંચાહાન્યત્ર શોધ્યાનિ તથા ॥ ૨૦૨ ॥

તેર દિવસ સૂર્ય નાડિમાં પવન ચાલે તો પાંચસો છોતેર દિવસ તે મનુષ્ય હવે. એમજ ચોદ દિવસ વાયુ ચાલે તો ચારસોએસી દિવસ હવે. પંદર દિવસ પર્યંત વાયુ ચાલે તો ત્રણસો સાઠ દિવસ હવે. સોળથી માંડી પાંચ દિવસ પર્યંત એક સૂર્ય નાડિમાં પવન ચાલે તો, એટલે સોળ, સત્તર, અઠાર, બોગણીસ અને પીસ દિવસ

एकत्रिंशदहचरे वायौ मृत्युर्दिने त्रये ॥

द्वितीयदिवसे नाशो द्वात्रिंशदहचाहिनि ॥ ११५ ॥

એકત્રીસ દિવસ ચાલે તો ત્રણ દિવસે મરણ થાય અને બત્રીસ દિવસ સૂર્ય નાડિમાં વાયુ ચાલે તો બીજે દિવસે મરણ થાય. ૧૧૫.

त्रयस्त्रिंशदहचरे त्वेकाहेनापि पंचता ॥

एवं यदादुनाड्यां स्यात् तदा व्याध्यादिकं दिशेत् ॥ ११६ ॥

તેત્રીસ દિવસ સૂર્યની નાડિમાં પવન ચાલે તો એક દિવસમાંજ મરણ થાય. આજ પ્રમાણે પોષ્ણકાળમાં જો ચંદ્ર નાડિમાંજ પવન ચાલ્યા કરે તો વ્યાધિ થાય. આદિ શબ્દથી મિત્રવિનાશ, મહા ભય, પરદેશગમન, ધનવિનાશ, પુત્રવિનાશ, રાજ્યનો નાશ અને હુલિંક્ષાદિ ઉત્પન્ન થાય. ૧૧૬.

अध्यात्मं वायुमाश्रित्य प्रत्येकं सूर्यसोमयोः ॥

एवमभ्याસयोगेन जानीयात् कालनिर्णयम् ॥ ११७ ॥

આ પ્રમાણે શરીરમાં રહેલા ચંદ્ર સૂર્ય સંબંધી પ્રત્યેક વાયુના અભ્યાસે કરી કાલનો (આયુષ્યનો) નિર્ણય જાણવો. ૧૧૭.

अध्यात्मिकविपर्यासः संभवेद्वाधितोपि हि ॥

तन्निश्चयाय वध्नामि वाह्यं कालस्य लक्षणम् ॥ ११८ ॥

કદાચ વ્યાધિ કે રોગ થવાથી પણ શરીર સંબંધી વાયુનો વિપર્યાસ થઇ આવે છે, માટે કાલજ્ઞાનનો નિશ્ચય કરવા માટે આયુષ્ય જાણવાનું બાહ્ય લક્ષણ બાંધું છું. ૧૧૭.

વિવેચન:—રોગના દારણથી કેટલીક વખત એક નાડી વધારે વખત વહ્યા કરે છે, કે બીજી નાડી ચાલતી નથી. આમ હોવાથી આયુષ્ય નિર્ણય કરવા માટે આયુષ્ય નિર્ણયનું બીજું લક્ષણ આચાર્ય બતાવે છે. તેનો પણ પ્રયોગ સાથે અજમાવી કાલનો ચોક્કસ નિર્ણય કરવો. ૧૧૮

नेत्रश्रोत्रशिरोभेदात् स च त्रिविधलक्षणः ॥

निरीक्ष्यः सूर्यमाश्रित्य यथेष्टमपरः पुनः ॥ ११९ ॥

નેત્ર, શ્રોત અને મસ્તકના લેદથી ત્રણ પ્રકારના લક્ષણને જણાવવાવાળા આ બાહ્ય કાળને સૂર્યને અવલંબીને જોવો અને આ ત્રણ પ્રકારથી અન્યકાળના લેદને યથા ઈચ્છાએ જોવા. ૧૧૯.

નેત્ર લક્ષણ જ્ઞાન ખતાવે છે.

વામે તન્નેક્ષણે પદ્મં પોડશ્ચ્છદમૈંદવમ્ ॥

જાનીયાદ્ ભાવનીયં તુ દક્ષિણે દ્વાદશમૈંદવમ્ ॥ ૧૨૦ ॥

કાળા નેત્રમાં સોળ પાંખડીવાળું ચંદ્ર સંબંધી કમળ ૩ એમ જાણવું અને જમણા નેત્રમાં બાર પાંખડીવાળું સૂર્ય સંબંધી કમળ છે એમ લાવવું. ૧૨૦

સ્વદ્યોતદ્યુતિવર્ણાનિ ચત્વારિચ્છદનાનિ તુ ॥

મત્યેકં તત્ર દશ્યાનિ સ્વાંગુલીવિનિપીડનાત્ ॥ ૧૨૧ ॥

પોતાની આંગળીથી આંખના અમુક ભાગને શુરૂ ઉપદેશાનુસારે દબાવવાથી, પ્રત્યેક કમળની ચાર પાંખડીઓ, કાંતિની માફક ઝગઝગાટ કરતી જણાશે તે જોવી. ૧૨૧.

સોમાધોઘ્નૂલતાપાંગઘ્રાણાંતિકદલેષુ તુ ॥

દલે નષ્ટે ક્રમાન્મૃત્યુઃ પદ્મિયુગ્મૈકમાસતઃ ॥ ૧૨૨ ॥

ચંદ્ર સંબંધી કમળમાં તે ચાર પાંખડીમાંથી જો હેઠળની પાંખડી ન દેખાય તો છ માસે મરણ થાય, ભૂકુટી પાસેની પાંખડી ન દેખાય તો ત્રણ માસે મરણ થાય. આંખના ખૂણા તરફની પાંખડી ન દેખાય તો બે માસે મરણ થાય અને નાસિકા તરફની પાંખડી ન દેખાય તો એક મહીને મરણ થાય. ૧૨૨.

અયમેવ ક્રમઃ પદ્મે ભાવનીયે યદા ભવેત્ ॥

દશપંચત્રિદિનૈઃ ક્રમાન્મૃત્યુસ્તદા ભવેન્ ॥ ૧૨૩ ॥

કાળી આંખની માફક જમણી આંખ આંગળીએ દબાવવાથી સૂર્ય સંબંધી બાર પાંખડીવાળું કમળ દેખાશે. તે બાર માંહીલી ચાર પાંખડીઓ ખજવાની માફક દેલીપમાન દેખાશે. તે ચાર માંહેલી

ને હેઠલની પાંખડી ન દેખાય તો દશ દિવસે મરણ થાય. ઉપરની (ભૂકુટી તરફની) પાંખડી ન દેખાય તો પાંચ દિવસે મરણ થાય. કાન તરફની ચા આંખના ખુણા તરફની પાંખડી ન દેખાય તો ત્રણ દિવસે મરણ થાય અને નાકની બાજુની પાંખડી ન દેખાય તો બે દિવસે મરણ થાય છે. ૧૨૩.

एतान्यपीडयमानानि द्वयोरपि हि पद्मयोः॥

दलानि यदि घीक्ष्यन्ते मृत्युर्दिनश्चात्तदा ॥ १२४ ॥

આંગણીથી આંખને દબાવ્યા સિવાય ને તે બેઉ કમલની પાંખડીઓ નેવામાં આવે તો સો દિવસે તેનું મરણ થાય. ૧૨૪.

કાનથી થતું આયુષ્યજ્ઞાન.

ध्यात्वा हृद्यष्टपत्राब्जं श्रोत्रे हस्ताग्रपीडिते ॥

न श्रूयेतामिनिर्घોषो यदि स्वः पंचवासरान् ॥ १२५ ॥

दश वा पंचदश वा विंशतिं पंचविंशतिम् ॥

तदा पंच चतुस्त्रિद्वयेकवर्षमरणं भवेत् ॥ १२६ ॥

હૃદયમાં આઠ પાંખડીવાળા કમળનું ધ્યાન કરીને પછી હાથની તર્જની આંગળી બેઉ કાનના વિવરેમાં નાખવી તો જોશી બળતા અગ્નિની માફક ધડકાટ જેવો શબ્દ સંભળાશે. ને તે કાનમાં થતો શબ્દ પાંચદિવસ, દશ દિવસ, પંદર દિવસ, વીસ દિવસ અને પચીસ દિવસ સુધી ન સંભળાય તો અનુક્રમે પાંચ વર્ષે, ચાર વર્ષે, ત્રણ વર્ષે, બે વર્ષે અને એક વર્ષે મરણ થાય. ૧૨૫-૧૨૬.

एकाद्वित्रिचतुःपंचचतुर्विंशत्यहःक्षयात् ॥

पडादिषोडशदिनान्यांतराण्यपि शोधयेत् ॥ १२७ ॥

છ દિવસથી લઈ સોળ દિવસ સુધી ને આંગળીથી દબાવ્યા છતાં કાનમાં થતો શબ્દ ન સંભળાય તો અનુક્રમે એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ આદિથી લઈ સોળ ચોવીસીઓ પાંચ વર્ષના દિવસોમાંથી ઓછી કરવી. તેટલા દિવસ તે જીવે. ૧૨૭.

વિવેચન:—છ દિવસ ન સંભળાય તો પાંચ વર્ષના દિવસ-
માંથી એક ચોવીસી જેટલા દિવસો ઓછો જીવે. જો સાત દિવસ ન
સંભળાય તો છ દિવસ ન સંભળાય તેના જે દિવસો છે તેમાંથી બે
ચોવીસી ઓછી કરવી તેટલું જીવે. જો આઠ દિવસ ન સંભળાય તો
સાત દિવસ ન સંભળાય તેના દિવસોમાંથી ત્રણ ચોવીસીઓ ઓછી
કરવી. યાવત્ સોળ દિવસ પર્યંત સમજી લેવું. ૧૨૭.

મસ્તકથી થતું આયુષ્યજ્ઞાન.

બ્રહ્મદ્વારે પ્રસર્પતીં પંચાહં ધૂમમાલિકાં ॥

ન ચેત્પશ્યેત્તદા જ્ઞેયો મૃત્યુઃ સંવત્સરૈસ્ત્રિભિઃ ॥ ૧૨૮ ॥

બ્રહ્મદ્વાર (દશમેદ્વારે) પ્રસરતી ધુમાડાની શ્રેણી જો પાંચ દિવસ
દેખવામાં ન આવે તો તો ત્રણ વર્ષે તેનું મરણ થશે એમ જાણવું. ૧૨૮

વિવેચન:—આ ધુમાડાની શ્રેણી બ્રહ્મદ્વારે કેવી રીતે જાય
છે તે શુદ્ધમથી જાણવા ચોખ્ખું છે. અને તે વિષે માહિતગારી મળી
નથી એટલે તે વિષે કાંઈ લખતો નથી.

છ શ્લોકે પ્રકારાંતરથી કાલજ્ઞાન જણાવે છે.

પ્રતિપદિવસે કાલચક્રજ્ઞાનાય શૌચવાન્ ॥

આત્મનો દક્ષિણ પાણિં શુક્લં પક્ષં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૧૨૯ ॥

કાળચક્ર જાણવા માટે સુદ પડવાને દિવસે પવિત્ર થઈ પોતાનો
જમણો હાથ તે અજવાળો પખવાડો છે, એમ કલ્પના કરવી. ૧૨૯.

અધોમધ્યોર્ધ્વપર્વાણિ કનિષ્ઠાંગુલિકાનિ તુ ॥

ક્રમેણ પ્રતિપત્ત્યષ્ટચેકાદશીઃ કલ્પયેત્તિથીઃ ॥ ૧૩૦ ॥

તથા ટચલી આંગળીના હેઠલા, વચલા અને ઉપરના પર્વને
(વેદાને) અતુકમે પડવો છડ તથા અગીયાસની તિથી છે તેવી
કલ્પના કરવી. ૧૩૦.

અવશેષાંગુલી પર્વાણ્યવશેષતિથીસ્તથા ॥

પંચમી દશમી રાકા પર્વાણ્યંગુલ્લગાનિ તુ ॥ ૧૩૧ ॥

અંગુલના નીચલા, વચલા અને ઉપલા પર્વમાં પાંચમ, દશમ અને પૂનમ એમ અનુક્રમે તિથીની કલ્પના કરવી અને બાકી રહેલી આંગળીના પર્વમાં બાકી રહેલી તિથીઓની કલ્પના કરવી. (એટલે અનામિકા આંગળીના નીચેના, વચલા અને ઉપલા પર્વમાં બીજ, ત્રીજ ને ચોથની કલ્પના કરવી. મધ્યમ આંગુલીના પર્વમાં સાતમ, આઠમ, નેામની કલ્પના કરવી તથા તર્જની આંગુલીના પર્વમાં બારસ, તેરસ અને ચૌદશની કલ્પના કરવી). ૧૩૧.

વામપાણિ કૃષ્ણપક્ષતિથીસ્તદ્વચ્ચ કલ્પયેત્ ॥

તતથ્ચ નિર્જને દેશે વદ્ધપદ્માસનઃ સુધીઃ ॥ ૧૩૨ ॥

પ્રસન્નઃ સિતસંવ્યાનઃ કોશીકૃત્ય કરદ્વયમ્ ॥

તતસ્તદંતઃ શૂન્યં તુ કૃષ્ણવર્ણં વિચિંતયેત્ ॥ ૧૩૩ ॥

અંધારા પખવાડાના પડવાને દિવસે ડાબા હાથને કૃષ્ણપક્ષ તથા આંગળીઓની અંદર (અજવાળા પક્ષના હાથની માફક) તિથીઓની કલ્પના કરી મનુષ્યના સંચાર વિનાના પ્રદેશમાં જઈ પદ્માસન કરી મનની પ્રસન્નતાપૂર્વક ઉત્તલ ધ્યાન કરી બે હાથને કમળના ડોડાને આકારે રાખી તે હાથની અંદર કાળા વર્ણુનું એક બિંદુ ચિંતવવું. ૧૩૩.

ઉદ્ઘાટિતકરાંભોજસ્તતો યત્રાંગુલીતિથૌ ॥

વીક્ષ્યતે કાલબિંદુઃ સ કાલ હત્યત્ર કીર્ત્યતે ॥ ૧૩૪ ॥

ત્યાર પછી હાથ ઉઘાડતાં જે આંગળીની અંદર કલ્પેલી અંધારી અજવાળી; તિથીમાં કાળું બિંદુ પડેલું દેખાય, તે અંધારીયા અજવાળી તિથીને દિવસે તેનું મરણ થાય છે. ૧૩૪.

આયુષ્ય નિર્ણયને

પાય બતાવે છે.

જે માણસને છીંક, વિદ્યા, વીર્યસ્રાવ, અને મૂત્ર (પેશાબ) એ ચારે એકી સાથે થઈ જાય તે એક વર્ષને અંતે તેજ, મહીને અને તેજ તિથીએ મરણ પામે. ૧૩૫.

રોહિણીં શશમૃદુલસ્મમહાપથમરંધર્તી ॥

ધ્રુવં ચ ન યદા પશ્યેદ્વર્ષેણ સ્યાત્તદા મૃતિઃ ॥ ૧૩૬ ॥

રોહિણી નક્ષત્ર ૧, અંદ્રમાતુ' લાંછન ૨, છાયા પંથ (છાયા પુરુષ) ૩, અરંધતી (સપ્તરૂપીના તારાની પાસે બીજા નાના તારા દેખાય છે તે) ૪, અને ધ્રુવ (બ્રહ્મટી) એ પાંચ યા તેમાંથી એકાદ કોઈ પણ જોવામાં ન આવે તો એક વર્ષે મરણ થાય. ૧૩૬.

વિવેચન:—બીજા આચાર્ય કહે છે કે,

અરંધર્તી ધ્રુવં ચૈવ વિષ્ણોસ્ત્રીણિ પદાનિ ચ ॥

ક્ષીણાયુષો ન પશ્યંતિ ચતુર્થે માતૃમંડલમ્ ॥

અરંધર્તી ભવેજ્જિહ્વા ધ્રુવં નાશાગ્રમુચ્યતે ॥

તારા વિષ્ણુપદં પ્રોક્તં ભ્રુવઃ સ્યાન્માતૃમંડલમ્ ॥ ૨ ॥

અરંધર્તી એટલે જીહ્વા, ધ્રુવ એટલે નાસાનો અગ્રભાગ, વિષ્ણુ-પદ એટલે તારા (બીજાની આંખની કીકીમાં જોતાં પોતાની આંખની કીકીતું દેખાણું તે) અને માતૃ મંડળ એટલે બ્રહ્મટી આ ચાર આયુષ્ય ક્ષય થવા આયુષ્ય હોય તે જોઈ ન શકે. ૧૩૬.

સ્વમે સ્વં મહ્યમાણં ચ મૃત્રકાકનિશાચરૈઃ ॥

હ્રામાનં સ્વરોષ્ટ્રાર્ધૈર્યદા પશ્યેત્તદા મૃતિઃ ॥ ૧૩૭ ॥

જે સ્વપ્નામાં ગીધ, કાગડા અને રાત્રે ચાલવાવાળા પ્રાણીઓ પોતાના શરીરને લક્ષણ કરતા જુવે, તેમજ ગધેડા, ઉંટ, શુકર આદિ પ્રાણીઓ ઉપર પોતે સ્વારી કરે અથવા તેઓ પોતાને એચતા (ધસડતા કે તાણુતા) હોય તેમ જુવે તો એક વર્ષને અંતે મરણ થાય. ૧૩૭.

રશ્મિનિર્મુક્તમાદિત્યં રશ્મિયુક્તહર્વિર્મુજમ્ ॥

યદા પશ્યેદ્વિપચેત તદૈકાદશમાસતઃ ॥ ૧૩૮ ॥

ત્યારે સૂર્ય મંડળને કિરણુ વિનાનો દેખે અને અગ્નિને કિરણુ સહિત દેખે ત્યારે તે માણસ અગિયાર માસ પછી મરણ પામે. આ દિવસ આશ્રયિ છે. ૧૩૮.

વૃક્ષાગ્રે કુત્રચિત્પश्येत् ગંધર્વનગરં યદિ ॥

પश्यેત્પ્રેતાન્પિશાચાન્ વા દશમે માસિ તન્મૃતિઃ ॥ ૧૩૯ ॥

ઠોઈ ઠેકાણે વૃક્ષના અથ લાગ ઉપર જો ગંધર્વનગર દેખે અથવા પ્રેત અને પિશાચાદિકને જુવે તો દશમે મહિને મૃત્યુ થાય. ૧૩૯.

છર્દિમૂત્રપુરીપં વા સુવર્ણરજતાનિ વા ॥

સ્વમે પश्यેદ્યદિં તદા માસાન્નવૈવ જીવતિ ॥ ૧૪૦ ॥

જો સ્વપ્નમાં ઉલટી, મૂત્ર, વિષ્ણુ, સોનું અથવા રૂપું જોવામાં આવે તો તે નવ મહિના જીવે. ૧૪૦.

સ્થૂલોઽકસ્માત્કુશોકસ્માદકસ્માદતિકોપનઃ ॥

અકસ્માદતિભીર્ભૂર્વા માસાનૈવ જીવતિ ॥ ૧૪૧ ॥

જો માણસ કારણ સિવાય અકસ્માત્ જાડો થઈ જાય, અકસ્માત્ દુર્બળ (પાતળો) થઈ જાય, અકસ્માત્ કોઈ સ્વભાવનો થઈ જાય, અકસ્માત્ બીકણ થાય (જાય પામે) તો આઠ મહિનાજ જીવી શકે. ૧૪૧.

સમગ્રમપિ વિન્યસ્તાં પાંશૌ વા કર્દમેઽપિ વા ॥

સ્યાચ્છેત્ત્વંદં પદં સપ્તમાસ્યંતે મ્રિયંતે તદા ॥ ૧૪૨ ॥

ધુળ અગર કાઢવની અંદર આખું પગલું ચુકચું હોય છતાં જો તે પગલું અધુરું પડેલું જણાય તો સાત મહિનાને અંતે તે માણસનું મરણ થાય. ૧૪૨.

તારાં શ્યામાં યદા પश्यેચ્છુપ્યેદધરતાલુ ચ ॥

ન સ્વાંગુલિત્રયં માયાદ્રાજદંતદ્વયાંતરે ॥ ૧૪૩ ॥

ગૃધ્રઃ કાકઃ કપોતો વા ક્રવ્યાદોઽન્યોઽપિ વા સ્વગઃ ॥

નિલીયેત યદા મૃદ્ધિં પળ્માસ્યંતે મૃતિસ્તદા ॥ ૧૪૪ ॥

જો આંખની ટીકી તદ્દન કાળી અંજન સરખી દેખાય, રોગ-
વિના અકસ્માત્ હોઠ અને તાલુ સુકાય, મોઢું પોહોણું કર્યે છે તે
ઉપરના અને નીચેના વચલા દાંતના આંતરામાં પોતાની ત્રણ આંગુલી
ન સમાય, ગીધ, કાગડો, પારેવો, અને બીજો કોઈ માંસ લક્ષણ કર-
નાર પંખી માથા ઉપર બેમે તો છ મહિનાને અંતે તે મરણ પામે. ૧૪૪.

મૃત્યુર્હં પડ્યતાનન્ત્રેઽહન્યાપૂર્ય જલૈર્મુશ્વમ્ ॥

વિહિતે ફુલકૃતે ગ્રક્રધન્વાંતમ્તન્ન દૃશ્યતે ॥ ૧૪૫ ॥

યદા ન દૃશ્યતે તત્તુ માસૈઃપદ્ભિર્મૃતિસ્તદા ॥

પરનેત્રે સ્વદેહં ચેન્ન પડ્યેન્મરણં તદા ॥ ૧૪૬ ॥

વાદળ વિનાના દિવસે મુખમાં પાણી ભરી આકાશ-સામું ફુટકાર
કરી તે પાણી બહાર ઉચું ઉછાળ્યે છે તે નિરંતર કેટલાક દિવસ જોતાં
તે પાણીની અંદર ઇંદ્ર ધનુષ્યના જેવો આકાર દેખાય છે. જ્યારે તે
આકાર જોવામાં ન આવે ત્યારે છ મહિને મરણ થશે એમ જાણવું.
તેમજ બીજા માણસની આંખમાં જો પોતાનું શરીર જોવામાં ન આવે
તોપણ છ મહિને મરણ થાય. ૧૪૫, ૧૪૬.

કૂર્પરૌ ન્યસ્ય જાન્વોર્મૂર્ધ્ન્યેકીકૃત્ય કરૌ સદા ॥

રંભાકોશનિર્મા છાયાં લક્ષ્યેદંતરોઽન્નવામ્ ॥ ૧૪૭ ॥

વિકાસિતદલં તન્ન યદેકં પરિલક્ષ્યતે ॥

તસ્યામેવ તિર્થૌ મૃત્યુઃ પન્માસ્યંતે ભવેત્તદા ॥ ૧૪૮ ॥

જેઠ જાનુ ઉપર જેઠ હાથની ડોણીઓને સ્થાપન કરી, હાથના
જેઠ પંજાઓ મરતક ઉપર સ્થાપન કરવા. તે જેઠ હાથના આંત-
રામાં કેળના ડોડાના આકાર સરખી ઉત્પન્ન થતી છાયાને નિરંતર
જોયા કરવી, કેળના ડોડાના આકાર મરખી છાયામાં જો તે ડોડાનું
એક પત્ર વિકસ્વર થયેલું જોવામાં આવે તો જે દિવસે પોતે જીવે
તેજ તિથીએ છ મહિનાને અંતે તેનું મરણ થાય. ૧૪૭, ૧૪૮.

ઈંદ્રનીલસમચ્છાયા વક્રીભૂતા સહસ્રશઃ

મુક્તાફલાર્લંકરણાઃ પન્નગાઃ સૂક્ષ્મમૂર્તયઃ ॥ ૧૪૯ ॥

દિવા સન્મુખમાયાંતો દૃશ્યંતે વ્યોમ્નિ સન્નિર્થો ॥

ન દૃશ્યંતે તદા તે તુ પન્માસ્યંતે મૃતિસ્તદા ॥ ૧૫૦ ॥

વાદળ વિનાના સ્વચ્છ દિવસે, ઈંદ્રનીલ રત્ન સરખી કાંતિવાળા, વાંકાચુંકા હલ્લરો ગમે મોતીના અલંકારવાળા, સૂક્ષ્મ આકૃતિવાળા સર્પો આકાશમાં સન્મુખ આવતા દેખાય છે. ત્યારે તેવા સર્પો ખીલકુલ ન દેખાય ત્યારે જાણું જો, છ મહિનાને અંતે મરણ થશે. ૧૪૯, ૧૫૦.

સ્વપ્ને મુંદિતમભ્યક્તં રક્તગંધસ્રગંવરં ॥

પશ્યેદ્યામ્યાં સ્વપ્ને યાંતં સ્વં યોઽન્દાર્થં સ જીવતિ ॥ ૧૫૧ ॥

જો માણસ સ્વપ્નામાં પોતાનું મસ્તક ખુંડાવેલું-તેલથી મર્દન કરાવેલું, રાતા પદાર્થથી શરીર લેપાયેલું, ગળામાં રાતી માળા પેહે-રેલી અને રાતાં વસ્ત્રો પેહેરી ગધેડા ઉપર બેસી દક્ષિણ દિશા તરફ પોતાને જતો જુવે તે માણસ અર્ધું વર્ષ (છ માસ) જીવે. ૧૫૧.

ઘંટાનાદો રતાંતિ ચેદકસ્માદનુભૂયતે ॥

પંચતા પંચમાસ્યંતે તદા ભવતિ નિશ્ચિતમ્ ॥ ૧૫૨ ॥

વિષય સેવન કર્યા પછી જો અકસ્માત્ શરીરમાં ઘંટાના નાદ સરળો નાદ સંભળાય તો પાંચ મહિનાને અંતે નિશ્ચે તેનું મરણ થાય. ૧૫૨.

શિરોવેગાત્સમારુદ્ધ કુકલાસો વ્રજન્ યદિ ॥

દશ્યાદ્વર્ણત્રયં પંચમાસ્યંતે મરણં તદા ॥ ૧૫૩ ॥

કાકીડો ઝડપથી માથા ઉપર ચડીને ચાલ્યો જાય અને જતાં જતાં જો શરીરની ચેષ્ટા જૂદી જૂદી ત્રણ પ્રકારની કરે તો પાંચ મહિનાને અંતે તેનું મરણ થાય. ૧૫૩.

વક્રીભવતિ નાસા ચેદ્વર્તુલી ભવતો દર્શો ॥

સ્વસ્થાનાદ્ બ્રહ્મયતઃ કર્ણો ચતુર્માસ્યાસ્તદા મૃતિઃ ॥ ૧૫૪ ॥

જો નાસિકા વાંકી થઈ જાય, આંખો ગોળ થઈ જાય અને કાન પોતાના ઠેકાણેથી દીલા પડી જાય તો ચાર મહિનાને મરણ થાય. ૧૫૪.

કૃષ્ણં કૃષ્ણપરિવારં લોહદંડધરં નરં ॥

યદા સ્વપ્ને નિરીક્ષતે મૃત્યુર્માસૈશ્વિભિસ્તદા ॥ ૧૫૫ ॥

જે સ્વપ્નામાં કાળા વર્ણુવાળા, કાળા પરિવારવાળા, તથા લોહના દંતને ધારણ કરવાવાળા માણસને જુવે તો ત્રણ મહિને મરણ થાય. ૧૫૫.

ઈંદુમુષ્ણં રવિં શીતં છિદ્રં મૂર્ધ્ન રવાવપિ ॥

જિહ્વાં જ્યામાં મુખં કોકનદાર્ધં ચ યદેક્ષતે ॥ ૧૫૬ ॥

તાલુકંપો મનઃશોકો વર્ણોઞ્જો નૈકથા યદા ॥

નાભેશ્ચાકસ્મિકી હિકા મૃત્યુર્માસદ્વાત્તદા ॥ ૧૫૭ ॥

ચંદ્રમાને ઉષ્ણ (ગરમ), સૂર્યને ઠંડો-જમીનમાં અને સૂર્યમંડળમાં છીદ્ર, જીભને કાળી, અને મોઢાને લાલ કમળના સરખું જુવે, તાલવું કંપે, મનમાં શોક થાય, શરીરમાં અનેક જાતના વર્ણો થયા કરે અને નાભિથી અકસ્માત્, હેડકી ઉત્પન્ન થાય તો (આવાં લક્ષણુવાળાનું) જે મહિને મરણ થાય. ૧૫૬, ૧૫૭.

જિહ્વા નાસ્વાદમાદત્તે મુહુઃ સ્વલતિ શ્વાપ્ને ॥

શ્રોત્રે ન શૃગુતઃ શબ્દં ગંધં વેત્તિ ન નાસિકા ॥ ૧૫૮ ॥

સ્પંદેતે નયને નિત્યં દૃષ્ટ્વસ્તુન્યાપિ ભ્રમઃ ॥

નક્તમિંદ્રધનુઃ પश्यેત્ તથોલ્કાપતનં દિવા ॥ ૧૫૯ ॥

ન ચ્છાયામાત્મનઃ પश्यેત્ દર્પણે સલિલેપિ ચા ॥

અનન્દાં વિદ્યુતં પश्यેત્ શિરોઽકસ્માદપિ જ્વલેત્ ॥ ૧૬૦ ॥

હંસકાકમયૂરાણાં પश्यેચ્ચ કાપિ સંહતિમ્ ॥

શીતોષ્ણાશ્વરમૃદ્વાદેરપિ સ્પર્શં ન વેત્તિ ચ ॥ ૧૬૧ ॥

અમોષાં લક્ષ્મણાં મધ્યાચર્દકમપિ દૃશ્યતે ॥

જંતોર્ભવતિ માસેન તદા મૃત્યુર્ન સંશયઃ ॥ ૧૬૨ ॥

પંચભિઃ કુલકં.

જીભ સ્વાદને જાણી ન શકે, બોલતાં વારંવાર સ્થલના થાય, કાન શબ્દો ન સાંભળે, નાસિકા ગંધ ન જાણી શકે, નિરંતર નેત્ર

ફરકયા કરે, દેખેલી વસ્તુમાં પણ ભ્રમ થાય, રાત્રે ઇંદ્ર ધનુષ્ય દેખે, આરિસામાં કે પાણીમાં પોતાની આકૃતિ ન દેખાય, વાદળ વિનાની વિજળી જુવે, ઝરણુ વિના પણ મસ્તક બળ્યા કરે, હંસ-કાગડા અને મયુર, (મોર) નાં કોઈ પણ ઠેકાણે મેથુન સેવન (વિષય સેવન) જોવામાં આવે. ટાઢા, ઉના, બરછટ અને મુંવાળા સ્પર્શને જાણી ન શકે; આ સર્વ લક્ષણોમાંથી જો કોઈ એક પણ લક્ષણ માણસને દેખાય તો તે માણસનું મરણ એક મહિનામાં થાય એમાં કોઈ સંશય ન જાણવો. ૧૫૮, ૧૫૯, ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૨.

શીતે હકારે ફુત્કારે ચોળ્ળે સ્મૃતિગતિશ્ચ ॥

અંગપંચકશૈત્યે ચ સ્યાદશાહેન પંચતા ॥ ૧૬૩ ॥

હકાર અક્ષર બોલતાં જો શ્વાસ ઠંડો જણાય, ફુત્કાર કરી શ્વાસ બહાર કાઢતાં તે ગરમ જણાય, યાદશક્તિ ધીલકુલ ન રહે, હાલવા ચાલવાની ગતિ બંધ થાય, અને શરીરનાં પાંચે અંગો ઠંડા થઈ જાય તો દશ દિવસે મરણ થાય. ૧૬૩.

અર્ધોષ્ણમર્દ્દશીતં ચ શરીરં જાયતે યદા ॥

જ્વાલાકસ્માજ્જ્વલેદ્વાંગે સપ્તાહેન તદા મૃતિઃ ॥ ૧૬૪ ॥

શરીર અર્ધું ઉતું હોય અને અર્ધું શરીર ઠંડું થઈ જાય તથા કારણ સિવાય અકસ્માત્ શરીરમાં જ્વાલા બળ્યા કરે તો સાત દિવસે મરણ થાય. ૧૬૪.

ક્ષાતમાત્રસ્ય હૃત્પાદં તત્ક્ષણાદિ શુષ્યતિ ॥

દિવસે જાયતે પથે તદા મૃત્યુરસંશયમ્ ॥ ૧૬૫ ॥

સ્નાન કર્યા પછી તરતજ જો હૃદય અને પગ સુકાઈ જાય તો નિશ્ચે તેનું છઠે દિવસે મરણ થાય. ૧૬૫.

જાયતે દંતઘર્પથ્વેચ્છવગંધશ્ચ દુઃસહઃ ॥

વિકૃતા ભવતિ ચ્છાયા ત્યક્તેન મ્રિયતે તદા ॥ ૧૬૬ ॥

કડકકાટ કરતો દાંત ધસ્યા કરે, મઠદાની માફક મહા બરાબર દુર્ગંધ શરીરમાંથી નીકળ્યા કરે અને શરીરના વર્ણમાં વિદ્યુતિ થાય

(અર્થાત્ કાળો, ધોળો, રાતો વિગેરે શરીરનો રંગ બદલાય કરે)
તો તે ત્રીજે દિવસે મરણ પામે. ૧૬૬.

ન સ્વનાશાં સ્વજિન્દ્યાં ન ગ્રહાનામલા દિશઃ ॥

નાપિ સપ્તઋષીન્ જ્યોન્નિ પશ્યતિ મ્રિયતે તદા ॥ ૧૬૭ ॥

જે માણસ પોતાની નાસિકા, પોતાની જીભ, ગ્રહ, નક્ષત્ર, તારા,
નિર્મલ દિશા, અને આકાશમાં રહેલા સપ્તઋષીના તારાઓને ન જોઈ
શકે તે બે દિવસે મરણ પામે. ૧૬૭.

પ્રભાતે યદિ વા સાયં જ્યોત્સ્નાવત્યામયો નિશિ ॥

પ્રવિતત્ય નિજૌ વાહ નિજચ્છાયાં વિલોક્ય ચ ॥ ૧૬૮ ॥

શૈનરુક્ષિણ્ય નેત્રે સ્વચ્છાયાં પશ્યેત્તતોજ્વરે ॥

ન શિરો દૃશ્યતે તસ્યાં યદા સ્યાન્મરણં તદા ॥ ૧૬૯ ॥

નેક્ષ્યતે વામવાહુથેત્ પુત્રદારક્ષયસ્તદા ॥

યદિ દક્ષિણવાહુનેક્ષ્યતે ભ્રાતૃક્ષયસ્તદા ॥ ૧૭૦ ॥

અદૃષ્ટે હૃદયે મૃત્યુરુદરે ચ ધનક્ષયઃ ॥

ગુહ્યે પિતૃવિનાશસ્તુ વ્યાધિરુલ્લયુગે ભવેત્ ॥ ૧૭૧ ॥

અદર્શને પાદયોશ્ચ વિદેશગમનં ભવેત્ ॥

અદશ્યમાને સર્વાંગે સદ્યો મરણમાદિશેત્ ॥ ૧૭૨ ॥

પંચમિઃ કુલકં.

સવારમાં અથવા સાંજે અથવા અજવાળી રાત્રીએ પ્રકાશમાં
ઉભા રહી, પોતાના હાથ લાંબા (કાઉસગની માફક) રાખી પોતાના
શરીરની છાયા (પછાડયા) સામું ખુદી આંખ રાખી કેટલીકવાર
સુધી જોયા કરવું. ત્યાર પછી હળવે હળવે તે નેત્રને છાયા ઉપરથી
ઉપાડી તે ખુદી આંખે ઉંચે યા સામું આકાશમાં જોવું. તો પુરૂષના
જેવી ધોળી આકૃતિ આકાશમાં રહેલી દેખાશે. જો તે આકૃતિનું
માથું જોવામાં ન આવે તો પોતાનું મરણ થશે. જો કાળો હાથ
જોવામાં ન આવે તો પુત્ર યા સ્ત્રીનો નાશ થાય. જો જમણા હાથ
જોવામાં ન આવે તો ભાઈનું મરણ થાય. હૃદય ન દેખાય તો પોતાનું

મરણ થાય. પેટનો ભાગ ન જણાય તો ધનનો નાશ થાય. શુદ્ધસ્થાન ન દેખાય તો પોતાના પૂજ્ય વર્ગ પિતા પ્રમુખનો નાશ થાય. બે માથળ ન દેખાય તો વ્યાધિ પેદા થાય. પગ ન દેખાય તો પર-દેશમાં જવું પડે, અને આખું શરીર ન દેખાય તો તત્કાળ મરણ થાય. ૧૬૮ થી ૧૭૨.

પ્રકારાંતરે કરી કાળજ્ઞાન બતાવે છે.

ત્રિવિદ્યા દર્પણાંગુષ્ઠકુન્દ્યાદિપ્રવતારિતા ॥

વિધિના દેવતા પૃષ્ઠા ઘૂટે કાલસ્ય નિર્ણય ॥ ૧૭૩ ॥

સૂર્યદુગ્રહણે વિદ્યા નરવીરે ઠઠેત્યસૌ ॥

સાધ્યા દગસહસ્રાષ્ટોત્તરયા જપકર્મ્મતઃ ॥ ૧૭૪ ॥

અષ્ટોત્તરસહસ્રત્ય જપાત્કાર્યક્ષણે પુનઃ ॥

દેવતા લીયતેઽસ્યાદૌ તતઃ કન્યાહ નિર્ણયમ્ ॥ ૧૭૫ ॥

સત્સાધકગુણકૃષ્ણ સ્વયમેવાથ દેવતા ॥

ત્રિકાલવિપયં ઘૂટે નિર્ણય ગતસંશયમ્ ॥ ૧૭૬ ॥

વિદ્યા મિત્રે કરી દર્પણ, અંશુઠા અને ભીંત પ્રમુખમાં અવતારેલ દેવતાને (શુરૂ ઉપદિષ્ટ) વિધિપૂર્વક પૂછવાથી તે આયુષ્યનો નિર્ણય કહી બતાવે છે. સૂર્યગ્રહણ અને ચંદ્રગ્રહણ હોય ત્યારે ઓં નરવીરે ઠઠઃ ઠઠઃ સ્વાહા એ વિદ્યા હથ હાતર અને આઠવાર જાપ કરીને સાધવી. પછી કાર્ય પ્રસંગે એક હાતર અને આઠવાર તે વિદ્યા જપીને દર્પણાદિકને વિષે દેવતાને અવતારવી. પછી તે આશિસા પ્રમુખમાં એક કુંવારી કન્યાને જોવાવડું. તેમાં તે કન્યા દેવતાનું રૂપ દેખે એટલે તેની પાસે આયુષ્યનો નિર્ણય પૂછવો. તે કન્યા સર્વ નિર્ણય કહી આપે અથવા ઉત્તમ સાધકના શુભથી આકર્ષાએલી તે દેવતા પોતાની મેળે નિર્ણયવાળું અને મંશય વિનાનું ત્રિકાલ સંબંધી આયુષ્યજ્ઞાન કહી આપે. ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૭૫, ૧૭૬.

પાંચ શ્લોકે કરી શુકન દ્વારા કાલજ્ઞાન કહે છે. ૨૮૭

પાંચ શ્લોકે કરી શુકન દ્વારા કાલજ્ઞાન કહે છે.

અથવા ગુકુનાદિચાત્સજ્જો વા यदि वातुरः ॥

સ્વતો વાપિ પરતો વા ગૃહે વા यदि वा वहिः ॥ ૧૭૭ ॥

અહિવૃશ્ચિકઋમ્યાસ્તુગૃહગોધાપિર્પીલિકાઃ ॥

મૃકામત્કુળલુતાશ્ચ વલ્મીકોઽથોપદેહિકાઃ ॥ ૧૭૮ ॥

કીટિકા ઘૃતવર્ણાશ્ચ ભ્રમર્યશ્ચ યદાધિકાઃ

ઉદ્દેગકલહન્યાધિમરણાનિ તદાદિશેત્ ॥ ૧૭૯ ॥

ઉપાનદ્વાહનચ્છત્રશસ્ત્રચ્છાયાંગકુંતલાન્ ॥

ચંચ્વા ચુંવેદ્યદા કાકસ્તદાસન્નૈવ પંચતા ॥ ૧૮૦ ॥

અશ્વપૂર્ણદશો ગાવો ગાઢં પાર્દૈર્વસુંધરાં ॥

સ્વનંતિ ચેત્તદાનીં સ્યાદ્રોગો મૃત્યુશ્ચ તત્પ્રભોઃ ॥ ૧૮૧ ॥

અથવા નિરોગી હોય કે રોગી હોય, પોતાથી કે પરથી, ઘરમાં કે બહાર, શુકનથી શુભાશુભનો નિર્ણય બાબતે. સર્પ, વીંછી, કમિયાં, ઉદર, ગરેલી, કિડીઓ, જીવો, માંકડ, કાળીઆ, રાક્ષા, (ઉદેહીના ઘરો), ઉદેહી, ઘીમેલ, અને ભમરીઓ જ્યારે એકદમ વિશેષ જોવામાં આવે તો ઉદ્દેગ, કલેશ, બ્યાધિ, અથવા મરણ નિપજે. જોડા, હાથી, ઘોડા પ્રમુખવાહન, છત્ર, શસ્ત્ર, શરીર, અને કેશ (વાળ) એ માંહેથી કોઈને કાગડો આંખે કરી સ્પર્શ કરે, તો બાણ્યું કે મરણ નજીકમાં છે. જો આંખે આંધુ પાડતી ગાય ઘણા જોરથી પગે કરી પૃથ્વીને ખોદે તો તે ગાયના ક્વામિનું રોગથી મરણ થાય. ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૧.

અકારાંતરે શુકનથી કાલ જ્ઞાન કહે છે.

અનાતુરકૃતે દ્યેતત્ શકુનં પરિકીર્તિતં ॥

અવુનાતુરમુદિચ્ય શકુનં પરિકીર્ચ્યતે ॥ ૧૮૨ ॥

આ પૂર્વે કહેવામાં આવેલ શુકનો રોગ વિનાના માણસ મારે જણાવ્યાં. હમણાં હવે રોગીને ઉદેશીને શુકનો કહીએ છીએ. ૧૮૨.

દક્ષિણસ્પાં વલિત્વા ચેત્ શ્વા મુદં લેદ્યુરોયવા ॥

લાંગુલં વા તદા મૃત્યુરેકદિવિદિનૈઃ ક્રમાત્ ॥ ૧૮૩ ॥

શેતે નિમિત્તકાલે ચેત્ શ્વા સંકોચ્યાશ્વિલં વપુઃ ॥

ધૃત્વા કર્ણો વલિત્વાંગં ધુનોત્યથ તતો મૃતિઃ ॥ ૧૮૪ ॥

યદિ વ્યાત્તમુલ્લો લાલાં મુંચન્ સંકોચિતેક્ષણઃ ॥

અંગં સંકોચ્ય શેતે શ્વા તદા મૃત્યુન સંશયઃ ॥ ૧૮૫ ॥

ત્રિભિર્વિગ્નેપર્કં.

રોગી ન્યારે પોતાના આયુષ્ય સંબંધી શુકન જોતો હોય ત્યારે જો કુતરો (કુતરાની જાતિ) દક્ષિણ દિશા અનુભવ જાળીને પોતાની શુદ્ધાને આટે તો તે રોગીનું એક દિવસે મરણ થાય. જો તે કુતરો પોતાનું હૃદય આટે તો એ દિવસે રોગી મરે અને જો તે પોતાની પુંછડી આટે તો ત્રણ દિવસે રોગીનું મરણ થાય. ન્યારે રોગી નિમિત્ત જોતો હોય ત્યારે જો કુતરો પોતાનું આખું શરીર સંકોચીને સુવે અથવા કાનને ચડાવીને (અછક કરીને) અને શરીરને વાળીને હલાવે (ધુણાવે) તો રોગી મરણ પામે અથવા જો મોઢું પહોંચું કરી લાળને મૂકતો આંખો મીંચી શરીરને સંકોચીને તે શ્વાન સુવે તો નિશ્ચે રોગીનું મૃત્યુ થાય. ૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૫.

એ રસોડે કરી કાગડાનાં શુકનો કહે છે. ।

યદાનુરઘ્નસ્પોર્ધ્વં કાકપક્ષિગણો મિલન્ ॥

ત્રિસંધ્યં દૃશ્યતે નૂનં તદા મૃત્યુરુપસ્થિતઃ ॥ ૧૮૬ ॥

મહાનસે તથા શય્યાગારે કાકાઃ ક્ષિપંતિ ચેન્ ॥

ચર્માસ્થિરજ્ઞું કેશાન્ વા તદાસન્નૈવ પંચતા ॥ ૧૮૭ ॥

જો રોગીના ઘર ઉપર સવાર, બપોર, અને સાંજ એમ ત્રણ કાગડા કાગડાનો સમુદાય મળી કોળાહળ કરતો જણાય તો નિશ્ચે તેનું મરણ આવી પહોંચ્યું છે એમ જાણવું તથા રોગીના રસોડા ઉપર અને સુવાના ઘર ઉપર કાગડાઓ ચામડું, હાડકું, દોરડું, કે વાળ લાવીને ફેંકે તો તેનું મરણ નજીકજ છે એમ સમજવું. ૧૮૬, ૧૮૭.

નવ શ્લોકે કરીને ઉપશ્રુતિથી કાલ જ્ઞાન કહે છે.

અથવોપશ્રુતેવિદ્યાદ્વિદ્યાન્ કાલસ્ય નિર્ણયમ્ ॥

પ્રશસ્તે દિવસે સ્વપ્નકાલેશસ્તાં દિશં શ્રિતઃ ॥ ૧૮૯ ॥

પૂત્વા પંચનમસ્કૃત્યાચાર્યમંત્રેણ વા શ્રુતી ॥

ગેહાત્છન્નશ્રુતિર્ગચ્છેચ્છિલ્પિચત્વરભૂમિષુ ॥ ૧૯૦ ॥

ચંદનેનાર્ચયિત્વા ક્ષ્માં સિપ્ત્વા ગંધાક્ષતાદિ ચ ॥

સાવધાનસ્તતસ્તત્રોપશ્રુતેઃ શૃણુયાદ્ ધ્વનિં ॥ ૧૯૦ ॥

અર્થાતિરાપદેઙ્યથ સરૂપથેતિ સ દ્વિધા ॥

વિમર્ગમ્પસ્તપ્તપ્રાચઃ સ્ફુટોક્તાર્થોઽવરઃ પુનઃ ॥ ૧૯૧ ॥

યથૈવ ભવનસ્તંભઃ પંચપદ્ભિરયં દિનૈઃ ॥

પક્ષૈર્માસૈરથો વર્ષૈર્ભક્ષ્યતે યદિ વા ન વા ॥ ૧૯૨ ॥

મનોહરતરશ્વાસીત્ કિં ત્વયં લઘુ ભક્ષ્યતે ॥

અર્થાતિરાપદેઙ્યઃ સ્યાદેવમાદિરુપશ્રુતિઃ ॥ ૧૯૩ ॥

एषा स्त्री पुरुषो वासां स्थानादस्मान्न यास्यति ॥

दास्यामो न वयं गंतुं गंतुकामो न चाप्ययं ॥ ૧૯૪ ॥

વિદ્યતે ગંતુકામોયમદં ચ પ્રેપ્નોત્સુકઃ ॥

તેન યાસ્યત્યસૌ ગીર્ણં સ્યાત્સરૂપેત્યુપશ્રુતિઃ ॥ ૧૯૫ ॥

कर्णोद्घाटनसंज्ञातोपશ्रुत्यंतरमात्मनः ॥

કુગલાઃ કાલમાસન્નમનાસન્નં ચ જાનતે ॥ ૧૯૬ ॥

અથવા વિદ્યાન્ પુરુષોઽયે, ઉપશ્રુતિઁ કરી આયુધ્યનેા નિર્ણય કરવો (તેજ બતાવે છે.) ભદ્રાઆદિ અપયોગ ન હોય તેવા ઉત્તમ દિવસે સુવાના અવસરે (એક પ્રહર રાત્રિ જવા પછી) પૂર્વ, ઉત્તર કે પશ્ચિમ દિશા તરફ જવું. જતાં પેહેલાં નવકારમંત્રથી અથવા સૂરિમંત્રે કરી કાનને પવિત્ર (મંત્રિત) કરવો; અને ત્યાર પછી ઘરથી નીકળતાં રસ્તામાં કોઈનેા શબ્દ કાનમાં ન આવે તેવી રીતે કાનને ઢાંકી કારીગરોના ઘર તરફ અથવા બજારમાં પૂર્વે કહેલી દિશા તરફ

જવું. કારીગરોના ઘર પાસે યા બજારમાં જઈ તે ભૂમિનું ચંદન વડે પૂજન કરી તેના ઉપર ગંધ અક્ષત (બરાસ ચોખા) નાખી સાવધાન થઈ ત્યાં કોઈ પણ મનુષ્યોનો શબ્દ થતો હોય તો કાન ખુલ્લા કરીને સાંભળવો. તે સાંભળતાં શબ્દો જે પ્રકારના હોય છે, એક અર્થાતરાપદેશ્ય અને બીજા સ્વરૂપઉપશ્રુતિ; અર્થાતરાપદેશ્ય ઉપશ્રુતિ એટલે જે શબ્દ સાંભળવામાં આવે તેનો કોઈ બીજો અર્થ કદપયો. અને સ્વરૂપ ઉપશ્રુતિ એટલે જેવો શબ્દ સાંભળ્યો તેવોજ અર્થ કદપયો યા શ્રદ્ધા કરવો. પેહેલો અર્થાતરાપદેશ્ય વિચારથી બાણી શકાય તેમ છે અને બીજો સ્વરૂપ અર્થ પ્રકટ બાણી શકાય તેમ છે. (અર્થાતરાપદેશ્ય ઉપશ્રુતિ બતાવે છે) જેમકે આ ઘરનો સ્તંભ પાંચ છ દિવસે યા પાંચ છ પખવાડીએ યા મહિને કે વર્ષે ભાંગી જશે અથવા નહિ ભાંગે. તે ઘણા સારા પણ જલદિ ભાંગી જશે વિગેરે. આથી પોતાના આયુષ્યનો તેવોજ નિર્ણય કરી લેવો કે તેટલા દિવસે મહિને કે વર્ષે પોતાનું મરણ નિપજશે. એ અર્થાતરાપદેશ્ય શ્રુતિ બાણી, હવે બીજી સ્વરૂપઆશ્રય શ્રુતિ કહે છે; જેમકે આ પુરુષ કે સ્ત્રી આ સ્થાનથી જશે નહિ. અમે તેને જવા , પણ ન દેઈશું અને તે જવાનો ઇચ્છક પણ નથી અથવા તો જવાની ઇચ્છા કરે છે, હું પણ તેને મોકલવા ઇચ્છું છું, માટે આ હવે જલદી આંહીથી જશે. આ સ્વરૂપ ઉપશ્રુતિ કહેવાય છે. આથી સમજી લેવાનું છે કે જે જવાનું સાંભળે તો મરણ નજીક છે અને રહેવાનું સાંભળે તો હમણાં મરણ નથી. આ પ્રમાણે કાન ખુલ્લા કરી પોતે સાંભળેલી ઉપશ્રુતિ પ્રમાણે કુશલ માણસો નજીક કે દૂર પોતાના આયુષ્યનો નિર્ણય બાણે છે. ૧૮૮, ૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૧, ૧૯૨, ૧૯૩, ૧૯૪, ૧૯૫, ૧૯૬.

શનિશ્ચર પુરૂષેકરી કાળ જ્ઞાન બાણવાની રીત.

શનિઃ સ્યાદ્યત્ર નક્ષત્રે તદ્વાતલ્યં મુખે તતઃ ॥

ચત્વારિ દક્ષિણે પાળૌ ત્રીણિ ત્રીણિ ચ પાદયોઃ ॥ ૧૯૭ ॥

ચત્વારિ વામહસ્તે તુ ક્રમશઃ પંચ વક્ષસિ ॥

ત્રીણિ શીર્ષે દશોદ્વેદે ગુહ્ય એકઃ શનો નરે ॥ ૧૯૮ ॥

નિમિત્તસમયે તત્ર પતિતં સ્થાપનાક્રમાત્ ॥

જન્મર્ક્ષં નામકક્ષં વા ગુહ્યદેશે ભવેદ્યદિ ॥ ૧૯૯ ॥

દૃષ્ટં શ્ચિદ્રં ગ્રહેર્દુષ્ટૈઃ સૌમ્યૈરગ્રોપિતાયુતમ્ ॥

સજ્જસ્યાપિ તદા મૃત્યુઃ કા કથા રોગિણઃ પુનઃ ॥ ૨૦૦ ॥

શનિશ્ચરની પુરૂષના જેવી આકૃતિ બનાવવી અને નિમિત્ત જોવાના અવસરે જે નક્ષત્રમાં શનિ હોય તે નક્ષત્ર સુખમાં સુકલું. ત્યાર પછી ક્રમે આવતાં ચાર નક્ષત્રો જમણા હાથમાં સુકલાં. ડાબા જમણા પગમાં ત્રણ ત્રણ સુકલાં. ચાર ડાબા હાથમાં, પાંચ છાતિમાં, ત્રણ મસ્તકમાં બે-બે બેઠે નેત્રમાં અને એક નક્ષત્ર ગુહ્ય ભાગમાં. સુકલું. નિમિત્ત જોવાને અવસરે સ્થાપનાના અનુક્રમથી જન્મ નક્ષત્ર કે નામ નક્ષત્ર જો શુદ્ધ ભાગમાં આવ્યું હોય અને દુષ્ટ ગ્રહોની તેના ઉપર દૃષ્ટિ પડતી હોય તો તેની સાથે મેળાપ થતો હોય અને સૌમ્ય ગ્રહોની દૃષ્ટિ કે મેળાપ ન થતો હોય તો તે આયુષ્ય નિરોગી હોય તોપણ તેનું મરણ થાય તો માંદાની તો વાતજ શું કરવી ? અર્થાત્ તે તો મરણ પામેજ. ૧૯૭, ૧૯૮, ૧૯૯, ૨૦૦.

પૃચ્છા લક્ષ્મીના અનુસારે કાલ જ્ઞાન.

પૃચ્છાયામથ લગ્નાસ્તે ચતુર્થદશમસ્થિતાઃ ॥

ગ્રહાઃ ક્રૂરાઃ ગશી પટ્ટાષ્ટમથેત્ સ્યાત્તદા મૃતિઃ ॥ ૨૦૧ ॥

આયુષ્ય સંબંધી પ્રશ્ન પૂછતી વખતે તેજ ચાલતું લગ્ન, તત્કાળ અસ્ત થઈ જાય અને કુર ગ્રહો સાથે (સાતમે) કે દશમે રહ્યા હોય તથા ચંદ્રમા છઠા કે આઠમે હોય તો તેનું મરણ થાય. ૨૦૧.

પૃચ્છાયાઃ સમયે લગ્નાધિપતિર્ભવતિ ગ્રહઃ ॥

યદિ વાસ્તમિતો મૃત્યુઃ સજ્જસ્યાપિ તદા ભવેત્ ॥ ૨૦૨ ॥

આયુષ્ય સંબંધી પ્રશ્ન પૂછતી વખતે જો લગ્નાધિપતિ મેષાદિ રાશિમાં કુજ શુક્રાદિ હોય અથવા ચાલતા લગ્નના અધિપતિ ગ્રહોનો

અસ્ત થયેલો હોય તો તે સાંભે માણસ હોય તો પણ તેનું મરણ થાય. ૨૦૨.

લગ્નસ્થથ્રેચ્છશી સૌરિર્દ્વાદશે નવમઃ કુજઃ ॥

અષ્ટમોર્કસ્તદા મૃત્યુઃ સ્વાચ્છેન્ન લલવાન્ ગુરુઃ ॥ ૨૦૩ ॥

પ્રશ્ન કરતી વખતે ચંદ્રમા લગ્નમાં રહેલો હોય, ખારમે શનિ-
શ્વર હોય, નવમે મંગલ હોય, આઠમે સૂર્ય હોય અને શુક્ર બલવાન
ન હોય તો મરણ થાય. ૨૦.

રવિઃ પપ્તસ્તૃતીયો વા શશી ચ દશમસ્થિતઃ ॥

યદા ભવતિ મૃત્યુઃ સ્વાતૃતીયે દિવસે તદા ॥ ૨૦૪ ॥

પ્રશ્ન પૂછવાના સમયે છે. અથવા ત્રીજો સૂર્ય હોય અને ચંદ્રમા
દશમે રહેલો હોય તો ત્રીજે દિવસે મરણ થાય. ૨૦૪.

પાપગ્રહાથ્રેદુદયાતુર્યે વા દ્વાદશેઽથવા ॥

દિશંતિ તદ્વિદો મૃત્યુ તૃતીયે દિવસે તદા ॥ ૨૦૫ ॥

જો પ્રશ્ન અવસરે લગ્નથી પાપગ્રહો (ખરાબ ગ્રહો) ચોથે કે
ખારમે હોય તો કાળ જ્ઞાનના બાળકાર પુરુષો તેનું ત્રીજે દિવસે મૃત્યુ
જણાવે છે. ૨૦૫.

ઉદયે પંચમે વાપિ યદિ પાપગ્રહો ભવેત્ ॥

અષ્ટમિર્દશમિર્વા સ્યાદિવસૈઃ પંચતા તના ॥ ૨૦૬ ॥

પ્રશ્ન સમયે આલતા લગ્ને અથવા પાંચમે જો ફૂર ગ્રહ હોય તો
આઠ અગર દશ દિવસે મરણ થાય. ૨૦૬.

ધનુર્મિથુનયોઃ સપ્તમયોર્યજ્ઞશુભગ્રહાઃ ॥

તદા વ્યાધિર્મૃતિર્વા સ્યાજ્જ્યોતિષામિતિ નિર્ણયઃ ॥ ૨૦૭ ॥

પ્રશ્ન સમયે (અથવા વર્ષ ફલે) સાતમા ધનુરાશિ અને મિથુ-
નરાશિમાં જો અશુભ ગ્રહો આવ્યા હોય તો વ્યાધિ અથવા મરણ
થાય આ પ્રમાણે જ્યોતિષના બાળકારનો નિર્ણય છે. ૨૦૭,

અંતસ્થાધિકૃતપ્રાણિનામપ્રણવગર્ભિતમ્ ॥

કોણસ્થરેફમાગ્રેયપુરં જ્વાલાશતાકુલમ્ ॥ ૨૦૮ ॥

સાનુસ્વારૈરકારાઘૈઃ પદસ્વરૈઃ પાર્શ્વતો દૃતમ્ ॥
 સ્વસ્તિકાંકવહિઃ કોણં સ્વાક્ષરાંતઃ પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૨૦૯ ॥
 ચતુઃપાર્શ્વસ્થગુરુયં યંત્રવાયુપુરાવૃતમ્ ॥
 કલ્પયિત્વા પરિન્યસ્યેત્ પાદહૃચ્છીર્પસંધિષુ ॥ ૨૧૦ ॥
 સૂર્યોદયક્ષણે સૂર્યં પૃષ્ઠે કૃત્વા તતઃ સુધીઃ ॥
 સ્વપરાયુર્વિનિથેતું નિજછાયાં વિલોકયેત્ ॥ ૨૧૧ ॥
 પૂર્ણાં છાયાં યદક્ષેત તદા વર્ષે ન પંચતા ॥
 કર્ણાભાવે તુ પંચત્વં વર્ષેદ્વાદશભિર્ભવેત્ ॥ ૨૧૨ ॥
 હસ્તાંગુલીસ્કંધકેશપાર્શ્વનાસાદ્વયે ક્રમાત્ ॥
 દશાષ્ટસપ્તપંચત્રયેકવર્ષેર્મરણં ભવેત્ ॥ ૨૧૩ ॥
 પળમાસ્યા ત્રિયતે નાશે શિરસશ્ચિત્રુકસ્ય વા ॥
 ગ્રીવાનાશે તુ માસેનૈકાદશાહેન દૃક્ષયે ॥ ૨૧૪ ॥
 સચ્છિદ્રે હૃદયે મૃત્યુર્દિવસૈઃ સપ્તભિર્ભવેત્ ॥
 યદિ ચ્છાયાદ્વયં પશ્યેદ્યમપાર્શ્વે તદા વ્રજેત્ ॥ ૨૧૫ ॥

અષ્ટમિઃકુલર્કં

પેહેશે ઐકાર કરવો અને તે ઐકારની અંદર પોતાનું અથવા
 જેના આધુધ્યનો નિર્ણય કરવો હોય તેનું નામ લખવું. તે ઐ કાર
 છ ખુણાવાળા યંત્રમાં કરવો. તે યંત્રને ખુલ્લું અગ્નિની સેંકડો ગમે
 જવાલાઓથી બ્યાપ્ત અગ્નિબીજ (૨) રકાર મુકવા. અનુસ્વાર સહિત
 અકારાદિ (અં આં, ઇં, ઈં, ઉં લીં) છ સ્વરોએ ખુણાના બાહ્ય-
 રના ભાગોને વીંટી લેવા (અર્થાત્ આ છ સ્વરો છ ખુણા પાસે લખવા)
 પછી છ એ બાહ્યરના ખુલ્લું છ સાથિયા કરવા. સાથિયા અને સ્વ-
 રોના વચ્ચેમાં આંતરે આંતરે છ (સ્વા) અક્ષરો મૂકવા, ચારે બાજુ
 વિસર્ગ સહિત યકાર કરવા (યઃ) અને તે યકાર ઉપર ચારે બાજુ
 વાયુના પુરથી આવૃત સંલગ્ન ચાર રેખા કરવી. આવો યંત્ર કદ્વી
 તેને પગ, હૃદય, માથે અને સંધિઓને વિષે સ્થાપના કરવો. પછી
 સૂર્યોદય વેલાએ સૂર્યને પુઠ પડે તેવી રીતે પશ્ચિમ દિશામાં બેસી

પોતાના અથવા પરના આયુષ્ય નિર્ણય માટે પોતાની છાયા પૂર્ણ દેખાય તો એક વર્ષ સુધીમાં મરણ નથી (અને રોગ સહિત સુખમાં વર્ષ પસાર કરશે) જે કાન દેખવામાં ન આવે તો બાર વર્ષે મરણ થશે. હાથ ન દેખાયતો દશ વર્ષે મરણ. આંગલીઓ ન દેખાય તો આઠ વર્ષે. ખાંધ ન દેખાય તો સાત વર્ષે. કેશ ન દેખાય તો પાંચ વર્ષે. પડખાં ન દેખાય તો ત્રણ વર્ષે. નાક ન દેખાય તો એક વર્ષે. માથુ યા શિયુક ન દેખાય તો છ મહિને. ડોક ન દેખાય તો એક મહિને, આંખો ન દેખાય તો અગિયાર દિવસે. હૃદયમાં છિદ્ર દેખાય તો સાત દિવસે મરણ થાય અને જે છાયા દેખાય તો તત્કાળ મરણ થાય. ૨૦૮. થી ૨૧૫.

યંત્રપ્રયોગ બતાવી, હવે વિદ્યાએ કરી કાલજ્ઞાન
બતાવે છે.

इति यंत्रप्रयोगेण जानीयात्कालनिर्णयम् ॥

यदि वा विद्यया विद्याद्वक्ष्यमाणप्रकारया ॥ ૨૧૬ ॥

આ પ્રમાણે યંત્ર પ્રયોગે કરી આયુષ્યનો નિર્ણય જાણવો અથવા આગળ કહેવામાં આવશે તે વિદ્યા વડે કરી નિર્ણય કરવો. ૨૧૬.

તેજ સાત શ્લોકે કરી વિદ્યાપ્રયોગ કહે છે.

प्रथमं न्यस्य चूडायां स्वाशब्दमौ च मस्तके ॥

क्षिं नेत्रहृदये पं च नाभ्यग्ने हाक्षरं ततः ॥ ૨૧૭ ॥

પ્રથમ ચોટલીમાં (સ્વા) શબ્દ, માથા ઉપર (ઔ) શબ્દ, નેત્રમાં (ક્ષિ) શબ્દ, હૃદયમાં (પં) શબ્દ અને નાભિ કમળમાં (હા) શબ્દ સ્થાપન કરવો. ૨૧૭ ૐ હ્રિંસઃ ૐ મૃત્યુંજયાય ૐ મહાપ્રણિને શૂલચા-
ળિને હરહર દહદહ સ્વરૂપં દર્શય દર્શય હુંફટ.

अनया विद्ययाष्टाग्रशतवारं विलोचने ॥

स्वच्छायां चाभिमंज्यार्કं पृष्ठे कृत्वारुणोदये ॥ ૨૧૮ ॥

परच्छायां परकृते स्वच्छायां स्वकृते पुनः ॥

सम्यक् तत् कृतपूजः सन्नुपयुक्तो विलोकयेत् ॥ ૨૧૯ ॥

આ વિદ્યાએ એકસો આઠવાર પોતાના નેત્રને અને પોતાની છા-
યાને મંત્રીને સૂર્યોદય વેળાએ સૂર્યને પાછળ રાખી (અર્થાત્ પશ્ચિમ
દિશા તરફ મુખ રાખી) બીજાને માટે બીજાની છાયા અને પોતાને
માટે પોતાની છાયા બોલી. ૨૧૮. ૨૨૦.

સંપૂર્ણાં यदि पश्येत्ताम्रवर्षं न मृतिस्तदा ॥

क्रमजं घाजान्त्वभावे त्रिद्वयेकाब्दैर्मृतिः पुनः ॥ २२० ॥

જો સંપૂર્ણ છાયા જોવામાં આવે તો આ ચાલતા વર્ષમાં મરણ
ન થાય. પણ, જંઘા અને જાતુ (છુટણ) ન દેખાય તો અનુક્રમે
ત્રણ બે અને એક વર્ષે મરણ થાય. ૨૨૦.

उरोरभावे दशभिर्मसैर्नश्येत्કटेः पुनः ॥

अष्टाभिर्नवभिर्वापि तुंदामावे तु पंचपैः ॥ २२१ ॥

સાથળ ન દેખાય તો દશ મહિને, કમ્મર ન દેખાય તો આઠ
અંગર નવ માસે અને પેટ ન દેખાય તો પાંચ મહિને મરણ
થાય. ૨૨૧.

ग्रीवाभावे चतुस्त्रिद्वयेकमासैर्त्रियते पुनः ॥

कक्षाभावे तु पक्षेण दशाहेन भुजक्षये ॥ २२२ ॥

જો ડોક દેખવામાં ન આવે તો ચાર-ત્રણ-બે-કે એક મહિને
મરણ થાય. કક્ષા (બગલ) ન દેખાય તો પંદર દિવસે અને બુજા
(હાથ) ન દેખાય તો દશ દિવસે મરણ થાય. ૨૨૨.

दिनैः स्कंधक्षयेष्टामिश्रतुर्याम्या तु हृत्क्षये ॥

शीर्षाभावे तु यामाभ्यां सर्वाभावे तु तत्क्षणात् ॥ २२३ ॥

તે છાયામાં સ્કંધ ન દેખાય તો આઠ દિવસે, હૃદય ન દેખાય
તો ચાર પ્રહરે (પોહોરે), મસ્તક ન દેખાય તો બે પોહોરે અને
સર્વથા શરીર ન દેખાય તો તત્કાળ મરણ થાય. ૨૨૩.

एवमाध्यात्मिकं कालं विनिश्चेतुं प्रसंगतः ॥

वाह्यस्यापि हि कालस्य निर्णयः परिभाषितः ॥ २२४ ॥

આ પ્રમાણે (પવનાભ્યાસે) આરીરિક કાળજ્ઞાનનો નિર્ણય કરતાં
પ્રસંગોપાત બાહ્યથી પણ કાળ જ્ઞાનનો નિર્ણય કહેવાયો. ૨૨૪.

જય પરાજય સંખંધી જ્ઞાન.

કો જેષ્યતિ દ્વયોર્યુદ્ધે इति प्रच्छत्यवस्थिते ॥

जयः पूर्वस्य पूर्णे स्याद्रिक्ते स्यादितरस्य तु ॥ २२५ ॥

અમુક બેઢિના યુદ્ધમાં કોણ જીતશે ? આવો પ્રશ્ન કર્યે છે તે જો પૂર્ણ નાહી હોય (સ્વાભાવિક પૂરક થતો હોય અર્થાત્ શ્વાસ અંદર ખેંચાતો હોય) તો જેનું પહેલું નામ લીધું હોય તેનો જય થાય. અને જો નાહી રિક્ત હોય (રેશક થતો હોય અર્થાત્ પવન બહાર મૂકાતો હોય) તો બીજાનો જય થાય. ૨૨૫.

રિક્ત અને પૂર્ણનું લક્ષણ કહે છે.

यत्पजेत् संचरन् वायुस्तद्रिक्तमभिधीयते ॥

संक्रामेत्तु यत्र स्थाने तत्पूर्णं कथितं युधिः ॥ २२६ ॥

ચાલતા વાયુને જે બહાર મૂકવો તે રિક્ત કહેવાય છે અને કોઈ પ્રમુખ સ્થાનમાં પવનને અંદર (સહજ) પ્રવેશ કરાવવો તેને વિદ્વાનો પૂર્ણ કહે છે. ૨૨૬.

સ્વરોદયથી શુભાશુભ નિર્ણય.

मष्टादौ नाम चेद् ज्ञातुर्गृह्णात्ययातुरस्य तु ॥

स्यादिष्टस्य तदा सिद्धिविपर्यासे विपर्ययः ॥ २२७ ॥

પ્રશ્ન કરવામાં પ્રથમ નામ જાણવાવાળાનું લે અને પછી રોગીનું નામ લે તો ઈષ્ટ સિદ્ધિ થાય અને તેથી વિપરીત એટલે પેહેલું રોગીનું અને પછી જાણનારનું નામ લે તો તેનું પરિણામ પણ વિપરીત આવશે એમ સમજવું. ૨૨૭.

(વિવેચન) જેમકે જીનદત્તજી આ દેવદત્ત નામના રોગીને સાડું થશે કે જેમ ! આમાં જાણકાર જીનદત્તજીનું નામ પ્રથમ છે. અને રોગીનું પછી છે, તો કાર્ય સિદ્ધિ અર્થાત્ નિરોગી થશે. અને આ રોગવાળા દેવદત્તને સાડું થશે કે નહિ; જીનદત્તજી તે વિષે મને કહો-આમાં રોગીનું નામ પેહેલું છે તેથી ઈષ્ટ સિદ્ધિ નહિ થાય.

કેાઇ આ પ્રમાણે પ્રથમ બેલવાનું જાણી લઈ મરવાની તૈયારીવાળાના સંબંધમાં પ્રશ્ન કરે અને તેથી સર્વ જીવતા રહે એમ ન સમજવું. બહુધા આ પ્રશ્નો અજાણ્યાં પુછવાના છે અને બીજા પણ તત્વાદિકથી જણાતાં કારણોને લઈને જ્ઞાતા પુરૂષ યથાયોગ્ય ઉત્તર આપે તેો નિમિત્ત જ્ઞાન સત્ય થાય છે.

વામવાહુસ્થિતે દૂતે સમનામાક્ષરો જયેત્ ॥

દક્ષિણવાહુગે ત્વાજૌ વિપમાક્ષરનામકઃ ॥ ૨૨૮ ॥

યુદ્ધમાં કેાણુ જીતશે એ પ્રશ્ન કરવા માટે જે દૂત (પ્રશ્ન કરનાર) ડાબી બાજુએ ઊભો હોય તેો જે યુદ્ધ કરનારનું નામ સમ અક્ષરનું (જે ચાર છ બેકીવાળા અક્ષરો તે સમ) હોય તેનો જય થાય અને જમણી બાજુ ઊભો રહી પ્રશ્ન કરે તેો વિપમ અક્ષર (એકીવાળા ૧-૩-૫) ના નામવાળાનો જય થાય. ૨૨૮.

ભૂતાદિભિર્ઘ્નીતાનાં દૃષ્ટાનાં વા મુજંગમૈઃ ॥

વિધિઃ પૂર્વોક્ત એવાસૌ વિજ્ઞેયઃ સ્વલુ માંત્રિકૈઃ ॥ ૨૨૯ ॥

ભૂતાદિકના વળગાડવાળાં અને સર્પાદિકથી ડસાયેલાં માણુસો માટે પણ પૂર્વે કહેલ વિધિજ (પ્રશ્નના સંબંધમાં) મંત્રવાદિઓએ નિરોગી થવા માટે જાણવો. ૨૨૯.

પૂર્ણા સંજાયતે વામા નાડી હિ વરુણેન ચેત્ ॥

કાર્યાણ્યારમ્યમાણાનિ તદ્વા સિધ્યંત્યસંશયમ્ ॥ ૨૩૦ ॥

પૂર્વે જે ચાર મંડળો કહેવામાં આવ્યાં છે તે માંહેલા બીજા વાડણુ નામના મંડળે કરી જે ડાબી નાડી પૂર્ણ વહન થતી હોય તેો એ અવસરે પ્રારંભ કરાતાં કાર્યો અવશ્ય સિદ્ધ થાય છે. ૨૩૦.

જયર્જીવિતલાભાદિકાર્યાણિ નિસ્વિલાન્યપિ ॥

નિપ્પલાન્યેવ જાયંતે પવને દક્ષિણાસ્યિતે ॥ ૨૩૧ ॥

અને જે વાડણુ મંડળના ઉદ્દયે પવન જમણી નાસિકામાં રહેલો હોય તેો જય જીવિત અને લાભાદિ સર્વ કાર્યો નિષ્ફલજ થાય છે. ૨૩૧.

જ્ઞાની બુદ્ધવાનિલં સમ્યક્ પુષ્પં હસ્તાત્પપાતયેત્ ॥

મૃતજીવિતવિજ્ઞાને તતઃ કુર્વાતિ નિશ્ચયમ્ ॥ ૨૩૨ ॥

હવિત મરણના વિજ્ઞાનને માટે જ્ઞાનીએ વાયુને સારી રીતે
બાણીને હાથથી પુષ્પ નીચું પાડવું અને તેથી પણ નિર્ણય કરવો. ૨૩૨.

ત્વરિતો વરુણે લાભશ્રિણે તુ પુરંદરે ॥

જાયતે પવને સ્વલ્પઃ સિદ્ધોપ્યર્ગો વિનશ્યતિ ॥ ૨૩૩ ॥

(પ્રશ્ન કરતી વખતે ઉત્તર આપનારને) વરુણ મંડળનો ઉદય
હોય તો ઘણી ઝડપથી લાભ થાય. પુરંદર મંડળ હોય તો ઘણો
મોડો લાભ થાય. પવન મંડળ હોય તો સેહજસાજ લાભ થાય
અને અગ્નિ મંડળનો ઉદય હોય તો સિદ્ધ થયેલ કાર્ય પણ નાશ
પામે. ૨૩૩.

આયાતિ વરુણે યાતઃ તંત્રવાસ્તે સુખં ક્ષિતૌ ॥

પ્રયાતિ પવનેઽન્યત્ર મૃત ઇત્યનલે વદેત્ ॥ ૨૩૪ ॥

વારુણ મંડળના ઉદયમાં શ્રામાંતર ગયેલાના સંબંધમાં પ્રશ્ન કર્યું
હોય તો તે શિઘ્ર પાછો આવશે. પુરંદર મંડળમાં તે જ્યાં ગયો છે
ત્યાં સુખે સમાધે રહ્યો છે. પવન મંડળમાં તે ત્યાંથી બીજે ઠેકાણે
જાય છે અને અગ્નિ મંડળમાં પ્રશ્ન કર્યું હોય તો તે મરણ પામ્યો
છે એમ કહેવું. ૨૩૪.

દહને યુદ્ધપૃચ્છાયાં યુદ્ધમંગથ દારુણઃ ॥

મૃત્યુઃ સૈન્યવિનાશો વા પવને જાયતે પુનઃ ॥ ૨૩૫ ॥

અગ્નિ મંડળમાં યુદ્ધ સંબંધી પ્રશ્ન કરે તો મહાયુદ્ધ થાય અને
યુદ્ધમાં વૈરી તરફથી હાર મળે, પવન મંડળમાં પ્રશ્ન કરે તો (જેના
સંબંધમાં પ્રશ્ન કરાયું હોય) તેનું મરણ થાય અથવા સૈન્યનો વિનાશ
થાય. ૨૩૫.

મૈંદ્રે વિજયો યુદ્ધે વારુણો વાંછિતાધિકઃ ॥

રિપુખંગે ન સંધિર્વા સ્વસિદ્ધિપરિચ્છકઃ ॥ ૨૩૬ ॥

મૈંદ્ર મંડળમાં પ્રશ્ન કરે તો યુદ્ધમાં વિજય થાય, વારુણ મંડળ
હોય તો મનઃચ્છિતથી પણ અધિક લાભ થાય, તેમજ શત્રુનો ભંગ

થવે કરી, અથવા સંધિ (સલાહ) કરવે કરીને પોતાની સિદ્ધિને તે સૂચવે છે. ૨૩૬.

મૌમે વર્ષતિ પર્જન્યો વરુણે તુ મનોમતમ્ ॥

પવને દુર્દિનાંમોદૌ વહ્નૌ વૃષ્ટિઃ કિયત્યપિ ॥ ૨૩૭ ॥

વરસાદ સંબંધી પ્રશ્ન પાર્થીવ મંડળમાં કરવામાં આવે તો વરસાદ વરસશે, વૃષ્ટુ મંડળમાં પ્રશ્ન કરે તો મનઃસ્થિત વરસાદ થાય, પવન મંડળમાં વાદળાંઓથી દુર્દિન થાય (વરસાદ ન વરસે) અને વહ્નિ મંડળમાં કાંઈ (સેહેજસાજ) વૃષ્ટિ થાય. ૨૩૭.

વરુણે શસ્યનિષ્પતિરતિશ્લાઘ્યા પુરંદરે ॥

મધ્યસ્થા પવને ચ સ્યાન્ન સ્વલ્પાપિ હ્રુતાશને ॥ ૨૩૮ ॥

ધાન્યનિષ્પત્તિના સંબંધમાં વૃષ્ટુ મંડળમાં પ્રશ્ન કરે તો ધાન્ય નિષ્પત્તિ થાય. પુરંદર મંડળમાં ઘણી સરસ નિષ્પત્તિ થાય. પવન મંડળમાં મધ્યસ્થ રીતે (કોઈ ઠેકાણે થાય અને કોઈ ઠેકાણે ન થાય) અને અગ્નિ મંડળમાં થોડું પણ અનાજ ન થાય. ૨૩૮.

મહેંદ્રવરુણૌ શસ્તૌ ગર્ભમશ્ને સુતપદૌ ॥

સમીરદહનૌ સ્ત્રીદૌ શૂન્યં ગર્ભસ્ય નાશકમ્ ॥ ૨૩૯ ॥

ગર્ભ સંબંધી પ્રશ્ન કરવામાં મહેંદ્ર અને વૃષ્ટુ મંડળ શ્રેષ્ઠ છે. તેમાં પ્રશ્ન કરે તો પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય. વાયુ અને અગ્નિ મંડળમાં પુત્રિની પ્રાપ્તિ થાય તથા સુપુમ્ણા નાદીમાં પ્રશ્ન કરે તો ગર્ભનો નાશ થાય છે. ૨૩૯.

ગૃહે રાજકુલાદૌ ચ પ્રવેગે નિર્ગમેજ્યવા ॥

પૂર્ણાંગપાદં પુરતઃ કુર્વતઃ સ્યાદમીક્ષિતં ॥ ૨૪૦ ॥

ઘરને વિષે અને રાજ કુલાદિકને વિષે પ્રવેશ કરતાં અથવા લાંથી નિકળતાં જે તરફના નાસિકાના છિદ્રમાંથી પવન વહેતો હોય તે તરફના પગને પ્રથમ આગળ કરી ચાલતાં ઇચ્છિત પ્રાપ્તિ થાય. ૨૪૦.

કાર્ય સિદ્ધિનો ઉપાય.

ગુર્યંદુનૃપામાત્યા અન્યેઽર્ષાપ્સિતદાયિનઃ ॥

પૂર્ણાંગે સ્વલુ કર્તવ્યાઃ કાર્યસિદ્ધિમર્ષીપ્સતા ॥ ૨૪૧ ॥

કાર્યસિદ્ધિને ઇચ્છતા મનુષ્યે, શુરૂ, ષાંદુ, રાજા, પ્રધાન, અને બીજા પણ પોતાને ઇચ્છિત દેવાવાળા માણસોને (તેમની પાસેથી કાંઈ મેળવવું હોય ત્યારે) પૂર્ણાંગે રાખવા-અર્થાત્ જે નાસિકાના છિદ્રમાંથી પવન વહેતો હોય તે તરફ તેમને રાખી પોતે બેસવું. ૨૪૧.

વશીકરણ.

આસને શયને વાપિ પૂર્ણાંગે વિનિવેશિતાઃ ॥

વશીભવંતિ કામિન્યો ન કાર્મણમતઃ પરમ્ ॥ ૨૪૨ ॥

આસન અને શયન વખતે પણ પૂર્ણાંગે બેસાડેલી (રાખેલી) સ્ત્રીઓ પોતાને સ્વાધીન થાય છે. આના સિવાય તેણું બીજું કાંઈ કાર્મણુ નથી. ૨૪૨.

અરિચૌરાધમર્ણાયા અન્યેઽપ્યુત્પાતવિગ્રહાઃ ॥

કર્તવ્યાઃ સ્વલુ રિક્તાંગે જયલામમુસ્વાર્થિભિઃ ॥ ૨૪૩ ॥

જય, લાભ, અને સુખના આર્થે જીવોએ, શત્રુ, ચોર અને લેણુ-દાર આદિ-તથા બીજા પણ-ઉત્પાત, વિગ્રહ, વિગેરે દુઃખ આપનારાઓને ખાલી અંગે રાખવા (જે બાજુના છિદ્રમાંથી પવન ન ચાલતો હોય તે બાજુ રાખવા) આથી તેઓ દુઃખ આપી શકતા નથી. ૨૪૩.

પ્રતિપક્ષપ્રહરેભ્યઃ પૂર્ણાંગં યોઽધિરક્ષતિ ॥

ન તસ્ય રિપુભિઃ ઇક્તિર્વાલિપ્તરપિ હન્યતે ॥ ૨૪૪ ॥

જે શત્રુઓના પ્રહારોથી પોતાના પૂર્ણ અંગનું રક્ષણ કરે છે, તેની શક્તિનો નાશ કરવાને બળવાન શત્રુ હોય, તે પણ સમર્થ થતો નથી. ૨૪૪.

વહંતીં નાસિકાં વાપાં દક્ષિણાં ચાભિસંસ્થિતઃ ॥

પૃચ્છેદ્યદિ તદ્ પુત્રો રિક્તાયાં તુ મૃતા ભવેત્ ॥ ૨૪૫ ॥

ડાબી અથવા જમણી નાસિકા વહેતી હોય, તે સન્મુખ ઉભો રહીને (ગર્ભના સંબંધમાં) પ્રશ્ન કરે, તો પુત્રનો જન્મ કહેવો, અને આલી નાસિકા તરફ ઉભો રહી પ્રશ્ન કરે કે આ ગર્ભવંતી સ્ત્રી કોનો જન્મ આપશે ? તો પુત્રી થશે એમ કહેવું. ૨૪૫.

સુપુમ્ણા વાઢ માગે દ્વાં શિશૂ રિત્તે નપુંસકમ્ ॥

સંક્રાંતો ગર્ભહાનિઃ સ્યાત્ સમે ક્ષેમયસંશયમ્ ॥૨૪૬॥

જો સુપુમ્ણા નાડિમાં પવન વેહેતો હોય, ત્યારે સન્મુખ રહી પ્રશ્ન કરે, તો બે બાળકનો જન્મ થાય. સુપુમ્ણા મૂકી નાસિકાંતરમાં જાતાં શૂન્ય મહાળ (આકાશ મહાળ) માં પવન જવા પછી પ્રશ્ન કરે, તો નપુંસકનો જન્મ થાય. શૂન્યમહાળથી બીજી નાડિમાં સંક્રમણ કરતા તરવના ઉદયે જો પ્રશ્ન કરે, તો ગર્ભનો નાશ થાય અને સંપૂર્ણ તરવના ઉદય થવા પછી સામો રહી પ્રશ્ન કરે, તો સંશય-રહિત ક્ષેમ. કુશળ, મનોવાંછિત સિદ્ધિ થાય. ૨૪૬.

(મતાંતર.)

ચંદ્રે સ્ત્રી પુરુષઃ સૂર્યે મધ્યમાગે નપુંસકમ્ ॥

મન્નકાલે તુ વિજ્ઞેયમિતિ કૈશ્ચિન્નિગદ્યતે ॥ ૨૪૭ ॥

ચંદ્રસ્વર આલતાં સન્મુખ ઉભા રહી પ્રશ્ન કરે, તો પુત્રીનો જન્મ, સૂર્યસ્વર હોય તો પુત્ર જન્મ, અને સુપુમ્ણા નાડિ હોય તો નપુંસકનો જન્મ જાણવો; એમ કોઈ આચાર્ય કહે છે. ૨૪૭.

મહાળથી મહાળાંતર જતા પવનને જાણવાનો ઉપાય.

યદા ન જ્ઞાયતે સમ્યક્ પવનઃ સંચરન્નપિ ॥

પીતશ્વેતારુણશ્યામૈર્નિશ્ચેતન્યાઃ સર્વિંદુભિઃ ॥ ૨૪૮ ॥

એક મહાળથી મહાળાંતરમાં જતા પુરંદરાદિ પવન જ્યારે સારી રીતે જાણી ન શકાય, ત્યારે તેનો પીળા, ધોળા, લાલ, અને કાલા (લીલા) બિંદુઓ વહે નિશ્ચય કરવો. ૨૪૮.

ખિંદુ જોવાનો ઉપાય.

અંગુષ્ઠાભ્યાં શ્રુતીમધ્યાંગુલીભ્યાં નાસિકાપુટ્ટે ॥

અંત્યોપાંત્યાંગુલીભિશ્ચ પિધાય વદનાંબુજં ॥ ૨૪૯ ॥

કોણાવક્ષ્ણોર્નિષીડચાયાંગુલીભ્યાં શ્વાસરોધતઃ ॥

યથાવર્ણં નિરીક્ષેત વિંદુમવ્યગ્રમાનસઃ ॥ ૨૫૦ ॥ યુગ્મમ્

બે અંગુઠાથી બે કાનનાં છીદ્ર દેખાવવાં. મધ્ય આંગળીઓથી નાસિકાનાં છીદ્રો દેખાવવાં. અનામિકા અને કનિષ્ઠા આંગળીઓથી મુખ દેખાવવું અને તર્જની આંગળીઓથી આંખના ખુણા દેખાવી, શ્વાસોશ્વાસને રોકી રાખી, શાંત ચિત્તથી બૂકુટીમાં જે વર્ણુના ખિંદુઓ દેખાય તે જોવાં. ૨૪૯-૨૫૦.

ખિંદુના જ્ઞાનથી પવનનો નિર્ણય.

પીતેન વિંદુના મૌમં સિતેન વર્ણં પુનઃ ॥

કૃષ્ણેન પવનં વિદ્યાદરુણેન હુતાશનમ્ ॥ ૨૫૧ ॥

જો પીથું ખિંદુ દેખાય, તો પુરંદર વાયુ, ધોળું ખિંદુ દેખાય તો વરૂણ વાયુ, કૃષ્ણ ખિંદુ દેખાય તો પવન નામનો વાયુ અને લાલ ખિંદુ દેખાય તો અગ્નિ નામનો વાયુ છે એમ જાણવું. ૨૫૧.

ચાલતી નાડીને રોકવાનો અને ખીજને ચલાવવાનો ઉપાય.

નિરુક્તસેદ્ વહન્તીં યાં વામાં વા દક્ષિણામથ ॥

તદંગં પીડયેત્સયો યથા નાડીતરા વહેત્ ॥ ૨૫૨ ॥

વહન થતી કાળી અથવા જામણી નાડીને રોકવાની ઇચ્છા હોય તો (બેઠાં અગર સુતાં) તે તરફનાં પડખાંને દબાવવું તો તત્કાળ ખીજ નાડિ ચાલતી થશે. (અને તે બંધ રહેશે.) ૨૫૨.

અગ્રે વામવિભાગે હિ શશિસેત્રં પ્રવસતે ॥

પૃષ્ઠે દક્ષિણભાગે તુ રવિસેત્રં મનીષિણઃ ॥ ૨૫૩ ॥

વિદ્રાન પુરૂષો, શરીરના કાળા ભાગમાં આગળ ચંદ્રનું ક્ષેત્ર કહે છે અને શરીરના જમણા વિભાગમાં પાછળ સૂર્યનું ક્ષેત્ર છે, એમ કહે છે. ૨૫૩.

લાભાભૌ મુખં દુઃખં જીવિતં મરણં તથા ॥

વિદન્તિ વિરલાઃ સમ્યગ્ વાયુસંચારવેદિનઃ ॥ ૨૫૪ ॥

સારી રીતે વાયુના સંચારને જાણનાવાળા વિરલા પુરૂષોજ, લાભ, અલાભ, સુખ, દુઃખ, જીવિત અને મરણને જાણી શકે છે.

અખિલં વાયુજન્મેદં સામર્થ્યં તસ્ય જાયતે ॥

કર્તુ નાડિવિશુદ્ધિં યઃ સમ્યગ્ જાનાત્યમૃદ્યૌઃ ॥ ૨૫૫ ॥

જે તિશ્ણુ શુદ્ધિવાળો સારી રીતે નાડિની વિશુદ્ધ કરવાનું જાણે છે, તેને વાયુથી પેદા થતું સર્વ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૫૫.

નાડિ શોધન કરવાની રીત.

નાભ્યઙ્ગકર્ણિકારૂઢં કલાવિંદુપવિત્રિતં ॥

રેફાક્રાંતં સ્ફુરદ્ભાસં દ્વકારં પરિચિંતયેત્ ॥ ૨૫૬ ॥

તં તતથ તદિદ્રેગં સ્ફુર્લિંગાચિંગતાંચિતમ્ ॥

રેચયેત્સૂર્યમાર્ગેણ પ્રાપયેચ નભસ્તલમ્ ॥ ૨૫૭ ॥

અમૃતૈઃ ત્લાવપન્તં તમવતાર્ય જ્ઞનૈસ્તતઃ ॥

ચન્દ્રામં ચન્દ્રમાર્ગેણ નાભિપત્રે નિવેશયેત્ ॥ ૨૫૮ ॥

નિષ્ક્રમં ચ પ્રવેશં ચ યથામાર્ગમનારતમ્ ॥

કુર્વન્નેવં મહાયાસો નાડિશુદ્ધિમવાપ્નુયાત્ ॥ ૨૫૯ ॥

ચતુર્થિઃ કલાપકમ્

નાભિકમળની કર્ણિકામાં આરૂઢ થએલો કલા (~) અને જિંદુ (•) થી પવિત્ર, રેફથી દબાયેલ, પ્રકાશવાળા-હ કારને ચિંતવેલો. ('હ') ત્યાર પછી વિન્નળી સરખા વેગવાળા અને સેંકડો ગમે અગ્નિના કણિયા, તથા જવાલાઓ યુક્ત, 'હ' ને સૂર્ય નાડીના માર્ગે રેચક કરી, (બાહ્યાર કાઢી) આકાશમાં ઉંચે પ્રાપ્ત કરવો, (એમ

કલ્પના કરવી). પછી આકાશમાં અમૃતથી ભીંજવી, હળવે હળવે નીચે ઉતારી, ચંદ્ર સરખા દિવ્યળ અને શાંત ૐ હે ને ચંદ્રનાડિને માર્ગે પ્રવેશ કરાવી નાલિકમળમાં સ્થાપન કરવો. આ પ્રમાણે નિરંતર પ્રવેશ અને નિષ્ક્રમણ બતાવેલ માર્ગે કરતાં, મહા અભ્યાસી પુરૂષ નાડિશુદ્ધિ પામે છે. ૨૫૬, ૨૫૭, ૨૫૮, ૨૫૯.

નાડિ વિશુદ્ધિથી થતું ફળ.

નાડિશુદ્ધાવિતિ પ્રાણઃ સંપન્નાભ્યાસકોશલઃ ॥

સ્વેચ્છયા ઘટ્યેદ્ વાયું પુટ્યોસ્તત્ક્ષણાદપિ ॥ ૨૬૦ ॥

વિચક્ષણ પુરૂષો, નાડિશુદ્ધિ કરવાના અભ્યાસમાં કુશળતા મેળવી, પોતાની ઈચ્છાનુસારે, વાયુને તત્કાળ એક બીજા નસકોશમાં (નાડીમાં) કે (તરવમાં) અદલબદલ કરી શકે છે, (જોડી શકે છે) ૨૬૦.

એક નાડિમાં રહેતા વાયુનું કાલજ્ઞાન.

દ્વે एव घटिके सार्धे एकस्यामवतिष्ठते ॥

તામુત્સૃજ્યાપરાં નાડિમધિતિષ્ઠતિ મારુતઃ ॥ ૨૬૧ ॥

એક નાડિની અંદર અઢી ઘડી સુધી વાયુબહન થાય છે; પછી તે નાડિને મૂકી બીજી નાડિમાં વાયુ આવે છે. (એમ વારા ફરતી બદલાયા કરે છે). ૨૬૧.

પદ્ શતાભ્યાધિકાન્યાहुः सहस्राण्येकविंशतिम् ॥

અહોરાત્રે નરિ સ્વસ્યે પ્રાણવાયોર્ગમાગમમ્ ॥ ૨૬૨ ॥

નિશ્ચિંત અને નિરોગી પુરૂષમાં, એક આહો રાત્રિએ એકવિંશ હજાર અને છસો-પ્રાણવાયુનું (શ્વાસોશ્વાસનું) જવું આવવું થાય છે. ૨૬૨.

મુગ્ધધીર્યઃ સમીરસ્ય સંક્રાંતિમપિ વેત્તિ ન ॥

તત્ત્વનિર્ણયવાર્તા સ કયં કર્તુ પ્રવર્તતે ॥ ૨૬૩ ॥

જે મુગ્ધ બુદ્ધિવાળો માણસ વાયુના સંક્રમણને (એક નાડિમાંથી બીજી નાડિમાં જવાના ઉપાયને) પણ નથી જાણતો તે, (આગળ બતાવવામાં આવેલા પુરંદરાદિ) તરવોનો નિર્ણય કરવાને કેવી રીતે

પ્રવૃત્તિ કરી શકે? અર્થાત્ નજ કરી શકે, માટે વાયુના સંક્રમણાદિ જાણવા માટે પ્રથમ તત્ત્વનો અભ્યાસ કરવો. ૨૬૩.

વિવેચન:—કાળજ્ઞાન, પવનજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનના સંબંધમાં આચાર્યશ્રીએ ઘણું બતાવ્યું છે. આ કાલજ્ઞાનાદિ બતાવવાનો હેતુ શું હશે? એ સ્વાભાવિકજ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. તેનો ઉત્તર એમ સમજાય છે કે, કાળજ્ઞાન બતાવી જીવોને જાગૃત કરવાનો છે. આયુષ્ય નજીકમાં પૂર્ણ થતું જણાતાં આત્મસાધનમાં વિશેષ પ્રયત્ન કરવા પ્રેરવાનો છે. જુઓ કે, આત્માર્થિ જ્ઞાની પુરૂષો તો નિરંતર જાગૃતજ હોય છે, છતાં કોઈ રોગાદિ કારણથી પ્રભાદમાં હોય, તો તેમને જાગૃતિ મેળવવાનું કારણ એક કાળજ્ઞાન છે. તેમજ સામાન્ય સ્થિતિવાળા મનુષ્યો પણ આયુષ્ય નજીક પૂર્ણ થતું જાણી પારલૌકિક હિત કરવા માટે આત્મ સાધનમાં જાગૃત થાય છે. તે માટે કાળજ્ઞાન બતાવવામાં આવ્યું છે. તેમજ પવનાદિ સાધનથી શરીર નિરોગતા થવા કહેવાનું કારણ યોગીઓને યોગ્ય સાધનમાં વિદ્ધ ન આવે, યોગનો પ્રવાહ અખંડ લાંબો કાળ ચાલ્યા કરે અને કર્મનો ક્ષય કરી આત્મપદ મેળવે, આ માટેજ પવન સાધના બતાવી છે.

તત્ત્વ બતાવવાનો હેતુ એ છે કે કોઈ પણ ધાર્મિક ચા સંયમને અનુકૂળ વ્યવહારિક કાર્ય પ્રારંભ કરતાં તે કાર્યનો પ્રયાસ નિર્રથક ન જાય, અથવા સરલતાથી સિદ્ધ થાય. કેમકે કાર્ય સિદ્ધ થશે કે નહિ થાય તે જ્ઞાન, તત્ત્વ સિદ્ધ થયાથી થઈ શકે છે.

આમ કાળજ્ઞાન, પવનસાધન અને તત્ત્વજ્ઞાન વિગેરે બતાવવાનો હેતુ આચાર્યશ્રીનો છે, માટે સાધકોએ વાંચી સમજીને આ જ્ઞાનોનો હૃદયયોગ ન કરતાં તેનો સદુપયોગ કરવો, એ જૂઠી જીવું ન જોઈએ.

પવન સાધન કરવાથી બીજાના શરીરમાં પણ યોગીઓ પ્રવેશ કરી શકે છે. પણ તેઓએ ક્રમે વેધ કરવાની વિધિ પ્રથમ સિદ્ધ કરવી જોઈએ તેજ બતાવે છે.

વેધ કરવાની વિધિ.

પૂરિતં પૂરકેનાધોમુલ્લં હૃત્પદ્મમુન્મિપેત્ ॥
 ઉર્ધ્વશ્રોતો ભવેતચ કુંભકેન પ્રવોધિતમ્ ॥ ૨૬૪ ॥
 આક્ષિપ્ય રેચકેણાય કર્પેદ્રાયું હૃદંબુજાત્ ॥
 ઉર્ધ્વશ્રોતઃ પથગ્રંથિં મિત્ત્વા બ્રહ્મપુરં નયેત્ ॥ ૨૬૫ ॥
 બ્રહ્મરંધ્રાન્નિષ્કમચ્ચ યોગીકૃતકુતૂહલઃ ॥
 સમાધિતોઽર્કનૂલેષુ વેધં કુર્યાચ્છનૈઃ શનૈઃ ॥ ૨૬૬ ॥
 મુહુસ્તત્ર કૃતાભ્યાસો મારુતીમુકુલાદિષુ ॥
 સ્થિરલક્ષ્યતયા વેધં સદા કુર્યાદતંદ્રિતઃ ॥ ૨૬૭ ॥
 દ્વાભ્યાસસ્તતઃ કુર્યાદ્ વેધં વરુણવાયુના ॥
 કર્પૂરાગુરુકુપ્તાદિગંધદ્રવ્યેષુ સર્વતઃ ॥ ૨૬૮ ॥
 એતેષુ લઘ્વલક્ષોઽથ વાયુસંયોજને પટઃ ॥
 પક્ષિકાયેષુ સૂક્ષ્મેષુ વિદધ્યાદ્રેધમુદ્યતઃ ॥ ૨૬૯ ॥
 પતંગભ્રંગકાયેષુ જાતાભ્યાસો મૃગેષ્વપિ ॥
 અનન્યમાનસો ધીરઃ સંચરેદ્વિજિતેન્દ્રિયઃ ॥ ૨૭૦ ॥
 નરાઽશ્વકરિકાયેષુ પ્રવિશન્નિઃસરચિતિ ॥
 કુર્ચીત સંક્રમં પુસ્તોપલરૂપેષ્વપિ ક્રમાત્ ॥ ૨૭૧ ॥

અષ્ટભિઃ કુલકમ્ ॥

પુરક ક્રિયાએ કરી વાયુને અંદર પૂરતાં હૃદયકમળનું મુખ
 નીચું આવે છે, અને સંકેતિત છે. તેજ હૃદયકમળ કુંભક કરવા
 વડે વિકસ્વર થઈ, ઉર્ધ્વશ્રોત (ઉંચા મુખવાળું) થાય છે. (માટે
 પ્રથમ કુંભક કરવો) પછી હૃદયકમળના વાયુને રચક કરવા વડે
 હલાવી (આ રચક બહાર કરવો નહીં પણ કુંભકના બંધનથી
 અંદર છુટી કરવો) હૃદયકમળમાંથી (ઉંચો) જોયવો ને વાયુને
 ઉર્ધ્વશ્રોત પ્રેરી, રસ્તામાં દુર્લેધ અંત્રીને ભેદીને બ્રહ્મરંધ્રમાં લઈ જવો,
 (ત્યાં સમાધિ થઈ શકે છે). કુતૂહલ જોવાની કે કરવાની ઇચ્છાથી

ચોગીઓએ તે પવનને પ્રહારપ્રથી બહાર કાઢી, સમતાથી આકડાના તુલ વિષે હળવે હળવે વેધ કરવો. (પવનને અર્કતુલ ઉપર મૂકવો) વારંવાર તેના ઉપર તેવો અભ્યાસ કરી એટલે પ્રહારપ્રમાં લઈ જવો. પછી બાઈ, ચંબેલી, આદિના પુષ્પોનો લક્ષ સ્થિર રાખી ઉપયોગની જાગૃતિપૂર્વક વેધ કરવો. એમ ત્યાં પણ જલું આવડું કરવે કરી દઢ અભ્યાસ થવા પછી જ્યારે વરુણમંડળમાં વાયુ ચાલતો હોય ત્યારે કર્પુર, અગુરુ, અને કુષ્ઠ પ્રમુખ સુગંધી દ્રવ્યોને વિષે વેધ કરવો. એ સર્વમાં વિજય મેળવી ઉપર જણાવેલ સર્વમાં વગર પરિશ્રમે વાયુને જોડવામાં પ્રવીણ થઈ, સૂક્ષ્મ (નાના) પક્ષીઓના શરીરમાં વેધ કરવાનો ઉદ્યમ કરવો. પતંગ અને જમરાદિના શરીરમાં અભ્યાસ કરી મૃગાદિકને વિષે પણ અભ્યાસ કરવા પ્રવર્તવું. પછી એકાગ્રચિત્ત, ધીર અને જીતેન્દ્રિય થઈ મનુષ્ય, ઘોડા અને હાથી પ્રમુખના શરીરમાં વેધ કરવો. તેમાં પ્રવેશ અને નિર્ગમન કરતાં અનુક્રમે પાપાણુની પુતકી, દેવની પ્રતિમાદિમાં સંક્રમ (પ્રવેશ) કરવો. ૨૬૪-૨૭૧.

एवं परासुदेहेषु प्रविशेद्वामनाशया ॥

जीवदेहप्रवेशस्तु नोच्यते पापशंकया ॥ २७२ ॥

આ પ્રમાણે મરણ પામેલા જીવોના શરીર વિષે ડાખી નાસિકાથી પ્રવેશ કરવો. જીવતા મનુષ્યના શરીરમાં પ્રવેશ કરવાનું પાપના ભયથી અમે કહેતા નથી. ૨૭૨.

જીવતા મનુષ્યોના શરીરમાં પ્રવેશ કરવાનું પાપના કારણથી નથી બતાવતા, તથાપિ સ્થાન શુન્ય ન રહે (વિષય અધુરો ન રહે) માટે દિશા માત્ર બતાવે છે.

અન્યના શરીરમાં પ્રવેશ કરવાની વિધિ.

ब्रह्मरंघ्रेण निर्गत्य प्रविश्यापानवर्त्मना ॥

श्रित्वानાઽખ્યંબુજં યાયાત્ હૃદંભોજં સુષુમ્ણયા ॥ ૨૭૩ ॥

તત્ર તત્પ્રાણસંચારં નિરુધ્યાન્નિજવાયુના ॥

યાવદેહાત્તતો દેહી ગતચેષ્ઠો વિનિષ્પતેત્ ॥ ૨૭૪ ॥

તેન દેહે વિનિર્મુક્તે પ્રાદુર્ભૂતેન્દ્રિયક્રિયઃ ॥

વર્તેત સર્વકાર્યેષુ સ્વદેહ ઇવ યોગવિત્ ॥ ૨૭૨ ॥

દિનાર્થં વા દિનં ચેતિ ક્રીડેત્પરપુરે સુધીઃ ॥

અનેન વિધિના ભૂયઃ પ્રવિશેદાત્મનઃ પુરં ॥ ૨૭૬ ॥

પ્રદ્ધરંધ્રથી નીકળી અને પરકાયમાં અપાન (શુદ્ધ) માર્ગથી પ્રવેશ કરવો. ત્યાં જઈ નાભિકેમળનો આશ્રય લઈ, મુપુચ્છા નાડીએ થઈ હૃદય કેમળમાં જવું. ત્યાં જઈ પોતાના વાયુએ કરી તેના પ્રાણના પ્રચારને શકવો. તે વાયુ ત્યાં સુધી શકવો કે તે દેહી, દેહથી એટલા રહિત થઈ નીચો પડી જાય. અંતર્મુહુર્તમાં તે દેહથી વિમુક્ત થતાં, પોતા તરફથી ઇન્દ્રિયોની ક્રિયા પ્રગટ થયે છતે, યોગનો જ્ઞાનકાર પોતાના દેહની માફક તે દેહથી સર્વ ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ કરે. અરપો દિવસ, યા એક દિવસ, પર શરીરમાં કીડા કરી બુદ્ધિમાન્ પાછો આજ વિધિએ પોતાના શરીરમાં પ્રવેશ કરે. ૨૭૩ થી ૨૭૬.

પરકાય પ્રવેશનું કળ.

ક્રમેણૈવં પરપુરપ્રવેશાભ્યાસશક્તિઃ ॥

વિમુક્ત ઇવ નિર્લેપઃ સ્વેચ્છયા સંચરેત્સુધીઃ ॥ ૨૭૭ ॥

આ પ્રમાણે અભ્યાસ કરી જીભના શરીરમાં પ્રવેશ કરવાની શક્તિ ઉત્પન્ન થવાથી, મુક્ત થયેલાની માફક નિર્લેપ રહી, ઇચ્છાનુસાર બુદ્ધિમાન્ વિચરી શકે. ૨૭૭.

इति श्री आचार्य हेमचंद्रविरचिते श्री योगशास्त्रे मुनि केशर-
विजयगणिकृत चालावयोधे पंचमः प्रकाशः॥

ૐ

॥ અથ પઠઃ પ્રકાશઃ પ્રારમ્ભ્યતે ॥

પરકાય પ્રવેશ, તે પરમાર્થિક નથી.

इह चायं परपुरप्रवेशश्चित्रमात्रकृत् ॥

સિદ્ધ્યેન્ન વા પ્રયાસેન કાલેન મહતાપિ હિ ॥ ૧ ॥

અહીં જે બીજાના શરીરમાં પ્રવેશ કરવાપણું બતાવ્યું તે એક ઠેવલ આશ્ચર્ય કરે તેટલુંજ છે. (પણ તેમાં પરમાર્થ કંઈ નથી) તેમજ, તે ઘણે કાળે પણ, અને ઘણે પ્રયાસે સિદ્ધ થાય કે-ન પણ થાય. (માટે સુક્રા થવાને ઇચ્છનારા સુમુખ્યોએ તેને માટે પ્રયાસમાં ન ઉતરવું. ૧.

પરકાય પ્રવેશ, પારમાર્થિક કેમ નથી ?

जित्वापि पवनं नानाकरणैः क्लेशकरणैः ॥

નાડીપ્રચારમાયત્તં વિદ્યયાપિ વપુર્ગતમ્ ॥ ૨ ॥

અધ્રદ્વેયં પરપુરે સાધયિત્વાપિ સંક્રમમ્ ॥

વિજ્ઞાનૈકમસક્તસ્ય મોક્ષમાર્ગો ન સિંધ્યતિ ॥ ૩ ॥

નાના પ્રકારના કલેશના કારણરૂપ આસનાદિકે કરી પવનને છૂતીને અને શરીરની અંદર રહેલ નાડીના પ્રચારને પોતાને સ્વાધિન કરીને, તથા બીજાઓને માનવામાં ન આવે તેવું અન્યના શરીરમાં પ્રવેશ કરવાનું સિદ્ધ કરીને, પણ-આવાં (પર કાયા પ્રવેશાદિ) વિજ્ઞાનમાં આસક્ત થએલા મનુષ્યોને મોક્ષ માર્ગ સિદ્ધ થતો નથી. ૨-૩.

સિદ્ધિ માટે પ્રાણાયામની જરૂર નથી.

तच्चाप्नोति मनःस्वास्थ्यं प्राणायामैः कदर्थितम् ॥

પ્રાણસ્યાયમને પીઠા તસ્યાં સ્વાચ્છિત્તવિપ્લવઃ ॥ ૪ ॥

પૂરણે કુંભને ચૈવ રેચને ચ પરિશ્રમઃ ॥

ચિત્તસંલેશકરણાનુક્રોધઃ પ્રત્યૂહકારણમ્ ॥ ૬ ॥

પ્રાણાયામે કરી કદર્યના પામેલું મન, સ્વસ્થતા પામતું નથી, કેમકે પ્રાણનો નિગ્રહ કરતાં શરીરને પીડા થાય છે, અને શરીરને પીડા થવાથી મનમાં અપજાતા થાય છે. પૂરક, કુંભક રેચક કરવામાં પરિશ્રમ પડે છે. પરિશ્રમ કરવાથી મનમાં સંકલેશ (ખેદ) થાય છે અને મનની સંકલેશિત સ્થિતિ એ મોક્ષ માર્ગનું એક અરેખર વિદ્ય છે. ૪-૫.

અહીં શિષ્ય શંકા કરે છે કે, -પ્રાણાયામથી શરીરને પીડા અને મનની અવ્યજાતા થાય છે, તો એવો જીને કયો માર્ગ છે, કે જેમાં શરીરને પીડા ન થાય અને મનની અવ્યજાતા શાંત પામે ? આચાર્ય શ્રી ઉત્તર આપે છે કે તે માર્ગ પ્રત્યાહાર છે. તેજ બતાવે છે.

પ્રત્યાહાર.

इन्द्रियैः सममाकृष्य विषयेभ्यः प्रशान्तधीः ॥

धर्मध्यानकृते पश्चान्मનः कुर्वीत निश्चलम् ॥ ૬ ॥

શબ્દ, રૂપ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ એ પાંચે વિષયોમાંથી ઇન્દ્રિયો સાથે મનને પણ બરોબર ખેંચી લઇ, અત્યંત શાંત બુદ્ધિવાળે ધર્મધ્યાન કરવા માટે મનને નિશ્ચલ કરી રાખવું.

વિવેચનઃ—શબ્દ, રૂપ, ગંધ, રસ, અને સ્પર્શ, એ પાંચ વિષયોમાંથી મનને કાઢી લેતાં બુદ્ધિ શાંત થઈ રહે છે, અને એ પાંચે વિષયો સંબંધે મનમાં આવતા વિચારોમાંથી મન મોકળું કરતાં બુદ્ધિ અત્યંત શાંત થઈ રહે છે. એનુંજ નામ પ્રશાન્ત બુદ્ધિવાળા થવું. માટે પ્રથમ બાહ્ય વિષયોમાંથી અને પછી અંતરમાં આવતા એ વિષયો સંબંધી મનને છૂટું પાડી અત્યંત શાંત બુદ્ધિવાળા થઇએ તોજ મન નિશ્ચલ થાય છે અને એવા નિશ્ચલ મન વડેજ ધર્મધ્યાન યથાર્થ કરાય છે, માટે આપણે આંતર બહાર પ્રત્યાહાર કેમ કરવો, તે પ્રથમ બાહ્ય પછી ક્રિયામાં ગૂંધવું જોઈએ.

૧. શબ્દ નામના વિષયમાંથી શ્રોત ઇન્દ્રિય અને મનને ખેંચી લેવાનો ઉપાય.

શબ્દ બે પ્રકારના છે. એક સુસ્વરવાળા અને બીજા દુઃસ્વરવાળા. સુસ્વરવાળા શબ્દ કે દુઃસ્વરવાળા શબ્દો મન શ્રોત્રેન્દ્રિય એટલે કર્ણેન્દ્રિયમાં હોય તોજ તે સંભળાય છે. આ વાતનો સૌ કોઈને અનુભવ હવે થઈ ગયો છે કે આપણું મન જ્યારે બીજી કોઈ ખાખતમાં રોકાયું હોય અને પાસે ગમે તે વાત થતી હોય અને આપણા કાન ઉઘાડા હોય તોપણ આપણે સાંભળતા નથી. (તેમજ આપણી આંખ ઉઘાડી હોય તોપણ આપણે જોતા નથી) માટે મન જો શ્રોત્રેન્દ્રિય તરફ વળતું ન હોય તો શબ્દ સંભળાતો નથી એ વાત તો નિશ્ચય છે. આટલા માટે પ્રશાન્ત બુદ્ધિ કરી ધર્મધ્યાનના અભિલાષીઓએ પ્રથમ તો શ્રોત્રેન્દ્રિય તરફ સુસ્વર કે દુઃસ્વર ન આવે એટલા માટે કાનમાં પુમકાં રાખવાં, એટલે મન શબ્દ સાંભળવા તરફ વળતું અટકી કંઈક શાન્ત થશે. હવે જો તે છતાં શબ્દ સાંભળવાના અંદર વિચાર કરે તો તેને થોડીવાર હુકમ કર્યા કરવો કે સાંભળ, મન ! હમણા તારે ધર્મ ધ્યાન કરવાના કાર્યમાં રોકાવાનું છે. માટે શબ્દ સાંભળવાના વિચારો તારે અંદર પણ ન કરવા. તે છતાં ગોલા કે લળાડ માણસોની પેઠે વિચારો કર્યા કરે તો તેને હડસેલી દૂર કરવામાં થોડો વખત રોકાયું. આમ કરતાં કર્ણેન્દ્રિય કે શ્રોત્રેન્દ્રિયમાંથી મન જતું અટકશે, એટલે મન નિશ્ચિત થઈ, અકુનિશ પ્રવર્તતી મનની અશાન્તિનો એક પંચમાંશ છૂટાઈ જઈ કેટલીક અપૂર્વ શાન્તિ અનુભવાશે.

આ પ્રકારે બહારથી આવતા મધુર સ્વરવાળા શબ્દ કે કઠોર ઉચ્ચારવાળા શબ્દ તરફ-કર્ણેન્દ્રિય તરફ-મન અટકવાથી તે શાન્ત થશે. પ્રશાન્ત કરવાને કે સ્વોક્તમાં લગેલ નિશ્ચલ મન કરવાને એવા શબ્દોથી વધી અંતરમાં આવતા વિચારોને પણ ઉપર પ્રમાણે અટકાવવા જોઈએ.

૨. રૂપ નામના વિષયમાંથી ચક્ષુરિન્દ્રિય અને મનને આકર્ષવાનો ઉપાય. કોઈ વિષય સુરૂપ કે અંદર હોય છે, કોઈ કુરૂપ કે બેરોળ

હોય છે. આ મનોરૂઝ અને અજખામણા રૂપ તરફ ચક્ષુરિન્દ્રિયને દૂર કરવાને ચક્ષુઓને પ્રત્યાહાર કરતી વખતે બંધ કરવી, એટલે બહારનાં તમામ પદાર્થ દેખાતાં બંધ થશે. આટલું કર્યાથી બહારના દૃશ્ય પદાર્થમાં ભટકતી આંખ અટકી, એટલુંજ નહિ પણ મન પણ કેટલેક અંશે અટકશે; પરંતુ અંતરમાં, જે પદાર્થ આંખ ઉઘાડી હોય ત્યારે દેખાય, એવા પદાર્થો સંબંધી જ્યાંસુધી વિચારો આવે ત્યાંસુધી મન નિશ્ચલ નહીં થાય અને એ મન નિશ્ચલ નહીં થાય ત્યાંસુધી તે ધર્મ ધ્યાનને માટે યોગ્ય પણ નહિ થયું. માટે આંખ મીઠ્યા પછી દૃશ્ય પદાર્થ સંબંધી વિચારો આવે તે પણ દૂર કરવાનો હુકમ કરવો, તે છતાં તેવા વિચારો આવે તો પુનઃ પુનઃ પ્રયત્ન કરવો. એમ અત્યંત શાંત થવાથી મનને નિશ્ચલ કરી શકાશે.

૨. ગંધ નામના વિષયમાંથી ઘ્રાણેન્દ્રિય અને મનને ખેંચી લેવાનો ઉપાય.

ગંધ પણ બે પ્રકારના છે. સુરસિ અને દુરસિ, અથવા સુગંધ અને દુર્ગંધ.

જેમ કાનને પુંમઝાથી અને આંખને પોપચાથી બંધ કરી બહારના શબ્દ અને રૂપને અટકાવાય છે, તેમ નાકને સુગંધ-દુર્ગંધથી અટકાવવું મૂરકેલ છે. માટે પ્રત્યાહાર કરતી વેળા કોઈ એવું સ્થાન પસંદ કરવું કે જ્યાં વિશેષ કરી સુગંધ, દુર્ગંધ ન આવે. આમ કરવાથી નાસિકા ઇન્દ્રિય તરફ મન જતું અટકશે. પરંતુ ધર્મ ધ્યાન યોગ્ય એવું નિશ્ચલ મન કરવાને માટે સુગંધી દુર્ગંધી પદાર્થના વિચારોને પણ ઉપર પ્રમાણે અટકાવવા, એજ પ્રશાંત બુદ્ધિવાળા શાખસતું કાર્ય છે.

૪. રસ નામના વિષયમાંથી જીહ્વા ઇન્દ્રિયને અને મનને દૂર કરવાનો ઉપાય;

રસ મીઠો અને કડવો બે પ્રકારનો છે. એટલા માટે પ્રત્યાહાર વેળા મુંખ પણ બંધ રાખવું. અને મનમાં ખાવા પીવા વગેરે સ્વાદના વિષયનું સ્મરણ થઈ આવે તો તે વિષયોને પણ મન-

માંથી રૂપસદ્ આપવા હડસેલા મારવા, એટલે ધર્મધ્યાનને યોગ્ય નિશ્ચલ મન થશે.

૫. સ્પર્શ નામના વિષયમાંથી ત્વચા, ઇન્દ્રિય અને મનને ખેંચી લેવાનો ઉપાય.

સ્પર્શ આઠ પ્રકારના છે. હળવો, ભારે, ટાટો, ઊનો, હુઓ, ચોપડયો, સુંવાળો અને ખડખડો. સ્પર્શ ઇન્દ્રિય તરફ જતા મનને રોકવા માટે કોઈ ટાટ તડકો બહુ ન હોય એવું સ્થાન પ્રત્યાહાર કરતી વેળા શોધવું. આથી મન સ્પર્શોન્દ્રિય તરફ નહિ વધે; પરંતુ શ્લોકમાં કહ્યું તેમ નિશ્ચલ કરવા સ્પર્શોન્દ્રિયના વિષયનો મનમાંથી પણ વિચાર ઉપર પ્રભાણે દૂર કરવો. આમ પાંચે ઇન્દ્રિયોને બહારથી રોકવાથી બાહ્યવિષયોથી થતી અશાન્તિ અટકે અને આંતર તે વિષયો સંજ્ઞાથી આવતા વિચારને પ્રશાન્ત બુદ્ધિવાળા પોતે થઈ મનને નિશ્ચલ કરી શકશે. એટલે ધર્મધ્યાન માટે તે યોગ્ય થઈ રહેશે.

વળી પ્રત્યાહારસ્તિચ્છિદ્રિયાણાં વિષયેભ્યઃ સમાહૃતિઃ પ્રથમ બાહ્ય અને પછી આંતર ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાંથી ખેંચી લેવી એજ ખરો પ્રત્યાહાર કહેવાય છે.

વિ० પં० લા०

પ્રત્યાહાર સિદ્ધ થયા પછી ધારણા કરવી.

(ધારણા)

નાભિરૂદયનાસાગ્રભાલભ્રૂતાલુદ્વપ્તયઃ ॥

મુર્ખં કર્ણોઃ શિરઃશ્ચોતિ ધ્યાનસ્થાનાન્યકીર્તયન્ ॥ ૭ ॥

નાભિ, હૃદય, નાસિકાનો અગ્ર ભાગ, કપાળ, બ્રૂકુટી, તાળુર્ધ, નેત્ર, મુખ, કાન, અને મસ્તક એ ધ્યાન કરવા માટે ધારણા કરવાના સ્થાનો કહેલાં છે. ૭.

આ સર્વ સ્થાનકોમાંથી કોઈ પણ સ્થાને ચિત્તને લગાડી, સ્થાપન કરી વધારે વખત સુધી જાગૃતિપૂર્વક એતાં ત્યાં ચિત્ત શાંત થઈ જાય છે, અને તેવે કોઈ પણ ઠેકાણે લક્ષ રાખી ચિત્તને ઠેરાવવું તે ધારણા કહેવાય છે.

ધારણાનું ફલ.

एषामेकत्र कुत्रापि स्थाने स्थापयतो मनः ॥

उत्पद्यते स्वसंविचेर्वह्वः प्रत्ययाः किल ॥ ८ ॥

ઉપર બતાવેલ સ્થળોમાંથી કોઈ પણ એક ઠેકાણે મનને લાંબા વખત સ્થાપન કરવાથી નિશ્ચે સ્વસંવેદન થાય (પ્રતીતિ થાય) લાંબા અનેક પ્રત્યયો (પ્રતીતિયો) ઉત્પન્ન થાય છે. ૮.

પૂર્વે કહી આખ્યા તે જીવિત, મરણ, જય, પરાજય, લાભ-લાભ વિગેરે નિમિત્ત તથા ખીન્ન પણ રૂપ રસાદિક જ્ઞાનના પ્રત્યયો થઈ આવે છે.

વિવેચન:—ધારણા, ઇન્દ્રિયોને અને મનને વિષયોમાંથી કાઢ્યા પછી થાય છે. પાંચ ઇન્દ્રિયોથી જે કંઈ સંભળાય છે, જોવાય છે, સુંવાય છે, ચખાય છે અને સ્પર્શાય છે, તે સર્વમાંથી મનને કાઢી, વિષયો વિમુખ મન રહ્યું, તે મનને નાકના અગ્રભાગપર, કપાલપર, કુટીપર, તાલુમાં, નેત્રમાં, મુખમાં, કર્ણમાં, મસ્તકપર સ્થાપન કરતાં એક પણ ઇન્દ્રિયગોચર વિચાર જે ત્રણ મિનિટ પછી આવશે નહિ. આટલુંજ નહિ, પરંતુ જે કંઈ પૂર્વે નહિ અનુભવેલું કેટલુંક પ્રત્યક્ષ થવા લાગશે. કોઈ વેળા દિવ્યગંધ, દિવ્યરૂપ, દિવ્યસ્પર્શ, દિવ્યરસ કે દિવ્યરવર જેવું લાગશે, પરંતુ તેને પણ ઇન્દ્રિયોના સૂક્ષ્મ વિષયો ગણી મનમાંથી હુકસેલી કાઢતાં, મનમાં કોઈ અપૂર્વ શાંતિ અનુભવાશે. આહું બાહ્ય આંતર વિષય ત્યાગવાળું મન તેજ ધારણાને યોગ્ય થયેલું કહેવાય. અને જ્યારે પૂર્વે કહેલા નાસિકાગ્રભાગ વિગેરે પર સ્થાપન કરતાં સ્થિર-નિર્મળ થઈ જેનું જેનું ધ્યાન કરવું હશે, તેનું તેનું ધ્યાન ચર્ચાર્ય થઈ શકશે. તે તે સ્વરૂપો પ્રત્યક્ષ થશે, એટલુંજ નહિ પણ આત્મસ્વરૂપની પણ સન્મુખ થઈ અપૂર્વ આનંદ આપશે. ધારણાનો એક અર્થ કે તેને કોઈ દે... અંધવું, તે ઉપર પ્રમાણે બાહ્યાંતર... ધાર થતાં વિ.

॥ સપ્તમઃ પ્રકાશઃ પ્રારમ્ભ્યતે ॥

॥ ધ્યાન ॥

ધ્યાન કરવાનો ક્રમ ખતાવે છે.

ધ્યાનં વિંધેત્સા જ્ઞેયં ધ્યાતા ધ્યેયં તથા ફલમ્ ॥

સિધ્યંતિ નહિ સામગ્રીં વિના કાર્યાણિ કર્હિંચિત્ ॥ ૧ ॥

ધ્યાન કરવાની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યોએ, ધ્યાન કરનારમાં કેવી યોગ્યતા હોવી જોઈએ ? જેનું ધ્યાન કરવું છે તે ધ્યેય કેવું હોવું જોઈએ ? અને ધ્યાન કરવાથી ફળ શું થાય ? આ ત્રણે ધ્યાતા, ધ્યેય, અને ફળનું સ્વરૂપ બતાવવું જોઈએ. કેમકે સંપૂર્ણ સામગ્રી મેળવ્યા સિવાય કોઈ પણ વખત કાર્યો સિદ્ધ થતાં નથી. (માટે આચાર્યશ્રી પ્રથમ છ શ્લોકો વડે ધ્યાન કરનારનું લક્ષણ ખતાવે છે.)

ધ્યાન કરનારના લક્ષણો.

અમુંચન્ પ્રાણનાશેપિ સંયમૈકધુરીણતાં ॥

પરમ્પ્યાઽત્મવત્પશ્યન્ સ્વસ્વરૂપાઽપરિચ્ચુતઃ ॥ ૨ ॥

ઉપતાપમસંપ્રાપ્તઃ શીતત્રાતાતપાદિભિઃ ॥

પિપાસુરમરીકારિ યોગામૃતરસાયનં ॥ ૩ ॥

રાગાદિભિરનાક્રાંતં ક્રોધાદિભિરદૂષિતં ॥

આત્મારામં મનઃ કુર્વન્ નિર્લેપઃ સર્વકર્મમુ ॥ ૪ ॥

વિરતઃ કામભોગેભ્યઃ સ્વશરીરેપિ નિઃસ્પૃહઃ ॥

સંત્રેગહૃદનિર્મયઃ સર્વત્ર સમતાં શ્રયન્ ॥ ૫ ॥

નરેદ્રે વા દરિદ્રે વા તુલ્યકલ્યાણકામનઃ ॥

અમાત્રકરુણાપાત્રં ભવસૌખ્યપરાદ્મુખઃ ॥ ૬ ॥

મુખેરુરિવ નિષ્કંપઃ શશીવાનંદદાયકઃ ॥

સમીર ઇવ નિઃસંગઃ મુખોર્ધ્વાતા પ્રગસ્યતે ॥ ૭ ॥

પદ્મિઃકુલ્લકં ॥

પ્રાણોનો નાશ થાય તોપણ ચારિત્રમાં અગ્રેસરપણું ન મૂકનાર, બીજા જીવોને પણ પોતાની માફક જોનાર, સમિતિ, શુભિ આદિ પોતાના સ્વરૂપથી યાદો ન યડનાર, ટાઢ, તાપ, અને વાયરા પ્રમુખથી ખેદ ન પામનાર, અજરામર કરનાર યોગ રૂપિ અમૃત રસાયણ પીવાનો ઇચ્છક, રાગ દ્વેષાદિકથી નહિ દબાએલ, ક્રોધ, માન, માયા અને લોભાદિથી દ્વિપિત નહિ થયેલ, સર્વ કાર્યમાં નિર્લેપ અને આત્મભાવમાં રમણ કરનાર મનને રાખનાર, કામ લોભોથી વિરક્ત, પોતાના શરીર ઉપર પણ નિસ્પૃહતા રાખનાર, સંવેગરૂપ દ્રહમાં મગ્ન થએલ શત્રુ અને મિત્ર, સુવર્ણ અને પથ્થર, નિંદા અને સ્તુતિ વિગેરે સર્વ જગ્યાએ સમભાવનો સ્વીકારનાર, રાજા હોય કે રાંક હોય તે બેઉના તુલ્ય કલ્યાણનો ઇચ્છક, સર્વ જીવો ઉપર કરૂણા કરનાર, સંસારનાં સુખોથી પરાડ્.સુખ મેરૂપર્વતની માફક (ઉપસર્ગ પરિસહાદિકથી) અડોલ, અંદ્રમાની માફક આનંદહાયક અને વાયુની માફક નિઃસંગ, (અપ્રતિબદ્ધ); આવી સ્થિતિવાળો બુદ્ધિમાન ધ્યાતા ધ્યાન કરવાને લાયક છે. ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૭.

ધ્યેયનું સ્વરૂપ.

પિંડસ્થં ચ પદસ્થં, ચ રૂપસ્થં રૂપવર્જિતમ્ ॥

ચતુર્થા ધ્યેયમાન્નાતં ધ્યાનસ્યાઽલંબનં ચુર્ધઃ ॥ ૮ ॥

પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ, અને રૂપાતીત આ ચાર પ્રકારનું ધ્યાનના અવલંબન રૂપ ધ્યેય, રાની પુરૂષોએ માનેલું (કહેલું) છે. ૮.

પિંડસ્થ ધ્યેયને ધારણાના ભેદોથી બતાવે છે.

પાર્થિવી સ્યાદયાગ્રેયી મારુતી વારુણી તથા ॥

તત્ત્વભૂઃ પંચમી ચેતિ પિંડસ્થે પંચ ધારણાઃ ॥ ૯ ॥

પિંડસ્થ ધ્યેયમાં પાર્થિવી, આગ્નેયી, મારુતી, વારુણી અને તત્ત્વભૂ આ પાંચ ધારણાઓ (કરવાની) છે. ૯.

ત્રણ શ્લોકથી પાર્થિવી ધારણા અને તેનું ધ્યાન કરવાનું બતાવે છે.

પાર્થિવી ધારણા.

તિર્યગ્ લોકસમં ધ્યાયેત્ ક્ષીરાન્ધિ તત્ર ચાંદ્રુજં ॥

સહસ્રપત્રં સ્વર્ણામં જંબુદ્વીપસમં સ્મરેત્ ॥ ૧૦ ॥

તત્કેસરતતેરંતઃ સ્ફુરતિંગ્રમખાંચિતામ્ ॥

સ્વર્ણાચલપ્રમાણાં ચ કર્ણિકાં પારેચિંતયેત્ ॥ ૧૧ ॥

શ્વેતસિંહાસનાઽસીનં કર્મનિર્મૂલનોદ્યતં ॥

આત્માનં ચિંતયેત્તત્ર પાર્થિવીધારણેત્યસૌ ॥ ૧૨ ॥

ત્રિભિર્વિશેષકં.

આપણે જે પૃથ્વીની સપાટી ઉપર રહ્યા છીએ, તે તિર્યો લોક કહેવાય છે અને તે એકરાજ પ્રમાણુ (માપ વિશેષ) લાંબો પહોળો છે. તેટલો લાંબો પહોળો એક ક્ષીર સમુદ્રને (હુધ જેવા પાણીથી ભરેલા સમુદ્રને) ચિંતવવો. તે સમુદ્રની અંદર જંબુદ્વીપની માફક એક લાખ ચોજનના વિસ્તારવાળું અને એક હજાર પાંખડીઓવાળું કમળ ચિંતવવું. તે કમળના મધ્યમાં કેસરઓ છે તેની અંદર, દેલીચમાન પીળી પ્રભાવાળી અને મેરૂ પર્વત જેટલી પ્રમાણુવાળી કર્ણિકા છે એમ ચિંતવવું. તે કર્ણિકા ઉપર એક ઉત્તમ સિંહાસન છે, તેના ઉપર બેસી કર્મોને મૂળથી ઉજેડી નાખવાનો પ્રયત્ન કરતા પોતાને ચિંતવવો તે પાર્થિવી ધારણા કહેવાય છે. ૧૦, ૧૧, ૧૨.

આગ્નેયી ધારણા.

વિચિંતયેત્તથા નાભૌ કમલં પોદ્ગચ્છદમ્ ॥

કર્ણિકાયાં મહામંત્રં પ્રતિપત્રં સ્વરાલીમ્ ॥ ૧૩ ॥

રેફવિંદુકલાક્રાંતં મહામંત્રે યદક્ષરં ॥

તસ્ય રેફાદ્વિનિર્યોતીં શનૈર્વૃમાશિસ્વાં સ્મરેત્ ॥ ૧૪ ॥

સ્ફુલિંગસંતતિં ધ્યાયેત્ જ્વાલામાલામનંતરં ॥

તતો જ્વાલાકલાપેન દહેત્પત્રં હૃદિ સ્થિતં ॥ ૧૫ ॥

તદપ્તકર્માનિર્માણમપ્તપત્રમધોમુખમ્ ॥

દહત્યેવ મહામંત્રધ્યાનોત્થઃ પ્રવલનભઃ ॥ ૧૬ ॥

તતો દેહાદ્ વહિર્ધ્યાયેત્ ત્ર્યસ્રં વહ્નિપુરં જ્વલન્ ॥

લાંછિતં સ્વસ્તિકેનાંતે વહ્નિવીજસમન્વિતં ॥ ૧૭ ॥

દેહં પદ્મં ચ યંત્રાચિરંતર્વહ્નિપુરં વહ્નિઃ ॥

કૃત્વાઽઽશુ ભસ્મસાચ્છામ્યેત્ સ્યાદાગ્નેયીતિ ધારણા ॥ ૧૮ ॥

તેમજ નાભિની અંદર સોળ પાંખડીવાળું કમલ ચિંતવવું. તે કમલની ઠણિકામાં મહામંત્ર (અહ્) સ્થાપન કરવો. અને તે કમળનાં દરેક પત્રોમાં અનુક્રમે ઓ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, ઋ, ઋ, ૠ, ૠ, ૡ, ૡ, ઐ, ઐ, ઔ, ઔ, અં અઃ, આ સોળ સ્વરો સ્થાપવા.

પછી હૃદયમાં આઠ પાંખડીનું કમલ ચિંતવવું, જ્ઞાનાવણિ ૧, દર્શનાવણિ ૨, વેદની ૩, મોહની ૪, આયુષ્ય ૫, નામ કર્મ ૬, ગોત્ર ૭, અંતરાય ૮. આઠ કર્મો અનુક્રમે એક એક પાંખડીમાં સ્થાપન કરવાં, અને તે કમળનું મુખ નીચું રાખવું, (સોળ પાંખડીવાળા કમળના ઉપર જાણે અધર જીવતું હોય તેમ નીચું મુખ તે કમળનું રાખવું) પછી રેફ-બિંદુ અને કળા યુક્ત મહામંત્રમાં જે (હ્રીં) અક્ષર છે તેના રેફમાંથી હળવે હળવે નીકળતી ધુમાડાની શિખા ચિંતવવી. પછી તેમાંથી અગ્નિના કણિઆઓ નીકળતા ચિંતવવા અને પછી અનેક જ્વાળાઓ નીકળતી ચિંતવવી. તે જ્વાળાઓના સમૂહથી હૃદયની અંદર રહેલું (આઠ કર્મોથી બનેલું આઠ પાંખડીવાળું) કમળ બાળવું અને તે મહામંત્ર (અહ્) ના ધ્યાનથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રબળ અગ્નિ અવશ્ય તે કર્મવાળા કમળ બાળી નાખે છે એમ ચિંતવવું. પછી શરીરની બહાર ત્રણ ખુણાવાળો બળતો અગ્નિનો જથ્થો (પુર-કે-કુંડ) સાચિઆવડે કરી ચિન્હિત અને વહ્નિ બીજ (૨) રકાર સહિત ચિંતવવો. પછી શરીરની અંદર મહામંત્રના ધ્યાનથી ઉત્પન્ન થયેલી અગ્નિની જ્વાળા અને બહારના વહ્નિપુરની જ્વાળા, એ બેઉ વડે કરી દેહ અને આઠ કર્મનું બનેલું કમળ તે બેઉને બાળીને તત્કાળ ભસ્મસાત્ કરી (રાખ કરી) શાંત થવું તેને આગ્નેયી ધારણા કહે છે. ૧૩ થી ૧૮.

વાયવી ધારણા.

તતસ્ત્રિભુવનાઽભોગં પૂર્યંતં સમીરણમ્ ॥

ચાલ્યંતં ગિરીનઘ્નીન્ શોભયંતં વિચિંતયેત્ ॥ ૧૯ ॥

તચ્ચ ભસ્મરજસ્તેન શીઘ્રમુદ્ભૂય વાયુના ॥

દૃઢાભ્યાસઃ પ્રજાંતિં તમાનયેદિતિ મારુતી ॥ ૨૦ ॥

પછી ત્રણ ભુવનના વિસ્તારને પૂરી દેતા, પર્વતોને ચલાવમાન કરતા, અને સમુદ્રને કોલ પમાડતા, પ્રચંડ વાયુને ચિંતવવો, અને પૂર્વે શરીર તથા કમળને બાળીને, જે રાખ કરવામાં આવી છે તેને આ વાયુવડે ઉડાડી નાખી દઢ અભ્યાસે (પ્રબળ ધારણાએ) કરી તે વાયુને પાછો શાંત કરવો. એ માફતી નામની ત્રીજી ધારણા બાળુવી. ૧૯, ૨૦.

સ્મરેદ્વર્પ્તુયાસારૈર્યનમાલાકુલં નભઃ ॥

તતોઽર્ધેન્દુસમાક્રાંતં મંડલં વારુણાંકિતમ્ ॥ ૨૧ ॥

નભસ્તલં સુધાંભોભિઃ પ્લાવ્યંસ્તત્પુરં તતઃ ॥

તદ્રજઃ કાયસંભૂતં ક્ષાલયેદિતિ વારુણી ॥ ૨૨ ॥

અમૃત સરખા વરસાદને વરસાવનાર, મેઘની માળાઓથી (વાદળાંઓથી) ભરપુર આકાશને સ્મરવું (ચિંતવવું), પછી અર્ધચંદ્રાકાર કલા બિંદુ સહિત વરુણ બીજ (વૈ) ને સ્મરવું. તે વરુણબીજથી ઉત્પન્ન થયેલા અમૃત સરખા પાણીથી આકાશને ભરીને પૂર્વે શરીરથી પેદા થયેલ રજ, જે આકાશમાં ઉડાડી હટી, તે રજને તે પાણીથી ઘોઈ નાખવી. (પછી વારુણ મંડલને શાંત કરવું.) તે વારુણી ધારણા કહેવાય. ૨૧, ૨૨.

તત્ત્વભૂધારણા.

સક્ષધાતુવિનામૂતં પૂર્ણેન્દુવિશદયુતિમ્ ॥

સર્વજ્ઞકલ્પમાત્માનં શુદ્ધચુદ્ધિઃ સ્મરેત્તતઃ ॥ ૨૩ ॥

તતઃ સિંહાસનારૂઢં સર્વાતિશયમામુરં ॥

વિધ્વસ્તાગેપકર્માણં કલ્યાણમદિમાન્વિતમ્ ॥ ૨૪ ॥

સ્વાંગર્ભે નિરાકારં સંસ્મરોદિતિ તત્ત્વમૂઃ ॥

સામ્યાસ ઇતિ પિંડસ્યે યોગી ગિવમુખં મજેત્ ॥ ૨૫ ॥

ચાર ધારણા કરવા પછી શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા યોગીએ સાત ધાતુ વિનાના, પૂર્ણચંદ્રની માફક નિર્મલ કાંતિવાળા અને સર્વજ્ઞ સ્વરૂપા પોતાના આત્માને સ્મરવો (સ્મરવો), પછી સિંહાસન ઉપર આરૂઢ થયેલા, સર્વ અતિશયોથી સુશોભિત, સર્વ કર્મોના નાશ કરનારા અને ઉત્તમ મહિમાવાળા, પોતાના શરીર અંદર રહેલા, નિરાકાર આત્માને સ્મરવો. એ તત્ત્વમૂ નામની ધારણા જાણવી. આ પિંડસ્થ ધ્યાનનો સદા અભ્યાસ કરનાર યોગી મોટા સુખ પામે છે. ૨૩, ૨૪, ૨૫.

પિંડસ્થ ધ્યેયનું માહાત્મ્ય.

અશ્રાંતમિતિ પિંડસ્યે કૃતાભ્યાસસ્ય યોગિનઃ ॥

મમ્ભવંતિ ન દુર્વિશ્રામંત્રમંડલશક્તયઃ ॥

શાકિન્યઃ ક્ષુદ્રયોગિન્યઃ પિશાચાઃ પિશિતાશિનઃ ॥

ત્રસ્વંતિ તત્ક્ષણાદેવ તસ્ય તેજોઽસહિષ્ણવઃ ॥ ૨૭ ॥

દુષ્ટાઃ કરટિનઃ સિંહાઃ ગરમાઃ પન્નગા અપિ ॥

જિઘાંસવોઽપિ તિષ્ઠંતિ સ્તંભિતા દેવ દૂરતઃ ॥ ૨૮ ॥

ત્રિભિર્વિશેષકં ॥

આ પ્રમાણે નિરંતર પિંડસ્થ ધ્યાનમાં અભ્યાસ કરનાર યોગીને હુદ્દ વિદ્યા (જે ઉચ્ચાટણ, મારણ, સ્તંભન, વિદ્રેવણાદિ) મંત્ર, મંડલ, શક્તિ વિગેરે પરાલભ કરી શકતા નથી. શાકિનિઓ, નીચ યોગણીઓ, પિશાચો અને માંસ લક્ષણ કરનારાઓ, તે યોગીના તેજને સહન નહિ કરી શકતાં તત્ક્ષણજ ત્રાસ પામે છે. તેમજ હુદ્દ, હાથી, સિંહ, શરભ અને સર્પો મારવાની ઇચ્છાવાળા પણ, સ્થંભાઈ ગયેલાની માફક દુર ઉભા રહે છે. (આ પિંડસ્થ ધ્યાનનું સામાન્ય ફળ છે. વિશેષ ફળ કર્મક્ષયથી ઉત્પન્ન થતું મોક્ષ તે છે) ૨૬, ૨૭, ૨૮.

इति श्री आचार्य हेमचंद्र विरचिते योगशास्त्रे मुनि श्री केशर-
विजय गणितृत चालांचयोधे सप्तमः प्रकाशः ॥

ૐ

॥ અષ્ટમઃ પ્રકાશઃ પ્રારમ્ભે ॥

પદસ્થ ધ્યેય અને તેનું ધ્યાન.

યત્પદાનિ પવિત્રાણિ સમાલંબ્ય વિધીયતે ॥

તત્પદસ્થં સમાલ્યાતં ધ્યાનં સિદ્ધાંતપારંગઃ ॥ ૧ ॥

પવિત્ર (મંત્રાક્ષરાદિ) પદોનું અવલંબન લઈને જે ધ્યાન કરવામાં આવે છે તેને, સિદ્ધાંતના પારંગામિ પુરૂષોએ પદસ્થ ધ્યાન કહેલું છે. ૧.

ત્રણ શ્લોકે કરી વિશેષ બતાવે છે.

તત્ર પોટશપત્ત્રાદ્યે નાભિકંદગતેષુજે ॥

સ્વરમાલાં યથાપન્નં ભ્રમંતીં પરિચિંતયેત્ ॥ ૨ ॥

ચતુર્વિંશતિપત્રં ચ હૃદિ પન્નં સકર્ણિકમ્ ॥ .

વર્ણાન્યથાક્રમં તત્ર ચિંતયેત્પંચવિંશતિમ્ ॥ ૩ ॥

વક્ત્રાગ્નેઽષ્ટદલે વર્ણાષ્ટકમન્યત્તતઃ સ્મરેત્ ॥

સંસ્મરન્ માતૃકામેવં સ્યાદ્ભૂતજ્ઞાનપારંગઃ ॥ ૪ ॥

નાભિકંદપર રહેલા, સોળ પાંખડીવાળા પ્રથમ કમળના દરેક પત્રપર સોળ સ્વરની યંકિત (અ, આ, ઇ, ઈ. ડ, ડ, ણ, ણ, લ, લ, વ, વે, ઓ, ઔ, ઐ, ઐઃ) ભ્રમણ કરતી ચિંતવવી. હૃદયમાં રહેલા ચોવીસ પાંખડીવાળા કર્ણિકા સહિત કમળમાં, અનુક્રમે વ્યંજનો ક, ય, ગ, ઘ, ઙ, ચ, છ, જ, ઝ, ઞ, ટ, ઠ, ડ, ઢ, ન, ત, થ, દ, ધ, ન, પ, ફ, વ, મ, મ, ચિંતવવા. તેમાં આદિના ચોવીસ પાંખડી-ઓમાં, અને પચીસમે (મ) કાર કર્ણિકામાં ચિંતવવો. તથા આઠ પાંખડીવાળા મુખ કમળમાં (મોઢામાં આઠ પાંખડીવાળા) કમળની કલ્પના કરવી. તેમાં બીજા બાકીના આઠ વર્ણો ય, ર, લ, વ, શ, પ,

સ, હ, સ્મરવા. આ પ્રમાણે આ માતૃકાને સ્મરણ કરતો (ચિંતવતો) તેનું ધ્યાન કરતો શ્રુતજ્ઞાનનો પારગામિ થાય. ૨, ૩, ૪.

માતૃકાના ધ્યાનનું કૃળ.

ધ્યાયતોઽનાદિસંસિદ્ધાન્ વર્ણનેતાન્યથાવિધિ ॥

નષ્ટાદિવિષયજ્ઞાનં ધ્યાતુરુત્પત્યતે ક્ષણાત્ ॥ ૫ ॥

અનાદિ સિદ્ધ આ અકારાદિ વર્ણોનું વિધિપૂર્વક (પૂર્વે બતાવેલ ત્રણે ક્રમગોમાં ગોઠવીને એકાગ્રતાપૂર્વક) ધ્યાન કરતાં થોડા વખતમાં ધ્યાન કરવાવાળાને નષ્ટાદિ મંત્રમંધી (ગયુ-આયુ-યયુ-યવાનુ-યાતુ) જીવિત અને મરણાદિ સંમંધી) જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. ૫.
(પ્રકારાંતરે કરી બાર શ્લોકે પદમયી, મંત્રમયી દેવતાનું સ્વરૂપ ધ્યાવાનું કહે છે.)

પદસ્થ ધ્યાન પ્રકારાંતરે.

અથવા નામિકંદાધઃ પદ્મમુદલં સ્મરેત્ ॥

સ્વરાલિકેસરં રમ્યં વર્ણાષ્ટકયુતેર્દલૈઃ ॥ ૬ ॥

દલસંધિષુ સર્વેષુ સિદ્ધસ્તુતિવિરાજિતં ॥

દલાગ્રેષુ સમગ્રેષુ માયામણવપાવિતં ॥ ૭ ॥

તસ્યાંતરંતિમં વર્ણમાચવર્ણપુરમ્મૃતં ॥

રેફાક્રાંતં કલાચિંદુરમ્યં પ્રાલેયાનેર્મલં ॥ ૮ ॥

અર્હમિત્યક્ષરં પ્રાણપ્રાંતસંસ્પર્શિ પાવનમ્ ॥

હ્રસ્વં દીર્ઘં ધ્રુતં સૂક્ષ્મમાતિસૂક્ષ્મં તતઃ પરં ॥ ૯ ॥

પ્રંથોન્ વિદારયન્નામિકંઠહૃદ્યટિકાદિકાન્ ॥

સુસૂક્ષ્મધ્વનિના મધ્યમાર્ગયાયિ સ્મરેત્તતઃ ॥ ૧૦ ॥

અથ તસ્યાંતરાત્માનાં પ્લાવ્યમાનં વિચિંતયેત્ ॥

વિંદુતત્કલાનિર્યતુર્ધૃતિમિઃ ॥ ૧૧ ॥

તતઃ સુધાસરઃ સૂત્ ॥

ન્યસ્ય ૫

.. ॥ ૧૨ ॥

સ્ફુરત્ સ્ફાટિકમૃંગારક્ષરત્સીરાસિતામૃતઃ ॥

આભિરાપ્લાવ્યમાનં સ્વં ચિરં ચિત્તે વિચિંતયેત્ ॥ ૧૩ ॥

અધાસ્ય મંત્રરાજસ્યાભિધેયં પરમેષ્ઠિનમ્ ॥

અર્હતં મૂર્દ્ધનિ ધ્યાયેત્ શુદ્ધસ્ફાટિકનિર્મલં ॥ ૧૪ ॥

સદ્ધ્યાનાવેશતઃ સોહં સોહમિત્યાઽલ્પનમુદ્ધુઃ ॥

નિઃશંકમેકતાં વિદ્યાદાત્મનઃ પરમાત્મનઃ ॥ ૧૫ ॥

તતો નીરાગમદ્વેપમમોહં સર્વદર્શિનમ્ ॥

સુરાચ્યં સમવસૃતૌ કુર્વાણં ધર્મદેશનામ્ ॥ ૧૬ ॥

ધ્યાયન્નાત્માનમેવેત્યમભિન્નં પરમાત્મના ॥

લભતે પરમાત્મત્વં ધ્યાની નિર્ઘૃતકલ્મષઃ ॥ ૧૭ ॥

દ્વાદશમિઃ કુલકં

નાલિકંઠની નીચે આઠ પાંખડીવાળું એક કમળ ચિંતવવું. તે કમળની રમણિક ઠેસરાઓ, અ, આ, દિ-સોળ સ્વરોની ઠંડપવી. આઠ પાંખડીઓમાં આઠ વર્ગો ક્રમે સ્થાપન કરવા. (આઠ વર્ગો બતાવે છે) અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, ઋ, ઋ, લ઼, લ઼, ણ, ણ, ઓ, ઐ, ઓ, ઐ, ૧ કલગણ્ડ ૨, ચછજ્ઞઞ ૩ દડડડળ ૪ તથદધન ૫ પપ્પમમ ૬, યરલલ ૭, શપસહ ૮ આ આઠ વર્ગો એક પાંખડીમાં એક, એમ આઠમાં સ્થાપન કરવા.) તે આઠ પાંખડીઓની સંધિઓમાં (એક પાંખડી અને બીજી પાંખડીનું આતડું તે સંધિ તેમાં) સિદ્ધ સ્તુતિ જે (જ્ઞૈ) કાર તે સ્થાપન કરવા. આઠ પાંખડીઓના અગ્રભાગમાં (ઉપર) ઐ જ્ઞૈ સ્થાપન કરવા. તે કમળમાં પહેલોવર્ણ, અ અને છેલ્લો વર્ણ હ રેશ (°) કલા (°) અને ણીંદુ (°) સહિત બરડની માફક ઉલ્લસ સ્થાપન કરવો. (અર્થાત્ અહીં સ્થાપન કરવો.) આ અહીં અક્ષર મનથી સ્મરણ કરવા માત્રમાં પવિત્ર કરનાર છે. આ અહીં શબ્દનો પ્રથમ સ્વર ઉચ્ચાર (નાદ) મનમાં કરવો, પછી દીર્ઘ, ઋત, સૂક્ષ્મ અને પછી અતિ સૂક્ષ્મ કરવો, પછી તે નાદ નાલિની, હૃદયની અને કંઠની ઘટ્ટિકાદિકની ગાંડને વિદારણ કરતો સૂક્ષ્મ ધ્વનિવાળો થઈ તે સર્વના મધ્યમાં થઈ આગળ ચાલ્યો.

જાય છે એમ ચિંતવવું, પછી તે નાદના જિંદુથી તપેત્રી કળામાંથી નીકળતા દુધ સરખા ઉજ્જવળ, અમૃતના કટ્વોલે કરી અંતર આત્માને સિંચાતો (પલાળાતો) ચિંતવવો પછી એક અમૃતનું સરોવર કલ્પવું. તે સરોવરથી પેદા થએલ મોળ પાંખડીવાળા કમળની અંદર પોતાને સ્થાપન કરી તે પાંખડીઓમા કમે મોળ વિદ્યા દેવીઓને ચિંતવવી. પછી દેહીખ્યમાન સ્ફટિક રત્નના ભંગાર (કુંભ) માંથી ઝરતા દુધની માફક ઉજ્જવળ અમૃત વડે પોતાને સિંચાતા (પલાળાતા) ઘણા વખત સુધી મનમા ચિંતવવું. પછી આ મંત્રરાજના અભિધેય (નામવાળા) શુદ્ધ સ્ફટિકની માફક નિર્મળ જે પરમેષ્ઠિ અર્હત તેનું મસ્તકને વિષે ધ્યાન કરવું. તે ધ્યાનના આવેશથી સોહં, સોહં, તે વીતરાગ, તેજ હું, તેજ તું એમ વારંવાર બોલતાં નિઃશંકપણે આત્માની અને પરમાત્માની એકતા સમજવી, પછી નિરાગી, અદ્વેષિ, અમોહિ, સર્વદર્શિ, દેવોથી પૂજનિક અને સમવસરણમાં રહી ધર્મ દેશના કરતા, પરમાત્માની માથે પોતાને અભિન્નપણે ધ્યાવવો. આ પ્રમાણે પરમાત્માની સાથે અભિન્નતાનું ધ્યાન કરતાં ધ્યાની પાપોનો (કર્મોનો) નાશ કરી પરમાત્મપણાને પામે છે. ૬ થી ૧૭.

વળી પ્રકારાંતરે કરી પદમયી મંત્રમયી દેવતાના

ધ્યાનનું સ્વરૂપ કહે છે.

યદ્વા મંત્રાધિપં ધીમાન્ ઝર્વોઽધોરેફસંયુતમ્ ॥

કલાવિંદુસમાક્રાંતમનાહતયુતં તથા ॥ ૧૮ ॥

કનકાંભોજગર્ભસ્થં સાંદ્રચંદ્રાશુનિર્મલં ॥

ગગને સંચરંતં ચ વ્યાપ્નુવંતં દિગ્ઃ સ્મરેત્ ॥ ૧૯ ॥

તતો વિશંતં વક્ત્રાઞ્જે શ્રમંતં શ્રુતાંતરે ॥

સ્ફુરંતં નેત્રપત્રેષુ તિષ્ઠંતં ભાલમંડલે ॥ ૨૦ ॥

નિર્યાતિ તાલુરંધ્રેણ સ્તવંતં ચ મુધારસં ॥

સ્પર્ધમાનં ગર્ગાકેન સ્ફુરંતં જ્યોતિરંતરે ॥ ૨૧ ॥

સંચરતં નમોભાગે યોજયતં શિવશ્રિયા ॥

સર્વાવયવસંપૂર્ણં કુંભકેન વિચિંતયેત્ ॥ ૨૨ ॥

પંચમિઃકુલકં

અથવા ઉપર અને નીચે રેફ યુક્ત તથા કલા અને ખીંદુથી આકાંત (દળાયેલ) અનાહત સહિત, મંત્રાધિરાજ (અહીં) ને સુવર્ણના કમલમાં રહેલ, ઘાડા અંદ્રના કિરણોની માફક નિર્મલ, આકાશમાં સંચરતો, અને દિશાઓમાં વ્યાપ્ત થતો ચિંતવવો. ત્યાર પછી સુખ કમળમાં પ્રવેશ કરતા, શૂન્નતાની અંદર ભમતા, નેત્ર પત્રમાં સ્પુરાયમાન થતા, લાલ મંડળમાં રહેતા, તાણુના રંધ્રથી બહાર નિકળતા, અમૃત રસને ઝરતા, ઉત્તવળતામાં અંદ્રમા સાથે સ્પર્ધા કરતા, જ્યોતિષ મંડલમાં સ્પુરતા, આકાશના ભાગમાં સંચરતા અને મોક્ષ લક્ષ્મી સાથે યોજતા સર્વ અવયવોથી સંપૂર્ણ (મંત્રાધિરાજને, બુદ્ધિમાન યોગીઓએ કુંભક કરીને ચિંતવવો. ૧૮, થી ૨૨. (કહ્યું છે કે)

અકારાદિ હકારાંતં રેફમધ્યં સવિંદુકં ॥

તદેવ પરમં તત્ત્વં યો જાનાતિ સ તત્ત્વવિત્ ॥ ૨૩ ॥

(અ) કાર છે જેની આદિમાં અને (હ) કાર છે જેના અંતમાં અને મધ્યમાં બિંદુ સહિત રેફ છે. તેજ (અહીં) પરમતત્ત્વ છે. તેને જે જાણે છે તે તત્ત્વનો જાણુ છે. ૨૩.

મંત્રાધિરાજના ધ્યાનથી થતું કૃષ્ણ.

મહાતત્ત્વમિદં યોગી યદૈવ ધ્યાયતિ સ્થિરઃ ॥

તદૈવાનંદસંપદ્મૂર્ત્તિશ્રીરુપતિષ્ઠતે ॥ ૨૪ ॥

મનને સ્થિર કરી સ્થિર થઈ, યોગી જ્યારે આ (અહીં) મહા તત્ત્વનું ધ્યાન કરે છે, તેજ વળતે તેને, આનંદ સંપદાની ભૂમિ સમાન મોક્ષ લક્ષ્મી સમીપ આવી ઉભી રહે છે. ૨૪.

૧ અન્ય સ્થળે અનાહતનું લક્ષણ આ પ્રમાણે આપેલું છે. ઔચિન્દ્રા કારહરોર્ધ્વરેફ વિંદ્યાનવાક્ષ્યં માન્દાઘન્સ્યંદિપીચુપ વિંદુવિંદુગ્નાહતં. ૧

પ્રકારાંતરે ધ્યાન.

રેફચિંદુકલાહીનં શુભ્રં ધ્યાયેત્તતોઽક્ષરમ્ ॥

તતોઽનક્ષરતાં પ્રાપ્તમનુચાર્યં વિચિંતયેત્ ॥ ૨૫ ॥

રેફ, બિંદુ અને કલા રહિત, ઉચ્ચગ (હ) વર્ણનું ધ્યાન કરવું. પછી તેજ અક્ષર, અનક્ષરતા (અર્ધ કલાના આકારને પામેલો) અને મુખે ઉચ્ચારી ન શકાય તેવી રીતે મનમાં ચિંતવવો. ૨૫.

નિશાકરકલાકારં સૂક્ષ્મં માસ્કરમાસ્વરં ॥

અનાહતાભિધં દેવં વિસ્ફુરંતં વિચિંતયેત્ ॥ ૨૬ ॥

તદેવ ચ ક્રમાત્સૂક્ષ્મં ધ્યાયેદ્વાલાગ્રસંનિમં ॥

ક્ષણમવ્યક્તમીક્ષેત જગજ્જ્યોતિર્મયં તતઃ ॥ ૨૭ ॥

અંદ્રમાની કલાના આકારે સૂક્ષ્મ, અને સૂર્યની માફક દેહીધ્યમાન અનાહત નામના દેવને, (અનુચાર્ય અને અનક્ષરતાની આકૃતિને પામેલા અનાહત નામના દેવને, (હ) વર્ણને) સ્પુરાયમાન થતો ચિંતવવો. તેજ અનાહતને અનુક્રમે વાળના અગ્રભાગસરખો સૂક્ષ્મ ધ્યાવવો. પછી થોડો વખત આખું જગત્ અવ્યક્ત (નિરાકાર) જ્યોતિમય છે તેમ જોવું. ૨૬, ૨૭.

પ્રચાવ્ય માનસં લક્ષ્યાદલક્ષ્યે દધતઃ સ્થિરં ॥

જ્યોતિરક્ષયમત્યશ્વમંતરુન્માલિતિ ક્રમાત્ ॥ ૨૮ ॥

इति लक्ष्यं समालंघ्य लक्षाभावः प्रकाशितः ॥

निपण्णमनसस्तत्र सिध्यत्यभिमतं मुनेः २९ ॥

પછી તે લક્ષ્યમાંથી મનને (હળવે હળવે) ખસેડીને અલક્ષ્યમાં સ્થીર કરતાં, ક્ષય ન થાય તેવી અને ઇન્દ્રિય અગોચર, જ્યોતિ અંદર અનુક્રમે પ્રગટ થાય છે. આ પ્રમાણે લક્ષ્યનું આલંબન લઈ (ધ્યાન કરી અનુક્રમે) નિરાલંબનતારૂપ લક્ષ્યાભાવને પ્રકાશીત કર્યો (કરાય છે.) તે અલક્ષ્યમાં નિશ્ચલ મનવાળા મુનિઓનું મનઘડિત સિદ્ધ થાય છે. ૨૮, ૨૯.

વિવેચનઃ—પ્રથમ પૂર્વે બતાવેલ લક્ષ (આલંબનને) ગ્રહણ કરી તેમાં ધણાજ આગળ વધતાં ક્રમે તેવાં આલંબનોને મૂકી,

નિરાલંબન સ્થીતિમાં નિશ્ચલ થતાં આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે, માટે ક્રમ આજ છે કે, પ્રથમ આલંબન અને પછી નિરાલંબન માર્ગ લેવો.

પ્રણવનું ધ્યાન.

તથા હૃત્પદ્મમધ્યસ્થં શબ્દવ્રજ્જકકારણમ્ ॥

સ્વરવ્યંજનસંવીતં વાચકં પરમેષ્ઠિનઃ ॥ ૩૦ ॥

મૂર્દ્ધસંસ્થિતશીતાંશુકલામૃતરસપ્લુતમ્ ॥

કુંભકેન મહામંત્રં પ્રણવં પારિચિંતયેત્ ॥ ૩૧ ॥

તથા હૃદયકમળમાં રહેલા સમગ્ર શબ્દ બ્રહ્મની (વચન વિલાસ સ્વરૂપ) હૃત્પત્તિનું એક કારણ,—સ્વર તથા વ્યંજન સહિત પંચપરમેષ્ઠિપદ વાચક,—તથા મસ્તકમાં રહેલ ચંદ્રકલામાંથી ઝરતા,—અમૃતના રસે કરી ભિંબતા, મહામંત્ર પ્રણવને (ઐકારને) કુંભક કરીને (શ્વાસો-શ્વાસને રોકીને) ચિંતવવો. ૩૦, ૩૧.

પ્રણવ ધ્યાનના બુદ્ધા બુદ્ધા ભેદો.

પીતં સ્તંભેશ્ચરુણં વસ્યે ક્ષોભણે ચિદ્રુમપ્રભમ્ ॥

કૃષ્ણં વિદ્વેષણે ધ્યાયેત્ કર્મયાતે ગગિપ્રભમ્ ॥ ૩૨ ॥

સ્તંભન કરવામાં પીળા ઐકારનું ધ્યાન, વશીકરણ કરવામાં લાલ, ક્ષોભ પમાડવામાં પરવાળાની કાંતિ સરખું, વિદ્વેષણ કર્મમાં કાળા, અને કર્મોના નાશ કરવામાં ચંદ્રની કાંતિ સમાન કિન્નરણ 'ઐકારનું' ધ્યાન કરવું. ૩૨.

પંચપરમેષ્ઠિ મંત્રનું ધ્યાન.

તથા પુણ્યતમં મંત્રં જગત્રિતયપાવનમ્ ॥

યોગી પંચપરમેષ્ઠિનમસ્કારં ચિંચિંતયેત્ ॥ ૩૩ ॥

તથા ત્રણ જગતને પવિત્ર કરનાર અને મહા પવિત્ર પંચપરમેષ્ઠિ નમસ્કાર મંત્રને યોગીઓએ વિશેષ પ્રકારે ચિંતવવો. ૩૩.

તેજ ખતાવે છે.

અષ્ટપત્રે સિતાંશુજે કર્ણિકાયાં કૃતસ્થિતિ ॥

આદ્યં સપ્તાક્ષરં મંત્રં પવિત્રં ચિંતયેત્તત્તઃ ॥ ૩૪ ॥

સિદ્ધાદિકચતુષ્કં ચ દિક્પત્રેષુ યથાક્રમં ॥

સૂત્રાપાદચતુષ્કં ચ વિદિક્પત્રેષુ ચિંતયેન્ ॥ ૩૫ ॥

આઠ પાંખડીનું મુદ્રેદ કમળ ચિંતવવું. તે કમળની કલ્પિકામાં રહેલા સાત અક્ષરવાળા પહેલા પવિત્ર મંત્ર નમો અરિહંતાય ને ચિંતવવો. પછી સિદ્ધાદિક આર મંત્રોને દિશાઓના પત્રોમાં અનુક્રમે ચિંતવવા. નમો સિદ્ધાણં પૂર્વ દિશામાં, નમો આયરિયાણં એ પદ દક્ષિણ દિશામાં, નમો ઉચ્ચાયાણં-એ પદ પશ્ચિમ દિશામાં, નમો લોપ સવ્યસાહણં-એ પદ ઉત્તર દિશામાં, તથા વિદિશાની આર પાંખડી-ઓમાં અનુક્રમે આર ચુલિકાઓ ચિંતવવી (પસો પંચ નમુનકારો) આગ્નેય ખુણામાં સવ્યપાવપ્પણાસણો એ પદ નૈર્ઋત્ય ખુણામાં મંગલાણંચ સવ્યેતિ એ પદ વાયવ્ય ખુણામાં. પદમં હવદ મંગલં એ પદ ઇશાન ખુણામાં) આ પ્રમાણે નમસ્કાર મહામંત્રનું ધ્યાન કરવું. ૩૪, ૩૫.

તેનું ફળ ખતાવે છે.

ત્રિશુદ્ધયા ચિંતયન્નત્ય શતમષ્ટોત્તરં મુનિઃ ॥

મુંજાનોપિ લભતૈવ ચતુર્થતપસઃ ફલં ॥ ૩૬ ॥

મન, વચન અને કાયાની શુદ્ધિ (એકાગ્રતા) પૂર્વક જો (પૂર્વે ખતાવેલી વિધિએ) એકસો આઠવાર આ નમસ્કાર મહામંત્રને ગણે, તો આહાર કરતાં છતાં પણ તે મુનિને એક ઉપવાસનું ફળ મળે. ૩૬.

एनमेव महामंत्रं समाराध्येह योगिनः ॥

त्रिलोक्यापि महीयंतेऽधिगताः परमां श्रियं ॥ ૩૭ ॥

આજ મહામંત્રને સારી રીતે આરાધીને, આત્મલક્ષ્મીને મેળવી, આ લવમાં યોગીઓ ત્રણ લોકના જીવોથી પણ પૂજાય છે. ૩૭.

કૃત્વા પાપસહસ્રાણિ દત્વા જંતુશતાનિ ચ ॥

અમું મંત્રં સમારાધ્ય તિર્યંચોઽપિ દિવં ગતાઃ ॥ ૩૮ ॥

વળી પ્રકારાંતરે પદ્મયી દેવતાનું ધ્યાન બતાવે છે. ૩૨૯

હમરો પાપો કરી અને સેંકડો ગમે પ્રાણિઓને હણીને (સેંકડો ગમે પ્રાણિઓને મારનાર) જનાવરો પણ આ મહામંત્રનું આરાધન કરી દેવલોકમાં ગયા છે. ૩૮.

પ્રકારાંતરે પંચ પરમેષ્ઠિ વિદ્યા.

ગુરુપંચકનામોત્થા વિદ્યા સ્યાત્ પોડશાક્ષરા ॥

જપન્ શતદ્વયં તસ્યાશ્ચતુર્થસ્યાપ્નુયાત્ફલં ॥ ૩૯ ॥

પંચપરમેષ્ઠિના નામથી ઉત્પન્ન થએલી સોળ અક્ષરની વિદ્યા થાય છે. તે વિદ્યા જો બસો વાર જપે તો એક ઉપવાસનું ફળ પામે. (અરિહંત સિદ્ધ આચરિય ઉવજ્ઞાયસાહ એ સોળ અક્ષરી વિદ્યા જાણવી.) ૩૯.

શતાનિ ત્રીણિ પદ્વર્ણં ચત્વારિ ચતુરક્ષરં ॥

પંચવર્ણં જપન્ યોગી ચતુર્થફલમશ્નુતે ॥ ૪૦ ॥

છ અક્ષરવાળી વિદ્યા ત્રણસોવાર, અથવા ચાર અક્ષરવાળી વિદ્યા ચારસોવાર, અથવા પાંચ અક્ષરી વિદ્યા પાંચસોવાર, જાપ કરે તો યોગી એક ઉપવાસનું ફળ પામે. (અરિહંત સિદ્ધ એ છ અક્ષરી વિદ્યા અરિહંત એ ચાર અક્ષરી વિદ્યા અને અસિઆડસા એ પાંચ અક્ષરવાળી વિદ્યા જાણવી.)

મૃત્તિદેતુરેવૈતદમીપાં કથિતં ફલમ્ ॥

ફલં સ્વર્ગાપવર્ગો તુ વર્દતિ પરમાર્થતઃ ॥ ૪૧ ॥

આ વિદ્યાના જાપનું ફળ જે ઉપવાસનું બતાવ્યું છે, તે તો બાળ છવોને (જાપમાં) પ્રવૃત્તિ થવા માટેજ છે, પણ પરમાર્થથી ખરું ફળ તો સ્વર્ગ અને મોક્ષ છે એમ જ્ઞાનીઓ કહે છે. ૪૧.

વળી પ્રકારાંતરે પદ્મયી દેવતાનું ધ્યાન બતાવે છે.

પંચવર્ણમયી પંચતત્ત્વવિદ્યાદ્દૃતા શ્રુતાત્ ॥

અભ્યસ્યમાના સતતં ભવક્લેશં નિરસ્યતિ ॥ ૪૨ ॥

સિદ્ધાંતથી ઉદ્ધાર કરેલી પાંચ વર્ણુવાળી, પાંચ તત્ત્વવિદ્યા, જે નિરંતર જાળા કરે તો, તે સંસારના કલેશને દૂર કરે છે. જ્ઞૌં જ્ઞૌં જ્ઞૌં જ્ઞૌં જ્ઞૌં અસિઆસાનમઃ એ પાંચ વર્ણુમયી પંચતત્ત્વ વિદ્યા જાણવી.) ૪૨.

મંગલોત્તમશરણપદાન્યજ્વયગ્રમાનસઃ ॥

ચતુઃ સમાશ્રયાણ્યેવ સ્મરન્ મોક્ષં પ્રપદ્યતે ॥ ૪૩ ॥

મંગળ, ઉત્તમ અને શરણુ આ ત્રણ અરિહંત, સિદ્ધ, સાધુ અને ધર્મ એ ચારની સાથે મેળવીને એકાગ્ર ચિત્તથી સ્મરણુ કરે, તો મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય, તેજ જણાવે છે.

અરિહંતા મંગલં, સિદ્ધામંગલં, સાદૃમંગલં, કેવલિપન્નતો ધમ્મો મંગલં ૧ અરિહંતાલોગુત્તમા, સિદ્ધાલોગુત્તમા, સાદૃલોગુત્તમા, કેવલિ પન્નતો ધમ્મો લોગુત્તમો ૨ અરિહંતે સરણં પવજામિ, સિદ્ધે સરણં પવજામિ, સાદૃસરણં પવજામિ, કેવલિપન્નતધમ્મે સરણં પવજામિ ૩. ૪૩.

ૐ

(પંચરઅક્ષરી વિદ્યાનું ધ્યાન.)

મુક્તિસૌખ્યપ્રદાં ધ્યાયેદ્વિધાં પંચદશાક્ષરામ્ ॥

સર્વજ્ઞામં સ્મરેન્મત્રં સર્વજ્ઞાનપ્રકાશકમ્ ॥ ૪૪ ॥

મોક્ષ સુખને દેવાવાળી પંચર અક્ષરવાળી વિદ્યા ધ્યાવવી, અને સર્વ જ્ઞાનપ્રસારક સર્વજ્ઞ સદૃશ મંત્રને સ્મરવો, (તે વિદ્યા અને મંત્ર અનુક્રમે આપવીમાં આવે છે.) (ૐ, અરિહંત, સિદ્ધ, સયોગિ કેવલિ, સ્વાહા) આ વિદ્યા છે (ૐશ્રીં હ્રીં અહૂં નમઃ) આ મંત્ર છે.

વક્તું ન કશ્ચિદ્ઽપ્યસ્ય પ્રભાવં સર્વતઃ ક્ષમઃ ॥

સમં ભગવતા સામ્યં સર્વજ્ઞેન વિભતિં યઃ ॥ ૪૫ ॥

(આ વિદ્યા અને આ મંત્ર મહાન્ ચમત્કારી છે. આ મંત્ર અને વિદ્યા સર્વજ્ઞ ભગવાનના સરણાપણાને (સદૃશતાને) ધારણુ કરે છે. તેનો સર્વ પ્રભાવ કહેવાને કોઈ પણ સમર્થ નથી. ૪૫.

સાત વર્ણવાળા મંત્રનું ધ્યાન.

યદીચ્છેદ્ ભવદાવાગ્નેઃ સમુચ્છેદં જ્ઞાનાદપિ ॥

સ્મરેત્તદાઽદિમંત્રસ્ય વર્ણસપ્તકમાદિમમ્ ॥ ૪૬ ॥

જો સંસારરૂપ દાવાનળનો એક ક્ષણવારમાં ઉચ્છેદ કરવાને તમે ઇચ્છતા હો તો, પહેલા મંત્રના પહેલા સાત અક્ષરો (નમો અરિહંતાય) નું સ્મરણ કરો. ૪૬.

એક શ્લોકે કરી બે મંત્રા બતાવે છે.

પંચવર્ણી સ્મરેન્મંત્રં કર્મનિર્ઘાતકં તથા ॥

વર્ણમાર્લાચિતં મંત્રં ધ્યાયેત્ સર્વાભયપ્રદં ॥ ૪૭ ॥

તેમજ આઠ કર્મોનો નાશ કરવા માટે પંચવર્ણ (અક્ષર) વાળા મંત્રને સ્મરવો અને સર્વ બાતના અલયને માટે અલય આપનાર વર્ણોની શ્રેણિવાળા મંત્રને ધ્યાવવો. (નમો સિદ્ધાર્ણ) આ પંચવર્ણ-વાળો મંત્ર છે. અને (ૐ નમો અર્હતે, કેવલિને પરમયોગિને, ધિસ્ફુર-દુરુશુકધ્યાનાગ્નિનિર્ઘ્યકર્મચીજાય, પ્રાપ્તાનંતચતુષ્ટાય, સૌમ્યાય, શાંતાય મંગલવરદાય, અષ્ટાદશ દોષરહિતાય, સ્વાહા આ મંત્ર અલય આપનાર છે.

(હ્રીકારવિદ્યાનું ધ્યાન.)

ધ્યાયેત શિતાઘ્નં વક્રાંતરષ્ટવર્ગીં દલાષ્ટકે ॥

ૐ નમો અરિહંતાણામિતિ વર્ણાનપિ ક્રમાત્ ॥ ૪૮ ॥

કેસરાલીં સ્વરમયીં મુધાવિંદુવિભૂષિતામ્ ॥

કર્ણિકાં કર્ણિકાયાં ચ ચંદ્રવિંવાત્સમાપતત્ ॥ ૪૯ ॥

સંચરમાણં વક્રેણ પ્રમામંડલમધ્યગં ॥

મુધાદીધિતિસંકાર્શ માયાવીજં વિચિંતયેત્ ॥ ૫૦ ॥

તતો ભ્રમંતં પત્રેષુ સંચરંતં નભસ્તલે ॥

ધ્વંસયંતં મનોધ્વાંતં સ્વંતં ચ મુધારસં ॥ ૫૧ ॥

તાલુરંધ્રેણ ગચ્છંતં લસંતં ભ્રૂલતાંતરે ॥
 ત્રૈલોક્યાઽચિંત્યમાહાત્મ્યં જ્યોતિર્મયામિવાદમુતમ્ ॥ ૫૨ ॥
 इत्यऽमुं ध्यायतो मंत्रं पुण्यमेकाग्रमानसम् ॥
 वाङ्मनोमलमुक्तस्य श्रुतज्ञानं प्रकाशते ॥ ૫૩ ॥
 માસૈઃ પદ્મિઃ કૃતાભ્યાસઃ સ્થિરીભૂતમનાસ્તતઃ ॥
 નિઃસરંતીં મુખાંભોજાચ્છિખાં ધૃમસ્ય પશ્યતિ ॥ ૫૪ ॥
 સંવત્સરં કૃતાભ્યાસસ્તતો જ્વાલાં વિલોકતે ॥
 તતઃ સંજાતસંવેગઃ સર્વજ્ઞમુત્તરંકજમ્ ॥ ૫૫ ॥
 સ્ફુરત્કલ્યાણમાહાત્મ્યં સંપન્નાતિજયં તતઃ ॥
 ભામંડલગતં સાધાદિવ સર્વજ્ઞમીક્ષતે ॥ ૫૬ ॥
 તતઃ સ્થિરીકૃતસ્વાંતસ્તત્ર સંજાતનિશ્ચયઃ ॥
 મુક્ત્વા સંસારકાંતાગમધ્યાસ્તે સિદ્ધિમંદિરમ્ ॥ ૫૭ ॥

દર્શનિઃકુલકં.

મુખની અંદર આઠ પાંખડીવાળું ઉજવળ કમળ ચિંતવવું અને
 આઠ પાંખડીઓમાં આઠ વર્ગી. અ. ક. ચ. ટ. ત. પ. ય. શ. (પૂર્વે
 કહેવાઈ ગયા છે તે) સ્થાપવા તેમજ ઐ નમો અરિહંતાણં આ આઠ
 અક્ષરોમાંથી એક એક અક્ષર એક એક પાંખડીએ મૂકવો. તે કમ-
 લની કેસરના ચારે બાજુના ભાગોમાં-અ આ દિ સોળ અક્ષરો ગો-
 ઠવવા, અને વચલી કશ્ચિકાને અમૃતના બિંદુઓથી વિભૂષિત કરવી.
 પછી ચંદ્રમંડળથી આવતા, મુખે કરી સંચરતા, -કાંતિના મંડળમાં
 રહેલા, (કાંતિના મંડળથી ઘેરાયેલા) અને ચંદ્રમા સદૃશ કાંતિવાળા
 માયાળીજ (હૌં) ને-તે કમળની કશ્ચિકામાં ચિંતવવો. પછી દરેક
 પાંખડીઓમાં ભમતા, આકાશ તળમાં સંચરતા, મનની મલીનતાને
 નાશ કરતા, અમૃત રસને ઝરતા, તાલુરંધ્રે કરી જાતા, ભૂકુટીની અંદર
 દીપતા, ત્રણ લોકમાં અચિંત્ય માહાત્મ્યવાળા અને તેજોમયની માફક
 અદ્ભુતતાવાળા, આ પવિત્ર મંત્રનું એકાગ્ર મનથી ધ્યાન કરતાં-
 મન અને વચનની મલીનતા દૂર થઈ શ્રુતજ્ઞાન પ્રકાશ પામે છે

(પ્રગટ થાય છે). મનને સ્થિર રાખી છ મહિના નિરંતર અભ્યાસ કરતાં સાધક, સુઅકમળથી નીકળતી કુમની જ્વાળા જોઈ શકે છે પછી વિશેષ વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થતાં સર્વજનું સુઅકમળ જોવે છે. અને તેથી આગળ વધતાં કલ્યાણ માહાત્મ્ય, (આનંદસ્વરૂપ) સર્વાતિશય સંપન્ન અને પ્રભામંડલની અંદર રહેલા જાણે સાક્ષાત્ સર્વજને હોય તેમ સર્વજને જુવે છે. પછી તે સર્વજના સ્વરૂપમાં થએલ નિશ્ચય-વાળો, મનને સ્થિર કરી, સંસાર અટવીનો ત્યાગ કરી મોક્ષમંદિરમાં આરૂઢ થાય છે. (અર્થાત્ કર્મ ક્ષય કરી મુક્ત થાય છે.) ૪૮ થી ૫૭.

(શિવિદ્યાનું ધ્યાન.)

શશિવિવાદિવોદ્ભૂતાં સ્રવંતીમમૃતં સદા ॥

વિદ્યાં શિમિતિ મ્હાલસ્થાં ધ્યાયેત્કલ્યાણકારણં ॥ ૫૮ ॥

ચંદ્રના બિંબથી જાણે ઉત્પન્ન થએલી હોય (તેવી ઉજ્જવલ,) નિરંતર અમૃત સવતી અને કલ્યાણના કારણરૂપ (શિવ) નામની વિદ્યા લક્ષાટને વિષે ધ્યાવવી. ૫૮.

શશિકલાનું ધ્યાન.

ક્ષીરાંભોદેવિનિર્મીતીં પ્લાવયંતીં મુખાંચુભિઃ ॥

માલે શશિકલાં ધ્યાયેત્ સિદ્ધિસોપાનપદ્ધતિં ॥ ૫૯ ॥

ક્ષીરસંમુદ્રથી નીકળતી, અમૃતના પાણીથી (વિશ્વને) પલાળતી અને મોક્ષરૂપ મેહેલના પગથીઆંની શ્રેણી સરખી ચંદ્રકલાને, લક્ષાટને વિષે ધ્યાવવી, (ચિંતવવી.) ૫૯.

ચંદ્રકલાના ધ્યાનનું ફલ.

અસ્યાઃ સ્મરણમાત્રેણ ત્રુટ્યદ્ભવનિવંધનઃ ॥

પ્રયાતિ પરમાનંદકારણં પદ્મવ્યયમ્ ॥ ૬૦ ॥

ચંદ્રની કળાના (ચંદ્રકળા જેવા પ્રકાશના) સ્મરણ માત્રથી સં-સારના કારણરૂપ કર્મો તુટી જાય છે અને તે પરમ આનંદના કારણરૂપ, અવ્યયપદ (મોક્ષપદ) પ્રત્યે જાય છે. ૬૦.

પ્રણવ, શૂન્ય અને અનાહતનું ધ્યાન.

નાસાગ્રે પ્રણવઃ શૂન્યમનાહતમિતિ ત્રયમ્ ॥

ધ્યાયન્ ગુણાદૃકં લઙ્ઘ્વા જ્ઞાનમાપ્નોતિ નિર્મલમ્ ॥ ૬૧ ॥

નાસિકાના અગ્રભાગ ઉપર પ્રવણ (ઔકાર) શૂન્ય, (૦) અને અનાહત (હ) આ ત્રણનું ધ્યાન કરનાર, અણિમાદિ આઠ સિદ્ધિઓ મેળવી નિર્મળ જ્ઞાન પામે છે. ૬૧.

શંખકુંદશશંકામાંસ્રીનમૂન્ ધ્યાયતઃ સદા ॥

સમગ્રવિષયજ્ઞાનપ્રાગલ્ભ્યં જાયતે તૃણામ્ ॥ ૬૨ ॥

પ્રણવ, શૂન્ય અને અનાહત આ ત્રણેનું નિરંતર શંખ, મથકુંદ અને શંક્રમાના સરખું થેન ધ્યાન કરતાં, મનુષ્યોની સંપૂર્ણ વિષયોના જ્ઞાનમાં પ્રવિણતા થાય છે. ૬૨.

સામાન્યવિદ્યા.

દ્વિપાર્શ્વપ્રણવદ્વંદ્વં માંતયોર્માયવાવૃતં ॥

સોઠં મધ્યેઽધિમૂર્દ્ધાનં અદ્મર્લીકારં વિચિંતયેત્ ॥ ૬૩ ॥

બે બાજુ બન્ને ઔ કાર, છેડાના ભાગે હ્રોકારથી વીટેલા, વચમાં સોઠં અને તેના વચમાં અદ્મર્લી એવા શબ્દો ચિંતવવા. (ન્હાં ઔ. ઔ, મઃ, હ્રાં, હ્ર, ઔ, ઔ, ન્હાં.) આ પ્રમાણે ચિંતવવું. ૬૩.

અચિંત્યફલદા ગણધરકૃતવિદ્યાધ્યાન.

કામધેનુમિત્વાઽચિંત્યફલસંપાદનક્ષમામ્ ॥

અનવદ્યાં જપેદ્વિધાં ગણભૃદ્વદનોદ્રતામ્ ॥ ૬૫ ॥

તથા કામધેનુની માફક અચિંત્ય ફળ આપવામાં સમર્થ, નિર્દોષ અને ગણધરના મુખથી ઉત્પન્ન થએલી (ગણધરોએ કહેલી) વિદ્યાનો જાપ કરવો. તે વિદ્યા ઔ જોગો, મમો, તથ્યે, મૂળ, મલ્યે મવિસ્સે, અંતે પરલ્લે, જિણપાશ્વં સ્વાહા:

ૐકાર ધ્યાન.

પદ્મકોણે અપ્રતિચક્રે ફાડેતિ પ્રત્યેકમક્ષરમ્ ॥

સન્ધ્યે ન્યસ્યેદ્વિચક્રાય સ્વાહા વાલ્યેષ્પસન્ધ્યતઃ ॥ ૬૨ ॥

ભૂતાંતં વિંદુસંયુક્તં તન્મધ્યે ન્યસ્ય ચિંતયેત્ ॥

નમો જિણાણામિત્યાદ્યૈ રૌ પર્વેર્વેષ્ટયેદ્ગ્રહિઃ ॥ ૬૬ ॥

છપુણાવાળો એક યંત્ર ચિંતવો. તેના દરેક ખાનામાં સવળી રીતે “અપ્રતિચક્રેફડ” આ છ અક્ષરોમાંથી એક એક અક્ષર મૂકવો તે યંત્રની બહાર અવળી રીતે “વિચક્રાય સ્વાહા” આ છ અક્ષરોમાંથી ખુણા પાસે એક અક્ષર મૂકવો. પછી ઐનમોજિણાણં, ઐનમોબોહિજિણાણં, ઐનમોપરમોહિજિણાણં ઐનમોસચ્ચોહિ જિણાણં, ઐનમોબળંતોહિજિણાણં, ઐનમોકુદ્ધુદ્ધીજિણં, ઐનમોવીજયુદ્ધીજિણં, ઐનમોપદાનુસારીજિણં, ઐનમોસંમિત્રસોમાજિણં, ઐનમોડગ્ગુમરજિણં, ઐનમોવિડલમરજિણં ઐનમોવસ્તુપુદ્ધીજિણં, ઐનમોચોદ્ધસપુદ્ધીજિણં, ઐનમોઅદ્ધગમહાનિમિત્તકુસલાજિણં, ઐનમોવિડલ્લગ્ગદ્ધિપ્પલાજિણં, ઐનમોવિજ્ઞાહરણં, ઐનમોચારણાજિણં, ઐનમોપન્હસમણાજિણં, ઐનમોમાગાસગામીજિણં, ઉદ્ધયૌ દ્ધયૌ શ્રી ન્હી ધૃતિ, કીર્તિ શુદ્ધિ, લક્ષ્મી, સ્વાહા, એ પદોથી પાછળ વલય પુરવું. પછી પંચપરમેષ્ઠિ મહામંત્રનાં પાંચ પદોનો, પાંચ આંગુલીએ ન્યાસ કરવો. તે આ પ્રમાણે—ઐ નમો અરિહંતાર્ણવૈસ્વાહા અંગુઠે ઐનમોમિદ્ધાજિણં હૈસ્વાહા તર્જન્યાં ઐ નમો આરિયાજિણં નંદુસ્વાહા મધ્યમામાં ઐ નમોઙ્ગવજ્ઞાયાજિણં હૈસ્વાહા અનામિકામાં ઐનમોલોપસન્ધસાહર્ણવ્હ.સ્વાહા કેનિકા આંગુલીમાં, આ પ્રમાણે ન્યાસ કરી યંત્રના વચમાં બીંદુ સહિત ઐકારને સ્થાપન કરવો. પછી તે યંત્રને માથા ઉપર પૂર્વ, દક્ષિણ અને પશ્ચિમના અંતર-ભાગમાં સ્થાપન કરી ચિંતવવો—ધ્યાવવો. ૬૫-૬૬.

અષ્ટાઅક્ષરીવિદ્યા.

અષ્ટપત્રેવુજે ધ્યાયેદાત્માનં દીપ્તેજસમ્ ॥

પ્રણવાદ્યસ્ય મંત્રસ્ય વર્ણાન્ પત્રેષુ ચ ક્રમાત્ ॥ ૬૭ ॥

પર્વાશાઽભિમુલપૂર્વમાધિકૃત્યાઽદિપં દત્તમ્ ॥

एकादशशतान्यष्टाक्षरमंत्रं जपेत्ततः ॥ ६८ ॥

આઠ પાંખડીવાળા કમળને વિષે ઝગઝગાટ કરતા તેજવાળા આત્માને ચિંતવવો. એને ઔંકારપૂર્વક પહેલા મંત્રના (ઐનમો અરિહંતાણં એ મંત્રના) આઠ વર્ણોને અનુક્રમે પત્રો ઉપર (આઠ પાંખડીઓ ઉપર) સ્થાપવા, તેમાં પહેલી પાંખડી પૂર્વ દિશા તરફથી ગણવી અને તેમાં પહેલો ઔં મૂકવો, પછી ક્રમે આવે તે તે દિશામાં બાકીના અક્ષરો મૂકી, તે આઠ અક્ષરવાળા મંત્રનો તે કમળના અક્ષરો ઉપર અગિયારસોવાર જાપ કરવો. ૬૭, ૬૮.

વિદ્યશાંતિમાટે.

पूर्वाशानुक्रमादेवमुद्दिश्याज्यदलान्यपि ॥

अष्टरात्रं जपेद्योगी सर्वप्रत्यूहशान्तये ॥ ६९ ॥

પૂર્વદિશામાં પ્રથમ પાંખડીએ ઔં એજ અનુક્રમે બીજી પછી પાંખડીઓને, દિશિ વિદિશિમાં, સ્થાપન કરી, સર્વજાતના વિઘ્નોની શાંતિ થવા માટે યોગીએ, આઠ દિવસ સુધી તે આઠ અક્ષરી વિદ્યાનો જાપ કરવો. ૬૯.

अष्टरात्रे व्यतिक्रान्ते कमलस्यांतर्वर्तिनः ॥

निरूपयति पत्रेषु वर्णानेतानऽनुक्रमम् ॥ ७० ॥

એમ જાપકરતાં આઠ દિવસ ગયે છતે આ કમળની અંદર રહેલા પત્રોને (પાંખડીઓ) વિષે તે આઠ અક્ષરી વિદ્યાના વર્ણો અનુક્રમે નોવામાં આવશે. ૭૦.

भीषणाः सिंहमातंगरक्षःप्रभृतयः क्षणात् ॥

शाम्यन्ति व्यंतराश्चाज्ये ध्यानप्रत्यूहहेतवः ॥ ७१ ॥

તે અક્ષરો નોવાથી નોનારમાં એવું સામર્થ્ય આવે છે કે ધ્યાનમાં વિદ્ય કરનાર, -લયકર-સિંહ, હાથી, રાક્ષસ અને બીજા પછુ ભૂત, પ્રેત, સર્પાદિ, તત્કાળ શાંત થઈ જાય છે. ૭૧.

દાવાનળને પ્રશાંત કરવાને નવીન જલધર (મેઘ) સમાન, સિદ્ધ-
ચક્રને, ગુરુના ઉપદેશથી જાણીને (કર્મક્ષય) માટે ચિંતવ્યું. ૭૫, ૭૬.

નાભિપદ્મે સ્થિતં ધ્યાયેદકારં વિશ્વતો મુખં ॥

સિ વર્ણ મસ્તકાંભોજે આકારં વદનાંયુજે ॥ ૭૭ ॥

ઉકારં હૃદયાંભોજે સાકારં કંઠપંકજે ॥

સર્વકલ્યાણકારોણિ વીજાન્યજ્ઞ્યાન્યપિ સ્મરેત્ ॥ ૭૮ ॥

નાભિ કમળમાં રહેલા સર્વવ્યાપિ અકારને ચિંતવવો. મસ્તક ઉપર સ્થિતવૃત્તને, મુખ કમળમાં આકારને, હૃદય કમળમાં ઉકારને અને કંઠમાં સાકારને ચિંતવવો. તથા સર્વથા કલ્યાણ કરવાવાળાં બીજાં પંચ બીજોને સ્મરવાં. ૭૭-૭૮.

શ્રુતસિંધુસમુદ્ભૂતં અન્યદડ્યક્ષરં પદં ॥

અશેષં ધ્યાયમાનં સ્યાન્નિર્વાણપદસિદ્ધયે ॥ ૭૯ ॥

સિદ્ધાંત રૂપ સમુદ્રથી ઉત્પન્ન થયેલા, બીજાં પંચ અક્ષર, પદ, વિગેરે સમંત્રનું ધ્યાન કરવાથી મોક્ષપદની સિદ્ધિને (પ્રાપ્તિને) માટે થાય છે. ૭૯.

વીતરાગો ભવેદ્યોગી યત્કિંચિદપિ ચિંતયન્ ॥

તદેવ ધ્યાનમાસ્ત્રાતમતોઽન્યે ગ્રંથવિસ્તરાઃ ॥ ૮૦ ॥

ગમે તે પદનું, વાક્યનું, કે, શબ્દનું પંચ ચિંતન કરતાં યોગી રાગ રહિત થાય, તેનેજ ધ્યાન કહેણું છે. એ (પદાદિ) સિવાય બીજા (ઉપાયો) અધ્યાના વિસ્તાર (રૂપ) છે, એમ સમજવું. ૮૦.

इति गणधरधुर्याविष्कृतादुद्धृतानि ॥

પ્રથચનજલરાશેસ્તત્ત્વરત્નાન્યડમૂનિ ॥ ૮૧ ॥

હૃદયમુકુતમય્યે ધીમતામુહ્યસંતુ ॥

પ્રચિતભવશતોત્યલેશનિર્નાશહેતોઃ ॥ ૮૨ ॥

આ પ્રમાણે મુખ્ય ગણધરે પ્રગટ કરેલા, અવચન રૂપ સમુદ્રથી ઉદ્ધાર કરેલા આ તત્ત્વરૂપ રત્નો, અનેક સેંકડો ગમે ભવથી ઉત્પન્ન થયેલા કલેશનો નાશ કરવા માટે, શુદ્ધિમાન મનુષ્યોના હૃદય રૂપ આરિસામાં ઉદ્ધાસ પામે. ૮૧.

॥ इति श्री आचार्य हेमचंद्र विरचिते योगशास्त्रे मुनि श्री केशर-
विजयगणित्त वालाचयोधे अष्टमः प्रकाशः ॥

ૐ

॥ નવમઃ પ્રકાશઃ પ્રારમ્ભ્યતે ॥

રૂપસ્થધ્યાનમ્.

મોક્ષશ્રીસંમુખીનસ્ય વિધ્વસ્તાશ્ચિલકર્મણઃ ॥
 ચતુર્મુખસ્ય નિઃશેષધ્રુવનાઽભયદાયિનઃ ॥ ૧ ॥
 ઇંદુમંડલશંકાશચ્છત્રાશ્રિતપશાલિનઃ ॥
 લસદ્ભામંદલાભોગચિદંવિતવિવસ્વતઃ ॥ ૨ ॥
 દિવ્યદુંદુભિનિર્ઘોષગીતસામ્રાજ્યસંપદઃ ॥
 રણદ્વિરેફણંકારમુલ્કરાઽશોકઙ્ગોભિનઃ ॥ ૩ ॥
 સિંહાસનનિપણ્ણસ્ય વીજ્યમાનસ્ય ચામરૈઃ ॥
 મુરાર્મુરાશિરોરંત્નદીપ્તપાદનસ્વચુતેઃ ॥ ૪ ॥
 દિવ્યપુષ્પોત્કરાઽક્ષીર્ણસંક્ષીર્ણપારિપદ્મધ્રુવઃ ॥
 ઉત્કંઠરર્મુગકુલૈઃ પીયમાનકલધ્રુવેઃ ॥ ૫ ॥
 શાંતવરેભસિંહાદિસમુપાસિતસંનિધેઃ ॥
 પ્રભોઃ સમવસરણસ્થિતસ્ય પરમેષ્ઠિનઃ
 સર્વાતિશયયુક્તસ્ય કેવલજ્ઞાનમાસ્વતઃ ॥
 અર્હતો રૂપમાલંક્ય ધ્યાનં રૂપસ્થમુચ્યતે ॥ ૭ ॥

સાત્ત્વિકુલકમ્

મોક્ષ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવાની હવે તૈયારી છે, સમગ્ર કર્મોના
 જેમણે વિનાશ કર્યો છે, દેશના દેવી વખતે (દેવોએ કરેલા ત્રણ
 પ્રવિષ્ઠિઓથી) આર મુખ સહિત છે, ત્રણ ધ્રુવનના સર્વ જીવોને
 અભયદાન આપી રહ્યા છે, (કોઈ જીવોને નહિ મારવા તેવી દેશના
 આપનારા) ચંદ્ર મંડલ સદૃશ ઉજ્જવળ ત્રણ જીવો જેમના મસ્તક પર
 શોભી રહ્યાં છે, સૂર્યમંડલની પ્રભાને વિડંબન કરતું ભામંડળ જેમની

પછાડી ઝળઝળાટ કરી રહું છે, દિવ્ય હુંદુલિ વાણના શબ્દો થઈ રહ્યા છે, ગીત ગાનની સંપદાનું સામ્રાજ્ય વર્તાઈ રહું છે, શબ્દ કરતા ભ્રમરોના ઝંકારથી અશોક વૃક્ષ વાચાલિત થયો હોય તેમ શોભી રહ્યો છે, વચમાં સિંહાસન ઉપર તીર્થંકર મહારાજ ઊભાજેલા છે, બે બાજુ ચામરો વીંઝાઈ રહ્યાં છે, નમસ્કાર કરતા દેવો અને દાન-વોના સુકુટના રત્નોથી પગના નખોની કાંતિ પ્રદીપ્ત થઈ રહી છે, દિવ્ય પુષ્પોના સમૂહોથી પર્યદાની ભૂમિકા સંકીર્ણ થઈ ગઈ છે, ઉંચી ડાકો કરીને મૃગાદિ પશુઓના સમૂહો જેની મનહર ધ્વનિનું પાન કરી રહ્યા છે, સિંહ તથા હાથી પ્રમુખ વૈર સ્વભાવવાળાં પ્રાણિઓ પોતાનું વૈર શાંત કરી નજીકની બાજુમાં બેઠેલાં છે, સર્વ અતિશયોથી પરિપૂર્ણ, ઠેવલ જ્ઞાનથી શોભતા અને સમવસરણુમાં રહેલા, તે પરમેષ્ઠિ અરિહંતના રૂપનું આવી રીતે આલંબન લઈ જે ધ્યાન કરવું, તેને રૂપસ્થ ધ્યાન કહે છે. ૧-૭.

પ્રકારાંતરે રૂપસ્થ ધ્યાન.

રાગદ્વેપમહામોહવિકારૈરકલંકિતમ્ ॥

શાંત કાંતં મનોહારિ સર્વલક્ષણલક્ષિતં ॥ ૮ ॥

તીર્થિકૈરપરિજ્ઞાતયોગમુદ્રામનોરમમ્ ॥

અક્ષ્ણોરમંદમાનંદનિસ્પંદં દદદ્ભુતં ॥ ૯ ॥

જિનેંદ્રપ્રતિમારૂપમપિ નિર્મલમાનસઃ ॥

નિર્નિમેષદશા ધ્યાયન્ રૂપસ્થધ્યાનવાન્ ભવેત્ ॥ ૧૦ ॥

ત્રિભિર્વિશેષકમ્

રાગ, દ્વેષ અને મહામોહ અસાનાદિ વિકારોના કલંકરહિત, શાંત, કાંત, મનહર, સર્વ ઉત્તમ લક્ષણોથી ઝાળખાયેલ, અન્યદર્શનકારોએ નહિ જાણેલ યોગ મુદ્રા (ધ્યાન મુદ્રા) ની મનોહરતાને ધારણ કરનાર, આંખોને મહાન્ આનંદ અને અદ્ભુત અચપળતાને આપનાર, — જીનેશ્વર ભગવાનની પ્રતિમાનું, નિર્મલ મન કરી નિમેષોન્મેષ રહિત

(ખુલી આંખ રાખી) એક દૃષ્ટિએ ધ્યાન કરનાર, રૂપસ્થ ધ્યાનવાન કહેવાય છે. ૮, ૯, ૧૦.

વિવેચન:—જીનેશ્વર ભગવાનની શાંત અને આનંદિ મૂર્તિના સન્મુખ, ખુલી આંખ રાખી, એક દૃષ્ટિથી જોઈ રહેવું. આંખ મીંચવી કે હલાવવી નહિ. તેમ કરતાં શરીરનું પણ ભાન ભૂલી જઈ એક નવીન દશામાં પ્રવેશ કરાય છે. જેમાં અપૂર્વ આનંદ અને કર્મની નિર્જશ થાય છે. તે દશાવાળાને રૂપસ્થ ધ્યાનવાન કહેવાય છે. ગમે તે જાતનું આલંબન હોય પણ, તેમાં કાંઈ પણ આત્મિક શુભ પ્રગટિ થાય તો, તેને તે આલંબન નામનું ધ્યાન કહેવાય છે.

રૂપસ્થ ધ્યાનનું ફળ.

યોગી ચાઽન્યાસયોગેન તન્મયત્વમુપાગતઃ ॥

સર્વજ્ઞીભૂતમાત્માનમવલોકયતિ સ્ફુટં ॥ ૧૧ ॥

રૂપસ્થ ધ્યાનના અભ્યાસે કરી, યોગી તન્મયપણાને પામી, પ્રગટ થપણે પોતાને સર્વજ્ઞ રૂપે જુએ છે. ૧૧.

કેવી રીતે તન્મયતા પામવી.

સર્વજ્ઞો ભગવાન્ યોયમહમેવાઽસ્મિ સં ધ્રુવં ॥

एवं तन्मयतां यातः सर्ववेदीति मन्यते ॥ ૧૨ ॥

જે સર્વજ્ઞ ભગવાન છે તે, આ, હુંજ, નિશ્ચે કરીને છું. આ પ્રમાણે (તે સર્વજ્ઞ સાથે) તન્મયપણાને પામે છતે, યોગી સર્વજ્ઞ મનાય છે. ૧૨.

જેવું આલંબન તેવું ફળ.

वीतरागो विमुच्येत वीतरागं विर्चितयन् ॥

रागिणं तु समालम्ब्य रागी स्यात् क्षोभणादिकृत् ॥ ૧૩ ॥

રાગ રહિતનું ધ્યાન કરતાં, પોતે રાગ રહિત થઈ (કમોંથી) મુક્ત થાય છે અને રાગીઓનું આલંબન લેનાર, કામ, ક્રોધ, હર્ષ, શોક, રાગ, દ્વેષાદિ વિશ્લેષને કરનાર સરાગતાને પામે છે. ૧૩. કહ્યું છે કે—

येन येन हि भावेन युज्यते यंत्रवाहकः ॥

તેન તન્મયતાં યાતિ વિશ્વરૂપો મર્ણિયથા ॥ ૧૪ ॥

જે જે ભાવે કરી, (ભાવનાએ કરી) જે જે ઠેકાણે, આત્માને યોજવામાં આવે છે, તે તે નિમિત્તોને પામી, તે તે ઠેકાણે તન્મયતા પામે છે. જેમ સ્ફાટિકમણિની પાસે લાલ, પીળી, કાળી, કે લીલી, વિગેરે જે કાંઈ રંગની વસ્તુ રાખવામાં આવે છે, તે વસ્તુની નિકટ-તાથી, સ્ફાટિકમણિ પણ તેવા તેવા રંગનો દેખાય છે, તેમ આત્માને પણ જેવી ભાવનાએ કરી પ્રેરવામાં આવે છે તેવોજ તે પરિણામે છે. ૧૪.

नाऽसद्ध्यानानि सेव्यानि कौतुकेनाऽपि किंत्विह ॥

स्वनाशायैव जायंते सेव्यमानानि तानि यत् ॥ ૧૫ ॥

માટે ઇચ્છાવિના, કેવળ કૌતુક માટે પણ, અસદ્ ધ્યાનોનું અવલંબન લેવું નહિ, કેમકે તે અસદ્ ધ્યાનો સેવવાથી પોતાનાજ વિનાશને માટે થાય છે. ૧૫.

सिद्ध्यन्ति सिद्धयः सर्वाः स्वयं मोक्षाज्जलंविनाम् ॥

संदिग्धा सिद्धिरन्येषां स्वार्थभ्रंशस्तु निश्चितः ॥ ૧૬ ॥

મોક્ષને માટેજ ક્રિયા કરનાર મનુષ્યોને, અદ્વિધિયાદિ સર્વ સિદ્ધિઓ પોતાની મેળેજ સિદ્ધ થાય છે અને સાંસારિક સુખના અભિ-લાષીઓને તે સિદ્ધિઓ સિદ્ધ થાય કે ન પણ થાય એ સંદેહ યુક્ત છે, તથાપિ સ્વાર્થનો નાશ તો અવશ્ય થાયજ. માટે કર્મક્ષયને અર્થે પ્રયત્ન કરવો, પણ કેવળ સિદ્ધિઓ મેળવવામાટે પ્રયત્ન નહિ કરવો એ આચાર્યશ્રીનો ઉપદેશ છે. ૧૬.

इति श्री आचार्य हेमचंद्र विरचिते योगशास्त्रे मुनि श्री केशर-
विजयगणिकृत बालावबोधे नवमः प्रकाशः ॥

॥ દશમઃ પ્રકાશઃ પ્રારમ્ભ્યતે ॥

રૂપાતીત ધ્યાનમ્.

અમૂર્તસ્ય ચિદાનંદરૂપસ્ય પરમાત્મનઃ ॥
 નિરંજનસ્ય સિદ્ધસ્ય ધ્યાનં સ્યાદ્રૂપવર્જિતમ્ ॥ ૧ ॥
 આકૃતિ રહિત, જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપ, નિરંજન (કર્મરહિત) સિદ્ધ
 માત્માનું ધ્યાન, તે રૂપાતીત ધ્યાન કહેવાય છે. ૧.
 इत्यजस्रं स्मरन् योगी तत्स्वरूपावलंबनः ॥
 તન્મયત્વમવાપ્નોતિ ગ્રાહ્યગ્રાહકવર્જિતમ્ ॥ ૨ ॥
 તે નિરંજન સિદ્ધ સ્વરૂપનું અવલંબન લઈ નિરંતર તેનું ધ્યાન
 નાર યોગી, ગ્રાહ્યગ્રાહક (લેખું અને લેનાર) ભાવ વિનાનું તન્મ-
 યનું પ્રાપ્તિ છે. ૨.
 अनन्यशरणीभूय स तस्मिन् लीयते तथा ॥
 ધ્યાતૃધ્યાનોભયાભાવે ધ્યૈયેનૈક્યં યથા વ્રજેત્ ॥ ૩ ॥
 યોગી જ્યાદે ગ્રાહ્યગ્રાહકભાવ વિનાનું તન્મયપણું પામે છે ત્યારે,
 તે કોઈ પણ આલંબન રહેલું ન હોવાથી, તે યોગી તે સિદ્ધાત્મામાં
 પ્રકારે લય પામે છે કે, ધ્યાન કરનાર અને ધ્યાન એ બેઉના
 અભાવે, ધ્યેય જે સિદ્ધ તેની સાથે એકરૂપ થઈ જાય છે. ૩.
 सोऽयं समरसीभावस्तदेकीकरणं मतम् ॥
 આત્મા યદપૃથક્ત્વેન લીયતે પરમાત્માનિ ॥ ૪ ॥
 યોગીના મનનું પરમાત્માની સાથે જે એકાકારપણું તે સમરસી-
 ભાવ છે, અને તે એકીકરણ માનેલું છે કે જેથી આત્માઅભિન્નપણું
 કરી, પરમાત્માને વિષે લીન થાય (લય પામે) ૪.

નિરાલંબન ધ્યાનનો ક્રમ.

અલક્ષ્યં લક્ષ્યસંવંધાત્ સ્થૂલાત્ સૂક્ષ્મં વિચિંતયેત્ ॥

સાલંબાચ નિરાલંબં તત્ત્વવિત્તત્ત્વમંજસા ॥ ૬ ॥

પ્રથમ પિંડસ્થાદિ લક્ષ્યવાળાં ધ્યાનના ક્રમે, અલક્ષ જે નિરાલંબન ધ્યાન તેમાં આવ્યું. પ્રથમ સ્થૂલ (મોટાં) ધ્યેયો લેઈ, અનુક્રમે (અનાહટ કલા વિગેરે) સૂક્ષ્મ ધ્યેયોનું ચિંતન કરવું, અને રૂપસ્થાદિ સાલંબન ધ્યેયોથી, નિરાલંબન (સિદ્ધ અરૂપિ) ધ્યેયમાં આવ્યું. આ ક્રમે અભ્યાસ કરવામાં આવે તો તત્ત્વનો જાણકાર યોગી થોડા વખતમાં તત્ત્વ પામી શકે. ૫.

ઉપસંહાર કરે છે.

एवं चतुर्विधध्यानामृतमग्रं मुनेर्मनः ॥

સાક્ષાત્કૃતજગત્તત્ત્વં વિધત્તે શુદ્ધિમાત્મનઃ ॥ ૬ ॥

આ પ્રમાણે પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત આ ચાર પ્રકારના ધ્યાનામૃતમાં મગ્ન થએલું મુનિનું મન, જગત્ના તત્ત્વોને સાક્ષાત્ કરી (તત્ત્વોનો અનુભવ કરી) આત્માની વિશુદ્ધિ કરે છે. ૬.

પ્રકારાંતરે ચાર પ્રકારનું ધ્યેય.

આજ્ઞાસ્પાયવિપાકાનાં સંસ્થાનસ્ય ચ ચિંતનાત્ ॥

इत्थं वा ध्येयभेदेन धर्मध्यानं चतुर्विधं ॥ ૭ ॥

આજ્ઞા, અપાય, વિપાક અને સંસ્થાનના ચિંતન કરવાથી, ધ્યેયના ભેદે, આ પ્રમાણે પણ ધર્મધ્યાન ચાર પ્રકારનું કહેવાય છે. ૭.

આજ્ઞા ધ્યાનનું સ્વરૂપ.

આજ્ઞાં યત્ર પુરસ્કૃત્ય સર્વજ્ઞાનામવાધિતાં ॥

તત્ત્વતર્થિતયેદર્થોસ્તદાજ્ઞાધ્યાનમુચ્યતે ॥ ૮ ॥

પૂર્વાપર આધારહિત અથવા કોઈ દર્શનકારોથી ખંડિત ન થઈ શકે તેવી, સર્વજ્ઞની આજ્ઞાને આગળ કરી, તત્ત્વથી (અર્થોનું) ચિંતન કરવું તે આજ્ઞા ધ્યાન કહેવાય છે. ૮.

સર્વજ્ઞવચનં સૂક્ષ્મં દન્યતે યત્ત દેતુભિઃ ॥

તદાજ્ઞાસ્વપમાદેયં ન મૃષાભાષિણો જિનાઃ ॥ ૯ ॥

સર્વજ્ઞ કહેલું સૂક્ષ્મ વચન પણ હેતુ કે સુક્તિએ કરી ખંડિત થતું નથી, તે સર્વજ્ઞનું વચન આજ્ઞારૂપે સ્વીકારવું, કેમકે જીનેશ્વરે અસત્ય બોલતા નથી. તે આજ્ઞારૂપ ધ્યાન કહેવાય છે. ૯.

વિવેચનઃ—આત્મ (પ્રમાણિક) પુરૂષોનાં વચનો, તે આજ્ઞા કહેવાય છે. તે આજ્ઞા આગમ અને હેતુવાદ એમ બે પ્રકારની છે. શબ્દોથી પદાર્થોનું અંગીકાર કરવાપણું તે આગમ, અને પ્રમાણાંતરોની અરખામણીથી ચા મદદથી પદાર્થોની અલ્પતા સ્વીકારવી તે હેતુવાદ કહેવાય છે. આ બેઉ નિર્દોષ હોવાથી પ્રમાણ મનાય છે. કેમકે જેનું કારણ અને પરિણામ નિર્દોષ હોય તે પ્રમાણ મનાય છે. અર્થાત્ તેજ પ્રમાણનું લક્ષણ છે. દોષ, રાગ, દ્વેષ, મોહ અને અજ્ઞાન તે અર્હતમાં સંભવતાંજ નથી. માટે આવા નિર્દોષ પુરૂષથી પેદા થએલ અર્હતમાં સંભવતાંજ નથી. માટે આવા નિર્દોષ પુરૂષથી પેદા થએલ આગમ પ્રમાણ હોઈજ શકે છે. આ આગમ અંગ, ઉપાંગ અને પ્રકરણાદિ જગથી ભરેલ સમુદ્ર જેવું છે તેમજ અનેક અતિશાયિક જ્ઞાનોથી ભરપૂર છે. દુર ભળ્યોને મળવું દુર્લભ છે, પણ તેજ ઉત્તમ જીવોને માટે તો સુલભ છે. પદાર્થોનાં દ્રવ્ય, શુણ્ણ, પર્યાય, નિત્ય, અનિત્ય, સ્વસ્વરૂપ, પરસ્વરૂપ, સદ્, અસદ્, એ આદિનો સ્થિર ચિત્ત કરી વિચાર કરવો તે આજ્ઞાવિષય ધ્યાન કહેવાય છે. ૯.

અપાય ધ્યાનનું સ્વરૂપ.

રાગદ્વેષકપાયાથર્થજાયમાનાન્ વિચિંતયેત્ ॥

યત્રાપાયાંસ્તદપાયવિચયધ્યાનમિષ્યતે ॥ ૧૦ ॥

જે ધ્યાનમાં રાગ દ્વેષ અને ક્રોધાદિ વિષયોથી ઉત્પન્ન થતાં કષ્ટોનું ચિંતન કરવું, તે અપાયવિષય નામનું ધ્યાન કહેવાય છે. ૧૦.

આ ધ્યાનનું કે વિચારનું કૃણ શું?

એહિકામુષ્મિકાપાયપરિહારપરાયણઃ ॥

તતઃ પ્રતિનિવર્તેત સમંતાત્પાપકર્મણઃ ॥ ૧૧ ॥

રાગ દેપાદિથી થતાં કષ્ટોનો વિચાર કરવાથી, આ જન્મ તથા ભાવીજન્મમાં થવાનાં અપાય (દુઃખ કષ્ટો) નો પરિહાર (ત્યાગ) કરવામાં તત્પર થવાય છે, અને પછી સર્વથા પાપ કર્મોથી નિવૃત્ત થાય છે. (માટે શુભ યા અશુભ દરેક ક્રિયાનું પરિણામ શું આવે છે અને આવશે, તે સંબંધી ઘણી ખારીકતાથી વિચાર કરવો જોઈએ.) ૧૧.

વિવેચન:—જેઓએ જીનેશ્વરના માર્ગનો સ્પર્શ કર્યો નથી, પરમત્તમ સ્વરૂપ જાણ્યું નથી અને યતિ માર્ગ (નિર્વૃત્તિ માર્ગ) સંબંધી વિચાર પણ કર્યો નથી, તેઓને હજારો જાતનાં કષ્ટો આવી પડે છે. આ દુનિયાની માયાના મોહમાં જેઓનું ચેતન્ય પરાધીન થઈ ગયું છે, તેવા અજ્ઞ જીવોએ, શું શું અકાર્યો નથી કર્યા, અને કેવાં કેવાં કષ્ટો નથી પામ્યા ? અર્થાત્ સર્વ અકાર્યો કર્યા છે, અને સર્વ જાતનાં દુઃખોનો અનુભવ કર્યો છે. દરેક જીવોએ વિચારવું જોઈએ કે, જે જે દુઃખો નર્કમાં, તિર્યચોમાં અને મનુષ્યોમાં, અમે પામ્યા છીએ, તેમાં ખરેખર અમારોજ પ્રમાદ છે. અરે સમ્યક્ત્વ પામ્યા જેવી સ્થિતિ મેળાયા છતાં પણ મન, વચન અને કાયાથી કરાયેલાં દુષ્કર્મોથી, અમે અમારે હાથેજ શરીરમાં અગ્નિ સળગાવી દુઃખી થયા છીએ. હે આત્મન્ ! મોક્ષમાર્ગ સ્વાધીન છતાં, તે માર્ગને મૂકી દઈ, કુમાર્ગની શોધમાં પ્રવેશ કરી, તે પોતેજ પોતાના આત્માને કષ્ટમાં નાંખ્યો છે. જેમ સુકાળ મુલિક્ષના વખતમાં, અથવા સ્વતંત્ર રાજ્ય મળ્યાં છતાં મૂર્ખલોકો લિક્ષા માગતા ફરે છે, તેમ મોક્ષમાર્ગ પોતાને સ્વાધીન છતાં, મારા જેવા મૂર્ખ જીવો ભવમાં ભમ્યા ફરે છે. આ પ્રમાણે પોતાના અને પરના સંબંધમાં અપાયની પરંપરાના કારણ સંબંધી વિચાર કરવો, અને હવેથી સાવધાન થવું તે અપાયવિચય ધ્યાન કહેવાય છે.

વિપાકવિચય ધ્યાનનું સ્વરૂપ.

પ્રતિભળસમુદ્ભૂતો યત્ર કર્મફલોદયઃ ॥

ચિંત્યતે ચિત્રરૂપઃ સ વિપાકવિચયોદયઃ ॥ ૧૨ ॥

ક્ષણ ક્ષણ પ્રત્યે ઉત્પન્ન થતા, કર્મફળના ઉદયનો અનેક પ્રકારે વિચાર કરવો, તે વિપાકવિચય ધ્યાન કહેવાય છે. ૧૨.

યા સંપદાર્હિતો યા ચ વિપદા નારકાત્મનઃ ॥

एकातपत्रता तत्र पुण्यापुण्यस्य कर्मणः ॥ १३ ॥

તે વિચાર આ પ્રમાણે કરવાનો છે કે, જે (ઉંચામાં ઉંચી) સંપદા અરિહંતાની; અને (નીચામાં નીચી) વિપદા નારકિના જીવોની, તે જોઈ સ્થળે પુણ્ય કર્મનું અને પાપ કર્મનું એક છત્ર રાખ્ય છે. અર્થાત્ પુણ્ય પાપની પ્રબલતા તેજ સુખ દુઃખનું કારણ છે. ૧૩.

વિવેચન:—વિપાક એટલે શુભાશુભ કર્મોનું ફળ. આ ફળ દ્રવ્ય, ક્ષેત્રાદિ સામગ્રીઅનુસાર અનેક પ્રકારે અનુભવાય છે. સ્વાદિષ્ટ ખાદ્યાદિનો ભોગ, પુષ્પમાલા, ચંદન, હુકુલ અને અંગના પ્રસુખનો ઉપભોગ, એ દ્રવ્યોનો ભોગોપભોગ શુભ છે, તથા સર્પ, શસ્ત્ર, અગ્નિ ભોગ, અને વિપાદિ દ્રવ્યોનો અનુભવ તે અશુભ છે. સૌધર્માદિ વિમાન, ઉપવન અને પુષ્પ, ફલાદિથી ભરપુર આરામાદિ ક્ષેત્રોનો અનુભવ શુભ છે. અને રમશાન, જંગલ, શૂન્ય અરણ્ય એ આદિ ક્ષેત્રોનો અનુભવ અશુભ છે. ઘણા ઉષ્ણ અને ઘણા શીત નહિ તેવા, વસંતઋતુ પ્રસુખકાળનો અનુભવ શુભ છે. તથા ગ્રીષ્મ અને હેમંતાદિ ઋતુ કે જેમાં ઘણો તાપ અને ઘણી ટાંઠ પડે છે તે કાળમાં ચાલવું તે અશુભ છે. મનની નિર્મળતા, આધિ, વ્યાધિ આદિ દુઃખવર્ણન અને સંતોષાદિ ભાવોએ સહિત વર્તન, તે શુભભાવ જાણવો. અને ક્રોધ, અહંકાર, તથા રોદ્ર ધ્યાનાદિકનો અનુભવ તે અશુભ ભાવ જાણવો. ઉત્તમ દેવપણું, કર્મભૂમિનું મનુષ્યપણું, એ શુભ જાણવું. ભિલ્લાદિ રૂદ્ધ જાતિમાં મનુષ્યજન્મ, તિર્યચ અને નારક પ્રસુખ અશુભ ભાવો જાણવા. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ અને ભવને આશ્રયિને કર્મોના ક્ષયોપશમ, ઉપશમ, કે ક્ષય થાય છે. આ પ્રમાણે દ્રવ્યાદિ સામગ્રીના યોગે પ્રાણિઓને કર્મો પોતપોતાનાં ફળો આપે છે. અર્થાત્ જીવો પોતપોતાના કરેલ કર્મોનો અનુભવ કરે છે. તે કર્મો આઠ પ્રકારનાં છે, જ્ઞાનાવર્ણિય, દર્શનાવર્ણિય, વેદનીય, મોહનીય, આયુષ્ય

નામ, ગોત્ર અને અંતરાય. જેમ વસ્ત્રાદિકના પાટા વડે નેત્ર અવરાઈ શકે છે, તેમ સર્વજ્ઞ સદૃશ જીવનું જ્ઞાન, જ્ઞાનાવર્ણીય કર્મરૂપ પાટાથી દબાઈ જાય છે.

મતિ, શ્રુતિ, અવધિ, મનઃપર્યવ અને કેવળ, આ પાંચ જ્ઞાનો જેનાથી અવરાય છે તેને જ્ઞાનાવર્ણીય કર્મ કહે છે.

પાંચ પ્રકારની નિદ્રા અને ચાર પ્રકારનાં દર્શનો, જેનાથી અવરાય છે તે, દર્શનાવરણીય કર્મનો વિષાક છે.

જેમ કોઈ માણસ રાજાને જોવાની ઇચ્છાવાળો હોય, પણ પ્રતિહારના રોકવાથી રાજાનાં દર્શન ન કરી શકે તેમ, આ દર્શનાવર્ણીય કર્મના ઉદયરૂપ પ્રતિહારના રોકવાથી, આત્મારૂપ રાજાના દર્શન ન કરી શકે.

મધ્યથી લેખાયેલી ખડ્ગની ધારાના આસ્ત્રાદ તુલ્ય, સુખદુઃખના અનુભવવાળું વેદનીય કર્મ છે.

મદિરાના પાન સરખું મોહનીય કર્મ છે. જેમ મદિરા પીવાથી, મનુષ્યને કર્તવ્યાકર્તવ્યનું જ્ઞાન રહેતું નથી, તેમ મોહનીય કર્મના ઉદયથી સત્યાસત્યનો નિર્ણય થતો નથી; અને ચારિત્ર મોહના ઉદયથી વિરતિના કર્તવ્યમાં આદર થતો નથી.

દેવ, માનવ, તિર્યચ અને નારક એમ ચાર પ્રકારનું આયુષ્ય છે. પોતપોતાના જન્મમાં (યોનિમાં) જીવોને રાખવા માટે આયુષ્ય એક એકી તુલ્ય છે. ગતિ જાત્યાદિની વિચિત્રતા કરનાર, ચિતારા સમાન, નામ કર્મનો વિષાક આ શરીરમાં જીવોને હોય છે.

ધૃતતા અને મદિરાના ભાંડોને બતાવનાર કુંભારની માફક, ઉચ્ચ, નીચ, ગોત્ર કર્મના વિષાકે, ઉચ્ચ, નીચ ગોત્રોમાં જન્મવું પડે છે. તે ગોત્રકર્મનો વિષાક કહેવાય છે.

જે બાધકતાથી જ્ઞાનાદિ લબ્ધિઓનો લાભ જીવોને મળતો નથી તે અંતરાયકર્મ લાંઘરી સમાન છે.

આ પ્રમાણે મૂલ કર્મની પ્રકૃતિઓના અનેક વિષાકોને ભિન્ન ભિન્ન વિચારતાં, વિષાકવિચય નામનું ધર્મધ્યાન કહેવાય છે.

સંસ્થાન વિચય ધ્યાન.

અનાદ્યંતસ્ય લોકસ્ય સ્થિત્યુત્પત્તિવ્યયાત્મનઃ ॥

આકૃતિં ચિંતયેદ્યત્ર સંસ્થાનવિચયઃ સ તુ ॥ ૧૪ ॥

ઉત્પન્ન થવું, સ્થીર રહેવું, અને વિનાશ પામવું એ સ્વરૂપવાળા અનાદિ અનંત લોકની આકૃતિનું જે ધ્યાનમાં ચિંતન કરવું, તે સંસ્થાન વિચય ધર્મ ધ્યાન કહેવાય છે. ૧૪.

વિવેચનઃ—આ દુનિયાના કોઈ પણ પદાર્થનો દ્રવ્યથી નાશ થતોજ નથી. તેના પર્યાયો બદલાયા કરે છે, એટલે તે દ્રવ્ય એક આકૃતિને મૂકી, બીજી આકૃતિમાં ગોઠવાઈ ગયું. પણ તેથી મૂળ દ્રવ્યનો નાશ થાય છે એમ તો નજ કહી શકાય. દાખલા તરીકે એક લાંબું લાકડું છે, તેની પેટી બનાવી. પેટી બની એટલે, લાકડાની જે લાંબી આકૃતિ હતી, તેનો નાશ થયો. પેટીની ઉત્પત્તિ થઈ અને લાકડું દ્રવ્ય તે તો પેટી બની તોપણ કાયમજ રહ્યું. આમ પેટીની ઉત્પત્તિ, લાંબા લાકડાની આકૃતિનો નાશ અને લાકડાપણાના દ્રવ્યનું કાયમ રહેવાપાત્ર; એમ એક વસ્તુ ત્રણે પ્રકારે બને છે. તેવીજ રીતે આ દુનિયાની સર્વ વસ્તુઓમાં બન્યા કરે છે. માટેજ વસ્તુતઃ દ્રવ્યોનો નાશ નથી. ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે કે લોક-દુનિયા અનાદિ, અનંત છે, આદિ અત વિનાની છે. એનો એજ આશય છે કે, દરેક વસ્તુઓમાં, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશ એ ત્રણ બદલાયા કરે છે અને તેથી કોઈ વસ્તુની સર્વથા આદિ (ઉત્પત્તિ) અને સર્વથા વિનાશ કહી શકાયજ નહિ. આ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વ્યય-રૂપ લોકની આકૃતિનું એટલે તેમાં રહેલ પદાર્થનું ચિંતન કરવું અને પરવસ્તુથી આત્મ દ્રવ્યને વ્યાવૃત્ત કરી, તેમાં નિમગ્ન થવું તે, સંસ્થાન વિચય ધર્મધ્યાન કહેવાય છે.

લોક ધ્યાનનું રૂળ.

નાનાદ્રવ્યગતાનંતર્યાયપરિવર્તનાત્ ॥

સદાસક્તં મનો નૈવ ગગાદ્યાકુલતાં વ્રજેન્ ॥ ૧૫ ॥

આ લોક સ્વરૂપનો વિચાર કરવાથી શું કાંઈ થાય ? આમ શંકા કરનારને ઉત્તર આપે છે કે, અનેક દ્રવ્યોમાં રહેલા અનંત પર્યાયોને, પરાવર્તન કરવાથી (દ્રવ્યગત પર્યાયના સંબંધમાં વિચાર કરવાથી) નિરંતર તેમાં આસક્ત થએલું મન, રાગાદિ આકુળતા પામતું નથી. ૧૫.

વિવેચન:—દ્રવ્યના ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વ્યય સંબંધિ વિચાર કરતાં વૈરાગ્યોત્પત્તિ પણ સંભવે છે. કોઈ પણ દ્રવ્યની આકૃતિ ઉપર મોહ યા રાગ હોય તો, તરતજ તેના ભાવિ વિનાશ ઉપર દૃષ્ટિ કરતાં મમત્વ ઓછો થાય છે. એક આકૃતિના વિનાશથી શોક થઈ આવ્યો હોય ત્યારે બીજી બાજુ ઉપર તેની સ્થિતિની હેયાતી છે. આ વિચાર આવતાં, શોકમાં ફેરફાર અવશ્ય થઈ શકે છે. ત્યારે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયના ત્રણે ભાગો ઉપર દૃષ્ટિ રાખનારને હર્ષ કે શોક, રાગ કે દ્વેષ, એ માંહીલું કોઈ પરાભવ કરી શકતું નથી, કારણ કે શરૂઆતથીજ તેની દૃષ્ટિ ત્રણે ભાગો ઉપર સરખી રહેલી છે. એ આદિ અનેક કાંઈકાંચો લોકના કે દ્રવ્યના વિચારથી થાય છે.

ધર્મધ્યાને ભવેદ્ભાવઃ ભાયોપશમિકાદિકઃ ॥

લેશ્યાઃ ક્રમવિશુદ્ધાઃ સ્યુઃ પીતપ્ત્વસિતાઃ પુનઃ ॥ ૧૬ ॥

ધર્મધ્યાનમાં ક્ષયોપશમિક આદિ લાભ હોય છે અને જેમ જેમ તે આગળ વધતો જાય તેમ તેમ અનુક્રમે પીત, પ્ત્વ અને શુક્લ-લેશ્યા વિશુદ્ધ વિશુદ્ધ હોય છે. ૧૬.

ધ્યાનનું ફળ.

અસ્મિન્નિતાંતૈરામ્યવ્યતિપંગતરંગિતે ॥

જાયતે દેહિનાં સૌખ્યં સ્વસંવેદ્યમર્તાંદ્રિયં ॥ ૧૭ ॥

આ ચાર પ્રકારના ધ્યાનમાં, અત્યંત વૈરાગ્ય રસના સંયોગથી તરંગિત થએલા યોગીજ્ઞાને, પોતે અનુભવ કરી શકે તેવું અર્તાંદ્રિય (ઇન્દ્રિયોના વિષય વિનાનું) આત્મિક શુભ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૭.

ધર્મધ્યાનનું પારલૌકિક ફળ.

ત્યક્તસંગાસ્તનું ત્યક્ત્વા ધર્મધ્યાનેન યોગિનઃ ॥

ગ્રેવેયકાદિસ્વર્ગેષુ ભવંતિ ત્રિદગોત્તમાઃ ॥ ૧૮ ॥

મહામહિમસૌભાગ્યં શરચંદ્રનિભપ્રભં ॥

પ્રાપ્નુવંતિ વપુસ્તત્ર સ્વગ્ભૂપાંવરભૂષિતં ॥ ૧૯ ॥

વિશિષ્ટવીર્યબોધાઢ્યં કામાર્તિજ્વરવર્જિતં ॥

નિરંતરાયં સેવંતે સુખં ચાઽનુપમં ચિરં ॥ ૨૦ ॥

ઇચ્છાસંપન્નસર્વાર્થમનોહારિસુસ્વામૃતં ॥

નિર્વિઘ્નપુપુર્ણજાના ગતં જન્મ ન જાનતે ॥ ૨૧ ॥

સર્વ સંગોનો ત્યાગ કરી, ધર્મધ્યાનમાં શરીરનો ત્યાગ કરનાર યોગીઓ, ગ્રેવેયક આદિ સ્વર્ગોમાં, ઉત્તમ દેવોપણે ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાં મહાન્ મહિમા, મહાન્ સૌભાગ્ય, શરદ્ ચતુના ચંદ્રની પ્રભા સમાન પુષ્પમાલા, આભૂષણ અને વસ્ત્રોથી વિભૂષિત શરીર પામે છે. અને વિશિષ્ટ વીર્ય તથા જ્ઞાનયુક્ત, કામની પીડારૂપ જ્વર વિનાનું, ઉપમા રહિત અને અંતરાય વિનાનું સુખ ધણે કાળ લોગવે છે. ઇચ્છા થતાંજ સર્વ પદાર્થોની પ્રાપ્તિ થાય છે. આજ કારણથી મનને આનંદ આપનાર સુખરૂપ અમૃતને વિદ્ય રહિત લોગવતાં હૃદયોક કાળ ગયો તેપણુ તેઓ જાણતા નથી. ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧.

વિવેચન:—ધ્યાનની પરકાષ્ટાએ નહિ પહોંચેલા સંસ્કારી યોગીઓને, બાકી રહેલ કર્મો ખપાવવા દેવાદિક યોગિઓમાં જન્મો લેવા પડે છે. ત્યાં પૂર્વજન્મના સંસ્કારવાળા હોવાથી, પોતાની જાગૃતી ભૂલાતી નથી, પણ પુણ્યની પ્રજાળતાથી અનેક ઉત્તમ વિષયો મળી આવે છે, તેનો અનુભવ કરી પાછા જન્મોમાં આવે છે.

તેજ ખતાવે છે.

દિવ્યભોગાવસાને ચ ચ્યુત્વા ત્રિદિવતસ્તતઃ ॥

ઉત્તમેન શરીરેણાવતરાંતિ મહીતલે ॥ ૨૨ ॥

દિવ્યવંશે સમુત્પન્ના નિત્યોત્સવમનોરમાન્ ॥

મુંજતે વિવિધાન્ ભોગાનલંકિતમનોરયાઃ ॥ ૨૩ ॥

તતો વિવેકમાશ્રિત્ય વિરજ્યાશેષભોગતઃ ॥

ધ્યાનેન ધ્વસ્તકર્માણઃ પ્રયાંતિ પદમવ્યયં ॥ ૨૪ ॥

ત્રિમિવિશેષકં

દેવ સંબંધી ભોગ પૂર્ણ થવા પછી, તે દેવલોકથી દિવ્ય દેહનો ત્યાગ કરી, પૃથ્વીતલ ઉપર ઉત્તમ શરીરે જન્મ લે છે. જ્યાં નિરંતર મનોહર ઉત્સવો થઈ રહ્યા છે તેવા દિવ્ય વંશમાં ઉત્પન્ન થઈ, અખંડિત મનોરથવાળા, તેઓ વિવિધ પ્રકારના ભોગોનો ઉપભોગ કરે છે. પછી વિવેકનો આશ્રય કરી, દુનિયાના અશેષ ભોગોથી વિરક્ત થઈ, ધ્યાનદ્વારા સર્વ કર્મોનો નાશ કરી, અબ્યય પદ પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૨, ૨૩, ૨૪.

॥ इति श्री आचार्य हेमचंद्र विरचिते योगशास्त्रे मुनि श्री केशर-
विजय गणिकृत वालावबोधे दशमः प्रकाशः ॥

ૐ

॥ एकादशः प्रकाशः प्रारभ्यते ॥

શુદ્ધ ધ્યાનમ્.

स्वर्गापवर्गहेतुर्धर्मध्यानमिति कीर्तितं यावत् ॥

अपवर्गकनिदानं शुद्धमतः कीर्त्यते ध्यानम् ॥ १ ॥

પ્રથમ સ્વર્ગ અને (પરંપરાએ) મોક્ષના કારણભૂત ધર્મધ્યાનનું સ્વરૂપ કહ્યું. હવે મોક્ષના એક ખરેખર કારણરૂપ શુદ્ધધ્યાનનું સ્વરૂપ કહીએ છીએ. ૧.

शुद्ध ध्याननो अधिकारी कोण ?

इदमादिमसंहनना एवालं पूर्ववेदिनः कर्तुम् ॥

स्थिरतां न याति चित्तं कथमपि यत्स्वल्पसत्त्वानां ॥ ૨ ॥

આ શુક્લધ્યાન કરવાને, પેહેલા વજ રૂપલનારાય સંધેણવાળા અને પૂર્વધરો (પૂર્વના જ્ઞાનના જાણકાર) જ સમર્થ છે. કેમકે અલ્પ સત્ત્વવાળા પ્રાણિઓનાં મન, કોઈ પણ પ્રકારે (શુક્લ ધ્યાનને લાયક) સ્થિરતા પામી શકતાં નથી. ૨.

શુક્લધ્યાનને યોગ્ય લવો.

धत्ते न खलु स्वास्थ्यं व्याकुलितं तनुमतां मनो विषयैः ॥

શુક્લધ્યાને તસ્માન્નાસ્ત્યધિકારોઽલ્પસારાણામ્ ॥ ૩ ॥

વિષયોએ વ્યાકુળ થએલાં મનુષ્યોનાં મન, સ્થિરતા ધારણ કરી શકતાં નથી. આજ કારણથી અલ્પ સત્ત્વવાળા લવોને શુક્લધ્યાન ધ્યાવામાં અધિકાર નથી. ૩.

વિવેચન:—પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી વ્યાકુળ થએલાં મનો સ્વસ્થ થતાં નથી. આજ હેતુ ધર્મધ્યાનને પણ લાગુ પડે છે. તથાપિ ધર્મધ્યાન, શુક્લધ્યાનની અપેક્ષાએ ઉજવળતામાં અને સ્વ-ચ્છતામાં ઘણું મંદ હોય છે અને તે અરેખર શુદ્ધ આત્મિકજ નથી. જે શુદ્ધ આત્મિકજ ધર્મધ્યાન હોય તો, દેવાદિ ગતિ પ્રાપ્ત થવી ન જોઈએ. આથીજ સમજી શકાય છે કે, ઇન્દ્રિય વિષયોની વ્યાકુળતાની શાંતિ, ધર્મધ્યાનમાં જે પ્રકારની હોય છે, તેનાથી ઘણાજ વિશેષ પ્રકારે શાંતિ, શુક્લધ્યાનમાં જોઈએ. અને આવી શાંતિવાળા લવો હોય તો, તે શુક્લધ્યાનના અધિકારી ઘણું શકે છે. શુક્લધ્યાનમાં જે પ્રકારની શાંતિ જોઈએ તે એવી હોવી જોઈએ કે, ધ્યાનમાં તેના શરીરને કોઈ છેદે, લેદે, હથે, કે ખાળે, તોપણ પોતે તટસ્થ દૃષ્ટા હોય તેમ રહ્યા કરે. તેમજ વૃદ્ધિ, શીત, વાત અને તાપાદિક દુઃખે કરી કંપે પણ નહિ. વળી તે ધ્યાનમાં હોય ત્યારે દેખવું, સાંભળવું, સુંઘવું કે સ્પર્શવું તેની કાંઈ પણ ખબર ન પડે અને જાણે પાપાણની ઘટેલી મૂર્તિ હોય તેમ સ્થિરતાપૂર્વક ધ્યાનમાં મગ્ન રહે. આવી સ્થિરતા અલ્પ સત્ત્વવાળાને ન હોય માટે તે અધિકારી નથી. ૩.

(આંહી શિષ્ય શંકા કરે છે કે પૂર્વધરો અને વજ્રપલનારાય સંઘયણુવાળાજી જીવો જો શુદ્ધ ધ્યાનના અધિકારી છે. તો હમણાં સેવાર્ત (છેલ્લા) સંઘેણુવાળા જીવો આગળ તે ધ્યાનના સ્વરૂપને કહેવાની શી જરૂર છે ? આચાર્ય શ્રી ઉત્તર આપે છે.)

અનવચ્છિત્યામ્નાયઃ સમાગતોઽસ્યેતિ કીર્ત્યતેઽસ્માભિઃ ॥

દુષ્કરમપ્યાધુનિકૈઃ શુદ્ધધ્યાનં યથાશાસ્ત્રમ્ ॥ ૪ ॥

જીઓ કે, જેવી રીતે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે તેવી રીતે, શુદ્ધ ધ્યાન ધ્યાવતું એ અત્યારના જીવો માટે દુષ્કર છે. તથાપિ આ શુદ્ધ ધ્યાનના સંબંધમાં પરંપરાએ જે આમ્નાય ચાલ્યો આંચો છે અર્થાત્ પરંપરાએ શુદ્ધ ધ્યાનનું જે સ્વરૂપ ચાલ્યું આંચું છે તે, વિચેદ ન જાય માટે તે પ્રમાણે હું કહું છું. ૪.

શુદ્ધધ્યાનના ભેદો કહે છે.

જ્ઞેયં નાનાત્વશ્રુતવિચારમૈગ્યશ્રુતવિચારં ચ ॥

સૂક્ષ્મક્રિયમુત્સન્નક્રિયામિતિ ભેદૈશ્વતુર્થા તત્ ॥ ૫ ॥

.પૃથક્ત્વશ્રુત વિચાર ૧, અપૃથક્ત્વશ્રુત અવિચાર ૨, સૂક્ષ્મક્રિયા અપ્રતિપાતિ ૩, ઉચ્છિન્નક્રિયા અનિવર્તિ ૪, એમ ચાર ભેદો કરી તે શુદ્ધધ્યાન જાણવું. ૫.

શુદ્ધધ્યાનનો પેહેલો ભેદ.

एकत्र पर्यायाणां विविधनयानुसरणं श्रुताद् द्रव्ये ॥

अर्थव्यंजनयोगांतरेषु संक्रमणयुक्तमाद्यं तत् ॥ ६ ॥

એક પરમાણ્વાદિદ્રવ્યમાં ઉત્પાદ, સ્થિતિ, વિલય અને મૂર્તત્વાદિ પર્યાયોત્તું, દ્રવ્યાર્થિક, પર્યાયાર્થિક નયોએ કરી, પૂર્વ ગત શ્રુતાનુસારે ચિંતન કરવું. તે ચિંતન દ્રવ્ય, શબ્દ તથા મન, વચન, કાયાના યોગાંતરોમાં સંક્રમણરૂપ હોવું જોઈએ. જેમકે એક દ્રવ્યના ચિંતનથી, તેના શબ્દના ચિંતન ઉપર આવવું. શબ્દ ચિંતનથી, દ્રવ્ય ઉપર આવવું, મનોયોગથી કાયયોગના ચિંતનમાં યા વાગ્યોગના

ચિંતનમાં, એમ કાયયોગથી મનોયોગે યા વાગ્યોગે સંક્રમણ કરવું. તે શુક્લધ્યાનનો પ્રથમ લેહ છે. ૬.

વિવેચન:—આંહી કોઈ શંકા કરે કે, અર્થ, વ્યંજન, અને યોગાંતરોમાં, સંક્રમણ કરવાથી મનની સ્થિરતા કેવી રીતે કહી શકાય અને સ્થિરતા વિના ધ્યાન કેમ કહેવાય તેનો ઉત્તર એ છે કે, એક દ્રવ્યના સંબંધમાં સ્થિરતા હોવાથી ધ્યાન કહી શકાય છે.

બીજા ભેદનું સ્વરૂપ.

एवं श्रुतानुसारादेकत्ववितर्कमेकपर्याये ॥

अर्थव्यंजनयोगांतरेषु संक्रमणमन्यत्तु ॥ ७ ॥

પૂર્વના બાણ મનુષ્યો માટે પૂર્વગત શ્રુતાનુસારે, અને જેને પૂર્વનું જ્ઞાન ન હોય તેને અન્યશ્રુતાનુસારે, અર્થ, વ્યંજન, યોગાંતરોને વિષે અસંક્રમણરૂપ, એક પર્યાય વિષયિક ધ્યાન તે એકત્વ વિતર્ક નામના શુક્લધ્યાનનો બીજો લેહ છે. ૭.

ત્રીજા ભેદનું સ્વરૂપ.

निर्वाणगमनसमये केवलिनो दरनिरुद्धयोगस्य ॥

सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति तृतीयं कीर्तितं शुक्लम् ॥ ८ ॥

મોક્ષગમનના અવસરે કેવલિને મન, વચન, કાયાના (બાહર) યોગનું શેકવું, તે સૂક્ષ્મ ક્રિયા અપ્રતિપાતિ ત્રીજું શુક્લધ્યાન છે.

ચોથા ભેદનું સ્વરૂપ.

केवलिनः शैलंगीगतस्य शैलवदकपर्णीयस्य ॥

उत्सन्नक्रियमप्रतिपाति तुरीयं परमशुक्लम् ॥ ९ ॥

પહાડની માફક અકંપનીય, શેલેશીકરણમાં રહેલા કેવલીને, ઉત્સન્નક્રિયા અપ્રતિપાતિ, શુક્લધ્યાનનો ચોથો લેહ હોય છે. ૯.

વિવેચન:—આ શુક્લધ્યાન સંબંધી અત્યારે કાંઈક પણ વિશેષ જણાવું તે અમને અશક્ય લાગે છે. અત્યારના મુનિગણનો અપ્રદાય,

ધ્યાન સંબંધી એટલો બધો પશ્ચાત્ છે કે, તેથી ચાલતા સંપ્રદાયથી વિશેષ બાધવાનું અમને કાંઈ બન્યું નથી. એથી બોધએ તેવો અશ્વ-સંર્ધ પણ શુદ્ધધ્યાન સંબંધી અમે લખી શક્યા નથી. ૯.

ચાર ભેદોમાં યોગની સંખ્યા.

ત્રિયોગભાજાપાદ્યં સ્યાદપરમેકયોગાનામ્ ॥

તત્ત્વયોગિનાં તૃતીયં નિયોગાણાં ચતુર્થં તુ ॥ ૧૦ ॥

ત્રણ યોગની પ્રવૃત્તિવાળા યોગીમાં પહેલું શુદ્ધધ્યાન હોય. મનાદિ એક યોગની પ્રવૃત્તિવાળામાં બીજું શુદ્ધધ્યાન હોય. સૂક્ષ્મ શરીરના યોગવાળાને ત્રીજું હોય, અને યોગરહિતને ચોથું શુદ્ધધ્યાન હોય. (શુદ્ધધ્યાનનો ચોથો ભેદ હોય.) ૧૦.

(કેવલીને શુદ્ધધ્યાનના ત્રીજા, ચોથા ભેદમાં મન ન હોવાથી ધ્યાન કેમ સંભવે ? તેનો ઉત્તર આપે છે.)

છન્નસ્થિતસ્ય યદ્વન મનઃ સ્થિરં ધ્યાનમુચ્યતે તત્ત્વજ્ઞઃ ॥

નિશ્ચલમંગં તદ્વત્ કેવલિનાં કીર્તિતં ધ્યાનમ્ ॥ ૧૧ ॥

જેમ જ્ઞાની પુરૂષો, છન્નસ્થાને મનની સ્થિરતાને ધ્યાન કહે છે, તેમ કેવલિઓને, અંગની નિશ્ચલતા તેજ ધ્યાન કહેલું છે. ૧૧.

(કેવલીને શુદ્ધધ્યાનના ચોથા ભેદમાં કાંઈ યોગ નથી તો ત્યાં કેવી રીતે ધ્યાન કહી શકાય ? તેનો ઉત્તર આપે છે.)

પૂર્વાભ્યાસાઝીવોપયોગતઃ કર્મજરણહૈતોર્વા ॥

શબ્દાર્થવહુત્વાદ્વા જિનવચનાદ્વાસ્ય યોગિનો ધ્યાનમ્ ॥ ૧૨ ॥

પૂર્વના અભ્યાસથી, ભવના ઉપયોગથી, કર્મનિર્જરા થાય છે તે કારણથી, અથવા શબ્દાર્થની બહુલતાથી, અથવા જીનેશ્વરના વચનથી, આ અયોગીઓને ધ્યાન કહી શકાય છે. ૧૨.

શુદ્ધધ્યાન કેને હોય છે ?

આદ્યે શ્રુતાવલંબનપૂર્વે પૂર્વશ્રુતાર્થસંવંધાત્ ॥

પૂર્વધરાણાં છન્નસ્થયોગિનાં પ્રાયશો ધ્યાને ॥ ૧૩ ॥

આદિનાં પહેલાં જે શુક્લધ્યાન પૂર્વધર છદ્મસ્થ યોગીને શ્રુતજ્ઞાનના અવલંબનથી પૂર્વ શ્રુતાર્યના સંબંધવાળાં પ્રાયઃ હોય. ૧૩.

વિવેચન:—પ્રાયઃ કહેવાનો એ મતલબ છે કે, પૂર્વધરનેજ શુક્લધ્યાન હોય અને બીજાને ન હોય તેમ નથી, પણ પૂર્વધર સિવાયનાને પણ શુક્લધ્યાન હોય છે. જેમ કે મારૂદેવાળુ, માસતુપ સાધુ, વિગેરે મહાશયોને કાંઈ પૂર્વનાં જ્ઞાન નહોતાં, છતાં કેવલજ્ઞાન થયેલું છે. માટે શુક્લધ્યાન લાવવા માટે પૂર્વનાં જ્ઞાન જોઈએ તે એકાંત નથી.

સકલાલંબનવિરહમયિતે દ્વે ત્વાંતિમે સમુદિષ્ટે ॥

નિર્મલકેવલદ્વિજ્ઞાનાનાં ઈષણદોષાણાં ॥ ૧૪ ॥

સર્વ દોષરહિત, નિર્મલ કેવલ દર્શન અને કેવલ જ્ઞાનવાળા યોગીને, સર્વ આલંબન વિનાનાં છેડાં જે ધ્યાનો કહેલાં છે. ૧૪.

પેહેલાં જે શુક્લધ્યાનના આલંબનનો ક્રમ.

તત્ર શ્રુતાદ્ ગૃહીત્વૈકમર્યમર્યાદ્ વ્રજેચ્છદ્ધં ॥

શબ્દાત્પુનરપ્યર્થ યોગાદ્યોગાંતરં ચ સુધીઃ ॥ ૧૫ ॥

શ્રુતજ્ઞાનમાંથી કોઈ એક અર્થ લઈને, અર્થથી શબ્દના વિચારમાં આવવું, શબ્દથી ફરી પણ અર્થમાં આવવું. તેવીજ રીતે બુદ્ધિમાનોએ એક યોગથી કોઈ એક યોગાંતરમાં આવવું. ૧૬.

સંક્રામત્યઽવિલંબિતમર્થપ્રમૃતિષ્ઠુ યથા કિલ ધ્યાની ॥

વ્યવર્તતે સ્વયમસૌ પુનરપિ તેન પ્રકારેણ ॥ ૧૬ ॥

જે પ્રકારે ધ્યાની વિલંબ વિના અર્થોદિકમાં સંક્રમણ કરે છે. તેજ પ્રકારે ફરી પણ ત્યાંથી પોતે પાછો ફરે છે. ૧૬.

ઙ્ઙાતિ નાનાત્વે નિશિતાભ્યાસઃ સંજાયતે યદા યોગી ॥

આવિર્ભૂતાત્મગુણસ્તદૈકતાયા ભવેયોગ્યઃ ॥ ૧૭ ॥

આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના તીક્ષ્ણ અભ્યાસવાળો ત્યારે યોગી થાય છે ત્યારે, આત્મગુણ પ્રગટ થતાં શુક્લધ્યાનની એકતાને તે લાયક થાય છે. ૧૭.

ઉત્પાદસ્યિતિભંગાદિપર્યાયાણાં ચર્દકયોગઃ સન્ ॥

ધ્યાયતિ પર્યયમેકં તત્સ્યાદેકત્વમવિચારં ॥ ૧૮ ॥

એક યોગવાળો થઈ ઉત્પાદ, સ્થિતિ અને વ્યયાદિ પર્યાયો તેના એક પર્યાયનું ધ્યાન કરે તે એકત્વ અવિચાર ધ્યાન કહેવાય. ૧૮.

ત્રિજગદ્વિપયં ધ્યાનાદણુસંસ્યં ધારયેત્ ક્રમેણ મનઃ

વિપમિષ્ઠ સર્વોગતં મંત્રવલાન્માંત્રિકો દંજે ॥ ૧૯ ॥

આખા શરીરમાં વ્યાપ્ત થએલા વિપને જેમ મંત્રના બળથી મંત્રવાદિ દંશમાં લાવી મૂકે છે, તેમ ત્રણ જગત્ના વિપયવાળા મનને, ધ્યાને કરી અણુ (પરમાણુ) ઉપર યોગીઓએ ધારણ કરવું. ૧૯.

અપસારિતેષનભરઃશેપસ્તોર્કેશનોઽનલો જ્વલિતઃ ॥

તસ્માદપનીતો વા નિર્વાતિ યથા મનસ્તદ્વત્ ॥ ૨૦ ॥

લાકડાંઓ ન નાંખવાથી, અથવા અગ્નિમાંથી લાકડાં ખેંચી લેવાથી, બાકીનાં ઘોડાં ઇંધણુંવાળો બળતો અગ્નિ છુટાઈ જાય છે. તેની માફક મનને પણ વિપયરૂપ લાકડાં ન મળવાથી પોતાની મેળે શાંત થઈ જાય છે. ૨૦.

બીજા ધ્યાનનું રૂણ.

જ્વલતિ તત્તશ્ચ ધ્યાનજ્વલને મૃશમુજ્જ્વલે યતીંદ્રસ્ય ॥

નિશ્ચિલાનિ વિલીયંતે ક્ષણમાત્રાદ્ ધાતિકર્માણિ ॥ ૨૧ ॥

પછી ધ્યાનરૂપ અગ્નિ, અત્યંત ઉત્કટપણે પ્રજ્વલવાથી યોગીદ્રતાં સર્વ ધાતિકર્મો ક્ષણ માત્રમાં નાશ પામે છે. ૨૧.

તે ધાતિકર્મો બતાવે છે.

જ્ઞાનાવરણીયં દૃષ્ટ્યાવરણીયં ચ મોહનીયં ચ ॥

વિલયં પ્રયાંતિ સહસ્રા સહાંતરાયેણ કર્માણિ ॥ ૨૨ ॥

જ્ઞાનવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય, તે ત્રણે ચોથા અંતરાય કર્મની સાથે અકરમાત્ વિલય થઈ જાય છે. ૨૨.

ધાતિકર્મના ક્ષયથી થતું ફળ.

સંપ્રાપ્ય કેવલજ્ઞાનદર્શને દુર્લભે તતો યોગી ॥

જાનાતિ પડ્યાતિ તથા લોકાલોકં યથાવસ્થં ॥ ૨૩ ॥

ધાતિકર્મના ક્ષય થવાથી, યોગી દુઃખે પામી શકાય તેવાં કેવલજ્ઞાન અને કેવળદર્શન પામી યથાવસ્થિત લોકાલોકને જાણે છે અને જીવે છે. ૨૩.

દેવસ્તદા સ ભગવાન્ સર્વજ્ઞઃ સર્વદર્શ્યનંતગુણ ॥

વિદ્યત્યવનીવલયં સુરાસુરનરોરમૈઃ પ્રણતઃ ॥ ૨૪ ॥

કેવલજ્ઞાન પામવા પછી સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, અનંત શુણ્ણવાન, સુર, અસુર, મનુષ્ય અને નાગેન્દ્રાદિથી પ્રણામ કરાતા, તે ભગવાન પૃથ્વી-તળ ઉપર (દુનિયાના જીવોને) બોધ કરવાં માટે વિચરે છે. ૨૪.

વાગ્જ્યોત્સ્નયાશ્વિલાન્યપિ વિવોધયંતિ ભવ્યજંતુકુમુદાનિ ॥

ઉન્મૂલયતિ ક્ષણતો મિથ્યાત્વં દ્રવ્યભાવગતં ॥ ૨૫ ॥

વળી વચનરૂપ અંદ્રની આંદનીએ કરી, સમગ્ર જગત્ જીવો રૂપ કુસુદોને (અંદ્રવિકાશી કમળોને) બોધિત કરે છે, અને તેઓની આંદર રહેલા દ્રવ્ય, ભાવ મિથ્યાત્વને (અધકારને) ક્ષણ માત્રમાં મૂળથી કાઢી નાંખે છે. ૨૫.

તન્નામગ્રહમાત્રાદનાદિસંસારસંભવં દુઃસ્વમ્ ॥

ભવ્યાત્મનામશેષં પરિક્ષયં યાતિ સદસૈવ ॥ ૨૬ ॥

તે સર્વજ્ઞ તીર્થંકરત્વં ફક્ત નામ ગ્રહણ કરવાથી, જગત્ જીવોનાં અનાદિ સંસારથી ઉત્પન્ન થએલાં સમગ્ર દુઃખો સહસા નાશ પામે છે. ૨૬.

આપિ કોટીશતસંખ્યાઃ સમુપાસિતુમાગતાઃ સુરનરાદ્યાઃ

ક્ષેત્રે યોજનમાત્રે માંતિ તદાસ્ય પ્રભાવેણ ॥ ૨૭ ॥

તે પરમેશ્વરની ઉપાસના કરવા માટે, સેંકડો કોટક ગમે આવેલા દેવ મનુષ્યાદિ, એક યોજન માત્ર ક્ષેત્રમાં તેમના પ્રભાવથી સમાઈ શકે છે. ૨૭.

ત્રિદિવાક્સૌ મનુષ્યાસ્તિર્યૈચોઽન્યપ્યમુપ્ય બુધ્યંતે ॥

નિજનિજભાષાનુગતં વચનં ધર્માવવોધકરં ॥ ૨૮ ॥

ધર્મબોધ કરવાવાળાં આ પરમેશ્વરનાં વચનોને, દેવો, મનુષ્યો, તિર્યંચો (જનાવરો) અને બીજાઓ પણ પોતપોતાની ભાષામાં સમજી શકે છે. ૨૮.

આયોજનશતમુગ્રા રોગાઃ શામ્યંતિ તત્પ્રભાવેણ ॥

ઉદયિનિ શીતમરીચાવિવ તાપરુજઃ ક્ષિતેઃ પરિતઃ ॥ ૨૯ ॥

જે સ્થળે તીર્થંકરો વિહાર કરતા હોય તે સ્થળની આરે બાજુ, તેમના પ્રભાવથી સૌ યોજન પ્રમાણે પૃથ્વીમાં, ઉગ્ર (મોટા) રોગો જેમ અંદ્રના ઉદયથી તાપ શાંત થાય છે, તેમ શાંત થઈ જાય છે. ૨૯.

મારીતિદુર્ભિક્ષાઽતિવૃષ્ટ્યનાઽવૃષ્ટિદમરૈવરાણિ ॥

ન ભવંત્યસ્મિન્ વિહરતિ સહસ્રરઘ્મૌ તમાંસીવ ॥ ૩૦ ॥

આ ભગવાન્ પૃથ્વીતળ ઉપર વિચરતા ત્યાં, જેમ સૂર્ય છતાં અંધકાર ન હોય તેમ મરકી, દુકાળ, ઘણી વૃષ્ટિ, સર્વથા વૃષ્ટિ ન ન થવી, યુદ્ધ, અને વેર આદિ ઉપદ્રવો હોતા નથી. ૩૦.

માર્ત્તંદમંદલશ્રીવિઙ્ગિ ભામંદલં વિમોઃ પરિતઃ ॥

આવિર્ભવત્યનુવપુઃ પ્રકાશયન્ સર્વતોઽપિ દિશઃ ॥ ૩૧ ॥

સૂર્ય મંડળની શોભાને વિઙ્ગના યમાટે તેલું, સર્વ બાજુ દિશાઓને પ્રકાશીત કરતું, ભામંડળ ભગવાન્ના શરીરની પાછળ પ્રગટ થાય છે. ૩૧.

સંચારયંતિ વિક્રાન્ત્યનુપાદન્યાસમાશુ કમલાનિ ॥

ભગવાતિ વિહરતિ તસ્મિન્ કલ્યાણીભક્તયો દેવાઃ ॥ ૩૨ ॥

તે ભગવાન્ જ્યારે પૃથ્વીતળ ઉપર વિચરે છે ત્યારે ઉત્તમ ભક્તિવાળા દેવો, પગલે પગલે (સર્વ) કમળો પગ ચુકવા માટે તત્કાળ સંચારે છે (સ્થાપન કરે)

મરુત

॥

૩૩ ॥

તથા પવન અનુકૂળ વાય છે. ભગવાનને (જંબુકે આસનકુલાદિ) શકુનો દક્ષિણાવર્ત-જમણાં હોય છે. (અથવા પાંખીઓ પ્રદક્ષિણા આપે છે.) વૃક્ષો પણ નમે છે, અને કાંટાઓનાં મુખ નીચાં (ઉંધાં) થાય છે. ૩૩.

આરક્તપલ્લવોઽશોકપાદપઃ સ્મરકુસુમગંધાદ્યઃ

મકૃતસ્તુતિરિવ મધુકરવિસ્તૃત્તિલસત્યુપરિ તસ્ય ॥ ૩૪ ॥

લાલ પત્રોવાળો, વિકસ્વર અને સુગંધથી વ્યાપ્ત પુષ્પવાળો, તથા મધુકર (જમર) ના શબ્દોએ કરી બાજુ સ્તુતિ કરાતો હોય તેવો, અશોક વૃક્ષ ધર્મદેશના આપવાના અવસરે તે પ્રભુના ઉપર ઉલ્લાસી (શોભી) રહે છે. ૩૪.

પદપિ સમકાલમૃતવો મગવંતં તે તદોપતિપ્રેતે ॥

સ્મરસાહાયકકરણે પ્રાયશ્ચિત્તં ગ્રહીતુમિવ ॥ ૩૫ ॥

એ અવસરે કામને સહાય કરવાનું બાજુ પ્રાયશ્ચિત્ત લેવા માટે આવીઓ હોય તેમ એકી કાળે છએ ઋતુઓ ભગવાનની પાસે પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૫.

અસ્ય પુરસ્તાન્નિનદન્ વિજૃંભતે દુંદુભિર્નભસિ તારં ॥

કુર્વાણો નિર્વાણપ્રયાણકલ્યાણમિવ સઘઃ ॥ ૩૬ ॥

આ ભગવાનની આગળ તાર સ્વરે નાદ કરતો દેવદુંદુભિ, બાજુ તત્કાળ કલ્યાણકારી મોક્ષ માર્ગના પ્રયાણને કરતો (સૂચવતો) હોય તેમ શોભી રહે છે. ૩૬.

પંચાપિ ચૈદ્રિયાર્યાઃ ક્ષણાન્મનોઙ્ગીભવંતિ તદુપાંતે ॥

કો વા ન ગુણોત્કર્ષ સર્વિયો મદતામવાગ્નોતિ ॥ ૩૭ ॥

તે ભગવાનની પાસે પાંચે ઇન્દ્રિયોના અર્થો, ક્ષણવારમાં મનોરથ થાય છે. અથવા મહા પુરુષોની સોળતથી (સામિપ્યતાથી) કોણ ગુણનો ઉત્કર્ષ ન પામે ? અર્થાત્ સર્વ પામે. ૩૭.

અસ્ય નલ્લરોમાણિ ચ વર્ધિષ્ણૂન્યપિ નેદ પ્રવર્ધતે ॥

ભવશતસંચિત્કર્મચ્છેદં દૃષ્ટૈવ ભીતાનિ ॥ ૩૮ ॥

સેંકડો ગમે ભવોના નચિત કરેલાં કર્મોનો નાશ થયેલો બેધને,
ભય પામ્યાં હોય તેમ વૃદ્ધિ પામવાના સ્વભાવવાળા પણ આ પ્રભુના
નખ અને રોમ વૃદ્ધિ પામતા નથી. ૩૮.

શમયંતિ તદ્ભ્યર્ણે રજાંસિ ગંધજલવૃષ્ટિભિર્દેવાઃ ॥

ઝનિદ્રકુમુદવૃષ્ટિભિરગેપતઃ સુરમયંતિ મુવમ્ ॥ ૩૯ ॥

તે પ્રભુની પાસે સુગંધ જલની વૃષ્ટિ કરવે કરી, દેવો ધૂળને
શાંત કરે છે અને વિકસ્વર પુષ્પ વૃષ્ટિએ કરી નજીકની સર્વ ભૂમિને
સુગંધિત કરે છે. ૩૯.

છત્રત્રયી પવિત્રા વિભોરુપરિ થક્તિતસ્ત્રિદશરામઃ ॥

ગંગાસ્રોતસ્ત્રિતયીવ ધાર્યતે મંડલીકૃત્ય ॥ ૪૦ ॥

સ્વામિના ઉપર ઇંદ્રા ભક્તિથી ગંગા નદીના ત્રણ પ્રવાહની માફક,
પવિત્ર, ગોળાકાર, ત્રણ છત્રોને ધારણ કરે છે. ૪૦.

અયમેક એવ નઃ પ્રમુરિત્યાલ્યાતું વિર્ડાંજસોન્નમિતઃ ॥

અંગુલિદંડ ઇવૌચ્છેદકાસ્તિ રત્નધ્વજસ્તસ્ય ॥ ૪૧ ॥

આ એકજ અમારો સ્વામિ છે. આમ કહેવાને માટે ઇંદ્ર આંશુલીરૂપ
દંડ બાણે ઉંચો કર્યો હોય તેમ, ઉંચો ઇંદ્રધ્વજ શોભે રહ્યો છે. ૪૧.

અસ્ય શરદિંદુદીપિતિચારુણિ ચં ચામરાણિ ધૂયંતે ॥

વદનારવિંદસંપાતિ રાજહંસભ્રમં દધતિ ॥ ૪૨ ॥

આ પ્રભુને, શરદ ઋતુના ચંદ્રની કાંતિ સરખાં મનોહર ચામરો
વિંઝાય છે. તે ચામરો, સુખરૂપ કમળ ઉપર આવતા, રાજહંસોના
ભ્રમને ઉત્પન્ન કરે છે. ૪૨.

પ્રકારાસ્ત્રય ચર્ચર્ચિમાતિ સમવસરણસ્યિતસ્યાસ્ય

કૃતવિગ્રહાણિ સમ્યક્ચારિત્રજ્ઞાનદર્ગનાનીવ ॥ ૪૩ ॥

સમોવસરણમાં રહેલા, સમોવસરણના ત્રણ ગઢો, બાણે જ્ઞાન,
દર્શન, ચારિત્રે, ત્રણ શરીર ધારણ કર્યા હોય તેમ સારી રીતે શોભે છે. ૪૩.

ચતુરાશાવર્તિજનાન્ યુગપદિવાનુગ્રહીતુકામસ્ય ॥

ચત્વારિ ભવંતિ મુક્તાન્યંગાનિ ચ ધર્મમુપદિશતઃ ૪૪ ॥

આરે દિશાઓ તરફ રહેલા મનુષ્યોને એકી વખતે અનુગ્રહ કરવાની ઇચ્છાથીજ જેમ, તેમ ધર્મોપદેશ કરતી વખતે આર શરીરો અને આર મુખો થાય છે. ૪૪.

અભિવંદ્યમાનપાદઃ મુરસુરનરોરૈસ્તદા ભગવાન્ ॥

સિંહાસનમધિતિષ્ઠતિ માસ્વાનિવ પૂર્વગિરિગૃગં ॥ ૪૫ ॥

એ અવસરે સુર, અસુર, મનુષ્ય અને ભુવનપતિએ કરી ચરણ નમસ્કાર કરાતા ભગવાન્ જેમ પૂર્વાચળના શિખરપર સૂર્ય આરૂઢ થાય તેમ, સિંહાસન ઉપર (ધર્મ દેશના દેવા) બેસે છે. ૪૫.

તેજઃ પુંજમસરમકાશિતાશેષદિક્રમસ્ય તદા ॥

ત્રૈલોક્યચક્રવર્તિત્વચિહ્નમગ્રે ભવતિ ચક્રં ॥ ૪૬ ॥

એ અવસરે તેજ પુંજના પ્રસરવે કરી, સમગ્ર દિશાઓના સ-મુહને પ્રકાશિત કરતું અને ત્રણ લોકના ચક્રવર્તિપથોની નિશાની સરખું થકે આગળ રહે છે. ૪૬.

ભુવનપતિવિમાનપતિજ્યોતિષ્પતિવાનવ્યંતરાઃસવિધે ॥

તિષ્ઠંતિ સમવસરણે જગન્ન્યતઃ કોટિપરિમાણાઃ ॥ ૪૭ ॥

ભુવનપતિ, વિમાનપતિ, જ્યોતિષપતિ અને વ્યંતર આ આરે નીકાયના દેવો સમવસરણમાં જઘન્યથી પણ કોટિ પ્રમાણે ભગવાન્ની પાસે રહે છે. ૪૭.

સામાન્ય કેવલજ્ઞાનીનું કર્તવ્ય.

તીર્થંકરનામસંજ્ઞં ન યસ્ય કર્માસ્તિ સોપિ યોગવલાત્ ॥

ઉત્પન્નકેવલઃ સન્ સત્યાયુપિ વોધયત્યુર્વી ॥ ૪૮ ॥

જેઓને તીર્થંકરનામકર્મ નામના કર્મનો ઉદય નથી તેઓ પણ યોગતા બળથી, કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થવા પછી, જો આયુષ્ય બાકી રહેલું હોય તો જગત્ના જીવોને ધર્મબોધ આપે છે. ૪૮.

સંપન્નકેવલજ્ઞાનદર્શનોત્તર્મુહર્ત્તશેષાયુઃ ॥

અર્હતિ યોગીધ્યાનં તૃતીયમપિ કર્તુમચિરેણ ॥ ૪૯ ॥

કેવલજ્ઞાન, કેવલદર્શન, પ્રાપ્ત થએલ યોગી જ્યારે માનવ ભવ સંબંધી અંતરમુહૂર્ત આયુધ્ય બાકી રહે, ત્યારે તત્કાળ ત્રીજી પદ્ય શુક્લધ્યાન કરવાને તે યોગ્ય (થાય) છે. ૪૯.

આયુઃકર્મસકાશાદધિકાનિ સ્યુર્યદાન્યકર્માણિ ॥

તત્સામ્યાય તદોપક્રમેત યોગી સમુદ્ઘાતં ॥ ૫૦ ॥

પાશુ જે આયુધ્ય કર્મ કરતાં બીજાં કર્મો અધિક હોય તો તે, કર્મોને આયુધ્યનાં સરખાં (જેટલું આયુધ્ય હોય તેટલા કાળમાં ભોગવાઈ શકે તેટલાં) કરવાને કેવલિસમુદ્ઘાત (પ્રયત્ન વિશેષ) કરવાનો પ્રયત્ન કરે. ૫૦.

દંડકપાટ્ટે મંથાનકં ચ સમયત્રયેણ નિર્માય ॥

તુર્યે સમયે લોકં નિઃશેષં પૂર્યેદ્ યોગી ॥ ૫૧ ॥

શરીરમાંથી આત્મપ્રદેશને બહાર કાઢી, પ્રથમ સમયે દંડ કરે. (દંડાકારે આત્મપ્રદેશને લાંબા ચોદરાજ્ય પ્રમાણે લંબાવે.) બીજે સમયે કપાટ આકારે આત્મપ્રદેશને વિસ્તારે. ત્રીજે સમયે મંથાનને (રેંચાને) આકારે આત્મપ્રદેશને ચારે બાજુ વિસ્તારે, અને ચોથે સમયે યોગી આખા લોકને આત્મપ્રદેશથી પુરી આપે. ૫૧.

સમયૈસ્તતશ્વતુર્ભિર્નિર્વર્તિતે લોકપૂરણાદસ્માત્ ॥

વિહિતાયુઃસમકર્મા ધ્યાની પ્રતિલોમમર્મેણ ॥ ૫૨ ॥

ચાર સમયે લોક પૂરવાનું કામ પૂર્ણ કરી, આયુધ્યના સમાન બીજાં કર્મોને શબ્દી, ધ્યાની પ્રતિલોમ માર્ગે (પહેલે સમયે આંતર-શને સંહારે, બીજે સમયે મંથાનને સમેટી લે, અને ત્રીજે સમયે દંડાકારને સમેટી પાછો મૂળરૂપે થાય.) લોક પૂરવાના કાર્યથી નિવર્તન થાય. ૫૨.

શ્રીમાનર્ચિત્યવીર્યઃ શરીરયોગેજ્ય વાદરે સ્થિત્વા ॥

અચિરાદેવ હિ નિરુણદ્ધિ વાદરાં વાઙ્મનસયોર્ગો ॥ ૫૩ ॥

પછી જ્ઞાનાદિ લક્ષ્મીવાન, અર્ચિત્ય વીર્યવાળો યોગી, બાહર-કાય યોગને વિષે રહીને, બાહર (સ્થૂળ) વચન અને મનના યોગોને ઘણા થોડાજ વખતમાં રોકે. ૫૩.

સૂક્ષ્મેણ કાયયોગેન કાયયોગં સ વાદરં રૂંધ્યાત્ ॥

તસ્મિન્નનિરુદ્ધે સતિ શ્વયો રોદ્ધું ન સૂક્ષ્મતનુયોગઃ ॥ ૫૪ ॥

પછી સૂક્ષ્મકાય યોગમાં રહી, બાહરકાય યોગનો રોધ કરે, કેમકે તે બાહરકાય યોગ રોક્યા સિવાય, સૂક્ષ્મકાય યોગ રોકી શકાતો નથી. ૫૪.

વચનમનોયોગયુગં સૂક્ષ્મં નિરુણદ્ધિ સૂક્ષ્મતનુયોગાત્ ॥

વિદધાતિ તત્તો ધ્યાનં સૂક્ષ્મક્રિયમસૂક્ષ્મતનુયોગમ્ ॥ ૫૫ ॥

પછી સૂક્ષ્મ શરીર યોગની મદદથી, સૂક્ષ્મ વચન અને મનો-યોગને રોકે. ત્યાર પછી સૂક્ષ્મક્રિયા અને અસૂક્ષ્મ શરીર યોગમય ધ્યાન કરે. ૫૫.

તદનંતરં સમુચ્છિન્નક્રિયામાવિર્ભવેદયોગસ્ય ॥

અસ્પતિ ક્ષીયંતે ત્વજ્યાતિકર્માણિ ચત્વારિ ॥ ૫૬ ॥

ત્યાર પછી અયોગીને સમુચ્છિન્ન ક્રિયા પ્રગટ થાય છે. (અર્થાત્ સર્વ ક્રિયાનો વ્યવસ્થેષ્ઠ થાય છે.) આના અંતમાં ચાર અઘાતિ કર્મોનો ક્ષય થાય છે. ૫૬.

તેજ બતાવે છે.

લઘુવર્ણપંચકોદ્ગિરણતુલ્યકાલમવાપ્ય શૈલેશીં ॥

ક્ષપયતિ યુગપત્પરિતો વેદ્યાયુર્નામગોત્રાણિ ॥ ૫૭ ॥

લઘુ પાંચ અક્ષરો બોલી શકાય, તેટલા વખતની શૈલેશી અવસ્થા (પહાડની માફક સ્થિર અવસ્થા) ને પામી, એકી સાથે વેદની, આયુધ્ય, નામ, અને ગોત્ર એ ચારે કર્મોને સર્વથા ખખડે. ૫૭.

ઔદારિકૃતૈજસકાર્મણાનિ સંસારમૂલકારણાનિ ॥

હિત્વેહ ક્રજુશ્રેણ્યા સમયેનૈકેન યાતિ લોકાંતમ્ ॥ ૫૮ ॥

આંહી સંસારનાં મૂલ કારણ ઔદારિક, તેજસ અને કાર્મણુ શરીરનો ત્યાગ કરી, સમગ્રેષ્ટિએ એક સમયે લોકને અંતે લાય છે. ૫૮.

નોર્ધ્વમુપગ્રહવિરહાદયોપિ વા નૈવ ગૌરવાભાવાત્ ॥

યોગપ્રયોગવિગમાત્ ન તિર્યગપિ તસ્ય ગતિરસ્તિ ॥ ૫૯ ॥

તે યોગીના આત્માઓ લોકથી આગળ ઉંચા (અલોકમાં) જતા નથી, કેમકે ચાલવામાં સહાય આપનાર ધર્માસ્તિકાય આગળ નથી. નિચા પણ જતા નથી, કેમકે તેમનામાં ગોરવ (વજન-ભાર) રહ્યો નથી. તેમ તિર્છિ પણ તેમની ગતિ નથી, કેમકે તેમને પ્રેરનાર મનાદિકના યોગનો અભાવ થયેલો છે. ૫૯.

લાઘવયોગાદ્ધ્રુમવદલાયુફલવચ્ચ સંગવિરહેણ ॥

બંધનવિરહાદેરંડવચ્ચ સિદ્ધસ્ય ગતિરુર્ધ્વ ॥ ૬૦ ॥

લઘુપણના કારણથી ધ્રુમની માફક, સંગના વિરહથી લુંબીના ફલની માફક, અને બંધનના અભાવથી એરંડના ફલની માફક, સિદ્ધોની ગતિ (સ્થાલાવિક) ઉર્ધ્વ છે. ૬૦.

સમાધિ.

મોક્ષમાં ગયેલા યોગી.

સાદિકમનંતમનુપમમવ્યાચાર્યં સ્વભાવજં સૌર્યં ॥

પ્રાપ્તઃ સ કેવલજ્ઞાનદર્શનો મોદતે મુક્તઃ ॥ ૬૧ ॥

કેવલજ્ઞાન અને કેવલ દર્શનવાન યોગી, સર્વ કર્મોથી મુક્ત થઈ, સાદિ અનંત, અનુપમ, અવ્યાચાર્ય અને સ્વભાવથી પેદા થયેલ આન્નિક સુખને પામી (જ્ઞાનાનંદમાં) મગ્ન રહે છે. ૬૧.

વિવેચનઃ—આ શ્લોકમાં સર્વ કર્મોના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલી સ્થીતિને સમાધિ કહેવામાં આવે છે. આ સમાધિ પરિપૂર્ણ છે. તેમાંથી પાછા સ્ફટકાપાત્રું છેજ નહિ. જે આત્મસ્થિતિ પ્રમાણેલી છે તે આદિ અનંત છે. તે સ્થીતિ પ્રાપ્ત્યાની આદિ છે પણ અંત નથી. અંત ત્યારે કહી શકાય કે તે સ્થીતિમાંથી નીચા પડવાપણું હોય. એટલે આ સ્થીતિ સાદિ અનંત છે. તેમજ અનુપમ છે. એટલે આ સ્થીતિને કોઈ પણ ઉપમા આપી શકાતી નથી. ઉપમા ન આપવાનું કારણ, તેવી સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થીતિનો દુનિયામાં અભાવ છે. દુનિયામાં જે જે સ્થીતિઓનો અનુભવ આ દેહદ્વારા થાય છે તે સર્વ સ્થીતિઓ.

વિયોગશીળ છે. દેહ પોતે પણ વિશરણ સ્વભાવવાળો છે. એટલે તેનાથી ઉત્પન્ન થતાં સુખોને સુખની ઉપમા કેમ આપી શકાય ?

વળી આ સુખ કેવળ આત્મસ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલું અને શરીરના પણ સંગવિનાનું હોવાથી, દુનિયાના દેહધારી આત્માઓના કોઈ પણ જાતના સુખની ઉપમાથી અતીત છે.

તે સમાધિસુખ અભ્યાખ્યાય એટલે કોઈ પણ પ્રકારની કાયિક કે માનસિક પીડા વિનાનું છે. જ્યાં શરીર અને મન છે ત્યાં આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ અનેક પ્રકારની લાગી પડે છે. તેમ આ સુક્તાત્માને શરીરાદિ સર્વ ઉપાધિનો અભાવ હોવાથી તેની કોઈ પણ પ્રકારની વ્યાખ્યાધા છેજ નહિ. ત્યારે કેવળ આત્મસ્વભાવનુંજ સુખ હોવાથી તે પરમ સુખ છે. તે સુખમાં ચા તે આત્મસ્વભાવમાં સુક્તાત્મા મગ્ન રહે છે; તે પરિપૂર્ણ સમાધિ છે.

આ દેહમાં રહી અનેક પ્રકારની સમાધિઓ થઈ શકે છે, તેલું અન્ય દર્શનકારો કહે છે. તે સર્વ સમાધિઓનો સમાવેશ ધ્યાનમાંજ થઈ શકે છે. જીનેશ્વરોએ બતાવેલ ધ્યાન, અને અન્ય દર્શનકારોએ બતાવેલી સમાધિનો સુકાળલો જો આપસમાં કરવામાં આવે તો આ વાતની ખાત્રી અભ્યાસીઓને સહજ થઈ શકશે. આ પ્રમાણે યોગનાં સર્વ અંગોની આંહી સમાપ્ત થાય છે.

॥ इति श्री आचार्य हेमचंद्र विरचिते योगशास्त्रे मुनि श्री केशर-
विजयगणित्वा यान्त्रवयोधे एकादशः प्रकाशः ॥

ૐ

॥ द्वादशः प्रकाशः प्रारभ्यते ॥

આચાર્યશ્રીનો સ્વાનુભવ.

श्रुतसिधोर्गुरुमुखतो यदपि गतं तदिह दर्शितं सम्यक् ॥

अनुभवसिद्धमिदानीं प्रकाशयते तत्त्वमिदममलं ॥ १ ॥

સિદ્ધાંતરૂપ સમુદ્રથી અને ગુરુસુખથી યોગ સંખ્યાથી જે કાંઈ મેં જાણ્યું હતું તે, આંહી પૂર્વના અગીયાર પ્રકાશોમાં સારી રીતે

દેખાડ્યું. હવે મને પોતાને યોગ સંબંધી જે કંઈ અનુભવ સિદ્ધ થયું છે તે, આ નિર્મળ તત્ત્વને પ્રકાશિત કરું છું. ૧.

(યોગનો સર્વ આધાર મન ઉપર છે. મનની અવસ્થાઓ જાણ્યા સિવાય અને તેને ઉચ્ચ સ્થિતિમાં મૂક્યા સિવાય, યોગમાં પ્રવેશ થઈ શકતો નથી, માટે આચાર્યશ્રી પ્રથમ મનની સ્થિતિના ભેદો બતાવે છે.)

મનના ભેદો.

इह विक्षिप्तं यातायातं श्लिष्टं तथा सुलीनं च ॥

चेतश्चतुःप्रकारं तज्जचमत्कारकारि भवेत् ॥ २ ॥

વિક્ષિપ્ત ૧, યાતાયાત ૨, શ્લિષ્ટ ૩, અને સુલીન ૪, એમ ચાર પ્રકારવાળું ચિત્ત, તેના જાણકાર માનવો ને તે ચમત્કાર કરવાવાળું થાય છે. ૨.

મનનાં લક્ષણો.

विक्षिप्तं चलमिष्टं यातायातं च किमपि सानंदं ॥

प्रथमाभ्यासे द्वयमपि विकल्पविषयग्रहं तत्स्यात् ॥ ૩ ॥

વિક્ષિપ્ત મનને અપહતા ઈષ્ટ છે અને યાતાયાત મન કાંઈક પણ આનંદવાળું છે. પ્રથમ અભ્યાસમાં આ બેઉ જાતનાં મનો હોય છે અને તેમનો વિષય વિકલ્પને ગ્રહણ કરવાનો છે. ૩.

વિવેચન:—પ્રથમ અભ્યાસી જ્યારે અભ્યાસ શરૂ કરે છે ત્યારે મનમાં અનેક જાતના વિશ્લેષો આવ્યા કરે છે. મન ઠરતું નથી અને અપજતા કર્યાજ કરે છે. પણ આથી અભ્યાસીએ કાંઈ નાસીપાસ થવાનું નથી. એક હરિણ જ્યારે પાસમાં સપડાય છે ત્યારે તે એટલી બધી છૂટવા માટે દોડાદોડ કરી મૂકે છે કે હદ ઉપરાંત, જાણે છૂટ્યું કે છૂટશે. આ હરિણની દોડધામ જોઈ પાસવાળો નીરાશ થઈ ખાસ મૂકી દે તો અવશ્ય તે છૂટી જાય. પણ જો મજબુતાઈ કરી, તેને દોડાદોડ કરવા આપે તો તે થાકી થાકીને દોડવાની ફિયા મૂકી દઈ

સ્વાધીન થઈ જશે. તેવીજ રીતે પ્રથમ અભ્યાસી, મનની આવી ચ-
પગતા અને વિદ્યેષતા ભેદ નિરાશ થઈ જાય અને પોતાનો અભ્યાસ
મૂકી દે તો મન છૂટી જશે. પછી કદી સ્વાધીન ન થશે. પણ હિમ્મત
રાખીને પોતાનો અભ્યાસ આગળ વધારશે તો ઘણી ચપગતા અને
વિદ્યેષતાવાળું પણ મન શાંત થઈ સ્વાધીન થઈ રહેશે. પહેલી
વિક્ષિપ્ત દશા જોઈએ પછી બીજી ચાતાચાત દશા મનની છે.
ચાતાચાત એટલે જલું અને આવડું. જરા વાર મન સ્થિર રહે, વળી
આડ્યું જાય, અર્થાત્ વિકલ્પ આવી જાય. વળી સમજાવી યા ઉપ-
યોગથી સ્થિર કર્યું, વળી આડ્યું જાય, આ ચાતાચાત અવસ્થા છે.
પહેલી કરતાં બીજી દશા શ્રેષ્ઠ છે અને તેમાં કાંઈક પણ આનં-
દનો લેશ રહેલો છે, કારણ કે જેટલીવાર સ્થિર હોય તેટલીવાર તો
આનંદ ભોગવે છે.

શ્લિષ્ટં સ્થિરરસાનંદં સુલીનમાતિનિશ્ચલં પરાનંદમ્ ॥

તત્માત્રકવિષયગ્રહમુખ્યમપિ બુધૈસ્તદાન્નાતમ્ ॥ ૪ ॥

શ્લિષ્ટ નામની મનની ત્રીજી અવસ્થા, સ્થિરતા અને આ-
નંદવાળી છે. તથા સુક્ષિન્ન નામની ચોથી અવસ્થા, નિશ્ચલ અને
પરમાનંદવાળી છે. જેમાં નામ છે તેવાજ તેના શુભો છે અને તેજ તે
બેઉ મનોને ગ્રહણ કરવાનો વિષય છે એમ જ્ઞાની પુરુષોએ કહ્યું છે. ૪.

વિવેચન:—જેટલી મનની સ્થિરતા તેટલો આનંદ. ત્રીજી મનની
અવસ્થામાં સ્થિરતા બીજી કરતાં વિશેષ હોવાથી આનંદ પણ વિશેષ
હોય છે. તેથી પણ અધિક સ્થિરતા ચોથી અવસ્થામાં છે. તેમાં મન
નિશ્ચલ થાય છે, અને તેથી ત્યાં આનંદ પણ અલોકિક થાય છે.
તે મનનો વિષય આનંદ અને પરમાનંદ છે.

एवं क्रमशो ऽभ्यासावेशाद्ध्यानं भजेन्निरालंबम् ॥

समरसभावं यातः परमानंदं ततोनुभवेत् ॥ ५ ॥

આ પ્રમાણે મનને ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત કરવાના ક્રમે, અભ્યાસની
પ્રબળતાથી નિરાલંબન ધ્યાન કરે તેથી સમરસભાવ (પરમાત્માની
સાથે અને અલિન્નપણે લય પામવું તે) ને પામી, પછી પરમા-
નંદપણું અનુભવે. ૫.

પૃથગાત્માનં કાયાત્પૃથક્ ચ વિદ્યાત્સદાત્મનઃ કાયં ॥

ઉભયોર્ભેદજ્ઞાતાઽત્મનિશ્ચયે ન સ્વલેદ્ યોગી ॥ ૯ ॥

આત્માને શરીરથી બૂદો બાણવો અને શરીરને આત્માથી બૂદું બાણવું. આમ આત્મા અને હેહના લેહને બાણનાર યોગી, આત્મનિશ્ચય કરવામાં (આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ કરવામાં) સ્ખલના પામતો નથી. ૯.

અંતઃપિહિતજ્યોતિઃ સંતુષ્યત્યાત્મનોઽન્યતો મૂઢઃ ॥

તુષ્યત્યાત્મન્યેવ હિ વહિર્નિર્વૃત્તભ્રમો યોગી ॥ ૧૦ ॥

જેની આત્મલ્યોનિ કચોની અંદર દબાઈ ગઈ છે, તેવા મૂઢ જીવો, આત્માની ખીજ બાણ (અર્થાત્) પુદ્ગલમાં સંતોષ પામે છે. ત્યારે બહિરભાવમાં સુખની બ્રાંતિની નિવૃત્તિ પામેલા યોગીઓ આત્માને વિષેજ સંતોષ પામે છે. ૧૦.

પુંસામયત્નલભ્યં જ્ઞાનવતામવ્યયં પદં નૂનં ॥

યદ્યાત્મન્યાત્મજ્ઞાનમાત્રમેતે સમીહંતે ॥ ૧૧ ॥

જો આત્માને' વિષે, માત્ર આત્મજ્ઞાનનેજ (સાધકો) ઇચ્છતા હોય-રાખતા હોય, (ખીજ કોઈ પણ ભાવના-પદાર્થના સંબંધમાં પ્રવૃત્તિ કે વિચાર ન કરતા હોય) તો, હું નિશ્ચે કરીને કહું છું કે, જ્ઞાની પુરૂષોને (બાહ્ય) પ્રયત્ન સિવાય મોક્ષપદ મળી શકે. ૧૧.

શ્રયતે સુવર્ણભાવં સિદ્ધરસસ્ય સ્પર્શતો યથા લોહં ॥

આત્મધ્યાનાદાત્મા પરમાત્મત્વં તથાપ્નોતિ ॥ ૧૨ ॥

જેમ સિદ્ધરસના સ્પર્શ થવાથી લોહું સુવર્ણ ભાવને પામે છે, તેમ આત્મધ્યાનથી આત્મા પરમાત્માપણાને પામે છે. ૧૨.

જન્માંતરસંસ્કારાત્સ્વયમેવ કિલ પ્રકાશતે તત્ત્વં ॥

સુતોત્થિતસ્ય પૂર્વં પ્રત્યયવન્નિરુપદેશમપિ ॥ ૧૩ ॥

જેમ નિદ્રામાંથી ઉઠેલા માણસને પૂર્વે (સુતાં પહેલાં) અનુભવેલાં કાર્યો, ઉપદેશ વિના (કોઈના કહ્યા સિવાય) પણ યાદ આવે છે, તેમ જન્માંતરના સંસ્કારવાળા યોગીને કોઈના ઉપદેશ સિવાય ચોતાની મેળેજ નિશ્ચે તત્ત્વજ્ઞાન પ્રકાશિત થાય છે. ૧૩.

અથવા ગુરુપસાદાદિહૈવ તત્ત્વં સમુન્નિપાતિ નૂનં ॥

ગુરુચરણોપાસ્તિકૃતઃ પ્રશમજુપઃ શુદ્ધચિત્તસ્ય ॥ ૧૪ ॥

અથવા જન્મોત્તરના સંસ્કાર સિવાય પણ, શુદ્ધના ચરણની સેવા કરવાવાળા, શાંત રસ એવનારા,—અને શુદ્ધ મનવાળા યોગીને, શુદ્ધ પ્રસાદથી આજ ભવમાં નિશ્ચે કરી આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૪.

તત્ર પ્રથમે તત્ત્વજ્ઞાને સંવાદકો ગુરુર્ભવતિ ॥

દર્શયિતા ત્વપરસ્મિન્ ગુરુમેવ સદા ભજેત્તસ્માત્ ॥ ૧૫ ॥

પૂર્વ જન્મમાં પ્રથમ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્તિમાં ઉપદેશદાતા શુદ્ધ હોય છે અને બીજા ભવોમાં પણ તત્ત્વજ્ઞાન દેખાડનાર શુદ્ધ છે. આ કારણથી તત્ત્વજ્ઞાન માટે શુદ્ધની જ નિરંતર સેવા કરવી. ૧૫.

યદ્વત્સહસ્રકિરણઃ પ્રકાશકો નિચિતતિમિરમગ્રસ્ય ॥

તદ્વદ્ ગુરુરત્ર ભવેદજ્ઞાનધ્વાંતપતિતસ્ય ॥ ૧૬ ॥

જેમ નિખિડ અંધકારમાં પડેલાં પદાર્થોનો પ્રકાશક સૂર્ય છે તેમ, અજ્ઞાનરૂપ અંધકારમાં પડેલા જીવોને આ ભવમાં તત્ત્વોપદેશરૂપ સૂર્યવડે કરી જ્ઞાનમાર્ગ દેખાડનાર શુદ્ધ છે. ૧૬.

પ્રાણાયામમૃતિક્લેશપરિત્યાગતસ્તતો યોગી ॥

ઉપદેશં પ્રાપ્ય ગુરોરાત્માભ્યાસે રતિં કુર્યાત્ ॥ ૧૭ ॥

માટે પ્રાણાયામાદિ કલેશનો ત્યાગ કરી, શુદ્ધનો ઉપદેશ પામી યોગીએ, આત્મઅભ્યાસમાં પ્રીતિ કરવી. ૧૭.

વચનમનઃકાયાનાં ક્ષોભં યત્નેન વર્જયેચ્છાંતં ॥

રસમાંડમિત્રાસ્ત્પાનં સુનિશ્ચલં ધારયેન્નિત્યં ॥ ૧૮ ॥

યોગીએ મન, વચન અને કાયાની ચંચળતાનો ઘણા પ્રયત્નપૂર્વક ત્યાગ કરવો અને રસના ભરેલા વાસણની માફક, આત્માને શાંત, તથા નિશ્ચળ ઘણો વખત ધારી રાખવો. ૧૮.

વિવેચનઃ—રસના વાસણની માફક વાસણમાં રહેલા રસની માફક આત્માને નિશ્ચલ ધારી રાખવો. રસને નિશ્ચલ ધારી રાખવા માટે તે રસના આધારભૂત વાસણને સ્થિર રાખવું જ નોંધવું, વાસણમાં—આ-

ધારમાં જેટલી અસ્થિરતા, તેટલી અસ્થિરતાની અસર આધેય ઉપર થાય છે. આજ હેતુથી આચાર્યશ્રીએ જણાવ્યું છે કે મન, વચન, શરીરને જરા પણ ફોલ ન થાય એ માટે બહુજ પ્રયત્ન કરવો. કેમકે મન, વચન, અને શરીર, આધારરૂપ છે અને આત્મા તેમાં આધેય-રૂપે રહેલો છે. આધારની વિકળતા યા અસ્થિરતાની અસર આધેય ઉપર થાય છે. આ અસ્થિરતા એકાગ્રતા કર્યા સિવાય બંધ થઈ શકતી નથી. અને એકાગ્રતા કરવામાં પણ કેમસંર અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે. એકાગ્રતા થતાં આગળ કહેવામાં આવશે તેવી લય અને તત્ત્વ જ્ઞાનની સ્થિતિ પણ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. માટે આત્માને નિશ્ચલ ધારી રાખવો અને મન, વચન, અને શરીરમાં ફોલ ન થાય તે માટે એકાગ્રતા અવશ્ય કરવી જોઈએ.

એકાગ્રતા.

મનની વારંવાર પરિવર્તન પામતી સ્થિતિને શાંત કરવી અને મનને કોઈ એકજ આકૃતિ કે વિચાર ઉપર દૃઢતાથી જોડી રાખવું તેને એકાગ્રતા કહે છે.

પ્રથમ અભ્યાસીઓને શરૂઆતમાં એકાગ્રતા કરવામાં જેટલી મહેનત પડે છે, તેટલી મહેનત બીજી કોઈ પણ જાતની ક્રિયામાં પડતી નથી. આ ક્રિયા ઘણી મહેનત આપનાર અને દુઃખરૂપ લાગે છે, પરંતુ આત્મવિશુદ્ધિ માટે એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કર્યા વિના બીજો કોઈ ઉપાયજ નથી. તે સિવાય આગળ વધી શકાયજ નહિ. માટે પ્રયત્ન પ્રયત્ને પણ એકાગ્રતા સિદ્ધ કરવીજ જોઈએ.

એકાગ્રતા કરવાની રીતિ-અને ઉપયોગી સૂચના.

મનની અંદર ઉત્પન્ન થતા વિકલ્પોની અવગણના કરવી. તેમ તેનો મનથી કાંઈ ઉત્તર વાળવો નહિ. આ બે વાતો બુદ્ધિ તીવ્ર કરી વારંવાર સ્મરણમાં રાખવી. અભ્યાસ ચાલતી વખતે તો એક શબ્દ પણ ભૂલવું ન જોઈએ.

જ્યારે કાંઈ પણ ઉત્તર વાળવામાં નથી આવતો અને અભ્યાસ દૃઢ થાય છે, ત્યારે વિચારની પ્રત્યુત્તર વાળવાની વૃત્તિઓ શાંત થાય છે. એકાગ્રતામાં પૂર્ણ શામ્ય અવસ્થાની જરૂર છે, અર્થાત્ વિકલ્પો ઉત્પન્ન ન થવા દેવા, તેમ તેને હડસેલવાનો પ્રયત્ન પણ ન કરવો, (અર્થાત્ સ્થિર શાંતતા રાખવી). તે શાંતતા એટલી પ્રબળ થવી જોઈએ કે બાહ્યના કોઈ પણ નિમિત્તથી આલતા વિષય સિવાય મનનું પરિણામાંતર યા વિષયાંતર નજ થવું જોઈએ; તેમ અમુક વિકલ્પને શકવો છે તેવું પરિણમન પણ ન થવું જોઈએ.

એકાગ્રતામાં ધ્યેયની એક આકૃતિ ઉપરજ કે એક વિચાર ઉપરજ મન સ્થિર થાય છે.

વસ્તુગતે તપાસતાં એકાગ્રતામાં મનની પ્રવૃત્તિ શાંત થતી નથી, પણ પોતાની સમગ્ર શક્તિ એકજ માર્ગે વહન કરાવાય છે.

નદીના અનેક જુદા જુદા વહન થતા પ્રવાહો, પ્રવાહના મૂળ બળને જુદા જુદા ભાગમાં વહેંચી નાખે છે, અને તેથી પ્રવાહના મૂળ બળના જોસથી જે પ્રબળ કાર્ય થાય છે, તે પ્રવાહની જુદા જુદા ભાગમાં વહેંચાઈ ગયેલી શક્તિથી થતું નથી. તેમજ એકાગ્રતાથી એકજ પ્રવાહે વહન થતું અને તેથી મજબુત થયેલું પ્રબળ મન, જે ઘોડા વખતમાં કાર્ય કરી શકશે, તે અસ્તવ્યસ્ત જુદા જુદા વહન થતા મનના પ્રવાહો કામ નહિજ કરી શકે. આ માટેજ એકાગ્રતાના મહાન્ ઉપયોગીપણા વિષે દરેક મહા પુરૂષોએ વિશેષ આગ્રહ કર્યો છે.

આ પ્રમાણે કોઈ એક પદાર્થ ઉપર એકાગ્રતા કરવામાં મન પૂર્ણ કૃતેહ મેળવે છે અર્થાત્ સુહૃત્ત પર્યંત પૂર્ણ એકાગ્રતામાં મન રહી શકે ત્યાર પછી તે પદાર્થના વિચારને મૂકી દેવો, અને કોઈ પણ પદાર્થના ચિંતન તરફ મનને પ્રેર્યા વિના ધારી રાખવું. આ અવસ્થામાં મન કોઈ પણ આકારપણે પરિણમેલું હોતું નથી. પણ તરંગ વિનાના સરોવરની માફક શાંત અવસ્થામાં રહે છે. આ અવસ્થા સ્વલ્પ કાળથી વધારે વખત રહેતી નથી. આ અવસરે મન શાંત થાય છે. અર્થાત્ મનપણે પરિણમેલ આત્મા મનથી છુટો પડી પોતાપણે (સ્વપણે) સ્વસ્વરૂપે રહે છે.

આ સ્વરૂપ વખતની પણ ઉત્તમ અવસ્થાને લાય અવસ્થા કહેવામાં આવે છે. આ લાય અવસ્થામાં વધારે વખત સ્થિતિ થતાં તત્ત્વજ્ઞાન-આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. આ બાબત આજ પ્રકાશમાં ગુરુવર્યશ્રી હેમચંદ્રસૂરિ કહે ॥ કે—

યાવત્ પ્રપત્નલેષો યાવત્સંકલ્પકલ્પના કાપિ ।

તાવન્ન લયસ્ય પ્રાપ્તિસ્તત્ત્વસ્ય કા તુ કથા ॥

આ પ્રમાણે એકાગ્રતાનું અંતિમ ફળ બતાવી, કેવી રીતે એકાગ્રતા કરવી તે વાત સહેલાઈથી સમજી શકાય, તે માટે આજ વાત ફરી જરા વિસ્તારથી કહેવામાં આવી છે.

આકૃતિ ઉપર એકાગ્રતા.

કોઈ પણ પૂજ્ય પુરૂષ ઉપર ભક્તિવાળા માણસો ઘણી સહેલાઈથી એકાગ્રતા કરી શકે છે. ધારો કે તમારી ખરી ભક્તિની લાગણી ભગવાન્ મહાવીર દેવ ઉપર છે. તેઓ તેમની છાત્રસ્થાવસ્થામાં રાજગૃહીની પાસે આવેલા વૈભારગિરિના પહાડની એક ગીચ ઝાડીવાળા પ્રદેશમાં આત્મધ્યાનમાં નિમગ્ન થઈ ઉભેલા છે. આ સ્થળે વૈભારગિરિ, ગીચ ઝાડી, સરિતાના પ્રવાહોનો ધોધ, અને તેમની આજુબાજુનો હરીયાળો, શાંત, અને રમણીય પ્રદેશ આ સર્વ તમારા માનસિક વિચારોથી કલ્પો. આ કલ્પના મનને શરૂઆતમાં ખુશી રાખનાર છે, પછી મહાવીર પ્રભુની પગથી તે મસ્તક પર્યંત સર્વ આકૃતિ એક ચિતારો જેમ ચિતરતો હોય તેમ હળવે હળવે તે આકૃતિનું ચિત્ર તમારા હૃદયપટ પર ચિતરો, આલેખો, અનુભવો. આ આકૃતિને સ્પષ્ટપણે તમે દેખતા હો તેટલી પ્રબળ કલ્પનાથી મનમાં આલેખી, તેના ઉપર તમારા મનને સ્થિર કરી રાખો. સુદૂર્ત પર્યંત તે ઉપર સ્થિર થતાં ખરેખર એકાગ્રતા થશે.

આ પૂજ્ય મહાત્માના શરીરને તમોએ નહિં દેખેલું હોય અને તેથી તમે તેને કલ્પી ન શકતા હો તો, તેમની પ્રતિમાજી મૂર્તિ ઉપર એકાગ્રતા કરો.

આતો એકજ દ્વાંત છે, આજ રીતિદ્વારા તેમના સમવસરણુનો ચિતાર ખડો કરી તે ઉપર એકાગ્રતા કરો. તેમને થયેલા ઉપસર્ગ અને તે વખતની સ્થિતિ યાદ કરી તેમના શરીર ઉપર એકાગ્રતા કરો, આજ પ્રમાણે ચોવીશે લીંચકરો અને તમારા પરમ ઉપગારી કોઈ પણ યોગી-મહાત્મા હોય તો તેમના શરીર ઉપર પણ એકાગ્રતા કરો, ગમે તેવાં ઉત્તમ અવલંબનો લઈને એકાગ્રતા કરવી, એમાં કોઈ આશ્ચર્ય કે વાદવિવાદ કરવાનું છેજ નહિ.

સદ્ગુણ ઉપર એકાગ્રતા.

સદ્ગુણ ઉપર પણ એકાગ્રતા થઈ શકે છે. કોઈ એક સદ્ગુણ લઈ તે ઉપર એકાગ્રતા કરવી. ગુણની પ્રીતિ દ્વારા તેનું મન જાગૃત થઈ તદ્વાકાર થશે. ઉંચામાં ઉંચો સદ્ગુણ પોતે કદપી શકાય તેવો કદપ્યો તેની સામાન્ય રીતે અસર મન ઉપર થાય ત્યારે તેના તાત્ત્વિક સ્વરૂપ ઉપર મનને સ્થિર કરવું. છેવટે આ સ ગુણોની એકાગ્રતા સ્વાભાવિક તેના પોતાના ગુણરૂપ થાય છે. અર્થાત્ પોતે તે તે ગુણરૂપ બની રહે છે.

સૂચના.

આ ભક્તિવાણું કે સદ્ગુણવાણું અવલંબન મનમાંથી જતું રહેશે, અથવા મન તેમાંથી નીકળી જશે. એક વાર નહિ પણ વારંવાર તેમ થશે. તે અવસરે નહિ ગભરાતાં તે અવલંબન વારંવાર પાછું મનમાં ઠસાવવું. ફરી ફરી તે વસ્તુ સાથે જોડી દેવું. આરંભમાં તો વારંવાર મન લક્ષ્યથી ખસી જશે. આ વાત થોડો વખત તો લક્ષમાં પણ નહિ આવે. પછી એકાએક તે વાત પાછી યાદ આવશે કે હું જેના ઉપર એકાગ્રતા કરવા વિચાર કરતો હતો તેને મૂકી કેવળ કોઈ બીજી જુદીજ વસ્તુનો વિચાર કરું છું. આમ વારંવાર થશે પણ ધૈર્યતાથી મનને વારંવાર પાછું તે ધ્યેય-એકાગ્રતા માટેના અવલંબન ઉપર ચોટાડવું. આ ક્રિયા મહેનત આપનાર દુઃખરૂપ લાગશે, પણ તેમ કર્યાં સિવાય છૂટકોજ નથી, કારણકે એકાગ્રતા સિવાય આત્મ-માર્ગમાં આગળ વધાયજ નહિ. આ વાત શરૂઆતમાંજ જણાવી છે.

જ્યારે મન આપણી વિસ્મૃતિને લઈ કોઈ અન્ય વિષય ઉપર ભ્રમણ કરતું હોય ત્યારે તે જે માર્ગે થઈને ગયું હોય અર્થાત્ જે ક્રમે, એક પછી એક વિચાર કરતું આડે રસ્તે ગયું હોય તેજ ઉત્ક્રમે-અર્થાત્ ઊંચટના વિચારથી પકડી શરૂઆતના વિચાર ઉપર લાવી પાછું આલતા અવલંબનમાં ચોટાડવું. આ ક્રિયા ઘણી ઉપયોગી અને મનને બોધ તથા પરિશ્રમ આપનાર છે. આ ક્રિયાથી, વારંવાર આલ્યા જતા મનરૂપી અશ્વને કાળમાં રાખવાની શક્તિમાં વધારો થાય છે.

અનેક વિચારક્રમ.

આ એકાગ્રતાનો અભ્યાસ જેઓને કઠીણ પડે તેઓએ જુદી જુદી જાતના અનેક વિચારો કરવા. આ પણ એકાગ્રતાનું એક સાધન છે, પણ તે એકાગ્રતા નથી; કેમકે જુદા જુદા વિચારો કરવામાં મનને અનેક આકારો ધારણ કરવા પડે છે અર્થાત્ અનેક આકારે પરિણમવું પડે છે, અને તેથી એક આકૃતિ કે એક જાતના વિચાર ઉપર તે સ્થિર રહેતું નથી, ચા તે વખતે એક આકૃતિ ઉપર સ્થિર રહેતું નથી. તથાપિ એક આકૃતિ ઉપર મનને ઠરાવવું તે કરતાં આ રસ્તો ઘણો સરળ છે. આ પછીના દુષ્કર કાર્ય એકાગ્રતા ઉપર હળવે હળવે સાધક પહોંચી શકશે, માટે શરૂઆતમાં સાધકોએ આ રસ્તો લેવો.

આ વાત વારંવાર યાદ રાખવી કે એકાગ્રતા અને અનેક વિચાર તે એક નથી. અંતે તો મનને એકજ નિશ્ચિત વસ્તુ ઉપર રાકી તેમાંજ સ્થિર કરી રાખવાનું છે. તેના ઉપર લમતું નહિ પણ જેમાં તેના અંતર્ગત તત્ત્વને બાહ્યથી ચુસી લેતું હોય કે તદ્દર થતું હોય તેમ કરી દેવું.

વિચાર કરનારને મુશ્કેલી.

મનને સુશિક્ષિત કરનાર મનુષ્યોએ મનમાં જે વિચારો આવે તેના સંબંધમાં દૃઢ સાવધાનતા રાખવી જોઈએ.

નિરંતર આવો દૃઢ નિર્ણય કરવો કે “મારે અસદ્ વિચારો છી-
લકુલ મનમાં દાખલ થવા દેવા નથીજ.” કદાચ પેસી ત્ય તો તત્કાળ
તેને કાઢી નાંખવા. તેમજ તે ખરાબ વિચારોને સ્થાને તેનાથી વિપ-
રીત અર્થોત્ સારા વિચારોને તરતજ સ્થાપન કરવા.

આ અભ્યાસથી મન એટલું બધું વશ થશે કે થોડા વખત પછી
પોતાની મેળેજ સારા વિચારો કરશે, અને અસદ્ વિચારો પોતાની
મેળે દૂર થશે. માટે શરૂઆતમાં ઉપર જણાવેલ દૃઢ સંકલ્પ કરવોજ.

આપણા મનમાં આવતા વિચારોની જો આપણે પોતે તપાસ ક-
રીશું તો ખાત્રી થશે કે જે વિચારોને આપણે વારંવાર ઉત્તેજન
આપીએ છીએ તેજ પ્રકારના તે વિચારો છે.

પોતાની સામાન્ય પ્રવૃત્તિને અનુકુલ જે વિચારો હોય તેનું મન
આકર્ષણ કરે છે. માટેજ આપણે નિર્ણય કરવો જોઈએ કે “આવાજ
વિચારો મારે કરવા અને આવા વિચારો નજ કરવા.”

એકાગ્રતાના જોરથી મન પોતાની મેળે બળવાન થાય છે તેથી
આ વિચાર કરવા અને આ વિચાર ન કરવા; તે કામ તે મન પછી
પોતાની મેળે કરી લેશે, પણ એકાગ્રતાની શરૂઆતમાં તો તેને આવી
ટેવ પડાવવીજ પડશે.

વળી ખરાબ વિચારો મનમાં આવે ત્યારે તે વિચારોની સાથે
પ્રત્યક્ષ યુદ્ધ ન કરવું. જેમકે “તું ચાલ્યો જા, મારે ખબર નથી,
શા માટે ચાલ્યો ? તું પર છે; ત્રિગેદ.” આવા વિચારો કરવા તે
ચોગ્ય નથી, પણ આ અવસરે તે ખરાબ વિચારોને સારા વિચારો
કરવાના રૂપમાં તત્કાળ બદલાવી નાખવા. તેમ કરવાથી ખરાબ વિચારો
પોતાની મેળે દૂર થઈ જશે.

કોઈ પણ વિચારોની સાથે	યુદ્ધ કરવામાં
આપણું બળ	તે અનુસાર સામા
વિચારો ત	પ્રકારે
પરિશ્રમ વ	
દિશા તરફ	
આકૃતિ	

અશુદ્ધ વિચારો સાથે શુદ્ધ કરવામાં પ્રાયઃ મનુષ્યોને અનેક વર્ષો વ્યતીત કરવાં પડે છે. પરંતુ શુદ્ધ વિચારોને મનમાં શાંત પ્રકારે સ્થાપવાથી તેના પ્રતિપક્ષી અશુદ્ધ વિચારોનો અવકાશ રહેતો નથી. તેમજ અશુદ્ધ વિચારોને પ્રત્યુત્તર નહિ આપનાર મન પોતા તરફ આકર્ષાતું જાય છે. તેમ તેમ મનુષ્ય ખરાબ વિચારોને નહિ સ્વીકારવાને યોગ્ય થતો જાય છે.

સારા વિચારો કરવાનો અભ્યાસ રાખવાથી ખરાબ વિચારો ન કરવાની દૃઢતા, અને સારા વિચારોનો સ્વીકાર કરવાની સામર્થ્યતા વાળા આપણે બનીએ છીએ.

અસદ્ વિચારોને સ્થાને સદ્વિચારો આ પ્રમાણે સ્થાપન કરવા. શ્વારોકે તમને કોઈ મનુષ્યના સંબંધમાં અપ્રિય વિચાર આવ્યો તો તે ઠેકાણે સામા મનુષ્યમાં જે કાંઈ તમારા કરતાં કાંઈજ જુદોજ સદ્ગુણ હોય અથવા તેણે કાંઈ સાડું કાર્ય કર્યું હોય તેનો વિચાર કરો, એટલે અપ્રિયતા દૂર થશે. કદાચ તમારું મન ચિંતાથી વ્યગ્ર હોય તો તે ઠેકાણે તે ચિંતાનું મૂલ કારણ અને તેનાથી જેને ગેરફાયદા થયા હોય તેવા મનુષ્યની સ્થિતિ તમારા મન આગળ સ્થાપન કરો. અથવા આવી ચિંતાથી યુક્ત થયેલ મહાવીર્યવાન મહાત્માના વિચારો સ્થાપન કરો; તે ચિંતામાં અવશ્ય ફેરફાર થઈ કાંઈક શાંતિ મળશે.

કદાચ તમને કોઈ શરીરદાદિ ઉપર રાગ-સ્નેહ થતો હોય તો તે વસ્તુની ઉત્પત્તિનું મૂળ અને તેનું અંતિમ પરિણામ આ બે વિચારો તપાસો-તે વિચાર સ્થાપન કરતાં રાગને બદલે વિરાગ થશે.

કદાચ કોઈ અમુક પ્રકારનો ખરાબ વિચાર જોરથી મનમાં પ્રવેશ કરવાનો દુરાગ્રહ કરતો હોય ત્યારે તેનાથી વિપરિત ભાવના કેખાડનાર એક સૂત્ર કે પદ ઓટે કરી રાખવું. અને તે પદ-કે સૂત્રનું વારંવાર મનમાં પુનરાવર્તન કરવું (ગણવું) બોલવું. આમ નિરંતર કરવાથી થોડાજ દિવસો પછી તે ખરાબ વિચારો બંધ પડશે.

અથવા કોઈ મહાત્માની સારામાં સારી સ્થિતિનું ચિત્ર મનમાં ગોઠવી તેમાં લીન રહેવું.

પ્રાતઃકાલમાં નિદ્રાનો ત્યાગ કરો કે તરતજ સારામાં સારા વિચારોથી મનને પુષ્ટ કરો. જે રીતે તમારે વર્તન કરવાનું હોય તેવીજ શિક્ષા આપો. ઉત્તમ શિક્ષાવાળાં પદો કે ભજનો ધીમે ધીમે પઠન કરો. પઠન કરતી વખતે મનનો તમામ પ્રવાહ પ્રબળતાથી તેમાં વહન કરાવો અર્થાત્ વિશેષ વિના એકરૂપ તે પદો બોલો. તેનાથી અંતઃકરણને દૃઢ વાસિત કરો. અને ત્યાર પછીજ બીજું કોઈ પણ કામ કરો. આમ કરવાથી દિવસના કોઈ પણ ભાગમાં જ્યારે તમારું મન કોઈ કામમાં નહિ રોકાયેલું હોય ત્યારે તે પદોનું પુનરાવર્તન તમારું મન કર્યા કરશે. આમ થવાથી તમે શુભ ભાવનાથી દિવસના મોટા ભાગમાં પણ વાસિત થઈ રહેશો.

વિચાર શક્તિ ખીલવવાની ક્રિયા.

વિચાર કરવાની ટેવ ન હોવાથી ઘણાં માણસો તરફથી આવી ફરીયાદ આવે છે કે જામે સારા વિચાર કરવા બેસીએ છીએ પણ કોઈ વિચાર આવતા નથી, અથવા ખરાબ વિચારો વગર તેડયા આવી પહોંચે છે.

તેઓએ સમજવું જોઈએ કે દૃઢ આચર્યપૂર્વક નિરંતર અભ્યાસથીજ માત્ર વિચાર શક્તિ વૃદ્ધિ પામે છે. આ વિચારો પછી સારા હોય કે નહારા હોય; સારા વિચારથી સારા વિચારની અને ખરાબ વિચારથી ખરાબ વિચારની શક્તિ વૃદ્ધિ પામે છે.

વિચારની અધિકતા ઉપર મનના પ્રવાહની વૃદ્ધિનો આધાર છે અને વિચારના શુભ ઉપર તે શુભની દૃઢતાનો આધાર રહે છે.

મનને સુધારવાની અને તેને વિકસિત કરવાની જેમની ઇચ્છા હોય તેમણે નિરંતર નિયમિત રીતે મનન કરવાનો અભ્યાસ કરવો અને પોતાની માનસિક શક્તિઓ સુધારવાનો નિશ્ચય લક્ષમાં રાખવો.

આ અભ્યાસ યૂર્જ્વ ક્ષણદાયક થાય તે માટે પોતાને આધ્યાત્મિક આદિ જે વિષય પ્રિય હોય, એવા કોઈ વિષયના સંબંધમાં કોઈ ઉત્તમ પુરૂષે લખેલું અને જેની અંદર નવીન પ્રબળ વિચારો દાખલ થયા હોય તેવું એક પુસ્તક લેવું. તેમાંથી થોડાં વાક્યો હજવે હજવે

વાંચવાં. પછી વાંચેલ વાક્યો ઉપર દૃઢતાથી, આસક્ત ચિત્તથી વિચાર કરવો. જેટલા વખતમાં તે વાક્યો વાંચ્યાં હોય તેથી બમણા વખત સુધી વિચાર કરવો.

વાંચવાનું કારણ નવા વિચારો મેળવવાનું નથી પણ વિચાર શક્તિ પ્રબળ કરવાનું છે. શરૂઆતમાં અરધી ઘડી વાંચવાનું બસ છે, કારણકે વધારે વખત વાંચવાથી દૃઢતાથી ધ્યાન આપવાનું કાર્ય આરંભમાં જરા વિશેષ પરિશ્રમ આપનાર છે.

કેટલાક મહિના સુધી આવે નિયમિત અભ્યાસ કરનારને માનસિક બલમાં સ્પષ્ટ વધારો થયેલો માલમ પડે છે, અને પ્રથમ કરતાં ઘણી સારી રીત નવીન વિચારો કરી શકે છે.

આ સર્વ વિચારોની ઉત્પત્તિનું મૂલ આપણો આત્મા છે. સત્તામાં રહેલી શક્તિઓ આવા વિચારોદ્ધારા બહાર આવે છે.

આટલી વાત યાદ રાખવી કે અનેક વિચારો કરનારમાં પરસ્પર જે વિષમતા કે ન્યૂનાધિકતા દેખાય છે તે સત્તા શક્તિની ન્યૂનતાને લીધે નહિ પણ સાધનની અયોગ્યતાને લીધે થાય છે. માટે પૂર્ણ સાધનો મેળવી પ્રયત્ન કરનાર વિજયી નિવડશેજ.

વળી અભ્યાસીઓએ આ વાત વારંવાર સ્મરણમાં રાખવી કે અવિચિન્ન દિનરતિ માટે અભ્યાસની નિયમિતતા જરૂરની છે. એક દિવસનો અભ્યાસ સખલિત થતાં ચાર દિવસના અભ્યાસ જેટલી ખાદ પડે છે. તેટલી હાની પહોંચે છે. વિચારની સ્થિરતા થયા પછી આ નિયમિતતાની એટલી બધી જરૂર રહેતી નથી.

મનની અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિ-અને તેના નાશનો ઉપાય.

જે માણસો વિચાર શક્તિને ખીલવતા નથી, તેઓના મનમાં ઘણા અસ્તવ્યસ્ત વિચારો હોય છે. કાંઈ પણ ક્ષણ પ્રાપ્તિના આશય વિના વારંવાર જેમ તેમ વિના અયોજને જેવા તેવા વિચારો કર્યા કરે છે. પ્રેર્ય પ્રેરક ભાવની ભિન્નતા તેઓમાં રહેતી નથી. એક જગલી માણસ કે અજ્ઞાન પશુ આહું અવળું વિના અયોજને જેમ કર્યું કરતું હોય, તેમ તેઓના મનમાં વગર કિમ્મતના વિચારો

આમતેમ ધુમ્યાં કરે છે. તેના પરિણામનું પણ તેને ભાન નથી. આવી સ્થિતિવાળા મનુષ્યોનાં મન વિકળ કે અસ્તવ્યસ્ત કહેવાય છે. પરિશ્રમ કરતાં પણ, આવી વિકળતાથી મનુષ્યો ઘણાં જીવે શાય છે. પરિશ્રમ અધિક ન હોય તો જેમ યંત્રને હાનિ થતી નથી પણ ઉલટું પ્રબળ રહે છે. તેમ આ વિકળતારૂપ માનસિક ક્રિયાથી માનસિક યંત્રને મોટી હાનિ પહોંચે છે.

આવા મનુષ્યોનાં મનો જલદીથી ક્રોધ, કામાદિથી વિકારી બને છે અને સ્થિર માનસિક વ્યાપાર તેને અશક્ય થઈ પડે છે.

આવી વિકળતાવાળા વિચારોનું કારણ તપાસ કરતાં જણાઈ આવશે કે, તેઓ નાના પ્રકારની ઇચ્છા, તૃષ્ણા, ભય, શોક, કે તેવાજ કોઈ કારણથી પીડાતા હોવા જોઈએ. આવા મનુષ્યોએ આ વિકળતાવાળી સ્થિતિમાંથી મુક્ત થવા માટે, કર્મના ઉત્તમ નિયમ ઉપર આશ્રય રાખવાનું મનને શિક્ષણ આપવું જોઈએ. તેઓએ આ પ્રમાણે સંતોષ વૃત્તિ હૃદયમાં સ્થાપન કરવી કે, કર્મના નિયમને અનુસરીને સર્વ વૃત્તાંતો બને છે, અકસ્માત કાંઈ પણ થતું નથી. જે કાંઈ કર્મ પ્રાપ્ત કરાવે છે, તેજ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. પછી તે ગમે તે રસ્તેથી આવે. આપણા ભાગ્યમાં નથી, કર્મમાં નથી, તેવી હાનિ આપણને કોઈ કરી શકે નહિ. જે દુઃખ કે પીડા પૂર્વ કૃતકર્મથી આપણી સન્નુખ આવે તે ભોગવવાને સજ્જ થવું. શાંતિથી તેનો સ્વીકાર કરવો. તેને અનુકૂળ થવું. આજ નિયમને આધીન થવાથી તેની તેવી વેદના કે વિકળતા ઘણે અંશે ઓછી થશે. જે કર્મો આપણને બંધનમાં રાખનાર છે તે કર્મો બળાત્કારે તેના નિયમ પ્રમાણે આપણને પ્રવર્તીવે તો, જો કે તેથી આપણને દુઃખ થશે, તોપણ તે દુઃખ સુખના માર્ગરૂપ છે. આપણાં બંધનો ઓછાં કરનાર છે. છેવટમાં તેથી સુખજ થશે. જન્મ, મરણનાં પરિભ્રમણો સંબંધ ઓછો થશે. માટે જે થાય તે સારા. માટે અથવા કર્મના નિયમને અનુસરીને થાય છે. આવા વિચારોનો નિત્ય અભ્યાસ રાખીએ તો મનની વિકળતા દૂર જાય છે. કેમકે સંતોષ કે વિચારની પ્રબળ શાંતિમાં, વિકળતા સુખના આકારમાં બદલાઈ જાય છે.

મનથી થતી ક્રિયા-અને તેની વિરતિ.

આત્મ (પાતાની) ઇચ્છાએ મનન કરવું. અને તેમ કરતાં આત્મ ઇચ્છાએ વિરમવું. આ ઉભય શિષ્યાથી માનસિક બળની અધિક પ્રાપ્તિ થાય છે. જ્યારે આપણે મનન કરતા હોઈએ ત્યારે આપણે આપણું સંપૂર્ણ મન તેમાં સ્થાપન કરવું જોઈએ. તથા સારામાં સારા વિચારો કરવા જોઈએ. જ્યારે મનન કરવાનું કામ સમાપ્ત થાય ત્યારે સંપૂર્ણ રીતે વિરામ કરવો. પણ મોટા અડકોની સાથે અથ-હાતા નાવ (નોકા) ની માફક એકવાર મનનો સ્પર્શ કરવો અને ખીજી વાર તેનો ત્યાગ કરવો, વળી ગમે તે જાતનો વિચાર કર્યો તેનો ત્યાગ કરી ત્રીજો વિચાર કર્યો, આવી અનિશ્ચિત સ્થિતિમાં મનને લટકવા દેવું નહિ. જ્યારે કામ ન કરવું હોય ત્યારે યંત્રને ગતિમાન (ચાલતું) રાખવાથી તે ઘસ ઇ જાય છે. તેમજ મનની અમૂલ્ય યંત્ર રચનાને, નિષ્પ્રયોજન વારંવાર જમણુ કરતી રાખવામાં આવે તો તેથી કાંઈ પણ ઉપયોગી પરિણામ ઉત્પન્ન કર્યા સિવાય તે જર્જરીત થઈ જાય છે.

વિચારમાંથી વિરતિ પામવી અર્થાત્ મનને શાંતિ આપવી તે મહાન્ અમૂલ્ય લાભ છે. નિરંતર વિચાર કરવો અને નિરંતર ક્ષય પામવો; શક્તિના આ નિર્દયક વ્યયથી શાંતિ અકસ્માત્ નાશ પામે છે.

જ્યારે કોઈ પણ ઉપયોગી ફલપ્રત્યે વિચારને પ્રેરિત કરવામાં ન આવ્યો હોય ત્યારે વિચાર શક્તિને કેમ નિવૃત્ત કરવી, તે શિ-ષ્યાથી માનસિક રક્ષણ ઘણા કાળ પર્યંત કરી શકાય છે.

વિચારવૃત્તિને નિવૃત્ત કેમ કરવી?

વિચારવૃત્તિને નિવૃત્ત કરવી, આ કાર્ય સરલ નથી. વિચારક્રિયા કરતાં તે અધિક કઠીણ છે. જ્યાં સુધી તેનો અભ્યાસ સંપૂર્ણ દૈનંદ થાય ત્યાં સુધી ઘોડો ચોરો વખત ચાલુ રાખવો.

પ્રારંભમાં મનને શાંત રાખવામાં પણ શક્તિનો વ્યય થાય છે. જ્યારે અભ્યાસી પૂર્વે કહી આવ્યા તેવા સ્થિર મનન કરવાના કાર્યમાં વ્યાપ્ત હોય ત્યારે તેવામાં તે વિચારને મૂકી દેવો. અને જો મનમાં

અન્ય વિચાર ઉત્પન્ન થાય તો તરતજ તેમાંથી પોતાનું મન નિર્વૃત્ત કરવું (જો'થી લેવું.) કોઈ પણ વિચાર બળાટકારે મનમાં આવેતો તેનાથી આગ્રહસહિત પાછું કરવું. અર્થાત્ પ્રત્યુત્તર નહિ વાળતાં તે વિચારને મૂકી દેવો-કાઢી નાંખવો. જરૂર જણાય તો શાંતિ પ્રાપ્ત કરવાના કારણરૂપ શૂન્યની (આકાશની) કલ્પના કરવી. દેવળ શાંતતા તથા અધિકારનો અનુભવ કરવાનો યત્ન કરવો. આ પ્રમાણે આગ્રહ-સહિત અભ્યાસ કરવામાં આવશે તો, નિર્વૃત્તિ અધિકાધિક સુગમ થશે. સ્વસ્થતા તથા શાંતિ મળશે.

બાહ્ય ભાવની પ્રવૃત્તિઓમાંથી મનને બ્યાવૃત્ત કરવું એ ઉત્તમ ભૂમિકાના પ્રારંભની નિશાની, યા પ્રસ્તાવના કરવા જેવું છે.

મનને શાંતિ આપવાનો સરલ માર્ગ.

મનને અથવા મગજને વિશ્રાંતિ આપવાનો અન્ય માર્ગ અને તે વળી ચિત્તવૃત્તિની નિર્વૃત્તિ કરતાં ઘણો સહેલો માર્ગ વિચારના પરાવર્તન કરવાનો છે.

એકજ શ્રેણિને અનુસરીને જે મનુષ્ય નિરંતર આગ્રહસહિત વિચાર કરતો હોય તેણે બને તેટલી તેનાથી દેવળ ભિન્ન પ્રકારની એક અન્ય વિચાર શ્રેણિ રાખવી જોઈએ કે શ્રેણિ ઉપર તે પોતાનું મન વિશ્રાંતિ માટે પરાવર્તન કરી શકે. જેમ કે, દ્રવ્યાનુયોગનો વિચાર કરનારે, મગજ અથવા મનની વિશ્રાંતિ માટે તે વિચાર શ્રેણિ મૂકી દઈ, થોડો વખત કથાનુયોગ (મહા પુરૂષોનાં ચરિત્રો) ના વિચારની શ્રેણિને અંગીકાર કરવી; અથવા ધ્યાન સમાપ્તિ કર્યા પછી જેમ બાર ભાવના સંબંધી શ્રેણિ સાધકો અંગીકાર કરે છે, તેવીજ રીતે તે વિષયથી જૂદા પ્રકારની શ્રેણિ લેવી. આથી થાકેલ કે કંટાળેલ મનને, સહેલા વિષયમાં વિચાર કરવાનું ગમતું હોવાથી તે વિચાર શ્રેણિ છતાં વિશ્રાંતિ પામી શકશે.

જેમ અતિ પરિશ્રમ કર્યા પછી શરીરને વિશ્રાંતિની જરૂર પડે છે, તેમ વિચારના વ્યાયામમાં પણ મનુષ્યને વિશ્રાંતિની જરૂર છે.

જે તેવી વિશ્રાંતિ લેવામાં ન આવે તો શરીર જેમ પક્ષધાતાદિકથી પીડા પામે છે, તેમ મગજમાં પણ પક્ષધાત અને વિચારમાં ઘેઘણ થવાની. માટે વિચાર ક્રમના અભ્યાસીઓએ મનને, મગજને, અને શરીરને વિશ્રાંતિ આપવી.

છેવટે એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરી, એકાગ્રતાદ્વારા લય, અને તત્ત્વજ્ઞાન મુપ્રાપ્ત કરવાં. મનની એકાગ્રતા અને તત્ત્વજ્ઞાન કરવામાં જે જે બાબતો ઉપયોગી જણાય છે, તે તે બાબતોની સામાન્ય સૂચનારૂપ સંકેત આંહી કરવામાં આવ્યો છે. સાધકોને એકાગ્રતા અને તત્ત્વજ્ઞાન સુલભ થાય તે માટે તેઓએ મનની વિકળ સ્થિતિને સુધારવી, વિચારશક્તિ ખીલવવી, અનેક વિચાર કરવાનો અભ્યાસ રાખવો, આકૃતિ ઉપર કે સદ્ગુણ ઉપર એકાગ્રતા કરી એક વિચારમાં સ્થિર થવાની ટેવ પાડવી, પછી નિર્વિચાર થવું. છેવટે મનની શાંત (ઉપશમ) દશા, લય, અને તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાં. આ પ્રસંગે જે જે સૂચનાઓ બતાવવામાં આવી છે તે તે સૂચનાઓ ઉપર પુરતું લક્ષ આપવું. સાધકો જે આટલી હદની દશા પ્રાપ્ત કરશે તો આગળ શું કરવું તે તેમને પોતાની મેળે સમજાશે. આપણને મહાત્માઓ તરફથી પ્રસાદી શબ્દમાં આવી શકે તેટલી અથવા બીજાને સમજાવી શકાય ત્યાં સુધી જ મળી શકે છે. પણ તે પ્રસાદી આગળનો માર્ગ ખુલ્લો કરી આપે છે.

औदासीन्यपरायणवृत्तिः किञ्चिदपि चिन्तयेन्नैव ॥

यत्संकल्पांकलिप्तं चित्तं नासादयेत्स्वयं ॥ ૧૯ ॥

વળી ઉદાસીનતામય વૃત્તિઓને કરી, કંઈ પણ વિચારવું (ચિંતવવું) નહિ, કેમકે સંકલ્પરૂપ ચિન્હથી લેવાયેલું, અર્થાત્ વિકલ્પવાળું મન સ્થિરતા પામતું નથી. ૧૯.

यावत् प्रयत्नलेशो यावत्संकल्पकल्पना कापि ॥

तावन्न लयस्यापि प्राप्तिस्तच्चस्य का नृ कथा ॥ ૨૦ ॥

જ્યાં સુધી મન, વચન, શરીરનો લેશમાત્ર પણ પ્રયત્ન છે, અને ત્યાં સુધી કંઈ પણ સંકલ્પવાળી કલ્પના છે, ત્યાં સુધી લયની

પણ પ્રાપ્તિ થતી નથી. તે તત્ત્વજ્ઞાનની વાતજ શી કરવી. (અર્થાત્ સંક-
લ્પ વિકલ્પની કલ્પના હોય ત્યાં સુધી આત્મજ્ઞાન નજ થાય). ૨૦.

ઉદાસીનતાનું ક્ષણ.

યદિદં તદિતિ ન વ્યતું સાક્ષાદ્ ગુરુણાપિ હંત શક્યેત ॥

ઔદાસીન્યપરસ્ય પ્રકાશતે તત્ત્વયં તત્ત્વં ॥ ૨૧ ॥

જે પરમતત્ત્વ (પરમાત્મતા) તે આ. એમ કહેવાને સાક્ષાત્
શુદ્ધ પણ શક્તિમાન નથી-તે તત્ત્વ ઔદાસીન્યતામાં તત્પર રહેલા
યોગીને, પોતાની મેળે પ્રગટ થાય છે. ૨૧.

ઉદાસીનતામાં રહેવાથી પરમ તત્ત્વમાં લય થવાય, અને

ઉન્મનીભાવની પ્રાપ્તિ થાય, તે બતાવે છે.

एकांतेऽतिपवित्रे रम्ये देशे सदा सुखासीनः ॥

आचरणाग्रशिखाग्राच्छिथिलीभूताखिलावयवः ॥ ૨૨ ॥

रूपं कांतं पश्यन्नपि गृणन्नपि गिरं कलमनोक्षाम् ॥

जिघ्रन्नपि च सुगंधीन्यपि भुञ्जानो रसास्वादं ॥ ૨૩ ॥

भावान् स्पृश्यन्नपि मृदुन्नवारयन्नपि च चेतसो वृत्तिम् ॥

परिकलितादासीन्यः प्रणष्टविषयभ्रમो नित्यं ॥ ૨૪ ॥

बहिरंतश्च समंતાत् चिंताचेष्टापरिच्युतो योगी ॥

तन्मयभावं प्राप्तः कलयति भृशमुन्મનીભાવં ॥ ૨૫ ॥

चतुर्भिः कलापकं.

એકાંત, (નિર્જન) પવિત્ર અને રમણીય પ્રદેશોમાં સુખાસને
(ગમે તે આસને લાંબો વખત સુખે બેસી શકાય તે સુખાસને)
બેસી, પગના અંગુઠાથી મસ્તકના અગ્ર ભાગ પર્યંતના સમગ્ર અવ-
યવોને શિથિલ (ઢીલાં) કરી, મનોહરરૂપને બેતી, સુંદર મનોહર
વાણીને સાંભળતી, સુંગધી પદાર્થોને સુંઘતી, રસના આસ્વાદને લેતી,
અને કામળ પદાર્થોને સ્પર્શતી મનની વૃત્તિઓને નહિ વારતાં છતાં

પણ ઉદાસીનતામાં (નિર્મમત્વભાવમાં) ઉપયુક્ત, નિરંતર વિષયા-સક્તિ વિનાનો, અને ખાહ્ય તથા અંતરથી સર્વથા ચિંતા અને ચેષ્ટા રહિત થએલો ચેત્તી, તન્મય લાવને પ્રાપ્ત થઈ, અત્યંત ઉન્મત્ત-લાવને ધારણ કરે છે. ૨૨-૨૩-૨૪-૨૫.

મૃહ્ણંતિ ગ્રાહ્યાણિ સ્વાનિ સ્વાર્નાંદ્રિયાણિ નો રુંધ્યાત્ ॥

ન સ્વલુ પ્રવર્તયેદ્વા પ્રકાશતે તત્ત્વમચિરેણ ॥ ૨૬ ॥

પોતપોતાના વિષયને ગ્રહણ કરતી ઇન્દ્રિયોને રોકવી નહિ. (અને પોતે દૃષ્ટા તરિકે બેસા કરવું.) અથવા ઇન્દ્રિયોને વિષયો પ્રત્યે પ્રેરવી નહિ. એમ કરતાં થોડા વખતમાં તત્ત્વ પ્રગટ થાય છે. ૨૬.

ચેતોઽપિ યત્ર યત્ર પ્રવર્તતે નો તતસ્તતો વાર્ય ॥

અધિકીભવતિ હિ વારિતમવારિતં શાંતિમુપયાતિ ॥ ૨૭ ॥

મદમત્તો હિ નાગો વાર્યમાણોપ્યધિકી ભવતિ યદ્વત્ ॥

અનિવારિતસ્તુ કામાંલ્લબ્ધ્વા શામ્પાતિ મનસ્તદ્વત્ ॥ ૨૮ ॥

મન પણ જે જે ઠેકાણે પ્રવર્તતું હોય, તે તે ઠેકાણેથી તેને પાછું વાળવું નહિ, કેમકે વારવાથી તે અધિક (વિશેષ) હોડયા કરે છે, અને તેને ન રોકવાથી શાંત થઈ જાય છે. જેમ મદોન્મત્ત હાથીને વારતાં પણ તે અધિક થાય છે (વિશેષ પ્રેરાય છે) અને જ્યારે તેને રોકવામાં નથી આવતો ત્યારે, તે પોતાને બેઠતા વિષયને મેળવીને (પામીને) શાંત થઈ જાય છે, તેમ મન પણ વારવાથી અધિક થાય છે, અને ન વારવાથી પોતાને બેઠતા વિષયને મેળવીને શાંત થાય છે. ૨૭-૨૮.

વિવેચન:—આ શ્લોકના શબ્દાર્થપર વિચાર કરતાં, નીચેની બીના ખાસ લક્ષમાં રાખવાની છે કે, મનને પોતાના પ્રવર્તનમાંથી પાછું ન વાળવું તે વાત બરાબર છે, પણ તે અમારા સમજ્યા પ્રમાણે ચોવીસમા અને પચીસમા શ્લોક પ્રમાણે વર્તતા ચેત્તીને માટે યોગ્ય છે. ઔદાસીન્ય લાવ આખ્યા પછી, નિર્જન સ્થાનમાં જઈ પરમ તત્ત્વ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળો ચેત્તી, મનની કંટપના માત્રથીજ જુદી જુદી ઇન્દ્રિયો દ્વારા જુદા જુદા વિષયોનો અનુભવ લેતો હોય, તેવામાં.

મન એકાદ વિષયમાં લીન થાય તો તેને ત્યાંથી બળ કરી પાછું ખેંચવું નહિ, પણ જે વિષયમાં તે આનંદ માનતું હોય તે વિષયનો આનંદ તેને મનથીજ લેવા દેવો. અને જ્યારે તે વિષયનો આનંદ લેતાં મન કંટાળશે ત્યારે તે પોતાની મેળે થાકીને ઠેકાણે આવશે. જેમકે મન સુવાસ લેવામાં લુપ્થ થયું છે, અને તે ચંપકના પુલની વાસનાનો આનંદ લોગવે છે, અને ત્યાંથી પાછું વળતું નથી. તો તે મનની ઇચ્છા હોય ત્યાં સુધી તેને તેમ કરવા દેવું. આમ કરવાથી તે ઠેકાણે આવશે. પણ આ આશ્રય છે માટે આત્મચિંતનજ કરવું જોઈએ, અથવા પ્રણવનો ભાવ કરવો જોઈએ; જેમ વિચાર કરી જો મનને તેના ઇચ્છિત વિષયમાંથી પાછું ખેંચવામાં આવે તો, તે જેમ મદોન્મત્ત હાથી ઠેકાણે આવતાં મહેનત આપે છે, તેમ યોગીરાજને અત્યંત ત્રાસ આપશે, અને ઘણું કરીને ઠેકાણે આવશેજ નહિ. તેથી મનની સાથે ખેંચ ન કરતાં તેને પોતાની મેળેજ થાકવા દેવું. આજ અભિપ્રાય આનંદધનજી મહારાજે સત્તરમા કુંથુનાથ ભગવાનના સ્તવનમાં કહ્યો છે. “આગમ આગમધરને હાથે, નાવે કેમ કરી આંકું.” એટલે કે આ મને, જો એકાદ વિષયને પસંદ કર્યો, તો પછી તેમાંથી તેને જોર કરીને કાઢવું અશક્ય જેવું થઈ પડે છે. માટે શાસ્ત્રકારે ૨૭-૨૮ શ્લોકમાં અમુક વિષયમાં પ્રવર્તતાં મનને તે વિષયમાં પ્રવર્તવા દેવું અને તેમ કરીને તેને થકાવીને ઠેકાણે લાવવાનો માર્ગ બતાવ્યો છે. અને તે પણ યોગ્ય લાગે છે. પરંતુ અહીંનાં ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, જ્યાં સુધી શ્લોક ૨૫-૨૬ માં બતાવેલી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ નથી ત્યાં સુધી આ મનને જોરથી પણ વિષયમાં જતું રોકવાનું છે. કદાચ તેમ ન કરતાં મનની ઇચ્છાનુસાર શરીરને વર્તવા દેવામાં આવશે, તો પછી આ મન મોટું અનર્થ કરનારૂં નીવડશે, જિહ્વાનંદજી મહારાજ કહે છે કે “જેમ જેમ અધિક ત્રિપદસુખ સેવે તેમ તેમ તૃપ્તિ દીપે.” એટલે કે જેમ જેમ વિષયો મનની ઇચ્છા પ્રમાણે સેવવામાં આવશે, તેમ તેમ તે નવા વિષયો શોધતું જશે. આજે એક તો કાલે બે, એમ આ મનની તૃપ્તિ વધતી જશે. અને તેમ કરતાં આખી જીંદગી સુધીમાં

પણ આ મન વિષયોથી કંટાળશે નહિ, પણ વધારે ને વધારે વિષયો સેવવા ઇચ્છશે. માટે આ શ્લોકમાં લખવા-કહેવાનો આશય એવો છે કે જેમને ઉદાસીનતા પ્રાપ્ત થઈ છે, પરમતત્ત્વ શોધવાને જેઓ નિર્જન સ્થાનમાં સુખાસને બીરાજ્યા છે, અને મનને જુદી જુદી આત્મવિચારણામાં રોકવામાં આબ્ધુ' છે, તે વખતે માત્ર એકાદ ઇન્દ્રિય વિષયમાં મન લુબ્ધ થાય તો ત્યાંથી તેને જોર કરીને પાછું ન વાળતાં થકાવી નાંખીને પાછું વળવા દેવું. આવા ગૂઢ આશયને નહીં સમજતાં આ યોગશાસ્ત્રના અને તેના જેવાજ બીજા શાસ્ત્રનાં વચનોથી ઠેકઠાક આત્માર્થી મુનિજનો પણ ફસાયા છે અને તે એવી રીતે કે, આત્મજ્ઞાન થઈ ગયું છે, હવે મન વિષયમાં જાય છે તો તેને થકાવીને ઠેકાણે લાવીશું, એમ ધારી મનની કલ્પના પ્રમાણે શરીરને પ્રવર્તાવતાં, મન પાછું ન વળતાં નવા નવા વિષયો તરફ જવાનું આહુ રાખે છે, અને આમ થવાથી એક પરમ તત્ત્વ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા છતાં મનની ઇચ્છાનુસાર વર્તન કરવાથી લોકોમાં નિંદાનું લાજન થયા છે, એટલુંજ નહિ પણ તત્ત્વપ્રાપ્તિને બદલે દુર્ગતિ-પ્રાપ્તિનાં સાધન, આવાં વર્તનથી મેળવતાં દેખાય છે. માટે મુનિજનોને સાવધ રહેવા આ વિજ્ઞાપિ છે. મનના સ્વભાવ માટે એક આધુનિક કવિની ઉક્તિ ઠીક લાગવાથી નીચે લખી છે.—

‘દોડયો જતો હોય દડો દડાણે,
રોકયો ન રોકાય કદી પરાણે;
તેને કદી ઠોકર ઠીક મારો,
તો કેમ તે બંધ પડે બીચારો.
તેવી રીતે નિય પથે જનારું,
સદાય છે અંતર આ તમારું;
તેને કદી જો અનુકૂળ ધારો,
તો ખેડમાં આખર ખોટ ખારો.

માટે મનને ઇચ્છિત વિષયો લોગવવા દઈ તેને થકાવીને લાવીશું એ પ્રયોગ કરતાં ઘણાજ સાવધ રહેવાની જરૂર છે. વિ. મા. ચે.

મનઃસ્થિરતા ઉપાય.

યદિં યથા યત્ર યતઃ સ્થિરોભવતિ યોગેનચલં ચેતઃ ॥

તદિં તથા તત્ર તતઃ કયંચિદપિ ચાલયેન્નૈવ ॥ ૨૯ ॥

અનયા યુક્ત્યાભ્યાસં વિદધાનસ્પાતિલોભપિ ચેતઃ ॥

અંગુલ્યગ્રસ્થાપિતદંડે દ્વ સ્પર્શમાત્રપતિ ॥ ૩૦ ॥

જ્યારે, જેમ, જે ઠેકાણે, જેનાથી, યોગીનું ચપગ ચિત્ત સ્થિર થાય, ત્યારે, તેમ, તે ઠેકાણે, તેનાથી, જરા પણ ચલાવવું નહિ. આ યુક્તિએ અભ્યાસ કરનારનું મન-ઘણું ચપગ હોય તેાપણ આંગુલીના અથ્ર ભાગ ઉપર સ્થાપન કરેલા ઢંડની માફક સ્થિરતાનો આશ્રય કરે છે, સ્થિર થાય છે. ૨૯-૩૦.

દૃષ્ટિજય ઉપાય.

નિઃસૃત્પાર્દાં દૃષ્ટિઃ સંલીના યત્ર કુત્રચિત્સ્થાને ॥

તત્રાસાદ્ય સ્પર્શ્ય શનૈઃ શનૈર્વિલયમાપ્નોતિ ॥ ૩૧ ॥

સર્વત્રાપિ પ્રસૃતા પ્રત્યગ્ભૂતા શનૈઃ શનૈર્દૃષ્ટિઃ ॥

પરતત્ત્વામલમુક્તુરે નિરીક્ષતે હ્યાત્મનાત્માનમ્ ॥ ૩૨ ॥

દૃષ્ટિ પ્રથમ નીકળીને, -ગમે તે સ્થાને લીન થાય છે. ત્યાં સ્થિરતા પામીને, હળવે હળવે ત્યાંથી વિલય પામે છે, (પાછી હઠે છે.) એમ સર્વ ઠેકાણે ફેલાયેલી અને ત્યાંથી હળવે હળવે પાછી હઠેલી દૃષ્ટિ, પરમ તત્ત્વરૂપ નિર્મલ આરિસામાં આત્મા વડે કરી, આત્માને જુએ છે. ૩૧-૩૨.

વિવેચનઃ—આખા વિશ્વમાં ઇચ્છામાં આવે ત્યાં રોકી શકાય તેવી દૃષ્ટિને, ત્રાટક કરનાર પ્રથમ એક કાળા ખિંદુપર, અથવા સ્ફટિકના કે બીજા ચળકતા પદાર્થ પર રોકે છે. અને ત્યાં સ્થિર થતાં ધીમે ધીમે તેને નાસિકાના અથ્ર ભાગ પર લાવે છે, અને ત્યાં સ્થિર થતાં પછી ત્યાંથી ખસેડી કપાળની વચ્ચે સ્થાપન કરે છે અને ત્યાર પછી શુદ્ધની આજ્ઞાનુસાર તેને અંતરમાં રોકી, સ્થિર કરી પરમ તત્ત્વનો અનુભવ કરે છે. સામાન્યપણે અમે આ ક્રમ જણાવ્યો છે,

પણ વિશેષ પ્રસંગે અને વિશેષ અવ્યાસીને, આ ક્રમની પણ જરૂર નથી, તે પોતાને યોગ્ય લાગે અથવા અનુકૂળ આવે તેવે ક્રમે દૃષ્ટિને સ્થીર કરી અંતરદૃષ્ટિ કરે છે. આ વાતના અનુભોદનમાં અન્ય મતના એક સાધુનું વચન અને ટાંકવું ઉચિત જણાયું છે, તે આ પ્રમાણે છે:—

હે દિવમે, દિવદાર સહી
અખીયાં ઉઘટી કરતાહીં દીખેએ.

દીક્ષદાર-પરમાત્મા પોતામાંજ છે. તેને આંખો ઉઘટાવીને જોઈ લેવો. મતલબ કે જે ચક્ષુ સુઘટી રાખી આપણે જગતનાં પદાર્થો જોઈએ છીએ તે ચક્ષુને જગતના પદાર્થો જોવાના કામમાંથી રોકી બાહ્યદૃષ્ટિ બંધ કરી, અંતરદૃષ્ટિએ પૂર્વોક્ત રીત્યા યા બીજી રીતે જોશો તો તમને પોતાને, પોતાથી, પોતામાં, પરમાત્મા જણાશે.
વિ. મા. થે.

મન છતવાનો ઉપાય.

औदासीन्यनिमग्नः प्रयत्नपरिवर्जितः सततात्मा ॥

भावितपरमानंदः क्वचिदपि न मनो नियोजयति ॥ ૩૩ ॥

करणानि नाधितिष्ठंत्युપેक्षितं चित्तमात्मना जानु ॥

ગ્રાહ્યો તત્તો નિજનિજે કરણાન્યપિ ન પ્રવર્તેતે ॥ ૩૪ ॥

नात्मा प्रेरयति मनो न मनः प्रेरयति यर्हि करणानि ॥

ઉભયમ્બ્રદં તર્હિ સ્વયમેવ વિનાશમામોતિ ॥ ૩૫ ॥

નિરંતર ઉદાસીનતામાં મગ્ન થયેલા, પ્રયત્ન વિનાના અને પરમાનંદ દશાની ભાવના કરતા આત્માએ, કોઈ પણ ઠેકાણે મનને જોડવું (પ્રેરવું) નહિ. આ પ્રમાણે થવાથી, આત્મા વડે ઉપેક્ષા કરાયેલું મન, કોઈ વખત ઇંદ્રિયોનો આશ્રય કરતું નથી (પ્રેરતું નથી.) અને મનના આશ્રય વિના ઇંદ્રિયો પણ, પોતપોતાના નિષયોપ્રત્યે પ્રવર્તતી નથી. (જ્ય.રે) આત્મા મનને પ્રેરણા કરતો નથી, અને મન જ્યારે ઇંદ્રિયોને પ્રેરણા કરતું નથી ત્યારે જોઈ તરફથી પ્રપ્ર. થયેલું મન પોતાની મેજેજ વિનાશ પામે છે. ૩૩, ૩૪, ૩૫.

મનોજયનું કળ.

નષ્ટે મનસિ સમંતાત્ સર્વલં વિલયં સર્વતો યાતે ॥

નિષ્કલમુદેતિ તત્ત્વં નિર્વાતસ્યાયિદીપવત્ ॥ ૩૬ ॥

મનને વિષે પ્રેરક પ્રેર્યતા ભાવ જન્મે બાબુથી નષ્ટ થયે છતે, તથા વિંતા, સ્મૃત્યાદિ બ્યાપાર સર્વથા વિલય થયે, વાયરા વિનાના સ્થાનમાં રહેલા દીપકની માફક નિષ્કલ, (કર્મની કળા વિનાનું) તત્ત્વ ઉદય થાય છે. અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૬.

તત્ત્વજ્ઞાન થયું કે નથી થયું તેની નિશાની.

અંગમૃદુત્વનિદાનં સ્વેદનમર્દનત્રિવર્જનેનાપિ ॥

સ્તિગ્ધિકરણમતૈલં પ્રકાશમાનં હિ તત્ત્વમિદં ॥ ૩૭ ॥

જ્યારે આ તત્ત્વ પ્રકાશમાન થાય ॥ ત્યારે સ્વેદન (પરસેવો) અને મર્દન કર્યા સિવાય પણ શરીર કોમળ (સુંવાળું) થાય છે. અને તૈલ વિના દિગ્ધ થાય છે. (આ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્તિની નિશાની છે) ૩૭.

તત્ત્વજ્ઞાન થયાના બીજા પણ અત્યયો બતાવે છે.

અમનસ્કતયા સંજાયમાનયા નાશિતે મનઃશલ્યે ॥

શિથિલીભવતિ શરીરં છત્રમિવ સ્તબ્ધતાં ત્યક્ત્વા ॥ ૩૮ ॥

અમનસ્કપાતું (ઉન્મત્ત બાવ) ઉત્પન્ન થવા વડે કરી, મનનું શલ્ય નાશ પામ્યે, છત્રની માફક, સ્તબ્ધતા (અક્ષકતા) નો ત્યાગ કરી, શરીર શિથિલ થાય છે.

શલ્યીભૂયસ્યાંતઃકરણસ્ય ક્લેશદાયિનઃ સતતં ॥

અમનસ્કતાં વિનાન્યત્ વિશલ્યકરણૌપધં નાસ્તિ ॥ ૩૯ ॥

શલ્યરૂપ અને નિરંતર ક્લેશ આપનાર આંતઃકરણનું, શલ્ય રહિત કરવાનું, અમનસ્કતા (ઉન્મત્ત બાવ) સિવાય, બીજું કોઈ ઔપધ નથી. ૩૯.

ઉન્મની ભાવનું કૃળ.

કદલીવૃચાવિદ્યા લાલેન્દ્રિયપત્રકા મનઃકંદા ॥ ૪૦ ॥

અમનસ્કફલે દ્રષ્ટે નશ્યતિ સર્વપ્રકારેણ ॥ ૪૦ ॥

અપળ ઇન્દ્રિય રૂપ પત્રોવાળી અને મનરૂપ સ્કંદવાળી, અવિદ્યા રૂપ કેળ, અમનસ્કતારૂપ કૃળ દેખ્યે છતે, સર્વ પ્રકારે નાશ પામે છે. ૪૦.

વિવેચનઃ—કેળને કૃળો આઠ્યા પછી કાપી નાખવામાં આવે છે, કેમકે ફરી તેમાં કૃળો લાગતાં નથી.

તેથીજ કહેવામાં આઠ્યું છે કે, કૃળો દેખવા પછી જેમ કેળનો નાશ થાય છે તેમજ, પાંદડાં તથા સ્કંધરૂપ ઇન્દ્રિય અને મનોવાળી અવિદ્યા (અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ) રૂપ કેળ અમનસ્કતા રૂપ કૃળ દેખ્યા પછી નાશ પામે છે.

મનને છૂતવામાં ઉન્મનીભાવ મૂળ કારણ છે.

અતિચંચલમતિસૂક્ષ્મં સુદુર્લભં વેગવત્તયા ચેતઃ ॥

અત્રાંતમપ્રમાદાદઽમનસ્કશલાકયા મિદ્યાત્ ॥ ૪૧ ॥

અતિ અપળ, અતિ સૂક્ષ્મ અને વેગવાન હોવાથી દુઃખે રોકી શકાય તેવા મનને, વિશ્રામ લીધા સિવાય અને પ્રમાદ રહિત થઈ અમનસ્કરૂપ શલાકા (શળી) વડે કરી, ભેદી નાંખવું (ભેદવું-વિધવું) ૪૧.

અમનસ્કના ઉદયની નિશાની.

વિશ્લિષ્ટમિવ પ્લુષ્ટમિવોર્દ્ધીનમિવ પ્રલીનમિવ કાયં ॥

અમનસ્કોદયસમયે યોગી જાનાત્યઽસત્કલ્પં ॥ ૪૨ ॥

અમનસ્કના ઉદય વખતે, યોગી પોતાના શરીરને વિખરાઈ ગયું હોય, બાળી ગયું હોય, ઉડી ગયું હોય, કે વિલય થઈ ગયું હોય તેમ અવિદ્યમાન બાણે છે. (અર્થાત્ પોતાની પાસે શરીર નથી તેમ બાણે છે.) ૪૨.

સમદૈરિન્દ્રિયમુજગૈ રહિતે વિમનસ્કનવસુધાકુંડે ॥

મગ્નોઽનુભવાતિ યોગી પરામૃતાસ્વાદમસમાનં ॥ ૪૩ ॥

મહોન્મત્ત ઇન્દ્રિય રૂપ સર્પ વિનાના, ઉન્મનીભાવ રૂપ નવીન અમૃતના કુંડમાં મગ્ન થએલો યોગી અસદૃશ અને ઉત્કૃષ્ટ તત્વામૃતના આસ્વાદનો અનુભવ કરે છે. ૪૩.

રેચકપૂરકકુંભકરુણાધ્યાસક્રમં વિનાપિ સ્વલુ ॥

સ્વયમેવ નશ્યતિ મરુત્ વિમનસ્કે સત્યજ્યત્નેન ॥ ૪૪ ॥

અમનસ્કતાની પ્રાપ્તિ થયે છતે, રેચક, પૂરક, કુંલક અને આ-
સનના અભ્યાસ ક્રમ વિના પણ પ્રયત્ન વિના ચોતાની મેળેજ પવન
નાશ પામે છે. ૪૪.

ચિરમાહિતપ્રયત્નૈરપિ ધર્તુ યો હિ શક્યતે નૈવ ॥

સત્યેઽમનસ્કે તિષ્ઠતિ ॥ સમીરસ્તત્ક્ષણાદેવ ॥ ૪૫ ॥

ધણા લાંબા વખત પ્રયત્ન કરવા વટે કરીને પણ જે વાયુ ધારી
શકાતો નથી, તે વાયુ ઉન્મનીલાવની પ્રાપ્તિથી તત્કાળ એક ઠેકાણે
રોકાઈ રહે છે. ૪૫.

યાતેઽધ્યાસે સ્થિરતામુદયતિ વિમલે ચ નિષ્કલે તત્ત્વે ॥

મુક્ત ઇવ ભાતિ યોગી સમૂલમુન્મૂલિત્ત્વાસઃ ॥ ૪૬ ॥

આ અભ્યાસમાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત થયે છતે અને નિર્મળ તથા
કર્મભળ વિનાનું તત્ત્વ ઉદય પામ્યે છતે, મૂલથી આસનું ઉન્મૂલન
કરી, યોગી મુક્ત થએલાની માફક ચોલે છે. ૪૬.

યો જાગ્રદવસ્થાયાં સ્વસ્યઃ સુપ્ત ઇવ તિષ્ઠતિ લયસ્યઃ ॥

આસોચ્છ્વાસવિહીનઃ સ હીયતે ન ચ્વલુ મુક્તિજુપઃ ॥ ૪૭ ॥

જાગૃતાવસ્થામાં આત્મભાવમાં રહેલો યોગી લય અવસ્થામાં
(ધ્યાનની એક અવસ્થામાં) સુતેલાની માફક રહે છે. તે લય અવ-
સ્થામાં આસોઆસ વિનાના સિદ્ધના છવેથી તે યોગી કાંઈ ઉતરતો
(ઓછાશવાળો જણાતો) નથી. ૪૭.

જાગરણસ્વપ્નજુપો જગતીતલવર્તિનઃ સદા લોકાઃ ॥

તત્ત્વવિદો લયમગ્રા નો જાગ્રતિ શેરતે નાપિ ॥ ૪૮ ॥

આ પૃથ્વી તલ ઉપર રહેવાવાળા લોકો, નિરંતર જાગૃત અને
સ્વપ્ન અવસ્થા અનુભવે છે. પણ લયમાં મગ્ન થએલા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ
જાગતા પણ નથી; અને સુતા પણ નથી. ૪૮.

ભવતિ ચ્વલુ શૂન્યભાવઃ સ્વપ્ને વિષયગ્રહણ જાગરણે ॥

પ્રતદ્વિતીયમતીત્યાજ્ઞંદમયવસ્થિતં તત્ત્વં ॥ ૪૯ ॥

સ્વપ્ને દશામાં ખરેખર શૂન્યભાવ હોય છે, અને જાગૃત દશામાં
જાગવા પછી પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયોનું ગ્રહણ થાય છે. આ બેઉ
અવસ્થાને એકબીજીને આનંદમય તત્ત્વ રહેલું છે. ૪૯.

છવોને ઓળખો અને ઉપદેશનું રહસ્ય.

કર્માણ્યપિ દુઃસ્વકૃતે નિષ્કર્મત્વં મુખાય વિદિતં તુ ॥

ન તતઃ પ્રયતેત કથં નિઃકર્મત્વે સુલભયોક્તે ॥ ૫૦ ॥

કર્મો દુઃખને માટે છે, (અર્થાત્ કર્મોથી દુઃખ થાય છે.) અને કર્મ રહિત થવું તે મુખને માટે છે એમ તમે જાણ્યું તો નિષ્કર્મ-રૂપ, (કાંઈ પણ ક્રિયા ન કરવા રૂપ) સુલભ મોક્ષ માર્ગને વિષે શા માટે પ્રયત્ન નથી કરતા ? ૫૦.

મોક્ષોઽસ્તુ માસ્તુ યદિ વા પરમાનંદસ્તુ વેદ્યતે સ સ્વહ ॥

યસ્મિન્નિશ્ચિલમુસ્વાનિ પ્રતિભાસંતે ન કિંચિદિવ ॥ ૫૧ ॥

મોક્ષ થાઓ અથવા ન થાઓ, (કાલાંતરે થાઓ) પણ ધ્યાનથી થતો પરમાનંદ તો આંહી ખરેખર લોગવીએ છીએ; જે પરમાનંદની આગળ આ દુનિયાનાં સમગ્ર સુખો એક તૃષ્ણની માફક પ્રતિભાસમાન થાય છે. ૫૧.

મધુ ન મધુરં નૈતા શીતાસ્તિવપસ્તુહિનશ્યુતે—

રમૃતમમૃતં નામૈવાસ્યાઃ ફલે તુ મુધા મુધા ॥

તદલમમુના સંરંભેણ પ્રસીદ સસ્વે મનઃ

ફલમવિકલં ત્વય્યૈવૈતત્ પ્રસાદમુપેયુષઃ ॥ ૫૨ ॥

આ ઉન્મનીલાવનાં ફળ આગળ, મધુ તે મધુર નથી, આ ચંદ્રમાની કાંતિ તે શીતળ નથી, અમૃત તે નામ માત્ર અમૃત છે, અને મુધા તો ફેગટ છે. માટે હે મન મિત્ર, આ (નાશ ભાગના) પ્રયાસથી શરૂ, મારા ઉપર તું પ્રસન્ન થા; કેમકે આ તત્ત્વજ્ઞાનનું નિર્દોષ ફળ મેળવવું તે તારા પ્રસન્ન થવા થકીજ મળી શકે તેમ છે. ૫૨.

સત્યેતસ્મિન્નરતિરતિદં ગૃહ્યતે વસ્તુ દુરા—

દૃપ્યાસન્નેપ્યસતિ તુ મનસ્યાપ્યતે નૈવ કિંચિત્ ॥

પુંસામિત્યપ્યવગતવતામુન્મનીભાવહેતા—

વિચ્છા વાઢં ન ભવતિ કથં સદ્ગુરુપાસનાયાં ॥ ૫૩ ॥

સદ્ગુરૂની ઉપાસના કરવાથી અરતિને આપવાવાળી વ્યાઘ્રાદિ વસ્તુ અને રતિને આપવાવાળી વનિતાદિ વસ્તુઓને મનુષ્યો દૂરથી પણ ગ્રહણ યા સ્વાધીન કરી શકે છે. તેજ મનુષ્યો સદ્ગુરૂની ઉપાસનાના અભાવે

નજીક રહેલી પણ વસ્તુ ગ્રહણ કે સ્વાધીન કરી શકતા નથી. આવું જાણવા છતાં, ઉન્મની ભાવના હેતુભૂત સદ્ગુણી ઉપાસનાના સંબંધમાં મનુષ્યોને ચોતાના વિષે ગાઢ (અત્યંત) ઇચ્છા કેમ થતી નથી? ૫૩.

અમનસ્કતાના ઉપાયભૂત આત્માને પ્રસન્ન કરવા માટે
આચાર્યશ્રીનો આત્મા પ્રત્યે ઉપદેશ.

તાંસ્તાનાઽપરમેશ્વરાદપિ પરાન્ ભાવૈઃ પ્રસાદં નય-
સ્તૈસ્તૈસ્તત્તદુપાયમૂઢ યગવન્નાત્મન્ કિમાયાસ્યસિ ॥

હંતાઽત્માનમાપિ પ્રસાદય મનાગ્યેનાસતાં સંપદઃ

સામ્રાજ્યં પરમેઽપિ તેજસિ તવ માજ્યં સમુજ્જૃમતે ॥ ૫૪ ॥

હે ઉપાયમૂઢ, હે લગવાન ! હે આત્મન, ધન, યશાદિ તે તે પ્રકારના ભાવે કરી, આ પરમેશ્વરથી લઈ અપર દેવી દેવળાં પ્રમુખને પ્રસન્ન કરતો, શા માટે પ્રયાસ કરે છે ? અરે ! આત્માને તું એક થોડો પણ પ્રસન્ન કર. તેથી આ પુહ્ગલિક સંપદા તો દૂર રહે, (અર્થાત્ તે તો મળશેજ) પણ પરમ તેજ-પરમાત્મતા તેનું મહાન સામ્રાજ્ય પણ તને મળશે. ૫૪.

યા શાસ્ત્રાત્સુગુરોર્મુસ્વાદનુભવાચ્છાયાયિ કિંચિત્કવચિત્ ॥

યોગસ્યોપનિપદ્ વિવેકિપરિપષ્વેતશ્રમત્કારિણી ॥

શ્રીચૌલુક્યકુમારપાલનૃપતેરત્યર્થમભ્યર્થના-

દાચાર્યેણ નિવેપિતા પથિ ગિરાં શ્રોહેમચંદ્રેણ સા ॥ ૫૫ ॥

વિવેકી પર્યદાના ચિત્તને અમત્કાર કરવાવાળી યોગશાસ્ત્રની ઉપનિપદ, (યોગ સંબંધી રહસ્ય) જે શાસ્ત્રથી, સદ્ગુણના મુખથી અને અનુભવથી, કાંઈક, કોઈ ઠેકાણે મેં જાણી, તે શ્રીમાન્ ચૌલુક્ય વંશના કુમારપાળરાજાની અત્યંત પ્રાર્થનાથી આચાર્ય શ્રીમાન્ હેમચંદ્ર વાણીના માર્ગમાં સ્થાપન કરી, (અર્થાત્ શાસ્ત્રદ્વારા પ્રકાશિત કરી.) ૫૫.

इति श्री परमार्हत् श्रीकुमारपाल भूपाल शुश्रूषिते आचार्यश्री-
हेमचंद्र विरचिते अध्यात्मोपनिषद्वाग्नि संज्ञात पट्टचंघे श्रीयोगशास्त्रे
पंन्यास श्री कमलविजयगणि शिष्य मुनि श्री केशरविजयगणि वृत्त
बालावबोधे द्वादशः प्रकाशः ॥

સમાપ્તમ્.

અવસ્ય વાંચો.

શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરજી અન્થ માળા.

અધ્યાત્મ જ્ઞાન પ્રસારક મંડળ

તરફથી

પ્રગટ થયેલ પુસ્તકો.

આ અન્થમાળામાંના ગદ્ય અને પદ્યના દરેક અન્થો વાંચીને મનન કરવા લાયક છે. સુનીશ્રીની લેખ શેક્ષી સમભાવવાળી હોવાથી દરેક ધર્મીઓ પ્રેમપુર્વક વાંચે છે, અન્થો અધ્યાત્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરપૂર છે.

આવા ઉત્તમ અન્થો તદ્દન નજીવી કીંમતે પ્રગટ કરવાની પહેલ આ મંડળેજ કરી છે. અન્થો જોઈ ખાતરી કરો.

પ્રગટ થયેલ અન્થો.

અન્થાક.	કી. રૂ. આ. પાઈ.
૦. ભજન સંગ્રહ ભાગ ૧ હો.... ૦—૮—૦
૧. અધ્યાત્મ વ્યાખ્યાનમાળા ૦—૪—૦
૨. ભજન સંગ્રહ ભાગ ૨ જો. ૦—૮—૦
૩. " " " ભાગ ૩ જો.... ૦—૮—૦

૪. સમાધી શતકમ....	૦—૮—૦
૫. અનુભવ પદ્યસી....	૦—૮—૦
૬. આત્મ પ્રદીપ....	૦—૮—૦
૭. ભજન સંગ્રહ ભાગ ૪ થો.	૦—૮—૦
૮. પરમાત્મ દર્શન....	૦-૧૨—૦
૯. પરમાત્મ જ્યોતી....	૮-૧૨—૦
૧૦. તત્ત્વ જિંદુ....	૦—૪—૦
૧૧. ગુણાનુરાગ (આવૃત્તી બીજી)	૦—૧—૦
૧૨. ૧૩ ભજન સંગ્રહ ભાગ ૫ મો તથા જ્ઞાનદિપીકા	૦—૬—૦
૧૪. તીર્થયાત્રાનું વીમાન....	૦—૧—૦
૧૫. અધ્યાત્મ ભજન સંગ્રહ....	૦—૬—૦

છપાતા ગ્રન્થો.

શુદ્ધબોધ, તત્ત્વ જ્ઞાન દિપીકા, ગદ્યુલ્લી સંગ્રહ, ભજન સંગ્રહ ભાગ છઠ્ઠો (કન્વાલિ)—યોગ લીપક.

ગ્રન્થો નીચલા સ્થળેથી વેચાણ મળશે.

અમદાવાદ—જેન બોર્ડિંગ—કે. નાગોરી ચરાહ.

મુંબાઈ—મેસર્સ મેઘજી હીરજી કં. ઠે. પાયધુણી.

,, શ્રી અધ્યાત્મ જ્ઞાન પ્રસારક મંડળ ઠે. અંબાગલી.

શ્રી મુંબઈ માંગરોળ જૈન સભા

તરફથી

પ્રગટ થએલ ગ્રન્થો.

ગ્રન્થ નં. ૧

શ્રી જૈન સંગીત-રાગમાળા—જેમા હારમોનીયમ વગાડવાની તથા ચાવીની સમજ, તબલાના બોલો, સરગમો વિગેરે ગાયનકળાને લગતી સર્વ સમજ તથા શુભવિલાસ ચાવીસી તથા ભક્તામરસ્તોત્ર મૂળ-અર્થ-સ્તવન સહીત, અધ્યાત્મિક-પ્રાચીન પંડીતોના બનાવેલા તથા હાલના જમાનાને અનુસરતા નાટકના રાગોના સ્તવનો, આરતી, મગળ હીનો, ચૈત્યવંદન ચાવીસી, યોય ચાવીસી, સઝાયો, સામાયક લેવા પાસવાનો વિધિ વિગેરે ઘણી બાબતોનો સંગ્રહ છે. કીંમત રૂ. ૧૧.

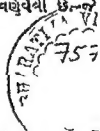
ગ્રન્થ નં. ૨

આવકે ધર્મ સંહિતા—(ધર્મ ગિંદુ પ્રથમ ભાગ) આ ગ્રંથ હરિભદ્ર સૂરિજીના રચેલા ધર્મ ગિંદુ નામના અમોઘ ગ્રંથ ઉપરથી લખવામા આવેલો છે તેમાં આવકોનો સાધારણ ધર્મ જેવો કે વૈભવ ન્યાયથી મેળવવાની જરૂર, વિવાહ કરવાની રીતિ, વિવાહનું ફગ, કુલીન સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવાના ઉપાય, વિગેરે વિગેરે વિષયોનું વર્ણન કર્યા બાદ આવકોને બાધ કરવાની રીતિ કહેલી છે અને પછીથી આવકોના બાર વ્રતનું વર્ણન ઘણાજ વિસ્તારથી કરેલું છે અને આવક ધર્મ બરાબર પાળવાથી સાધુ ધર્મ પાળવાની યોગ્યતા સહજ થાય છે. વિગેરે વિગેરે બાબતો ઉત્સર્ગ અપવાદ સહિત વર્ણવેલી છે. જે વાંચવાથી ખાતરી થશે ઘટાડેલી કી. ૦—૮—૦

ગ્રન્થ નં. ૩

યોગ શાસ્ત્ર.

મળવાનું ટેકાણું,
મેસર્સ મેથલ હીરજીની કંપની.
પાયધુની નં. ૫૬૬-મુંબઈ.

હવે માત્ર જુજ નકલોજ શીલક છે માટે બેલો તે પેલો !

મલયા સુંદરી.

(રથનાર પન્યાસ કેશરવિજયજી.)

કૃત્રીમ નૌવેલોને જુલાવનાર, તત્ત્વજ્ઞાનને સમજાવનાર, કંઠેની વિચીત્ર ગતીનો અપુર્વ નમુનો એવો આ અન્ય હોવાથી તેની ૧૨૦૦ નકલો જુજ વખતમાં ખપી ગઈ છે. કીમત માત્ર ૦-૧૦-૦.

બુદ્ધિ પ્રભાના આહકો માટે કી. ૦-૬-૦ રાખવામાં આવી છે પણ જે આહકોનું લવાજમ વસુલ આવ્યું હોય તેનેજ તે કીમતે મળે છે.

બુદ્ધિ પ્રભાના આહક થનારને આવી રીતે કેટલાક બીજા લાભો પેલું અપાય છે માટે તેના આહક ના હોય તો જરૂર થાઓ, મીત્રોને થવા લલામણ કરો. એક પંથ જે કાજ સરે છે. બોડીંગને સહાય કરવાનું પુણ્ય હાંશીલ થાય છે અને સદ્જ્ઞાનનું વાંચન મળે છે.

લખો—જૈન બોડીંગ—અમદાવાદ.

કે. નાગરીસરાહ.